JUBILEUMI ESZTENDŐK ÉS KATOLIKUS MEGÚJULÁS

Csíky Balázs válogatott írásai

1978–2016

JUBILEUMI ESZTENDŐK ÉS KATOLIKUS MEGÚJULÁS

Csíky Balázs válogatott írásai

Sajtó alá rendezte:
Somorjai Ádám OSB

Budapest, 2021

Kiadja:
MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA
MUNKAKÖZÖSSÉG (METEM) Budapest
HISTORIA ECCLESIASTICA HUNGARICA ALAPÍTVÁNY
www.heh.hu

Felelős kiadó:
Várszegi Asztrik

Kiadói szerkesztő
Zombori István

© Csíky Balázs örökösei

ISBN 978-615-5826-18-4

Nyomdai előkészítés:
Sigillum 2000 Bt., Szeged
Nyomdai munkák:
EFO nyomda

TARTALOM

Fontosabb rövidítések 7
Várszegi Asztrik: Csíky Balázs emlékezete. A pannonhalmi alma mater diákja volt . . . 9
Balogh Margit: Amplitúdók. Emlékezés Csíky Balázsra 11
Somorjai Ádám OSB: Bevezetés 17

I.
XIX–XX. SZÁZAD

Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a XIX–XX. században.
Elemzési kísérlet Piliscsaba példája alapján 21
Vaszary Kolos, a történelemtanár 39

II.
A HÚSZAS-HARMINCAS ESZTENDŐK

Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében 61
Férfi szerzetesrendek Magyarországon a két világháború között 77
Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban. Nemzeti
emlékezet és vallási ünnep 91
A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya
az 1930-as években 107
„Az ellenforradalom a forradalom ikertestvére az erőszakban”.
A Horthy-rendszer önelnevezésének kérdéséhez 119
Katolikus megújulás a statisztikai adatok fényében 131

III.
SERÉDI JUSZTINIÁN
– AMI A DISSZERTÁCIÓBÓL KIMARADT

Bőség és hiányok: Néhány módszertani kérdés és kutatási lehetőségek
Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének vizsgálata kapcsán 153
Serédi Jusztinián hercegprímás beszédei 167
Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások.
Eltérések és párhuzamok 179

Barátságtól az ellentétekig. Kelemen Krizosztom és Serédi Jusztinián kapcsolata . . . 243
Serédi Jusztinián javaslata a magyar püspökök jelölésének új eljárására 1937-ben . . 249

IV.
VÉSZKORSZAK ÉS KERESZTÉNY VEZETŐK

Alkalmazható-e a „klerikális fasizmus” fogalma Magyarországgal kapcsolatban? Észrevételek Bodó Béla cikkéhez 271
A deportálások és a katolikus püspöki kar 279
„A magyar nemzeti szociálizmust lelkiismeretem szerint nem érzem incompatibilisnek pápai kamarási mivoltommal”. Pálffy Fidél ügye 291
A zsidótörvényektől a holokausztig. Keresztyén egyházi vezetők szerepe és felelőssége Magyarországon 307
1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében 339

V.
1990 UTÁN

Kis pártok a mai magyar politikai rendszerben 359

Az egyes írások első megjelenési helyei. 375
Csíky Balázs munkáinak tételes jegyzéke időrendben 377
Névmutató. 385
Képek 395

FONTOSABB RÖVIDÍTÉSEK

A további rövidítéseket lásd az egyes tanulmányoknál

AAV	Archivio Apostolico Vaticano (2019 októbere előtt: Archivio Segreto Vaticano) Vatikáni Apostoli Levéltár (2019 októbere előtt: Vatikáni Titkos Levéltár)
ASRS	Archivio della Sezione Rapporti con gli Stati (Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Titkárságának Történeti Levéltára, 2010 előtt: AES; 2011 januárjától 2020. márciusáig: SS.RR.SS.)
MEV	Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1 (1989) – 31 (2019)
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
PL	Prímási Levéltár, Esztergom (korábban EPL)

CSÍKY BALÁZS EMLÉKEZETE

A pannonhalmi alma mater diákja volt

Miként lehet „kapcsolatban” az iskola keretein belül egy diákkal az olyan tanár aki „diákunkat” nem is tanította? Az élet folyamat, még akkor is, ha töredékként, részként éljük meg kapcsolatainkat és találkozásainkat.

Bencés növendékpapként emlékezem pannonhalmi iskolánk akkori két diákjára, a Csíky fiúkra, Lajosra és Gáborra. Amikor aztán Gábor kisebbik fia felnőtt, akkor egy alkalommal csak annyit mondott diákszülőként, hogy kisfiam is nálatok van. Ez a mi nyelvünkön azt jelentette, hogy Balázs fiam is a bencés iskola, a bencés rend nagy családjához tartozik. Emlékezem egy okos- és érdeklődőszemű nyúlánk, vékony diákra. Udvarias és előzékeny köszöntéséből mindig éreztem, hogy ő többet tud rólam, mint fordítva. Ez kimondatlanul is azt jelentette, hogy ismerjük egymást, én az ő szüleit, ő meg hallott otthon rólam és ez a tapasztalat biztonságot adhat egy kisdiáknak. Csíky Balázs volt a neve. Úgy gondolom, hogy többen voltunk vele így, akik nem tanítottuk és mégis ismertük. Amikor a ballagáskor Balázs is letette fehér szekfűjét a bazilika oltárán, meg a szülőket is láttam, akkor egyértelmű volt, ki ez a fiatalember: ismerem szüleit, rokonságát, őt, a mi iskolánk diákja.

Balázs egyetemistaként többször visszalátogatott, tanulmányai során érdekelték a „bencés témák”. Egyszer csak egyháztörténeti rendezvényeken, konferenciákon találkozhattam vele. Tihanyban hallottam őt 2014-ben utoljára előadni, ahol kapcsolatunk már olyan jó volt, mint az idősebb és a fiatalabb kollégáé. Mindig érdeklődéssel olvastam írásait. Örömmel árulta el a titkot, hogy írása jelenik meg a 70. születésnapomra megjelenő kötetben. Aztán mástól ugyan, de tudtam súlyos és gyógyíthatatlan betegségéről. Sokat fohászkodtam életéért, hogy a mindennapok keresztjét viselni tudja. A kórházban meglátogathattam kevéssel halála előtt. Akkor még tele volt reménnyel, de azt is elfogadta, ha el kell mennie. Betegágyában dedikálta kusza betűivel nekem utolsó előtti ajándékát, a *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015.* c. köteteben megjelent Serédi Jusztiniánról írott tanulmányát.

Amikor a pannonhalmi alma mater kiváló és fiatalon eltávozott alumnusára gondolok, tisztelettel rá emlékezem, az Írás szavai vígasztalnak.

„Az emberi élet értékét nem a hosszú öregkor adja meg és nem az évek számával mérik értékét. A lelki bölcsesség az igazi ősz haj…” (Bölcsesség, 4,7–8)

„Akkor az érteni tudók ragyogni fognak, mint a fénylő égbolt, s akik igazságra tanítottak sokakat, tündökölnek örökkön-örökké, miként a csillagok.” (Dán 12, 3)

Pannonhalma, 2021 február 3. (Szent Balázs emléknapján.)

Várszegi Asztrik
em. főapát

AMPLITÚDÓK

Emlékezés Csíky Balázsra

Öt év telt el.

2016. február 19-én, Nagyböjt második péntekén egy fiatalember eltávozott közülünk. Pár nappal korábban még telefonon beszéltünk, ígértem, megyek és megmutatom a kambodzsai útiképeket. Már nem tudtam beváltani.

Nem az élet rendje szerint való, hogy szülő temesse gyermekét, mint az sem, hogy tanár emlékezzen tanítványra. Most mégis ez történik. A Pannonhalmi Bencés Gimnázium diákjának emlékét nemcsak hajdani osztálytársai, hanem tanárai is ápolják. Jómagam az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán működött doktori iskolában lehettem a témavezetője. A második. Mert elsőként Gergely Jenő terelgette, ő azonban 2010-ben viszonylag fiatalon elhunyt. Ezt a stafétát szomorú kötelességként és kihívásként vettem át. Csíky Balázs nem okozott csalódást. Bár a doktori képzésre többnyire olyan diplomás fiatalok adják a fejüket, akikben lobog a tudásvágy és a kutatás szenvedélye, Balázs mégis kiemelkedett a felkészültségével.

Eredetileg történelem és levéltár szakon végzett 2003-ban, politológián pedig 2004-ben szerzett egyetemi diplomát. 2001-ben *Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében* című dolgozatával harmadik, 2003-ban a Szent Imre körről írt tanulmányával már első helyezést ért el az Országos Tudományos Diákkör pályázatán. Legkiválóbb diákköröskénti és az egyetemi évei alatt nyújtott tanulmányi eredményeiért Csíky Balázs elnyerte a Pro Scientia aranyérmét. Az egyház intézményrendszerének óriás halmazán mindig is érdekelték a szerzetesrendek. Feltárta a Szentségi Jézus Szolgálói Kis Társaságának a *Szent József Hospitium Egyesület*en keresztül kifejtett működését, amihez forrásul a klotildligeti templom padlásáról véletlenül előkerült „kacatokat" használta fel. A helytörténetírás egyébként is vonzotta, kisebb írásokban mutatta be lakóhelyének hol a katolikus közösségét, hol egy sírkövét. Megírta és 2001-ben megjelentette a népszerű Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára sorozat 708. füzetét Piliscsaba történetéről. A fordulat akkor következett be, amikor az egyetem hirdetőfalán az egyháztörténész szakma doyenjének számító Adriányi Gábor felhívását olvasta Nyisztor Zoltán, a *Magyar Kultúra* című folyóirat szerkesztője életrajzának megírására. A majd' ötven évvel idősebb, nemzetközi hírű professzor és a fiatalember együttműködésének gyümölcse lett a 2005-ben megjelent Nyisztor Zoltán életrajz. A mű kétségbevonhatatlanul igazolta a pályakezdő történész tehetségét.

Az út, amire rálépett, általában nem jár gyors eredménnyel. Olykor kitérőket is tett aktuális társadalompolitikai kérdések elemzése felé, de aztán mindig visszakanyarodott a magyar történelem két világháború közötti időszakához és a katolikus egyház történetének kérdéseihez. Hosszú és kitartó kutatómunka és tudományos közéleti jelenlét kell

ahhoz, hogy valakit egyháztörténésznek tekintsen a szakma. Csíky Balázs mégis, már 37 évesen azzá vált: olyan fajsúlyos elemzéseket írt, amit mások életük alkonyán sem. 2012-ben a *Keresztény Élet* című folyóiratnak azt fejtegette, hogy *„az egyháztörténet világi nézőpontú tárgyalása missziós feladat is, hiszen a tanulmányok, dolgozatok által egyre több nem vallásos ember ismerheti meg az Egyház tevékenységét”*.[1] Araszolgatás helyett óriáslépésekkel haladt előre. Elnyerte a Sasakawa Young Leaders Fellowship Found ösztöndíját, aminek köszönhetően 2009-ben a Vatikáni Titkos Levéltárban, illetve az Államtitkárság Történeti Levéltárában folytathatott kutatást. Ez minden egyháztörténész álma. Bejutni a levéltárak levéltárába, és nyitástól zárásig görnyedni az iratok fölött. Szakmailag így vált mind elismertebbé, elnyert egy hároméves Bolyai-ösztöndíjat is, kutatóként mégsem kapott állást. Átmenetileg egy cégnél helyezkedett el EU-s pályázatokat írni, majd végre az MTA–PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport részmunkaidős munkatársa lett. E minőségében kutathatott ismét az Örök Városban. Fontosnak tartotta a kutatási eredmények eljuttatását az iskolai tananyagba, ezért megírta a Gianone András által szerkesztett, 2010-ben megjelent, *Egyházak a XX. században* című tanítási segédlet Horthy-korszakról szóló részét. Hangyaszorgalom társult szakmai tudással, kutató kíváncsiság a mérték- és távolságtartó elemzéssel. És volt benne egy ritka képesség: sokadjára is úgy tudta olvasni a forrásokat, mint először. Nem felszínes unatkozással, hanem az örökgyermek kutató izgalmával. És persze gondolkodva és összefüggéseket keresve. Képes volt jegyzőkönyvszerűen, szenvtelen tőmondatokban fogalmazni, máskor pedig érzelmektől túlcsorduló, többszörösen összetett mondatokkal és hevesen gesztikulálva beszélni. Kivált, amikor igaza biztos tudatában nem riadt vissza ütközéstől. Mintha olykor Rilke a fülébe súgta volna: „rettenetes, hogy a tényektől sosem tudhatjuk meg a valóságot…” Ezért lehet az, hogy egyesek a rezzenéstelen, csontvázszerűen mozdulatlan arcvonásaira emlékeznek, mások a benne lappangó tornádóra.

Nem panaszkodott, de tudtam-tudtuk: nyomasztja a vágyak és a lehetőségek közötti távolság. Akik elfogyni láttuk, azt mondogattuk: hősiesen fogadja el a kitettséget, a visszavonhatatlant. Ám bensőjében ott örvénylett a kétségbeesés, mint a zsoltár soraiban: *„Ments meg, Istenem, a víz már torkomig ér, belesüllyedtem a mély iszapba, lábam nem talál talajt. A vizek mélyére kerültem, hullámok csapnak át felettem. Elfáradtam a kiáltozásban, a torkom berekedt. Szemem elhomályosul, amíg Istenemre várakozom.”* (Zsolt 69,2–4) Már betegen, ágyhoz kötve szerkesztette a magyarországi lazaristákat bemutató tanulmánykötetet. Angelo Rotta magyarországi apostoli nuncius 1930 és 1939 közötti jelentéseit viszont már nem tudta feldolgozni. Gyűjtését a halálos ágyán egy pendrive révén közkinccsé tette – ha ő már nem, legalább a kollégák hasznosíthassák. Végül Somorjai Ádám vette kezelésbe és rendezi sajtó alá.

Maradt tehát befejezetlen munka, de az életmű nem torzó. Csíky Balázs megírta és 2010 őszén summa cum laude minősítéssel megvédte doktori disszertációját Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységéről. Ha ezen kívül Csíky Balázstól egy sor sem maradt volna fenn, akkor is beírta volna magát az egyháztörténészek közé. Csak a disszertáció kiadására nem maradt ideje, ezt barátai pótolták és jelent meg 2018-ban főműve a Magyarország első főpapjává emelkedett bencés szerzetes életének prímási szakaszáról. Ez idáig ez a legteljesebb feldolgozás: feltárja a kinevezés kulisszatitkait,

1 Tóth Sándor: *Az egyháztörténet kutatása missziós feladat is. Tudomány és lelkiség együtt van jelen.* In: Keresztény Élet, 2012. január 29. 10. lap.

a főpásztor életének kevésbé ismert részleteit, a kánonjogászi munkásságot, a hercegprímás politikai szerepét. Aki mindannyiunkhoz hasonlóan kereste a saját útját, birkózott az oldás és kötés terhével, sóvárgott a család melege után és izgatottan várta a jövőt. Csíky Balázs emlékére másolom ide a főhőséről, Serédi Jusztinián személyiségéről árulkodó levélszemelvényeket. Az első kettő a Pápai Szent Anzelm Egyetemen teológiai tanulmányainak befejezése előtt álló, 24 éves szerzetesnövendék élethelyzetét adja vissza:

> *„Kedves Mamám számára hosszas volna leírni, de fölösleges is volna; csupán ennyit mondok: tudom, hogy ki volt és hogy ki most a kedves Mama énnekem, tudom és érzem, hogy nagy, igen nagy hálára vagyok kötelezve iránta, mert édesanyám volt s az ma is. S ha Sz. János evang. azt szokta mondani az első kereszténynek, hogy »fiacskáim, szeressétek egymást«, én is megfogadom, megszívlelem az Apostol intelmét: nemcsak keresztény testvéri, hanem ezenfelül gyermeki szeretetemnek édes adóját is iparkodom hálás szívvel leróni Kedves Mamám iránt. K. családunk örömére a jó Isten boldogságban sokáig éltesse! […] Nagyon kíváncsi vagyok, hova helyez majd el a főapát úr. Felszentelésem idejét még nem tudom, mert a magister úr maga sem tud bizonyosat mondani, de mindenesetre még júliusban meglesz, s így újmisém Isten kegyelmével augusztusban mondhatom. […] Pannonhalmáról semmi különösebb hír. A főapát úr nagyon szépen válaszolt nevenapjára küldött levelemre. Azt is harangozzák, hogy az idei újmisések közül egy Pannonhalmára kerül szónoknak. Én leszek-e az az egy, vagy pedig más, nem tudni. A főapát úr persze nem szokta terveit kibeszélni, így hát várni kell Péter-Pálig.”* (Serédi Jusztinián levele Szapucsek Mihály úrnak „Kedves Mamám” megszólítással, Róma, 1908. febr. 14.)

> *„Kedves Szüleim!*
> *Innen jún. 30-án indulok. Tervem Flórencz–Gráz–Bécs útirányon át utazni. Ilyen formán júl. 6-án érkezném Pannonhalmára. Ott aztán sz.gyakorlatok tartása után júl. 11-én Isten segítségével ünnepélyes fogadalmat teszek, és fel is szentelődöm. A prior úr a napokban úgy írta, hogy Kohl püspök úr fog szentelni, mégpedig Pannonhalmán.”* (Serédi Jusztinián levele Szapucsek Mihály úrnak „Kedves Szüleim” megszólítással, Róma, 1908. júl. [!, helyesen: jún.] 24.)

Serédi Jusztiniánt végül 1908. július 14-én szentelte pappá Kohl Medárd esztergomi segédpüspök a pannonhalmi bazilikában, első miséjét szülőfalujában mondta. Az ősz már Rómában érte, miután egyik professzora levélben kérte a pannonhalmi főapátot, hogy engedje vissza a rátermett bencést, mert szükség van rá az egyházi törvénykönyv szerkesztésének munkájában. A következő levélrészlet az új megbízatásról szól:

> *„Kedves Szüleim!*
> *[…] Ismét csak a régi nótára kezdek rá, hogy t.i. nagy elfoglaltságom miatt nem írtam. Minthogy egyrészt mulasztás terhel, másrészt meg, ha Magyarországon volnék, a karácsonyi ünnepeket valószínűleg otthon, a kis családi körben tölthetném, most kiadom az őserőt és hosszabban írok, távolmaradásom némiképpen pótoljam. […] Mióta hazulról eljöttem, mióta ismét Rómában vagyok, mint otthon említettem, új munkakörben dolgozom. Már, hála Isten, szépen belejöttem*

a munkába. Hogy mi is ez a munka, nagyon nehéz volna részletesen leírni. De hogy mégis el tudják képzelni, leírom egy pár szóval. Mint az egyes országoknak vannak törvényei s következőleg törvénykönyvei, úgy van a kath. Egyháznak is. Az eddigi törvénykönyv azonban, mivel egyrészt nehezen volt kezelhető, másrészt meg sok újabb törvényt nem foglalt magában, átalakításra szorul. Ezen átalakításra a Szentatya egy bizottságot állított össze. Ezen bizottságban dolgozom én is. A bizottság tagjai pápai titoktartásra vannak kötelezve. Esküvel ígérik, hogy a bizottságban tárgyalt dolgokról, kérdésekről és az új törvénykönyvre vonatkozó egyéb körülményekről senkinek sem beszélnek, mert ez sok kellemetlenséget okozhatna. Ha valamely bizottsági tag ezen esküvel fogadott ígéretét meg nem tartaná, csak a Szentatya oldozhatja föl. Amint látják, az embernek minden szavára vigyáznia kell, ha ezen eskü ellen véteni nem akar. Nekem is vigyáznom kell, s ezért ne is vegyék rossznéven, ha e tárgyról részletesebben nem írok, mert a múlt héten én is letettem az említett esküt Gasparri nevű bíboros kezébe. Ezzel a bizottság rendes tagja lettem. Amit eddig írtam, arról a családi körön kívül ne beszéljenek, mert mások csak félremagyaráznák a dolgot." (Serédi Jusztinián levele Szapucsek Mihály úrnak „Kedves Szüleim" megszólítással, Róma, 1908. XII. 21.)

„Kedves Szüleim!
*[…] Élek, jól érzem magam. A munka pedig megy, jobban, mint gondoltam volna; meg is becsülnek, jobban, mint hittem volna. Az ugyanis, amit sejtettem, tényleg megtörtént, hogy t.i. konzultori (magyarul „tanácsos") címet kaptam azon bizottságban, amelyben dolgozom. Itt az Anzelmiánumban nem mondottam meg a kinevezést senkinek, amíg csak magam tudtam. Egyszer csak kitudódott a dolog, mert a vatikáni névtárban rátaláltak a nevemre. Most tehát már tudják itt is, meg Pannonhalmán is, ahova annak idején megírtam. Édes Szüleimhez írt egyik levelemben céloztam ezen kitüntetésre, most tehát kötelességemnek tartom haza is megírni, hogy együtt örvendjenek velem. Csak azt jegyzem meg, hogy a levélcímzésben **ne** tegyék ki a tanácsos címet, hanem maradjanak meg az eddigi címzés mellett, mert nem szeretem a címhajhászást."* (Serédi Jusztinián levele Szapucsek Mihály úrnak „Kedves Szüleim" megszólítással, Róma, 1909. ápr. 8. Aláhúzás és kiemelés az eredetiben.)

Serédi éveken át dolgozott Pietro Gasparri bíboros mellett a Corpus Iuris Canonicin. 1916 végére készültek el a törvénykönyvvel, 1918 pünkösdjén lépett hatályba, Serédi már előtte visszatért hazájába. Jogalkotói munkája elismeréséül 1928-ban Magyarország első főpapja lett, amit szülei már nem érhették meg. Néhány évvel korábban, 1922-ben mindketten meghaltak, idős korukban. Jusztinián tartotta a kapcsolatot testvéreivel, az alábbi szemelvény püspökszentelése előtt egy héttel kelt:

„Kedves Pisti!
Csak néhány szót, hogy külön is írjak. Eddig szinte lehetetlen volt mindnyájatokat külön felkeresnem, azért írtam körleveleket. Igen sok felemelő jelenet és mozzanat volt bíborosi és hercegprímási kineveztetésemmel kapcsolatban. Igazán álomnak tűnik föl előttem, ami történt, pedig hát valóság. Jan. 8-án lesz püspökszentelésem. Kis imádságot kérek. Orsolyával és k. családoddal együtt szeretettel üdvözöl

öcséd: Jusztinián." (Serédi Jusztinián levele testvéréhez, Szapucsek Istvánhoz, Róma, 1928. I. 1.)

Az öt levél ugyanonnan ered. Ám a források lelőhelye ezúttal nem egy rangos levéltár, hanem egy cipős doboz. Igen, nem sajtóhiba, valóban egy cipős doboz. Ebben őrzi Lehmann György dúzsi borász a kalandos utat bejárt Serédi-leveleket. A történet Csíky Balázs tanulmánykötetéhez kívánkozik. A hercegprímás szülei a Pozsony vármegyei Deákiban éltek, a leveleket ide vitte a posta. A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezménynek köszönhetően a család egyik tagja 1946-ban áttelepült Magyarországra, mégpedig a Tolna megyei Hőgyészre. A rokon hozta magával a személyes holmikat, köztük a családi levelesládát, amit később megörökölt a leánya, Rózsa. Ez a Rózsa megismerkedett báró Barcza Imrével, a két világháború közötti Barcza György szentszéki magyar követ hozzátartozójával, miután 1949 után Hőgyészre telepítették mint a rendszerrel ellenséges arisztokratát, és ott a Hőgyészi Állami Gazdaság lovászaként próbált életben maradni. Idővel nőül vette Rózsikát, de gyermekük nem született. Előbb Imre halt meg valamikor a '70-es évek elején, végrendeletében egy festményt és néhány könyvet barátjára, Lehmann Gyurkára hagyott örökül, akivel az állami gazdaságban együtt gondozta a lovakat. Aztán pár év múlva meghalt Rózsika is. Az örökös nélkül maradt házat a tanács vette birtokba. Lehmann György sokszor elment a porta előtt, látta, miként üresedik ki ház. Aztán egyszer bemászott a kertbe, az ajtókat zárva találta, de a ház mögött hátul, az istálló melletti trágyadombon régi újságokra, papírokra, szép bélyegekkel ékeskedő borítékokra lett figyelmes. Összeszedte őket és eltette. Egy cipős dobozba. Amikor végre kisilabizálta a betűket, rájött, hogy Serédi Jusztinián, Magyarország 1945. március 29-én, a háború utolsó pillanataiban elhunyt hercegprímásának ifjú- és felnőttkori leveleit őrizgeti. Meg a családtagokét, akik becsben tartották a prímásrokon írott emlékét. Csíky Balázsnak már nem maradt érkezése elolvasni ezeket a leveleket. De egészen biztosan az ő „mesterkedése" van abban, hogy épp most látogassam meg a lovászból borásszá lett idős barátunkat, aki beszélgetés közben egyszer csak előhúzta a cipős dobozt. A történelem megelevenedett, a tankönyvek híres személyiségéből hirtelen hús-vér fiatalember lett, akinek hiányzik a szülőfalu, az édesapa és édesanya, a testvér, aki 1928-ban csak álomnak véli, hogy olyan hirtelen bíboros, majd püspök lett (a magyar történelemben az egyetlen, aki előbb lett bíboros, mint püspök).

Ugye szép történet? Olykor templompadlás, máskor trágyadomb rejt kincseket és részesül kegyelmi pillanatban az odavetődött történész. Véletlen? Sors? Gondviselés? Mintha Serédi Jusztinián Csíky Balázshoz is írt volna levelet e történeten keresztül. Bár odafent már akár meg is vitathatnák, amiről Balázs csak az írott forrásokból következtethetett. Mint például Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián, a két hercegprímás közötti párhuzamosságokra és eltérésekre, vagy Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát és Serédi Jusztinián példáján keresztül a katolikus egyházon belüli liberális–konzervatív törésvonalra. De foglalkoztatta és több tanulmányban elemezte a magyar katolikus egyház és a hazai szélsőjobboldal 1930-as évekbeli viszonyát, a szociális kérdések egyházi vetületét, a trianoni határok revíziójának egyházpolitikai következményeit, a Horthy-rendszer önelnevezését, a „klerikális fasizmus" fogalmát, a püspöki kar felelősségét az 1944-es deportálásokhoz vezető folyamatban, végül, de nem utolsósorban – a jelen kötet címében is szereplő – katolikus megújulás tényét, elemeit és hatását. Sokoldalú, színes és időtálló munkásság. Erről bárki meggyőződhet, aki kezébe veszi Csíky Balázs válogatott tanulmányainak gyűjteményes kiadását.

Nem az élet rendje szerint való, hogy szülő temesse gyermekét, mint az sem, hogy tanár emlékezzen tanítványra. A szülő jussa a feneketlen csend. Az a csend, amely a gyermek tollára, jegyzetpapírjára, az illatát magába zárt hálószobai nagyszekrényre, a szárnyas ajtókra, a csillárra és a fotelra is ráborul. A tanár jussa a betűbe formált hang. Az a hang, amivel megrendülten rögzíti a távozás fiatalsága és a nagyívű munkásság közti szakadékot.

Budaörs, 2021. február 14.

Balogh Margit

BEVEZETÉS

2016 februárjában elhunyt a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség egyik szerzője, Csíky Balázs.[1] Méltatására ketten is vállalkoztak.[2] E méltatásokat kiegészítettük, és magánlevéltárának rendezését követően publikációi, továbbá kéziratos írásai tételes bibliográfiáját adtuk.[3] Csíky Balázs munkássága, mint írtuk, önmagában megállja a helyét, ehhez kívántunk bizonyítékot nyújtani azzal is, hogy fontosabb munkáit egy kötetbe gyűjtöttük össze.

Válogatásunk szempontjai: nem vettük föl a társszerzős munkákat, továbbá a kisebb, népszerűsítő helytörténeti írásokat. Nem vettük föl továbbá azokat a többnyire a doktori védés után megjelent önálló Serédi-tanulmányokat, amelyeket utóbb Tóth Krisztina beillesztett a doktori értekezés nyomtatott változatába.[4] Ezekre a tanulmányaira Szerző ismételten utal, ezért a jegyzetekben és kötetünk végén, az irodalmi munkásság tételes felsorolásában ezeket az irodalmi adatokat is feltüntetjük.

Az egyes közlések sajátos idézési módját megtartottuk, a jelen kötet számára nem egységesítettük, ezzel is jelezve, hogy gyűjteményes kötetről van szó. Tekintettel arra, hogy az általa konzultált levéltárak jelzetei utóbb megváltoztak, ezt figyelembe kellett vennünk. Így az idézett két Vatikáni Levéltár esetében a Vatikáni Titkos Levéltár (Archivio Segreto Vaticano, korábbi rövidítése: ASV) neve 2019 októberében változott meg, jelenleg Vatikáni Apostoli Levéltár (Archivio Apostolico Vaticano, jelenlegi rövidítése: AAV), a Vatikáni Államtitkárság Államközi Titkársága Szekciójának (Segreteria di Stato, Sezione Rapporti con gli Stati) Történelmi Levéltára, mely Szerző életében, 2011-

1 Lásd a 2001., 2008., 2012., 2013., 2014., 2015., 2018. és 2019. évfolyamokat, a bibliográfiában a Tanulmányok 2., 14., 26., 28., 31., 39. és 40. sz. tételeket, a recenzióknál a 2. és 5. sz. tételeket.

2 Marchut Réka: *In memoriam Csíky Balázs,* lásd: http://moma.elte.hu/in-memoriam-csiky-balazs/; Tóth Krisztina: Ígéretes tehetséget veszített a magyar történész-társadalom. In memoriam Csíky Balázs (1978–2016), in: *Egyháztörténeti Szemle 17* (2016) 2. szám, 118–124. (Bibliográfia). Interneten: http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csiky-nekrolog.pdf – Lásd még: https://institutumfraknoi.hu/igeretes_tehetseg_tavozott_kozulunk_memoriam_csiky_balazs (Letöltés: 2020. november)

3 Somorjai Ádám OSB: Csíky Balázs 1978–2016 publikációi és kéziratos írásai, in: *MEV* 28 (2016/1–4) 223–230.

4 Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* Szerkesztette, lektorálta és sajtó alá rendezte Tóth Krisztina (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes. Redigit Pál Fodor – Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) (Collectanea Studiorum et Textuum, Classis I, vol. 3) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest 2018. 496 lap.

ben SS.RR.SS.-re változott,[5] 2020 márciusa óta ASRS (**A**rchivio della **S**ezione **R**apporti con gli **S**tati). Ugyanígy a Magyar Országos Levéltár elnevezése Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárra változott, így rövidítése MNL OL.

Az e kötetben újraközölt tanulmányokat részben kronológiai, részben tematikai rendbe illesztettük. Így helytörténeti tanulmányai közül kiemeltünk egyet, amely szélesebb érdeklődésre tarthat igényt, és Vaszary Kolos OSB történelemtanári működésével együtt a XIX–XX. század fejezetcím alá helyeztük. Szerzőt főleg a húszas-harmincas esztendők története és annak forrásai érdekelték, ezért a második témakör ezt a fejezetcímet kapta, míg a harmadik a Serédi hercegprímási tevékenységével kapcsolatos írásait tartalmazza, amelyek tehát nem kerültek bele doktori értekezésének nyomtatott változatába. Szerző érdeklődését fokozatosan a vészkorszak és abban a keresztény vezetők állásfoglalása váltotta ki, a témára vonatkozó írásai tehát ebbe a fejezetbe kerültek. A záró fejezet, jelezve, hogy Szerző érdeklődése a politika iránt nyílt tovább, az „1990 után" címet kapta, amelyben egy szemináriumi dolgozatát tesszük közzé.

Az eredeti szövegekhez nem nyúltunk hozzá, Szerző a címadásban is, a tárgyalásban is újra és újra előveszi fontosabb témáit, de más szerkesztésben és egyre bővebb forrásanyagra támaszkodva. Ezzel is jelezzük, hogy egy kutató életében egy-egy téma lehet a vezérfonal és egy-egy publikáció csak addigi kutatásainak összefoglalása, amelynek megírása közben további ösztönzést kap a bővebb források felkutatására és vizsgálatára. Ez más szavakkal azt is jelenti, hogy a kutatás egy folyamat, és itt a műhelymunkába is betekintést nyertünk. Szerző életében az internet még nem volt olyan mértékben munkaeszköz, mint manapság, ezért rendszeres levéltárba és könyvtárba járással kellett töltenie idejét.

Szerző teljes és naprakész bibliográfiáját kötetünk végén tesszük közzé.

Kelt Pannonhalmán és Klotildligeten, 2021. február 19-én

Somorjai Ádám OSB

5 Ez a levéltári anyag 2004-ig az Államtitkárság kutatótermében, 2004 és 2010 között a Vatikáni Titkos Levéltár kutatótermében volt konzultálható.

I.

XIX–XX. SZÁZAD

NEMZETISÉGI KONFLIKTUSOK ÉS LITURGIKUS NYELVHASZNÁLAT A XIX–XX. SZÁZADBAN

Elemzési kísérlet Piliscsaba példája alapján

Magyarország területére a XVIII. század folyamán nagyszámú, nem magyar etnikumú népesség érkezett, és a belső vándorlás is megváltoztatta az ország nemzetiségi viszonyait. Az új telepesek sok helyen külön települést, zárt közösséget alkottak, máshol azonban egymással keveredve éltek ugyanazon a településen belül. Dolgozatomban az egymás mellett élő etnikumok egymáshoz való viszonyát vizsgálom. Elemzésem elsősorban a nyelvi konfliktusokra összpontosít. A nyelv ugyanis egy olyan összekötő kapocs az embercsoportok történetében, amely már a nemzetté válás előtt is létezik, ugyanakkor a kialakuló nemzet azonosságtudatának is lényeges elemét alkotja.[1] A nyelvnek kitüntetett szerepe van egy etnikum hosszú távú fennmaradásában is.[2] Így a nacionalizmussal kapcsolatos fogalmi viták meghaladhatóak egy szélesebb időtávú vizsgálat érdekében, és a különböző fejlődési fázisok és az új típusú, modern nemzeti azonosságtudat egyértelmű megjelenése előtti folyamatok a maguk egységében vizsgálhatók. A nyelvi konfliktusok elemzése tehát jogossá válhat anélkül, hogy a nacionalizmus jelenségkörének egészét vennénk szemügyre.[3]

A nyelvhez hasonló szerepe van a vallásnak is egy etnikum történetében. Az összetartozás- és azonosságtudat kifejezője, sőt egyedüli megjelenési formája is lehet, mint közösségalkotó tényező vagy mint ennek a közösségnek szervezeti kerete (egyház). Egy adott felekezet és etnikum ilyen összefüggésére több példát is találhatunk a történelmi Magyarországon. Az ortodox kereszténység elsősorban a román és a szerb nemzetiséghez kötődött, míg például az unitárius egyház tagjai vagy a reformátusok legnagyobb részben magyarok voltak. A zsidó-keresztény európai kultúrkörben a vallásban kitüntetett szerepe van a nyelvnek, írásbeli és szóbeli formájában egyaránt. Az anyanyelv, a nemzeti nyelv használatának kérdése számos konfliktus lényeges, akár központi eleme is lehetett. A protestáns egyházak kialakulásában ennek kifejeződését láthatjuk. Ez azonban kétirányú folyamat volt, hiszen például a nemzeti nyelven elkészített bibliafordítások visszahatottak az adott nyelv fejlődésére, azon keresztül pedig a nemzeti kultúra egészére. A protestantizmus vonatkozásában elfogadott és művelt a nyelvhasználat vizsgálatának területe. A római katolikus egyház esetében ez a fajta vizsgálat látszólag szűkebb keretek közé szorul. Itt is vizsgálható többek között a népénekek vagy a prédikációk nemzeti nyelven való megjelenése. Ugyanakkor a latin egészen a múlt századig kivételes jogokat élvezett. A XX. század második feléig, a második vatikáni zsinatig

1 Lásd többek között: Smith 1995a, 17.

2 Lásd pl. Smith 1995b, 32.

3 A vizsgálatnak a források is határt szabnak.

a római katolikus liturgia nyelve a latin volt. A nemzeti nyelvnek azonban ekkor is volt tere a liturgiában. Az énekek, egyes könyörgések, a Szentírás és a prédikáció nemzetiségi nyelven hangzottak el. Míg tehát a reformáció már a XVI. századtól bevezette a nemzeti nyelv használatát, a katolikus egyházban a liturgia nyelve a latin maradt ugyan, de egy szűk területen mégis használatos volt a nemzeti nyelv, és ez a szűk terület is lehetőséget adott nemzetiségi konfliktusok kifejeződésére.

Vizsgálódásom tárgyát Piliscsaba nemzetiségi konfliktusai képezik, a liturgikus nyelvhasználat szempontjából. A Piliscsabát körülvevő települések nemzetiségileg többé-kevésbé homogénnek tekinthetőek az elmúlt három évszázadban. A XVIII. században kialakult viszonyoknak megfelelően közülük egyesek többségükben szlovák (Pilisszántó, Piliscsév), mások német (Pilisvörösvár, Pilisszentiván), ismét mások magyar (Tinnye) lakosságúak. Piliscsabán azonban ezek a nemzetiségek keveredve élnek egymás mellett. A lakosok a XIX. század végéig szinte kizárólag római katolikus vallásúak voltak. Így a nemzetiségek közötti problémák egy egyházon belül jelentek meg. Piliscsaba azért is alkalmas egy általánosítható eredményekkel kecsegtető helytörténeti vizsgálat elvégzésére, mert éppen az a két nemzetiség élt itt együtt, amelyik a trianoni Magyarország két legnagyobb lélekszámú etnikuma volt. A Pilis ezenkívül olyan, nemzetiségek által lakott vidék, amely a fővároshoz közel fekszik, így a központból érkező hatások közvetlenebbül érvényesülhettek egykor és ma is. A vizsgálat időhatárait egyrészt a nemzeti nyelv liturgiában való használatának első helyi szintű szabályozása jelöli ki. Az illetékes ordinárius, a székesfehérvári megyés püspök az 1829-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben rögzítette ezt. A második időpont 1948, a fordulat éve. Az ezt megelőző három évben gyökeresen megváltoztak a helyi etnikai viszonyok, a ki- és betelepítések a lakosság összetételének drasztikus átalakulását okozták. Emellett pedig a politikai változás, a szovjet típusú totális állam kiépülése a vallásnak szigorúan a magánélet körébe való száműzését hozta magával, így a helyi egyházi közösség élete elvesztette azt a közéleti jelentőségét, amelyet korábban birtokolt. Ráadásul a nemzetiségek közötti konfliktusok a proletár internacionalizmus szemléletében egy letűnt kor meghaladott problémáiként szinte tabutémákká váltak.

PILISCSABA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

Piliscsabát először 1263-ban említik az oklevelek. Ekkor már I. Moys nádor leszármazottainak birtokában volt. 1272-ben II. Moys nádor a falut a Nyulak szigetén lévő domonkos apácakolostornak adományozta.[4] A kolostorban volt ugyanis két apácalánya, Cecília és Judit.[5] Ebben a kolostorban élt IV. Béla király lánya, Margit is. A kolostor birtokai ezért dinamikusan növekedtek a királyi család bőkezűsége folytán, és az ő példájukat követték olyan előkelő főurak is, mint Moys nádor.[6] Piliscsaba a középkor folyamán a domonkos apácák birtokában maradt. Egy 1524-es oklevél még megerősíti őket egyúri jogaikban.[7] Buda török kézre kerülése után az apácák elmenekültek, a falu lakatlan-

4 Györffy 1998, 628.
5 Wertner 1898, 119.
6 Zsoldos 2001, 73.
7 Dinnyés et al. 1986, 147.

ná vált.[8] II. Mátyás a domonkos apácák birtokait a pozsonyi klarissza kolostornak adta, így Piliscsaba is az ő tulajdonukba került.[9] 1714-ben tértek vissza Budára a klarissza apácák. Újból felépített és óbudainak nevezett, valójában azonban a budai Várban lévő kolostoruk birtoka volt a falu egészen a rend 1782-es feloszlatásáig. Piliscsaba, miután 1808-ban a Vallásalaptól megvásárolta József nádor, Habsburg birtok lett.[10] A következő jelentős változást 1895-ben az Esztergom–Budapest vasútvonal megnyitása okozta. A vasút mellett József Károly Lajos főherceg villatelkeket parcellázott ki birtokából és így létrehozta a későbbi Klotildligetet, amely 1925 és 1950 között önálló község volt.

Piliscsaba tehát 500 éven keresztül egyházi, szerzetesi birtok volt. A XIX. század végétől története újra összekapcsolódott a szerzetesrendekével. 1898-ban a már említett József Károly főherceg vadászkastélyát ajánlotta fel rendház céljára a lazarista szerzeteseknek, akiket a községbe hívott. A misszióspapok Grazból érkeztek, többen közülük osztrákok vagy németek voltak. 1905-ben azután a vincés nővérek nyitották meg házukat. A nővérek a különböző karitatív jellegű egyesületeken keresztül hatottak a helyiek életére, és ők biztosítottak helyet az új templomnak is, amikor a kialakuló Klotildligeten önálló egyházközség alakult. 1929-ben a Szentségi Jézus Szolgálói Kis Társasága nyitotta meg üdülőjét, 1939-ben az angolkisasszonyok iskolája kezdett működni, végül a megváltós nővérek 1942-ben vásároltak házat maguknak. Az utóbbi négy szerzetes-kongregáció Klotildliget területén telepedett le.[11] A katolikus egyház rajtuk keresztül is befolyással volt Piliscsaba életére.

A NEMZETISÉGI VISZONYOK ALAKULÁSA PILISCSABÁN

Buda török alóli felszabadulása után már az 1690-es évek közepén megjelentek a községben az új telepesek, ők azonban továbbmentek.[12] Ebben az időben gyakori volt, hogy a helységek részletekben, hozzátelepítéssel alakultak ki, ahogy például Torbágyon is történt 1699-től.[13] Az újabb hullámban Piliscsabára érkező telepesek már egyetlen etnikumból valók, szlovákok voltak. Az 1714-ben összeírt 13 adózó jobbágy között egy magyar vezetéknevűt találunk, a többi szlovák.[14] Az 1728. évi regnicolaris összeírás is többségükben szlovák nevű jobbágyokat sorol fel és csupán néhány magyar vezetéknevűt.[15] A falusiak emlékezetében is a második, tartós betelepülési hullám maradt meg, az, hogy *„a lakosságnak többsége tót volt”*.[16] Bél Mátyás feljegyezte, hogy a telepesek nagy munkával létesítenek szántóföldeket az erdők helyén, azaz a XVIII. század harmincas éveire alakult ki a falunak az a területe, amely egészen a XIX. század végéig alig

8 Fekete 1943, 171.

9 OSZK Kt. Fol. Lat. 2027., 12. f.

10 MNL OL X 2. 37246. Libri Regii 62. köt., 497–500.

11 Csíky 2001, 3–4.

12 Pilisvörösvár, római katolikus anyakönyvek, 1695, 1699, 1700. MNL OL X 2117 a 457. Mivel a neveket hallás után jegyezték le, a keresztnévből és a kereszt- és vezetéknév sorrendjéből arra következtethetünk, hogy magyarok is éltek Piliscsabán (pl. Korscha Janosch), ugyanakkor szlovák névvel is találkozunk (Mathias Gschibil), a nevek nagyobbik része azonban német (Ocker, Schuster, Schwarzenberger).

13 Kosáry 1965, 33.

14 OSZK Kt. Fol. Lat. 2027., 4. f. Ebben a névsorban már megjelenik a ma is Piliscsabán élő Drevenka család neve.

15 Borosy 1997, 167–171.

16 Pesty 1984, 284.

változott.[17] Az 1747-es egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a hívek mind szlovákok voltak.[18] A svábok Mária Terézia idején jelentek meg, de az 1773-as *Lexicon locorum* még szlovák többségűnek mondja a falut.[19] Ekkoriban azonban már jelentős sváb lakosság is élt itt. Az 1805-ös egyházlátogatási jegyzőkönyv már azt írja, hogy egyenlő mértékben használják a lakosok a német és a szlovák nyelvet.[20] Ettől az időponttól kezdve a németek száma kezdte meghaladni a szlovákokét, és a század végére, az 1880-as népszámlálás szerint már a lakosság 65%-a volt német anyanyelvű és csupán 23%-a szlovák.[21] A századforduló környékén a magyar anyanyelvűek száma jelentős növekedésnek indult, 1910-re már meghaladták a szlovákok számát, ami elsősorban az új településrész, Klotildliget betelepülésének volt köszönhető. 1941-ben a lakosság 50,9%-a volt német, 35%-a magyar és 13%-a szlovák. A második világháború utáni, alább még részletesen tárgyalt lakosságcserék és kitelepítések következtében 1949-re a magukat magyar anyanyelvűnek vallók aránya 97%-ra emelkedett.[22]

A XVIII. században és a XIX. század első felében természetes volt, hogy az emberek több nyelven beszéltek, ismerték a velük együtt élő más nemzetiségek nyelvét is. Az 1770-es években Timkóczi Mátyás tanító szlovák és német nyelven is tanította írni-olvasni a gyerekeket.[23] Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint a plébánosok is beszélték ezeket a nyelveket.[24] Később a helyzet megváltozott. Egyre inkább csak a saját anyanyelvüket tanulták meg az emberek, mellette esetleg a világnyelvnek számító németet tanulták az iskolában. A nemzetiségi viszonyok változása után, a XX. század közepén már gondot jelentett olyan papot találni, aki szlovákul és németül is beszélt.[25]

NEMZETISÉGI KONFLIKTUSOK AZ ISTENTISZTELETI NYELV KÉRDÉSÉBEN

Az első püspöki rendelkezés az istentiszteleti nyelv kérdésében 1829-ben született, amikor az egyházlátogatási jegyzőkönyvbe foglalták, hogy az ájtatosságokat felváltva német és szlovák nyelven fogják tartani.[26] Az 1870-es évekre azonban a nemzetiségi viszonyok olyan mértékben megváltoztak, hogy a sváb lakosok már nem fogadták el ezt a rendelkezést. 1871-ben a megyés püspöknek írt levelükben arra is hivatkoztak, hogy már az 1829-es döntés idején is több német élt Piliscsabán, mint szlovák, azonban a szlovák származású plébános miatt nem a nemzetiségi számarányoknak megfelelően döntöt-

17 Bél 1977, 126.
18 Veszprémi Püspöki Levéltár, Visitationes Canonicae. MNL OL X 4439. 10492. d. Bár a jegyzőkönyvben azt olvashatjuk, hogy az összes hívő szlovák, a mellékelt összeírásban magyar neveket is olvashatunk. Az idegen nyelvi környezet miatt ez valószínűleg magyar nemzetiségű lakosokra utal, de a kérdés megválaszolását nehezíti, hogy az 1745-ben elhunyt Szabados Ferenc plébánost szlovák anyanyelvűnek mondja egy összeírás (MNL OL X 7593. 34953/4. d.).
19 *Összeírás,* 1920, 166.
20 MNL OL X 7593. 21184. d. Piliscsaba 1805.
21 *Összeírás,* 1882, 204.
22 Horváth et al. 2000, 155.
23 Szabó 1998, 60.
24 MNL OL X 7593. 21184. d. Piliscsaba 1778, 1805.
25 SzfvPL No. 4512 – 1008/1941.
26 MNL OL X 7593. 21184. d. Piliscsaba, 1829, 1. fej., 7. pont.

ték el a kérdést.[27] Ráadásul a tót hívek mind tudnak németül, a németek közül azonban csak kevesen tudnak tótul. Azt kérték a püspöktől, hogy a létszámaránynak megfelelően három német és egy tót istentisztelet legyen havonta a vasár- és ünnepnapokon.[28] A német ajkú hívek többször sürgették a püspök válaszát.[29] A helyzet közben egyre romlott. Az egyik misén egy tót hívő odaszólt a plébánosnak, hogy tótul akar imádkozni, erre egy sváb emberrel összeszólalkoztak.[30] Nem lehetett tovább halogatni a döntést. Jekelfalusy Vince megyés püspök személyesen is ellátogatott a községbe. Végül úgy határozott, hogy az ájtatosságot kétszer németül tartsák meg, minden harmadik vasár- és ünnepnapon pedig tótul. Kérte továbbá a híveket, hogy *„főpásztori intézkedésünkben megnyugodva, mint jó keresztények és az Úrnak valódi hívei, testvéri szeretettel egyesüljenek az Úr hajlékában”*.[31] A tót hívek azonban nem nyugodtak bele a döntésbe és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordultak a korábbi helyzet visszaállításáért. Annyira sérelmesnek tartották a kialakult gyakorlat megváltoztatását, hogy az egyházi keretekből kilépve az állam beavatkozását kérték. Az állam azonban nem akart és nem is volt joga beleszólni liturgikus kérdésekbe, az egyházak belső ügyeibe, a püspök pedig nem változtatta meg álláspontját. A minisztériumhoz írt levelében kifejtette, hogy 962 német ajkú és 294 tót ajkú katolikus él Piliscsabán, tehát az istentiszteleti rend megváltoztatása szükségessé vált. A korábbi rend miatt a németek hátrányt szenvednek, amiről a helyszínen is megbizonyosodott. *„Ezen főpásztori intézkedésemen a pilis-csabai tótajkú híveknek ha igazság és méltányosság által vezettetnének, annál inkább meg kellett volna nyugodniok, minthogy számarányukat tekintve szoros igazság szerint ily kedvező határozatot se várhattak volna”* – írta a minisztériumnak.[32] A minisztérium tudomásul vette ezt a döntést, és kérte a püspököt, hogy utasítsa a tót ajkú híveket: nyugodjanak bele a rendezésbe.[33]

Alig telt el húsz év és a nyelvkérdés ismét felvetődött, igaz, egészen más okok miatt és más körülmények között. A lazarista atyákat József Károly Lajos Habsburg főherceg hívta Piliscsabára, akiknek átadta vadászkastélyát és kápolnát építtetett mellé. A szerzetesek Grazból érkeztek Piliscsabára. A kápolnát 1898-ban szentelték fel. Ebben az esetben is felmerült a kérdés, hogy az új kápolnában milyen nyelven mondják az istentisztelet azon részeit, amelyek nem latinul, hanem nemzeti nyelven hangzottak el. Steiner Fülöp székesfehérvári megyés püspök azt javasolta, hogy felváltva német és szlovák nyelven mondják az énekeket és könyörgéseket, valamint ha a hívek közötti egyetértést nem veszélyezteti, és a hívek így értik meg, magyarul is mondhatják.[34] A főpásztor nem erőszakolta rá döntését a hívekre, hanem arra törekedett, hogy a problémát helyi szinten oldják meg, kompromisszumot keresve. Medits Nándor lazarista házfőnök a püspök kívánsága szerint beszélt a plébánossal, Melly Károllyal, aki azonban nem tartotta szükségesnek a tót nyelv használatát, mert szerinte kevés tót él a községben, egyébként is ők tudnak németül, de a svábok nem beszélnek tótul. A kápolna pedig nem plébániatemp-

27 1829-ben Gallovits Pál volt Piliscsaba plébánosa.
28 SzfvPL No. 4512 – 792/1871. június 4.
29 SzfvPL No. 4512 – 1461/1871., 1109/1872.
30 SzfvPL No. 4512 – 748/1872. június 5.
31 SzfvPL No. 4512 – 1109/1872.
32 SzfvPL No. 4512 – 1346/1872.
33 SzfvPL No. 4512 – 1426/1872.
34 SzfvPL No. 321 – 987/1898. ápr. 26.

lom, nem a tótok fizetik a papot. A magyar nyelv használatára azonban nyáron szükség van a Budapestről érkező nyaralók miatt.[35]

A káplán azonban a plébánostól eltérő véleményen volt. Szerinte májusban jó lenne minden héten egyszer, például csütörtökön tót szentbeszédet tartani. A lazaristák azonban nem tudtak tótul, így a káplán vállalta a prédikációk megtartását.[36] Ennek ellenére a lazarista házfőnök nem kívánta bevezetni a szlovák nyelv használatát, mert úgy gondolta, hogy ha egyszer elkezdik tótul mondani a szentbeszédeket, később ezen nem lehet változtatni, viszont nem lehetett tudni, hogy meddig lesz Piliscsabán tótul beszélő pap.[37] Ekkoriban tehát már nyelvi nehézségek támadtak, amelyek beszűkítették a megoldási lehetőségek körét. A lazarista kápolnában így német, nyaranta pedig szükség szerint magyar szentbeszédeket tartottak. Hamarosan másik káplán került Piliscsabára, Lechner János, aki nem tudott tótul. A piliscsabai tót hívek 1902-ben tótul beszélő káplánt kértek, mert *„mi édes anyanyelvünkön kívül más nyelvet nem értünk, vagy nem annyira – ilyenek is kevesen –, hogy azon a mi lelki bajainkat őszintén közölni tudnók anyanyelvünket nem értő lelkiatyánkkal”*.[38] A levelet aláírók között[39] német vezetéknevű személy is van, ami egyrészt a két nemzetiség, a német és a szlovák keveredését mutatja, másrészt pedig ismét felveti a kérdést, amelyet már dolgozatom elején érintettem: meg lehet-e mondani a vezetéknév alapján, hogy ki milyen nemzetiségű.[40] A válasz rámutat a nemzetiségi identitás nehezen megfogható voltára. A név és a nemzetiségi tudat között nem volt egyértelmű megfelelés. A kiéleződött szituációban ugyanakkor egyre nehezebb volt a vegyes családokban élők helyzete, választaniuk kellett, hogy melyik etnikumhoz akarnak tartozni.

1903-ban újra fellángolt a vita az istentiszteleti nyelv kérdéséről. A német ajkú hívek, hivatkozva a népszámlálási eredményekre, melyek szerint a helyi katolikusok egynegyede tót és háromnegyede német, azt kérték, hogy három vasárnap német és egy vasárnap tót ének és szentbeszéd legyen a miséken. Leírták azt is, hogy a botrányok elkerülése végett kérik a püspöki intézkedést. Szerintük az történt ugyanis, hogy újév napján ők, a német hívek, orgonás misézést kértek, amit a plébános meg is engedett. Később azonban a tótok is ugyanezt kérték, a plébános azonban állítólag sértő választ adott nekik. A kántortól mindkét nemzetiség az ő énekének kísérését kérte, ezért a kántor nem orgonált. A mise kezdetén a németek és a tótok is elkezdték énekelni a saját énekeiket, végül az evangélium felolvasásakor a németek engedtek, és utána csak a tótok énekelték saját énekeiket.[41] A tót hívek viszont úgy értelmezték az esetet, hogy régi szokás szerint azon a vasárnapon az ének és a prédikáció tótul kellett volna, hogy legyen. Ők nem akarták más jogát megsérteni, csak a maguk jogát megvédeni. A püspök rendelkezését kérték, egyrészt, hogy rend legyen a templomban, másrészt, hogy *„mi gyengébbek védelmet és oltalmat keressünk Méltóságodnál, midőn az erősebbek sértik, elvenni akarják régi jo-*

35 SzfvPL No. 321 – 987/1898. ápr. 27.

36 Holeksy Ágostont, aki korábban Tökölön volt káplán, Angeli Márton vörösvári plébános kérésére helyezte a püspök a betegeskedő Melly plébános mellé. Angeli kifejezetten tót ajkú kisegítőt kért. (SzfvPL No. 4512 – 2617/1897.)

37 SzfvPL No. 321 – 987/1898. ápr. 27.

38 SzfvPL No. 4512 – 858/1902.

39 Maszár István, Belik István, Belik György, Handler Jakab, Bélik Imre.

40 Lásd a 12. jegyzetet.

41 SzfvPL No. 4512 – 92/1903.

gainkat".[42] A két nemzetiségi csoport kétféleképpen látta a történteket. Míg a németek az etnikai arányok alapján akarták a kérdést rendezni, addig a szlovákok ezt nem fogadták el, mivel rájuk nézve kedvezőtlen döntés születhetett volna, és korábban megszerzett jogaikra hivatkoztak. Az arányok jelentős mértékű megváltozása miatt azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni az etnikai elvet.

A probléma megoldását egy egészen új tényező is nehezítette. József Károly Lajos főherceg piliscsabai uradalmából az 1895-ben megnyitott Esztergom–Budapest vasútvonal mellett villatelkeket parcellázott ki, létrehozva a lányáról elnevezett Klotild nyaralótelepet, a későbbi Klotildligetet, amely 1925 és 1950 között önálló kisközség volt. Az ott élő, Budapestről érkező nyaralók (hivatalnokok, ügyvédek, kereskedők) is megfogalmazták igényeiket az istentiszteleti nyelvvel kapcsolatban. Eszerint egyesületük, a Piliscsabai Clotild Nyaralótelepesek Egyesülete *„minden egyes tagja legfőbb kötelességének ismeri, hogy hazája nyelvének minden téren és minden helyen a fölényt bisztositsa (!), s a székesfőváros megmagyarodásának munkáját a környéke megmagyarosításával való hathatós törekvéssel elősegítse. Úgy véljük, ez hazafiúi kötelességünk. S miután tudomásunkra jutott, hogy Piliscsaba községben kizárólag német és tót nyelvű isteni tiszteletek tartatnak, hazafiúi kötelességünktől áthatva nem mulaszthatjuk el, hogy a viszonyoknak meg nem felelő és a magyarság eszméjével ellentétes ezen körülményre Méltóságod* (ti. A megyés püspök – Cs. B.) *figyelmét föl ne hívjuk."*[43] Úgy gondolták, hogy a plébános öreg kora felmentést adhat a helyzet alól, de a püspöknek utasítania kellene az új plébánost, hogy csak magyar nyelvű istentiszteleteket tartson. Ha azonban ez nem lehetséges, legalább az iránt intézkedjen, hogy magyar nyelvű istentiszteletek is legyenek.

A századforduló magyarosítási hulláma így Piliscsabát is elérte. Az etnikai arányok és a szokásjog mellett egy harmadik tényezőt is figyelembe kellett venni a kérdés rendezésekor. Aki ezt nem akarta megtenni, könnyen a hazafiatlanság vádját vonhatta magára. A nyaralótelepesek közös érdekeik védelmére hozták létre egyesületüket. A középosztály tagjai voltak és a közérdek fogalmába a magyarosítást is beleértették. Képviseletükben az egyesület alelnöke, Melly Béla írta a levelet. Melly budapesti ügyvéd volt, egyetemista korában a Szent Imre Kör tagja. A Kör a katolikus egyetemisták önképzésére és vallásos életének elmélyítésére alakult 1888-ban. Tagjai így egyrészt értelmiségi hivatásukra komolyan készültek, másrészt gyakorló vallásos életet éltek.[44] Melly, ahogy akkoriban sokan, nemzeti elkötelezettségébe az akár erőszakos asszimilációt is beleértette. Ismerhette a helyi viszonyokat, hiszen a piliscsabai plébános, Melly Károly unokaöccse volt, de az etnikai arányok és a nemzetiségi súrlódások nem befolyásolták abban, hogy a magyarosítás szándékát vallja a nyaralótelepesek képviseletében.

Városy Gyula püspök[45] ebben a helyzetben olyan kompromisszumos megoldást keresett, amely nem bonyolítja tovább a német és szlovák hívek konfliktusát, ugyanakkor a magyar anyanyelvűek kérésének is szeretett volna eleget tenni. Ezért megkérdezte a lazarista házfőnököt, hogy az ő kápolnájukban lehetne-e vasárnaponként magyar énekes és szentbeszédes misét tartani. Így a plébániatemplomban bevezetett istentiszteleti rendet nem kellett volna megváltoztatni. Medits Nándor lazarista házfőnök azt válaszolta, hogy vasárnap reggel ½ 6-kor van konventmiséjük, amelyre sok helybeli is jár,

42 SzfvPL No. 4512 – 181/1903.
43 SzfvPL No. 4512 – 1019/1903.
44 A Szent Imre Körről lásd Csíky 2003.
45 Városy 1905-ben kalocsai érsek lett. Róla lásd Gódány 2001, 27–36.

egyre több az áldozó és gyónó. A nyaralók azonban erre a korai misére nehezen tudnának eljönni, viszont olyan kevés a missziós pap, hogy sokszor csak egy tartózkodik a rendházban, akinek viszont a helyi hívek és a laikus testvérek miatt korán reggel kell miséznie. Egyébként a nyaralótelepen legfeljebb 30 villát építettek föl, és a tulajdonosok nagy része nem katolikus, így 4-5 hívő járna misére, azok pedig kevesen lennének az énekléshez is. Ha miattuk későbbre tennék a misét, a helyi hívek nagy részének nem felelne meg az időpont.[46] Ezek után a püspök úgy döntött, hogy nem változtat az istentiszteleti renden azért sem, *„miután a Pilis-Csabán sajnálatomra uralkodó nemzetiségi surlódások miatt ott a jelenleg fennálló istentiszteleti nyelvrendnek megváltoztatása előreláthatólag kiszámíthatatlan következményeket vonna maga után”*.[47] A nyaralótelepesek igen rosszul fogadták a püspöki döntést. Levelükben arra hivatkoznak, hogy a *„csekély szám még nem lehetett volna feltétlen oka annak, hogy egy hazafias cél megvalósítása érdekében kínálkozó alkalom mellőztessék”*. Felhozták azt is, hogy sok gyermek is nyaral a Klotild villatelepen, akiknek lelki és hazafias épülése szempontjából különösen fontos a magyar nyelvű istentisztelet. „*Úgy véltük, hogy Méltóságod is mint a magyar püspöki karnak egyik előkelő tagja, hazafias kötelességeinek teljesítésében a részünkről előterjesztett kérelemben kínálkozó alkalmat két kézzel méltóztatik megragadni arra, hogy példáját mutassa a magyarosodás útjának és gyöngítse azt a súlyos vádat, hogy a főváros környékének magyarosodásában a katolikus egyház és annak szolgái képezik a legnagyobb akadályt.”* Meg akarták szüntetni azt a „természetellenes helyzetet”, hogy a főváros közelében olyan községek vannak, ahol nincs magyar nyelvű mise. Azért is kérték ezt, hogy *„a gyermekek részére az alkalom és mód megadassék, hogy az iskolában felébresztett hazafias érzelmeiket ápolhassák s ne legyen okuk tűnődni azon mi az oka annak, hogy Magyarországon, hol az iskolai nyelv tisztán magyar, hol a magyar nemzetről, annak dicsőséges múltjáról tanulnak, – van község, hol vagy németül vagy tótul, de soha magyarul az isteni tiszteletet nem tartják!”*[48] A püspöki irodán, nem alaptalanul, kioktatásnak vették a levelet, de a döntést ez nem befolyásolta. Városy Gyula püspök a nemzetiségi számarányokat figyelembe véve, a kényes kérdést lehetőleg békésen akarta elintézni. Nem kívánta megbolygatni a korábbi istentiszteleti rendet, már csak azért sem, mert amikor Piliscsabán járt, a hívek majdnem összeverekedtek előtte,[49] így láthatta, milyen indulatokat kavar fel az istentiszteleti nyelv ügye.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése és a történelmi Magyarország területének feldarabolása után gyökeresen megváltoztak a nemzetiségi viszonyok az országban. Korábban Magyarország lakosságának csupán a fele volt magyar nemzetiségű, 1919 után viszont a nemzetiségek a lakosság 10%-át sem érték el, bár az 1938 és 1941 közötti visszacsatolások miatt ez az arány 25%-ra emelkedett. Nagyságrendileg a trianoni országterületen Békés megye után Pest megyében élt a legtöbb szlovák (1930-ban a la-

46 Medits Nándor házfőnök levele Városy Gyula püspökhöz, 1903. július 11. SzfvPL No. 4512 – 1277/1903.
47 Városy Gyula püspök levele Melly Béla egyesületi alelnökhöz, 1903. július 24. SzfvPL No. 4512 – 1277/1903.
48 SzfvPL No. 4512 – 1773/1903.
49 SzfvPL No. 4512 – 525/1925. Lattyák Nándor plébános levele.

kosság 1,4 %-a). A németek szétszórtan helyezkedtek el az országban. A trianoni döntés tehát a soknemzetiségű országot szinte homogénné tette. A határok mentén azonban az utódállamokban jelentős számú magyar kisebbség élt. Ezek a tényezők alapvetően meghatározták a két világháború között követett kormányzati nemzetiségi politikát, amelyben magyarosító tendencia érvényesült, ugyanakkor az asszimiláció is felgyorsult az első világháború után. Az ellenforradalmi rendszer a békeszerződés megkötése után fokozatosan leépítette, 1922-ben pedig meg is szüntette nemzetiségi ügyekkel foglalkozó minisztériumát, melynek feladatkörét a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya vette át. Külpolitikai megfontolásokból kormánybiztosokat neveztek ki a nemzetiségek számára, így a szlovákoknak és a románoknak, majd a németeknek is. Az 1930-as évek elejére azonban csupán a szlovák kormánybiztos, Pechány Adolf maradt meg tisztségében. Az általa vallott álláspont megegyezett a hivatalossal: a trianoni Magyarországon nincs helye nemzetiségi mozgalmaknak, itt a nemzetiségeknek egyetlen lehetőségük van, a magyarosodás.[50]

Pechány Adolf kormánybiztos körutazásokat tett a nemzetiségi vidékeken és jelentéseit elküldte a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályára. Információforrásai a községi elöljárókon kívül a helyi lelkészek voltak. Ez is mutatja, hogy a falusi értelmiség és vezetőréteg meghatározó tagjaként a lelkész és az egyházak szerepe milyen jelentős volt nemzetiségi ügyekben.[51]

Először Piliscsaba példáját vizsgálom meg, hogy azután a tanulságokat össze lehessen vetni a szakirodalomnak erre az időszakra vonatkozó megállapításaival. A nemzetiségi konfliktusok újabb fellángolása ismét a magyar anyanyelvű hívek nagyobb igényei miatt következett be. 1925-ben a pomázi járás főszolgabírája panasznapot tartott Piliscsabán. Ezen a hívek azt kérték, hogy változzon meg a miserend. Havonként a vasárnapokon kétszer német, egyszer tót és egyszer magyar nagymise legyen. Lattyák Nándor plébános sérelmezte, hogy erre a tárgyalásra őt nem hívták meg. Előadta, hogy 1921 óta minden hónap első vasárnapján 9 órakor egy magyar szentbeszédű és énekű orgonás kismisét tart, de arra olyan kevesen járnak, hogy egyszer nem is tartotta meg. Ezenkívül az irgalmas nővérek kápolnájában Klotildligeten minden vasár- és ünnepnap van magyar mise. A plébános szerint olyanok kérelmezték a magyar nagymisét, akiknek az nem lelki szükségletük, hiszen az uradalmi tisztviselők egy része német vagy tót, az intéző pedig evangélikus. Bosszankodva jegyezte meg, hogy inkább a templom karbantartásával kellene foglalkozniuk a tisztviselőknek. Személyes érdeket sejtett a menekült pomázi helyettes főszolgabíró buzgalmában, aki szerinte így akar érdemeket szerezni, hogy főszolgabíró lehessen. Lattyák félt a magyar mise miatti viszályoktól is. A környékbeli települések eseteit hozta fel példaként. Sárisápon 1923-ban hasonló ügy miatt a plébánost majdnem megverték, ablakait betörték, ezért lemondott és el is ment a községből. Dágon a századfordulón az első magyar mise után a német hívek 3-4 zsák német imakönyvet küldtek postán a plébánosnak, hogy imádkozzon maga, mert ők többet nem mennek templomba. Piliscsabán is voltak összetűzések: *„az én* (ti. A plébános – Cs. B.) *bevert ablakaim is beszélhetnének a kényes templomi nyelvkérdésről* (…) *Ezek kényes dolgok, ezek olcsó hazafias érdemek szerzésére nem alkalmasak."*[52] A kérelmezők a lakosság

50 Tilkovszky 1989, 3–8.

51 Uo.

52 Lattyák Nándor plébános levele Prohászka Ottokár püspökhöz, 1926. január 1. SzfvPL No. 4512 – 525/1926.

1/5-éről beszélnek, valójában azonban összesen 100 magyar ajkú hívő lehet. Amikor bevezették a magyar kismisét, 56-an írták alá a nyilatkozatot, hogy járni fognak rá. Lattyák plébános ezért azt kérte a püspöktől, hogy vagy tartsa fenn a korábbi istentiszteleti rendet, vagy küldjön ki egy magyar, német és tót tagokból álló bizottságot, amely aláírásokat gyűjtene, és azok alapján lehetne eldönteni a kérdést. A plébános személyét azonban hagyja ki, mert annak egyformán kell képviselnie minden hívét, pártokon felül kell állnia.[53] 1926. február 26-án a járási főszolgabíró újabb panasznapot tartott és ezen a különböző nemzetiségű lakosok megállapodtak az istentiszteleti nyelv kérdésében.[54] Ezt a döntést Prohászka Ottokár püspök is elfogadta, és elrendelte, hogy a korábban szokásos magyar kismise továbbra is tartassék meg, azon felül pedig a nyári hónapokban (májustól augusztusig) minden hónap első vasárnapján reggel 9 órakor legyen az esedékes nemzetiségi nagymise, utána pedig 10 órakor magyar szentbeszédű és énekű nagymise legyen. A délutáni litániákat ezeken a vasárnapokon is az esedékes, azaz a korábbi rendnek megfelelő nemzetiségi nyelven tartsák meg.[55] Az érzelmeket felkavaró és súlyos vitákat kiváltó kérdést tehát sikerült tárgyalásos, megegyezéses úton rendezni.

Nem egészen egy év múlva Lattyák plébános a leventék és az iskolás gyerekek miatt kérte a miserend megváltoztatását. Az év minden vasár- és ünnepnapjára, a nyári hónapok kivételével, amikor 10 órakor magyar nyelvű nagymisét tartanak, kérte egy reggel 8 órai orgonás, magyar énekes és szentbeszédes kismise megtartását. A leventék ugyanis ellógtak a misékről, nem érkeztek pontosan, mert az oktatók nem jöttek be velük a templomba. Vezetőik most kötelezték a fiúkat a misék látogatására és a lazarista atyák segítettek a misézésben. Erre a 8 órai misére kívánták az iskolás gyermekeket is vinni, mivel közülük sokan hiányos ruházatúak voltak, így főleg télen nem lehetett őket arra kötelezni, hogy a másfél órás főistentisztelen vegyenek részt. Azt is javasolta Lattyák Nándor, hogy nyáron ne legyen 8 órakor magyar kismise, hiszen 10 órakor úgyis van magyar nyelvű nagymise.[56] A püspök döntése előtt kérte a szentmisék nyelvi rendjét. A plébános 14 pontban részletesen leírta az 1928-ra érvényes rendet. A „kétszer német, egyszer tót" szabály pontos betartása miatt voltak „felezett" misék is, amikor a mise első fele német, a második tót és a szentbeszéd is kétnyelvű volt. Minden évben ilyen mise volt azonban az éjféli mise. Az ünnepek nyelvi rendje a szabály miatt évente változott. Még az úrnapi körmenet egyes oltárainál énekelt énekek tekintetében is megosztoztak, egynél tót, a többi háromnál német nyelven énekeltek. Csupán egy pontot idézek annak érzékeltetésére, milyen szigorúan igyekeztek megtartani az arányokat: *„Községi ünnepeknél, körmeneteknél, ha szentmisének első fele német (mert ilyenkor felezve lesz a szentmise nyelvek szerint az énekek tekintetében), akkor a második fele tót, s ilyenkor a plébános a német körmenettel megy, s a tót körmenettel jön (mert mindig a németek is, meg a tótok is külön körmenetet vezetnek), s ez alkalmanként változik."*[57]

A leventék és a gyerekek miatt megváltoztatott miserend újabb bonyodalmakat okozott. A nemzetiségek a reggel 8 órai magyar kismise bevezetését úgy értelmezték, hogy ezzel a német és tót miséktől és szentbeszédektől akarják a gyerekeket és a leventéket távol tartani, hiszen kötelező nekik azon a szentmisén részt venniük. Azzal fenyegetőztek

53 Uo.
54 SzfvPL No. 4512 – 896/1926.
55 SzfvPL No. 4512 – 525/1926.
56 SzfvPL No. 4512 – 2337/1927.
57 SzfvPL No. 4512 – 103/1928.

a hívek, hogy evangélikus hitre térnek át és a helyi evangélikus istentiszteletekre fognak járni.[58] Emiatt semmiképpen sem javasolta a plébános a magyar nyelv szerepének növelését. Utalt a környékbeli nemzetiségi ellentétekre. Például Perbálon a svábok akarata ellenére magyar anyanyelvű férfit választottak kántortanítónak, ezért a svábok addig nem jártak templomba, amíg az Egyházmegyei Hatóság a választást meg nem semmisítette. Helyi példákat is említett a plébános. Amikor missziót akart szervezni a három nemzetiségnek három különböző helyen, a németeknek a plébániatemplomban, a tótoknak a lazarista kápolnában, a magyaroknak az irgalmas nővérek zárdájában, a tótok ellenállása miatt nem sikerült. Amikor az iskolatípusokra vonatkozó miniszteri rendelet 2-3 évvel korábban megjelent, 250 szülő írta alá azt a beadványt, amelyben azt kérték, hogy az iskolában a tanítás nyelve csak német és tót legyen. A magyar tanítási nyelv úgy maradt meg, hogy a plébános, aki az iskola gondnokságának elnöke volt, lemondott, így nem volt elnök, aki megtarthatta volna a gyűlést, amelyen a kérdésről dönteni kellett volna. Az 1918-as polgári forradalom idején mindhárom nemzetiségnek külön iskolája volt Piliscsabán.[59]

Ekkoriban az irgalmas nővérek zárdájában is volt magyar nyelvű szentmise reggel 8 órakor, délután 3-kor pedig litánia, holott a nővérek egy része nem is tudott magyarul. Megvolt tehát a lehetőség magyar nyelvű szentbeszéd hallgatására, de a magyar anyanyelvűek közül csak kevesen jártak a magyar misére, ami mutatja, hogy nem volt igény erre.[60]

A fentebb említett nemzetiségi elkülönülés nem volt új jelenség a község életében. Már 1851-ben bonyodalmat okozott. A község kálváriadombján új keresztet állítottak fel, azonban a német híveknek ez nem felelt meg. Összehívták gyűlésüket és saját kálvária felállítását határozták el egy másik helyen.[61] Az új kálvária 1852-ben fel is épült a helyi német ajkú hívek adományaiból. A nemzetiségeket vagyoni különbségek is megosztották. Míg a német gazdák tehetősebbek voltak, addig a tótok között sok volt a szegény ember, aki napszámosként, mezőgazdasági vagy gyári munkásként kereste kenyerét.[62] Az elkülönülést jelezte az is, hogy a községben két rózsafüzér-társulat volt, egy német és egy szlovák.

Piliscsabán általánosságban ugyanolyan volt a helyzet, mint a szlovákok által lakott környék más falvaiban, bár néhány kérdésben jobb volt a nemzetiségek helyzete, ami számarányukkal állhat összefüggésben. A XIX. század nyolcvanas éveitől a szlovákok lakta falvakban elkezdtek áttérni a katolikus templomokban az evangélium és a szentlecke magyar nyelven való olvasására, a magyar nyelvű prédikációkra, imákra, egyházi énekekre. Az első világháború idejére sok helyen már csak a magyar nyelvet használták. Ahol a szlovákok nem csak magyarokkal, hanem németekkel is együtt éltek, mint Piliscsabán, a miséken az egymást követő vasárnapokon váltakozva használták a nemzetiségi nyelveket. A szlovákok idegenkedtek a német nyelvű miséktől, a németek pedig a szlovák nyelvűektől, így többször tüntetőleg ki is vonultak azokról, ahogy Piliscsabán is történt. Az egyházi hatóságok áthidaló megoldásként, közvetítő nyelvként a magyart ajánlották, ugyanakkor ez magyarosítási lehetőséget is jelentett.[63] A Székesfehérvári

58 Klotildligeten 1924-től működött az evangélikus Fébé Diakonissza Egylet.
59 Lattyák Nándor plébános levele a püspökhöz, 1928. február 5. SzfvPL No. – 103/1928.
60 Uo.
61 SzfvPL No. 4512 – 174/1851.
62 Tilkovszky 1989, 112.
63 Uo. 17–18.

Egyházmegye püspökeinek azonban nem állt szándékában a magyarosítás. Amint fentebb is írtam, már a századfordulón visszautasították a magyarosítási törekvéseket és később is kompromisszumos, minden nemzetiség számára elfogadható megoldások kialakítására törekedtek. Ennek ellenére gyakori volt, hogy a nézetkülönbségeket nyíltan kifejezésre juttatták a különböző nemzetiségi csoportok.

NYELVI VISZONYOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

1929-ben a lazarista atyák népmissziót tartottak három nyelven, egy hétig magyarul és tótul és egy hétig németül. A misszió felemás eredményeket hozott. Megállapíthatták, hogy *„a piliscsabai tótnyelvű misszió az idén tartott missziók egyik legszebbike”*. A német misszióval azonban gondok voltak. Sokan bejártak a fővárosba dolgozni, ezért nehezen tudtak időt szakítani a gyónásra, bár a szentbeszédeket szorgalmasan látogatták. *„Az általános baj azonban úgy látszik az, hogy a nép jó része nem érti már az irodalmi német nyelvet és magyarul sem tudnak még annyit, hogy a szentbeszédet megértsék. Ilyenkor tűnik ki, mily nagy akadálya a lelkipásztorkodásnak a többnyelvűség”* – panaszkodtak az atyák.[64] Az asszimiláció átmeneti fázisában éltek a nemzetiségek. Otthon még anyanyelvükön beszéltek, de munkahelyükön az érvényesüléshez szükséges volt a magyar nyelv ismerete.

1939 őszén nyílt meg az angolkisasszonyok koedukált iskolája Klotildligeten, amely kezdetben polgári iskolai előkészítő tanfolyamként működött, majd az 1942/43-as tanévtől végleges nyilvánossági jogot kapott, és így már polgári iskolaként működhetett. Az iskola felállításának egyik indoka az volt, hogy a német ajkú és vallástalan vidéken a korszak neveléspolitikájának két alapelvét, a tanulók valláserkölcsi és hazafias nevelését érvényre juttassák. Ez az indok később is előkerült, amikor a szerzet pénzt kért a minisztériumtól: *„rendtagjaink hihetetlen erőfeszítéssel küzdenek ezen a németajkú és meglehetősen vallástalan vidéken. Ehhez a hazafias, szociális és kultúrmunkához kérem Nagyméltóságod kegyes támogatását”* – írta a miniszternek a tartományfőnöknő 1944-ben.[65] A vallástalanság vádja nem volt igaz, hiszen éppen ekkoriban építettek új templomot Klotildligeten. A nemzetiségi viszonyokról alkotott kép azonban közel állt a valósághoz. Shvoy Lajos megyés püspök is ezt az érvet hozta fel abban a levelében, melyben támogatta, hogy nyilvánossági jogot kapjon az iskola: *„az iskola igen szép missziót tölt be, amikor az erősen nemzetiségi jellegű vidéken hagyományos keresztény szellemben neveli az ifjúságot.”*[66] Tudjuk azonban azt, hogy a helyi és környékbeli német ajkú lakosok is kérték az iskola felállítását, ami arra utal, hogy nem a magyarosítás szándéka vezette az angolkisasszonyokat az intézmény felállításában, de a kultuszminisztériumtól ezzel az indokkal lehetett pénzt szerezni. [67]

Az iskolában komoly gondot okozott, hogy a gyerekek nem tudtak megfelelő szinten magyarul. A magyar nyelvkészség és helyesírás hiányosságait az iskoláról készült tankerületi főigazgatói jelentések többször is kifogásolták. A gyerekek rossz tanulmányi eredménye és ezek a hiányosságok összefüggésben állhattak egymással. Az egyik osz-

64 *Szent Vince* 1930, 131.
65 Csíky 2002, 157.
66 Uo.
67 Uo. 156–158.

tály osztályfőnöke szerint: *„Az osztály legnagyobb részben gyenge tehetségű tanulókból áll, akiknek nagy erőfeszítésbe kerül a közepes nívóra való törekvés is. Szorgalom, igyekezet sokban van, de kevés az önbizalom s nem mutat a feleletük. Kifejezőképességük csekély, sokat küzdenek a magyar nyelvvel."*[68] Az első osztály osztályfőnöke is azt mondta diákjairól, hogy *„a tanulók nagy része német és tót anyanyelvű s így nem bírják tökéletesen a magyar nyelvet"*.[69] Lindmayer István hittantanár pedig *„a magyar helyesírást kifogásolja a tanulóknál. Keveset beszélnek magyarul, ami nagyon meglátszik a kisebb dolgozataikon is."*[70] A gyerekek tehát egymás között és otthon németül vagy szlovákul beszéltek. Így nem meglepő, hogy helyesírásból és magyar nyelvi kifejezőkészségből mutatták a legrosszabb eredményeket. Az 1942/43-as tanévben 44% volt a német anyanyelvű és 15% a szlovák anyanyelvű diákok aránya.[71]

Az 1940-es években már nagyon nehéz volt három nyelven beszélő papot találni. 1941-ben még az is gondot okozott, hogy olyan lazarista atyát helyezzenek Piliscsabára, aki alkalmas is a plébánia vezetésére és németül is tökéletesen beszél. Így amikor Lattyák plébános halála után a lazaristákra bízta a püspök a plébánia vezetését, a tartományfőnök, Janisch Mihály vállalta az adminisztrátori tisztséget.[72]

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

1945-ben így jellemezte a helyzetet Janisch Mihály tartományfőnök: *„pasztorális nehézségeink vannak. Német anyanyelvű híveink el vannak keseredve. Várják állandóan a deportálást vagy internálást. Kedvetlenek. Amilyen szépen fejlődött a harcok alatt, húsvét előtt a hitélet, annyira visszasüllyedt minden. Bántja őket, hogy anyanyelvükön nem imádkozhatnak és nem énekelhetnek. Ezért sokan el sem mennek a templomba. A tótok meg uralkodnak, a községháza az övék, foglalják, ill. igénylik a svábok földjeit, oly nagy urak, hogy most már a jó Isten sem kell nekik."*[73] Az adminisztrátor, Ruzsik Vilmos, teljesen elkedvetlenedett emiatt. Ő volt az egyetlen tót lazarista, de mást akart helyette adminisztrátornak Janisch. *„Az is nagy baj, hogy a tót fiatalság mind a Madiszban van, míg a sváb és magyar legények a katolikus legényegyesületben. Ezért állandó a surlódás."*[74] a fiatalságot tehát megosztotta az újonnan alakult baloldali és a már régóta működő jobboldali ifjúsági szervezetekhez való viszony, és a megosztottság a nemzeti hovatartozás mentén alakult ki. Ezt nagyban befolyásolta a németek várható kitelepítésétől való félelem. Kiéleződtek az ellentétek a szlovákok és a németek, az újonnan betelepítettek és a már itt lakó nemzetiségek között. Teljes volt a zűrzavar abban a bizonytalan helyzetben, amikor a svábok nem tudták, mikor fogják kitelepíteni

68 Csíky 2002, 162.
69 Uo. 163.
70 Uo.
71 Uo.
72 SzfvPL No. 4512 – 1008/1941. Adminisztrátor: egy plébánia vezetését szerzetes csak ebben a minőségben láthatja el.
73 Janisch Mihály lazarista tartományfőnök a püspökhöz, Bp., 1945. szeptember 25. SzfvPL No. 4512A – 1436/1945.
74 Uo. A Madisz mellett a KALOT helyi szervezetéről van szó.

őket, a szlovákok pedig vártak az áttelepülésre. A németek kitelepítése a kommunista párt pozícióit erősítette.[75]

1946. március végén telepítették ki Piliscsabáról a sváb lakosság jelentős részét.[76] Helyükre mezőkövesdi, szolnoki és rákóczifalvai szegényparasztokat telepítettek. 1947-ben települtek át önként a szlovák anyanyelvű lakosok Csehszlovákiába, és ezzel egy időben kerültek kitelepített felvidéki magyarok a községbe.[77] A nemzetiségi viszonyok így jelentősen megváltoztak, azonban a nemzetiségi kérdés továbbra is napirenden maradt, még az 1950-es évek végén is figyelembe vették a tanácsi tisztségek betöltésénél.[78]

Piliscsaba lakossága a változások után is többségében katolikus vallású maradt. Az 1949-es népszámlálás szerint a lakosság 77,9%-a, 3618 fő volt római katolikus.[79]

1947-ben a szlovákul tudó Ruzsik Vilmos helyett Kornacker Jakab lett az adminisztrátor, de továbbra is Ruzsik Vilmos tartotta a szlovák szentbeszédeket. A tót nyelv kérdése megoldódni látszott, hiszen a szlovákok Csehszlovákiába akartak költözni.[80] A sváb kitelepítés folytán a hívők száma jelentősen megcsappant. Az új telepesekkel megbeszélték a misék rendjét, akik közül azonban egyre kevesebben jártak misére.[81]

1948-ban a felvidéki magyarok kérték az adminisztrátortól a szlovák misék megszüntetését, amit ő nem javasolt, mert szerinte majd az idő megoldja a kérdést, és a szlovákok maguk jönnek rá, milyen kevesen vannak.[82] A spontán asszimiláció valóban felgyorsult a második világháborút követő években. Míg az öregek ragaszkodtak a régi szokásokhoz, addig a fiatalok a magyar nyelvű misére jártak. *„A felvidékiek kérelmét nagyban befolyásolja az a körülmény, hogy őket kiutasították s erre magyar földön is szlovák nyelvet hallanak, s félő, hogy esetleg a bosszú mozzanata is belejátszik a dologba”* – írta a püspöknek az adminisztrátor.[83] A kérdés megoldására azt javasolta Shvoy Lajos megyés püspök az esperesnek, hogy tárgyalja meg újból a kérdést az adminisztrátorral a püspök javaslata alapján. A javaslat a következő volt: úgy oldják meg a kérdést, mint ahogyan más plébániákon megoldották a kisebbségi és kihalóban levő nyelv istentiszteleti kérdését: minden vasár- és ünnepnapon reggel 7 vagy 8 órakor legyen egy mise rövid nemzetiségi szentbeszéddel.[84] Az esperes ez alapján tárgyalt a plébánossal, majd a gondnokság[85] tagjaival. A tanácskozásra nők és nem gondnoksági tagok és szlovákok is elmentek, barátságos hangnemben folyt a beszélgetés. Megállapították, hogy reggel 7-kor van magyar kismise a lazaristáknál, ide jár vasárnaponként sok háziasszony, ahogy ez a századelőn is volt, a plébániatemplomban 9-kor van nagymise, 11-kor csendes, azaz

75 PSZL 274. f. 17/48. őe., 93.

76 Hauck 2001, 176–180.

77 Dobrovitsné 1970, 11. A felvidéki magyarokat a következő községekből telepítették ki: Für, Kürt, Perbete, Kőhídgyarmat, Köbölkút, Nyitranagykér, Pozsonyvezekény, Komárom. (*Piliscsabai Polgár,* 1997. június, 7.)

78 PML XXIII. 806. b. 5. köt. Piliscsaba, vb-jegyzőkönyvek, 1957. január 21.

79 Kepecs 1995, 79. és Kepecs 1996, 58. Ekkor még éltek a községben lazarista szerzetesek, de az ő létszámuk nem befolyásolta jelentősen a vallási viszonyokat.

80 SzfvPL No. 4512 – 293/1947.

81 SzfvPL No. 4512 – 1855/1947.

82 Kornacker Jakab adminisztrátor levele a püspökhöz, 1948. január 16. SzfvPL No. 4512 – 230/1948.

83 Uo.

84 Shvoy Lajos püspök levele Angeli Márton espereshez, 1948. január 27. SzfvPL No. 4512 – 230/1948.

85 Piliscsabán ekkoriban az egyházközségi képviselő-testület helyett gondnokság működött, mivel a lakosság folytonos változása miatt nem tartottak választásokat az előző képviselő-testület mandátumának lejárta után.

orgona és éneklés nélküli mise, amelyet 1947 őszén vezettek be. A nagymisére mennek az iskolások is, így az elüldözött felvidéki magyaroknak fájhat, hogy gyermekeiknek szlovák misére kell járniuk. Ezután azt kérte az esperes a püspöktől, hogy állítsa vissza azt a régi rendet, amely ősz előtt volt: 8-kor magyar kismise, amelyre az iskolások is járnak, 10-kor nagymise, ez minden harmadik vasárnap szlovák nyelvű. Egyébként mindenhol megtartották az istentiszteleti rendet, ahol kitelepítés történt.[86] A szlovák hívek is panaszkodtak, így az esperes ajánlása szerint szabályozta a kérdést a püspök május 18-án. Az új rend bevezetését a plébános kérésére a püspök október 1-ig elhalasztotta.[87]

Október 14-én gondnoksági ülést tartottak a kérdés végleges rendezésére. Azt javasolták, amit egyébként később a püspök is jóváhagyott, hogy vasárnap 9-kor és 11-kor legyen mise, a 11-es minden harmadik vasárnap szlovák, ahogy eddig is. Azzal indokolta meg a gondnokság a javaslatot, hogy a lazarista kápolnában tartott ½ 7-es misén főleg édesanyák vesznek részt, akik így a 8 órás misére nem tudják időben elindítani a gyermekeiket. A 9-es misét főleg férfiak látogatják. Nekik azért jó a 9 órai időpont, mert a különböző közigazgatási, pártvezetőségi és egyéb gyűlések 10-kor kezdődnek, ráadásul a férfiak nagy része kora reggel indul munkába Budapestre és este ½ 9-kor ér haza. Vasárnap tovább szeretnének pihenni. A templompénztári naplóból is látható, hogy több a perselypénz, mióta 9-kor van mise és nem 8-kor és fél tízkor.[88]

A templomi nyelvkérdést Piliscsaba nemzetiségi viszonyainak 1945 utáni változásait követően így sikerült rendezni. Ez annak ellenére történt, hogy talán még az eddigieknél is bonyolultabb helyzetet kellett megoldani, számtalan ellentétes érdeket egyeztetni. A lakosság ki- és betelepülésével/betelepítésével új nemzetiségi konfliktusok rakódtak a régiekre, az üldözöttek új sérelmeket hoztak magukkal. Emellett a lakosság rétegződése előrehaladt, a különböző korosztályoknak és csoportoknak különböző időpontok feleltek meg. Ráadásul a politikai változások miatt a „hivatalos" gyűlések elsőbbséget élveztek, ezekhez kellett igazítani a misék időpontját. Az emberek életüket már nem a misék időpontjához igazították, hanem az istentiszteleteket kellett hozzájuk igazítani. A vallás és vele együtt az egyház a szekularizációval és a totális állammal szembeni konfliktusában elvesztette kiemelt szerepét. A falusi közösségek közéletének már nem voltak, mivel nem is lehettek színterei a katolikus egyházközségek ülései vagy az istentiszteletek. A közélet színtere a templomon kívülre helyeződött, az emberek vasárnaponként még összegyűltek a templomnál, de a férfiak egy része már nem azért ment el, hogy misét hallgasson, hanem hogy kint beszélgessen.

ÖSSZEGZÉS

Piliscsabán három nemzetiség, a német, a szlovák és a magyar élt egymás mellett a XVIII. század óta. A nemzetiségi konfliktusok a nyelvhasználat kérdésében kerültek felszínre. Mivel a lakosok nagy többsége katolikus volt, a római katolikus istentiszteletek nyelvhasználatának kérdésében fogalmazódtak meg a nyelvhasználati igények. Súlyos konfliktusok oka volt ez a probléma, több esetben a megyés püspök döntése sem nyugtatta meg a kedélyeket. A probléma időről időre visszatért, végleges rendezést nem

86 Angeli Márton esperes levele Shvoy Lajos püspökhöz, 1948. április 29. SzfvPL No. 4512 – 230/1948.
87 SzfvPL No. 4512 – 230/1948.
88 SzfvPL No. 4512 – 3192/1948.

nyert. Nem is lehetett végleges megoldást találni, hiszen minden nemzetiség a saját nyelvének túlsúlyát igyekezett érvényre juttatni, ráadásul folyamatosan változtak a nemzetiségi arányok. Kezdetben a megyés püspököt igyekeztek rábírni a hívek, hogy a saját érdekeiknek megfelelő döntést hozzon. Az 1920-as évektől kezdve azonban már a tárgyalásos megegyezés került előtérbe. Így sikerült rendezni a kérdést utoljára 1948-ban is. Az istentiszteleti nyelvhasználat szabályozása a magyarosítás eszköze lehetett volna, de a székesfehérvári püspökök nem törekedtek erre. Az állami nemzetiségpolitika nem jelent meg az egyházmegye gyakorlatában. 1948 után, a Rákosi-rendszer viszonyai között a templomi nyelvhasználat kérdése már nem lehetett olyan jelentőségű kérdés, mint korábban volt. A vallást a totális állam teljesen a magánélet szférájába kényszerítette, és igyekezett felszámolni az egyházak önállóságát, ami által konfliktuskihordó és -megoldó szerepük háttérbe szorult. A falusi közéletnek már nem volt része az egyházak belső élete. A nemzetiségi konfliktusok más, politikai téren jelentkeztek, illetve a proletár internacionalizmus jegyében meghaladottnak tekintették azokat. Az 1960-as évektől a katolikus egyházban is változás történt, amikor a II. vatikáni zsinat a helyi püspöki karokra bízta annak eldöntését, hogy milyen nyelven tartsák az istentiszteleteket. A latint a nemzeti nyelv váltotta fel a liturgiában. Az igazán döntő azonban az volt, hogy a második világháború utáni népességmozgások megváltoztatták a nemzetiségi arányokat és így felgyorsították a többségi nemzethez való asszimilációt.

Levéltári források

MNL OL **Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár**
X 2. 37246. Libri Regii 62. köt.
X 2117 a 457 Pilisvörösvár, római katolikus anyakönyvek
X 4439. 10492. d. Veszprémi Püspöki Levéltár, Visitationes Canonicae
X 7593. 21184. d. Székesfehérvári Püspökség Levéltára, Visitationes Canonicae

OSZK Kt. Országos Széchenyi Könyvtár, Kézirattár
Fol. Lat. 2027.

PML **Pest Megyei Levéltár**
XXIII. 806. b. 5. köt. Piliscsaba, vb-jegyzőkönyvek

PSZL Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
274. f. 17/48. őe., 93.

SzfvPL **Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár**
No. 321 Lazarista renddel kapcsolatos iratok
No. 4512 Piliscsaba plébánia iratai
No. 4512A Klotildliget lelkészség iratai
No. 4512.sch. Piliscsabai iskolaügyek

Nyomtatott források

Bél

1977 *Bél Mátyás Pest megyéről*. Ford.: Szabó Béla. Jegyz., kieg.: Pintér Emilné. Szentendre, 1977 (Pest Megyi Múzeumi Füzetek X.).

Borosy

1997 *Pest-Pilis-Solt vármegye 1728. évi regnicoláris összeírása*. 1. köt. Feldolg., előszó: Borosy András. Budapest, Pest Megyei Levéltár, 1997.

Dobrovitsné

1970 Dobrovits Mátyásné: *Piliscsaba felszabadulási emlékkrónikája 1945–1970.* Kézirat. Piliscsaba, 1970. Pest Megyei Levéltár XXXII. 5-a 81. doboz, Krónikák levéltári gyűjteménye, Budapesten őrzött pályázatok.

Fekete

1943 Fekete Lajos: *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest, Magyar Történettudományi Intézet, 1943.

Horváth et al.

2000 *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye.* Írta: Horváth Lajos, Kovacsics József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népszámlálási Főosztály, 2000.

Kepecs

1995 *1949. évi népszámlálás. Vallási adatok településenként*. Szerk.: Kepecs József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1995.

1996 *1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként*. Szerk.: Kepecs József. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1996.

Népszámlálás

1881 *A Magyar Korona országaiban az 1881. évben végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. 2. köt. Szerk.: Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1882.

Összeírás

1920 *Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. Budapest, Magyar Békeküldöttség, 1920.

Pesty

1984 *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések.* Közreadja: Bognár András. Jegyz.: Horváth Lajos. Mutató: Kabai Ilona és Ládi László. Szentendre, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 1984 (Pest Megyei Téka 6).

Szabó

1998 *A tanítók összeírása 1770/71-ben Pest-Pilis-Solt vármegyében és Fejér-, Hont-, Nógrád vármegyék egyes helységeiben*. Szerk.: Szabó Imre. Ford.: Borosy András. Bev.: Mészáros András. Budapest, TIT Teleki László Ismeretterjesztő Egyesület, 1998.

Szent Vince

1930 *Szent Vince*. Hitbuzgalmi és karitatív folyóirat. 1930/4.

Tilkovszky

1989 Tilkovszky Lóránt: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. (Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről.)* Budapest, 1989 (Hungaro-Bohemicoslavica 3.).

Felhasznált irodalom

Csíky
2001 Csíky Balázs: *Piliscsaba.* Budapest, TKM Egyesület, 2001 (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönytára 708.).
2002 Csíky Balázs: Az angolkisasszonyok iskolája Klotildligeten. In: *Sic Itur Ad Astra*, 2002/4., 151–183.
2003 Csíky Balázs: A Szent Imre Kör. In: *Kút*, 2003/3–4., 130–141.
Dinnyés et al.
1986 *Pest megye régészeti topográfiája. A budai és a szentendrei járás*. Írta: Dinnyés István et alii. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986 (Magyarország régészeti topográfiája 7).
Gódány
2001 Gódány Erika: Városy Gyula székesfehérvári püspök (1901–1905). In: *A Székesfehérvári Egyházmegye névtára 2001.* Székesfehérvár, 2001, 27–36.
Györffy
1998 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 4. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998.
Kosáry
1965 Kosáry Domokos: Pest megye a kuruckorban. In: *Pest megye múltjából*. Szerk.: Keleti Ferenc, Lakatos Ernő, Makkai László. Budapest, Pest Megye Tanácsa, 1964, 9–95.
Smith
1995a Smith, Anthony D.: A nacionalizmus. In: *Eszmék a politikában*. Szerk.: Bretter Zoltán, Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 9–24.
1995b Smith, Anthony D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: *Eszmék a politikában*. Szerk.: Bretter Zoltán, Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 27–52.
Wertner
1898 Wertner Mór: Az Árpádkori nádorok genealógiája. Második közlemény. In: *Turul*, 1898, 113–125.
Zsoldos
2001 Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: *Pest megye monográfiája*. 1. köt. 2. rész. Szerk.: Torma István közreműködésével Zsoldos Attila. Budapest, 2001, 32–75.

2003

VASZARY KOLOS, A TÖRTÉNELEMTANÁR

Vaszary Kolos nevének említése a köztudatban leginkább a hercegprímást idézi fel, esetleg a pannonhalmi főapát jut eszünkbe, azonban kevesen tudják, hogy Vaszary több évtizedes tanári működés után került a főpapi székbe. Élete a bencés paptanárok egyik jellegzetes esetének tekinthető.[1] Az utókor eléggé negatívan értékelte esztergomi érseki tevékenységét,[2] emellett a pannonhalmi főapáti székben eltöltött sikeres évek, és még inkább a tanári pálya háttérbe szorult. Jelen tanulmány ezt a tanári pályát szándékozik bemutatni.

SZÁRMAZÁSA ÉS NEVELTETÉSE

Vaszary Kolos, Vaszary Ferenc néven, 1832. február 12-én született Keszthelyen. Apja Vaszary Ferenc szűcsmester, anyja Bajnok Terézia volt. Anyja Kéthelyről származott és férjének mintegy harmincöt évvel fiatalabb, második felesége volt. A Vaszary család korábban a Zsedényi vezetéknevet viselte, ami arra utal, hogy a Sárvár közelében fekvő településről származhattak. A családi legenda szerint az 1740-es években két testvér költözött a Pápa mellett, a Gerence-patak közelében fekvő Vaszarról Keszthelyre, ahol rájuk ragadt a „vaszari" név. A történet másik változata szerint egy Vaszar községből származó pékmester Pápára vitte kenyerét, és a pápaiak körében népszerű vaszari kenyérről kapta a család a Vaszari ragadványnevet. Mindenesetre a család a 18. század második felében települt át Keszthelyre, és az 1790-es években három Vaszari tűnt fel a városban, akik közül a legidősebb, Ferenc volt a későbbi hercegprímás apja. A szűcsmester, miután mesterségét abbahagyta, a városnál viselt több évig hivatalt. Első házasságából öt fiúgyermek született, így a kis Ferenc volt a hatodik fia, de a második házasságából az egyetlen gyermek. Az apa már hetven felé közeledett Ferenc születésekor és nyolc évvel később meg is halt. Ezután anyja egyedül nevelte fiát. Ferenc és mostohatestvérei között egy generációnyi korkülönbség volt, így bátyjainak gyermekei közül többen idősebbek voltak, mint ő. A legjobb kapcsolatban Antal bátyjának gyermekeivel volt, különösen a nála öt évvel idősebb Mihállyal, akivel együtt töltötték gyermekkorukat. Mihály, aki később Kaposváron lett gimnáziumi tanár, írni és olvasni tanította a kis-

1 Lásd életéről legújabban: Csíky Balázs: *Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások: eltérések és párhuzamok.* In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. 1. kötet. Szerk.: Illés Pál Attila és Juhász-Laczik Albin. METEM, Budapest, 2012, 479–552. (Rendtörténeti konferenciák 7/1) [Lásd kötetünkben, 179skk.]

2 A történészi értékeléseket lásd ugyanott: 546–547. p.

fiút. Ferenc később sem feledkezett meg rokonairól, amikor már magas posztra emelkedett. Mihály fiát, a festő Vaszary Jánost különösen is támogatta. Ferenc mostohabátyjai közül István világi pap lett, karrierjének csúcsán a Veszprém vármegyei Paloznak espere-plébánosa. Anyja, Bajnok Terézia mélyen vallásos asszony volt, azt mondták róla, hogy „ha tízszer jöttek hozzá, nyolcszor bizonyára imakönyve mellett találták". Bátyjának és anyjának példája, vallásos neveltetése valószínűleg befolyásolta Ferenc pályaválasztását.[3]

Vaszary Ferenc a középiskolát a premontreiek keszthelyi gimnáziumában végezte. A magas, vékony fiú ügyes volt a sportban és jó tanuló. Szellemi fejlődésére hatással volt az iskola dicső múltja. A Festetics György által rendezett helikoni ünnepségeken (1817–1819 között) a kor neves írói és tudósai mellett a Georgikon növedékei és a gimnázium tanuló is szerepeltek. A premontreiek diákja volt Deák Ferenc, akkor már ismert és neves jogász, politikus. Fejér György pap, történész is itt végzett. Ő Keszthely híres szülötte volt, akinek családi körülményei, történeti érdeklődése és jótékonykodása is hasonló volt Vaszaryéhoz, aki személyesen is ismerhette és iskolai segélyéből is részesült. Ferenc 15 évesen otthagyta a gimnáziumot, hogy bencés szerzetes lehessen. Gyalog ment Keszthelyről Balatonfüredre, az ott időző Rimely Mihály pannonhalmi főapáthoz, hogy felvételét kérje a rendbe. A 34 jelentkező közül 14-et vettek fel. 1847. szeptember 15-én öltözött be és ekkor kapta a Kolos nevet. A novíciátus után a győri rendi iskolában tanult, de a forradalom és szabadságharc eseményei az ő életét is befolyásolták. 1848 novemberében az intézménnyel együtt ő is Pannonhalmára költözött, majd amikor a háborús helyzet miatt a növedékek engedélyt kaptak a távozásra, 1849 áprilisában hazatért, de július végére már újból Pannonhalmán volt. 1850-ben befejezte a kétéves bölcseleti tanfolyamot, ami után négy év teológiai tanulmány következett. Ennek végén, 1854. június 6-án ünnepélyes fogadalmat tett és főapátja Komáromba küldte tanítani. A szükséges életkor elérése után, 1855. május 26-án szentelték pappá.[4]

A BENCÉS PAPTANÁR

Vaszary Kolos kezdő tanárként a komáromi bencés gimnáziumba került, ahol két évet töltött. Tanított tárgyai a történelem és a földrajz voltak, amelyeket akkoriban integráltan oktattak. 1856-ban Pápára helyezte át főapátja. Itt Füssy Tamás, később híressé vált pegadógus és történész volt az igazgató,[5] aki pezsgő szellemi életet teremtett a rend-

3 Keményfy K. Dániel: *Vaszary Kolos 1855–1905.* Esztergom, 1905, 9–12. p.; Géger Melinda: *A Vaszary család.* In: Vaszary János és Vaszary Kolos. A festőművész és az egyházfő találkozása az egykori prímási nyaralóban. A Magyar Nemzeti Galéria és a Vaszary Villa közös kiállítása. Balatonfüred, Vaszary Villa, 2010. május 29. – október 31. Szerk.: Gergely Mariann, Plesznivy Edit, Veszprémi Nóra. H. n., é. n. 59–60. p.; a Vaszary-család családfáját lásd uo. 58. p.; Plesznivy Edit: *Vaszary Kolos mint mentor és mecénás. Vaszary János festőművész atyai rokona, szellemi tanítója és patrónusa.* In: Uo. 19. p.; Sokkal részletesebb a Vaszary Zoltán által készített családfa: http://vaszary.uw.hu/R001/Csaladfa.xls (2020. november.)

4 Keményfy: *Vaszary* i. m. 17–26. p.; Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707–1945).* Budapest, 1970, 330–332.; Sörös Pongrác: *A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak a Rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig.* Budapest, 1916 (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. Szerk.: Sörös Pongrác. Hatodik kötet. A) a Pannonhalmi Főapátság története VI) 130. p.

5 Füssy Tamás (1825–1903): eredeti nevén Fuchs Alajos, 1841-ben lépett a bencés rendbe, 1849-ben szentelték pappá és ugyanebben az évben a pápai gimnáziumba került tanárnak, 1855-től az iskola igazgatója

házban. Ez kedvezően hatott a fiatal tanárra, segítette tudományos és írói fejlődését. Vaszary itt írta első munkáit. Füssy, Méry Etelével együtt bevonta az Ifjúsági Plutarch című kiadvány[6] szerkesztésébe, amelynek füzeteiben neves történelmi személyiségek portréin keresztül kívántak példát adni a tanulóifjúságnak.

Vaszary pedagógiai érzéke már Pápán megmutatkozott. Szerették tanítványai, érezték rajta tantárgyai és a tanítás iránti lelkesedését. Ahogy egyik diákja később visszaemlékezett: „Mindnyájan rajongtunk érte; szigorú, de igazságos és végtelenül lelkes professzor volt; kivált történeti óráinak örültünk. Gyermeki szívünket senki sem tudta olyan lelkesedésre lobbantani, mint ő; csupa láng, csupa rajongás voltunk igéi nyomán a hazáért."[7] Nemcsak a szellemi, de a testi nevelésre is gondja volt. Akkoriban még nem volt tornaóra, de ő biztatta tanítványait a rendszeres sportolásra, nyáron együtt labdázott, télen pedig együtt korcsolyázott velük.[8]

A fiatal tanár részt vett az 1860-as októberi diploma után megélénkülő politikai és társadalmi mozgalmakban is. Ekkor alapozta meg szónoki hírnevét két emlékezetes eset. Amikor Dákán Batthyányi Lajos özvegyénél volt látogatóban az emigrációból visszatérő Teleki László, a pápaiak odamentek, hogy láthassák. A tömeg Vaszaryt akarta hallani, akinek beszéde óriási siker volt. A grófné lejött az erkélyről vendégeivel, hogy megköszönje, Teleki gróf pedig megölelte a szónokot. A másik eset szintén 1861-ben történt. Amikor Fiáth József bárót nevezték ki Veszprém vármegye főispánjának, a vármegye Vaszaryt bízta meg az új főispán üdvözlésével. Az egyik januári estén fáklyás menettel vonultak a báró szállásához, aki maga is lejött az utcára fogadni a köszöntést. Vaszary már beszéde vége felé tartott, amikor az egyik fáklyától meggyulladt a bundája. A főispán odasietett hozzá eloltani a prémet. Vaszaryt nem zökkentette ki a jelenet, feltalálta magát és ezekkel a szavakkal folytatta beszédét: „Ne oltsa el Méltóságod, kérem ne oltsa el ezt a – bár gyenge – külső jelét szíveinkben égő forró szeretetünk lángoló tüzének, melyet szavakban méltóan tolmácsolni úgyis képtelen vagyok!" Erre nagy taps és éljenzés tört ki a tömegben, és a főispán így válaszolt: „Tisztelendő úr, az ön rögtönző tehetsége ma fényesen megállotta a tűzpróbát."[9]

Vaszary nem csak szónokként vett részt a megyei közéletben, hanem közgyűlési bizottsági tag is volt. Hazafias elkötelezettsége bizonyos köröknek nem tetszett és liberálisnak mondták. Ez a jelző akkoriban nagyon negatív jelző volt egy egyházi személy számára. Ő annyira lelkére vette a bírálatokat, hogy azon gondolkozott, világi papként folytatja munkáját. Rimely Mihály főapát azonban megnyugtatta, és úgy oldotta meg a helyzetet, hogy áthelyezte Esztergomba.[10]

---

volt. 1864-ben a Szent István Társulat igazgatójává választották. 1885-ben főapát-jelölt volt. 1889-ben lemondott igazgatói állásáról és a zalavári bencés apátság perjele lett. Tudományos igényű történeti műveket, ismeretterjesztő köteteket, ifjúsági műveket és tankönyveket írt, több folyóirat szerkesztője volt. 1890-ben a Ferenc József Rend lovagkeresztjével tüntették ki. (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/ 2020. november; *Magyar Katolikus Lexikon.* 3. kötet. Főszerk.: Diós István. Budapest, 1997. 863–864. http://lexikon.katolikus.hu/)

6 Ifjúsági Plutarch. Kiadja a pápai kath. gymnasium néhány tanára. Eger, Bécs, Pápa, 1858–1860, 2 évfolyam, 6 füzet.

7 Keményfy: *Vaszary* i. m. 31. p.

8 Uo. 31–32. p.

9 Keményfy: *Vaszary* i. m. 33–34. p.; Vasárnapi Újság 8 (1861) 122. p.; *Korrajzok.* Szerk.: Kőrösi László. 8–11. füzet: Vaszary Kolos. Budapest, 1895 (Kortörténeti Könyvtár VIII–XI. füzet). 316. p.

10 Sörös: i. m. 130.

Esztergomban ugyan nem foglalkozott közvetlenül politikával, de a társadalmi életben részt vett. A helyi kisdedóvó-társulat egyik kezdeményezője, az Esztergomi Újság munkatársa volt. Országos szinten a Pesti Napló és a Tanodai Lapok hasábjain megjelent cikkei, valamint tankönyvei révén vált ismertté. Tankönyvírói munkájáról alább részletesen lesz szó.

Esztergomi diákjai visszaemlékezéseiből kirajzolódik Vaszary tanári egyénisége és stílusa. Hazafias lelkesedést keltettek előadásai, a nemzeti érzés ápolására nagy hangsúlyt helyezett. Szerették tanítványai, megnyerő személyiség volt. A diákokkal barátságos volt, de komolyan bánt velük és tudott fegyelmet tartani. Tárgyának lelkes előadása lekötötte a tanulókat, kemény szóra vagy büntetésre alig volt szükség. Egy győri tanítványa szerint történeti anekdotákkal színesítve olyan érdekesen és érthetően adta le az anyagot, hogy azt már az órán megtanulták, otthon nem is nagyon kellett készülni. A feleltetéstől nem kellett félni, aki nem tudta a választ, egy-egy tréfás megjegyzéssel kisegítette. Azt szerette, ha a diákok saját szavaikkal mondják el a leckét, nem pedig ahogy akkor szokás volt, szó szerint, bemagolva az anyagot. Az óráit mindig pontosan kezdte, de gyorsan elszaladt az idő. Fontosnak tartotta az önképzést, megerősítette az önképzőköröket. Segítette a szegény tanulókat. Esztergomban tankönyvei kéziratának a nyomda számára való tisztázására őket alkalmazta, de más módon is támogatta a rászorulókat. Tanítványai ragaszkodását és bizalmát mutatja, hogy sokan visszajártak hozzá gyónni.[11]

Amikor 1883-ban Thaly Kálmán az országgyűlésben, a középiskolai törvény vitájában azzal vádolta Vaszaryt, hogy nem engedte diákjainak Esztergomban a szentgyörgymezei honvédsírok megkoszorúzását,[12] tanítványai a Pesti Naplóban közzétett nyilatkozattal védték meg egykori tanárukat. A neves jogtudós, Concha Győző, aki Pápán volt diákja, szintén tanúsította Vaszary hazafias nevelését. Esztergomban több, később híressé vált tanítványa volt. Így például Baross Gábor, gazdaság- és közlekedéspolitikus, miniszter, Forster Gyula, aki a műemlékvédelem terén alkotott maradandót, Csernoch János hercegprímás, az érseki székben Vaszary utódja, Polónyi Géza politikus, igazságügy-miniszter vagy Kanter Károly, aki a katolikus megújulás fontos alakja volt Budapesten.[13] Három évtizedes bencés tanári munkássága alatt Vaszary a korszak számos jeles személyiségét, vezető pozíciót betöltő értelmiségét oktatta, nevelte.

A bencés tanároknál szinte hagyománynak nevezhető, hogy a tanári munka mellett szakterületük tudományos művelésében is elmélyednek. Vaszary esztergomi tanár korában publikálta első jelentős tudományos munkáját az 1444-es várnai csatával kapcsolatban.[14] Kiindulópontja az volt, hogy I. Ulászló király sírverse alapján a várnai csatavesztésért és később Magyarország török általi elfoglalásáért sokan a pápát és a magyar főpapokat okolták. Ezt a kérdést vizsgálta források alapján és igyekezett cáfolni a vádakat. A tanulmány függelékében forrásokat is közölt.

Miután neve a tanítással és az oktatásüggyel foglalkozók körében ismertté vált, mások biztatására elhatározta, hogy pályázatot nyújt be a pesti egyetem megüresedett tör-

11 Keményfy: *Vaszary* i. m. 35–41, 46, 54–55. p.

12 *Az 1881. év szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója.* Szerk.: P. Szathmáry Károly. 11. kötet. Budapest, 1883, 142. 1883. március 14-i ülés

13 Keményfy: *Vaszary* i. m. 46–49.

14 A várnai csata. Írta Vaszary Kolos, sz. Benedekrendi áldozár s az esztergomi kath. főgymnásiumban a világ- és magyar történelem ny. és rendes tanára. Kiadja a Szent-István Társulat. Pest, 1864.; Nemrég reprint kiadása is megjelent, ami a mű iránti újabb érdeklődést mutatja. (Históriaantik Könyvkiadó, Budapest, 2012)

ténelem tanszékére. 1865-ben engedélyt kért erre elöljáróitól, amit meg is kapott. A tanszék elnyerésére nem sok esélye volt, meg is bánta ezt a lépését, ugyanakkor a döntésre várva megígérte főapátjának, hogy le fogja tenni az állami tanári vizsgát, ami egyébként neki nem volt kötelező, csak a pályakezdő tanárok számára. Az egyetemi katedrát nem nyerte el, viszont 1867. március 31-én az egyetemen vizsgát tett történelemből és földrajzból, és ezzel ő lett a bencés rend első, az új szabályozás szerinti okleveles középiskolai tanára.[15]

1869 nyarán Kruesz Krizosztom főapát Vaszaryt nevezte ki győri bencés házfőnöknek és főgimnáziumi igazgatónak. Ez addigi munkásságának elismerése volt, és jelentős előrelépést, fontos beosztást jelentett, hiszen egy rendi közösség elöljárója és egy neves középiskola irányítója lett. Krueszhez írt levelében kijelentette, hogy amikor a világ ellenséges a szerzetesi élettel szemben, fontosnak tartja, hogy a ház falain belül békében, szeretetben és egyetértésben éljenek, ezzel is pozitív képet mutatva a világnak, és ebben neki kell jó példával elöl járnia.[16] Ez azonban csak a belső élet megerősítését jelentette, nem pedig a világtól való elzárkózást. Maga Vaszary ekkor is részt vett a közéletben és számos funkciót vállalt. Tagja volt a győri katolikus autonómiai választmánynak és a katolikus iskolaszéknek, szintén tagja Győr város törvényhatósági bizottságának, a nevelésügyi és alapítványi bizottságoknak, igazgatótanácsi tagja a győri állami tanítónőképző intézetnek és az állami polgári leányiskolának. A gimnáziumon kívül éveken keresztül franciát tanított az orsolyiták iskolájában, 1874-ben pedig a helyi jogakadémián művelődéstörténetet adott elő. Emellett az ismeretterjesztő körökben felolvasásokat is tartott, a szélesebb közönséget is tanítva.

Igazgatói munkája nyomán növekedett a főgimnázium elismertsége. 1870-ben újra elindította a diáksegélyező egyletet, hogy a fiatalok maguk is segítsék rászoruló társaikat. Hangsúlyt helyezett az önképzésre. Gyarapította az iskola szertárait. Két alkalommal a kultuszminiszter is meglátogatta az intézményt, 1872-ben Pauler Tivadar, 1873-ban pedig Trefort Ágoston, akik elismerően nyilatkoztak munkájáról. 1874-ben a Ferenc József Rend lovagkeresztjével tüntették ki. Ekkor alakult ki jó viszonya József Károly főherceg családjával, akinek két fia, József Ágost és László a bencéseknél tanult magántanulóként.[17]

Tanári tevékenysége mellett történészi munkáját is folytatta. 1874-ben Pannonhalma helytörténetéről írt tanulmányt egy Győr vármegyéről szóló kötetbe.[18] Fontos forráskiadványt jelentetett meg két kötetben 1883-ban és 1885-ben.[19] A Pannonhalmán talált és általa Guzmics Izidor naplójának nevezett szöveg valójában egy ismeretlen jurátus beszámolója az 1825-ös és az 1830-as országgyűlésekről, akit Guzmics kért meg, hogy tudósítsa őt az országgyűlésen történtekről. A recenziók elismerően szóltak a forráskiadványról. Kiemelték, hogy a reformkor országgyűléseiről az addig ismert források, pél-

15 Sörös: i. m. 130–131. p.; Keményfy: *Vaszary* i. m. 43. p.

16 Sörös: i. m. 131–132. p.

17 Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 726. p.; Keményfy: *Vaszary* i. m. 51–53. p.

18 Vaszary Kolos: *Pannonhalma helytörténete.* In: Győrmegye és város egyetemes leírása. Szerk.: Fehér Ipoly. Budapest, 1874. Megjelent még: A Pannonhalmi Sz. Benedekrend névtára 1875/6-dik tanévre. H. n. [1876]. 11–40. p.

19 Adatok az 1825-iki országgyűlés történetéhez. Közli: Vaszary Kolos győri kath. főgymn. igazgató. Győrött, 1883.; Adatok az 1830-iki országgyűlés történetéhez. Közli: Vaszary Kolos. Győr, 1885.; a köteteknek több reprint kiadása is megjelent az utóbbi években: Kessinger Legacy reprints. Kessinger Pub. Co. 2009 (papírkötésű), 2010 (keménykötésű); Históriaantik Könyvkiadó, 2012.

dául a hivatalos iratok hiányos képet nyújtanak, a napló viszont részletesen beszámol a kerületi ülésekről is. Dicsérték Vaszaryt az alapos bevezető tanulmányokért és a jegyzetekért. Összehasonlította a szöveget az országgyűlési jegyzőkönyvekkel és más forrásokkal, azokból idézett is. Munkája nem csak újabb adalékokat közölt, hanem szinte teljes leírását is adta az országgyűléseknek.[20] Ebben az időben, 1884-ben adta ki Vaszary a várnai csatáról írt korábbi művének továbbfejlesztett változatát is.[21] A forráskiadvánnyal ellentétben ennek a tanulmánynak a fogadtatása vegyes volt, akadtak olyanok, akik kritizálták és igyekeztek kétségbe vonni állításait.[22]

A sikerek mellett azonban problémákkal is meg kellett küzdenie. Sokirányú elfoglaltsága közben kiújult korábbi emésztőrendszeri betegsége, ezért 1871 tavaszán, munkakörét helyettesére bízva elhagyta Győrt, hogy orvosi javaslatra fürdőkben kúrálja magát. Innen hamarosan visszatérve újult erővel és kedvvel folytatta munkáját. Ezután is többször kellett fürdőkbe járnia, sőt 1874 nyarán főapátjától egy éves betegszabadságot kért. Kruesz azonban ezt nem engedélyezte, mivel látta állapotának javulását. Vaszary nem csak addigi munkáját tudta ismét ellátni, hanem ekkor vállalta a győri királyi jogakadémián a művelődéstörténet előadását is. Egészségi problémái végigkísérték életét annak ellenére, hogy fiatal korában sportolt és később is fontosnak tartotta a testmozgást. Gyermekkorában vézna és gyenge volt. Tanárként télikabátját és fejfedőjét addig hordta, amíg határozottan fel nem melegedett az idő. Hajlamos volt a torokfájásra és a gyomorbajra, könnyen megfázott, emiatt selyemkendővel kötötte be a nyakát. Ez is mutatja, hogy mindig vigyázott egészségére. Emellett pontosan és mértékletesen étkezett, kerülte a dohányfüstöt és a huzatot. Rendszeresen Balatonfüreden kúrálta magát, ahol nyarait is töltötte.[23] Úgy tűnik, hogy a feladatainak ellátásával járó problémákat belsőleg nem volt könnyű feldolgoznia, és ez fizikai tünetekben is megmutatkozott.

Rendtársai megbecsülték és elismerték, aminek jele volt, hogy az 1872-ben tartott főmonostori perjelválasztáson a második legtöbb szavazatot kapta. 1885-ben meghalt Kruesz Krizosztom főapát. Az utód megválasztásánál három személyt kellett a káptalannak jelölni, akik közül a király nevezte ki a magyarországi bencések új vezetőjét. Az első helyre való szavazásnál Vaszary a második körben kapta meg a szavazatok többségét, és Ferenc József április 28-án nevezte ki pannonhalmi főapátnak. Ezzel elért a bencés renden belüli karrierje csúcsára.[24] Főapátként az oktatás és nevelés területén több fontos lépést hajtott végre. Miután az új középiskolai törvény (1883: XXX tc.) kötelezővé tette a gimnáziumi tanárok számára az állami tanárképesítő vizsgát, a főapát a hittan tanítására való képesítést is előírta és megalakította a rendi vizsgabizottságot, amely 1886-ban kezdte meg működését. Megreformálta a tanárképzést és a teológiai oktatást a pannonhalmi főiskolán, amely számára 1886-ban természettudományi szertárat létesített. A főiskolán a megüresedett katedrákat a budapesti egyetemen végzett rendtagokkal töltötte be. Támogatta rendtársainak a budapesti és az innsbrucki egyetemen való tanulását. Eltörölte a szerzetestanárok magánóra-tartását, de kárpótlásul év végén jelentős összeget utalványozott számukra. Számos iskolát fejlesztett. Első helyen kell említeni

20 D. Farkas recenziója. Századok 18 (1884) 257–262.; „a." recenziója. Budapesti Szemle 12 (1884) 37. kötet, 87.

21 Vaszary Kolos: *I. Ulászló magyar király esküszegése és a várnai veszedelem.* Budapest, 1884.

22 Rónai Horváth Jenő: *A várnai csata 1–2.* Hadtörténelmi Közlemények 1 (1888). 104–142, 268–305.

23 Sörös: i. m. 132.; Keményfy: *Vaszary* i. m. 55. p.; Sziklay János: *Vaszary Kolos Balaton-Füreden.* Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 742.

24 Sörös: i. m. 129, 132, 134.; Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 726.

a győri főgimnázium új épületének felépítését. Óvodát és leányiskolát létesített Zalaapátiban, Győrszentiványon és Kiscellen (ma Celldömölk). Varsányban népiskolát építtetett, Kajáron (ma Kajárpéc) óvoda alapítványt hozott létre.[25]

Pályájának további alakulását nem követjük nyomon. Vaszary bencés tanárként fokozatosan lépett előre a ranglétrán, miközben tudományos és közéleti tevékenységet is kifejtett. Pedagógusi és szónoki tehetségét elismerés övezte. Előbb a győri gimnázium igazgatói székébe és az ezzel együtt járó győri házfőnöki posztra került, majd a pannonhalmi főapát tisztségére választották meg rendtársai. Talán ő maga sem hitte, hogy innen még tovább fog lépni, és az ország első főpapi székébe, az esztergomi érseki székbe nevezi ki 1891 végén az uralkodó. Ahogy lépett előre, egyre kevésbé tudott tanítással foglalkozni. Az oktatás és nevelésügy azonban mindig szívügye maradt.

A TANKÖNYVÍRÓ

Ahogy már említettük, Vaszary írói munkássága Pápán kezdődött, amikor igazgatója, Füssy Tamás bevonta az Ifjúsági Plutarch szerkesztésébe, amelynek füzeteiben neves történelmi személyiségek portréin keresztül kívántak példát adni a tanulóifjúságnak. Két évfolyamban, összesen öt füzetben 53 történelmi személyiség, köztük akkoriban elhunyt kortársak rövid életrajzát írták meg a pápai tanárok. Magyar és külföldi hadvezérek, államférfiak, pápák, más egyházi személyek, szentek, tudósok, írók szerepelnek a füzetekben az ókortól egészen a szerzők jelenkoráig. Így pl. Hunyadi János, Széchényi Ferenc, Báthori István, Festetics György, Nagy Szent Gergely, XVI. Gergely, Szent Ágoston, Szent László király, Vitéz János, Mátyás király, Pázmány Péter, Kopácsy József, Fejér György, Guzmics Izidor, Páli Szent Vince, François Fénelon, Kalazanci Szent József, Homérosz, Dürer, Leonardo da Vinci, Garay János, Tycho Brache, Hell Miksa, Reguly Antal, Vörösmarty Mihály és egyetlen nőként a férfiak között Szilágyi Erzsébet életrajza olvasható. Ezek közül csak néhányat írt Vaszary.[26] Ez a sokféle személyiség meglehetősen vegyes társaságot alkot, kiválasztásuk elveinek naprakészségét mutatja, hogy frissen elhunyt személyek is szerepelnek. A kiadók által az első füzetben közölt, 1858-ban írt előszó segít megérteni a kiadvány célját: „E művecskével az iskolai termekből tanáraid szeretete elkísér magánfoglalkozásod körébe: mert a tanidőn kívül is szívedben folyton a szép s magasztos iránti vonzalmat éleszteni s ápolni, és ez által a vallás s tudomány szilárd bajnokává képezni, ez volt azon ifjúságbarátok kitűzött célja, kik érdekedben e vállalatra szövetkeztek. A tapasztalás szól mellettünk, mikép nevezetes emberek tettei a legnemesebb elhatározásra bírták nem ritkán a fogékony ifjú kebleket, azért van alapunk magunkat azon reménynek átadni, hogy az általunk nyújtott életrajzok romlatlan szívedben is vágyat fognak kelteni a fönséges példák utánzására; miért is kétkednénk, hogy a magyar ifjúság hőn tud lelkesülni magasabb életpéldányok iránt? (…) Átalán, leszámítva a pogány írókat, kiket remekműveik kedvéért fogunk veled megismertetni, életrajzaink föltüntetendik, hogy a vallás s erény az, mely áldással járó nagy tettekre hevít; hiúság, dicsvágy lehet néha nagyszerű cselekvőségnek rugója, de e befolyás alatt létrejött művek, habár a világ tapsával találkoznak, végre is keveset nyomnak az igazság azon pártatlan mérlegében, melyet Isten tart kezében. Bár annyi áldás kísérje törekvé-

25 Keményfy: *Vaszary* i. m. 65, 68–69.; Sörös: i. m. 135.; Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 726–727.

26 Hunyady János, Fejér György, Festetics György, Nagy Alfréd, Szilágyi Erzsébet életrajzait.

seinket, hogy ez életrajzokból üdvös életszabályokat alkoss magadnak, melyeket körülményeid szerint híven tölts be! Isten veled!" a szerkesztők tehát a tanulók önképzésére szánták az Ifjúsági Plutarch füzeteit, amelyek életrajzai követendő erkölcsi példákat kívántak nyújtani az ifjúságnak híres személyiségek bemutatásával.

A kiadvány nevével az előképre, Plutarkhosz ókori történetíró Párhuzamos életrajzok című művére utalt. Hatással lehettek a szerkesztőkre más hasonló művek is. Pierre Blanchard 1803-ban jelentette meg az ifjúságnak szóló, híres emberek életrajzait tartalmazó munkáját, amelynek kelet-európai személyek életrajzával kiegészített német kiadásai Bécsben és Pesten is megjelentek. 1842–53 között Pesten öt kötetben kiadtak hasonló címmel egy életrajzgyűjteményt, melynek 1845-ben megjelent magyar fordítását Bajza József szerkesztette.[27] A pápai tanárok tehát egy már ismert műfajt alkalmaztak a helyi viszonyokra és iskolai használatra. A korabeli történelemtanításnak, különösen az alsóbb osztályokban egészen a 19–20. század fordulójáig egyik fő célja az volt, hogy követendő erkölcsi normákat és vonzó példaképek állítsanak a diákok elé.[28] Vaszary által az Ifjúsági Plutarchba írt életrajzokat összegyűjtve egy kötetbe évtizedekkel később újra kiadták. A kötetet rokona, Vaszary János festőművész illusztrációi díszítették.[29]

Vaszary tanári pályájának első évei egy politikai és társadalmi szempontból is átalakulást jelentő, forrongó történelmi időszakra estek. Az 1848/49-es szabadságharc leverését követő neoabszolutizmus időszaka ekkor ért véget, és mind a Habsburg kormányzat, mind pedig a magyarok keresték az új berendezkedés kialakításának módját. Az elnyomás enyhülésével előtérbe került az oktatás és az iskolai tananyag átalakításának kérdése is. A Helytartótanács 1861-es rendelete értelmében a történelem és a földrajz – tehát a Vaszary által oktatott tárgyak – tanítása nagyobb hangsúlyt kapott, és hivatalosan is újra megjelent a tananyagban a magyar történelem.[30] 1865-ben vitát indítottak a tankönyvek szerkesztéséről. A főtanhatóság által felkért szakértők véleményét az újonnan megírandó tankönyvek tartalmáról és irányvonaláról közölte a Tanodai Lapok, a katolikus oktatási és pedagógiai közlöny. A történelem-tankönyvek programjának kidolgozására mások mellett Vaszary Kolost is felkérték, a programot pedig közzétették.[31] Vaszary írása elején hangsúlyozta a történelem fontosságát: „…míg más tantárgyaknak az értelem fejlesztése, a történelemnek ezen kívül *kiválólag* a szív képzése, a lélek nemesítése is hivatása; missiója ugyanis a múltnak tanúságából javítni, s ha javította erényesítni, ha erényessé tette tökélyesítni az embert. A történelemnek, mint valóban fontos tantárgy-

27 Neuer Plutarch oder Bildnisse und Biographien der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen und Stände von den ältern bis auf unsere Zeiten. Bearb. von einem Vereine Gelehrter. Pest, 1842–1853.; Új Plutarch vagy Minden korok és nemzetek' leghíresebb férfiai és hölgyeinek arcz- és életrajza. Magyarázta Bajza. Pest, 1845.; Blanchard művére lásd Papp Júlia: *Adatok Zrínyi Miklós, a szigetvári hős ikonográfiájához.* Blaschke János (1770–1833) könyvillusztrációinak tükrében. Hadtörténelmi Közlemények 122 (2009). 506. skk.

28 Katona András: *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából III. A rendszeres történelemtanítás meghonosodása az önkényuralom és dualizmus korának Magyarországán a századfordulóig.* Tanári Kincsestár – Történelem. 2006. január. 22–23. http://tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2010/02/Kepek_es_arckepekIII.1.pdf 2012. szeptember 6.

29 Vaszary Kolos: *Történelmi életrajzok az ifjúság számára.* Vaszary János képeivel. (Hazai festőművészek által illusztrált ifjúsági iratok III.) 2. kiadás: Budapest, 1892.; 3. kiadás: Budapest, 1905.; Plesznivy: i. m. 19. p.

30 Katona: *Képek és arcképek* III. i. m. 5–6. p.; Keményfy: *Vaszary* i. m. 44. p.

31 Vaszary Kolos: *A magyarországi kath. gymnasiumok számára írandó történelmi tankönyv miképi szerkesztésének programmja.* In: Tanodai Lapok 10 (1865) 14. szám, 155–157. p.

nak megírására jelenleg irányadásul már nem elegendő Miniusnak azon ismert mondata: »Historia quoquo modo scripta delectat«,[32] hanem okvetlenül szükséges, hogy a gyönyörködtetés mellett oktasson is: egyesek, valamint egész nemzetek tetteit, a századok eseményeit hű színben állítva elő vezérfáklyát adjon az ifjú kezébe, nehogy – különösen a mostani időszak homályos utain – eltévedve lelki és testi üdvét veszélyeztető örvénybe jusson. Azért, ha nagy felelősség terhe alatt állanak mindazok, kik az egyház és haza reményeinek tanításával, nevelésével foglalkoznak: ezek közt különösen nehezül a felelősség terhe azokra, kik tantárgyukban is – a múltnak előadása által adnak az ifjú jövőjének irányt"[33] – fogalmazott Vaszary. Ezután a vallásos oktatásra tért rá. A katolikus püspöki kar 1850-ben, esztergomi tanácskozásán felterjesztést intézett az uralkodóhoz, amelyben azt kérték, hogy a katolikus iskolákban maradjon meg a katolikus irányvonal és az ifjúságot katolikus szellemben neveljék. Ebből következett, hogy jogos, sőt szükséges a katolikus iskolák számára katolikus tankönyveket szerkeszteni. A más vallású iskolák számára írt tankönyveknél rögtön észrevehető, hogy más vallásúak számára készült. „…a kritika ítélőszéke előtt a történetíró pártatlansága nem abban áll, hogy mintha sem vallása, sem hazája nem volna, közömbös előadója legyen az eseményeknek, hanem tiszte, hogy szenvedély nélkül, de melegséggel (…) saját meggyőződésének színt adjon; s itt úgy hisszük helyén való méltó fájdalommal fölemlítenünk, hogy hazánk kath. tanodáiban jelenleg is »vallás és erkölcsi közömbösséget hirdető« historiai tankönyv is kereng az ifjúság kezében (Religio, Pütz bírálata Lopussnyitól.)"[34] Vaszary, Lopussny Ferencnek[35] a Religio című folyóiratban megjelent írását idézve kritizálta az akkoriban használt, Wilhelm Pütz[36] német gimnáziumi tanár által írt tankönyvek szellemiségét. Pütz műveit akkoriban széles körben, számos európai országban használták, és történelem-földrajz tankönyvének egyik magyar fordítását éppen egy bencés szerzetes, Vincze Paulin[37] készítette el és adta ki. Vincze néhány évig tanártársa is volt Vaszarynak Pápán.

---

32 „A történelem, akárhogy is írják meg, gyönyörködtet." (Caius Plinius Caecilius Secundus [Ifjabb Plinius]: Epistolae).

33 Vaszary Kolos: *A magyarországi kath. gymnasiumok számára írandó…* i.m. 155. (kiemelés az eredetiben).

34 Uo.

35 Lopussny Ferenc (1813–1874): teológiai doktor, egyetemi tanár és apátkanonok. 1836-ban szentelték pappá, 1840-ben szerezte meg a teológiai doktorátust, a besztercebányai főgimnázium tanára, majd szemináriumi tanára, 1849-től a pesti egyetem teológiai tanárává nevezték ki. 1860-tól nagyváradi kanonok, 1866-tól apát. (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/ 2020. november)

36 Wilhelm Pütz (1806–1877): gimnáziumi tanár, történelem-, földrajz- és némettankönyvek szerzője. A bonni egyetem elvégzése után először a düreni gimnáziumban kezdett tanítani, majd 1844-től 1865-ben bekövetkezett nyugalomba vonulásáig Kölnben volt egy katolikus gimnázium tanára, ahol a felsőbb osztályoknak németet, latint, történelmet és földrajzot tanított. 1862-ben professzori címet kapott. Tankönyvei nem csak Poroszországban és Ausztriában, valamint a német államokban, hanem már 1843-tól külföldön is elterjedtek és számos európai nyelvre lefordították azokat. Több mint egy tucat kiadást megértek és évtizedeken keresztül használták őket. (Binder: *Pütz, Wilhelm.* In: Allgemeine Deutsche Biographie 26 (1888), 780–782. [Onlinefassung] http://www.deutsche-biographie.de/pnd116308265.html?anchor=adb 2020. november)

37 Vincze István Paulin (1814–1906) 1833-ban lépett a bencés rendbe. 1842-ben szentelték pappá. 1842–48-ig a győri, 1848–59 között az esztergomi, 1859–61-ben a pápai, 1861–68 között a soproni gimnázium tanára. 1868–70-ig a nyalkai plébánia adminisztrátora, 1870–71-ben Celldömölkön, 1871–72-ben Bakonybélben rendházi lelkiatya, 1872–86 között a tihanyi plébánia kormányzója. Említett tankönyve: Pütz Vilmos: *Az ó, közép és újkorbeli földirat és történelem alaprajza a középtanodák és felsőbb nemzeti iskolák használatára.* Ford.: Vincze Paulin. 3 kötet. Első kiadás: Esztergom, 1850–51. Ezután 1861-ig

Vaszary ezután részletesen kifejti a történelem tanításának szempontjait: „Hogy könnyebben érthető legyek, a történelmet kétféle szempontból tekintem: a) mint ismeretterjesztő, b) mint szívképző tantárgyat. A történelem tekintettel a hely (geographia) és időre (cronologia) elősorolja a nemzetek és ezek kitűnő egyéniségeinek nevezetes tetteit; a csaták zaja közt nem szabad elnémulni az erkölcsi világ eseményeinek, a köz és nyilvános erkölcsök, szokások, vallás, kormányforma, törvények, intézetek, tudományok, művészetek – szóval mindazoknak, melyek valamely nemzet jellege és jellemére fényt árasztanak. Ez az ismeretterjesztés. Azonban, ha a történetíró csupán a tények terjedelmes előadását tartja szem előtt, történelme tán mulattat, de a fő cél elérve nincs; szükséges úgy adni elő a világeseményeket, hogy az ismeretterjesztés összekötve legyen a léleknemesítéssel; hogy valamely dicső tett olvasására magasztosan dobogjon az ifjú szíve; hogy az elnyomott ártatlansággal könnyezzen, az erőslelkűt tisztelni, követni tanulja, a gonosztól utálattal forduljon el; egyesek- és népeknél a vallásosságban élvezett boldogságát, a vallástalanoknak már ez életbeni szerencsétlenségét is hűn ecsetelje; kijelölje a párhuzamot, mely a tanulót figyelmessé tegye, miként szokta a világtörténelemben mindenkoron a religio, s az ebből eredő jó cselekedetek – a közjóllétet eredményezni; kimutassa, miként eredményez gyakran jót az emberi rosszakarat gonosz szándékának ellenére; – szóval hogy hirdesse az egyesek fölött úgy, mint egész népek fölött a világ kezdetétől őrködő gondviselés szent intézményeit, hogy történelmének olvasói vagy tanulói tiszta és magasztos fogalmat szerezzenek maguknak az emberiség rendeltetéséről, rendületlenül higgyenek Istenben, egyházában és föllelkesüljenek valamely jó, szent s nemeslelkű tett követésére. Ez a szívképzés. E két egymással karöltve járó – egymástól elválaszthatatlan kellék képezi a történelemnek lényegét.”[38] Vaszary tehát két szempontot emel ki a történelem tanításánál: az egyik az ismeretterjesztés, a másik a „szívképzés”. Az ismeretterjesztéssel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy az ne legyen pusztán a tények ismertetése, hanem a történelem anyagát szelektálni és értelemezni szükséges az ifjúság számára, hogy az a meghatározott irányban történő nevelést szolgálja. Megjegyezzük, hogy ekkoriban a földrajzot és a történelmet integráltan, azaz egymással összefüggésben tanították, ahogy erre a szöveg is utal.[39] a másik szempont, amit Vaszary „szívképzésnek” nevez, ma úgy fogalmaznánk, hogy a tanulók érzelmi befolyásolása, az érzelmi ráhatáson keresztül erkölcsi elvek közvetítése. Ez elsőre a mai olvasó számára idegenül hangozhat, azonban éppen a modern technika és a modern történettudomány kínál olyan eszközöket (audiovizuális eszközök, oral history), amelyekkel manapság is érzelmi hatást szándékoznak kiváltani a történelemmel kapcsolatban.[40] Vaszary a tanítást komplex folyamatként, a fiatalok értelmére és érzelmére való egyidejű hatásként képzeli el. Ez illeszkedik a kor romantikus történelemfelfogásához, és volt tanítványainak beszámolói azt bizonyítják, hogy Vaszary képes volt lelkesíteni diákjait.

Az oktatási program következő részében a bencés tanár a magyar és a világtörténelem oktatásának tematikáját közli. A Helytartótanács 1864-ben összehívta a főigazgatókat és

még öt kiadást ért meg. (Szinnyei: i. m. Vincze (István) Paulin szócikk http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm [2020. november]; Pannonhalmi névtár: i. m. 74. p.)

38 Vaszary Kolos: *A magyarországi kath. gymnasiumok számára írandó…* i. m. Uo. 155–156. p.

39 Ez Franciaországban ma is így van. Gianone András szíves közlése.

40 Erre példaként említhetjük a 2002-ben Budapesten megnyílt Terror Háza Múzeum kiállítását. Amint a múzeumba belép az ember és megérkezik a pénztárhoz, már két készülékből a diktatúrák túlélőivel készített interjúkat hallhat és láthat. A rövidfilmek folyamatos ismétlése szinte sokkolja az érkezőt, erőteljes érzelmi hatást váltva ki.

a terület szakértőit, és a magyarországi katolikus gimnáziumok újjászervezéséről tárgyaló ülések egyikében elkészítették a történelem tantárgy lecketervét is. Vaszary ezt kiegészíti, módosítja: „az idézett felosztáson kívül még több korszaki osztályozást vélnék célszerűnek; a tanuló ugyanis az események igenis változó tömegében nem talál nyugpontot, honnét az olvasottak – vagy hallottakra – mint utazó a bejárt vidékre és tapasztaltakra egy magasabb helyről – figyelő visszapillantást vessen; hogy lelkében a hallottak vagy olvasottakat egész egységben visszaidézve azokról tiszta fogalmat szerezzen" – érvel a bencés tanár.[41] Hangsúlyozza, hogy a diáknak segítséget kell nyújtani már a tananyag elrendezésével az abban való eligazodásban, hiszen a tanulónak nagy mennyiségű információt kell feldolgoznia.

„Hogyan tárgyaltassék a történelem? Oknyomozólag; tehát ne legyen csupán gyönyörködtető elbeszélése, hanem emellett oktató tárgyalása a *hiteles* kútfőkből merített eseményeknek, melyeknek okai és következményei, valamint az elősegítő eszközök, a gátló akadályok, a kor előítéletei, szokásai, a csatáknak különösen eredményei s.a.t. Melyek a működő egyének jellemére, a nép jellegére fényt vagy homályt vetnek, szem előtt tartandók. A történetírónak tehát a múltba és pedig azon korba kell magát képzeletben behelyezni, melyről ír, s ha valahol, itt van helye, hogy az ismeretes »quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando«[42] kérdések szerént írja meg a történelmet. Különben a tankönyvben hosszasan fejtegetni ez vagy amaz esemény okát, s bőven terjeszteni elő annak eredményét nem látom szükségesnek; elég ha pár szóval vagy mondattal okadatolja; bővebb kifejtés és felvilágosítás – a tankönyv nyomán – a tanár teendőihez tartozik" – írja Vaszary.[43] Majd hangsúlyozza, hogy nem szabad szem elől téveszteni a szellemiséget, és az isteni gondviselés működését kell bemutatni a történelemben: „Mária országa gyermekeinek kath. szellemű kézikönyvet kell adnunk, hogy megtanulják, miszerént a katholicismus megalapítása mentette meg az enyészettől" – fejti ki a tanár.[44] Szerinte amikor vallásos életet élt a nép, Isten megáldotta, amikor viszont elpártolt tőle, megbüntette. Ki kell továbbá emelni a katolikus egyház érdemeit a tudományok és az oktatás, az iskolaügy terén. Ezek azok a szempontok, amelyek Vaszary szerint – a kor gondolkodásával összhangban – megadják a tankönyv sajátosan katolikus jellegét.

A bencés tanár a világtörténelem tematikájának kifejtése után, oktatási programjának végén néhány módszertani javaslatot is tesz. Úgy gondolja, hogy alkalmazni kellene Magyarországon is a francia megoldást: célszerűbb, ha a földrajzot a tankönyvben adják elő, nem pedig különálló térképeken, valamint „a nevezetes helyekkel a nevezetes események kapcsolatba hozassanak".[45] a tanulónak így könnyebb megértenie az összefüggéseket a földrajzi adatok és a történelmi események között. A fénykép felhasználása az oktatásban „kedvenc eszméje". Fontosabb történelmi helyekről, épületekről stb. fényképeket kell készíteni, „melyek nagyító üvegekkel ellátott szekrénybe helyeztetve, időnkint a tanulók szemléletére kitétetnének."[46] Vaszary módszertani javaslatai a korszakban újszerűnek tűnhettek, hiszen a fénykép akkoriban Magyarországon még nem volt elterjedve, az oktatásban való felhasználása pedig egészen modern ötlet lehetett. Kiderül az is, hogy a bencés tanár a külföldi (francia) gyakorlatot is ismerte, annak tapasztalatait igyekezett felhasználni egy alapvetően német befolyás alatt álló oktatási rendszerben.

41 Vaszary Kolos: *A magyarországi kath. gymnasiumok számára írandó*…, i. m. 156. p.
42 ki, mit, hol, kinek a segítségével, miért, hogyan, mikor.
43 I. h.
44 I. m. 157. p.
45 Vaszary cikkének folytatása: Tanodai Lapok 10 (1865) 15. szám, 171. p.
46 I. m. 172. p.

Amikor Vaszaryt felkérték, hogy készítse el a történelemkönyvek megírásának szakmai programját, már több tankönyv megírása állt mögötte. Először a világtörténelmet tárgyaló tankönyvét jelentette meg 1863-ban, amelyet korábbi igazgatójával, Füssy Tamással együtt írt.[47] 1868–70-ben újabb, háromkötetes világtörténelem tankönyve már csak a saját neve alatt jelent meg. Ez a munka volt Vaszary leginkább maradandó alkotása, az 1910-es évekig számtalan kiadást megért, tehát közel fél évszázadig volt használatban.[48] Az első, az ókori történelmet tárgyaló kötetet adták ki a legtöbbször. A második és a harmadik kötet magyar történelmet is tartalmazott. Az első kötet előszavában így ír: „Két okból vállalkoztam e könyv írására. Először: mert a Füssy Tamás és általam 1863-ban írt s a m. kormány ugyanazon év decz. 14-én 1558. szám alatt kelt rendelete folytán iskolai tankönyvül engedélyezett Világtörténelem első kötete elfogyott. Másodszor, hogy – legalább szerény véleményem szerént a mostani rendszernek megfelelőbb s az előbbinél czélszerűbb könyvet adjak. Sokszor panaszkodtam és panaszkodtak tisztelt tanártársaim közől többen, hogy ifjaink közől sokan megtanulják a tankönyvben egymás után következő eseményeket, helyesen elmondják az egyes föladványokat; de keveset törődnek azzal, hogy eszméiket rendezzék, az eseményeket kapcsolatba hozzák, s azokat kor szerént összehasonlítsák. Annak elérésére tehát, hogy az ifjú emlékezetében semmi se álljon elszigetelten, hanem amint szükséges minden összefűzve, jónak véltem egyes korszak részletes tárgyalása után visszapillantani az előadott korszak összes eseményeire, jónak véltem a könyv végén legalább vázlatban adni a módszert, melyet a hosszú tapasztalás után czélszerűnek találok.”[49] Vaszary tehát úgy látta, hogy a diákok sokszor csak az eseményeket tanulják meg, és közben az összefüggéseket nem látják. Ezen a problémán szeretett volna segíteni több mint tízéves tanári munkája során szerzett tapasztalata átadásával. Megoldása az volt, hogy a tankönyv végén áttekintő táblázatokat közölt. Ezek: „A világtörténelemben szereplő nagy férfiak századok szerint”, „A népek alapítása századok szerint” (század, állam, alapító, világrész, főváros), „Egyes századok jellege, s legnevezetesebb eseményei”. A második és harmadik kötetben uralkodói dinasztiák családfáit is közölte. Itt is látjuk a földrajz és a történelem együttes előadását.

A tankönyv újabb kiadásainál Vaszarynak figyelembe kellett vennie a történelem tanterv, sőt az iskolarendszer folyamatos változásait. Az első kötet hetedik kiadásához 1888-ban írt előszavában így fogalmaz: „A gymnasiumi és reáliskolai tantervhez kiadott utasítások szükségessé tették, hogy ezen munka is átdolgoztassék. Az átdolgozás azonban csak a legszükségesebbekre szorítkozott; különösen eleget kívánt tenni az utasítások azon intencziójának, hogy a territoriális átalakulásokra befolyó jelentékenyebb események a közjogi fejlődéssel s a kulturális mozgalmakkal kapcsolatban tárgyaltassanak;

47 Füssy Tamás–Vaszary Kolos: *Világtörténelem katholikus tanodák számára és magánhasználatra.* 1–3. kötet. Pest, Esztergom, 1863.

48 Világtörténelem felsőbb k. tanodák számára és magánhasználatra írta *Vaszary Kolos.* I. kötet. Ó-kor. Esztergomban nyomatott Horák Egyednél 1868.; II. kötet. Közép-kor. Győr, nyomatott Sauervein Gézánál 1870.; III. kötet. Újkor. Győr, nyomatott Sauervein Gézánál, 1870.; 2. javított és bővített kiadás: Világtörténelem a k. középtanodák felsőbb osztályai számára. Írta *Vaszary Kolos* győri főgymn. igazgató. I. kötet. Ó-kor. Második javított és bővített kiadás. 90 míveléstörténeti ábrával és 4 történeti térképpel. Pest. Kiadja Lampel Róbert. 1873.; II. kötet. Közép-kor. Budapest, 1874.; III. kötet. Új-kor. 40 művelődéstörténeti ábrával. Budapest, 1877.; Későbbi kiadásai Világtörténelem középtanodák számára, majd Világtörténelem középiskolák számára címmel jelentek meg. Az 1900-as években Németh Ambrus által átdolgozott kiadásait használták.

49 Világtörténelem felsőbb k. tanodák számára és magánhasználatra írta *Vaszary Kolos.* I. kötet. Ó-kor. Esztergomban nyomatott Horák Egyednél 1868. Előszó.

illetőleg a politikai történet a művelődés-történettől külön ne választassék. Ez okból az utóbbi kiadások »Visszapillantás« fejezetei [ezek összefoglaló fejezetek voltak – Cs. B.] a többiekbe beolvasztattak és a többiek némileg eltérő beosztást nyertek. A munkának iránya, szelleme azonban – és ezt kiválóan hangsúlyozzuk – teljesen változatlan maradt; megmaradt tehát benne az, ami e tankönyvet a vallás-erkölcsi nevelés terén eddig is oly kiválóan hasznavehetővé tette."[50] Vaszary tehát a politikatörténettel együtt földrajzot és művelődéstörténetet is írt. Nemcsak a tanterv változása miatt vált szükségessé a szöveg átdolgozása, hanem az idő múlásával az anyag is bővült. A harmadik, az újkort tárgyaló kötet 1896-os, ötödik kiadásában a szerző már az 1870-es évek végéig megy el az anyaggal, bár az utolsó éveket csak vázlatosan tárgyalja.

A világtörténelem tankönyvhöz kapcsolódott 1873-ban megjelent négyoldalas történelmi atlasza, amelyet egy német munkából fordított, és amely az ókori birodalmakat mutatta be.[51]

A világtörténelem után a magyar történelmet bemutató tankönyveket írt, amelyeket 1866-ban adott ki. A középiskola felső osztályai számára írt munka[52] előszavában ezt olvashatjuk: „Elismert jeles történetírónk, Horváth Mihály munkájának ez átalakítására felsőbb helyről óhajtás, tek. Heckenast Gusztáv fölszólítására, s a szerző beleegyezése után vállalkoztam. A történeti munkának rövidítése; a benne előforduló némely kifejezéseknek módosítása s egy-két helyen a történeti eseményeknek más érvekkeli okadatolása volt föladatom. Czélom volt: az ifjúság kezébe tankönyvet adni, melyből megismerje nemzeti múltunkat, tanulmányozza hazánk nem csekély számú nagy fiainak erényeit. Forró óhajtásom, melynek valósításáért csekély terjedelmű körömben küzdök: hogy nemzetem reményei ne csak ismerni tanulják, hanem el is sajátítsák az ősök erényeit, s a halhatatlan emlékű honatyák nyomdokain haladva, közreműködhessenek ők is egykor azon czél elérésére, hogy erős legyen a trón, hatalmas a király, boldog a nép és dicső a haza!" Vaszary tehát kifejti, hogy Heckenast Gusztáv, neves pesti nyomdász, Horváth Mihály műveinek magyarországi kiadója felkérésére alakította át a híres történész munkáját tankönyvvé. Egyben pedagógiai programját is megfogalmazza: az ősök példája nyomán erényes életre nevelni a fiatalokat, akik később a közéletben szerepet vállalva alakíthatják a haza sorsát. Megadatott Vaszarynak, hogy célját elérve lássa, hiszen – ahogy fentebb olvasható – esztergomi diákjai közül a politikai és egyházi közélet jeles személyiségei kerültek ki. Az alsóbb középiskolai osztályok számára készített tankönyv[53] előszavában így ír: „e tankönyvnek az alsóbb osztályokba való behozatala által igen elősegítik az oknyomozó történelemnek elsajátítását, minthogy a szellem, fölosztás s az események csoportosulása s rendje mindkét könyvben ugyanez. E munka az 1815-ik évig terjed. Hazánk »alkotmányos átalakulásának korszakát« (1825–1848) iskolai könyvben tárgyalni igen kényes dolognak tartanám, nem csak azért, mert e korszak

50 Világtörténelem középiskolák számára. Írta *Vaszary Kolos*. I. kötet. Ó-kor. Kilenczedik kiadás. Számos történelmi ábrával és 4 történelmi térképpel. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása. Budapest, 1895. Előszó.

51 Katona: *Képek és arcképek* III. i. m. 25. p.

52 A magyarok története rövid előadásban. Horváth Mihály ugyanazon című munkája nyomán. A felső tanintézeti használatra szerkesztette *Vaszary Kolos,* benerendi áldor (sic!) s esztergomi tanár. A szerző megegyezésével. Pest, 1866. Kiadja Heckenast Gusztáv.

53 A magyarok története rövid előadásban. Horváth Mihály ugyanazon című munkája nyomán. Al- és közép-tanodák használatára szerkesztette *Vaszary Kolos,* benerendi áldor (sic!) s esztergomi tanár. A szerző megegyezésével. Pest. Kiadja Heckenast Gusztáv. 1866.

szereplői közől többen még élnek, hanem azért is, mert a történelem ítélőszéke a közelmúlt események megbírálását az utókorra hagyja. (…) Végre megjegyzem, hogy én e munkának nem szerzője, csak átalakítója valék, azért ami jó van e műben, a nagynevű szerzőnek, ami hiányos, mely átalakítás által csúszhatott be, nekem tulajdonítsa a szíves olvasó." Vaszary célja tehát a fentebb már tárgyalt „oknyomozó" történelem tanítása, amely az események közötti összefüggéseket igyekezett feltárni a források elemzése alapján. A tankönyv anyagában a felsőbb osztályoknál 1848-ig megy el úgy, hogy a reformkort nem tárgyalja, csupán két eseményt, I. Ferenc 1835-ös halálát és V. Ferdinánd 1848-as lemondását és Ferenc József trónra lépését említi a XIX. századból. Az alsóbb osztályoknál még ennél is óvatosabb, csak 1815-ig tárgyalja az eseményeket.

Vaszary – minden valószínűség szerint – Horváth Mihálynak Heckenast által 1860–61-ben megjelentetett munkáját vette alapul, amely az eseményekkel 1848 áprilisáig megy el, a forradalmat és a szabadságharcot már nem tárgyalja.[54] Ez Horváthnak a bölcsészettanuló ifjúság számára írt, 1847-ben Bécsben megjelent és az egyházi hatóságok által betiltott tankönyvének harmadik kiadása volt. Horváth nem csak történészként, de tankönyvíróként is ismert volt. Politikai tevékenysége miatt tankönyveit a szabadságharc leverése után, majd 1863-ban újra betiltották. A korábbiakhoz képest több tekintetben is új szemléletet képviselt. Az egyes uralkodókat nem egyházi érdemeik, hanem gazdasági és társadalmi lépéseik, tetteik alapján értékelte. Kiemelte a jobbágyok érdekében végrehajtott intézkedéseket. A függetlenségi harcok leírásában óvatosan kritizálta a bécsi politikát. Végül írt a reformkorról, a polgári átalakulásról, amelynek problémáit más tankönyvek nem is tárgyalták.[55] Vaszary tehát egy korszerűnek és hazafias szemléletűnek számító munkát dolgozott át. Tankönyvének német nyelvű változata is napvilágott látott, először 1867-ben, majd 1876-ban másodszor is megjelent.[56]

Vaszary tankönyvírói tevékenységének következő lépéseként 1869–70-ben adta ki a gimnázium alsóbb, 3. és 4. osztályai számára írt történelemkönyvét,[57] amely a 20. század elejéig – világtörténelem-tankönyvéhez hasonlóan – többször megjelent. Az előszóban Vaszary kifejti, hogy az 1868. augusztus 29-én kibocsátott minisztériumi gimnáziumi történelem-tanterv alapján írta meg munkáját. Ez előírja, hogy a magyar történelem tanulmányozása előtt az azt megelőző legfontosabb világtörténelmi eseményeket kell tanítani, és azután a magyar történelmet is a világtörténelem eseményeire tekintettel kell előadni. Ennek a tankönyvnek második, javított kiadása 1874-ben jelent meg. Később teljesen át kellett dolgozni a szöveget az új középiskolai tanterv szellemében, és az 1901-ben megjelent negyedik kiadás már Magyarország történetét tárgyalta, tehát a magyar történelemre koncetrált.[58] Az 1900-ban írt előszóban kifejti a munka peda-

54 A magyarok története rövid előadásban. Írta *Horváth Mihály.* Harmadik javított kiadás. Pest, 1861–62. Kiadja Heckenast Gusztáv. (Két részletben jelent meg.)

55 Katona András: *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából II.* „Haza és haladás" – a nagy tanárok félévszázada (1800–1848). Tanári Kincsestár – Történelem. 2005. november. 16–19. p.

56 Kurzgefasste Geschichte von Ungarn. Nach Michael Horváth. Zum Gebrauche für untere und Mittelschulen. Von K. Vaszary, Priester des Benedictiner-Ordens unf Professor zu Gran. Pest, 1867. Verlag von Gustav Heckenast.; Zweite Auflage: Budapest, 1876. Franklin-Verein ungarische lirerarische Anstalt und Buchdruckerei.

57 Történelem rövid előadásban. Alsóbb osztályok számára. Írta *Vaszary Kolos.* Győr, 1869–70. Nyomatott Sauervein Gézánál. 2 kötet.

58 Történelem a középiskolák III. osztálya számára. Az új középiskolai tanterv szerint írta *Vaszary Kolos.* Negyedik, átdolgozott kiadás. Budapest, 1901. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udv. Könyvkereskedésének kiadása.; Történelem a középiskolák IV. osztálya számára írta *Vaszary Kolos*. II.

gógiai programját: „A »Történet« jelen kiadása az új tanterv minden követelményének szem előtt tartásán kívül oda törekszik, hogy az előadás egyszerűségével, az események csoportosításával az alsó osztályú tanulók által is könnyen legyen elsajátítható és hogy a vallás-erkölcsi és hazafias momentumokat kellőképpen kidomborítva, ne csak ismereteket terjesszen, hanem a nevelésnek is hathatós eszköze legyen." Ugyanazokat az elveket látjuk itt viszont, mint amiket Vaszary már 1865-ös oktatási programjában kifejtett. Felhívjuk a figyelmet, hogy bár 1891-től esztergomi érsek volt, mégis szánt időt arra, hogy az új gimnáziumi tanterv szerint teljesen átdolgozza korábbi tankönyvét. Ez is mutatja, hogy mennyire fontosnak tartotta az oktatást és nevelést.

Az 1860-as években csak kevés új történelem tankönyv látott napvilágot, Batizfalvy István 1862-es magyar és világtörténelem tankönyvei mellett a szakirodalom Vaszary tankönyveit említi. Utóbbiakat nem csak a katolikus, hanem az állami iskolákban is használták, bár megjegyezzük, hogy ekkoriban az iskolák többsége felekezeti fenntartású volt. 1879-ben miniszteri rendelettel új tanterv jelent meg, amelyet nagyrészt Kármán Mór készített. Az új tanterv az 1883: XXX. tc., a középiskolai törvény megalkotása után vált az ország valamennyi iskolája számára kötelezővé. Ez a tankönyvek átdolgozását tette szükségessé. A tankönyvek bírálatát az osztrák mintára 1871-ben létrehozott Országos Közoktatási Tanács végezte. Ez az illetékes miniszter véleményező és tanácsadó testülete volt, ide tartozott a tankönyv- és taneszközbírálat is. Mivel Vaszary tankönyvei évtizedeken keresztül használatban voltak, újabb kiadásaik során folyamatosan át kellett dolgozni őket a változó tantervek miatt és a kor igényeinek megfelelően. Az utolsó időkben az átdolgozást már nem csak maga Vaszary végezte (aki 1891-től esztergomi érsekként meglehetősen elfoglalt ember volt), hanem a világtörténelem-tankönyvek vonatkozásában Németh Ambrus segített neki. A tankönyveket az 1910-es évek elejéig, tehát ötven éven keresztül használták.[59]

Erdélyi László, a szintén bencés szerzetes és történész szerint Vaszary tankönyveit a világos, könnyen érthető és tanulható megfogalmazás, a hazafias szellemiség és a korszerű ismeretek tették népszerűvé és elterjedtté a hasonló művek egyre élénkülő versenyében.[60] Korábban a legtöbb tanár a saját előadását követelte meg a diákoktól, a tankönyvek inkább csak kézikönyvnek számítottak. Az állami tanterv kötelezővé tétele és az állami ellenőrzés kiterjesztése az összes iskolára új helyzetet teremtett. Ebben az egységesedési folyamatban csak 1883-tól, a középiskolai törvény hatályba lépésétől kezdődött meg az országos szintű, állami tankönyvbírálat és engedélyezés. A protestáns és a katolikus iskolák különböző munkákat használtak, számos könyv volt forgalomban. Az engedélyezett tankönyvek 1904-ben közzétett jegyzékén 23 szerző összesen 70 magyar nyelvű tankönyve szerepelt. Ezek között volt Vaszary egyetemes történeti könyvsorozata is. A teljes sorozattal jelentkező szerzők közül az ő könyvei voltak a legrégebben forgalomban.[61]

Feltehetjük a kérdést, hogy Vaszary tankönyveit csupán a szerző magas egyházi pozíciója miatt adták-e ki folyamatosan? Egyértelműen nemleges választ adhatunk. Egy-

rész negyedik kiadás. Függelékül: Magyarország politikai földrajza. Ausztria. Írta: Dr. Brózik Károly. Budapest, 1901.

59 Bartos Károly: *Történelemtankönyvek és taneszközök a dualizmus korában.* In: Történelempedagógiai Füzetek 7. Szerk.: Szabolcs Ottó. Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, ELTE BTK, Budapest, 2000, 65–69. p.

60 Erdélyi László: *Vaszary Kolos.* Történeti Szemle 5 (1916). 159. p.

61 Katona: *Képek és arcképek* III. i. m. 16–17. p.

részt Vaszary tankönyvei már huszonöt éve forgalomban voltak, amikor esztergomi érsek, hercegprímás lett, és akkor is már húsz éve használták azokat, amikor pannonhalmi főapáttá választották. Ezenkívül, ahogy láttuk, szabad piacuk volt a tankönyveknek, szabad tankönyvválasztás volt, Vaszary munkáinak versenyhelyzetben kellett helytállniuk. Végül azt is megjegyezzük, hogy könyveit nem egyházi kiadók, hanem magánvállalkozók jelentették meg, akik minden bizonnyal az üzleti szempontokat vették figyelembe a könyvkiadásnál.

EGY FELÍVELŐ KARRIER

Vaszary Kolos pályája a bencés paptanárok szokásos karrierjéhez hasonlóan alakult főpapi kinevezéséig. A ranglétra alsó fokán kezdte tanári pályáját. Közel tizenöt évi munka után lett a győri rendház vezetője és egyben a gimnázium igazgatója. Győrben töltött tizenhat éves munkája alatt nemcsak a gimnázium fejlesztésével és színvonalának emelésével, hanem történelem-tankönyvek írásával is országos hírnevet szerzett. Tanári tevékenysége mellett, a közéletben szerepet vállalva, már Pápán megmutatta szónoki tehetségét, de a kritikák hatására a politikai életben nem vett részt. Társadalmi szerepvállalása azonban végigkísérte életét, egyesületek, iskolaszékek munkájába kapcsolódott bele. Miután rendtársai bizalma a főapáti székbe emelte, fontosnak tartotta az oktatásügy fejlesztésére is felhasználni vezető pozícióját. Hat évvel később azonban már az ország első főpapi székére nevezte ki a király, így számos problémával kellett foglalkoznia, amelyek között a nevelésügyet háttérbe szorította a liberális kormányzattal folytatott egyházpolitikai küzdelem.

Vaszary lelkes, tárgyát szerető tanár volt, harminc évig gyakorolta hivatását. Diákjainak át tudta adni a történelem szeretetét. Érezték gondoskodását. Nem csak szellemi, hanem testi nevelésükkel is foglalkozott, együtt sportolt velük. Diákjai közül számos vezető közéleti és egyházi személyiség került ki, akik minden bizonnyal szerepet játszottak abban is, hogy a nehéz politikai helyzetben, kompromisszumos jelöltként őt választotta ki Ferenc József az esztergomi érseki székre.

Vaszary Kolos tankönyvíróként kimagasló munkát végzett. Mutatja ezt az, hogy művei a XIX. században legtovább, ötven évig használatban lévő magyar és egyetemes történelem tankönyvek voltak. Ezt tankönyvei erényeinek, a könnyen érthető szövegnek és a világos szerkezetnek köszönhette, hiszen egy folyamatosan bővülő tankönyvpiacon, szabad versenyben állt helyt.

Életét az utókor az utolsó két évtized kevésbé eredményes hercegprímási tevékenysége alapján ítélte meg, érdemes azonban felfigyelnünk a tanári pályán és a pannonhalmi főapáti székben eltöltött több mint harminc év sikeres munkájára is.

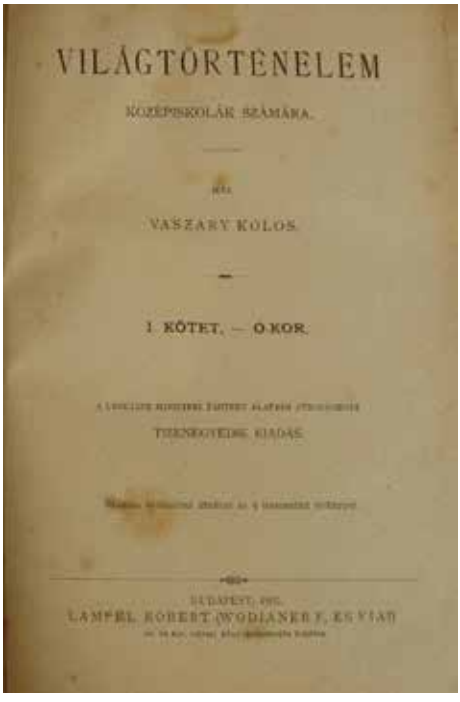
2013

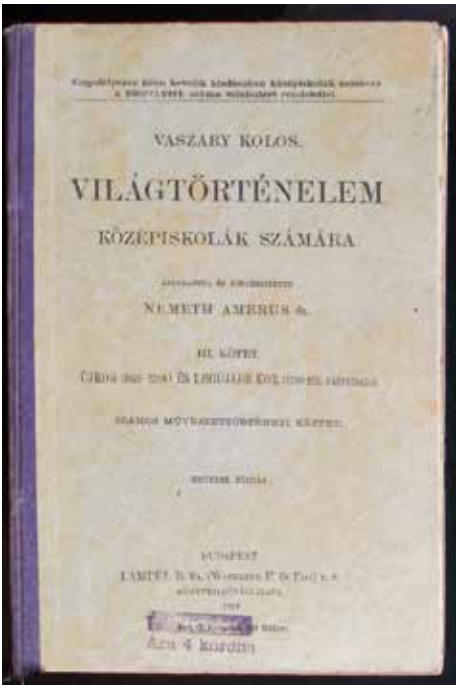

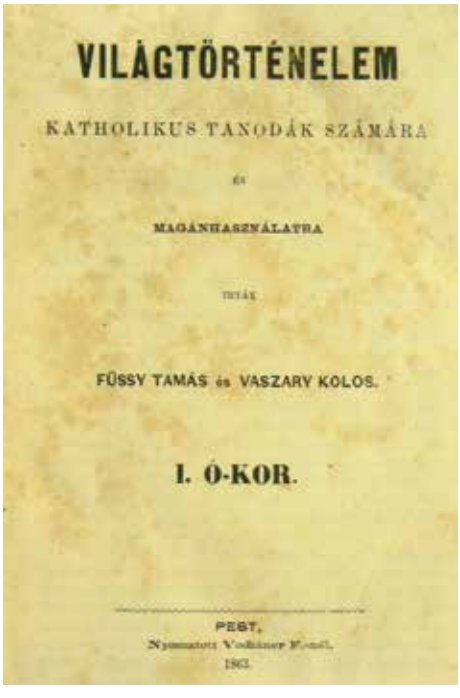

Vaszary Kolos hercegprímás (Pannonhalma, Főapátsági Gyűjtemények, Fotótár)

TÖRTÉNELMI
ÉLETRAJZOK
az ifjúság számára
írta
VASZARY KOLOS.
VASZARY JÁNOS KÉPEIVEL.
BUDAPESTEN.

VILÁGTÖRTÉNELEM
KÖZÉPISKOLÁK SZÁMÁRA.
VASZARY KOLOS.
I. KÖTET. — Ó-KOR.
TIZENEGYEDIK KIADÁS.
LAMPEL ROBERT (WODIANER F. ÉS TSAI)

VASZARY KOLOS.
VILÁGTÖRTÉNELEM
KÖZÉPISKOLÁK SZÁMÁRA
NEMETH AMBRUS dr.
III. KÖTET.

VILÁGTÖRTÉNELEM
KATHOLIKUS TANODÁK SZÁMÁRA
ÉS
MAGÁNHASZNÁLATRA
FÜSSY TAMÁS és VASZARY KOLOS.
I. Ó-KOR.
PEST,
Nyomatott Wodianer F.-nél.
1863.

II.

A HÚSZAS-HARMINCAS ESZTENDŐK

TRIANON KÉRDÉSKÖRE KOSZTOLÁNYI DEZSŐ ÉLETMŰVÉBEN

I.

A két világháború közötti Magyarország közgondolkodásában állandóan jelen lévő és meghatározó téma volt a történelmi Magyarország széthullása, a trianoni békeszerződés és annak revíziója. Maga a fennálló rendszer tudatosan tartotta ébren a kérdést, és a propaganda az emberek mindennapi életét is áthatotta. A második világháború után azonban ezek a kérdések tabutémákká váltak, így teljes körű feldolgozásuk még várat magára. Az elmúlt évtizedek leegyszerűsítései máig befolyásolják a témáról való gondolkodást, így például téves az az elképzelés, hogy a két világháború közötti korszakban a meghatározó politikusok kizárólag a teljes vagy integrális revízió álláspontját képviselték volna, ahogy ezt a magyar politikai gondolkodással Trianon szempontjából foglalkozó tanulmánygyűjtemény kimutatta.[1] Ugyanakkor a korszak jelentős értelmiségi személyiségeinek, így íróinak és publicistáinak a történelmi Magyarország széthullásával kapcsolatos kérdésekre adott válaszaival még nem foglalkozott a szakirodalom. Kosztolányi Dezső ebbe a körbe tartozott. Dolgozatomban elsősorban publicisztikája alapján kívánom rekonstruálni válaszait, hiszen ebben a műfajban jelennek meg leginkább a közéleti, politikai témák, de háttéranyagként bevonom a vizsgálatba az 1919–20-ban született verseket, egy elbeszélést és egyes magánleveleket is.

Kosztolányi újságcikkeiből már életében jelentetett meg válogatásokat.[2] Publicisztikájának két legfontosabb kiadása azonban halála után látott napvilágot. Az elsőt az 1940-es években Illyés Gyula rendezte sajtó alá, 11 tematikus kötetben.[3] a második az 1970-es években jelent meg Réz Pál gondozásában, ebben tematikus kötetek[4] mellett hat kronologikus rendezőelvű kötet látott napvilágot.[5] Az utóbbi válogatásból az akkori po-

1 Romsics 1998, 8. skk.

2 Kosztolányi 1916, Kosztolányi 1927, Kosztolányi 1929, Kosztolányi 1930, Kosztolányi 1934.

3 Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei Sorozat: Kosztolányi 1940a, Kosztolányi 1940b, Kosztolányi 1940c, Kosztolányi 1941, Kosztolányi 1942, Kosztolányi 1940d, Kosztolányi 1943a, Kosztolányi 1943b, Kosztolányi 1943c, Kosztolányi 1947, Kosztolányi 1948.

4 Kosztolányi 1977, Kosztolányi 1979, Kosztolányi 1987.

5 Az 1904–1913 közötti írások: Kosztolányi 1969, 1914–1920 közöttiek: Kosztolányi 1970, 1920–1927 közöttiek: Kosztolányi 1972, 1928–1932 közöttiek: Kosztolányi 1973, 1933–1936 közöttiek: Kosztolányi 1974.

litikai viszonyoknak megfelelően éppen minket érdeklő, Trianonhoz kapcsolódó írások maradtak ki,[6] addig publikálatlan cikkekkel viszont gyarapodott a válogatás.

Kosztolányinak a politikához való viszonya alapvető kérdés publicisztikai tevékenységének tárgyalásakor, hiszen a dolgozatomban vizsgált, Trianonnal kapcsolatos kérdések politikai kérdések is. Rónay László apolitikusnak mondja Kosztolányit, azt állítja, hogy még 1919-ben is kívülálló maradt.[7] Maga az író egy 1933-as cikkében így nyilatkozik: *„Irigylem azokat a vakbuzgó lelkeket, akik egyetlen politikai istent imádnak s az élet szövevényes kérdésére mindig határozott választ tudnak adni. Ezek a boldog önáltatók… (…) Hajdan, a társadalmak régi szervezetlenségében a költő még politizálhatott. De az élet azóta átalakult, s a költő területe megszűkült arra, ami igazán költészet. (…) a politikai költő jóslatai általánosak, homályosak, dodonaiak. Többnyire arra figyelmeztet bennünket, hogy vigyázzunk, végül minden rosszul fog végződni. Ezek a jóslatok be is válnak. Az élet általán rosszul végződik. Ha egy csecsemő bölcsője fölé hajolva, megjósolom az anyjának, hogy vigyázzon, fia rossz véget fog érni, akár egy év múlva, akár kilencvenöt év múlva, akkor aligha csalatkozom. De azért nem nevezem magam »vates«-nek."*[8] Kosztolányi tehát úgy gondolta, hogy a politizálás nem a költő feladata, és ha a költő mégis erre a területre téved, csak általánosságokat, közhelyeket tud megfogalmazni. Kiss Ferenc azonban felhívja a figyelmet arra, hogy bár Kosztolányi a kis dolgok, a hétköznapok krónikásának tartotta magát, újságíróként, aki közíró is, nem vonhatta ki magát a politizálásból. Ki akart térni előle, ugyanakkor vonzotta a közvélemény alakításának lehetősége, a sajtóban való állandó jelenlét.[9] Önmagát apolitikusnak mondta, azonban írásaival állást foglalt politikai kérdésekben is.

Bár a szakirodalom még nem dolgozta fel Trianon kérdéskörét az író publicisztikájában, Kiss Ferenc 1979-es, tehát a rendszerváltás előtt megjelent monográfiájában néhány mondatban említi a kérdést és egyúttal minősíti is a *Pesti Hírlap*ban megjelent, Trianonnal foglalkozó cikkeket: *„A lap leghangosabban képviselt ügyét, a terület-revíziót Kosztolányi sem érezte magától idegennek. Káderben ezen a téren nem volt ugyan hiány, (…) de olyan szerzővel, aki a hétköznapi élet semleges dolgaiban szinte önkéntelenül érte tetten a trianoni rendezés szomorú konzekvenciáit, mint apró jegyzeteiben Kosztolányi, s olyan riporterrel, aki a revízió szószólójává szegődött Lord Rothermere-t, a Daily Mail nagyhatalmú tulajdonosát egyszerre tudja emberi és magyarbarát mivoltában, tárgyilagosan és meghatottan bemutatni (…) kevés lap dicsekedhetett."*[10] A *Vérző Magyarország* című antológiáról, melyről alább részletesen lesz még szó, összességében szintén pozitívan nyilatkozik Kiss Ferenc: *„Az antológia koncepciójának is ez a lényege: bizonyítani, hogy az ország trianoni feldarabolása képtelenség. S ezt a célt jóval hatásosabban, színvonalasabban szolgálja, mint az irredenta célzatú kiadványok túlnyomó többsége. Nem törekszik arra, hogy minden írásában jelen legyen a politikai célzat. (…) a könyv (…) kivételes produkciója a kurzus-sajtónak. Annyi nagyság és annyi tehetség szerepel benne, olyan ügyesen van megszerkesztve, hogy az idegeneket is megnyerhes-*

6 Olyan írások, amelyek nyíltan utalnak a revízióra. Például az Illyés Gyula által sajtó alá rendezett Ákombákom kötetben a *Kis naplóm* rovat cikkei között több olyan is szerepel, amely az 1972-es *Hattyú* című kötetből kimaradt. (Kosztolányi 1943b. 11, 13.)

7 Rónay 1977, 90. skk.

8 Kosztolányi 1933, 6.

9 Kiss 1979, 303–304.

10 Kiss 1979, 306–307.

se. Ilyen erőket összefogni Kosztolányin kívül másnak aligha sikerülhetett volna, később már nem is sikerült."[11]

A kérdésről a rendszerváltás után már nyíltan lehetett írni. Pomogáts Béla publikált is a *Hitel*ben egy cikket, amely Kosztolányi Trianonnal kapcsolatos felfogásáról szól.[12] A cikkben azonban csak az 1919–20-ban írt verseket és az Égi jogász című novellát veszi sorra, főként irodalmi szempontból elemezve azokat, megállapítva, hogy Kosztolányi ekkor született költeményei a népi hagyományokhoz közeledtek, a népdalok, a népi siratók hangját idézik fel. a költő olyan hangon szólal meg, amely mindenki számára érthető, amelyet a legszélesebb közönség is magáénak érezhet, hiszen az egész magyarságot érintő történelmi megrázkódtatásról ír. Ebben a „hagyományos-népies" előadásmódban született az *Égi jogász* című elbeszélés is.[13] Pomogáts sem elemzi azonban Kosztolányi publicisztikai írásait és ezzel mintegy különválasztja az író, a költő és a közíró, az újságíró tevékenységét, holott éppen az 1919–20-ban született írásoknál a vers, a novella és a publicisztika együttes elemzése gyümölcsöző lehet, a mögöttük meghúzódó azonos gondolatkör miatt.

II.

Kosztolányit a történelmi Magyarország széthullása személyes sorsában is érintette. 1918 novemberében szülővárosát, Szabadkát szerb csapatok szállták meg. Az író reakcióját feleségének sokat idézett visszaemlékezéséből ismerjük: *„Az első halálos csapás most érte. Napokig nem mozdul ki a házból, égő arccal mered maga elé. Nem akarja hinni, nem akar belenyugodni. Kétségbeesve lázadozik. Fuldoklik a fájdalomtól. Ezekben a napokban új háborúról beszél, és azt mondja, abban ő is részt vesz. Arról ábrándozik, hogy a felszabadító sereg élén elsőül vonul szülővárosába. Kiszínezi ennek a bevonulásnak minden részletét. Majd elcsügged, és az írói egyesületben azt indítványozza, hogy egyetemesen tiltakozzanak, és szólítsák fel Európa valamennyi íróját Magyarország érdekében. Indítványát azonban nem tartják időszerűnek és célravezetőnek. Ez a tiltakozás akkor elmaradt s ő többet nem vesz részt az írói egyesület tanácskozásán. Megírja a* Magyar költők sikolya Európa költőihez című költeményét."[14] Kosztolányiné visszaemlékezése a férjéről szóló életrajzi regényben szerepel, így a műfajból adódóan erős kritikával kell kezelni, azonban rávilágít Kosztolányi akkori hangulatára. Az írót szinte fizikailag is megviselték az események és kétségbeesetten próbált valamit tenni ellenük.

A következő tragédiát Kosztolányi számára Csáth Géza halála jelentette. Csáth, azaz Brenner József az unokatestvére volt, 1919 szeptemberében át akart szökni magyar területre, de a jugoszláv katonák elfogták, és halálos morfiumadagot adott be magának. Halálát Kosztolányi összefüggésbe hozta a szülőföld idegen megszállásával.[15] Ekkor írt versében azt fogalmazza meg, hogy Csáth Géza, de maga a költő is, idegenné lett saját hazájában, ahol a számukra foglalkozásuk, hivatásuk miatt is legfontosabb anyanyelv helyett egy másik nyelven kell beszélni: *„Most a palicsi tó úgy fénylik, mint az ólom /*

11 Uo. 93–94.
12 Pomogáts 1995, 57–61.
13 Uo. 60.
14 Kosztolányiné 1990, 193.
15 Uo. 206.

és a beléndeken s a vad farkasbogyókon / alszik az éj. // Ah, jól siess. Szíved még egyszer megszakad tán, / ha hosszan bolygasz a cirillbetűs Szabadkán / s nem értenek. // És űznek majd tovább idegen, bús hazádban, / zsákutcán és közön, idegen és hazátlan / kísértetet."[16] Hasonló gondolatok találhatók *a magyar romokon* című versében: „*Jaj, régi kertünk? / Jaj, versek álma? / Jaj, drága fajtám? / Jaj, bús vidékem? / (...) Jaj, hol az arcom? / Jaj, hol a múltam? / Jaj, hol az ágyam? / Jaj, hol a sírom?"*[17] Szülőföldjének idegen megszállásával úgy érzi, mintha kitörölték volna a múltját, így nemcsak otthontalanná, hazátlanná, de egyben gyökértelenné is vált. A *Magyar költők sikolya Európa költőihez 1919-ben* című versében pedig így fogalmaz: *„Oly mélyre estünk, hogy nem hullhatunk már, / nincs is magas és nincs számunkra mély. / Anyánk nyelvén sikoltunk* a *világhoz, / mi lesz szívünkkel és mi lesz szavunkkal, / ha jő az éj? // (...) a versünk is már csak segélysikoltás, / mely ki se hat a tüzön-poklon át, / mint gyönge csecsemőé, kit megölnek / és mint a szűzé, akit meggyaláznak / a katonák."*[18] A magyarság itt ártatlan áldozatként jelenik meg, aki csak elszenvedi a rosszat, de nem felelős annak bekövetkeztéért, sőt nem is lehet hatással rá. Ez a vers is felhívja a figyelmet arra a problémára, hogy a magyar társadalom legnagyobb részét felkészületlenül érte a történelmi Magyarország széthullása, pedig a magyar vezetés politikája is csökkentette a nemzetiségekkel való megegyezés lehetőségeit és így előrevetíthette a később történteket. A *Rapszódia* című versben (1920) az jelenik meg, hogy Magyarországtól független, nagyhatalmi döntés következménye a területelcsatolás, amelyben ráadásul a nagyhatalmak teljesen figyelmen kívül hagyták a magyarság érdekeit: „*Így végezték bús hatalmak, / olcsó víz a magyar harmat, / sárba hull. // Mit bánják ők? Nevetnek ők.*"[19] Az *Ima harc előtt* című versben[20] egy újabb gondolat jelenik meg: „*A sorsomat adtam agyarnak, / fognak, körömnek és tusának, / s mindent a földgömb koldusának, / a vak mártírnak, a magyarnak. // Ő az Apa, a mondhatatlan, / a Nemző, aki sír a földön, / és most mit kaptam tőle kölcsön, / az életem is visszaadtam. // (...) Nyirettyüjük mások rikassák, / úri szalonba, úri bálon, / én titkos arcod látva látom, /* fajom, mert föld vagy, vér, igazság. (Kiemelés tőlem – Cs. B.)"[21] Ezek a sorok mintegy azonosítanak egy nemzetet és egy területet, a nemzet fogalmából a területi együvé tartozást emelik ki. Eszerint a magyarság fogalmához, értelmezéséhez hozzátartozik, hogy egy bizonyos területen él nemzedékek óta, amelyhez joga van, illetve éppen azáltal van joga hozzá, hogy a lényegéhez tartozik, önazonosságának része ez a terület.

Kosztolányi életében az 1918–19-es évek politikai szempontból is zűrzavarosak voltak, amit a szakirodalom ki szokott emelni, nem bocsátva meg az írónak politikai pálfordulását. Kosztolányi 1918-ban üdvözölte a polgári forradalmat, később tagja lett a Vörösmarty Akadémiának és a Marx fordítását intéző bizottságnak, valamint írása szerepelt *a diadalmas forradalom könyve* című antológiában. Jelen volt a Tanácsköztársaság irodalmi életében, de nem töltött be fontos pozíciókat, és a Tanácsköztársaság vezetésével való viszonya kezdettől nem volt felhőtlen, amit a szakirodalom annak tulajdonít, hogy az író ekkor a *Pesti Napló* munkatársa és Hatvany Lajoshoz állt közel. A proletárdiktatúra sajtója névtelenül, „nacionalista uszítás" címén éppen a miatt a cikke miatt támadta

16 Kosztolányi 1997, 287. *Csáth Gézának* című vers.
17 Kosztolányi 1997, 303.
18 Kosztolányi 1997, 311.
19 Uo. 313.
20 Megjelent: Új Nemzedék 1919. október 19., 1.
21 Kosztolányi 1997, 313–314.

meg Kosztolányit, amelyben az ellen tiltakozik, hogy Nyugat-Magyarországot Ausztria delegátusa, Beer úr képviselje a párizsi tárgyalásokon,[22] pedig ennek a területnek az elszakítását a proletárdiktatúra vezetői is elutasították. Ez után a támadás után már csak néhány cikket publikált a *Pesti Napló*ban és hamarosan az Új Nemzedék című, Milotay István által szerkesztett szélsőjobboldali lap munkatársa lett, sőt annak hírhedt *Pardon* rovatát szerkesztette és írta Kádár Lehellel és Lendvai Istvánnal együtt.[23] Ezt a változást és az Új Nemzedéknél vállalt állást egyes irodalomtörténészek nem tudták neki megbocsátani.[24] Kosztolányi szerkesztésében 1919. október 1-jén jelent meg az első *Pardon*. A *Pardon* rovat cikkei nincsenek aláírással ellátva, így nem tudjuk, hogy Kosztolányi, Kádár Lehel vagy Lendvai István írta-e őket. Emiatt az elemzésből ezeket a cikkeket ki kellett hagynom. Kosztolányinak ebben az időben vallott álláspontjáról azonban tájékozódhatunk abból az interjúból, amely az Új Nemzedékben jelent meg *Magyar írók karácsonyi álma* címmel.[25] Ebben az interjú készítője nyolc magyar írót kérdezett. Kérdésfeltevésével már irányította is a válaszokat: *„A fenyőfás szent este boldogsága talán csak a múlt emléke, üröm vegyül a gyermekkorból visszaidézett örömbe, csapzott szárnyú, tépett tollú, bús madár lett a büszke Turul. Hazánk teste szertetépve, dögmadarak vijjogják be kívül-belül a magyar rónára kupolázó szürke eget. Mégis keressük az álmot, mely reményt csal az éjbe. Talán ha mi nem álmodunk ilyen álmot, költőink és íróink szebb álmot szőnek karácsony éjjelén?”*[26] Babits Mihály kitért a válasz elől, Herczeg Ferencet nem tudta utolérni a cikkíró, így korábbi beszélgetéseikből szerkesztette meg Herczeg álláspontját, miszerint nincs még veszve Magyarország, a lengyelek még roszszabb helyzetben voltak, mint mi, de talpra álltak, mert megmentette őket az egységes kultúra. A magyarságnak is ez az egyetlen lehetősége. Lendvai István a régi határokat álmodja, Európa barátságát, jólétet, álma a zsidóság kivándorlása Verecke híres útján és a magyarok visszaözönlése Fiume felől, emellett pedig egy belső „megtisztulás”. Móricz Zsigmond álma a föld fia és a művelt osztályok kultúrája közötti kapcsolat megteremtése. Rákosi Jenő egy új Messiást vár, egy karizmatikus vezetőt. Szabó Dezső azt mondja, hogy a válasza benne van a regényében,[27] de nem ad interjút senkinek, elege van abból, hogy a nevét piszkos üzletek cégéréül akarják felhasználni. Tormay Cécile egy olyan karácsonyfát álmodik, amelynek csúcsán a Korona van, és dísze a hatvanhárom vármegye. Mit mondott Kosztolányi? *„Kosztolányi Dezső csak röviden nyilatkozott: Ma valóságokról álmodunk. Karácsonyi álmom mindössze ez: Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár, Szabadka.”*[28] Az ő válasza Tormay Céciléhez áll közel, hiszen más írókkal ellentétben nem említi a zsidóság vagy a parasztság kérdését, hanem egyszerűen a történelmi Magyarország területének visszaállításában jelöli meg a korabeli problémák megoldását. A városok között azonban nem sorol fel horvátországi várost, ami arra utal, hogy Horvátországot, az akkori közgondolkodásnak megfelelően, nem értette bele a szorosan vett történelmi Magyarország fogalmába, így leválását elfogadhatónak tartotta.

22 A cikk megjelent: Pesti Napló 1919. május 8.

23 Kiss 1979, 80–89.

24 „*Vörösmarty azonban megbomlott idegrendszerével sem lett Bach-huszár, míg Kosztolányi a kommün megdöntése után az Új Nemzedék munkatársául szegődött, s Lendvai Istvánnal együtt írója a hírhedt Pardon rovatnak.*” (Rónay 1977, 92.)

25 M. V., 1919. 1–2.

26 Uo. 1.

27 *Az elsodort falu* 1919 nyarán jelent meg.

28 M. V., 1919. 1.

Egy, a sajtóban zajló vita is közrejátszott abban, hogy Kosztolányi 1921 januárja óta már nem publikált az Új Nemzedékben. Ebben a vitában éppen azt vetették az író szemére, hogy mind a szélsőjobboldallal, mind pedig a bécsi emigrációval igyekszik jó kapcsolatokat fenntartani, ugyanakkor a bécsieket ócsárló cikkek jelennek meg a *Pardon* rovatban, és az Új Nemzedék munkatársairól is elítélően nyilatkozik Kosztolányi, ezt pedig köpönyegforgatásként értékelték.[29]

Az újságírás mellett ő szerkesztette az 1920-ban megjelent, a revíziót szolgáló *Vérző Magyarország* című antológiát is. A kötet a „hivatalos" propaganda részének tekinthető, hiszen előszavát Horthy Miklós kormányzó írta. Kosztolányinak a szerkesztéssel kapcsolatban írt levelei megvilágítják, hogy az író mit várt az antológiától, illetve milyennek képzelte azt el. *„Kedves Uram* – írta Oláh Gábornak – , *a közeljövőben könyv jelenik meg Magyarország területi egysége érdekében:* az első magyar irredenta könyv. *Eszközében szigorúan irodalmi. Céljában harcos. A legelső írók írják. Öntől is kéziratot kérek, verset – nem programkölteményt –, csak olyant, melynek bármily összefüggése is van a magyarsággal, a múltjával, vagy a mostani szenvedésével."*[30] *„Kedves barátom* – szól a Hegedüs Gyulának írt levél – , *nagyon kérlek, a mellékelt kommünikét*[31] *légy szíves a mai számba lehetőleg jó és feltűnő betűkkel közzétenni. Ez a könyv jótékony célt szolgál, s tartalmában és külsejében olyan lesz, hogy megérdemli a szeretetet és a támogatást. (...) Légy kedves, és* nagyon szép *betűkkel hozd. Tüntetnünk kell vele."*[32] Kosztolányi tehát egy színvonalas, a politikai célt közvetett, irodalmi eszközökkel szolgáló könyvet kívánt létrehozni. Íróként nem akart kilépni az irodalom területéről, hanem személyes kapcsolatait felhasználva pályatársait vonta be a könyv megírásába. A szerkesztés munkáját nem csupán egy elvégzendő feladatként fogta fel, hanem a könyv ügyét, mint jó ügyet, szívén viselte.

Az antológiát több oldalról is támadások érték. Egyrészt azzal kapcsolatban, hogy a báró Lukachich Géza altábornagy vezette Nyugdíjas Katonatisztek Szövetsége, pontosabban a tisztek özvegyei és árvái részesültek a kiadásból befolyt összegből. A szövetség azonban a *Budapesti Hírlap*ban közzétett nyilatkozatában kijelentette, hogy a mű kiadásában nem vesz részt, csak a terjesztésben segédkeznek az önként jelentkező katonatisztek.[33] Más oldalról, a baloldali emigráció is támadta a könyvet, Kosztolányit „a legmegvásárolhatóbb hitványok egyikének" nevezve.[34]

Maga Kosztolányi az Égi jogász című elbeszélést írta az antológiába.[35] Ennek főszereplője Kaszás-Kis János napszámos. Kaszás-Kis János megjárta a háborút, meg is sebesült, azután visszatérve falujába talicskázott tovább, mint korábban. Életében a fordulópontot az jelenti, amikor a faluba bevonuló román katonák egyike pofonvágja minden ok nélkül. Szégyenében sokáig nem is mutatkozik a falubeliek előtt, igazságtalannak érzi a katona cselekedetét, hiszen arra nem adott okot: *„Mer nem vót igazsága – magyarázta az asszonynak, ha ő román, én magyar, azér nem szabad megütnie."*[36]

29 Kiss 1979, 103–112.
30 Kosztolányi 1996, 437. 733. levél, Oláh Gábornak, Bp., 1920. május.
31 A kommüniké a Budapesti Hírlap 1920. június 3-i számában jelent meg.
32 Kosztolányi 1996, 438. 735. levél, Hegedüs Gyulának, Bp., 1920. június 2.
33 Kosztolányi 1996, 952.
34 Kiss 1979, 102. Az írót érzékenyen érinthette a támadás, hiszen a szóban forgó újságcikk fennmaradt hagyatékában.
35 Kosztolányi 1999, 222–234.
36 Uo. 226.

Később elkezdett rímeket faragni, és bár a parasztok megmosolyogták, a kocsmában szívesen elhallgatták. A következő nagy fordulat akkor következett be, amikor egy éjszaka látomást látott, és egy hang kinevezte égi jogásznak, aki a magyarok dolgát eligazítja. Ezután elkezdett újságot olvasni, kiöltözködött, és gondolatait vagy versbe szedte vagy lerajzolta. Egyik reggel aztán búcsúzkodás nélkül összeszedte holmiját, felült a vonatra, és elutazott Budapestre. Ott árulta írásait, rajzait, de nem értették meg, nem fogadták be. Padokon aludt, ruhája elrongyolódott, egy kocsmában meg is verték. *„Körötte pedig folyt az élet. (…) csaltak liszttel, zsírral és cukorral, selyemmel, gyémánttal és szesszel, szerelemmel, művészettel és politikai jelszavakkal, kabáttal és gubával, magyarsággal és nemzetköziséggel egyaránt. János minderről semmit sem tudott. (…) ő volt ebben a hűtlen országban a hűség, ő volt ebben a rothadt városban a megalázott szenvedés, a pokolba hullajtott ártatlanság, a jogászfajta szent prókátora, a leggyilkosabb világtörténelmi pör égi fiskálisa, a vértanú, kürtös és apostol, a dalolni és szólni nem tudó igric, (…) a századokig parlagon hagyott parasztság magáraocsúdása, az eltékozolt napkeleti gazdagság, egy évezredre nyúló sajgó visszaemlékezés, Komárom, Kassa, Pozsony, Eperjes, Losonc, Szabadka, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Kolozsvár, Marosvásárhely keserve, egy nép ki nem szakadható halálordítása. Ő volt a magyar költő.”*[37] Ebben az elbeszélésben is a meg nem értettség, a magárahagyatottság érzése jut kifejezésre. Igazságtalanság történt, azonban az élet ugyanúgy folyt tovább, mint azelőtt. A trianoni rendezést nemcsak igazságtalannak, de váratlannak, értelmetlennek és megalázónak is állítja, ugyanakkor a magyarság számára égi jelnek véli. Jelnek, amely fel kellett, hogy ébressze, és amely olyan embereket is megszólalásra késztetett, akiknek nem ez volt korábban a hivatásuk. Ez utalás lehet Kosztolányi saját helyzetére is, aki íróként politikai kérdésekben foglal állást. A főhős alakjában a magyarságot a parasztsággal azonosítja, a parasztságra mint a magyarság megújulásának lehetőségére mutat rá. Ugyanakkor kettős kitaszítottságban él ez a hős, hiszen Budapest egyrészt Európa metaforája lehet, másrészt szó szerint is értelmezhető, és ebben az esetben az író a fővárosnak a vidéktől való idegenségére is utal. Mindkét esetben zavarosként, mocskosként jelenik meg a politika világa, amelyben más nyelven beszélnek, amelyben minden értékét vesztette. Olyan világ ez, ahol a főhős idegen, kitaszított, de éppen a romlott világtól való idegensége miatt hivatott arra, hogy szót emeljen a magyarság érdekében.

A magyarság ártatlan áldozatként való megjelenése és az, hogy a területelcsatolás olyan döntés következménye, amelybe Magyarországnak nem volt beleszólása, már az 1919-es versekben is előkerülő motívumok, így azok nem csak népies hangvételük miatt rokoníthatók ezzel az elbeszéléssel, ahogyan azt Pomogáts Béla kimutatta,[38] hanem ezek miatt a motívumok miatt is.

Az író 1921 októberétől haláláig a *Pesti Hírlap* munkatársa volt. Ez új korszakot jelentett életében és publicisztikájában is. Már korábban említettem, hogy ez a lap hangsúlyozottan képviselte a terület-revíziót.[39] A munkatársak közül Harsányi Zsolt és Herczeg Ferenc emelhetők ki ebből a szempontból. Ők, különösen pedig Herczeg Ferenc rendszeresen jelentettek meg nyíltan a revízióról szóló cikkeket, propaganda-felhívásokat, nyilatkozatokat, beszédeket. Herczeg Ferenc a revíziós propagandából tevékenyen kivette a részét, gyűléseken beszédeket mondott. Kosztolányi ezzel szemben nem állt

37 Kosztolányi 1999, 234.
38 Pomogáts 1995, 57–61.
39 Kiss 1979, 306–307.

nyíltan a propaganda szolgálatába, cikkei árnyaltabb, közvetett formában foglalkoznak Trianon kérdéskörével.[40]

Kosztolányi a *Kis naplóm* című rovat rövid cikkeiben 1921-ben rendszeresen foglalkozott a revízió kérdésével, figyelemmel kísérte a napi politikai eseményeket. *„A magyar kormány kiküldöttjei elutaztak a velencei konferenciára. Most a »halott várostól« várjuk az életet. Egy magyar végigsétál a Canale Grande mellett, a »Rabszolgák partján«, megáll a »Sóhajok hídján«, és Sopron felé sóhajt.”*[41] A velencei konferencia 1921. október 11. és 13. között volt. Ezen az osztrák és a magyar kormány képviselői olasz közvetítéssel igyekeztek megoldani a Burgenland hovatartozásával kapcsolatos kérdéseket. A konferencián egyeztek meg abban, hogy Sopron és környéke hovatartozását népszavazás fogja eldönteni. A magyar közvélemény várakozásával megegyezően tehát a Bethlen-kormány sikert ért el a tárgyalásokon.[42]

Még árnyaltabban van jelen a revízió témája a következő cikkben: *„Minden allegória valóra válik. Arról írtunk, hogy az antant lenyírta szárnyunkat. Most aztán a jóvátételi bizottság elrontotta repülőgépeink légcsavarát, hogy csakugyan ne tudjunk szállani. Láttam egy fényképet. A francia szerelő ott áll a fehér gépmadár mellett, mely egy szegény, megtépázott turulnak látszik, de nem néz ránk, szégyenli magát, zavartan lesüti a szemét. Kiskorában bizonyára arra oktatta édesanyja, hogy bűn kiemelni a fészekből s megnyomorítani a repülni vágyó madárfiókákat… Ez juthatott eszébe.”*[43] A trianoni békeszerződés ötödik része tartalmazta azt a rendelkezést, amely szerint nem lehet Magyarország haderejének katonai vagy hadihajózási repülőszolgálata.[44] Kosztolányi utal az ország kiszolgáltatottságára, kihasználja azt a lehetőséget, amely a turulmadár mint a magyarság, Magyarország jelképe és a repülőgép, a gépmadár közötti összefüggésben rejlik. A különböző jelentésrétegek egymásra vetítése már túlmutat a publicisztika keretein és azt mutatja, hogy Kosztolányi ezt a feladatot is íróként oldotta meg.

A következő cikkből egyértelműen az integrális revízió igénye hallható ki: *„– Önök magyar írók – mondja egy külföldi – most is úgy dolgozhatnak, mint azelőtt. – Igen – válaszolom –, de szavunk süketen cseng ebben a lapos országban s elhal a homokbuckán. Ahhoz, hogy a mi igénk visszhangra keljen, szükséges a Kárpátok és a Hargita bércfala. Így nincs az országnak akusztikája.”*[45] A történelmi Magyarország, mint természetes, gazdasági-földrajzi egység jelenik itt meg. Arra is utal Kosztolányi, hogy az írók munkáját is befolyásolja, hogy egy kis országban vagy egy középhatalom területén dolgoznak-e, hiszen egy kis országra külföldön kevésbé figyelnek.

Az ilyen rövid cikkek mellett Kosztolányi miniatűr elbeszélésnek beillőket is írt. Az 1923-ban megjelent *Tót* című arról szól, hogy elmentek a drótostótok. Fiatal magyar legények megpróbálták helyettük a szakmát folytatni, de nekik nem ment. Azután hosszú idő múltán visszatért a drótostót. *„– Visszajött? – kérdezte a szakácsné. A drótostót nem figyelt rá. Tálat adtak neki, mely már évekkel ezelőtt széttörött, 1918-ban. Négy külön darabra. Valaha egy volt. Szép edény volt. Kár volt érte. Egy nagy család evett belőle.*

40 Segítségemre voltak a Pesti Hírlap 1928–1935 közötti évfolyamairól készített gyűjtőfüzetek. Ezek a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1989 körül végzett kutatómunka eredményei, amely arra irányult, hogy a két világháború közötti napilapokból kigyűjtsék a klasszikusnak számító írók cikkeit.

41 Kosztolányi 1943b, 9–10. 1921. október 11.

42 Juhász 1988, 82–83.

43 Kosztolányi 1943b, 10.

44 Juhász 1988, 67.

45 Uo., 10–11. 1921. október 19.

A szakácsné mégegyszer megszólította: – Hazajött? a kérdezett fölpislantott rá. Mozgatta fejét előre, oldalt. Azt mondta: – Aha, ehe – ami igent is jelenthet, nemet is." Megkérdezték a háziak, hogy talán náluk nincs munka? A tót azt válaszolta, hogy van, de kipróbálja, hol jobb. Azután azt kérdezték, mikor megy vissza. Tréfálkoztak vele, hogy nem engedik haza. *„Nevettek mindnyájan, de a tót nem nevetett. Nem is beszélt. Egyszerre, mint a cirkuszi csepűrágó, az ördöngös bűvész, fölmutatja a tálat, magasra. Ismét kerek, egészen kerek, a négy darabra töredezett tál, mint akkor, mikor a család evett belőle. Alig észrevehető, vékony érc-háló szorítja össze. Erősebb, mint régen. Mindenki csodálkozik. Kézről-kézre adják. Mintha össze se tört volna soha."*[46] A tál, amelyből népek családja evett, a történelmi Magyarország allegóriájaként értelmezhető, sőt a négy letört darab egyértelműen utal az utódállamokra. Az író azt a gondolatot fogalmazza meg, hogy a szlovák nemzetiségben is van igény a korábbi helyzet visszaállítására, azaz megbánták az elszakadást, és vissza is állítható ez a korábbi helyzet. Egy önkéntes társuláson alapuló közös államkeret pedig még szilárdabb lehet, mint a korábbi volt.

Kosztolányi nyugat-európai utazásairól útinaplót írt, interjúkat készített a *Pesti Hírlap* olvasóinak. Ezek közül az interjúk közül kettővel foglalkozom, amelyet XI. Pius pápával és amelyet lord Rothermere-rel készített.

Amikor a pápánál járt magánkihallgatáson, Magyarország képviselőjeként lépett fel: *„A szenvedő és megcsonkított országból jöttem ide, Szentatyám, hogy elvigyem a magyaroknak vigasztaló szavait."* XI. Pius természetesen semmilyen konkrét biztatást nem adott, nem is adhatott: *„Magyarországot mi ismerjük és mindenkoron különös rokonszenvet, szeretetet éreztünk irányában, és azt kívánjuk, azért imádkozunk, hogy szenvedése kisebbedjék és boldogan haladhasson jobb jövendője felé."*[47] Kosztolányi akkor is a trianoni rendezés negatív következményeit hozta szóba, amikor a pápa az ő nemzetisége felől érdeklődött.

1931-ben Londonban járt, és itt alkalma nyílt interjút készíteni Lord Rothermere-rel. A lord saját lapjában, a *Daily Mail*ben 1927-ben megjelent *Magyarország helye a nap alatt* című cikkében kiállt a trianoni békeszerződés revíziója mellett. *„Látogatásomnak voltaképp semmi célja nincs. Csak az áhítat látogatása lenne ez"* – írja Kosztolányi. *„Csak látni szeretném, megszorítani a kezét. Tudom, hogy ez a kívánságom se szerény. A lord ennek a lázas városnak egyik legelfoglaltabb embere."*[48] Rothermere találkozásukkor udvariasan, mégis közvetlenül bánt vele, és úgy érdeklődött a magyarországi helyzetről, mint egy barát vagy egy rokon, hiszen cikkének megjelenése óta állandóan kapcsolatban volt az országgal, jelentéseket, emlékalbumokat, díszpolgári okleveleket, könyveket és egyéb, „magyaros" ajándékokat, például szűröket kapott onnan. Franciaországról, Európa gazdasági válságáról beszélgettek, és így terelődött Magyarországra is a szó. A lord a gazdasági pangás elleni egyik eszközként említette a trianoni békeszerződés revízióját. *„Magyarországról beszélek. Ez az első találkozás úgy hat rám – mondom – mint viszontlátás. Arcképeit otthon mindenütt láttam, palotákban, hivatalok szobáiban, kirakatokban, de láttam istenhátamögötti falucskákban is, földmívesek hajlékában. Népünk sohase felejti el, hogy a megpróbáltatás legnehezebb óráiban melléje állt Lord Rothermere. Minden szava különös súllyal esik latba, becses számára."*[49] Kosztolányi

46 Kosztolányi 1943c, 24–25. 1923. január 21.
47 Kosztolányi 1979, 61.
48 Kosztolányi 1943a, 196–197.
49 Uo. 201.

megkérdezte, mit üzen Rothermere a magyaroknak. A lord azt mondta, ki kell tartani, és nem szabad elfeledkezni arról, hogy bár Trianon igazságtalan volt, Magyarország mégis rajta keresztül nyerte vissza függetlenségét. Mivel maga Európa is beteg, akárcsak az igazságtalan rendezés, bármikor megtörténhet a változás, ezért a magyaroknak résen kell lenniük, hogy időben követeljék a revíziót. A németországi politikai helyzet a revízió ügyét fogja előmozdítani.

Kosztolányi határozott embernek mutatja be a lordot, aki következetes, ugyanakkor a döntő pillanatokban ösztönére hallgat, politikája tele van emberi motívumokkal. Azután a magyar irodalomra terelődött a szó, és Rothermere egy jelentős összeget ajánlott fel irodalmi díjra, hogy az irodalmi életet fellendítse.[50]

Kosztolányi a találkozásról lelkes hangú levélben számolt be feleségének.[51] Maga az interjú is lelkes hangvételű, tükrözi azt a tisztelettel vegyes lelkesedést, amely a magyar nép részéről a lord felé irányult, amiért kiállt a revízió ügye mellett. A Rothermere-rel való viszony azonban ambivalens volt, hiszen ő nem a hivatalos propagandában megfogalmazódó „mindent vissza" jelszavát vállalta fel, hanem a határ menti, magyar többségű területek visszacsatolása mellett emelt szót.

Az 1920-as évek végétől Kosztolányi cikkeiben a revízió mellett és helyett egyre hangsúlyosabban jelenik meg a népek közötti kibékülés szükségessége. 1928-ban született *Nemzetesdi* című cikkében egy olasz kisfiúról ír, aki még a műtőben, kábulatában is a németekkel hadakozik. Keserűen állapítja meg: *„A világ óriás műtermében beteg gyermekek fekszenek egymás mellett, olaszok, németek, magyarok, franciák, angolok s ezek a kis ártatlanok össze-vissza kiabálnak: »Jönnek a németek, jönnek az olaszok, jönnek a franciák, jönnek a magyarok, jönnek az angolok.« (…) Ők már egy népben testesítik meg a borzalmat. Mi csak tréfából játszottunk nemzetesdit, üres óráinkban. Ők álmukban is ezt a játékot folytatják akkor is, mikor tulajdon vérük csorog. A háború tovább tart idegrendszerükben. Mondd, nem kellene-e nektek, íróknak (…) összefogni, tankönyveket írni, (…) hogy gyermekeink megszeressék általuk az embereket és az életet s meggyűlöljék a sötétséget és a halált, hogy eloszlassuk lelkükből a félelmet és a rémületet, mely okozója minden gonosznak, hogy kezeiket egymásba rakjuk, és kibékítsük őket…?"*[52] Kosztolányi rámutat a népek közötti gyűlölködés és előítéletek értelmetlenségére, mintegy gyerekes marakodásnak érzi az ellenségeskedést. Utal rá, hogy a másik megismerése lehet az első lépés a kibékülés felé.

Ugyanezt a gondolatot olvashatjuk évekkel később, 1933-ban a *Népek, gyermekek* című cikkben. Az országhatárnál a vonatba lépő új kalauzok tüntetően kezdik beszélni annak az országnak a nyelvét, amelynek területére a vonat érkezett, bár kiválóan tudják azt a nyelvet is, amelynek politikai határát a szerelvény átlépte. *„De ha valamelyik utas nem érti az ő nyelvüket, annál inkább ragaszkodnak hozzá. Élvezik fölényüket és az utasok zavarát."* Az író ilyen esetekben tüntetően a kalauzok anyanyelvén kezd el beszélni. Kiejtéséből észreveszik, hogy idegen, és szinte erőszakosan az író anyanyelvén kezde-

50 L. előző jegyz.

51 *„Rothermere egy órát fesztelen, és nagyon meglepő kihallgatáson fogadott a lakásán. (…) Az első percben, amikor irodalmunk szomorú helyzetéről beszéltem, felugrott, rácsapott az asztalra, s 500 angol fontot adott a legjobb munka jutalmazására, mely 1931-ben jelent meg, de azután megváltoztatta elhatározását, és 1000 angol fontot ajánlott fel. Könnyek tolultak szemembe."* (Kosztolányi 1996, 634. 1122. levél – a levelet Kosztolányiné férjéről írott életrajzi regényéből vette át a gyűjtemény, ezért lehetnek benne hatásfokozó elemek.)

52 Kosztolányi 1943c, 133–134.

nek el beszélni a kalauzok is. *„A népek olyanok, mint a gyermekek. Egy kis előzékenység árán madarat lehet velük fogatni. Nem volna érdemes megkísérelni ezt a rendszert a politikában is? A vonaton a kalauzoknál mindenesetre bevált."*[53] Az író egy mindennapos esetből vonja le a következtetést, amely azonban így is fontos politikai gondolat: sokszor aprónak tűnő gesztusok elegendőek ahhoz, hogy elősegítsék népek közeledését. Mindkét előbbi cikkében a népeket gyermekekhez hasonlítja, az utóbbi cikkben pedig a megbékélés gondolatát a nyelv oldaláról közelíti meg.

Arra a kérdésre, hogy a népek közötti megbékélés gondolata miért kerül előtérbe Kosztolányi publicisztikájában, választ adhat az, hogy a gondolat már az első világháború előtt sem volt idegen tőle. Az író az 1910-es évek közepén a nacionalizmust egy letűnt kor anakronizmusának tekintette.[54] Két, 1916-os cikkében a következőket írja: *„A vajda* – írja Eötvös Károly halálakor – *egy kort zárt le. Írjuk róla ezt: tengernek álmodta a Balatont, és tengernek álmodta a magyarságot is."* a másik cikkben: *„Vajon olyan közönyös volt-e nekünk a fajiság előítélete, régen-régen, mondjuk még a háború előtt is. Csak a jobbak védekeztek ellene. Ha láttál egy társaságot, már az első percben osztályoztad fajok szerint, és nemcsak a zsidóval való vitában volt az utolsó szó, hogy ő zsidó, de minden egyes népfaj neve egyúttal csúfnév is volt. (…) a faj álmát alusszuk szokatlan nehéz mellel, mint akit lidérc ült meg, és rémeket lát. Talán-talán éppen ez jelenti, hogy már közel van az ocsúdás."*[55] Kosztolányi tehát ekkoriban lehetőséget látott a nacionalista előítéletek meghaladására.

A szomszéd népekhez való viszonyával kapcsolatban kimutatható az írónak a szlávok iránti vonzódása. Veljko Petrović szerb költőnek 1909-ben írt levelében erről így nyilatkozik: *„Én magamat régen-régen, mióta csak öntudatosan nézem az életemet és érzéseimet, szlávnak érzem. A famíliám régi nemesi család, de hiába büszkélkedik ősi kúriánk felett a magyar címer, tudom, hogy az apám családjában sok szláv vérkeveredés történt. (…) Ha elolvassa írásaimat, amelyeket a mai postával küldtem el, észreveszi, hogy egy magyar hangom sincs. Ez a szépség és ez az átok: szláv. A szláv kísértetlátó és álmodó. Gyermekkoromtól fogva vonzódtam is hozzájuk. Rokonaimat nem a franciák és angolok között kerestem, de igenis az oroszok, lengyelek s később a csehek között, és rájöttem arra, hogy ezeké a jövő."*[56] Nyilván lehetett benne célzatosság is, hogy a szerb költő bizalmát meg akarta nyerni Kosztolányi a részben bunyevác Szabadkán, mert érezte, hogy a nemzetiségi kérdések kiéleződése hátrányos lehet a magyarság jövője szempontjából.[57] Ezt igazolja egy ugyancsak Petrovićnak írott másik levél: *„Én sajnos még mindig nem értek az önök nyelvén, de napról napra nagyobb a vágyam, hogy megtanuljak egy szláv nyelvet, mert az igazi kultúrát és az igazi irodalmat a szlávoknál sejtem. (…) Mi a nemzetiségekkel barátkozunk, szeretjük és sokra tartjuk őket."*[58] A történelmi Magyarország elbukása után Kosztolányi már nem tett hasonló kijelentéseket. A francia íróknak vagy fordítóknak a húszas években többször is a magyar és a francia kultúra közötti mély szellemi kapcsolatokról értekezett. Valószínűleg a háború megingatta Kosztolányi bizalmát a nemzetiségekkel való megbékélés lehetőségében. Nem meglepő, hogy

53 Kosztolányi 1943b, 182.
54 Kiss 1979, 70.
55 Idézi: Kiss 1979, 70.
56 Kosztolányi 1996, 186. 231. levél.
57 Szegedy-Maszák 1998, 351.
58 Kosztolányi 1996, 201. 255. levél.

számos kortársához hasonlóan nála is fordulat következett be a magyarság felfogásában Trianon után.[59]

Trianon azért is jelentett fordulatot, mert bekövetkezte felkészületlenül érte a magyar társadalmat, így Kosztolányit is. Érdekes adalék ehhez Kosztolányinak egy ismeretlenhez írt 1931-es levele. Ebben a következőket írja: *„Igen tisztelt uram, arra a párbeszédre, mely Isac Emil,[60] Ady és köztem folyt volna le, nem emlékszem. De tudom, hogy mi gyakran beszélgettünk Erdély sorsáról, mégpedig komolyan, tragikus előérzettel, nem úgy, mint akkor legtöbben. Huszonöt-huszonhat éves lehettem, mikor egy éjszaka, az Andrássy úton sétálva, Isac Emil a román megszállás lehetőségét emlegette előttem – már akkor –, s hangsúlyozta, hogy ők mindenkor tiszteletben fogják tartani, ispotálni fogják nyelvünket, műveltségünket. »Én például – mondotta – önt neveztetem majd ki a kolozsvári magyar színház igazgatójának.« Elmosolyodtam, mert fiatalos túlzásnak véltem mind ezt az ígéretet, mind ezt a lehetőséget, melyet fölidézett, sőt kétkedtem, hogy ő maga is hinne benne, de – emlékszem – utána megdöbbentem."*[61] Teljesen valószínűtlennek tűnt Kosztolányi számára a történelmi Magyarország széthullása, az országban élő nemzetiségek csatlakozása a környező államokban élő anyanemzeteikhez.

A magyarság felfogásában Trianon után bekövetkezett fordulat azonban nem távolította el véglegesen a megbékélés eszméjétől, csak a személyes sorsát is érintő események feldolgozásához időre volt szüksége.

Egy 1921-es cikkében arról ír, hogy egy külföldi lapban arról olvasott, miszerint a cseh költő, Hodek Adolf összes művei megjelentek 56 kötetben. *„A költőt az »Otavai fülemülé«-nek nevezik. (...) a lap közli egy versét, az 56 kötetből ezt a pár jellemző sort: »Úristen, küldj a magyarokra riadalmat, borzalmat, és irtsd ki utolsó szálig a magyar fajtát.« Soha életemben nem hallottam még ilyen rekedt fülemüle-trillát, ilyen borzalmas csalogány-károgást. Nálunk a magyar erdőkben a hollók is barátságosabban csicseregnek a csehekről."*[62] Az ebben az időben súlyosbodó nemzetiségi gyűlölködés megdöbbentette Kosztolányit, és ez is a megbékélés szükségességének felismerésére késztethette. Ezért az eszméért nem csak szót emelt, de tett is az író. A Magyar PEN Klub[63] elnökeként harcolt azért, hogy a magyar könyveket beengedjék Csehszlovákiába, és részt vegyenek a román írók a PEN 1932-es budapesti összejövetelén.[64]

A nemzetek kibékülésének szükségessége mellett egy másik eszme is az 1920-as évek közepén jelenik meg írásaiban. Ez a nyelvi magyarság eszménye, amely legjelentősebb műveinek megszületésétől is elválaszthatatlan. Kizárólag nyelvi közösségként fogadta el a nemzet létét, ehhez viszont következetesen ragaszkodott.[65] Kései naplójában írta: *„Én jó magyar vagyok. Magyarul mondom ezt: fáj, hogy meghalok. Egy magyar*

59 Szegedy-Maszák 1998, 351.

60 Isac, Emil (Kolozsvár, 1886 – uo. 1954) román költő, publicista és műfordító volt. Egyetemi tanulmányai után hosszú időt töltött Budapesten, ahol ahol baráti kapcsolatba került a *Nyugat* íróival, elsősorban Adyval, Babitscsal és Kosztolányival. Az első világháború után a Párizs környéki béketárgyalásokon a román sajtóiroda főnöke volt, majd Erdély művészeti és színházi főfelügyelője lett, és lapot is szerkesztett. Kitűnően írt magyarul is, több verse és cikke jelent meg erdélyi magyar lapokban és magyarországi folyóiratokban, így például a *Nyugat*ban vagy a *Huszadik Század*ban. (Király 1977, 390.)

61 Kosztolányi 1996, 637. 1129. levél, Ismeretlennek, 1931. december 18.

62 Kosztolányi 1943b, 13. 1921. november 4.

63 A Pen Club 1922-ben alapított nemzetközi írói szervezet, neve angolul 'tollat' jelent és a 'Poets, Essayists, Novelists' szavak rövidítéséből alkották.

64 Szegedy-Maszák 1998, 352.

65 Szegedy-Maszák 1998, 352.

kereskedő közelebb van hozzám, mint egy francia lángész."[66] a nyelvi magyarság eszményének kizárólagossága itt a faji gondolattal szemben értendő, amely akkoriban egyre inkább terjedt.

Ez az eszme is régóta érlelődött az íróban. A nyelv Kosztolányi munkájának nyersanyaga volt, hivatása folytán állandóan foglalkozott vele, de ezen túlmenően is jelentős tevékenységet fejtett ki a magyar nyelv tisztaságáért.[67] Már korábban említettem, hogy Szabadka szerb kézre kerülésekor, Csáth Géza halálára írt versében is azt emeli ki, hogy a szülőföldön idegen nyelven kell beszélni: „*ha hosszan bolygasz a cirillbetűs Szabadkán, s nem értenek"*.[68] Úgy érzi, otthontalanná, gyökértelenné válik azáltal, hogy szülővárosa már nem magyar.. Később az otthonról érkező levelekből értesülhetett arról, hogy édesapját, Kosztolányi Árpádot, a szabadkai gimnázium utolsó magyar igazgatóját arra kötelezik, hogy tegyen szerb nyelven vizsgát jugoszláv irodalomból, a szerbek, horvátok és szlovének történelméből, Jugoszlávia földrajzából és a középiskolai adminisztrációból, ha állását meg akarja tartani.[69] Amikor 1930-ban otthon járt, maradandó emléket hagyott benne szülővárosának megváltozása. Egy olyan osztályteremben járt, amelyben öccsének kislánya is a padban ült. *„1930. I. 13. Látogatásom Szabadkán. Azonnal a ludasi elemi iskolába hajtatok. Tanyai gyerekek ülnek a padokban, csupa magyarok. Fölkelnek, dalolva köszöntenek. »Fajen Itus. Ljubim ruke.« Várady, a tanyai tanító, hihetetlen piszkos, kopott ruhában a dobogón. Ő is színmagyar, de reszket az életéért. (Most bocsátottak el 120 magyar tanítót.) Csak szerbet tanít, a többi tárgyat elhanyagolja. Alig dadog szerbül, de folyton a szerbet nyaggatja. Vizsgázik a tanfelügyelő előtt, a gyerekek által. Évike is ott ül az órán. Néhány név, a növendékek: Alexander Szalma!"*[70] Ez az élmény igazolta azt a gondolatot, hogy a magyarság az adott körülmények között mint nyelvi közösség létezhet tovább. Az új délszláv állam is felismerte, hogy az anyanyelvtől való megfosztás egyet jelent a nemzetiségtől való megfosztással, az asszimiláció kikényszerítésével. A nemzetek közötti megbékélés gondolatával párhuzamosan fejti ki a nyelvi magyarság eszméjét, sőt az előbbi gondolatot is nyelvi oldalról közelíti meg, ahogyan azt a *Népek, gyermekek* című írásában olvashattuk, ahol a más nyelvének tiszteletben tartása vált ki előzékenységet a kalauzból.

Amikor 1933-ban Kosztolányi a Szepességben jár, elcsodálkozik azon, hogy a nemzetiségek mennyire összekeveredve élnek a Kárpát-medencében, ugyanaz a helyzet a Szepességben, mint például Sopron megyében. *„Minap Sopron megyét jártam gépkocsin. Egymásután röppentek elénk a falvak, hol magyarok, hol németek. Egyszerre egy horvát falucskában voltunk. Vajon honnan kerültek ide, nyugatra, a horvátok, kicsoda pottyantotta le őket az égből, pusztán hogy kedvét és szeszélyét töltse s a néprajzi térkép még cifrább, még érthetetlenebb legyen? Azt, aki ismeri az egységes nyelvterületeket – a németet, a franciát, az olaszt, a spanyolt, az angolt –, a szédület környékezi. Itt is* (ti. A Szepességben – Cs. B.) *kibogozhatatlan együttesben, összevisszaságban élnek a népek és a nyelvek. (...) Mi lehet az értelme a népek és nyelvek rejtélyes álarcos menetének? Ezen tűnődöm, amikor egy régi toronyhoz érkezem. Azt hiszem, hogy a Bábel tornya…"*[71] Megnézi Nemeskosztolányban az ősi családi kúriát, eltűnődik a dicső múl-

66 Kosztolányi 1996, 821. 23. bejegyzés.
67 L. Kosztolányi 1940a.
68 Kosztolányi 1997, 287.
69 Kiss 1979, 182–183.
70 Kosztolányi 1996, 837–838. Ludasi látogatás – Emlék, 1933–34-es napló, 53. bejegyzés.
71 Kosztolányi 1947, 193–194. 1933. október 8. Útinapló: Bábel.

ton, azonban nem jut eszébe, hogy mindez akkor Csehszlovákia területén található. Nem veti fel a revízió kérdését, nem vonja le azonban a tanulságot abból sem, hogy a népek és nyelvek összekeveredve élnek a Kárpát-medencében. Nem vált át konkrét politikai beszédre. Az olvasóra bízza annak felismerését, hogy egy nyelvileg és etnikailag ennyire kevert területen létérdekük az embereknek egymás megértése.

A nyelvi magyarság megfogalmazása *Az író a háborúban* című, 1934-es cikkében a legvilágosabb, amely a *Nyugat*ban jelent meg. Arról ír, hogy ha távoli országok keverednek háborús konfliktusba, mindenáron egyezzenek meg egymással és kerüljék el a vérontást, akár jogaik csorbulása árán is. *„Mit cselekedjem azonban, ha az erőgyűrű a testemhez ér és testvéreimet fűrészelik ketté, törik kerékbe? Ebben az esetben nem tudnék ilyen okos és fölényes tanácsot adni. Én a szó és a szellem jogán minden porcikámmal és leheletemmel egy közösséghez tartozom, melynek tagjai itt és ott, mindenütt a világon mintegy összeesküvésszerűen magyarul beszélnek, én ösztönösen és öntudatlanul is akarom ezt a szellemi és lelki egyházat, én föltétel nélkül helyeslem ezt a titokzatos egységet, melynek folytatója vagyok és messze századokból érkező célfutója, kezemben koszorúval és fáklyával s minden bölcsességen túl az az óhajom, hogy az ocsmány és kegyetlen életharcban ez a közösség, ez az egyház, ez az egység mennél erősebb, hatalmasabb és diadalmasabb legyen.”*[72] a nyelvi nemzet eszméje tehát Kosztolányinál nem jelenti azt, hogy lemondott volna a magyarság érdekérvényesítéséről, ha kell, más nemzetekkel szemben is, így a határok megváltoztatásáról. A revízió kérdése, a területi együvé tartozás helyett azonban a harmincas évek elejére már egyértelműen a nyelvi közösséget helyezi előtérbe.

III.

Kosztolányi 1936-ban meghalt. Így nem tudjuk, miként fogadta volna a revíziós célok 1938 és 1941 közötti részleges megvalósulását. Az viszont kiderül írásaiból, hogy mélyen érintette, szinte fizikailag is megviselte szülővárosának szerb kézre kerülése 1918-ban, és mint író, lehetséges eszközeivel szót emelt a történelmi Magyarország feldarabolása ellen, majd a trianoni békeszerződés revíziója mellett. 1920-ban az ő szerkesztésében jelent meg a *Vérző Magyarország* című antológia, „az első magyar irredenta könyv”, ahogyan ő maga fogalmazott. A revízió kérdése azonban sosem nyíltan, nyersen, hanem közvetetten jelent meg írásaiban, és nem irányult a nemzetiségek ellen. Halála előtt írt naplójából tudjuk, hogyan viszonyult a nyílt propagandához. Utolsó éveiben már csak a halál gondolata foglalkoztatta, úgy érezte, hogy ehhez hasonlítva minden más probléma jelentéktelen. Úgy gondolta, nem az írók feladata a politikai kérdések megválaszolása. Lenézte azokat az írókat és költőket, akik a propaganda szolgálatába álltak. Ironikusan jegyezte meg: *„Reggel felkelnek és azonnal – minden nap – mint hivatalnokok érzik »a trianoni tragédiát«.”*[73]

Az 1920-as évek közepére tehát a revízió hangja is elhalkult írásaiban, és a nemzetek közötti megbékélés, valamint a magyarság mint nyelvi egység létezésének és erősítésének hangja erősödött fel írásaiban a területi együvé tartozás követelése helyett.

72 Kosztolányi 1942, 222.

73 Kosztolányi 1996, 824. 28. bejegyzés.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Juhász

1988 Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* 3., átdolg. kiad. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1988.

Király

1977 *Világirodalmi lexikon.* 5. köt. Főszerk.: Király István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

Kiss

1979 Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, Akadémiai Kiadó, 1979. (*Irodalomtörténeti Könyvtár* 34.)

Kosztolányi

1916 Kosztolányi Dezső: *Tinta.* H. n., 1916.

1927 Kosztolányi Dezső: *Tintaleves papírgaluskával.* Budapest, Magyar Könyvtár, 1927.

1929 Kosztolányi Dezső: *Alakok.* Budapest, [1929].

1930 Kosztolányi Dezső: *Zsivajgó természet.* Budapest, Révai, 1930.

1933 Kosztolányi Dezső: Ember és világ. In politicos. In: *Pesti Hírlap*, 1933. január 29., 6.

1934 Kosztolányi Dezső: *Bölcsőtől a koporsóig.* Budapest, Nyugat, 1934.

1940a Kosztolányi Dezső: *Erős várunk a nyelv.* S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1940]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* I.)

1940b Kosztolányi Dezső: *Lenni, vagy nem lenni.* S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1940]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* II.)

1940c Kosztolányi Dezső: *Kortársak I.* S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1940]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* III.)

1940d Kosztolányi Dezső: *Ember és világ.* S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1940]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* VI.)

1941 Kosztolányi Dezső: *Lángelmék.* S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1941]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* IV.)

1942 Kosztolányi Dezső: Ábécé. S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1942]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* V.)

1943a Kosztolányi Dezső: *Elsüllyedt Európa.* S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1943]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* VII.)

1943b Kosztolányi Dezső: Ákom-bákom. S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1943]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* VIII.)

1943c Kosztolányi Dezső: *Felebarátaim.* S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1943]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* IX.)

1947 Kosztolányi Dezső: *Napjaim múlása.* S. a. r.: Illyés Gyula. H. n., Nyugat, [1947]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* X.)

1948 Kosztolányi Dezső: *Színház.* S. a. r.: Illés Endre. H. n., Nyugat, [1948]. (*Kosztolányi Dezső Hátrahagyott Művei* XI.)

1969 Kosztolányi Dezső: Álom és ólom. S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1969.

1970 Kosztolányi Dezső: *Füst.* S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1970.

1972 Kosztolányi Dezső: *Hattyú.* S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1972.

1973 Kosztolányi Dezső: Én, te, ő. S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1973.

1974 Kosztolányi Dezső: *Sötét bújócska.* S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1974.
1977 Kosztolányi Dezső: *Egy ég alatt.* S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1977.
1979 Kosztolányi Dezső: *Európai képeskönyv.* S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1979.
1987 Kosztolányi Dezső: *Bölcsőtől a koporsóig.* S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Szépirodalmi, 1987.
1996 Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók.* S. a. r.: Réz Pál, Kelevéz Ágnes, Kovács Ida. Budapest, Osiris, 1996.
1997 Kosztolányi Dezső összes versei. S. a. r.: Réz Pál. Budapest, Osiris, 1997.
1999 *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért.* Szerk.: Kosztolányi Dezső. Reprint. [Budapest], Arc Kiadó, 1999.

Kosztolányiné
1990 Kosztolányi Dezsőné: *Kosztolányi Dezső.* [Budapest], Holnap Kiadó, 1990.

M. V.
1919 M. V.: *Magyar írók karácsonyi álma.* In: Új Nemzedék, 1919. december 27., 1–2.

Pomogáts
1995 Pomogáts Béla: Az ifjúság romjain. Kosztolányi Trianonról. In: *Hitel*, 1995. augusztus, 57–61.

Romsics
1998 *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920-1953.* Szerk.: Romsics Ignác. A szerkesztésben közreműködött: Ifj. Bertényi Iván. Budapest, Osiris, 1998.

Rónay
1977 Rónay László: *Kosztolányi Dezső*. Budapest, Gondolat, 1977.

Szegedy-Maszák
1998 Szegedy-Maszák Mihály: Levél és napló Kosztolányi életművében. In: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről***.** Szerk.: Kulcsár-Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály. [Budapest], Anonymus, 1998, 347–357.

2003

FÉRFI SZERZETESRENDEK MAGYARORSZÁGON A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Magyarországon a két világháború közötti időszakban a férfi szerzetesrendekre is igaz az, amit általában a szerzetesrendekről elmondhatunk. A fellendülés, gyarapodás és virágzás időszaka volt ez, melynek két dimenzióját vizsgálhatjuk. Az egyik a számbeli gyaparodás, a másik pedig a szerzetesi szellem és fegyelem megszilárdulása, illetve a szerzetesi aktivitás fokozódása különböző területeken.

1. A FÉRFI RENDEK SZÁMBELI GYARAPODÁSA

A számbeli gyarapodást is több szempontból elemezhetjük. A korábban megtelepedett rendek megújultak, új házakat alapítottak, növekedett tagjaik száma és ezzel párhuzamosan számos szerzetesrendnek ekkoriban alakult meg az önálló magyar tartománya. Ezenkívül új rendek is megtelepedtek hazánkban, bár az új rendek megjelenése inkább a szerzetesség női ágára volt jellemző, az újonnan megtelepült szerzetesrendek nagyobb része női rend volt és csak kisebb része férfi rend.

1931-ben 1496 férfi szerzetes[1] működött Magyarországon, összesen 112 rendházban. 1943-ra a szerzetesek száma 2150 főre, a rendházak száma pedig 210-re nőtt.[2] a szerzetesek száma tehát 12 év alatt, azaz nem a teljes korszakban 44%-kal, a rendházak száma pedig 87%-kal nőtt. A növekedés részben az újonnan belépőktől, részben pedig az ország területi gyarapodásából származott. Az utóbbi tényező elsősorban a jászóvári premontrei kanonokrendnél játszott szerepet, kisebb részben pedig a ferenceseknél, az erdélyi stefanita provincia visszatérése miatt. A többi rendnél inkább az első tényező volt a növekedés oka. Messze a legnagyobb létszámú férfi szerzetesrend Magyarországon ekkoriban a ferences rend volt. 1931-ben a második legnagyobb létszámú rend a piaristáké volt, de alig voltak kevesebben a ciszterciek és a bencések, valamint nagy létszámú volt a jezsuita kongregáció is. 1943-ra a második legnagyobb létszámú rend a jezsuita lett, miután jelentősen megnövekedett a jezsuita szerzetesek száma. A bencés rend a piaristával közel azonos létszámú lett, mivel szintén jelentősen megnövekedett tagjainak száma. A ciszterci rend még mindig nagy létszámúnak számított Magyarországon, de tagjainak száma sokkal kisebb mértékben növekedett, mint az előbb említett rendeké.

1 A szerzetesek közé számítottam a papokat és a laikus testvéreket is és nem tettem különbséget a plébánián és a rendházban lakó szerzetesek között sem.

2 Az adatokat közli: Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* Pannonica Kiadó, Bp., 1999, 190–191. (a továbbiakban: Gergely 1999)

A premontreiek száma 1931 és 1943 között megduplázódott, így ez a rend is a nagy létszámú rendek közé került. Látványosan fejlődött a szalézi kongregáció is, tagjainak száma több mint négyszeresére nőtt 1943-ig, házaik száma pedig megduplázódott. De a verbiták száma is viszonylag jelentősen megnőtt, háromszorosára, bár még így is csak 11-en voltak 1943-ban. A bazilita szerzetesek száma szintén megháromszorozódott, ami azért is figyelemre méltó, mert Trianon következtében csökkent Magyarországon a görögkatolikus hívők száma.[3]

A férfi szerzetesrendek fejlődését mutatja az ekkoriban alakult önálló tartományok száma is. Ez kétirányú folyamat volt. Egyrészt a trianoni békeszerződés következtében Magyarországtól elszakadt területeken új rendtartományok jöttek létre. Így például 1924-ben létrejött egy szlovákiai ferences tartomány és egy horvát tartomány is.[4] A felvidéki piarista rendházakból 1922-ben alakult meg a szlovák tartomány.[5] Másrészt a magyarországi fejlődés elismeréseként a trianoni országterületen is számos rendnek önálló magyar tartománya alakulhatott. A teljesség igénye nélkül csupán néhány példát sorolok fel. 1923-ban alakult meg az önálló magyar ciszterci tartomány, a zirci kongregáció.[6] A lazaristáknak 1920-ban magyar viceprovinciája jött létre, 1926-ban pedig megalakult az önálló magyar rendtartomány.[7] A szalézieknek 1929-től volt önálló magyar rendtartományuk.[8] A kapucinusok 1934-ben függetlenedtek a bécsi rendtartománytól.[9] II. József feloszlató rendelete után csak 1938-ban alakult meg újra az önálló magyar domonkos rendtartomány.[10] A melkita baziliták önálló magyar rendtartománya 1943-ban alakult meg.[11]

Az önálló tartományok alakulása mellett az új házak alapítása is mutatta a fejlődést. Miután Jászóvár a trianoni döntés következtében Csehszlovákiához került, a premontreiek, Takács Menyhért prépost vezetésével 1923 és 1928 között Gödöllőn építették ki új központjukat. Rendházat építettek és gimnáziumot alapítottak, melyhez kollégium is tartozott. Ugyanekkor létrehozták Budapesten a rend tanulmányi házát, a Norbertinumot.[12] A ferences rendnél a kapisztránus rendtartomány házainak számát 18-ról 26-ra növelte a két világháború között. Nyolc új települési hely közül három plébániával, egy pedig lelkigyakorlatos házzal volt összekötve. A mariánus rendtartomány 5 új házat alapított, ezzel kolostorainak száma 17-re emelkedett.[13]

Végül a fejlődést mutatja új rendek megtelepedése Magyarországon. A verbiták ugyan 1916-ban kezdték meg működésüket a Baranya megyei Máriakéménden, majd Budatétényben, de első missziós házukat csak 1924-ben nyitották meg. 1926-ban azonban már saját gimnáziumot nyitottak és megindították a *Kis Hitterjesztő* című újságot. 1928-ban Kőszegen missziós szemináriumot építettek és 1929-ben létrejött a magyar

3 Gergely 1999, 190–192. p.
4 Puskely Mária: *Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz.* Bencés Kiadó, Bp., 1995, 1. köt., 292. (a továbbiakban: Puskely 1995)
5 Puskely 1995, 2. köt., 813. p.
6 Puskely 1995, 1. köt., 188. p.
7 Puskely 1995, 2. köt., 587. p.
8 Puskely 1995, 2. köt., 956. p.
9 Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* 2. köt. Ecclesia, Bp., 1988, 593. (a továbbiakban: Szántó 1988)
10 Puskely 1995, 1. köt., 229.
11 Puskely 1995, 1. köt., 92–93.
12 Puskely 1995, 2. köt., 824.
13 Szántó 1988, 593.

verbita tartomány is.[14] A pálosok, az egyetlen magyar alapítású férfi szerzetesrend ekkor telepedett vissza Magyarországra. Néhány sikertelen próbálkozás után 1934-ben nyílt meg a pálosok kolostora a Gellért-hegyi Sziklatemplom mellett. 1935-ben Pécsen telepedtek meg, 1940-ben Pálosszentkúton, 1944-ben Soltvadkerten, 1945-ben pedig a Pécshez tartozó mecseki Szent Jakab-hegyen.[15]

Három új női rend alapítása is férfi szerzetesekhez köthető. 1921-ben alapította a Jézus Szíve Társaságát vagy más néven Jézus Szíve népleányai kongregációját Bíró Xavér Ferenc jezsuita és Lafranco Margit. A végleges pápai jóváhagyást 1989-ben nyerték el. A népleányok elsősorban a tanyavilág és a falu szellemi-lelki felemelkedésén fáradoztak. Gazdaasszonyképző iskolákat indítottak, vallási, kulturális és gyakorlati jellegű tanfolyamokat szerveztek, valamint hitoktatókat képeztek a Xaverianum főiskolán. Fontos küldetést teljesítettek a Korda kiadó és könyv- és kegytárgykereskedések működtetésével is.[16]

A másik új női rend a Ferences Szegénygondozó Nővérek Kongregációja volt, amelyet 1927-ben alapított Oslay Oswald ferences szerzetes Páhók Mária Franciska nővérrel együtt. 1930-ban az intézmény egyházmegyei jogú kongregáció lett. 1939-től nem tartozik a ferencesek joghatósága alá. A társaság Egerben alakult a társadalom legszegényebbjeinek szolgálatára. A városi és községi önkormányzatok szegénygondozásának a szerzetesek bevonásával megvalósuló formája innen kapta az ún. egri norma nevet. Az egri norma rendszere az egész országban elterjedt. A korszak végére már 43 városban 300 nővér végezte a szegénygondozás feladatát.[17]

A harmadik rend az 1927-ben alapított Szent Benedek Leányainak Társasága, amelyet Berecz Erzsébet Skolasztika és Kühár Flóris bencés szerzetes hozott létre. A nővérek az Alföld tanyasi lakosságának szellemi-lelki felemelkedésén fáradoztak.[18]

Külön kell említenünk az ún. harmadrendeket is, amelyek szerzetesrendek mellett alakulhatnak és azok szellemében és felsőbb irányítása alatt élnek. A harmadrendiek a világban, családjuk körében és munkahelyükön végzik tevékenységüket. A harmadrendekhez egyaránt tartozhattak férfiak és nők is. 1942-ben Magyarországon 7 szerzetesrendnek volt harmadrendje: a bencéseknek, a piaristáknak, a domonkosoknak, a ferenceseknek, a kapucinusoknak, a karmelitáknak és a szervitáknak. Összes tagjaik száma meghaladta a 30 ezer főt. A legnépesebb harmadrend a ferenceseké volt. Tagjai a hitbuzgalmi működés mellett szociális és karitatív munkát végeztek.[19]

14 Puskely 1995, 2. köt., 1072.
15 Puskely 1995, 2. köt., 779.
16 Puskely 1995, 1. köt., 449–450.
17 Puskely 1995, 1. köt., 299–300.; Gergely 1999, 201–204.
18 Puskely 1995, 2. köt., 961.
19 Gergely 1999, 206–207.

2. A SZERZETESI FEGYELEM MEGSZILÁRDULÁSA, A SZERZETESI AKTIVITÁS FOKOZÓDÁSA

2.1. Belső reform

A Szentszék ezekben az években Magyarországon is szorgalmazta a szerzetesi élet megújítását. Reformokat sürgetett a szegénység, a közös élet, a klauzúra stb. terén.

A reformszellem megerősödésének példájaként hozhatjuk fel a ciszterciekét, akiknél néhány szerzetes Halász Pius vezetésével a kontemplatív szerzetesi eszményt és a szigorúbb trappista irányzatot élesztette fel és egy kis közösséggel meg is valósította. 1946-ban a zirci apátságtól független monostort alapítottak a Veszprém megyei Borsodpusztán. A Szentszék a 10 tagú közösséget önálló perjelségnek ismerte el és közvetlenül a rend generális apátjának fennhatósága alá rendelte.[20]

A bencés rend nagy egyénisége volt Kelemen Krizosztom, akit 1933-ban nevezett ki a Szentszék pannonhalmi főapátnak, de a nyugalomba vonult Bárdos Remig főapát helyett valójában már 1929-től ellátta a főapáti feladatokat koadjutor apátként. Nem volt a radikális reformok embere, de látta a belső megújulás szükségességét és végrehajtott egy belső reformot. Ezenkívül megreformálta a szerzetesi képzést, többeket küldött külföldi tanulmányutakra. Ő adott engedélyt a magyar bencések megtelepedésére a brazíliai São Paulóban a magyar kivándorlók lelki gondozására. Az 1939-ben Pannonhalmán megnyílt olasz gimnázium szintén megváltoztatta a szerzetesek életét.[21]

2.2. Világmisszió

Több magyar férfi rend is bekapcsolódott a világmissziók munkájába. Az egyik fő missziós terület Kína volt. A lazarista kongregáció vagy más néven Missziótársaság célja a lelkipásztori szolgálat, a misszió akár a hagyományosan keresztény országokban, akár pedig mint hittérítő tevékenység. Magyar lazaristák már a XIX. század közepétől működtek Kínában, ahol iskolákat és templomokat építettek.[22] A jezsuiták Észak-Kínában alapítottak missziós körzetet, Taming székhellyel. A tamingi missziót 1949-ig vezették. Jelentős kulturális teljesítményük volt a Zsámár Jenő szerkesztette nagy kínai–magyar szótár. Kína kényszerű elhagyása után Tajvan szigetén és Ausztráliában folytatták tevékenységüket, de dolgoztak magyar jezsuiták Vietnamban és a Fülöp-szigeteken is.[23]

A ferencesek 1929-ben Hunan tartományban kezdtek hittérítő tevékenységet. Az általuk gondozott területen 1938-ban állította fel a Szentszék a paokingi apostoli prefektúrát.[24] A kínai misszió elindítása Oslay Oswald elöljáró érdeme, aki a Ferences Szegénygondozó Nővérek kongregációját is alapította és így az ún. egri norma létreho-

20 Szántó 1988, 594. és Puskely 1995, 1. köt., 188.

21 Sólymos Szilveszter: *Ezer év száz bencése.* Pannonhalma, 1997, 341–342. (a továbbiakban: Sólymos 1997) lásd még: Sólymos Szilveszter: *Kruesz Krizosztom (1865–1885)* – Várszegi Asztrik: *Kelemen Krizosztom (1929–1950).* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Bp., 1990, 275–283. (Pannonhalmi főapátok 1.) (a továbbiakban: Várszegi 1990)

22 Puskely 1995, 2. köt., 585–587.

23 Puskely 1995, 1. köt., 455–456.

24 Szántó 1988, 596.

zásában is döntő szerepe volt.[25] A magyar verbiták 1934-ben indultak misszióba Kínába és Argentínába.[26]

A misszió azonban nemcsak távoli országokba és idegen népekhez szólt, hanem a külföldön élő magyarokhoz is. Így például a ferences kapisztránus rendtartomány 1922-től küldött ki rendtagokat Észak-Amerikába a kivándorolt magyarok lelkipásztori ellátására.[27] A bencések ebben az időben telepedtek le a brazíliai São Paulóban az ottani magyarok lelki gondozása céljából.[28]

2.3. Lelkipásztorkodás

A lelkipásztorkodásnak két nagy, egymással is összefüggő területét emelem ki. Az egyik plébániák ellátása, a másik pedig lelkigyakorlatok tartása. Ez utóbbin belül is megkülönböztethetjük a népmissziókat és a lelkigyakorlatos házak működését.

2.3.1. Plébániák

Plébániák ellátását számos szerzetesrend vállalta. 1943-ban a Magyarországon működő 20 férfi szerzetesrend[29] közül 10 látott el plébániát. A plébániák száma összesen 116 volt.[30] a legtöbb plébániát a bencések, a ferencesek, a premontreiek és a ciszterciek látták el, a többi rend csupán néhány plébániát vállalt.

Különleges helyzetük volt a bencés szerzetesek által ellátott plébániáknak.[31] Ezek a plébániák a pannonhalmi egyházmegyébe szerveződtek. A pannonhalmi bencés főapátság ugyanis nullius apátság,[32] azaz egyházmegyétől jogilag független terület, amelynek hívei és papsága fölött a főapát gyakorolja a püspöki joghatóságot, anélkül, hogy felszentelt püspök volna.[33] a főapát tagja a magyar katolikus püspöki karnak, de a püspöki

25 Puskely 1995, 1. köt., 292.

26 Puskely 1995, 2. köt., 1072.

27 Puskely 1995, 1. köt., 292.

28 Sólymos 1997, 342.

29 A rendeknél egynek-egynek számoltam a ferenceseket és a premontreieket, noha az előbbinek három és az utóbbi rendnek két tartománya volt Magyarországon 1943-ban.

30 A bencés pannonhalmi egyházmegyéhez 18 plébánia tartozott, de ezek közül hármat nem bencés látott el, ugyanakkor bencések vezettek 11, más egyházmegyéhez tartozó plébániát. Az összesítésnél a bencések által vezetett plébániákat vettem figyelembe, függetlenül attól, hogy a pannonhalmi egyházmegyéhez tartoztak-e vagy sem. (Vö. Gergely 1999, 340.) Az 1943-as adatok (közli: Gergely 1999, 191.) között nem szerepel a ferencesek mariánus tartománya által ellátott 8 plébánia (említi: Szántó 1988, 594.). Ezeket én sem számoltam bele az összesítésbe, mert bizonytalan, hogy a ferencesek mikortól vezették ezeket a plébániákat. A lazaristák 1940-től vezették a piliscsabai plébániát. (*A Székesfehérvári Egyházmegye jubileumi névtára.* Székesfehérvár, 1977, 209.) Ez a plébánia szintén nem szerepel az 1943-as névtár adatai között, amelyeket Gergely Jenő is közöl. Ezt a plébániát beleszámoltam az összesítésbe. Ezek alapján megállapítható tehát, hogy az 1943-as névtár adatai pontatlanok és az ott közölt, összesen 115 plébánia csak minimumadatnak tekinthető.

31 Bár a bencések olyan plébániákat is vezettek, amelyek nem tartoztak a pannonhalmi egyházmegyéhez, azokról most nem fogunk szólni.

32 A hatályos egyházjog a nullius apátság helyett a területi apátság fogalmát használja.

33 *Magyar Katolikus Lexikon.* 9. köt. Főszerk.: Diós István. Szent István Társulat, Bp., 2004, 857–858. – Várszegi Asztrik (főapát 1991–2018 között), még megválasztása előtt volt esztergomi segédpüspök.

kar és a prímás sem intézkedhet a főapátság ügyeiben. A pannonhalmi bencés főapátság fennhatósága alá tartozó plébániák külön egyházmegyét alkottak és alkotnak ma is. A külön egyházmegye intézménye a középkorig nyúlik vissza. A pannonhalmi alapítólevélbe foglalt montecassinói kiváltságok kezdettől lehetővé tették, hogy az apátság birtokai minden külső befolyástól mentesek legyenek, ne kerüljenek püspöki joghatóság alá, azaz mintegy külön egyházmegyét alkossanak. X. Leó pápa Tolnai Máténak adott 1514-es bullája az apátság ezen kiváltságának megmaradását is lehetővé tette. Mária Terézia 1768-ban feloszlatta a pannonhalmi egyházmegyét, azaz az egyházmegye már a rend 1786-os feloszlatása előtt megszűnt. A bencés rend 1802-ben történt visszaállítását követően az egyházmegye is újjáéledt. 1928-ban 15 plébánia tartozott hozzá, amelyek közül kettő került át az országhatárok változása miatt Csehszlovákiába. Ez utóbbiak külön esperességet alkottak. Az egyházmegye ordináriusa a főapát, akinek kiváltságai értelmében joga van templomokat szentelni, harangokat megáldani és 1855-től bérmálni is. Az egyházmegye káptalanja a főmonostori konvent. A főapát a 19. századtól kezdve rendszeresen, évente egy-két alkalommal fordult híveihez pásztorlevéllel. A plébániákon a 17–18. században szerzetesek és világi papok vegyesen tevékenykedtek, a 19. század közepétől azonban már szinte kizárólag szerzetesek működtek. A plébániákra általában olyan rendtagok kerültek, akik valamilyen okból el kellett, hogy hagyják a tanári hivatást, vagy akik nyugalomba vonulás előtt néhány évig lelkipásztori szolgálatot vállaltak. Más esetben a plébánosi tevékenység csak kitérő volt és utána a szerzetes visszatért a rend súlyponti tevékenységét jelentő tanításhoz. Érdekes megemlíteni, hogy az 1802 és 1950 között belépett közel 1800 bencés közül mindössze 36 érkezett a 15 plébánia területéről. A jezsuiták örökébe lépő bencések is az iskolán át nyerték az új rendtagokat, főként a mezővárosi-városi népességből. 1951-től a plébániák a rend működésének korlátozása miatt a győri püspök igazgatása alá kerültek, az egyházmegye működése átmenetileg szünetelt. A pannonhalmi főapát csak 1991-ben vonhatta újra saját irányítása alá az egyházmegyét, mint területi apátságot.[34]

A pálosok által ellátott budapesti Sziklatemplom a főváros lelki életének egyik központja volt.

2.3.2. Lelkigyakorlatok

A lelkipásztorkodás gyakorlásának egyik fontos területe volt a lelkigyakorlatok tartása. Ezek közül is a hívek lelki életének megerősítésében, újjáélesztésében fontos szerepet játszottak az ún. népmissziók. Az 1917-ben kiadott egyházi tövénykönyv előírta, hogy a plébániákon legalább 10 évenként tartsanak népmissziót.[35] Az ilyen több napos, szentbeszédekkel, ájtatosságokkal, gyónási alkalmakkal és szentmisékkel töltött időszakok emlékeit ma is sok helyütt megtalálhatjuk a katolikus templomokban: legtöbbször egy keresztre vannak felírva a missziók évszámai. Nemzetiségi vidékeken több nyelven is tartottak népmissziót, így például 1929-ben Piliscsabán magyarul, németül és szlovákul is tartottak ilyet a lazaristák, összesen két héten át.[36]

34 Fazekas István: *A pannonhalmi egyházmegye.* In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. 2. köt. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996, 320–325.

35 *Magyar Katolikus Lexikon.* 9. köt. Főszerk.: Diós István. Szent István Társulat, Bp., 2004, 757.

36 *Szent Vince.* Hitbuzgalmi és karitatív folyóirat. 1930, 131.

A lazaristáknak vagy más néven misszióspapoknak céljuk volt missziók tartása. Az első magyar nyelvű missziót 1871-ben tartották a Fejér megyei Nagyperkátán. Ezt számos népmisszió és lelkigyakorlat követte.[37] A hívek lelki gondozását szolgálta az 1929-ben alapított és kezdetben Piliscsabán szerkesztett *Szent Vince* című folyóirat, mely részletesen beszámolt a népmissziókról, a lazaristák világmissziós tevékenységéről és az egyesületi életről is. A misszióspapok ugyanis több egyesületen keresztül is kifejtették tevékenységüket. Ezekről alább még részletesen lesz szó.

Más szerzetesrendek is kivették részüket a hívek lelki gondozásából a népmissziók formájában. Így például a bencések alföldi népmisziókat vezettek, ezenkívül pedig az 1920-as évektől tartottak nyáron Pannonhalmán lelkigyakorlatokat a kúriai táblabírák számára. A bírákon kívül még két csoportnak volt lelkigyakorlata Pannonhalmán, a máltai lovagoknak és az ún. keddeseknek. Ez utóbbiak onnan kapták nevüket, hogy keddenként jöttek össze megbeszélésekre, programokra Budapesten.[38]

Külön kell szólni a szerzetesek által működtetett lelkigyakorlatos házakról. Ezek közül is kiemelkedik jelentősége miatt a jezsuiták vezette zugligeti Manréza, amely 1928-ban nyílt meg, hogy férfiak számára tartsanak benne zárt lelkigyakorlatokat. Itt 1928-tól felszámolásáig, 1948-ig 1250 lelkigyakorlatot tartottak, amelyen 57696 fő vett részt. A ház Budapesten a XII. kerületben, a Labanc utca 57. szám alatt működött. A lelkigyakorlatokon rendszeresen részt vettek a politikai elit tagjai. Az ellátásért fizetni kellett. Például 1938 tavaszán a székesfővárosi törvényhatósági bizottság tagjai számára rendeztek lelkigyakorlatot. Karafiáth Jenő főpolgármester levélben szólította fel a fővárosi közgyűlés tagjait a Manrézába való bevonulásra. 25-en jelezték részvételüket. Ők vagy a Keresztény Községi Párt, vagy pedig a kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja tagjai voltak. A kormánypárt központja további 11 olyan személy részvételét is közölte, akik ugyan nem voltak közgyűlési tagok, de szerettek volna részt venni a lelkigyakorlaton. A főpolgármester levelére azonban az előbbieknél jóval többen, 54-en válaszoltak nemmel. Közülük is a többség keresztény párti vagy kormánypárti volt. Meglepő, hogy a katolikus közélet jeles szereplői is nemet mondtak. Voltak olyanok is, akik a megismételt levélre sem válaszoltak. Végül a lelkigyakorlaton a székesfővárosi törvényhatósági bizottságnak csupán 20 tagja vett részt Karafiáth Jenő főpolgármester vezetésével és öt egyéb jeles személyiség.[39] Az ilyen típusú lelkigyakorlatnak nyilvánvalóan nem csak hitbuzgalmi céljuk volt. Politikai kérdésekről is folyhatott a beszélgetés, bár beszélgetésre kevés alkalom volt. Az eset azért tanulságos, mert a magát keresztténynek nevező rendszerben keresztény elkötelezettségüket folyamatosan hangoztató politikusok maradtak távol a lelkigyakorlattól.

A Manrézába való bevonulással tüntetően lehetett kifejezésre juttatni a katolikus vallás gyakorlását. Megfordult itt Szálasi Ferenc nyilas vezető is.[40] Sajnos ez a lépés alkalmas volt arra, hogy többeket megtévesszen és Szálasit jó katolikusnak gondolják, pedig a nyilas vezető elvei és a katolikus tanítás szöges ellentétben álltak egymással.

A Manrézán kívül az 1930-as években több egyházmegyében is nyíltak lelkigyakorlatos házak a jezsuiták vezetésével. A ferencesek első lelkigyakorlatos házát Oslay Oswald, akkor egri házfőnök létesítette Egerben. 1938-ban Nyíregyházán, azután pedig

37 Puskely 1995, 2. köt., 587.

38 Sólymos 1997, 341. és Várszegi 1990, 263–264.

39 Gergely 1999, 228–229.

40 Nyisztor Zoltán levelét idézi: Gergely 1999, 112–113.

Mátraverebély-Szentkúton nyílt újabb házuk.[41] A már korábban említett, bencések által tartott pannonhalmi lelkigyakorlatok is hasonló jellegűek voltak.

2.4. Egyesületek

A férfi szerzetesrendek számos egyesületen keresztül is kifejtették tevékenységüket. Ezek főleg hitbuzgalmi egyesületek voltak. Közülük itt csak néhány, befolyása miatt jelentős egyesületet emelek ki. Ezeknek az egyesületeknek jelentős része nemzetközi volt, amelynek volt magyarországi szervezete.

Az elemi iskolás korú gyermekek legnépesebb hitbuzgalmi egyesülete a jezsuiták által szervezett, elterjesztett és irányított Szívgárda volt, azonban a szervezetnek a polgári iskolákban is voltak tagjai. Életkori sajátosságaiknak megfelelően igyekeztek a gyerekek lelki fejlődését, nevelését előmozdítani a Jézus Szíve-tisztelet középpontba állításával. A Szívgárda elsősorban a családi misszió eszköze volt. A szervezet lapja, *a Szív* című újság volt, melynek legnagyobb példányszáma elérte a 200 ezer példányt. A Szívgárda 1942-ben szinte valamennyi katolikus elemi iskolában működött, összesen 250-300 ezer taggal.[42]

A jezsuiták által kezdeményezett nemzetközi Mária-kongregációk magyar változata a középiskolások és polgári iskolások között leginkább elterjedt hitbuzgalmi egyesület volt, mely a Mária-tiszteletet állította középpontjába. A középiskolás fiúk 200 Mária-kongregációs csoportjában 7000, a lányok 300 csoportjában 16000 tag tevékenykedett. A szervezet a lányok körében népszerűbb volt, nyilván a Mária-tisztelet középpontba állítása miatt.[43]

A KALOT[44] 1935-ben alakult meg a parasztifjúság megszervezésének céljából. Megalakításában két jezsuita, Kerkai Jenő és Nagy Töhötöm nagy szerepet játszott. *Dolgozó Fiatalság* és *Forrás* című lapjaik több ezres példányszámban jelentek meg.[45]

Szintén jezsuiták kezdeményezték a Magyar Dolgozók Országos Hivatásszervezetének, röviden a Hivatásszervezetnek a megalakítását Szegeden, 1936-ban, a városi munkásság és a felnőtt parasztság megszervezésére.[46]

A Horthy-korszak egyik legjelentősebb felsőoktatási egyesülete volt az Americana, melyet 1921-ben a budai ciszterci Szent Imre Gimnáziumban alapított meg Schwartz Elemér ciszterci szerzetestanár, német mintára. A szervezést segítette Bitter Illés is, a gimnázium igazgatója. Az Americana azonban nemcsak diákegyesület volt, hanem eleve társadalmi egyesületként alakult, a magyarság rekatolizálását tűzve ki célul. Igyekezett összefogni az ifjúságot és a magyar középosztályt. Nemcsak az éppen tanuló diákokat, hanem az öregdiákokat is tömörítette. A diákok csupán a mindenkori taglétszám kb.

41 Gergely 1999, 229.
42 Gergely 1999, 207–208. p.
43 Gergely 1999, 208. p.
44 Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Titkársága, később Testülete.
45 Gergely 1999, 155–164. p.; lásd a KALOT-ról részletesen: Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 23.)
46 Gergely 1999, 170–173. p.

egynegyedét tették ki. A szervezet befolyását növelték az ún. protektorátus, a védnöki kar tagjai, akik a korabeli magyar politikai és közélet vezetői közül kerültek ki.[47]

A domonkosok vezette Credo egyesületet 1921-ben alapította meg Magyarországon Bőle Kornél domonkos szerzetes. A Credo a felnőtt katolikus férfiak hitbuzgalmi egyesülete volt. Szervezetileg a Jézus Szent Neve Társulat alosztálya volt. 1942-ben 352 tagegyesülettel és kb. 60 ezer taggal rendelkezett.[48]

A Szent Vince Szeretet Egyesületet a missziós papok irányították. Az egyesületet még a lazarista társaság alapítója, Páli Szent Vince hozta létre 1617-ben. Mint a nemzetközi egyesület magyar szervezetét 1918-ban alapította meg Köhler Ferenc lazarista atya. Számos tagszervezete működött szerte az országban. Célja a hitbuzgalmi jelleg mellett a szegények segítése volt, jótékonykodás által.

2.5. Szociális munka és betegápolás

A férfi szerzetesrendek közül Magyarországon betegápolással a betegápoló irgalmas rend foglalkozott. 1856-ban 13 intézménnyel alakult meg az önálló magyar rendtartomány. A trianoni békeszerződés következtében csupán 5 intézményük maradt Magyarország területén: Egerben kórházat, valamint ideg- és elmegyógyintézetet, Vácott kórházat és fogyatékos gyermekek otthonát, Pápán, Pécsen és Budapesten szintén kórházakat tartottak fenn. Mind az öt kórház mellett gyógyszertár is működött.[49]

A szociális munka területén ki kell emelni a már fentebb tárgyalt ún. egri norma intézményét és a Szent Vince Szeretet Egyesületek tevékenységét.

2.6. Oktatás

A férfi szerzetesrendek által fenntartott iskolák többsége középiskola volt, de nem csak középiskolákat működtettek. Más jellegű intézményt tartottak fenn például a szaléziek, akiknek Rákospalotán fiúnevelő intézetük, Esztergom-táborban fiúnevelő intézetük és ipariskolájuk, valamint Újpesten és Visegrádon szintén fiúnevelő intézetük volt, de nekik is volt gimnáziumuk, Nyergesújfalun.[50]

1931-ben 26 férfi szerzetesrendi középiskola (gimnázium és reálgimnázium) volt Magyarországon, de ezekhez még hozzászámíthatjuk a szegedi, városi fenntartású római katolikus gimnáziumot, amelyet a piarista atyák vezettek. A legtöbb gimnázium a piaristáké volt (9), a bencések 6, a ciszterciek 5, a premontreiek 3, a jezsuiták 2, a ferencesek pedig egy középiskolát vezettek. 1943-ban a Hóman-féle középiskolai törvény értelmében már egységes, nyolcosztályos középiskola, azaz gimnázium volt Magyarországon. A férfi szerzetesrendek ekkor 37 középiskolát vezettek. Az iskolák számának növekedése főként a terület-visszacsatolásokból adódott.[51]

47 Ujváry Gábor: *Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban". Adatok a Foederatio Americana történetéhez.* In: Levéltári Szemle, 1989/4., 51–63. p.

48 Mihalovics Zsigmond: *A világi apostolkodás kézikönyve.* Szent István Társulat, Bp., [1942], 262–263. p.

49 Puskely 1995, 1. köt., 132. p.

50 Puskely 1995, 2. köt., 956. p.

51 Az adatokat közli: Gergely 1999, 253, 256. p.

A piarista rend célja az ifjúság keresztény szellemű oktatása és nevelése. A piarista rend olyan nevelési eszményt valósított meg, amely miatt méltán híresek iskolái. Magyarországon is sok jeles személyiség volt piarista diák, így a teljesség igénye nélkül csak néhány, a korszakhoz kötődő vagy abban az időben tanuló volt diákot sorolok fel: Prohászka Ottokár, Teleki Pál, Antall József, Ady Endre, Juhász Gyula, Krúdy Gyula, Ambrus Zoltán, Entz Géza zoológus.[52]

A korszakban az ifjúság nevelésében nagy jelentősége volt a cserkészmozgalomnak. A magyar cserkészet megalapításában, megszervezésében és vezetésében nagy szerepe volt egy piarista szerzetesnek, Sík Sándornak.

A trianoni Magyarország területén a korszakban új alapítású gimnázium volt a premonteriek gödöllői gimnáziuma (1924), a ferencesek esztergomi gimnáziuma (1931), a bencések pannonhalmi olasz gimnáziuma (1939) és a szaléziek nyergesújfalui gimnáziuma. Ezek közül az iskolák közül az esztergomi ferences és a pannonhalmi bencés gimnázium igazi jelentőségre majd 1950 után tesz szert, amikor az egyház és az állam 1950-es megállapodása értelmében a közé a nyolc szerzetesi gimnázium közé tartoznak, amelyek az egyházi iskolák államosítása után is tovább működhetnek. A pannonhalmi gimnázium azóta olyan nagy hírű intézménnyé vált, amelynek egykori diákjai a tudomány, a politika és a közélet számos fontos pozíciójában megtalálhatók. Így például Vizi E. Szilveszter, a Magyar Tudományos Akadémia jelenlegi elnöke is pannonhalmi diák volt.

2.7. Politikai és gazdasági szerep

A két világháború közötti időszakban a katolikus egyház jelentős politikai, közéleti befolyással rendelkezett. Ennek több oka is volt. A magát keresztény-nemzetinek nevező rendszernek szüksége volt az egyházra saját legitimációjához, ugyanakkor az egyház is, pozícióinak védelmében rászorult az államra. Emellett az egyház tevékenysége több területen is (pl. oktatás, betegápolás) nehezen nélkülözhető volt az állam számára. Az egyház befolyásának hátterében ott állt jelentős földbirtokvagyona is. A politikai, közéleti befolyásnak több területe és lehetősége volt. Kodifikált formában jelentkezett az egyházi vezetők felsőházi tagságában, emellett az egyes személyek kapcsolatai és az intézmények tevékenysége is fontos volt.

A két világháború közötti időszakban az 1926: XXII. tc. állította fel a felsőházat, az országgyűlés második kamaráját. A felsőház 248 tagból állt, ha minden hely be volt töltve. A felsőházba háromféle jogalappal lehetett bekerülni: méltóság vagy hivatalviselés alapján annak időtartamára, választás alapján és végül a kormányzó által történt örökös tagsági kinevezéssel. Méltóságuk vagy hivataluk alapján voltak a felsőház tagjai az egyházi vezetők. A katolikus egyházi vezetők közül tagok voltak hivatali idejükre négy szerzetesrend vezetői: a bencés, a premontrei, a ciszterci és a piarista rend elöljárói.[53]

Több szerzetesi intézmény is segítette a férfi szerzetesrendek érdekeinek érvényesítését. Az iskolák például közvetett módon, az onnan kikerülő és később meghatározó pozícióba kerülő volt diákok révén. A férfi szerzetesrendek közül ez főként a piaristák számára volt fontos. A lelkigyakorlatok a kapcsolatépítést is szolgálták. A jezsuiták

52 Puskely 1995, 2. köt., 814. p.

53 Gergely Jenő–Pritz Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945.* Vince Kiadó, Bp., 1998, 69. p.

Manréza lelkigyakorlatos házába a politikai elit számos tagja vonult be, akár testületileg is, mint pl. A fővárosi törvényhatósági bizottság katolikus tagjai. A pannonhalmi lelkigyakorlatok révén is lassan minden számottevő közéleti személyiség kapcsolatba került Pannonhalmával és baráti szálak fűzték őket a monostorhoz és a főapáthoz.[54]

A szerzetesek, szerzetesi vezetők tevékenységük eredményeképpen tekintéllyel és kiterjedt politikai, közéleti kapcsolatokkal is rendelkeztek. Így például Bangha Béla jezsuita szerzetes nagy közéleti befolyással rendelkezett, szavára sokan odafigyeltek. Igyekezett is a katolikus egyház befolyását és ezen keresztül a keresztény eszmék elterjesztését elősegíteni apologetikai előadásaival és a katolikus sajtó kiépítésével. Megszervezte 1919-ben a Központi Sajtóvállalatot, mely számos napilapot, köztük pl. A *Nemzeti Újság*ot és az *Új Nemzedék*et is kiadta. Szintén Bangha indította útjára 1912-ben a *Magyar Kultúra* című folyóiratot, mely a korszak egyik legszínvonalasabb katolikus kulturális, tudományos és hitvédelmi folyóirata lett. Bangha emellett más területeken is tevékenykedett, így részt vett a Mária-kongregációk szervezésében és irányításában és tevékeny részt vállalt a magyarországi Actio Catholica szervezéséből is.[55]

A bencés rend számára fontos volt, hogy a magyar hercegprímás 1927-től bencés szerzetes volt, Serédi Jusztinián személyében. Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát szintén kiterjedt kapcsolatrendszert tudhatott magáénak. Személyes kapcsolat fűzte a Habsburg család magyarországi ágához, Albrecht és József Ferenc királyi hercegekhez. József Ferenc magát bencés diáknak tekintette és feleségével, Anna főhercegnővel gyakran megfordult Pannonhalmán. Albrecht főherceget, miután első házasságát semmisnek nyilváníttatta, Kelemen Krizosztom eskette Bocskai Katalin tanítónővel. Ezzel a főapát magára vonta Serédi hercegprímás haragját. Kelemen Krizosztom kapcsolatban állt Lónyay Elemér herceggel és feleségével, Stefánia hercegnővel is. Ők személyesen és vendégeikkel együtt is sokszor időztek Pannonhalmán. A hercegi pár nem vett részt a politikában, de kitűnő és szerteágazó kapcsolataik voltak, így pl. személyesen ismerték Churchillt.[56]

A főapát Horthy Miklós kormányzóval és feleségével is jó kapcsolatot ápolt. A kapcsolat keresésére Kelemen Krizosztomot a bencés rend súlyos gazdasági helyzete indította. Később a kormányzó megbízható hívévé vált.[57] Emellett a főapát a korszak számos más meghatározó politikusát ismerte. Közülük kiemelhető a Hóman Bálinthoz fűződő személyes kapcsolata, barátsága, amely még a pesti tanári évekből származik. Teleki Pállal is barátságban volt. Telekinek köszönhető a pannonhalmi ún. olasz gimnázium terve. Imrédy Bélával pedig nem csak hivatalos kapcsolata volt a rendnek, ugyanis Imrédy felesége Nelky István bencés szerzetes testvére volt. A főapát azonban a Széchenyi Lajos gróf kíséretében 1937-ben Pannonhalmára látogató Szálasi Ferencet még fogadni sem volt hajlandó.[58]

A katolikus egyház és a szerzetesrendek befolyásának hátterében ott állt vagyonuk, azon belül is földbirtokvagyonuk. A trianoni békeszerződés miatti területveszteségeket egy 1921-es kimutatás alapján mérhetjük fel, azonban ez a kimutatás még Burgenland átadása, illetve a szerbek által megszállt Baranya felszabadulása előtt készült. Ez alapján

54 Várszegi, 1990, 264. p.
55 Gergely 1999, 238–243. p.
56 Várszegi 1990, 287–290. p.
57 Uo. 290–293. p.
58 Uo. 294–298. p.

a szerzetesrendek[59] 196913 kh birtokából 159002 kh, azaz a földbirtokok 81%-a esett az új országhatárokon belülre. Összehasonlításul: az érsekségek és püspökségek birtokainak csupán 40%-a maradt Magyarország területén. A szerzetesrendek közül a legnagyobb veszteség a jászóvári premontrei rendet érte, 27307 kh birtokuk (71%) került idegen (főként csehszlovák) uralom alá. A minorita rend 2397 kh-at veszített, de ez arányaiban nagyobb veszteség volt, hiszen birtokaik 92%-a került idegen (főként román) uralom alá. Jelentősebb veszteség, 4226 kh érte a bencés rendet is a Felvidéken, bár ez birtokaiknak csupán 7%-át tette ki.[60]

Az 1925-ös és 1935-ös kimutatásokat összehasonlítva megállapítható, hogy a szerzetesrendek birtokai e között a két időpont között nem változtak jelentősen.[61] 1935-ben a szerzetesrendeknek (akik alatt a férfi rendeket kell értenünk, mert csak azok voltak nagyjavadalmasok) összesen 165698 kh birtokuk volt. Ebből a bencések (60315 kh, 36%) és a ciszterciek (49931 kh, 30%) birtokolták a legnagyobb területet, a két rend összesen a szerzetesrendi birtokok 66%-át.[62] A Vallásalap és a tanulmányi alap nélkül számított összes katolikus egyházi birtok 1935-ben 877294 kh volt. A szerzetesrendek ennek 20%-át birtokolták.[63] A katolikus egyházi birtokok nagyság szerinti sorrendjében 1935-ben a bencés rend birtokai a harmadik helyen álltak a Vallásalap és az egri főkáptalan birtokai mögött, míg a ciszterci rend birtokai a hatodikok voltak a sorban.[64] A legnagyobb szerzetesrendi birtok, a bencéseké azonban súlyos gazdasági gondokkal küzdött. 1928-ban 356514 aranykorona tiszta jövedelme volt és 9651400 pengő teher volt rajta.[65] A szerzetesrendek földbirtokainak számbavételénél figyelembe kell vennünk azt, hogy a rendek ezeknek a birtokoknak a jövedelméből tartották fenn iskoláikat és egyéb intézményeiket.

2.8. Híres, meghatározó személyiségek

A férfi szerzetesrendek számos jeles személyiséget, főként tudósokat és hithirdetőket adtak a katolikus egyháznak és a magyar társadalomnak. Közülük itt csupán néhány személyt emelek ki.

Bencés szerzetes volt Serédi Jusztinián hercegprímás, nemzetközi hírű kánonjogász; Radó Polikárp, aki liturgiatörténettel foglalkozott; Szunyogh Xavér, a liturgikus mozgalom magyarországi nagy alakja; Kühár Flóris író, tanár, szerkesztő, aki főként vallásbölcselettel foglalkozott és megalapította a Szent Benedek Leányai Társaságát; Szigeti Kilián, az egyházzene jeles művelője, akinek tevékenysége inkább korszakunkat köve-

59 Csak férfi rendek földbirtokairól van szó.

60 Gergely 1999, 278–279. p.

61 1925: 161581 kh, 1935: 165698 kh;

62 A gazdacímtárakban szerepel a klosterneuburgi ágostonos kanonokrend ausztriai birtoka, de ezt nem számoltam a szerzetesrendi birtokok közé.

63 A Gergely Jenő által közölt egyik, a szerzetesrendek birtokait összesítő táblázat szerint Klosterneuburggal és a görögkatolikus birtokokkal együtt 175294 kh volt a szerzetesrendek birtoka, egy másik, a katolikus egyházi birtokokat összesítő táblázat szerint viszont 175547 kh, a görögkatolikus szerzetesrend 1030 kh birtoka nélkül. (Gergely 1999, 292–293, 297. p.) Én ezt a két táblázatot használtam fel az adatokhoz. Gergely Jenő a táblázatok készítésénél a gazdacímtárak adatait használta fel.

64 Gergely 1999, 298. p.

65 Gergely 1999, 305. p.

tően bontakozott ki; Erdélyi László és Vanyó Tihamér történészek; végül pedig Kelemen Krizosztom, a korszak nagy bencés főapátja.

Ciszterci szerzetes volt Békefy Remig történész és Rajeczky Benjámin zenetörténész. Domonkos szerzetes volt Horváth Sándor teológus és Badalik Bertalan, későbbi veszprémi püspök. Jezsuita szerzetes volt Bangha Béla, a korszak nagy hithirdetője, szervezője és sajtóapostola, valamint Bíró Ferenc, a Jézus Szíve Népleányok társaságának alapítója. Premontrei szerzetes volt Mécs László költő; Kumorovitz Lajos Bernát és Hermann Egyed történészek.

Piarista szerzetes volt Schütz Antal dogmatikus; Sík Sándor, költő, irodalmár, esztéta, aki a cserkészet egyik magyarországi megszervezője és vezetője volt; Takács Sándor és Balanyi Görgy történészek, Laczkó Dezső geológus; Kornis Gyula oktatáspolitikus.

3. ÖSSZEGZÉS

A férfi szerzetesrendek a női rendekhez viszonyítva kisebb létszámúak voltak és kevesebb is volt a férfi rend, ahogy akkor és ma is ez a helyzet a világegyházban is. Ugyanakkor a férfi rendeknek nagyobb befolyásuk volt. A felsőháznak csak négy férfi rend voltak a tagjai és jelentős földbirtokokkal is csak a férfi szerzetek rendelkeztek. A korszakban megalakult új női rendek hátterében is sokszor egy-egy férfi szerzetes állt. A híres személyiségek, hithirdetők között döntően férfi szerzeteseket találunk. Mindez következett egyrészt abból, hogy a katolikus egyházon belül férfiak és nők nem egyenrangúak, másrészt a világi életben sem voltak egyenlőek a nők érvényesülési lehetőségei a férfiakéival.

A férfi szerzetesrendek tevékenységüket részben közvetlenül, részben pedig közvetetten fejtették ki. Közvetlenül a rendtagok, az iskolák, a hithirdetés, lelkigyakorlatok által, és közvetve egyesületeken, újságokon keresztül. Tevékenységüknek számos területe volt, de ez a sokszínűség általában is jellemző a szerzetesekre, nem csak a női rendekre. A férfi szerzetesek plébániákat, lelkigyakorlatos házakat vezettek, népmissziókat tartottak, távoli országokba mentek misszionáriusnak, hitbuzgalmi egyesületeket irányítottak, iskolákat, kollégiumokat, nevelőotthonokat vezettek, betegeket ápoltak, szegényeket gondoztak, nyomdákat tartottak fenn, lapokat adtak ki, birtokokat irányítottak, tudományos tevékenységet fejtettek ki, részt vettek az állami oktatáspolitika irányításában, közreműködtek az üldözött zsidók mentésében és bizonyára más területeken is tevékenykedtek, amelyeket itt nem soroltam fel. A szerzetesek kiterjedt kapcsolatrendszerükön, volt diákjaikon keresztül befolyással voltak a politikára és a közéletre. Ezt a kapcsolatrendszert rendjük és ezen keresztül mások érdekében, a magyar társadalom javára használták fel. 1945-ben egy új korszak kezdődött életükben. Ez a korszak 1950-ig még a virágzás, fejlődés időszaka volt. Mindennek, néhány iskolától eltekintve, 1950-ben, a szerzetesrendek magyarországi működési engedélyének megvonásával vége szakadt.

FELHASZNÁLT IRODALOM JAVÍTANI

Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 23.)

Fazekas István: *A pannonhalmi egyházmegye.* In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. 2. köt. Szerk.: Takács Imre. Pannonhalma, 1996, 320–325.

Fülöp Éva Mária: *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949).* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Bp., 1995.

Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* 2. jav. kiad. Pannonica Kiadó, [Bp., 1999].

Gergely Jenő–Pritz Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945.* Vince Kiadó, Bp., 1998.

Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. Szent István Társulat, Bp., 1993.

Mihalovics Zsigmond: *A világi apostolkodás kézikönyve.* Szent István Társulat, Bp., [1942].

Puskely Mária: *Keresztény szerzetesség. Történelmi kalauz.* 1–2. köt. Bencés Kiadó, Bp., 1995.

Sólymos Szilveszter: *Ezer év száz bencése.* Pannonhalma, 1997.

Sólymos Szilveszter: *Kruesz Krizosztom (1865–1885)* – Várszegi Asztrik: *Kelemen Krizosztom (1929–1950).* Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, Bp., 1990. (Pannonhalmi főapátok 1.)

Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* 2. köt. Ecclesia, Bp., [1988].

Ujváry Gábor: *Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban". Adatok a Foederatio Emericana történetéhez.* In: Levéltári Szemle, 1989/4., 51–63.

2004

JUBILEUMI ESZTENDŐK ÉS KATOLIKUS MEGÚJULÁS A HORTHY-KORSZAKBAN

Nemzeti emlékezet és vallási ünnep

A két világháború közti időszakban Magyarország az Árpád-ház szentjeinek számos évfordulóját ünnepelte. 1930-ban Szent Imre halálának 900., 1931-ben Szent Erzsébet halálának 700., 1942-ben Szent László szentté avatásának 750. és Boldog Margit születésének 700. évfordulóját. A korszaknak mintegy csúcspontja volt, amikor XII. Piusz pápa Boldog Margitot 1943-ban szentté avatta, és az erről szóló ünnepélyes bullát Szent Erzsébet ünnepén állította ki. Az új szentet 1944 januárjában ünnepelték meg országszerte.[1]

Ezek az évfordulók nemcsak vallási ünnepek voltak, hanem politikai jelentőséget is nyertek. A Horthy-rendszer keresztény-nemzeti ideológiáját történeti mitológián keresztül fejezte ki, a történeti mítoszok pedig szorosan kapcsolódnak az évfordulókhoz. A rendszer legfontosabb ideológiai tételeit szimbólummá emelt történeti alakok személyesítették meg, a megelőző korszakokhoz hasonlóan. Utalhatunk itt például a Szent István-i Magyarország eszméjére, amely az egész Kárpát-medencére kiterjedő, soknemzetiségű keresztény magyar állam gondolatát az államalapító királytól eredeztette. A rendszer, amely számára az egyház fontos társadalmi és politikai szereplő, legitimáló tényező volt, nagyra értékelte, és politikai színezetű történetmitológiájában ki is használta, hogy az államalapító dinasztia, az Árpád-ház szentek sorát adta az egyháznak, többet, mint más európai uralkodóházak.[2]

A magyar szentek ünneplését annyira fontosnak tartották nemzeti, állami szempontból, hogy Serédi Jusztinián hercegprímás ez irányú tevékenységét a legmagasabb kitüntetésekkel ismerték el. Személyén keresztül pedig az egész magyar katolikus egyház érdemeit jutalmazták. A hercegprímást 1930-ban a Magyar Érdemkereszt nagykeresztjével tüntette ki a kormányzó, *„a Szent Imre év alkalmából az Egyház és a Haza érdekében kifejtett fáradhatatlan és odaadó tevékenysége elismeréséül."*[3] 1944-ben pedig, még a Kállay-kormány idején, a Szent István Rend nagykeresztjével tüntették ki, *„Árpád-házi Boldog Margit szentté avatása érdekében éveken át kifejtett odaadó közreműködésének elismeréséül."*[4]

---

1 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* Összeállította és a bevezetőt írta: Beke Margit. München–Budapest, 1992. 2. köt. 429.

2 Szabó Miklós: *Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben*. In: A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós. h. n., 1984. 479–480; 486–487.

3 Prímási Levéltár, Esztergom (a továbbiakban: EPL), Serédi mlt. S II. doboz, Bethlen István levele Serédi Jusztiniánhoz, Budapest, 1930. nov. 8.

4 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. febr. 22. 43. napirendi pont, Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL), K27, http://www.digitarchiv.hu (Letöltés: 2011. május 20.)

A számos évforduló közül kettő ünneplése emelkedett ki: Szent Imre és Szent István jubileumáról nagyszabású ünnepségsorozattal emlékeztek meg. Utóbbihoz kapcsolódott a Budapesten megrendezett eucharisztikus kongresszus, amely erősítette az emlékév nemzetközi jellegét. A két jubileum a nemzeti öntudat erősítése és a hazánkról külföldön kialakult kép szempontjából is meghatározó volt. A magát megalázottnak érzett népnek szüksége volt, különösen válságidőszakokban (gazdasági válság, Anschluss miatti politikai válság) történelmi nagyságának szimbolikus kifejezésére önmaga és a külföld felé. Ezenkívül 1930-ban kihasználták a lehetőséget annak megmutatására, hogy a rendszer konszolidálódott, Magyarország belső viszonyai politikai, gazdasági és társadalmi értelemben is szilárdak. Mindkét jubileum lehetőséget adott az ország eredményeinek, sikereinek felmutatására is. 1938-ban, feszült nemzetközi helyzetben, Magyarország magáról a rend és a béke szigetének képét sugározta.

A nagy jubileumok megrendezésével a múltról alkotott kép hasznosítása történt meg, a múlt példaszerű felidézését vallási, politikai, ideológiai és a külföld felé országnépszerűsítő célokra is kiaknázták. Ehhez számos eszközt felhasználtak a katolikus ereklyekultusztól az emléktárgyak árusításáig, megteremtve az „emlékezet helyeit". Az Árpád-házi uralkodócsalád két fontos ereklyéjének, a Szent Koronának és a Szent Jobbnak az „országjárása", az országban való körülhordozása elősegítette azt, hogy ne csak a központi ünnepségeken emlékezzenek meg a jubileumokról, hanem azokat közel vigyék az emberekhez, és minden település rendezzen saját, helyi ünnepséget is. A kereskedelmi forgalomban megjelentek az Árpád-házi szenteket ábrázoló tárgyak, gondolhatunk itt bélyegsorozatokra, kitűzőkre, szobrokra és más tárgyakra, amelyeket az emberek megvehettek, hazavihettek, „birtokolhattak", erősítve és ébren tartva a személyes kötődést a mindennapokban, legszűkebb környezetükben is. A jubileumokra épült templomok, amelyeket Szent Imrének vagy Szent Istvánnak szenteltek, egyszerre szolgálták a vallási kultusz és a történelmi emlékezet erősítését. Árpád-házi szentek szobrait helyezték el a templomokban és a köztereken; utcákat, tereket neveztek el róluk. Az emlékezésnek ezek a helyei a mai napig fenntartják és erősítik a hangsúlyozottan magyar, nemzeti szentek kultuszát. Az 1938-as Szent István-évhez pedig hozzákapcsolódott a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus, amelynek emlékkönyve, az eseményről készült filmfelvételek és fényképek ébren tartották azt a nagy hatást, amelyet a kiválóan megszervezett eseménysorozat a résztvevőkre tett. Az ország majdnem minden katolikus családjában fél évszázad múlva is akadt egy nagyszülő, akiben még éltek a régi emlékek, és azokról szívesen mesélt gyermekeinek, unokáinak, megosztva személyes élményét. Nagy jelentőségű volt ebből a szempontból az 1988-as Szent István-emlékév megrendezése, amely egyben az 1938-as ünnepségsorozat ötvenedik évfordulója is volt. A politikai változásokhoz kapcsolódva kifejezte a nemzeti érzés és a nyilvánosan megélt vallásosság újjáéledését, ugyanakkor egy korábbi korszakhoz és példához nyúlt vissza.[5]

Az ünnep vallási és politikai jellege nem mindig járt együtt, ahogy azt Szent István ünnepe jól mutatja. Augusztus 20-a először vallási ünnep volt, és a 19. században kezdték nemzeti ünneppé emelni. József nádor 1819-ben rögzítette az ünnepi körme-

5 Gyáni Gábor: *A történelmi emlékezet rítusai*. In: A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Szerk. Szekeres András. Budapest, 2002. 103–104.; Bizzer István: *Szent Imre-kultusz és a modern magyar szakrális művészet 1930–1950 között.* In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére, születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk. Kerny Terézia – Smohay András. Székesfehérvár, 2007. 167–173.; Nemzeti Újság, XII. (1930. január 5.) 6.; Gergely Jenő: *Eucharisztikus világkongresszus Budapesten, 1938.* h. n., 1988. 155–172.

net szabályait, és előírta az előkelőségek kötelező személyes részvételét. 1860-ban már egyértelműen kitűnt az emlékezés nemzeti tartalma, a neoabszolutizmus elleni tiltakozás kifejezéseként. A kiegyezés után az ünnep átmenetileg felekezeti villongások áldozatává vált, majd 1895-től számíthatjuk a katolikus egyház által kézben tartott ünnep nacionalizálását. Ekkor történt meg először, hogy augusztus 20-án fellobogózták a középületeket, és fontos volt, hogy a világi hatalom vezető képviselői részt vettek az ünnepségeken. A legnagyobb nemzeti ünneppé augusztus 20-a 1920-ban lépett elő, amikor az országgyűlés törvényt alkotott Szent István király emlékének megörökítéséről. Ez megkönnyítette a protestánsok számára az ünneplésbe való bekapcsolódást. A reformáció hazai követői ugyanis tisztelték Istvánt, a nagy uralkodót, a magyar történelem és kereszténység kimagasló alakját, viszont a szent kultuszában hitelvi okokból nem vehettek részt. Az ünnep vallási tartalmának elhalványulása együtt járt nemzeti jellegének erősítésével.[6]

Az 1930-as és 1938-as jubileumi esztendőknek, különösen pedig az 1938-as emlékévnek az egyház és az állam szempontjából is megvoltak a maga előnyei. Kiváló ötlet volt a Budapesten rendezett nemzetközi eucharisztikus kongresszus és a Szent István-év összekapcsolása, mert így még jobban sikerült a nemzetközi közvélemény figyelmét felkelteni és fenntartani Magyarország iránt. Az egyház számára nyereség volt, hogy az állam támogatta (anyagilag és más módon is) a jubileumok megrendezését. Ezenkívül az eucharisztikus kongresszus miatt Szent István emlékéve katolikus hangsúllyal volt megünnepelve, ami a felekezetek versengésében a katolikusok javára billentette a mérleget. A tömegrendezvények, országos és helyi ünnepek hatása pasztorális és missziós szempontból is jelentős volt, a hit megerősítésére és terjesztésére is fel lehetett használni. Hogy ez milyen eredménnyel sikerült, az már más kérdés. Az állam nyeresége a jubileumokon a nemzeti összetartozás erősítése, az ország külföldi megítélésének a javulása volt. Ezenkívül a külpolitikai, diplomáciai előnyök is jelentősek voltak. Az ünnepségsorozatokat a külkapcsolatok ápolására és az európai országokkal való kapcsolattartás javítására is fel lehetett használni.

A SZENT IMRE-ÉV IDEOLÓGIAI HÁTTERE ÉS FOGADTATÁSA

Szent Imre herceg alakjának kiemelése és a Horthy-korszak politikai színezetű történetmitológiájának középpontjába emelésének oka az volt, hogy Szent Imre a magyar ifjúság védőszentje. Tisztelete a 19. század végén a katolikus egyetemi diákmozgalomban újabb virágkorát élte, 1888-ban megalakult a katolikus egyetemi diákok egyesülete, a Szent Imre Kör, 1900-ban megnyílt az első, elitképzést nyújtó Szent Imre kollégium. Ez a lendület 1918-ban sem tört meg, sőt 1921-ben megalakult az Americana, amely a Horthy-korszak legnagyobb társadalmi egyesülete lett, 1927-ben pedig létrejött a Szent Imre Szenátus, a Szent Imre Kör és a budai és pesti kollégiumok közös öregdiák-szervezete, amely számos társadalmi és politikai kérdésben hallatta hangját. Ezeket a szervezeteket az úgynevezett „szentimrés gondolat" kapcsolta össze, amelynek tartalma a gyakorló vallásos élet, a tevékeny hazaszeretet és a tudomány művelése volt. Az Americana kivételével mindegyik szervezet mögött ott állt Glattfelder Gyula, a későbbi

6 Gyáni: i. m. 105–108.; Giczi Zsolt: *A magyarországi katolikusság 1937–1938-as kettős szentéve és a protestánsok.* In: Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szerk. Miklós Péter. Szeged, 2010. 228–231.

csanádi püspök, a Horthy-korszak meghatározó főpapi alakja. A Szent Imre Kör egyik elnöke pedig Zichy János, a különböző, egymásba átalakuló keresztény pártok vezető politikusa volt.[7] 1930-ra Szent Imre kultusza kilépett a felekezeti keretekből és a hivatalos ifjúságpolitika szimbóluma lett. Helye a történeti mitológiában mutatja, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a rendszer az ifjúság nevelésének, tudatformálásának, miként ez a Klebelsberg Kuno nevével fémjelzett oktatáspolitikából is kiderül.[8] Szent Imre kifejezetten nemzeti védőszentje volt az ifjúságnak, de a vallásos buzgalom erősítése mellett egy nevelési ideált is megjelenített, és példája a politikai hatalom tekintélyének megerősítését is szolgálta, amint erre a püspöki kar jubileumi körlevele utal.[9] Az évfordulóról megemlékező szerzők írásaikban hangsúlyozták, hogy Szent István kora a magyarság további sorsát meghatározó nagy fordulat ideje volt, amely nemcsak a hatalmi szervezet átalakítását valósította meg, hanem az életforma átalakulását is megkövetelte. Szent István új, keresztény életformát adott a pogány magyarságnak, és ennek az új életformának első megtestesítőjeként tekintett az utókor Szent Imre hercegre, aki az imádságos és fegyelmezett életmód mintaképe volt. Ez illeszkedett ahhoz a korabeli elképzeléshez, amely az egyéntől, különösen a fiataloktól fokozott testi és lelki fegyelmet követelt meg.[10]

A szent tiszteletének azonban még egy erkölcsi és egyben politikai vonatkozását is ki kell emelni, amelyet XI. Piusz pápa ünnepi levelében is hangsúlyozott. Azzal, hogy Szent Imre szent szülőktől származott, hiszen apja Szent István volt, anyját, Gizellát pedig szintén vallásos tisztelet övezte, az 1930-as jubileum a szülői erényekre, a családi életre is ráirányította a figyelmet. Hiszen a szülők példája döntően meghatározza a gyermek személyiségének alakulását. A gyermekek keresztény nevelését pedig egy keresztény családban lehet legjobban biztosítani, amelynek fennmaradását a házassági kötelék alapozza meg. Ezzel kapcsolatban emelte ki a pápa a házasság szentségi jellegének és felbonthatatlanságának katolikus tanítását, amelyet szerinte mindenkinek el kell fogadnia. Ezzel XI. Piusz közvetve megerősítette azokat a kezdeményezéseket, amelyeket 1929–1930-ban tettek Magyarországon katolikus politikusok a kötelező polgári házasság eltörlése és az egyházi házasság állami elismerése érdekében. Ez utóbbi viszont már érzékenyen érintette a magyar kormányt, amely a társadalmi és felekezeti béke megőrzése érdekében nem kívánt változtatni a törvényi szabályozáson.[11]

A Szent Imre-év sikere szempontjából fontos volt, hogy a Szentszék hogyan viszonyul a jubileumhoz, hogyan segíti annak megrendezését. Barcza György vatikáni követtel 1930. május végén bizalmasan közölték, hogy a pápa Luigi Sincero bíborost, a Keleti Egyházak Kongregációjának titkárát küldi legátusként Magyarországra. A követ szerint a bíboros a következő hónapban már nagyon készült budapesti útjára, magyarul is elkezdett tanulni, és örömét fejezte ki, hogy Magyarországra utazhat.[12] a vatikáni körök,

7 Csíky Balázs: *A Szent Imre Kör*. In: Szent Imre 1000 éve i. m. 148–149.

8 Szabó: i. m. 487–488; 494.; Ladányi Andor: *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Budapest, 2000. 14–19.

9 Nemzeti Újság, XI. (1929. november 5.) 9.

10 *Szent Imre album. A jubiláris ünnepségek története képekben.* Szerk. Huszár Károly. h. n., 1930. előszó, oldalszámozás nélkül; Szabó: i. m. 488–489.

11 *Szent Imre album* i. m. Oldalszámozás nélkül; Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián házassági törvényjavaslata.* In: Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest, 2009. 199; 208–213.) [Lásd a disszertációban, 135–153.]

12 EPL, Cat. D/c, 2409/1930. Barcza levele Serédinek, Róma, 1930. máj. 20.; Serédi mlt. S9/A doboz, Barcza levele Serédinek, Róma, 1930. júl. 8.

a kuriális bíborosok, a bíboros államtitkár és maga a pápa is jóindulattal és érdeklődéssel fordultak a Szent Imre-év előkészületei felé. Május végén Barcza a pápánál járt magánkihallgatáson, aki azt mondta neki, örömmel értesült a jubileumi év megnyitásáról, és az ünnepségekkel kapcsolatos nagy bel- és külföldi lelkesedésről.[13] A pápa 1930. június 2-án adta ki *Nono exeunte saeculo* kezdetű, fentebb már említett levelét, amely a Szentszék hivatalos közlönyében, az Acta Apostolicae Sedis-ben is megjelent. Ebben XI. Piusz dicsérte a magyarság keresztény múltját, megemlítve az Árpád-házi szenteket és a magyarok szerepét a keresztény Európa védelmében, valamint hangsúlyozta a jubileumi év üzeneteit. Szent Imre és szülei példáján keresztül kiemelte az ifjúság gyakorlati keresztény életének, a gyermekek keresztény nevelésének fontosságát, és a házassági kötelék felbonthatatlanságát, mint a keresztény család fennmaradásának feltételét. Figyelmeztette az állami vezetőket, hogy *„az emberi társadalom csak úgy virulhat, ha a polgárok az evangélium törvényeinek engedelmeskednek”,* ezért szükséges, hogy Krisztus törvénye ne csak a magánéletet alakítsa, hanem a közerkölcsöket is szabályozza. Végül a pápa bejelentette, hogy legátust küld az ünnepségekre, aki az ő nevében fog elnökölni.[14] Ezzel a Szentszék megadta a jubileumi ünnepségeknek a magyar püspökök által kívánt súlyt.

Nemcsak az emlékév tervének és előkészületeinek fogadtatása, hanem a jubileumi év visszhangja is nagyon kedvező volt a Vatikánban. A pápa és a bíboros államtitkár is örültek az ünnepségek sikerének. Barcza György követ úgy értékelte, hogy a legátus, Luigi Sincero személyében *„egy őszinte és lelkes barátot nyertünk”*, ami egyházpolitikai szempontból nagyon előnyös, mert Sincero a Keleti Egyházak Kongregációjának vezetője, azaz Magyarország szempontjából fontos területekért felelős, magasrangú szentszéki tisztviselő.[15] A bíboros magyarok iránti rokonszenve azonban valószínűleg korábbról eredt, és a Szent Imre-év csak megerősítette szimpátiáját. Ugyanis Serédi Jusztinián későbbi hercegprímással együtt részt vett az 1917-es egyházi törvénykönyv szerkesztésének munkálataiban, majd 1917-től a kánonjogi kódex magyarázatára alakult pápai bizottság titkára lett, Serédi pedig 1922-től a bizottság konzultora.[16] Sincero bíboros magyarok iránti nyílt és beszédeiben is kifejezett rokonszenvét azonban külföldön nem nézték jó szemmel, mivel úgy látták, hogy a jubileum segíti a magyar revíziós propagandát. A *Prager Presse* szeptember 9-i száma Sincero Magyarország történelmi érdemeire vonatkozó kijelentéseit kritizálta, amit a *Prágai Magyar Hírlap* igyekezett ellensúlyozni. A *Prager Presse* szeptember 11-i cikke a bíborosnak azokat a kijelentéseit támadta, amelyek szerint Magyarország volt a művelt nyugat és a nyugati kereszténység védőbástyája, és a bolsevizmust a magyar nemzet hagyományos keresztény öntudata törte le Közép-Európában. A cikket átvette egy lengyel, krakkói újság is. Sincero Barcza követ előtt nem titkolta megvetését és felháborodását a cikkek miatt. Hangsúlyozta, hogy ezután még szilárdabban vallja mindazt, amit a magyar nemzet történelmi hivatásáról mondott, és csak megerősödött a magyar nép szeretetében és megbecsülésé-

13 MNL OL, K 105, 44. cs. Z-2, 143. p. 245/1930. Barcza levele Huszár Károlynak, Róma, 1930. márc. 10.; Uo. 278–279. p. 512/1930. Barcza levele Huszárnak, Róma, 1930. máj. 30.

14 *Szent Imre album i. m.*; Acta Apostolicae Sedis (továbbiakban AAS) 22. (1930) 323–325.

15 MNL OL, K 105, 44. cs. Z-2, 382–383. p.120/1930. pol. sz. Barcza jelentése, Róma, 1930. okt. 31.

16 *I «fogli di udienza» del Cardinale Eugenio Pacelli Segretario di Stato. Vol. I (1930)* a cura di Pagano, Sergio – Chappin, Marcel – Coco, Giovanni. Città del Vaticano, 2010. 488.; AAS 14. (1922) 608.; Erdő Péter: *Serédi Jusztinián.* In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest, 2003. 390–391.

ben.[17] A kisantant államok Rómába akkreditált diplomatáit két momentum bosszantotta fel. Az egyik Sincero kijelentése, hogy *„a ti szomorúságotok örömre fog fordulni”*, aminek politikai jelentőséget tulajdonítottak, és a revíziós mozgalom támogatását látták benne. A másik, hogy a pápai küldöttség tagja volt Luttor Ferenc, a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosa, amiből a követség és a Szentszék közötti bizalmas viszonyra következtettek. A diplomaták a bíboros kijelentéseit a Vatikánnál is szóvá tették, amire Giuseppe Pizzardo helyettes államtitkár azt felelte, hogy a legátus jókívánságai az egész Európában uralkodó nehéz helyzet javulására vonatkoztak, amin senki sem ütközhet meg, és amit mindenkinek kívánnia kell.[18] A helyzet ellentétes értékelését jól példázza, hogy míg a román követ már 1930. augusztus 27-én, a főünnepségek lezárulta után néhány nappal magas szinten, Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnál is tiltakozott Sincero pápai legátusként tett kijelentései miatt, addig három nappal később a magyar követ köszönetét fejezte ki Pacellinek azért, hogy a Szent Imre-ünnepségeken a legátus részt vett.[19] A kisantant államok diplomatáinak tiltakozása még jobban aláhúzta az ünnepi év külpolitikai sikerét.

Magyarországon is sokan érezték nemzeti szempontból jelentősnek a Szent Imre-évet. Serédi hercegprímás már az augusztusi főünnepségek végeztével számtalan levelet kapott, amelyekben az ő érdemének tulajdonították a jubileum sikerét. Az egyik budapesti egyházközség azért fejezte ki köszönetét a bíborosnak, mert szerintük csak az ő szentszéki és más külföldi kapcsolatai révén tudta a magyar katolikus társadalom elérni azt, hogy számos egyházi és világi előkelőség emelte megjelenésével az ünnep fényét. *„Az ünnepségek lefolyása oly káprázatos fényű, oly méltóságos és oly fejedelmi gyönyörűséggel ékes volt, hogy ennek híre és szépsége az egész világot betölti, és az eltiport magyarságot arra a piedesztálra emeli újból, melyen az a nagy Árpád-házi királyaink idejében volt”* – írták. A *„magyar nemzeti gondolat érvényesülését”* és az *„integritási vágyak”* megjelenését látták az emlékév eseményeiben.[20] Egy református férfi azt írta levelében, szavakkal ki sem tudja fejezni, mennyire meghatották az ünnepségek. *„De ha a fenséges egyházi céloktól eltekintek, mint jó magyarnak lehetetlen észre nem vennem, hogy ő Eminenciájának (…) munkája mily sokat használt szegény, szenvedő hazánknak nemzeti s politikai szempontból.”*[21] Egy ugyancsak református mezőgazdasági cseléd azt írta a hercegprímásnak, hogy meghatotta a beszéd, amelyet a pápai legátus *„hazánk érdekében”* mondott.[22]

Összehasonlítva a két nagy jubileumot, látható hogy míg 1930-ban sokan felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül elismerték az emlékév nemzeti jelentőségét, addig 1938-ban már sokkal bonyolultabb volt a protestánsok viszonyulása az ünnepségekhez. Ugyanis a nemzeti ünnepként számon tartott Szent István-jubileum összefonódott egy kifejezetten katolikus rendezvénnyel, a nemzetközi eucharisztikus kongresszussal, és

17 MNL OL, K 105, 44. cs. Z-2, 22. p. 808/1930. Masirevich követ jelentése, Prága, 1930. szept. 17.; Uo. 379–380. p. 138/1930. pol. sz. Barcza jelentése, Róma, 1930. nov. 26.

18 MNL OL, K 105, 44. cs. Z-2, 381. p. 131/1930. pol. sz. Barcza jelentése, Róma, 1930. nov. 15.; Uo. 391. p. 105/1930. pol. sz. Barcza jelentése, Róma, 1930. szept. 2.; Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* 2. jav. kiad. Budapest, 1999. 231.

19 *I «fogli di udienza»*, i. m. 206–208.

20 EPL, Cat. D/c, 2669/1930. az Árpádházi Szent Erzsébetről Nevezett Róm. Kath. Aut. Egyházközség levele Serédinek, Budapest, 1930. aug. 23.

21 EPL, Serédi mlt. S9/A doboz, Schönhofer Lajos levele Serédinek, Budakeszi, 1930. aug. 23.

22 EPL, Serédi mlt. S9/A doboz, Kiss István levele Serédinek, Mezőhegyes, 1930. okt. 19.

a protestáns tanítással ellenkezik az Oltáriszentségről szóló katolikus tanítás, az Eucharisztiában valóságosan jelen lévő Krisztus előtti hódolat. A protestánsok úgy érezhették, hogy a katolikusok kisajátítják Szent István ünneplését. Ugyanakkor az 1938-as emlékév eseményeit nem zavarták meg a keresztény felekezetek közötti nézeteltérések, még ha voltak is kisebb helyi konfliktusok. A protestánsok igyekeztek elkülöníteni egymástól Szent István első király, államalapító ünneplését a katolikus rendezvényektől, míg a katolikusok szándékaik szerint összekapcsolták az egyházi és állami ünnepségeket, és felekezeti jelleggel töltötték meg a hivatalos rendezvényeket.[23]

1938: VALLÁSI ÜNNEP ÉS ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNY

A Szent István jubileumi évben, a Budapesten rendezett XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus hivatalos megnyitójának előestéjén, 1938. május 24-én fogadta el a Felsőház az úgynevezett első zsidótörvényt, amely több foglalkozási ágban korlátozta a zsidó származásúak arányát. A jogszabály az 1919. augusztus 1-je után kikeresztelkedetteket is érintette. A törvényjavaslat nyilvánosságra kerülése után számos konvertita zsidó írt levelet XI. Piusz pápának és Pacelli bíboros államtitkárnak, amelyben a javaslat elleni fellépésre kérték őket.[24] Serédi hercegprímáshoz is sok segélykérő levél érkezett. Az egyikre válaszolva kijelentette: *„az Egyház minden gyermekét, akármikor történt is e keresztség, egyforma szeretettel magáénak tart (!), és ezen felfogásában a különböző társadalmi vagy politikai áramlatok nem befolyásolják. Nekem mint főpásztornak is az a legfőbb óhajom, hogy híveim bántalmat ne szenvedjenek."*[25] Mindezek miatt fontos kérdés, hogy a felsőházi tagsággal rendelkező katolikus főpapok megszavazták-e az első zsidótörvényt. Megfért-e egymás mellett az eucharisztikus kongresszuson való részvétel és a zsidóság diszkriminációjának támogatása? Kiálltak-e a főpapok saját híveik mellett?[26]

---

23 Giczi: i. m. 223–232.

24 Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato, Città del Vaticano (a továbbiakban: ASRS) Archivio della Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (a továbbikaban: AA.EE.SS.) Ungheria, Pos. 77 P.O., Fasc. 57, ff. 11Rv, 13r, 21r, 22r, 23r.

25 EPL, Cat. D/c, 1990/1938. Serédi levele Ranschburg Endre főkönyvelőnek, Esztergom, 1938. máj. 5.

26 A szakirodalom nagyobbik része azt állítja, hogy a Felsőházban a katolikus főpapok megszavazták a törvényjavaslatot. (Lásd például Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus*. Századok 121. (1987/1) 34.; László T. László: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945.* Ford. Molnár Piroska és a szerző. Budapest, 2005. 283.; K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon 1920–1944.* Budapest, 2010. 273–274.) Van olyan szerző, aki erre az állításra építi fel a katolikus püspököket elítélő érvelését. (Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* 1. köt. Budapest, 1997. 122.) Mások nem foglalnak állást a kérdésben, és nem tárgyalják a katolikus egyház álláspontját. (Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Budapest, 2001. 141–142.) Csupán néhány tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy a főpapok a törvényjavaslat felsőházi szavazásán az eucharisztikus kongresszus előkészületei miatt nem vettek részt. Azonban ezek az írások sem támasztják alá állításukat forrásokkal. (Adriányi, Gabriel: *Die ungarischen „Judengesetze" der Jahre 1938, 1939 und 1941 und die katholische Kirche*. In: Wege der Theologie: an der Schwelle zum dritten Jahrtausend: Festschrift für Hans Waldenfels. Hrsg. Risse, Günter et alii. Paderborn, 1996. 547.; Fejérdy András: *A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a „zsidótörvényekkel" kapcsolatban.* In: Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére. Szerk. Hermann István. Budapest, 1999. 175. Fejérdy Adriányira hivatkozik.)

„A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” címet viselő törvényjavaslatot az Országgyűlés Felsőháza 1938. május 24-i, keddi plenáris ülésén tárgyalta. Az ülés délelőtt 10 óra 7 perckor kezdődött és este 8 óra 30 perckor ért véget. A napirenden nem csak az első zsidótörvény tervezete szerepelt, de az idő legnagyobb részében azt tárgyalták. Az általános vitában Mikecz Ödön igazságügy-miniszteren kívül tizenegyen szólaltak fel. A részletes tárgyalás során a Felsőház hozzászólás nélkül fogadta el a törvényjavaslatot. A tizenegy hozzászólóból 4 volt római katolikus, 2 izraelita, 3 református és 2 evangélikus. A törvénytervezetet elfogadta beszédében Raffay Sándor evangélikus és Ravasz László református püspök is. Az izraelita felsőházi tagokon kívül csupán egy ember, Szőke Gyula szólt a javaslat ellen. Ő római katolikus ügyvéd, földbirtokos, a Csanádi Egyházmegye és a Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesület jogtanácsosa volt. 1919-ben részt vett Budapesten a katolikus egyházközségek megszervezésében. Vezetőségi tagja volt a katolikus egyetemisták és öregdiákok több szervezetének, így a Szent Imre Körnek, a Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesületnek és a Szent Imre Szenátusnak. A Középponti Katolikus Körben is vezető szerepet töltött be, a Credo országos elnökségének szintén tagja volt. Az Actio Catholica igazgatótanácsában a férfiegyesületeket képviselte. Szőke tehát a katolikus értelmiség befolyásos képviselője volt, aktív szerepet játszott a katolikus társadalmi életben. Ráadásul jó kapcsolatot ápolt a püspöki karral, hiszen ő volt az elnöke a katolikus nagyjavadalmasok által alakított jogügyi bizottságnak.[27]

Szőke Gyula felszólalásában így érvelt: *„A törvényjavaslat elfogadásában a legjobban akadályozott a javaslat 4. pontja, amely a megkeresztelkedés tényét állította oda, mint cezúrát a zsidó és a keresztény arányszám közt. Nem tudom azonban elfogadni azért sem, mert az én elgondolásom gyermekkorom óta nem a mások űzése, hanem a mások támogatása és szeretete. Nem tudom elfogadni azért sem, mert nem látom nemcsak azt, hogy ezzel valami előnyt ér el az ország, de még azt sem, hogy ezzel valami nyugalmat tudunk teremteni. Amikor ma itt az eucharisztikus kongresszus alatt magas vallási és erkölcsi megnyilvánulást él át az ország, én azt hiszem, a legszebb törvényjavaslatot akkor hozná a kormány, ha megfogadná azt, amit ezen a kongresszuson hirdetünk és hozná a keresztény szeretet, a keresztény erkölcs és a keresztény igazságosság törvényjavaslatát, rendeleteit és intézkedéseit, ha hozná és adná nekünk azt a munkát, amellyel mi nemcsak kenyeret adunk, de az embereket fel is akarjuk emelni arra az erkölcsi magaslatra, amelyet megértve és amelyen állva, azt mondhatjuk, hogy megvan a magyar és a keresztény testvériség, amely a jövő kibontakozásának egyedüli alapja.”*[28] Szőke egyrészt az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt kifogásolta, amely szerint zsidónak minősültek az ezen időpont után áttért konvertiták. Másrészt viszont erkölcsi elvekre hivatkozott, összefüggésben az eucharisztikus kongresszussal. Egy befolyásos világi katolikus mondta el véleményét, így annak súlya volt, de nem lehetett hivatalos katolikus álláspontnak tekinteni, mert azt csak megfelelő rangú klerikus fejthette volna ki. Felszólalása azért is figyelemre méltó, mert felekezetének főpapjai valóban nem vettek részt a plenáris ülésen. Bár a parlamenti dokumentumok nem

27 *Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről.* Szerk. Haeffler István. h. n. [Budapest], é. n. [1935.] 111–112.; *a magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* Szerk. Beke Margit. 1. köt. München–Budapest, 1992. 502; 504.; EPL, Cat. D/c, 2802/1935. (887/1936. alapszám).

28 *Az 1935. évi április hó 27-ére meghirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója.* 3. köt. Budapest, 1938. 302.

tartalmazzák az ülésen részt vevők névsorát, más forrásokból rekonstruálható például az, hogy Serédi Jusztinián esztergomi érsek mivel töltötte ezt a napot. A hercegprímás külföldi bíborosokat fogadott. Délelőtt a Déli pályaudvaron a philadelphiai érseket, este a Nyugatiban Hlond lengyel prímást, és más főpapokat. Délután 6-tól pedig az Ünnepi Csarnokban a pápai legátus tiszteletére rendezett üdvözlő esten vett részt.[29]

A katolikus püspökök álláspontját azonban ismerjük a törvényjavaslattal kapcsolatban. A Felsőház 1938. május 20-án, együttes bizottsági ülésen tárgyalta a javaslatot. Annak ismertetése után először Serédi hercegprímás szólalt fel. Kijelentette, hogy nem híve a visszaható erejű törvényeknek, valamint hangsúlyozta, hogy a törvénynek nem szabad az igazságossággal és a felebaráti szeretettel ellentétbe kerülnie. Kiemelte, hogy az igazságosság mindenkivel szemben kötelező és mindenkivel szemben egyforma, abban nem lehetnek fokozatok. Viszont úgy vélte, hogy a felebaráti szeretetben lehetnek fokozatok, így ha jogos önvédelemről van szó, jobban kell szeretni magunkat, mint másokat. Ugyanakkor elfogadhatatlannak tartotta, hogy a *zsidó* fogalmának meghatározásánál különbséget tesznek az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelt közöttt. Ez ugyanis megkérdőjelezte a keresztség szentségének érvényességét és ezáltal kétségbe vonta a *keresztény* fogalmát. Végül a hercegprímás elismerte, hogy a zsidókérdést meg kell oldani. Kijelentette, hogy a törvényjavaslatot annyiban fogadja el, amennyiben az az általa kifejtett elveknek megfelel.[30] Serédi után Glattfelder Gyula csanádi püspök mondta el véleményét. Míg a hercegprímás beszéde inkább általános elvi síkon mozgott, addig Glattfelder gyakorlati kérdéseket is felvetett és aktualizálta a problémát. A csanádi püspök felszólalásában kijelentette, hogy *„van azonban a benyújtott tervezetnek olyan szépséghibája, mely elvi okból el nem fogadható s ha az nem módosíttatik, nem lesz lehetséges az egész törvényjavaslatot sem megszavazni”*.[31] Ez alatt az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt értette. Hangsúlyozta, hogy a keresztség pogányokat átformáló erejét nem lehet kétségbe vonni, és nem lehet *„a keresztséget a faji jelleg függvényévé degradálni”*. A javaslat megszavazását egy másik feltételhez is kötötte: *„Csak azt kívánom nyomatékosan aláhúzni, hogy nem szabad igazságtalanságot törvénybe iktatni. (…) ha a törvény szövegébe nem lesz beiktatva oly rendelkezés, hogy a kormány az intézkedések folytán állásukat vesztők végellátása tekintetében rendeletileg fog gondoskodni, akkor szintén nem fogadom el a javaslatot.”*[32] Glattfelder kijelentette, aggódik amiatt, hogy a törvény valóban nyugalmat fog-e biztosítani az országnak: *„Mert én úgy látom, hogy akik a zsidókérdéssel kapcsolatban a leghangosabbak, nem annak megoldására törekszenek, hanem ürügyet keresnek, hogy a zavarosban halásszanak. (…) azt kell látni, hogy a durva uszítás a legselejtesebb elemeket mozgatja meg, amelyek porondra állása nem annyira a zsidók, mint inkább etikai erők és tekintélyek biztonságát fenyegeti.”*[33] Ugyanakkor megjegyezte: *„Kétségtelen, hogy a világszerte tomboló antiszemita viharban a zsidók azt aratják, amit ők maguk vetettek (…) Ezek dacára mégsem szabad a problémát azzal a rövid szóval elintézni: úgy kell nekik. Én nemcsak a zsidókat látom, hanem az országot féltem. (…) nyilvánvaló, hogy csak paragrafusokkal a kérdést nem lehet megoldani. A közhatalomnak bátor és őszinte*

29 Nemzeti Újság, XX. (1938. május 25.) 3.; *a XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve.* Közrebocsátja a kongresszus előkészítő főbizottsága. Budapest, 1938. 89–96.

30 Nemzeti Újság, XX. (1938. május 21.) 1.; Fejérdy: i. m. 173–174.

31 Nemzeti Újság, XX. (1938. május 21.) 1.

32 Uo. 2.

33 Uo.

felvilágosító és rendszerző eréllyel kell a nemzet lelki egyensúlyát helyreállítani. Ebből a szempontból örülni kellene, hogy a törvényjavaslat a kereszténységnek a sajtó terén is arányos részt óhajt biztosítani. Csak az a kívánatos, hogy ha a keresztény újságírók az általuk joggal igényelhető arányt elérik, a keresztény etikának uralmáról a magyar sajtóban is gondoskodjanak. Mert ha a zsidók a redakciókból kivonulnak, de amit erkölcsöt és fegyelmet megbontó és diszkreditáló zsidószellemnek nevezünk, megmarad, a baj és a botrány csak nagyobb lesz. Hogy ezek a különböző irányú aggodalmak, amelyek a törvényjavaslattal szemben sokak lelkét eltöltik, eliminálhatók lesznek, arra reményt leginkább a törvénytervezetnek az a hiányossága nyújt, hogy a részletes intézkedést a kormány kezébe teszi le. (…) Talán ez a remény indít leginkább, hogy a törvényjavaslat érdemi intézkedéseit elfogadjam" – fejezte be beszédét a csanádi püspök.[34] Serédi és Glattfelder egyetértettek a diszkriminációval, de annak faji jellegét elutasították. Felszólalásuk nem volt egyértelmű állásfoglalás a törvényjavaslattal szemben, hiszen feltételekkel ugyan, de elfogadták azt. A bizottság azonban nem a törvényjavaslat végleges elfogadásáról tárgyalt, csupán arról volt hivatva dönteni, hogy a javaslat a plenáris ülés elé kerülhet-e, illetve kívánnak-e módosításokat végrehajtani rajta. Glattfelder püspök a javaslat megszavazását az általa javasolt módosítások elfogadásához kötötte. A végleges szöveg azonban tartalmazta az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt (1938: XV. 4. §), és nem került bele az állásukat vesztők végellátásáról való gondoskodással kapcsolatos szakasz. Ha tehát a csanádi püspök tartja magát a bizottsági ülésen kifejtett álláspontjához, valamint részt vesz a plenáris ülésen, a törvényjavaslat végszavazásán nemmel kellett volna szavaznia.

Ahogy már említettük, a hercegprímás bizottsági felszólalásában elvi kifogásokat emelt. Jogi szempontból a törvényjavaslat visszaható erejét ítélte el, erkölcsi szempontból az igazságosságnak és a felebaráti szeretetnek való megfelelést vizsgálta, dogmatikai szempontból pedig a keresztség szentségének megkérdőjelezését tartotta elfogadhatatlannak. Mivel felszólalását nem tudjuk egyértelmű állásfoglalásnak tekinteni, érdemes összevetni azzal a beszédével, amelyet alig egy évvel később, a második zsidótörvény tárgyalásakor mondott a Felsőház plenáris ülésén. Ebben a beszédében kijelentette, hogy *„a zsidóság közéleti, gazdasági és egyéb tereken való arányos visszaszorítását a nemzet jogos önvédelme okán mindenki szükségesnek tartja"*. Ugyanakkor hangsúlyozta: *„A represszáliákban van igazságosság is, mert meg akarják torolni a deliktumot, de van igazságtalanság is, mert ez a megtorlás kollektív, úgyhogy a bűnösökkel az ártatlanokat is sújtják. Az egyház ezeket a represszáliákat soha nem helyeselte. (…) Ismétlem, magam is vallom a visszaszorítás szükségességét, de az a nemzet jogos önvédelme alapján keresztény módon, igazságosan, vagyis az összes körülmények figyelembevételével, lehetőleg egyéni elbírálás alapján történjék. (…) Ezért nem szabad például a keresztség szentségének lelki átalakító hatását sem bizonyos terminushoz kötni, mert meggyőződésem szerint ez is igazságtalan."*[35] Serédi arra is felhívta a figyelmet, hogy a *„kereszténynek vallott Magyarországon"* a keresztény állampolgárokat megillető jogegyenlőséget követeli az igazságosság, valamint hogy a faji alapú különbségtételt később a zsidókon kívül más nem magyar származású állampolgárokra is kiterjeszthetik, ami ellenkezne a Szent István-i elvekkel. A hercegprímás mégis elfogadta a törvényjavaslatot, és kisebbik rossz-

34 Nemzeti Újság, XX. (1938. május 21.) 2.

35 *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Felsőház. Napló.* 4. kötet. Budapest, 1939. 136–137.

ként abba is beletörődött, hogy a törvény hatálybalépése után megkeresztelkedő zsidók a keresztség felvétele után 20 évig még zsidónak számítsanak.[36] Serédi 1939. április 15-én elmondott beszéde segít megérteni, hogy az igazságosság elve alapján hogyan látta a zsidóság diszkriminációját, arra azonban természetesen nem ad választ, hogy a hercegprímás 1938. május 24-én hogyan szavazott volna a Felsőházban, ha részt vesz az első zsidótörvény szavazásán. Az elvi problémák azonban nem akadályozták meg abban, hogy egy évvel később a második zsidótörvényt elfogadja. Figyelembe kell ugyanakkor venni még egy szempontot. A magyar főpapokat ugyanis óvatosságra inthette a Szentszék álláspontja. Hanauer István váci püspök 1938 tavaszán volt *ad limina* látogatáson Rómában, és útjáról beszámolt Serédi hercegprímásnak. Az *Osservatore Romano* a magyar törvényjavaslatot a német és román zsidóüldözéssel állította párhuzamba, aminek Hanauer szerint szerepe lehetett abban, hogy a törvényjavaslat *„a Szentszéknél általános megütközést keltett”*. Luttor Ferencet, a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosát az Államtitkárságra kérették, hogy felvilágosítást adjon. Kihallgatása alkalmával a pápa is „aggodalmaskodva” hozta elő az ügyet a váci püspöknek, aki igyekezett megnyugtatni XI. Piuszt, hogy Magyarországon nem lesz olyan zsidóüldözés, mint Németországban, és semmiféle atrocitás nem fog történni. *„Úgy látom, leginkább azon ütköznek meg, és ebben dogmatikus sérelmet látnak, éppen most az eucharisztikus kongresszus idejében, hogy az 1919 óta megkeresztelteket is a zsidók közé számítja a törvény, tehát a keresztségüket nem ismeri el”* – írta Hanauer a hercegprímásnak.[37] A váci püspök jól látta a helyzetet. Angelo Rotta nuncius 1938. április 12-i jelentésében számolt be részletesen Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak a törvényjavaslatról, elemezve annak társadalmi és politikai hátterét is. Pacelli csak hetekkel később, május 8-án válaszolt a jelentésre. Főként azt tartotta furcsának és önkényesnek, hogy az 1919 utáni megkeresztelkedéseket nem tartják őszinte megtérésnek, és reményét fejezte ki, hogy a magyar kormány nem fog túl szigorú intézkedésekhez folyamodni a zsidókkal szemben, a magyar katolikusok pedig mérsékelt magatartást fognak tanúsítani.[38] Rotta nuncius valószínűleg ismertette a magyar hercegprímással a bíboros államtitkár álláspontját. A konvertita zsidók között a megkeresztelkedés időpontja szerinti különbségtételt a magyar püspökök is elfogadhatatlannak tartották, ezt a felsőházi bizottsági ülésen Serédi hercegprímás és Glattfelder püspök is elítélte. Ráadásul Pacelli bíboros államtitkár egy 1938. május 26-án kelt memorandum szerint biztosította David Prato római főrabbit, hogy a budapesti eucharisztikus kongresszus ideje alatt a magyar katolikusokra befolyást fog gyakorolni, hogy a Felsőház a törvényjavaslatot utasítsa el, vagy legalább jelentős változtatásokat hajtson végre rajta.[39] A bíboros államtitkár tehát közvetlenül az eucharisztikus kongresszus előtt tett ígéretet, és azzal a szándékkal érkezett Budapestre, hogy befolyásolja a törvényjavaslat sorsát. Ez szerepet játszhatott abban, hogy a főpapok nem vettek részt a felsőházi ülésen. Joggal feltételezhető, hogy távolmaradásuk szándékos volt, és nem csak elfoglaltságaik miatt történt. Magatartásuk kifejezte álláspontjuk ellentmondásosságát: nem tudták egyértelműen támogatni, de nem is akarták nyíltan elutasítani a törvény-

36 *I. h.* 137.

37 EPL, Cat. D/c, 1990/1938. Hanauer levele Serédinek, Vác, 1938. május 1.

38 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, Pos. 77 P.O., Fasc. 57, f. 10r-v, N1476/38 Pacelli utasítása Rottának, Vatikán, 1938. május 8.

39 von Klimó, Árpád: *Impartialität versus Revisionismus? Zum Verhältnis zwischen dem Heiligen Stuhl und Ungarn in der Zwischenkriegszeit.* In: Der Heilige Stuhl in der internationalen Beziehungen 1870–1939. Hrsg. Zedler, Jörg. München, 2010. 323–324.

javaslatot. Bár az alapkoncepcióval, a zsidóság diszkriminációjával egyetértettek, annak módját kifogásolták.

A jubileumi esztendők hatása a hitéletre

A jubileumi éveknek a hívőkre és az ország egész lakosságára gyakorolt lelki hatása vallási és világi értelemben egyaránt jelentős volt. Ennek a hatásnak a felmérése azonban hagyományos levéltári források alapján rendkívül nehéz. Elemzésünkben a statisztikai adatok jelenthetnek kiindulópontot. A közömbösek és az egyháztól eltávolodottak megnyerésére, a hitélet elmélyítésére 1937-ben előkészületi évet is rendeztek, 1930-ban és 1938-ban pedig a vallási események országos és helyi szinten egyaránt átfogták az egész évet. Lelkigyakorlatok, elmélkedések, szentségimádások és egyéb események segítették a felkészülést. Ismerünk az 1938-as szentévvel kapcsolatos hitéleti adatokat, például azt, hogy 1937 májusához képest 1938 májusában megduplázódott a budapesti templomokban a szentáldozások száma.[40] Azt azonban eddig még nem vizsgálták, hogy hosszabb távon milyen volt a jubileumi évek hatása. Ehhez – korabeli kifejezéssel – az „egyházi ténykedéseket" és a katolikus hitre való áttéréseket bemutató statisztikai adatok állnak rendelkezésünkre.

1. táblázat. Katolikus egyházi cselekmények 1936–1940

	1936	1937	1938	1939	1940
keresztség összesen	126.486	125.144	130.034	158.764	162.648
felnőttkeresztség	1100	1116	6144	4402	2526
felnőttkeresztségből görögkatolikus	11	6	64	55	27
bérmálás	112.253	116.122	69.126	146.383	169.160
bérmálásból görögkatolikus	5.543	4.949	5.454	19.697	21.592
egyházi házasság	46.072	47.668	43.598	58.205	51.441
egyházi házasságból görögkatolikus	1.594	1.541	1.307	5.417	4.708
egyházi temetés	81.937	80.876	83.124	96.049	102.013
egyházi temetésből görögkatolikus	3.143	3.029	2.986	11.143	11.016

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv, 1936–1940.

Az egyházi ténykedések adatainak elemzésekor tekintetbe kell vennünk, hogy a keresztelés és a bérmálás szentségében az esetek többségében gyermekkorban részesültek a hívők, amikor tudatos identitásválasztásról kevésbé beszélhetünk. Ugyanakkor a felnőttkeresztség nagyrészt az áttéréseket jelentette, azon belül is az izraelita vallás-

40 *A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve* i. m. 50–51.

ról való áttérést, hiszen a protestáns felekezetekről áttérők esetében általában elfogadták a korábbi keresztség érvényét. Mivel az 1938-as jubileumi év kapcsolódott össze nemzetközi eucharisztikus kongresszussal, ezért elsősorban ennek az esztendőnek a hatásait érdemes vizsgálni. Az adatsort 1936 és 1940 között elemezzük, és igyekszünk kiszűrni az 1938-as és 1939-es területi változások és az első zsidótörvény torzító hatásait.[41] Előbbinél figyelembe kell venni, hogy a visszatért területeken, különösen Kárpátalján jelentős volt a görögkatolikusok aránya. Emiatt a görögkatolikus egyházi cselekmények száma 1939-ben és 1940-ben nagymértékben megnövekedett, kivéve a felnőttkeresztségeket.

A keresztségek számának 1938-as növekedésében a felnőttkeresztségek számának növekedése játszik szerepet, 1939-ben és 1940-ben azonban már a területi visszacsatolások hatása mutatkozik meg. 1938-ban és 1939-ben az izraelita vallásról való áttérések megnövekedett számát figyelembe véve is látszik a felnőttkeresztségek számának jelentős emelkedése az előző évekhez képest, azonban az 1938-as csúcspont után gyors csökkenés következik be.

Feltűnő, hogy a bérmálások és az egyházi házasságok száma 1938-ban mélyponton volt az előző és a későbbi évekhez képest is. Emögött az állhat, hogy a jubileumi ünnepségek és az eucharisztikus kongresszus sűrű programja miatt elhalasztották a bérmálásokat a következő évre. Ugyanakkor a görögkatolikus bérmálásoknál éppen ellenkezőleg, növekedés mutatható ki 1938-ban az 1937-es visszaesés után, de az 1936-os szintet nem sikerült elérni. Az ingadozás hosszabb távú tendenciákkal állhat összefüggésben. Az egyházi házasságokat tekintve viszont az látható, hogy a jubileumi év nem tudta ellensúlyozni a házasságról alkotott felfogásban bekövetkező társadalmi változásokat.

Az egyházi temetések számának alakulásában nem mutatható ki egyértelműen a jubileum hatása, inkább a területi visszacsatolások okoztak jelentősebb változást.

Az egyházi cselekmények adatait elemezve az 1937-es előkészületi év és az 1938-as jubileum pozitív hatása csak a felnőttkeresztségek számának növekedésében látható, de csak rövid ideig, azaz az ünnepségek hatását nem sikerült állandósítani, legalábbis az egyházi cselekményekben való részvétel szintjén. Ugyanakkor az egyházi házasságok számadatai rámutatnak arra, hogy a Horthy-korszakban több területen érzékelhető úgynevezett katolikus megújulás[42] és a rendszer részéről az egyházaknak nyújtott támogatás nem tudta ellensúlyozni a társadalomban lezajló szekularizációs folyamatot.

41 Az 1938-as adatok a trianoni országterületre vonatkoznak, az 1939-es adatok a trianoni és a felvidéki területekre együtt, az 1940-esek pedig a trianoni, a felvidéki területekre és Kárpátaljára is.

42 A katolikus megújulás fogalmához lásd Csíky Balázs: *Bőség és hiányok. Néhány módszertani kérdés és kutatási lehetőségek Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének vizsgálata kapcsán.* In: „Alattad a föld, fölötted az ég…" Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk. Balogh Margit. Budapest, 2010. 257–268.) [Lásd kötetünkben, 153skk.]

2. táblázat. Áttérések 1936–1940

	1936	1937	1938	1939	1940
izraelita vallásról katolikus felekezetre	1064	1062	5276	4153	1927
református felekezetről katolikusra	1792	1731	1584	1402	1372
evangélikus felekezetről katolikusra	612	607	415	432	411
református felekezetre áttért izraeliták	406	378	1371	1023	810
evangélikus felekezetre áttért izraeliták	066	147	1688	820	489

Az áttérések adatait vizsgálva feltűnő, hogy 1938-tól kezdve csökken a református és evangélikus felekezetről katolikusra áttérők száma. Ez arra utal, hogy a Szent István-jubileumi év, különösen pedig az azzal összefonódó nemzetközi eucharisztikus kongreszszus erősítette a reformátusok és az evangélikusok felekezeti identitását. A hangsúlyosan katolikus Eucharisztia-ünneplés még jobban kirajzolta a felekezetek közötti hitelvi különbségeket, és a protestáns egyházi vezetők igyekeztek mindent megtenni annak érdekében, hogy híveiket erősítsék saját vallási meggyőződésükben, ellensúlyozandó az eucharisztikus kongresszus hatását. Körlevelekkel, nyilatkozatokkal, újságcikkekkel és az igehirdetések útján hívták fel a figyelmet Szent István ünnepe és a kongresszus elkülönítésére, valamint elmagyarázták az Eucharisztia katolikus, református és evangélikus értelmezése közötti különbségeket.[43]

Az első és második zsidótörvény hatására nagyarányú áttérések történtek az izraelita vallásról a keresztény felekezetekbe. Az első zsidótörvény az 1919. augusztus 1-je után áttérteket továbbra is zsidónak tekintette, tehát a vallásváltoztatás irracionális lépésnek tűnhet, ugyanakkor a keresztény egyházak mégiscsak védelmet jelentettek híveik számára. Ez egy menekülési, válságkezelő stratégia volt, amelytől az érintettek társadalmi megítélésük javulását várták. Az áttérések száma azonban 1940-re jelentősen visszaesett. Ennek okai között szerepelhetett, hogy az áttéréseknek nem volt olyan mentesítő hatásuk, mint azt remélték, vagy nem találták annyira súlyosnak az első és a második zsidótörvény végrehajtását, mint azt előre gondolták. Szerepet játszhatott az is, hogy az áttért zsidókat a vallásos izraeliták szinte kiközösítették maguk közül.[44]

Nemcsak a katolikus, hanem a protestáns felekezetekbe áttérő izraeliták száma is szembetűnően megnövekedett. 1938-ban ötször annyian tértek át katolikus hitre a zsidók közül, mint előző évben. A református felekezet esetében a növekedés 3,6-szoros, az evangélikus felekezet esetében 11-szeres volt. Ebben az évben az evangélikus hitre áttért izraeliták száma is meghaladta a református hitre váltókét. Az evangélikus felekezet hirtelen jött népszerűsége azonban átmeneti volt, és 1939-ben a konvertiták száma felére csökkent.

43 Giczi: i. m. 225–227.

44 K. Farkas Claudia: *A „kikeresztelkedés" problémája a zsidótörvények idején (1938)*. In: Egyháztörténeti Szemle 2. (2001) 1. szám. 114–115.

Az áttérések számadatainak vizsgálata mellett figyelembe kell venni azt is, hogy a katolikus közösség hogyan fogadta a konvertitákat. Az első zsidótörvény javaslatának tartalmát Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius 1938. április 12-i jelentésében ismertette Eugenio Pacelli bíboros államtitkárral. Értékelésében rámutatott, hogy a Darányi által beterjesztett törvényjavaslatot *„általában jól fogadták, mert az antiszemita mozgalom mélyen megfelel a magyarok jelenlegi mentalitásának."*[45] A konvertita zsidókat is gyanúsnak tartják, és a magyar fajjal nehezen keverhető elemnek tekintik őket. Ezért csak az 1919. augusztus 1-je, *„a kommunizmus feletti győzelem"* előtt áttérteket és gyermekeiket minősítik kereszténynek, a többi konvertitát azonban a törvény alkalmazása szempontjából zsidónak tekintik. A nuncius szerint kívánatos lenne, hogy legalább a zsidónak született gyermekeket, akiket 1919 után megkereszteltek és keresztény módon neveltek, a törvény végrehajtása során kereszténynek tekintsék, azért is, mert máskülönben megakadályoznák a kereszténységre való áttérést, aminek a zsidók inkább kárát éreznék, mint előnyeit. Rotta nuncius újból kiemelte, hogy katolikus körökben is elterjedt a bizalmatlanság érzése a konvertita zsidókkal szemben.[46] Ugyanakkor a vallásos zsidók és a protestánsok is megkérdőjelezték az újonnan áttérők új vallásba vetett hitét, az áttérés őszinteségét.[47]

A katolikusok között elterjedt zsidóellenesség azonban nem faji alapú volt, hiszen azokat a konvertita zsidókat, akik nem csupán társadalmi vagy gazdasági előnyök érdekében, hanem valóban a katolikus hit iránti meggyőződéstől vezérelve tértek át, azaz őszintén megtértek, a keresztény közösség teljes jogú tagjainak tartotta. Ennek az álláspontnak a képviselői a zsidókérdés megoldásának a zsidóság teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintették. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és a többség disszimilációjához. A zsidóellenességnek ez a változata tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon, katolikus részről és a szélsőjobboldalon felismerték, ezért utasította el például Bangha Béla a *„gyűlölködő fajvédelmet"* és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a *„zsidótérítés"* miatt.[48]

A kikeresztelkedő zsidóknak azonban nem csupán azzal kellett szembenézniük, hogy vonakodva akarja csak befogadni őket a keresztény közösség, de a zsidó közösség sem tekintette őket többé maguk közé tartozóknak. Így köztes helyzetbe kerülhettek, amelyben a kirekesztettség érzése felerősödött.[49]

---

45 *„Questi progetti di legge in generale furono accolti bene, perchè qui il movimento antisemita trova una profonda corrispondenza nella mentalità attuale degli Ungheresi."* ASRS AA.EE.SS. Ungheria, Pos. 77 P.O., Fasc. 57, f. 7r, N1476/38. Rotta jelentése, Budapest, 1938. ápr. 12. (nunc. sz.: N1168/38.)

46 Uo. ff. 7r-8v.

47 K. Farkas: *A „kikeresztelkedés" problémája* i. m. 114. skk.

48 Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán életrajza*. In: Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Budapest, 2005. 43–44; 94–98.; Szabó Ferenc: *Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927.* Budapest, 2007. 244–252.; Gyurgyák: i. m. 295–301.

49 K. Farkas: *A „kikeresztelkedés" problémája* i. m. 117–118.

ÖSSZEGZÉS

A Horthy-korszakban az Árpád-házi szentek számos évfordulóját ünnepelték. A múlt példaszerű felidézését vallási és politikai célokra is felhasználták. A rendszer történeti mitológiájában az Árpád-házi szentek központi helyet foglaltak el. A két legkiemelkedőbb jubileum az 1930-as Szent Imre-év és az 1938-as Szent István-év voltak. Ez utóbbi összekapcsolódott a Budapesten rendezett 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszussal. A vallási és nemzeti ünnep összekapcsolásának az egyház és az állam szempontjából is megvoltak az előnyei.

Szent Imre emlékévének üzeneteként kiemelték a vallásos ifjúság, a katolikus nevelés és a keresztény család, valamint az egyházi házasság fontosságát, így egyben Szent Istvánt és feleségét, Gizellát is bekapcsolták az ünneplésbe. Luigi Sincero bíboros, XI. Piusz pápa legátusa rokonszenvezett a magyarokkal, és a revizionista törekvések támogatásaként értékelt néhány kijelentése kisebb diplomáciai vihart is kavart. Ugyanakkor a magyarok nagy része, köztük a protestánsok is jelentős eredményként, az ország megítélésének és önképének javulásaként élte meg a Szent Imre-jubileumot. Ezzel összehasonlítva 1938-ban a protestánsok viszonyulása az ünnepségsorozathoz sokkal bonyolultabb volt az eucharisztikus kongresszus és a Szent István-év összekapcsolása miatt.

Az eucharisztikus kongresszus előestéjén fogadta el az Országgyűlés Felsőháza az első zsidótörvényt. Ezzel kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy támogatták-e a törvényjavaslatot a katolikus főpapok. Megfért-e egymás mellett az eucharisztikus kongresszuson való részvétel és a zsidóság diszkriminációjának támogatása? Kiálltak-e a püspökök saját híveik mellett? A szakirodalom nagy részének állításával szemben bizonyítható, hogy a katolikus főpapok nem szavazták meg a törvényjavaslatot, hiszen nem is vettek részt a felsőházi ülésen, bár a zsidóság valamiféle diszkriminációjával egyetértettek.

Nagyon nehéz a jubileumok lelki hasznát számba venni. Ha ezt mégis megkíséreljük a statisztikai adatok segítségével, az 1938-as, az eucharisztikus kongresszussal összekapcsolódó emlékévet vizsgálva, kiderül, hogy az egyházi cselekmények tekintetében csak a felnőttkeresztségek számának növekedésében és csak rövid ideig látszik az ünnepségek pozitív hatása. A társadalomban zajló szekularizációs folyamatot nem sikerült ellensúlyozni. Az áttéréseket vizsgálva pedig megállapítható, hogy csökkent a katolikus hitre áttérő reformátusok és evangélikusok száma, ami a protestánsok felekezeti identitásának megerősödésére utal. Az első zsidótörvény hatására bekövetkezett áttérési hullám az izraelita vallásról a keresztény felekezetekbe rövid ideig tartott. A konvertita zsidóknak szembe kellett nézniük azzal, hogy miközben a vallásos zsidók kirekesztik őket, újonnan választott keresztény közösségük is bizalmatlanul fordul feléjük.

2012

A MAGYARORSZÁGI SZÉLSŐJOBBOLDAL ÉS A KATOLIKUS EGYHÁZ VISZONYA AZ 1930-AS ÉVEKBEN

1. BEVEZETÉS

Az 1930-as években, az Európában észlelhető folyamatokkal párhuzamosan, Magyarországon is a szélsőjobboldal újabb erősödése figyelhető meg, bár a politikai sikert csak az 1939-es parlamenti választás hozta meg számára. Ebben az időszakban a szélsőjobboldal új típusaként jelent meg a magyar nemzetiszocializmus. A külföldi példákkal ellentétben nem jött létre egységes magyar nemzetiszocialista mozgalom és párt, hanem az irányzat széttöredezett volt, több pártból állt, önjelölt vezetőkkel. Szembeszökő jellegzetessége volt az is, hogy a német nemzetiszocialista mozgalommal ellentétben kereszténynek mondta magát. Ez szövegszerűen megjelent a különböző pártprogramokban, valamint megmutatkozott abban is, hogy szélsőjobboldali csoportok szervezetten vettek részt egyházi eseményeken. Ez megnehezítette, ugyanakkor fontossá is tette a keresztény egyházak, különösen a katolikus egyház és annak tagjai viszonyát ehhez a mozgalomhoz.[1]

Általánosságban beszélni a katolikus egyház hozzáállásáról nem lehet, hiszen a kérdés vizsgálatánál különböző értelmezésekhez vezethet, ha az egyház intézményi, illetve ha közösségi jellegét helyezzük előtérbe. Különböző álláspontokat képviselhetett a Szentszék, a főpapok, az alsópapság, a hívek vagy a különféle katolikus társadalmi szervezetek. Jelen tanulmányban elsősorban az egyházi felső vezetés és politikusok hozzáállását vizsgáljuk.

A német és a magyar nemzetiszocializmusnak a kereszténységhez való különböző viszonya a két mozgalomhoz való eltérő hozzáállást eredményezett a magyarországi katolikus körökben. A magyar katolikus sajtóban már 1934-ben megjelentek a német nemzetiszocializmust leleplező cikkek, és a német eredetivel azonos évben napvilágot látott Michael Faulhaber münchen-freisingi bíboros érsek adventi prédikációit tartalmazó könyve, melyben a főpap a nácizmus ellen emelte fel szavát. Ezek lehűtötték azt a kezdeti lelkesedést, amelyet Hitler politikájával szemben tápláltak katolikus körökben az egyházüldözés kibontakozása előtt. Sokan ugyanis, még ha a módszereket helytelenítették is, rokonszenvvel nézték, hogy a német kormányzat fellép a kommunisták ellen,

1 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris Kiadó. Budapest, 2001, 446–461.; Paksa Rudolf: *Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években.* In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Osiris Kiadó, Budapest, 2009, 275–304.; Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus (Különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig).* Századok 121 (1987), 3–28.; Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1919–1944.* 2. kiadás. ELTE – Eötvös Kiadó. Budapest, 2003, 269., 324., 327., 372., 429.

előtérbe helyezi a nemzeti gondolatot és a hagyományok ápolását, megrendszabályozza a destruktívnak tekintett irodalmat és a sajtót, megtagadja a háborús jóvátétel fizetését. Ugyanakkor még sokan azok közül is, akik elítélték a náci ideológiát és gyakorlatot, nem ismerték fel a magyar szélsőjobboldali csoportok veszélyeit, sőt rokonszenveztek azokkal.[2]

2. FOGALMI ELEMEK

A téma vizsgálatához szükséges tisztázni néhány olyan fogalom korabeli jelentéstartalmát, amelyeket a korban is többféle értelemben használtak. Ezek a „keresztény" fogalma, valamint a szélsőjobboldali ideológia két fontos eleme, az antiszemitizmus és a szociális kérdés.

2.1. A „keresztény" fogalma

A téma vizsgálata szempontjából a „keresztény" fogalmának három jelentését különíthetjük el. Az első a vallási jelentés, a második a politikai jelentés, a harmadik pedig egy negatív, antiszemita meghatározás, amely a „keresztény" fogalmát a „zsidó" fogalmával állítja szembe. Az első két jelentés a katolikus egyház hivatalos álláspontja szerint is összekapcsolódhatott, hiszen a katolikusok fokozottabb társadalmi szerepvállalását a pápák is szorgalmazták. Utalni lehet itt XIII. Leó pápa *Rerum novarum* kezdetű enciklikájára, amely a keresztényszocialista politikai irányzat elméleti kiindulópontja volt. Ugyanakkor a Horthy-rendszer keresztény-nemzeti ideológiája és a keresztény tanítás csak látszólagosan esett egybe. A kereszténység mint politikai program és jelszó nem volt azonos a kereszténység valláserkölcsi jelentésével. Ez az eltérés az ellenforradalmi rendszer kezdetétől fogva fennállt, és a rendszert támogató gondolkodók és publicisták közül is többen szóvá tették, így 1920–21-ben Prohászka Ottokár és Bangha Béla, az 1930-as és 1940-es évek politikai fejleményeivel kapcsolatban pedig Nyisztor Zoltán. Összefüggött ezzel a „keresztény" fogalmának harmadik, antiszemita jelentése, amely olyan megfogalmazásokban fejeződött ki, mint például a „keresztény erkölcs" és a „zsidó szellem" szembeállítása.[3] Az eltérő jelentéstartalmak miatt előfordulhatott, hogy a különböző szereplők ugyanazt a kifejezést használták, de mást értettek alatta.

2.2. Antiszemitizmus

Az antiszemitizmussal mint a szélsőjobboldali ideológia meghatározó elemével kapcsolatban itt csupán a katolikus egyházzal való érintkezési pontokat emeljük ki. Az 1930-as években az ún. zsidótörvények nem csupán fordulópontot jelentettek a zsidó-

2 Csíky 2005, 123–125.

3 Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* Pannonica Kiadó. [Budapest], 1999, 237–238, 241–242.; Spannenberger Norbert: *A politikai katolicizmus.* In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* Osiris Kiadó. Budapest, 2009, 190–193.; Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán életrajza.* In: Adriányi Gábor–Csíky Balázs (2005): Nyisztor Zoltán. Argumentum Kiadó. Budapest, 2005, 140–143.

ság diszkriminációjában, hanem a törvények körüli viták lehetőséget teremtettek a zsidósággal kapcsolatos álláspontok és vélemények kifejtésére is. Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius az első zsidótörvény javaslatát ismertető jelentésében rámutatott, hogy a javaslatot „általában jól fogadták, mert az antiszemita mozgalom mélyen megfelel a magyarok jelenlegi mentalitásának".[4] A konvertita zsidókat is gyanúsnak tartják, és a magyar fajjal nehezen keverhető elemnek tekintik őket. A nuncius kiemelte, hogy katolikus körökben is elterjedt a bizalmatlanság érzése a konvertita zsidókkal szemben.[5] a Rotta által leírt általános zsidóellenes hangulat nemcsak a hívekre, hanem a főpapok nagy részére is jellemző volt. Glattfelder Gyula csanádi püspök a törvényjavaslat felsőházi bizottsági vitájában elmondott beszédében egyrészt elismerte a zsidóság diszkriminációjának szükségességét, másrészt viszont figyelmeztetett az antiszemita tendencia veszélyeire is: „Mert én úgy látom, akik a zsidókérdéssel kapcsolatban a leghangosabbak, nem annak megoldására törekszenek, hanem ürügyet keresnek, hogy a zavarosban halásszanak. (…) azt kell látni, hogy a durva uszítás a legselejtesebb elemeket mozgatja meg, amelyek porondra állása nem annyira a zsidók, mint inkább etikai erők és tekintélyek biztonságát fenyegeti. (…) Kétségtelen, hogy a világszerte tomboló antiszemita viharban a zsidók azt aratják, amit ők maguk vetettek. (…) Ezek dacára mégsem szabad a problémát azzal a rövid szóval elintézni: úgy kell nekik. Én nem csak a zsidókat látom, hanem az országot féltem. (…) nyilvánvaló, hogy csak paragrafusokkal a kérdést nem lehet megoldani. A közhatalomnak bátor és őszinte felvilágosító és rendszerező erélylyel kell a nemzet lelki egyensúlyát helyreállítani."[6] A zsidóellenesség ebben az esetben összekapcsolódott a liberalizmus- és kapitalizmusellenességgel. A püspök az „erkölcsöt és fegyelmet megbontó és diszkreditáló zsidószellemet" a „keresztény etikával" állította szembe. Ugyanakkor a katolikus főpapok számára elfogadhatatlan volt, hogy a zsidótörvények a kikeresztelkedett zsidók egy részét is a törvény hatálya alá tartozók közé sorolták.[7]

A látszólagos ellentmondás akkor oldható fel, ha különséget teszünk a zsidóellenesség különböző változatai között. A katolikusok között elterjedt zsidóellenesség nem faji alapú volt, hiszen azokat a konvertita zsidókat, akik nem csupán társadalmi vagy gazdasági előnyök érdekében, hanem valóban a katolikus hit iránti meggyőződéstől vezérelve tértek át, azaz őszintén megtértek, a keresztény közösség, az egyház teljes jogú tagjának tartotta. Ennek az álláspontnak a képviselői a zsidókérdés megoldásának a zsidóság teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintették. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka Ottokár rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbsé-

4 „Questi progetti di legge in generale furono accolti bene, perchè qui il movimento antisemita trova una profonda corrispondenza nella mentalità attuale degli Ungheresi." Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari (a továbbiakban: ASRS AA.EE.SS.) Ungheria, Pos. 77 P.O., fasc. 57, f. 7r, N1476/38. Angelo Rotta nuncius jelentése Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1938. április 12.

5 Csíky Balázs: *Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban.* In: Bánkuti Gábor, Varga Szabolcs, Vértesi Lázár (szerk.): A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola. Pécs, 2012, 154–155. [Lásd kötetünkben: 91skk.]

6 Nemzeti Újság, 1938. május 21., 2.

7 Csíky 2012, 146–150.

gének teljes asszimilációjához és a többség disszimilációjához. A zsidóellenességnek ez a változata tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon, katolikus részről és a szélsőjobboldalon is felismerték, ezért utasította el például Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet" és ezért támadta Méhely Lajos, magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés" miatt. A zsidóellenesség különböző változatai közötti különségtételt az elemzés szintjén már Bibó István megtette 1948-ban született híres tanulmányában, amikor szembeállította egymással az „egyházias antiszemitizmust" a „modern, tömeggyilkos antiszemitizmussal".[8]

2.3. Szociális kérdés

A szociális problémák felismerése és megoldásának szándéka a nemzetiszocialista vezetők és szervezetek gondolataiban, programjaiban hangsúlyos szerepet kapott. A katolikus egyház a XIX. század végétől, a kereszténységi szociális irányzat megjelenésével vált fokozottabban érzékennyé a modern kor társadalmi problémái iránt. XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott, *Rerum novarum* kezdetű enciklikájában megoldási javaslatokat is kínált ezekre. Magyarországon többek között Prohászka Ottokár volt ennek a kereszténységi szociális irányzatnak a képviselője. A magyar szélsőjobboldal többször hivatkozott a kereszténységi szocializmusra és Prohászka Ottokárra is. De a szélsőjobboldal egy részének figyelmét XI. Piusz pápa 1931-ben, a *Rerum novarum* negyvenedik évfordulójára kiadott *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájában megfogalmazott hivatásrendiség is felkeltette. Annak ellenére, hogy XI. Piusz pápa mind a nemzetiszocializmust, mind pedig a marxista-leninista világnézetet határozottan elítélte 1937-ben kiadott két enciklikájában.[9]

Hiába fordult a katolikus egyház a munkásság felé, Magyarországon nem sikerült áttörést elérni, a munkásság nagy része az ateista szociáldemokrata szakszervezetek tagja volt, míg a kereszténységi szocialista szakszervezetek nem játszottak jelentős szerepet. A nyilasok létre akartak hozni egy olyan munkásmozgalmat, amely nemzeti alapon állt és keresztségnek is mondta magát. Sok katolikus azt hitte, hogy a nyilas mozgalom valósítja majd meg azt, amit addig nem sikerült.[10]

Magyarországon a szociális feszültségek egyik oka az aránytalan földbirtokeloszlás volt. A szociális reformok közül a földkérdés megoldása volt az egyik legsürgetőbb, és a különböző nemzetiszocialista pártok ezt bele is foglalták programjaikba. Mivel azonban a katolikus egyház jelentős földbirtokokkal rendelkezett és főpapjai a nagybirtokosok közé tartoztak, a földkérdés megoldásának felvetése érdekellentéteket eredményezett az egyház és a nemzetiszocialista pártok és mozgalmak között, amint erre a későbbiekben még kitérünk.

8 Uo. 155. old.; Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Múlt és Jövő Kiadó. Budapest, 2001, 25.

9 Paksa 2009, 275–276, 286, 298–299.

10 Vö. Nyisztor Zoltán: *Ami a Vallomásból kimaradt.* Róma, 1971, 92.

3. EGYHÁZI HELYZETELEMZÉS

1937. március 14-én jelent meg XI. Piusz pápa *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikája, amely élesen elítélte a német nemzetiszocialista újpogányságot, a totalitarizmust, a fajelméletet, a fajüldözést és az egyházüldözést. Rotta nuncius a bíboros államtitkár utasítására informálódott a németországi egyházellenes lépések magyarországi fogadtatásáról. A nuncius által feltett bizalmas kérdésekre Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója adott választ 1937 júliusában. Az Actio Catholica egy olyan, az egyházi hierarchia irányítása alatt álló szervezet volt, amellyel a világiakat kívánták bevonni az egyház munkájába. Egyben feladata volt a katolikus egyesületek központi irányítása is.[11] Mihalovics három hónappal korábban bizalmas kérdőívet küldött azon vidékek plébánosaihoz, ahol az Actio Catholica tudomása szerint gyökeret vert a magyar nemzetiszocialista mozgalom. A visszaérkezett több mint 150 válaszból vonta le a tanulságokat. Eszerint Magyarországon még nincs a vallás számára veszedelmes nemzetiszocialista mozgalom. Kijelentette, hogy a magyar katolikusok egyöntetűen és határozottan elutasítják a Németországban folyó vallásüldözést. Ugyanígy határozottan állást foglalnak ellene nem csak a liberális, de általában a jobboldali és a katolikus lapok is. Mihalovics úgy látta, hogy a magyar nemzetiszocialista mozgalom nem veszélyes, mert nem egyházellenes, ezért nem is kell ellene fellépni, ráadásul a fellépéssel csak a mozgalmat erősítenék. Ideiglenes politikai jelenségként jellemezte, amiben nem lett igaza, hiszen 1937–39-ben a magyar nemzetiszocializmus népszerűsége és támogatottsága növekedett.[12]

Ezzel a helyzetértékeléssel ellentétes nézetek is megfogalmazódtak. Széchényi György gróf, keresztény párti képviselő a *Korunk Szava* 1937. április 15-i számában megjelent cikkében arra figyelmeztetett, hogy „a hitlerizálás Magyarországon kimondottan katolikus betegségnek mutatkozott", és mivel ellene nem történt megfelelő hivatalos egyházi fellépés, „zavartalanul terjeszkedhetett az Actio Catholica égisze alatt is". Mihalovics Zsigmond az Actio Catholica országos igazgatójaként tiltakozott a cikk ellen a magyarországi katolikus egyház vezetőjénél, Serédi Jusztinián hercegprímásnál, aki rendre utasította a képviselőt. Széchényi György a hercegprímásnak írt válaszában elismerte, hogy talán túl erősen fogalmazott, de fenntartotta álláspontját, hogy leginkább a katolikusok között terjed a nyilas mozgalom és azok nézete, akik a nemzetiszocializmust összeegyeztethetőnek tartják a katolikus tanítással.[13]

Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius 1937–38-ban írt jelentéseiben a politikai helyzet elemzésekor többször kitért az akkoriban már legerősebb szélsőjobboldali irányzatra, a nyilas mozgalomra. A belpolitika tárgyalásánál első vagy második helyen, a politikai pártok közül elsőként számolt be a nyilasok aktivizálódásáról. Egyértelműen veszélyesnek tartotta a nyilasokat, mint szélsőségeseket, akik nem csak durván antiszemiták, hanem az egyházat, közelebbről az egyházi nagybirtokokat is támadják. Vezetőjüket, Szálasi Ferencet úgy jellemezte, mint aki „inkább Mussolini, mint Hitler gyenge

11 Gianone András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest, 2010.

12 Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége.* Doktori disszertáció. ELTE BTK. Budapest, 2010, 366–367.

13 Gergely Jenő: *A kereszténységszocializmus Magyarországon (1924–1944).* Typovent Kiadó. [Budapest], 1993, 115.

utánzata, egy kicsit egzaltált, egy kicsit profetikus magatartást vesz fel".[14] Rotta megállapította, hogy a nyilasok egyre több támogatóra találtak a fiatalok között és a politikai elit köreiben, de a papok között is voltak szimpatizánsaik. Hiába lépett fel ellenük a kormány a rendőrség bevetésével is, továbbra is veszélyt jelentettek. A nuncius egyértelműen kijelentette, hogy a nyilasok egyházpolitikai programja nem egyeztethető össze a katolikus tanítással, még ha több vezetőjük katolikusnak mondja is magát. A nyilaskeresztes ideológia alapja a náci gondolkodásmód. Rotta úgy vélte, hogy komoly szociális reformokkal és az agrárkérdés megoldásával lehet hatékonyan megküzdeni ezzel az ideológiával. Ebben a tekintetben sokat várt a kormánytól és Imrédy Béla miniszterelnöktől, bízott abban, hogy Imrédy végrehajtja a szükséges reformokat a Szent István-i hagyományok tiszteletben tartása mellett.[15] Tudjuk, hogy a reformokat végül nem hajtották végre, sőt egészen a korszak végéig, 1945-ig nem sikerült megoldást találni ezekre a problémákra.

4. SZÉLSŐJOBBOLDALI VEZETŐK VALLÁSOSSÁGA

Amint már említettük, a magyar nemzetiszocialista mozgalom kereszténynek mondta magát, vezetői vallásos embereknek mutatták magukat. Ennek a jelenségnek az elemzésekor két személyt emelünk ki, az egyik Pálffy Fidél gróf, a másik Szálasi Ferenc, akik több szempontból is eltérnek egymástól, különböző típusait testesítik meg a szélsőjobboldali vezetőknek. Pálffy az első magyar nemzetiszocialista vezetők közé tartozott, arisztokrata származású, fiatal korától erős kötődése volt a katolikus egyházhoz, pártalapításai nem voltak túlságosan sikeresek, ideológiai írásai nem tartalmaztak eredeti gondolatokat. Szálasi polgári családból származott, katonai pályát futott be, majd a nyilas mozgalom életre hívásával a legerősebb szélsőjobboldali irányzatot hozta létre és vezette, hungarizmus néven pedig sajátos magyar szélsőjobboldali ideológiát talált ki, végül német segítséggel átvette a hatalmat és diktatúrát vezetett be Magyarországon. Kormányának tagja volt Pálffy is. Szálasinál elméleti szempontból élesebben vetődik fel a kereszténység és a nemzetiszocializmus viszonya azért, mert a hungarizmus kidolgozásánál meg kellett küzdenie az elvi ellentmondásokkal.

4.1. Pálffy Fidél

A nemzetiszocializmus és a kereszténység összeegyeztethetőségéről vallott különböző álláspontok konfliktusának egyik korai kifejeződése volt Pálffy Fidél gróf sajtópere 1934–35-ben. Pálffy az 1930-as évek meghatározó szélsőjobboldali vezetőinek egyike volt, ugyanakkor gyakorló katolikus, aki 1923-ban, tehát még politikai tevékenységének megkezdése előtt megkapta a pápai titkos kamarási kitüntető címet, amelyet világi sze-

14 „Questo Szálasy (!), a quanto mi si dice, è una brutta copia più che di Mussolini di Hitler, per l'aria un pò esaltata e un pò profetica che assume." ASRS AA.EE.SS. Ungheria, Pos. 51 P.O., fasc. 48, f. 74r, Rotta nuncius jelentése Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1938. február 28.

15 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, Pos. 70 P.O., fasc. 53, ff.75r–78v, Rotta jelentése, Budapest, 1937. december 24.; Pos. 51, fasc. 48, ff. 72r–75v, Rotta jelentése, Budapest, 1938. február 28.; Pos. 79, fasc. 58, ff. 54r–57v, Rotta jelentése, Budapest, 1938. augusztus 22.

mélyeknek adományoztak.[16] 1934 februárjában Mezgár Lajos székesfehérvári teológiai tanár a *Fehérvár* című lapban cikket jelentetett meg a nemzetiszocializmus világnézetéről annak kapcsán, hogy Pálffy Fidél lefordította és kiadta a német Ernst Reventlow gróf *Nemzetiszocializmus az új Németországban* című könyvét. Pálffy a cikk miatt sajtó útján elkövetett rágalmazás és becsületsértés vádjával beperelte Mezgárt, akit végül a táblabíróság 1935 tavaszán felmentett. Mezgár közben nyilatkozatot tett, amelyben visszavonta kijelentéseit, amelyek miatt Pálffy feljelentette. Pálffy viszont nem fogadta el a másodfokú bíróság felmentő ítéletét, és semmisségi panaszt nyújtott be ellene a Kúriához. Ezt később mégis visszavonta, arra hivatkozva, hogy megtudta, neki mint pápai kamarásnak a kánonjog szerint világi bíróság előtt nem szabadott volna egyházi személyt beperelnie. Az ügy a Szentszék érdeklődését is felkeltette a gróf iránt, akinek a nemzetiszocialista ideológia melletti elkötelezettségéről Angelo Rotta budapesti nuncius részletesen beszámolt feletteseinek. Eugenio Pacelli bíboros államtitkár (a későbbi XII. Piusz pápa), látva ennek az ideológiának a keresztényellenes tendenciáját, 1935 májusában utasította a nunciust, hogy figyelmeztesse Pálffyt, hagyja abba a nemzetiszocialista propangandát. Ha ennek nem tenne eleget, törlik a pápai kamarások névsorából. Pálffy írásban akarta megvédi magát, mert a magyar nemzetiszocializmust nem tekintette összeférhetetlennek pápai kamarási mivoltával. Rotta nunciust azonban nem győzték meg Pálffy érvei. A gróf ennek ellenére tovább folytatta a politizálást a nemzetiszocialista ideológia jegyében. Akkora küldetéstudattal és eszméibe vetett hittel rendelkezett, hogy még a Szentszék figyelmeztetését sem fogadta el, és ezzel vállalta, hogy megfosztják pápai kamarási címétől.[17]

4.2. Szálasi Ferenc

A katolikus egyházhoz mint intézményhez és az általa képviselt tanításhoz való ellentmondásos hozzáállás figyelhető meg Szálasi Ferencnél. Szálasi egyrészt egy sajátos magyar nemzetiszocialista ideológia, a hungarizmus kidolgozása, másrészt politikai szerepe, ezen belül főként a nyilas diktatúra idején játszott vezető szerepe miatt lett kiemelten jelentős a magyar szélsőjobboldal történetében. Igyekezett magát hívő katolikusként feltüntetni, így például lelkigyakorlatra ment a Manrézába, a jezsuiták lelkigyakorlatos központjába. Sokakkal sikerült is ezt elhitetnie.[18] 1938–40 között vezetett börtönnaplója azonban felfedi valódi arcát. Ebben sokat foglalkozott vallási kérdésekkel és az egyházakkal, egyházpolitikával. Vallásos jellegű küldetéstudattal rendelkezett, ugyanakkor gyűlölte az egyházat és a papokat. Antiszemitizmusa miatt problémát okozott számára, hogy a zsidóság Isten választott népe, és az ószövetségi Szentírás a Biblia része. 1940-ben például ezeket jegyezte fel naplójába: „Ha az egyházak tudnák, mi az igaz Isten, mi az igaz vallás, ki Krisztus Jézus: megdöbbennének saját istentelenségükön és vallástalanságukon (…) Meg vagyok győződve: nem fogok abban a mennyországban üdvözülni, melyet a papok találtak ki; és másodszor: az egyházak abban a pokolban fognak

16 Gyurgyák 2001, 695–696.; Acta Apostolicae Sedis 15 (1923) 243.

17 Csíky 2010, 364–365.; Pálffy Fidél mint titkos kamarás 1924-től kezdve szerepel a pápai évkönyvben, az Annuario pontificióban, utoljára az 1936-os kötetben. 1937-től kezdve már nem szerepel a pápai kamarások között. (Annuario pontificio per l'anno 1936. Roma. 1128. old.) Köszönöm Somorjai Ádám megjegyzéseit.

18 Csíky 2005, 138.

tönkremenni, amellyel híveiket ijesztgetik úton-útfélen."[19] Szálasi kritikája az egyházakkal szemben egyrészt hatalomellenességből fakad, másrészt azonban az intézmény mellett a tant is érinti, amikor az eredeti jézusi tanítás meghamisításának vádját fogalmazza meg. Szálasi az őt, a kiválasztottat félreállító rend ellen fordul, és ezzel együtt az egyházak mint a fennálló rend politikai támaszai ellen.[20] Innen érthető az az ideológiai munkáiban megfogalmazott és a Nemzet Akaratának Pártja 1935-ös programjába is bekerült elképzelés, hogy az egyházakat ki kell zárni a politikából. A tanítás meghamisításának vádja összefügg az intézmény kritikájával, de annál tovább lép, és elsősorban nem a hatalomellenességgel, hanem a nemzetiszocialista eszmékkel függ össze. Nem kérdéses, hogy Szálasi vallásos volt, de erősen megkérdőjelezhető, hogy kereszténynek nevezhető-e. Volt benne valamiféle keresztény jellegű meggyőződés, de naplójából kitűnik, hogy belső konfliktusai voltak, mert érzékelte a keresztény tanítás és a nemzetiszocialista ideológia közötti ellentéteket, ellentmondásokat. A legszembeötlőbb ezek közül a faji antiszemitizmus és a kereszténység zsidó gyökerei közötti ellentét volt. Ezeket úgy oldotta fel, hogy a keresztény tanítás bizonyos elemeit elvetette vagy átértelmezte, és kialakított magában egy sajátos „kereszténységet", közben pedig bűnbakot keresett, és az egyházakat vádolta meg Jézus eredeti tanításának meghamisításával.

5. A KATOLIKUS PÜSPÖKI KAR ÁLLÁSFOGLALÁSA

Nagy jelentősége volt annak, hogy a főpásztorok testülete, a magyar katolikus püspöki kar hogyan foglal állást az erősödő szélsőjobboldallal kapcsolatban. A püspöki kar 1937. őszi, majd 1938. tavaszi ülésén is foglalkozott a kérdéssel. Mindkét alkalommal arra jutottak, hogy óvni kell a papokat a szélsőjobboldali mozgalmaktól, viszont a hívek eligazításáról nem döntöttek. Ugyanakkor azt nem engedték, hogy mozgalmi vagy pártesemények szakrális cselekményekkel keveredjenek, és ezáltal különböző politikai szervezetek mintegy egyházi áldást nyerjenek. Többször előfordult ugyanis, hogy szélsőjobboldali csoportok zászlajukat szerették volna megáldatni. A kérés megtagadására a püspöki kar 1935. októberi határozata adott lehetőséget, mely szerint csak templomi és katolikus egyesületi vagy iskolai zászlókat szabad egyházilag megáldani. A templomba, amely a korszakban, főleg vidéken, fontos közösségi tér volt, nem engedték be a szélsőjobboldali politikát. Ezenkívül, ha a magyar nemzetiszocializmus vonatkozásában konkrétan nem is, általános elvi kérdésekben irányt mutatott a püspöki kar. Az 1938-as Szent István-évet megnyitó közös pásztorlevelükben a főpapok elítélték a fajelméletet, a diktatórikus törekvéseket és az újpogány tendenciákat.[21]

19 Csifáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940.* Budapest Főváros Levéltára – Filum, 1997, h. n. 180, 182.

20 Paksa 2009, 295.

21 Beke Margit (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* 2. kötet. Aurora. München–Budapest, 1992, 95, 148, 166.; Csíky 2010, 368–369.; Gergely Jenő: *Eucharisztikus világkongresszus Budapesten / 1938.* Kossuth Könyvkiadó. [Budapest], 1988. 79–81.

6. VÁLASZOK A SZÉLSŐJOBBOLDAL MEGERŐSÖDÉSÉRE 1938 TAVASZÁN

Az akkoriban már legjelentősebb szélsőjobboldali irányzat, a nyilaskeresztes mozgalom megerősödésére katolikus oldalon 1938 tavaszán többféle válasz született, amelyeket szinte egy időben fogalmaztak meg. 1938. március 29-én Nyisztor Zoltán újságíró előterjesztést intézett Serédi Jusztinián hercegprímáshoz a politikai helyzettel kapcsolatban. Leírta, hogy a politikai katolicizmus válságban van, és elemezte ennek okait. Nyisztor úgy látta, hogy a nyilasok előbb vagy utóbb hatalomra fognak kerülni, és az egyháznak az az érdeke, hogy ez ne a katolicizmus ellenében, hanem közreműködésével valósuljon meg. Ezért a nyilasokkal való kiegyezést javasolta. Serédi a levélre csupán annyit válaszolt, hogy az abban foglaltakat tudomásul vette. Ez semleges, ugyanakkor tartózkodó válasz volt. A nyilasokkal való kiegyezés gondolatát nem csupán Nyisztor képviselte. Egyrészt nem egyedül a maga nevében írta meg levelét a hercegprímásnak, hanem egy csoport képviseletében, amely elégedetlen volt a keresztény párt és a katolikus egyház politikájával. Másrészt levelét a KALOT, a katolikus agrárifjúsági mozgalom vezetőinek is elküldte. Nagy Töhötöm jezsuita szerzetes, fenntartásokkal ugyan, de egyetértett vele, pedig nem kedvelte a nyilasokat, amint az naplójából is kiderül. Két nappal Nyisztor levelének megírása után, március 31-én Kerkai Jenő, a KALOT másik vezetője az általa szervezett találkozón egy olyan egységes hivatásrendi szervezet létrehozását javasolta, amellyel a nyilasoknak is számolniuk kell, azaz amely az erősebb vagy legalábbis az egyenlő fél pozíciójából tárgyalhat velük. Felmerült a preventív hatalomátvétel lehetősége is a nyilasok hatalomra jutásának megelőzésére. A mozgalmat 1938. április 2-án hirdette meg Kerkai Szegeden. A harmadik esemény az április elején megtartott budapesti papi értekezlet volt, amelyet Pehm József zalaegerszegi apátplébános (később Mindszenty Józsefként vált ismertté, mivel nevét 1942-ben magyarosította) szervezett. A meghívóban leírta, hogy Magyarország jelenlegi helyzetében szükséges lenne véleményt cserélni a közéleti kérdésekről és egységes álláspontot kialakítani. Itt a szociális reformokra, a titkos választójogra és burkoltan a nyilas mozgalomra utalt. A meghívottak 28 vármegyéből, valamint Budapestről és Szegedről kerültek ki. Serédi hercegprímás azonban csak az egyik plébános leveléből értesült a tanácskozásról. A Budapesten tartott értekezlet határozatát Nyisztor Zoltán öntötte végleges formába. Ezt már felterjesztették Esztergomnak és átadták a sajtónak is. Ennek helyzetelemzése megegyezett azzal, amit Nyisztor a herceprímásnak írt levelében felvázolt, de a következtetések mások voltak. A határozat alkotmányos alapon képzelte el a politikai rendszer továbbfejlesztését és kiállt a titkos választójog bevezetése mellett. A határozatot a szervezők eljuttatták a püspökökhöz, a plébánosokhoz, az Egyesült Keresztény Párt, a Független Kisgazdapárt és az abból kivált Matolcsy–Rakovszky-csoport képviselő tagjaihoz is. Ehhez a programhoz a legközelebb Imrédy Béla katolikus szociális reformprogramja állt, aki 1938 tavaszán lett miniszterelnök. Az Imrédy-kormányt a keresztény párt támogatta a Parlamentben.[22]

A nyilas mozgalom megerősödésére adott három választ többen nem tartották egymást kizárónak. Ezt mutatja például az, hogy Nyisztor Zoltán mindhárom fent említett eseményben aktív szerepet játszott. A nyilasokkal való kiegyezés és a belső megerősí-

22 Csíky 2005, 138–140, 147–149.; Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* História–MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1998, 65–69.; Gergely 1993, 148–150.

tés a kedvezőbb tárgyalási pozíció elérése érdekében egymáshoz közel álló elképzelések voltak. A politikai rendszer alkotmányos alapon való továbbfejlesztése viszont más irányba mutatott, a nyilasok támogatottságának növekedése mögött meghúzódó politikai és szociális problémák megoldásával a szélsőjobboldal gyengítése felé.

7. A NYILASOK EGYHÁZPOLITIKAI PROGRAMJA

A különböző nyilaskeresztes pártok programjai[23] tartalmazták egyházpolitikájuk főbb elemeit is. Megtiltották volna az egyházaknak a politizálást, a politikai életben való részvételt és a politikai kérdésekben való véleménynyilvánítást. Ugyanakkor növelték volna társadalmi szerepüket, hiszen nem ismerték el a felekezetnélküliséget, minden állampolgárnak valamelyik bevett vagy elismert felekezet tagjának kellett volna lennie. Ez valószínűleg az egyházak állami ellenőrzését vonta volna maga után. Erre utal az is, hogy a Szentszékkel a magyar állam érdekeit figyelembe vevő konkordátumot kívántak kötni, és az államfő jogának tartották a magyar királyok főkegyúri jogának gyakorlását, aminek legfontosabb jogosítványa a püspökök kinevezése volt. Földreformot hirdettek, amely érintette volna az egyházi birtokokat is. Az egyházi nagybirtokokat a történelmi egyházak egyházközségei között osztották volna fel, hogy ezzel biztosítsák az alsópapság anyagi függetlenségét, méltó megélhetését. A keresztény erkölcsi normák érvényesítését hirdették meg a társadalomban, viszont ezt alárendelték a „köz javának" és „az eszmények szolgálatának". Ez az ideológia elsőbbségére utal. A keresztény elvek érvényesítésének antiszemita tartalma is volt, hiszen szembeállították a „zsidó szellemmel".[24] a hivatalos pártprogramok mellett a nyilas vezetők beszédei, cikkei és ideológiai írásai további részleteket árultak el egyházpolitikai elképzeléseikről. A *Nemzeti Újság,* amely katolikus politikai napilap volt, 1938 augusztusában hosszú cikkben bírálta a nyilasok egyházpolitikai programját. Elfogadhatatlannak tartotta az egyháznak a politikából való kizárását, a királyi főkegyúri jognak a mindenkori államfő általi gyakorlását, az egyházi nagybirtokok felosztását, az alsópapság és a főpapság szembeállítását. Az egyházi álláspont szerint a magyar király főkegyúri joga visszaszállt a Szentszékre, mivel a trón nem volt betöltve. Az egyházi nagybirtokok felosztását arra hivatkozva ellenezték, hogy azok célvagyonok, azaz intézmények fenntartását, a papság ellátását és egyéb meghatározott célokat szolgálnak. Az alsópapság érdekeinek kiemelése az egyházi hierarchia elleni támadást jelentette. A cikk emlékeztetett arra is, hogy miután Hitler nem engedélyezte a Német Birodalom területén élő katolikusoknak az 1938-as, Budapesten rendezett nemzetközi eucharisztikus kongresszusra, erre a jelentős katolikus ünnepségsorozatra való kiutazását, a nyilasok röplapjaikon a német és a magyar főpapokat támadták. Az érdekellentétek felsorolása mellett a cikk már az elején utalt az elvi ellentétekre is, miszerint a „népközösség" és a faj kultusza ellentétes a katolikus tanítással, de a legfőbb érv a kereszténység és a nyilaskeresztes ideológia összeegyeztethetetlenségére az volt, hogy az utóbbi a német nemzetiszocializmus átvétele, a német nemzetiszocializ-

23 A Nemzet Akaratának Pártja programja, 1935. március, a Nemzeti Szocialista Magyar Párt – Hungarista mozgalom programja, 1938. március-április, a Nyilaskeresztes Párt programja, 1939. március 15.

24 Magyarországi pártprogramok 1919–1944. 327., 328., 330., 372., 373., 379–380., 427., 429. old.

must pedig a pápa elítélte és tanait a kereszténységgel szemben állónak nevezte.[25] Ez a kijelentés fontos megállapítást tartalmazott, még ha erősen leegyszerűsítő volt is. A német és magyar nemzetiszocializmus között ugyanis létező, de csak látszólagos különbség volt a valláshoz való viszony tekintetében, mert az ideológia az eltérő viszonyulástól még nem változott és ugyanúgy ellenkezett a keresztény tanítással.

8. ÖSSZEGZÉS

Az 1930-as években egy új szélsőjobboldali irányzat jelent meg Magyarországon, a magyar nemzetiszocializmus, amely a német nemzetiszocializmussal ellentétben kereszténynek mondta magát. A „keresztény" fogalmának használata elfedte a kereszténység és a nemzetiszocialista ideológia közötti tartalmi különbségeket és ellentmondásokat, ami sokakat megtévesztett. Ezért történhetett meg, hogy katolikus körökben számos esetben eltérő volt a német és a magyar nemzetiszocializmushoz való hozzáállás. Többen nem tartották veszélyesnek az egyházra nézve a magyar szélsőjobboldalt, de mások, köztük a budapesti apostoli nuncius is, egyértelműen látta annak veszélyét és a nemzetiszocialista ideológiának a katolikus tanítással való ellentétét. A szélsőjobboldali vezetők vallásosnak mutatták magukat, így például Szálasi Ferenc is, aki a nyilas mozgalom vezetőjeként tett szert irányító szerepre. Szálasi a nemzetiszocialista ideológia és a kereszténység közötti ellenéteteket úgy oldotta fel magában, hogy a keresztény tanítás bizonyos elemeit elvetette és kialakított magában egy sajátos kereszténységet, miközben az egyházakat gyűlölte és a krisztusi tanítás meghamisításával vádolta. Kifelé azonban nem mutatta ki gondolatait, sőt, valószínűleg taktikai okokból, jó viszonyra törekedett az egyházakkal. A katolikus főpapok figyelmeztettek a szélsőséges ideológia veszélyeire, bár a nemzetiszocialista szervezetek egyértelmű hivatalos elítélése nem történt meg. A katolikus sajtó viszont világossá tette, hogy a legerősebb magyar nemzetiszocialista csoport, a nyilasok programja nem csak az egyház érdekeivel, hanem tanításával is ellentétes. A nyilas vezetők azonban továbbra is sikeresen fenn tudták tartani a kereszténység látszatát. A szélsőjobboldal megerősödésére 1938-ban katolikus oldalon több politikai válasz született. Ezek egy része a nyilasokkal való kiegyezést javasolta, mások viszont az alkotmányos alapon végrehajtott reformok mellett szálltak síkra. Ahogy Rotta nuncius is megfogalmazta, a szükséges szociális reformok és a földreform végrehajtásával lehetett volna a szélsőjobboldali ideológia előretörését megakadályozni. A reformokat azonban a korszak végéig nem sikerült végrehajtani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* História–MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1998.

Beke Margit (szerk.): A *magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* 2. kötet. Aurora. München–Budapest, 1992.

25 Ők és a katolicizmus. Mit hirdet a nyilasok hivatalos egyházpolitikája? Nemzeti Újság, 1938. augusztus 14.,

Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Múlt és Jövő Kiadó. Budapest, 2001.

Csifffáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940.* Budapest Főváros Levéltára – Filum. h. n., 1997.

Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán életrajza.* In: Adriányi Gábor – Csíky Balázs: Nyisztor Zoltán. Argumentum Kiadó. Budapest, 2005, 9–296.

Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége.* Doktori disszertáció. ELTE BTK. Budapest, 2010.

Csíky Balázs: *Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban.* In: Bánkuti Gábor, Varga Szabolcs, Vértesi Lázár (szerk.): A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola. Pécs, 2012.

Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus (Különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig).* Századok 121 (1987) 3–28.

Gergely Jenő: *Eucharisztikus világkongresszus Budapesten / 1938.* Kossuth Könyvkiadó. [Budapest], 1988.

Gergely Jenő: *A kereszténységszocializmus Magyarországon (1924–1944).* Typovent Kiadó. [Budapest], 1993.

Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* Pannonica Kiadó. [Budapest], 1999.

Gergely Jenő–Glatz Ferenc–Pölöskei Ferenc (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1919–1944.* 2. kiadás. ELTE – Eötvös Kiadó. Budapest, 2003.

Gianone András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Budapest, 2010

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris Kiadó. Budapest, 2001.

Nyisztor Zoltán: *Ami a Vallomásból kimaradt.* Róma, 1971.

Paksa Rudolf: *Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években.* In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Osiris Kiadó. Budapest, 2009, 275–304.

Spannenberger Norbert: *A politikai katolicizmus.* In: Romsics Ignác (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Osiris Kiadó. Budapest, 2009. 186–213.

2013

„AZ ELLENFORRADALOM A FORRADALOM IKERTESTVÉRE AZ ERŐSZAKBAN”

A Horthy-rendszer önelnevezésének kérdéséhez

Az utóbbi időben a történészek leggyakrabban a „két világháború közötti időszak”, „Horthy-korszak”, „Horthy-rendszer” elvezéseket használják az 1919–1920 utáni negyedszázad magyar történelmének elnevezésére. 1989 előtt az „ellenforradalmi rendszer”, „Horthy-fasizmus” elnevezések voltak elterjedve, de az előbbit jelenleg is szokták használni.[1] Vajon mennyire pontos és megfelelő az „ellenforradalmi rendszer” kifejezés használata a korszak politikai berendezkedésével kapcsolatban? Nincs-e megterhelve a marxista historiográfia ideológiai ballasztjával? Erre azt szokták válaszolni, hogy ebben a szóhasználatban 1989 után már nem a baloldali ideológia elítélő véleménye fejeződik ki, és hogy a Horthy-rendszer saját maga is használta önelnevezésként a kifejezést. Jelen cikkemben ezt a kérdést vizsgálom meg a korabeli közélet meghatározó véleményformálóinak megnyilatkozásai, a politikai aréna fontos forrásának, a parlamenti jegyzőkönyveknek és más forrásoknak a segítségével.

Az „ellenforradalom” fogalma a francia forradalomra adott válaszokig vezethető vissza. Meghatározásánál Joseph-Marie de Maîstre grófot szokták idézni, aki a forradalom megsemmisítésére törő, azzal ellentétes mozgalomként írja le. A fogalom a konzervatív ideológiában hangsúlyos helyet foglal el. A konzervativizmus ugyanis akkor vált aktív politikai erővé, amikor az állam hagyományos rendjét radikális kihívás érte, azaz forradalom robbant ki. Az 1918–19-re reakcióként jelentkező ellenforradalom, amelyből a Horthy-rendszer született, egy tipikusan „fehér” ellenlépés volt, amely azonban túlzásoknak is teret engedett. Az ellenforradalom nem csak a forradalom felszámolásának igényét jelentette, hanem a forradalmat megelőző rend lehető legteljesebb visszaállítását, restaurálását is. Ugyanakkor az eredeti elmélet szerint, amit de Maîstre kifejtett, óvakodni kell a bosszúállástól, hogy ne szennyezze be magát az ellenforradalom olyan tettekkel, mint amilyeneket a forradalom vitt véghez. Ebben a tekintetben tehát az 1919-es magyar ellenforradalom eltért a kívánt iránytól, amikor a fehérterrornak nevezett túlzásokba esett.[2] a fentebb kifejtett elméletből az is következik, hogy az ellenforradalom után restauráció, majd a visszaállított rend konszolidációja következik, tehát a rendszer maga már nem ellenforradalmi, sőt annak nevezni kifejezetten paradoxon, hiszen a rendszer stabilizálódása után a munkáját bevégző ellenforradalomnak már nem jut szerep,

1 Lásd pl. Gergely Jenő: *A kereszténységszocializmus Magyarországon 1924–1944.* Typovent Kiadó, Budapest, 1993, 7.

2 Békés Márton: *Az ellenforradalom két arca Vas megyében.* In: Vasi Szemle 63 (2008) 6. szám, 693–695.; vö. Bayer József: *A politikai gondolkodás története.* Bevezetés. Osiris, Budapest, 1998, 207–214, 217.

ráadásul a folyamat során nem új valami jön létre, hanem egy már meglévő berendezkedést építenek ki újra.

KÖZÉLETI SZEMÉLYISÉGEK SZÓHASZNÁLATA

Ha a Horthy-korszak meghatározó közéleti személyiségeinek írásait és beszédeit vizsgáljuk, meglepő eredményekre juthatunk. Néhány személyiség nem használta az „ellenforradalom" kifejezést. Így például Horthy Budapestre való bevonulásakor mondott, 1919. november 16-ai beszédében nem használja. Teleki Pál fontosabb megnyilatkozásaiban nem szerepel,[3] Prohászka Ottokár naplójegyzeteiben sem találjuk,[4] Bangha Béla programadó művében nem használja,[5] Tormay Cécile-nek a korban divatos művében, 1918–19-es naplójegyzeteit tartalmazó Bujdosó könyvében is csupán kétszer szerepel,[6] és Szabó Dezső esszéi sem igazolják várakozásainkat.[7] Szekfű Gyula mértékadó politikai esszéje sem tartalmazza.[8]

A politikai pártok 1919–21-es programjaiban sem szerepel az „ellenforradalom" kifejezés.[9] Az egész Horthy-korszakban a minisztertanács ülésein sem használták.[10]

A „keresztény-nemzeti" ideológia természetes szövetségeseinek gondolt egyházak, közülük is a legnagyobb befolyással rendelkező katolikus egyház más kifejezéseket használt az új rendszer leírására. Ez érthető, hiszen az egyházak nem az 1918–19-es forradalomtól való elhatárolásban, hanem a keresztény eszmékhez való igazodásban látták, illetve remélték az új berendezkedés lényegét. A katolikus püspöki kar 1919. augusztus 22-ei, Prohászka Ottokár által fogalmazott körlevelében a „keresztény Magyarország" és a „gyakorlati kereszténység" kifejezések szerepelnek.[11] Bangha Béla már említett művében a „keresztény kurzus" elnevezést használja.[12]

Más politikusok viszont használják az „ellenforradalom" fogalmát. Gömbös Gyula 1920-ban írt, „Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról" című írásában leírja véleményét az eseményekről, mint aki az ellenforradalomnak részese volt. Írásában az ellenforradalmat egyrészt úgy határozza meg, mint

3 Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk.: Ablonczy Balázs. Osiris, Budapest, 2000.

4 Prohászka Ottokár: *Soliloquia.* 2. kötet. Szerk.: Schütz Antal. Szent István Társulat, Budapest, é. n. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái XXIV.) Pontosabban más értelemben használja az „ellenforradalom" kifejezést, lásd a 385. jegyzetet.

5 Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység.* Szent István Társulat, Budapest, [1942.] (Bangha Béla SJ összegyűjtött munkái XXVIII.)

6 Tormay Cécile: *Bujdosó könyve.* Enter Kiadó, Budapest, 1998, 289.

7 *Szabó Dezső válogatott esszéi.* Szerk.: Bíró Zoltán. Magyar Napló, Budapest, 2009.

8 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Reprint. Maecenas, Budapest, 1989.

9 *Magyarországi pártprogramok 1919–1944.* Szerk.: Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. 2., javított kiadás. ELTE–Eötvös Kiadó, Budapest, 2003, 7–52.

10 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1867–1944: http://www.arcanum.hu/mol/ (letöltés: 2020. november)

11 Közli: *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciá*inak jegyzőkönyveiből 1919–1944. Szerk.: Gergely Jenő. Gondolat, Budapest, 1984, 322–324.

12 Pl. Bangha 1942, 238–239.

valaminek a restaurációját,[13] másrészt kifejti világnézetét[14] és politikai célját is.[15] Ez az ellenforradalom „klasszikus” leírása, a régi politikai osztály visszahozása a hatalomba, a nemzeti és keresztény irányvonal meghatározása.

Bethlen István 1919-ben a Nemzeti Egyesülés Pártja alakulásáról tartott beszédében másként határozza meg a fogalmat. Nála is fontos a keresztény világnézet hangsúlyozása, ugyanakkor elutasítja az erőszakot, amelyet az ellenforradalom eszközének nevez. Ehelyett meggyőzéssel és a jog eszközeivel kívánja céljait elérni.[16] Bethlen a konszolidáció programját fogalmazza meg, a béke és az összefogás megteremtését. Ezzel szemben áll az ellenforradalom, amelyet tulajdonképpen az erőszakkal, a fehérterrorral azonosít, ugyanakkor a forradalmat sem utasítja el, meg kívánja oldani az általa felvetett kérdéseket és csak túlkapásait, kinövéseit ítéli el. Mindebben szöges ellentétben áll a Gömbös által megfogalmazottakkal.

A Horthy-korszak meghatározó kultúrpolitikusa, Klebelsberg Kuno központi gondolatát, a „neonacionalizmust” kifejtő, 1928-as esszéjében mind a forradalmat, mind pedig az ellenforradalmat elítéli, mint olyan történéseket, amelyek meddők voltak, nem hoztak új eszmét, eredeti gondolatot. Szerinte az 1918–19-es forradalmak nem voltak forradalmak, csak zendülések, mivel a nemzet dezavuálta azokat, aminek bizonyítéka, hogy az általános és titkos választójog alapján tartott választáson a baloldal politikai mozgalmai ellen szavaztak az emberek. Ugyanakkor az ellenforradalom sem hozott új eszméket, a nemzetgyűlés naplói bizonyítékot jelentenek arra, hogy a képviselők csak a német és osztrák parlamentben elhangzottakat visszhangozták. Csak egymást okolták, de pozitívumokat nem tudtak felmutatni. Végül a Bethlen-kormány feladata volt az ország életének konszolidálása, amely együtt járt a forradalom és az ellenforradalom lik-

13 „Az új emberek – a forradalomcsinálók – erélytelenek voltak, kerestük a régieket. Megállapodtunk, hogy ők megszervezik politikailag az országot, mi pedig katonailag az ellenforradalmat.” (Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások.* Szerk.: Vonyó József. Osiris, Budapest, 2004, 35.)

14 „Eltekintve attól, hogy a nemzeti eszmék imádásában nevelkedtünk, és eltekintve attól, hogy csak egy nagy és nemzeti Magyarországért tudunk lelkesedni, reálpolitikai okokból is a nacionális világnézet mellett kell döntenünk.” (Gömbös 2004, 37.)

15 „Mint minden politikai mozgalom, úgy az ellenforradalmi mozgalom vezetőinek is tisztában kellett lennie azzal, hogy milyen politikai céllal vezessék az ellenforradalmat. Az első és legfontosabb célunk természetesen a Kun Béláék vörös internacionális uralmának a megdöntése volt, a második azon új politikai irány megkeresése, amely betartandó lesz, ha Kun Bélát sikerül megbuktatni. Ezen új irány: a keresztény nemzet világnézetben a független és haladó Magyarország gondolatában és végül az agrártársadalomra való támaszkodásban volt megadva.” (Gömbös 2004, 39.)

16 „Az én meggyőződésem és hitem szerint az igazság mindennél erősebb, ez keresztény valláserkölcsi felfogásunk alaptézise, ebből engedni nem szabad, mert elveszítjük hitünket nemcsak ebben a nemzetben, hanem az emberiség igazi, nagy vívmányaiban is. Az erőszak a gyengék fegyvere. Azokban a nagy kérdésekben, amelyeket a forradalom fölvetett, mi a nemzetet ismerjük el döntőbírónak. Ezeréves jogfejlődésünk értelmében minden jognak forrása a nemzet. Mi ehhez a bíróhoz apellálunk és csakis hozzá, mert csakis őt ismerjük el mint olyat, amely hivatott a kérdéseket eldönteni. Addig is mi nem a forradalom ellen küzdünk, hanem a forradalom kinövései ellen, nem az ellenforradalom eszközeivel, mert az ellenforradalom a forradalom ikertestvére az erőszakban. Mi nem erőszakos fegyverekkel, hanem a meggyőzés fegyvereivel, nem a gyűlölettel, hanem a szeretettel, nem a jogrenden kívül, hanem a jogrenden belül harcolunk. Ez jogunk, ez szabadságunk, de egyúttal kötelességünk is. Ebből a célból alakítjuk meg tehát a Nemzeti Egyesülés pártját és karöltve a többi polgári pártokkal, együtt tartva kívánjuk ezt a nemzetet kivezetni abból az útvesztőből, melyben szerencsétlensége folytán belekerült.” (Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek.* Szerk.: Romsics Ignác. Osiris, Budapest, 2000, 114–115.)

vidálásával.[17] Azzal, hogy kijelenti, semmi maradandót nem hagyott maga után az ellenforradalom, lényegében a forradalmakkal együtt a történelem szemétdombjára utalja a Horthy-rendszer keletkezésének időszakát. Kemény szavak ezek, de talán annak ismeretében érthető, hogy mit tett le a kultuszminiszter az asztalra hivatali évei során.

A kommunista emigráció, érthető okokból, az egész Horthy-rendszerre használta az ellenforradalom kifejezést, mégpedig negatív értelemben, szembeállítva az általa „dicsőségesnek" tartott őszirózsás forradalmi és tanácsköztársasági időszakkal. Lukács György három regény, Szabó Dezső, Gergely Sándor és Móricz Zsigmond írásait elemezve jut arra, hogy bár az írók látják az „ellenforradalomi Magyarország" csődjét és kilátástalanságát, de nem képesek levonni a megfelelő következtetéseket, nem képesek meglátni a kivezető utat, mert kispolgári mivoltuk korlátozza látásmódjukat.[18] Lukács a korszak magyarországi politikai berendezkedését egy átmeneti, eleve kudarca ítélt, hibás rendszernek tartja, éppen azért, mert „ellenforradalmi", azaz szemben áll a marxista ideológia által mutatott úttal.

A korabeli híreket megnézve, az „ellenforradalom" kifejezés többféle értelemben fordul elő. Egyrészt sokszor használják az oroszországi eseményekkel kapcsolatban, a bolsevikokkal szemben álló „fehérekre". Másrészt magyar vonatkozásban szűkebb értelemben a tanácsköztársaság elleni, 1919. június 24-i ludovikás puccsot is jelenti.[19]

17 „Az egyes ember is, a nemzet is, ha nagy krízisen esik át, nemcsak kárát látja a krízisnek, hanem hasznát is. Lelke, mely új világba transzponálódik, eközben megújhodik. Miránk, magyarokra nézve a világháború elvesztésének szerencsétlenségét még megduplázta az, hogy úgy a forradalom, mint az ellenforradalom lelkileg teljesen meddőnek bizonyult: nem hozott egyetlen új eszmét, egyetlen eredeti gondolatot sem, amely a nemzeti élet felfrissüléséhez vezetett volna. (…) Hogy a Károlyi- és Kun Béla-féle mozgalom csak silány zendülés volt és nem forradalom, annak a legfőbb bizonysága éppen az, hogy maga a nemzet dezavuálta. (…) De az ellenforradalom sem volt szerencsésebb. Nemrég eszmetörténeti szempontból átlapoztam az első nemzetgyűlésnek naplóit, kutatva új eszmék vagy legalább új ötletek vagy frazeológiák után. Találunk beszédeket, amelyeknek jóformán minden mondatát dörgő taps szakította meg, és mégis, ha ma megnézzük, ki volt a szónok, egyikre-másikra már nem is emlékszünk és azt sem tudjuk, hogy a világon volt. De még ismertebb nevű emberek szónoklataiban sem találunk egyebet, mint a weimari német alkotmányozó nemzetgyűlésen vagy az osztrák parlamentben elhangzottak visszhangját. Napirenden volt egymás sivár okolása és a kiegyezés korának szigorú elítélése anélkül, hogy egyenértékű pozitívumokat tudtak volna vele szembehelyezni. A Bethlen-kabinetnek jutott azután feladatul, hogy úgy a forradalmat, mint az ellenforradalmat likvidálja és a normális életet helyreállítsa. E részben jellemző, hogy sem a forradalomból, sem az ellenforradalomból nem maradt meg egyetlen alkotás sem, egyetlenegy intézmény, amely a nemzet állandó birtokállományának kiegészítő része lenne." (*Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai [1917–1932].* Szerk.: Glatz Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1990, 434–435.)

18 „De itt is (ti. Gergely Sándor regényében – Cs. B.), csakúgy, mint Szabó Dezsőnél a vezető motívum a csalódottság az ellenforradalomban (itt a szociáldemokráciában, ott a fajvédelemben), és az, hogy valóságos konkrét kiutat nem tudnak látni az elviselhetetlen ellenforradalmi jelenből. Ez a kettősség, az ellenforradalomból való kiábrándulás és a munkásság forradalmi lehetőségeivel szemben való vakság, érdekes módon mutatkozik a két íróban, akik között különben sem irodalmilag, sem világnézetben semmi közös nincs. (…) Így Móricz Zsigmond, bár művészileg toronymagasan áll a mai Magyarország összes írói felett, írói munkásságának egészével mégsem emelkedik felül ennek az irodalomnak előbb tárgyalt új irányzatán: ő is csak kispolgár, aki látja az ellenforradalmi Magyarország csődjét, kilátástalanságát, ő is csak vágyódik kifelé vezető út után, de ő is képtelen meglátni, hogyan készíti elő ezt az utat a dolgozó tömegek növekvő elkeseredése, a munkásság növekvő forradalmi öntudata." (Lukács György: *Kispolgárok az ellenforradalomról.* In: Új Március 2. évf. 6. szám, 1926. június, 400–401.)

19 Vö. MTI Hírarchívum 1919–1945. http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1 (letöltés: 2013. szeptember 7.). Pl. A Nemzeti Színházban megemlékeztek Szőts Andrásról, akit az ellenforra-

A „forradalom” és ezzel együtt az „ellenforradalom” fogalmát is új megvilágításba helyezte Imrédy Béla 1938. szeptember 4-i, programadó kaposvári beszédében. Kifejtette, hogy a kormánya által tervezett nagyszabású, konzervatív reform forradalmi jelentőségű változásokat hoz az ország életébe, ezért lehet forradalomnak nevezni, de nem a hagyományos, negatív értelemben. Mivel szerinte a magyar csodát viszik véghez, „csodás forradalomnak” nevezte reformjait, megalkotva ezzel egy új fogalmat.[20] Ettől kezdve, ha a „forradalom” kifejezést használták a magyar politikai életben, az már nem lehetett csupán negatív értelmű, hiszen a miniszterelnök is „forradalmat” hirdetett.[21] Ugyanakkor ezzel megkérdőjelezte az „ellenforradalom” fogalom használatának létjogosultságát. Paradox módon a rendszer továbbfejlesztését célzó lépéseit a „forradalom” eszményével vonta párhuzamba.

AZ „ELLENFORRADALOM” FOGALMA A PARLAMENTI JEGYZŐKÖNYVEKBEN

A Horthy-korszak parlamenti jegyzőkönyveit vizsgálva a fogalomhasználat szempontjából, érdekes következtetésekre juthatunk. A Felsőház (1927–1944) ebben a tekintetben sokkal visszafogottabb volt, mint a Nemzetgyűlés (1920–1926) és a Képviselőház (1927–1944). Ennek valószínűleg az is volt az oka, hogy a Felsőház csak 1927-ben kezdett el működni, évekkel a forradalmak időszaka után, amikor a múltról és a rendszerről szóló viták már a parlament alsóházában is elcsitultak. A Felsőház működésének 17 éve alatt összesen 9-szer használták az „ellenforradalom” és 9-szer az „ellenforradalmi” kifejezést. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a rendszer másik elnevezését, a „keresztény kurzus” fogalmát gyakran említették volna, hiszen az csupán 3-szor került elő.[22]

Az „ellenforradalmi rendszer” kifejezést csak az alsóházban használták, a Nemzetgyűlésben 3-szor, a Képviselőházban pedig 7 alkalommal. A Nemzetgyűlés 1926. január 19-i ülésén, a frankhamisítási botrányról szóló vitában maga Bethlen István miniszterel-

---

dalomban való részvételéért Szamuely Tibor különítményesei végeztek ki. (Hírkiadás, 1920. november 30., 13. p.); vö. még Prohászka é. n. 58.

20 „Amikor egy ünnepi alkalommal Szent Istvánról megemlékeztem, azt a kifejezést használtam, hogy műve forradalmi jelentőségű változást jelentett s most is mondhatom, hogy a munka, amelyet megkezdtünk és amelynek egyes kiemelkedő pontjait itt önök előtt nagy vonásokban végigvonultattam, forradalmi jelentőségű változásokat hoz létre a magyar életben. De ugyanúgy, mint Szent István tette, mi is ezt a munkát nem forradalmi úton akarjuk véghez vinni. Vagy, ha úgy tetszik, mondhatjuk akár azt is, hogy forradalmat csinálunk, de csodás forradalmat, amelyet ha megvalósítunk és úgy valósítunk meg, ahogy akarjuk, a történelemben példaként fogják emlegetni, mint a huszadik századnak nagy magyar csodáját, amikor egy nemzet minden fia, a legnagyobbtól a legkisebbig, megérzi és meglátja az utat, amelyet követni kell, amikor nem egy osztály, nem egy párt, nem egy vidék, nem az idősebbek és nem a fiatalabbak verekszik ki sokszor türelmetlen és véres harcokban a maguk igazát és juttatják érvényre a megújulás akaratát és elgondolását, hanem a nemzetnek egésze ébred új életre és ki-ki önmagát legyőzve hozza meg áldozatát: a nagyok, a tehetősek, a naposabb oldalon lévők azzal, hogy vállalják a terheket, a kicsinyek, a szűkölködők, a várakozók és vágyakozók azzal, hogy fékezik türelmetlenségüket és mind-mind elindulnak együtt a vezért, a mi kormányzó urunkat hűséggel követve azon az úton, amelyet a nemzetre egy ezredév óta vigyázó Gondviselés egyre kézzelfoghatóbban rajzol elénk.” (MTI Hírarchívum 1920-1945, Hírkiadás, 1938. szeptember 4., 28.
http://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1 (letöltés: 2013. szeptember 8.)

21 A beszédről lásd Sipos Péter: *Imrédy Béla csodás forradalma.* In: Rubicon 7 (1996) 10. szám, 23 –27.

22 Az általam használt adatbázis: http://mpgy.ogyk.hu/ (letöltés: 2020. november).

nök hangsúlyozta: „Nem először jelentem ki ebben a Házban, hogy az a rendszer, melyet ez a kormány képvisel, nem egy ellenforradalmi rendszer, ez a rendszer egy nemzeti alapon álló konzervatív rendszer. (…) Ez a rendszer megmutatta a múltban is, hogy a belső jogrend érdekében cselekedni képes és cselekedni akar. T. Nemzetgyűlés! Ha ezt a jogrendet fenntartani belső vonatkozásban az egész vonalon nem mindig sikerült, hogyha talán ennek a jogrendnek voltak hibái a múltban, ennek is megvannak az okai. Ezeket hiába keresik a képviselő urak a kormány becsületes szándékainak hiányában. Ennek oka egyfelől az, hogy élénken él a nemzet társadalmának széles rétegeiben a gyűlölet, a félelem a forradalomtól. Bocsánatot kérek… ezeknek a jelenségeknek megszüntetésére irányuló törekvések mutatkoznak a magyar közéletben és a külföldön, de… hiába követelik ezt, mert pszichológiailag lehetetlen, hogy az ellenforradalom tünetei ne mutatkozzanak. Az ellenforradalom a forradalomnak a gyermeke és a kettő együtt fog eltűnni ebből az országból. Tessék gondoskodni egyfelől arról, hogy a forradalom tünetei megszűnjenek az országban, és amint a forradalom megszűnik, ugyanabban az időben el kell tűnniük az ellenforradalmi tüneteknek is. A kormány hiába küzd az egyik és a másik fronton, mert egyformán küzd mind a két fronton, amikor ezek a pszichológiai jelenségek összefüggnek."[23] Ez a felszólalás egybecseng azzal a beszéddel, amelyet fentebb idéztünk, és amelyet Bethlen 1919-ben, a NEP alakulásáról mondott. Az ellenforradalommal szembehelyezi a konszolidáció programját, és utóbbit tartja követendőnek.

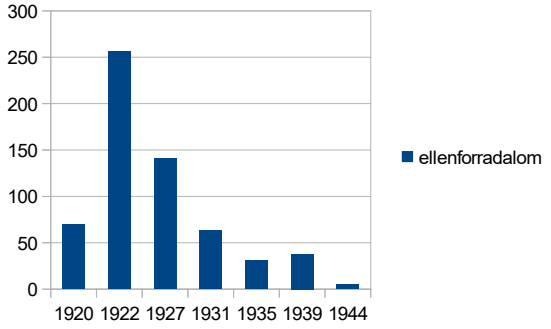
A miniszterelnökön kívül, ugyancsak 1926-ban két szociáldemokrata képviselő[24] használta a Nemzetgyűlésben az „ellenforradalmi rendszer" kifejezést. A Képviselőházban 6-szor szociáldemokrata[25] és 1-szer kormánypárti[26] képviselő használta. Az „ellenforradalmi rezsim" kifejezést a Nemzetgyűlésben egy alkalommal egy szélsőjobboldali képviselő,[27] a Képviselőházban két alkalommal szociáldemokrata képviselők[28] használták. Ezek az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a kifejezés a baloldali ellenzék megnevezése volt a Horthy-rendszerre.

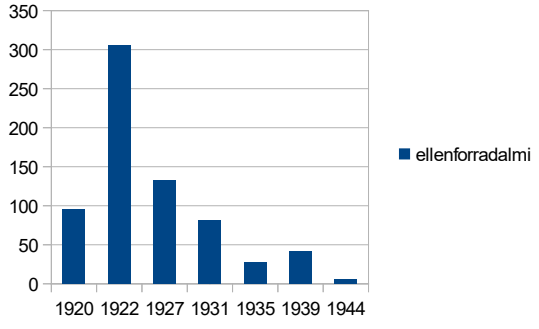
A „keresztény kurzus" elnevezés már gyakrabban fordult elő a parlamenti felszólalásokban, és a felsőházi tagok is használták. A Felsőházban 3-szor, a Nemzetgyűlésben 253 alkalommal, a Képviselőházban pedig 51-szer említették.

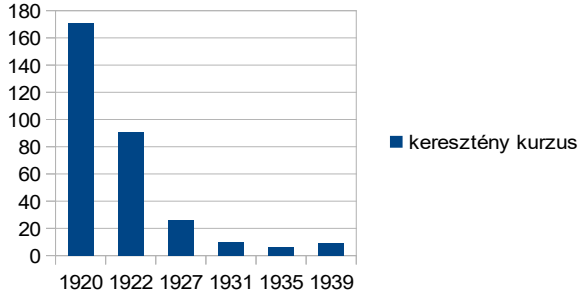
Érdemes megvizsgálni azt is, hogy az „ellenforradalom" és „ellenforradalmi" szavak hányszor kerültek elő parlamenti beszédekben. Ezt foglalják össze az alábbi grafikonok.

23 *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója.* 38. kötet. Budapest, 1926, 283–284. p.
24 Hébelt Ede és Popper Sándor.
25 Büchler József (1932), Esztergályos János (1931-ben 2-szer és 1931-ben 1-szer), Farkas István (1934), Peyer Károly (1928).
26 Makkai János (1936).
27 Lendvai István (1926).
28 Szabó Imre (1927) és Várnai Dániel (1931).

A rendszerre használt kifejezések statisztikája
a nemzetgyűlési és képviselőházi naplókban (1920–1944)[29]

29 Forrás: http://mpgy.ogyk.hu/ (letöltés: 2020. november). Az évszámok nem a felszólalás dátumát, hanem a parlamenti ciklus kezdő évszámát jelölik.

Az adatokhoz annyit tehetünk még hozzá, hogy a Felsőházban jóval kevesebbet használták ezeket a szavakat, az „ellenforradalom" és az „ellenforradalmi" 9-9-szer, a „keresztény kurzus" pedig 3-szor került elő a felszólalásokban. Meg kell jegyezni azt is, hogy előbbi kifejezéseket sokszor az oroszországi események kommentálásakor használták a parlamentben.

Az adatokból egyértelműen látszik, hogy a korszak első éveiben folytak heves viták ezekről a fogalmakról, a rendszer jellegéről. Ehhez minden valószínűség szerint hozzájárult a szociáldemokrata képviselők erős jelenléte a Nemzetgyűlésben. A konszolidáció előrehaladtával a viták elcsitultak, már nem volt releváns ezeknek a kifejezéseknek a használata.

Hogy érzékeltessük a korabeli vitákat, idézek néhány felszólalásból. Az országgyűlés munkájának kezdetén még arról folyt a vita, hogy mi is történt valójában 1918–19-ben, és ebben kinek mi volt a szerepe. A Nemzetgyűlés 1920. március 29-i ülésén Kálmán István kisgazdapárti képviselő felszólalásában így elemezte a történteket: „Őrgróf Pallavicini György t. képviselő úr személyes ügyéből kifolyólag kijelentette, hogy most nem időszerű az ellenforradalmi dolgokkal foglalkozni, de nyomban ezután kijelenti, hogy az ellenforradalmi akciónak, nevezetesen annak az akciónak, amelyben ő részt vett, igen nagy érdeme van abban, hogy ma itt ez a Nemzetgyűlés együtt ül. (…) Igen, t. Nemzetgyűlés! Voltak forradalmi szervezetek az országban, voltak ellenforradalmárok, de nincs senkinek joga kétségbe vonni azt, hogy ezeknek akár egyike, akár másika, akár testületileg, akár egyenkint, nem hazafiságból, nem a haza iránti kötelességből cselekedett volna. Beszéltek annak idején nagyon sok mindent, de mondjuk meg őszintén, voltak olyanok, akik ezt a forradalmat nem az országban csinálták, hanem az országból kimentek. Kimentek, és annak idején azt suttogták, hogy az ellenforradalmi akciót odakint sokkal kényelmesebben csinálják, sokkal nagyobb pénzügyi segítséggel, mint csinálják azok, akik itthon maradtak. (…) De voltak még ellenforradalmárok odakint is, nemcsak közvetlenül a fővárosban. Igen, ott voltunk mi is, akiket csak azért nem fogtak el, mert már nem volt hozzá idejük a kommunistáknak. Mi is eleget szenvedtünk. Éppen ezért mondom, senkinek sincs oka kétségbe vonni azt, hogy aki ebben az ellenforradalmi akcióban részt vett, az nem hazafiságból, nem önzetlenségből cselekedett volna." [30] Az 1920. május 18-ai ülésen Szabóky Jenő kisgazdapárti képviselő az ellenforradalmárok érdekében szólalt fel: „Mélyen t. Nemzetgyűlés! Szinte természetes, hogy a tisztességes magyar emberek összefogtak, ellenforradalmi alakulatokat alakítottak, és ahol a nép türelme elfogyott, ellenforradalmak robbantak ki. (…) És mit látunk most, egy esztendő múltán? Azt, hogy ezeknek szegény sorsú családtagjai a lehető legnagyobb nyomorban sínylődnek. (…) Intézményesen kell ezt a kérdést megoldani. Ha voltak hőseink a világháborúban, akiket mi a nemzet halottainak tekintettünk, akiknek özvegyeit, árváit a hadiözvegyek és hadiárvák közé felvettük, akkor azoknak a hősöknek, azoknak a mártíroknak emléke megköveteli tőlünk, hogy hasonló elbánásban részesítsük az ellenforradalom halottjait, elesettjeit éppúgy, mint mártírjait." [31]

A kormányt az ellenzék jobb- és baloldalról is támadta. Andrássy Gyula a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának képviselője jobboldalról fogalmazott meg kritikát a Nemzetgyűlés 1922. június 12-i ülésén: „T. Nemzetgyűlés! Magam részéről már a kormány álláspontját, kiindulópontját, alapgondolatát, célkitűzését tévesnek tartottam, és ezért éreztem volna azt az erős kötelességet, hogy vele a legélesebb küzdelmet folytassam.

30 *Az 1920. február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója.* 1. kötet. Budapest, 1920, 300. p.
31 *Az 1920. február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója.* 3. kötet. Budapest, 1920, 561. p.

A célkitűzés teljesen téves, ha az ember meggondolja, hogy a kormány és a többség legridegebben elítéli a forradalmat. Tulajdonképpen ellenforradalmi alapon áll, a régi rezsimnek szelleme hatja át, és ennek ellenére ahelyett, hogy egyszerűen ezt a célt tűzné ki: vissza minél gyorsabban a jogfolytonosság alapjára, az ezeréves alkotmányhoz, erről a célról hallgat, és az egyetlen szemmel látható és hangoztatott cél a fennmaradás, a mai átmeneti rendszernek megörökítése. Így pedig eredményt elérni nem lehet.” [32] Andrássy az ellenforradalom kormányán az egyik legalapvetőbb feladatot, a régi rendszer restaurációját kéri számon. A baloldal viszont ezt nem vonta kétségbe, de kemény kritikával illette. Az 1931. november 19-i ülésnapon Esztergályos János képviselő így jellemezte a politikai helyzetet: „Az ellenforradalom véres korszakára tehát fátyol borult, megindult és megkezdődött az intézményesített ellenforradalom korszaka a Bethlen-kormánnyal. De nem kellett hozzá jóstehetség, hogy ez az európai formájú ellenforradalom is csak oda torkollhat, ahová a másik vitte volna az országot: az ország katasztrófájába. Nem mentette meg őt ettől a sorstól az, hogy az oszlopait ilyen tökéletes formában kiépítette, mert ez csak addig jelentett menekülést a számonkérés elől, amíg a világgazdasági válság hullámai ki nem mosták az oszlopok alól az egyetlen alapot, a gazdasági ellátottságot. Hogy ezt bírni lehessen, természetesen az országból ki kellett hozni mindazt, ami egyáltalán kihozható, és odakint az országban egy valóságos gazdasági rémuralom született meg.” [33]

Az ellenzék nem akarta figyelembe venni, hogy – amint fentebb ezt több idézettel igazoltam – a kormány lezártnak tekintette az ellenforradalom időszakát, és az építkezés, a konszolidáció irányába kívánt haladni. A Felsőházban ritkán esett szó az ellenforradalomról, de az egyetemi autonómiáról szóló vitában Klebelsberg Kuno kultuszminiszter 1927. június 24-én fontos kijelentést tett: „Egy érvényes államfői elhatározásról van szó, amelynek nekem, mint felelős miniszternek, feltétlenül érvényt kell szereznem, és még azok is, akik a kinevezést valami személyi okból nem helyeselték, ma, amikor az államfői érvényes elhatározás megvan, azt követelik tőlem, hogy ennek szerezzek érvényt, mert a forradalmi és ellenforradalmi időknek vége.”[34] A miniszter szavait élénk taps jutalmazta, kifejezve a felsőházi tagok egyetértését.

A parlamentben tehát az ellenzék és a kormánypárt eltérő múltértelmezéseivel és eltérő politikai helyzetelemzésével találkozhatunk, de a konszolidáció előrehaladtával a viták elcsitultak. Jaross Andor felszólalásában 1940. november 19-én a Képviselőházban az ellenforradalom már a dicső múlt részeként tűnt fel: „T. Képviselőház! Én nagyon nagyra tudom becsülni a magyar öntudatot, és mindig fáj nekem, ha valaki azzal akar bizonyos gondolatokat megmagyarázni, hogy előre bocsátja: mi kis nemzet vagyunk. Nem szeretem, ha valaki ilyen alacsonyrendűségi komplexusból indul ki. Ezzel kapcsolatban eszembe jut valami. Most csak egy diagnózist kívánok megállapítani, és midőn ezt teszem, távol akarok állni a kritikai szemszögtől is. A diagnózist ridegen kell megállapítanom. Nagyon sokszor hallottam a közelmúltban is magyar öntudattól duzzadóan ezt a mondatot: mi voltunk Európában és majdnem az egész világon az elsők, akik a kommunista forradalom leverése után az ellenforradalmi gondolatban megelőztük azokat a korszerű nacionalista mozgalmakat, amelyek később Olaszországban és Németországban az uralmat a kezükbe vették. Bár történelmileg gondolkozva a jelenkornak és a jövőnek is zászlót kell hajtani

32 *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója.* 1. kötet. Budapest, 1922, 460. p.

33 *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója.* 2. kötet. Budapest, 1931, 325. p.

34 *Az 1927. január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója.* 1. kötet. Budapest, 1927, 274. p.

azok előtt az egyének előtt, akik akkor az ellenforradalom zászlóját bárhol az országban diadalra vitték, mégis meg kell állapítani, hogy elsőszülöttségi jogunkkal nem élhetünk. Ez kétségtelen. Ismétlem: ez sem szemrehányás, sem kritika nem kíván lenni; ez csak egyszerű megállapítás, mert ebből folynak a következők. [bekiabálások után folytatja – Cs. B.] Elsőszülöttségi jogunkat magam is örömmel megállapítottam, csak azt jelentettem ki ezzel kapcsolatban, hogy nem éltünk az elsőszülöttségi joggal. A rezsimek, amelyek az ellenforradalom mozgalmas évei után jöttek, úgy képzelték a dolgot, hogy a felforgatás, az anarchia ellen a legbiztosabb védekezés a hagyományok sáncaiba való visszavonulás és a technikai védekezés. Nem vettük észre, micsoda hatalmas előnyünk lett volna, ha éltünk volna ezzel az elsőszülöttségi joggal, és gazdasági és szociális egységgé kovácsoltuk volna össze az akkori trianoni kis magyarságot, és ha politikánk tengelyébe már akkor beállítottuk volna az egyetlen alapprincípiumot, amely politikánkat dirigálhatja: a magyar kenyérnek a jogát."[35] Jaross az ellenforradalmat a dicső múlthoz sorolja, amelynek időszaka után következhetett volna az építkezés politikája, de a lehetőséget a kormányok elszalasztották, viszont most újra ott áll a magyarok előtt. Ez egy újabb értelmezése az ellenforradalomnak: a magyarok ebben is élen jártak Európában és a világon, tehát a magyar öntudat része ez a hagyomány, de még nincs kellően kihasználva.

AZ „ELLENFORRADALOM" ÚJ ÉRTELMEZÉSE A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Az „ellenforradalom" fogalmának egy újabb értelmezését adta az 1956 novembere után kiépülő Kádár-rendszer. Ez egyrészt azért fontos, mert a rendszer ideológiai és politikai legitimációjában fontos szerepet töltött be. Másrészt kapcsolódott a Horthy-korszak múltértelmezéséhez, annak is a baloldali előzményeken alapuló, a marxista történetírás által az 1950-es évek elején kidolgozott koncepciójához. Az 1956-os forradalmat leverő Kádárnak igazolnia kellett hatalma jogosságát, amely együtt járt a forradalom elítélésével. Ehhez hívta segítségül az „ellenforradalom" fogalmát, amely az 1956-os eseményekre egészen 1989-ig használt hivatalos elnevezés lett. Viszont mivel a fogalom már egy másik rendszerre használatban volt a marxista történetírásban, a Horthy-rendszerhez kellett kapcsolnia a forradalmi események szereplőit. Kádár maga ellenforradalmi tettet hajtott végre a Rákosi-rendszer kvázi restaurációjával, a diktatórikus rendszer visszaállításával, de a forradalmárokat igyekezett reakciósnak beállítani. Az 1956. decemberi párthatározatban felsorolták azokat az okokat, amelyek a vezetés szerint az eseményekhez vezettek. A négy ok közül az első az volt, hogy a „Rákosi-Gerő klikk (…) 1948 végétől letért a marxizmus-leninizmus elvi alapjáról".[36] A második ok a Nagy Imre és Losonczy Géza nevével fémjelzett pártellenzék volt.[37] A harmadik okként a „Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalmat" jelölték meg.[38] Negyedik

35 *Az 1939. június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója.* 7. kötet. Budapest, 1941, 556–557.

36 *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei.* 1. kötet. 1956. november 11 – 1957. január 14. Szerk.: Némethné Vágyi Karola, Sipos Levente. Politikatörténeti Intézet, Intera Rt., h. n., 1993, 238.

37 Uo. 239.

38 „Az októberi események előkészítésében és kirobbanásában alapvető tényező volt a Horthy-fasiszta és a magyar kapitalista-földesúri ellenforradalom, melynek jelentős erői működtek illegálisan idehaza, fő erői pedig Nyugat-Németországban gyülekeztek és szervezkedtek. A magyar ellenforradalom célja a ka-

okként pedig a nemzetközi imperializmust említették. Ahhoz, hogy az eseményeket „ellenforradalomnak” lehessen bélyegezni, szükség volt egy olyan, igazán „reakciósnak” nevezhető bázisra, amelyet kiindulópontként lehetett megjelölni. El kellett ugyanis terelni a figyelmet arról, hogy a rendszer ellen fellépők bázisát munkások és diákok alkották. Ennél a történelemhamisításnál még arra sem ügyeltek, hogy a tényszerűség látszatát fenntartsák. Így például gróf Takách-Tolvay tábornok, akinek a fellépésére a határozaton kívül Kádár többször utalt beszédeiben, már 1945-ben meghalt.[39] Tulajdonképpen sikeresen megvalósult az elképzelés, 1989-ig ellenforradalomként jellemezték 1956-ot Magyarországon. Mindez visszahatott a Horthy-korszak értelmezésére is, hiszen annak negatív beállítása szolgáltatta részben az alapot a rendszer ellenségeinek megbélyegzésére.

ÖSSZEGZÉS

Az „ellenforradalom” kifejezést a Horthy-korszakban nem csak az ellenzék, hanem a kormánypártok is használták, a vezető politikusok és közvélemény-formálók körében is elterjedt, bár nem olyan mértékben volt használatos, mint ahogy esetleg az utókor feltételezné. A rendszer identitásában fontos szerepet játszott az ellenforradalom hagyománya, mely beépült az identitásba, és viszonyítási pontot jelentett egészen a korszak végéig. Ugyanakkor a kortársak többségének értelmezésében az ellenforradalom a forradalom elsöprésével és a korábbi rendszer restaurálásával betöltötte feladatát, helyét a konszolidáció és az építkezés időszakának kellett átvennie. Az ellenforradalom a forradalommal együtt létezett és vele együtt is múlt el. Ezt világosan kifejezték olyan meghatározó kormánypárti politikusok, mint Bethlen István vagy Klebelsberg Kuno. Sőt kritikát is megfogalmaztak az ellenforradalommal szemben, Klebelsberg szerint nem tudott maradandó intézményt, eredeti gondolatot megalkotni, Jaross Andor pedig a korszak végén elszalasztott lehetőségként értelmezte.

Az „ellenforradalmi rendszer” fogalma a kommunista emigráció és idehaza a szociáldemokrata ellenzék sajátos kifejezése volt, amely a rendszerrel való teljes szembenállást, annak elutasítást fejezte ki. Innen vette át a marxista történetírás 1945 után, és ezt az értelmezést fejlesztette tovább a Kádár-rendszer, amikor felhasználta legitimációjához, ellenfeleinek elítéléséhez. 1956 úgy válhatott „ellenforradalommá”, hogy tömegbázisát igyekeztek a Horthy-korszakhoz kötni, elterelve a figyelmet arról, hogy valójában munkások és diákok döntötték meg a Rákosi-rendszer elnyomó uralmát, azok a rétegek, amelyek a hivatalos ideológia szerint ennek a rendszernek az alapját kellett volna, hogy képezzék.

Mindezek figyelembe vételével nem tűnik elégségesnek az „ellenforradalmi rendszer” kifejezés létjogosultságának igazolására az az érv, hogy a Horthy-korszakban ezt a kifejezést már használták. A fogalom ugyanis súlyosan terhelt a marxista történetírás múltértelmezésének egyoldalúságaival. Használata azt az üzenetet közvetítheti, hogy ezzel a torz interpretációval azonosul a használója.

2013

pitalista, földesúri rendszer visszaállítása volt, amelyről az 1945-ben elszenvedett vereség óta egy pillanatra sem mondott le.” (Uo.)

39 Uo. 247., 8. jegyzet.

KATOLIKUS MEGÚJULÁS A STATISZTIKAI ADATOK FÉNYÉBEN

A történeti szakirodalomban elfogadott megállapítás, hogy Magyarországon a 19. század végén és a 20. század első felében a katolikus egyházban megújulási folyamat ment végbe. Ez válasz volt a szekularizáció, a modern tudomány, valamint a hazai politika által felvetett kérdésekre. Kezdetét 1894-hez (az egyházpolitikai törvények elfogadásához) vagy 1895-höz (a Katolikus Néppárt megalapításához) szokták kötni, végét pedig a második világháború végéhez (bár az egyházak politikai és társadalmi szerepének gyökeres változása ezután következett be, és az Állami Egyházügyi Hivatal 1951-es felállítása jelzi inkább a korszakhatárt). A folyamat legjelentősebbnek tartott szakasza az 1919–1944 közötti évekre esett, jelen tanulmányom is ezt emeli ki.[1] A katolikus megújulás számos dimenzióját lehet azonosítani, így:

- intézményi (például a szerzetesrendek megújulása);
- szervezeti (például egyesületek alakulása);
- anyagi (például új templomok építése);
- hitéleti/hitbuzgalmi (például hányan járnak rendszeresen templomba);
- szellemi (például az egyházi tudományos élet fellendülése);
- lelkiségi dimenzió (például lelkigyakorlatok tartása – összefüggésben a hitbuzgalommal).

Szinte mindegyik dimenzió megragadható a statisztikai adatok oldaláról is, de több probléma vetődik fel. Egyrészt a külső vagy anyagi dimenziók könnyebben leírhatók így, mint a belső vagy lelki dimenziók, másrészt fontos kérdés, hogy mire van adat, harmadrészt pedig felvetődhet, hogy elég hosszú-e az elemzési időtáv ahhoz, hogy a statisztikai adatokban is kimutatható legyen a megújulási folyamat hatása. Ezekre a kérdésekre is igyekszik választ adni a jelen tanulmány.

A felekezeti statisztikával foglalkozó – sajnálatosan gyér – szakirodalom a népszámlálási adatokból a felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatokat szokta használni, mivel a népszámlálási adatfelvételek a teljes lakosságra kiterjednek, általában alkalmasak hosszabb idősorok összeállítására, és így tendenciák vizsgálatára. Más mutatók is rendelkezésre állnak (például a keresztelések száma), de azok inkább becslésekre alkalma-

1 A katolikus megújulás fogalmát elemzi: Csíky Balázs: *Bőség és hiányok. Néhány módszertani kérdés és kutatási lehetőségek Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének vizsgálata kapcsán.* In: „Alattad a föld, fölötted az ég…" Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk. Balogh Margit. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2010. 257–268. [Lásd kötetünkben, 153skk.]

sak, nem adnak teljes körű statisztikát és nem továbbvezethető adatsorok.[2] Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ennek ellenére vizsgált korszakunkban például az úgynevezett egyházi ténykedésekről nyomtatásban is hozzáférhető adatokból összeállíthatóak idősorok, ugyanakkor az egyházi adatfelvételek valóban csak becslésekre alkalmasak.

A statisztikai adatoknak a korszakról írt egyháztörténeti szakirodalomban való használatáról néhány általános megállapítást tehetünk a legismertebb művek alapján. Az Emmerich András és Julius Morel által szerkesztett, 1969-ben külföldön megjelent, német nyelvű mű nem egyháztörténeti, hanem szociológiai munka, azonban jelentős hatást gyakorolt, különösen a Gabriella Engelmann által a női szerzetesrendekről írt fejezet, amely használta az állami statisztikai adatokat és idősoros elemzést végzett. Sajnálatos módon a kötetben hivatkozások nincsenek.[3] Adatait több, mára klasszikussá vált monográfia idézte.[4] Az András–Morel szerzőpáros néhány évvel későbbi kézikönyve szintén közölt az általunk vizsgált korszakra vonatkozó adatokat,[5] amelyeket más művek hivatkoztak vagy idéztek.[6] Ez a kiadvány sem tartalmaz azonban hivatkozásokat. A magyarországi szakirodalomban – a hangsúlyos politikatörténeti megközelítésnek is köszönhetően – az országgyűlési és törvényhatósági választási adatok közlése, a lakosság felekezeti megoszlásának bemutatása jellemző.[7] Kivételnek tekinthető – ugyanis társadalomtörténeti jellegű – a katolikus egyesületek helyi csoportjainak, azok országos területi eloszlásának elemzése a Magyar Közlönyben 1946-ban a feloszlatott egyesületekről közzétett listák alapján.[8] A Balogh Margit és Gergely Jenő által készített egyháztörténeti adattár a felekezeti statisztikára vonatkozó források és szakirodalom mellett statisztikai adatokat is közöl.[9]

Milyen adatokat nem használt eddig a szakirodalom? A hivatalos (állami) statisztikai adatok nagy részét (például az egyházi ténykedések adatait, az egyházi szervezetről közölt adatokat) nem elemezték, pedig azok nyomtatásban is megjelentek a Magyar Statisztikai Évkönyv köteteiben már az 1890-es évektől. Nem dolgozták fel a korabeli statisztikai szakirodalmat sem, valamint az egyházi statisztikai adatfelvételek számbavétele is elmaradt.

2 Lencsés *Ákos: Felekezet és statisztika.* Vigilia 76. (2011) 751.

3 Gabriella Engelmann: *Die Frauenorden in Ungarn. In: Bilanz des ungarischen Katholizismus. Kirche und Gesellschaft in Dokumenten, Zahlen und Analysen.* Hrsg. Emmerich András–Julius Morel. Heimatwerk-Verlag, München, 1969. 190–216.

4 Például Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1999. 179.; Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* II. Ecclesia, Bp., 1988. 593–594.

5 Handbuch des ungarischen Katholizismus. Hrsg. Julius Morel–Emmerich András: *Ungarisches Kirchensoziologisches Institut,* Wien, 1975. (UKI–Berichte über Ungarn 1974/1–2–3) 81., 86–90.

6 Szántó K.: i. m. 596. Szántó a kézikönyv angol nyelvű kiadására hivatkozik: Emmerich András–Julius Morel: *Hungarian Catholicism. A Handbook.* Hungarian Institute for Sociology of Religion–Elizabeth of Hungary Parish, Wien–Toronto, 1983; Közli a Szántó által is hivatkozott adatokat forrásmegjelölés nélkül: Balogh Margit: *A katolikus egyház (1919–1944).* In: Magyarország a XX. században. II . Főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits Kiadó, Szekszárd, 1997. 353.

7 Például Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff-) Párt.* Gondolat Kiadó, MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, Bp., 2010. 36., 51., 62–63.

8 Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1998. 52–59.

9 Balogh Margit–Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992.* Adattár. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 4.)

A KORABELI STATISZTIKAI SZAKIRODALOM

A felekezeti statisztika részterületeit és azok jelentőségét a korszakban a következőképpen határozták meg: „A hitéleti statisztika az egyházak szervezetén és személyi viszonyain kívül kiterjed a fontosabb egyházi ténykedések (keresztségek, házasságkötések és temetések) számbavételére és ezen kívül feladata az egyes vallásfelekezetek közötti áttérések, valamint a felekezetnélküliségi mozgalom figyelemmel kísérése is. Az egyházi ténykedések statisztikája szorosan összefügg a népmozgalmi statisztikával, amennyiben adatait évente összehasonlíthatjuk utóbbinak a születésekről, házasságkötésekről és halálozásokról szóló megfelelő adataival, és ezáltal a hitéletet illetőleg érdekes megállapításokhoz juthatunk; az áttértek és felekezetnélküliek statisztikája viszont a népességi statisztikának válik kiegészítő részévé."[10]

Az 1923-tól megjelenő szakfolyóirat, a Magyar Statisztikai Szemle 1944-ig mintegy két tucat cikket közölt a felekezeti statisztika témakörében. Más kiadványok is hoztak ilyen tárgyú cikkeket, például a Magyar Katolikus Almanachban Kovács Alajos részletes képet vázolt fel a katolikusok helyzetéről a trianoni Magyarországon.[11] A katolikusok területi elhelyezkedését, műveltségi, foglalkozási vagy a földbirtoklásra vonatkozó adatait elemző tanulmányok[12] azonban a katolikus megújulás témája szempontjából kevésbé érdekesek, hiszen a katolikus közösség történelmi és politikai okok által is meghatározott társadalmi és gazdasági helyzetét tárják elénk, és kevésbé világítják meg a közösség vallási életében végbemenő változás folyamatát. Ez szűkíti a jelen tanulmány témájához felhasználható korabeli szakirodalom körét.

A felekezeti statisztika mint tudomány korlátait 1931-ben megjelent könyvében[13] Karner Károly így fogalmazta meg: „a statisztika mint tudomány, egyike a legfiatalabbaknak. Ezért módszere is csak újabban fejlődött ki, sőt részben még kialakulóban van. […] A statisztika a jelenségeknek csak egy bizonyos, látszólag nagyon is esetleges oldalát teszi megfigyelése tárgyává. Éppen ezért megfigyelései és eredményei könnyen önkényeseknek látszanak. […] A statisztikai adatok halmazából ugyan csak nagyon fogyatékos és erősen egyoldalú kép rajzolható a hazai felekezetekről. Azonban ez a kép kiegészíti, helyenként korrigálja is az egyéb eszközök segítségével rajzolt képet. S hiszem, hogy ez a kiegészítés és helyesbítés nem felesleges és még kevésbé hiábavaló. Nemcsak egy, a hazai keresztyénség jelenlegi viszonyait és helyzetét feltáró »egyházrajz« (»Kirchenkunde«) szempontjából van szükség ezen munka elvégzésére: ez tisztán tudományos feladat volna. Hanem szükség van erre a munkára az egyházak gyakorlati

10 Asztalos József*: Áttérési mozgalom és felekezetnélküliség az 1919–1924. években.* Magyar Statisztikai Szemle 4. (1926) 183.

11 Kovács Alajos: *A katolikusok statisztikája Csonka-Magyarországon.* Magyar Katolikus Almanach 3. (1929) 903–917.

12 Például Kovácsnak az előző jegyzetben hivatkozott tanulmánya vagy Mozolovszky Sándor: *Népünk műveltsége, egybevetve a korral, anyanyelvvel és vallással.* Magyar Statisztikai Szemle 2. (1924) 257–261.; Sajóhelyi István: *Földbirtokosaink nemzetiségi és felekezeti viszonyai.* Magyar Statisztikai Szemle 8. (1930) 291–298.; Mozolovszky Sándor: *A magánkézben lévő ház- és földbirtok megoszlása a tulajdonosok vallása és anyanyelve szerint.* 11. (1933) 65–71.

13 Karner Károly: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában.* Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1931. (Theologiai tanulmányok 14.) Karner a Theologiai Szemlében megjelent tanulmányait foglalta egy kötetbe. A könyvről, amely a korszak legátfogóbb művének tekinthető, elismerő kritikát közölt Thirring Lajos [Magyar Statisztikai Szemle 9. (1931) 518–519.]

munkájának a helyesebb és sokszor gazdaságosabb, a helyesen felismert célnak megfelelőbb elvégezhetése, mondjuk egy szóval »reálisabbá« tétele érdekében is. […] Jól tudom, hogy a statisztikai adatok maguk még nem adnak képet. Ezt az adatokból kell megrajzolni. Ezen kép helyességéről bizonyára lehet vitatkozni, és pedig annál is inkább, mivel feltételezi a szerző állásfoglalását."[14] Ehhez később hozzáteszi: „Az egyházak munkaereje és munkája a rendelkezésre álló adatokban csak nagyon korlátolt mértékben tükröződik: azt statisztikával sok esetben egyáltalán nem lehet ellenőrizni."[15]

A statisztikai adatok értelmezésében tehát – ahogy erre Karner is figyelmeztet – szerepet játszik az elemző szubjektuma, véleménye, értékítélete. Jó példa erre az 1894-es polgári házassági törvény hatásának megítélése. 1934–35-ben két ismert statisztikus ugyanabban a folyóiratban, a Magyar Statisztikai Szemlében közölt tanulmányai eltérő következtetésekhez szolgáltak alapul. Szél Tivadar azt igyekezett bizonyítani, hogy Magyarországon évtizedek óta növekszik a válások aránya, és bár az utolsó évtizedben javulás mutatkozott, ez nem jelenti a negatív tendencia végleges letörését. A válások száma és aránya a polgári házasság bevezetése után indult rohamos növekedésnek, majd ezt fokozta az az 1907-es törvény, amely megkönnyítette és meggyorsította a válópereket. A szerző ugyanakkor leszögezte, hogy a válások számának és arányának növekedésében számos ok – gazdasági, társadalmi, valláserkölcsi, elmeorvosi – játszik szerepet. Szél tanulmányának adatait a katolikus sajtó és az Actio Catholica felhasználta az egyházi házasság polgári jogi elismeréséért folytatott küzdelemben. Nem sokkal később jelent meg Kovács Alajos tanulmánya, amelyben azt igyekezett bizonyítani, hogy a polgári házasság bevezetése nem növelte a vallástalanságot és a vallási közönyt, hiszen a polgárilag megkötött házasságok legnagyobb részét egyházilag is megkötik, valamint a születéseknél és a halálozásoknál is túlnyomó többségben igénybe veszik az egyházi szolgálatot az emberek. Kovács szerint ezzel megdől az a vád, hogy a polgári házasság elősegítette volna az erkölcsi züllést, a családi élet megzavarását és az egyke terjedését.[16]

A korabeli szakirodalom felhasználásával kapcsolatban még annyit kell megjegyezni, hogy a történész számára ebben az esetben a szakirodalom mint forrás jelenik meg, amelyben a szerzők szubjektumán kívül az adott korszak társadalmi, politikai és egyéb viszonyai is tükröződnek.

A tanulmányokból az alábbiakban csupán néhány fontosabb megállapítást emelünk ki.

A társadalom általános állapotára, a vallás, illetve a hagyományok meghatározó szerepére vet fényt, hogy a felekezetüket elhagyók száma Magyarországon az első világháború után alacsony volt. Az adatok értelmezéséhez hozzátartozik, hogy a kilépettek legnagyobb része valójában nem felekezetnélküli volt, hanem olyan felekezetbe lépett át, amely nem volt törvényesen elismerve, ezért arra az áttérések statisztikája sem terjedt ki. Ilyen volt például a nazarénus felekezet.[17] Az ún. egyházi cselekményekben a lakosság nagy arányban részesült. 1920–1935 között az újszülött gyermekeknek évente mindössze 3–5%-a maradt megkeresztelten, s ebben ráadásul nem csak a szülők vallási közönye, hanem a magas csecsemőhalandóság is szerepet játszott. A legkedvezőbb

14 Karner K.: i. m. 3.

15 Uo. 69.

16 Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián házassági törvényjavaslata.* In: Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2009. 204–205.

17 Asztalos József: *Áttérési mozgalom és felekezetnélküliség az 1919–1924. években.* Magyar Statisztikai Szemle 4. (1926) 189.

arányszámokkal a római katolikus és a református felekezetek rendelkeztek, azonban az első világháború előtti keresztelési arányszámokhoz képest minden felekezet arányszáma csökkent. 1920-ban az összes keresztény polgári házasság 83,5%-a részesült egyházi áldásban, 1936-ban ez az arány 88% volt. A legkedvezőtlenebb arány 1932-ben, a gazdasági válság súlyos időszakában volt. Egyházi temetésben évente az összes elhalálozott 95–96%-a részesült, de figyelembe kell venni, hogy az öngyilkosok és a talált holttestek nagy része nem részesült egyházi temetésben.[18] A korszakban a római és a görög szertartású katolikusok között volt a legmagasabb a természetes szaporodás aránya.[19] Emögött számos tényező állt, de utal a gyermekvállaláshoz való hozzáállásra is.

Az egyházszervezetet vizsgálva a tanulmányok megállapították, hogy 1920 és 1935 között az anyaegyházak és egyéb egyházak (leány-, társ-, fiókegyházak) aránya a református felekezetnél volt a legkedvezőbb, ahol az összes egyháznak csak 21–24%-a volt nem anyaegyház, míg a római katolikusoknál ez az arány 62–70% volt, a görögkatolikusoknál pedig 74–79%. Ugyanakkor az egy anya- és leányegyházra jutó római katolikus és református népesség átlagos száma megközelítően egyező volt (1100–1300 fő). 1920-ban az egy lelkészre eső hívők átlagos száma a római katolikusoknál volt a legkedvezőtlenebb, ugyanis 2020 hívő gondozását látta el egy szolgálatban álló lelkész. 1920 és 1935 között a szolgálatban álló lelkészek száma mindegyik felekezetnél növekedett. A római katolikusoknál 432, a görög katolikusoknál 32 fő volt az emelkedés. A római katolikus lelkészi kar számának növekedése 17,1%-os volt. A papok számának növekedése azt mutatta, hogy bár a leányegyházak számának csökkenése miatt az egyes anya- és leányegyházakra jutó hívők száma emelkedett, ez nem jelentette azt, hogy az egyházak szolgálatának intenzitása csökkent volna.[20]

A szerzetesrendeket vizsgálva megállapították, hogy az első világháború előtt, a katolikus lakosság szaporodását figyelembe véve, a férfirendek létszámának növekedése természetesnek látszott, viszont a világháború után e téren is változás következett be. 1921–1928 között a férfirendházak száma 15-tel nőtt, a rendtagoké 1256-ról 1555-re emelkedett. Nagyobb arányú volt a növekedés a női szerzeteseknél. 94 új rendházat alapítottak, a rendtagok száma pedig 3522-ről 5266-ra emelkedett, ami 49,53%-os emelkedésnek felelt meg. „Mivel a szerzetesség a katolikus egyházban a hitélet élénkségének egyik fokmérője szokott lenni, azért talán nem tévedünk, ha ezen adatokból is a római egyház hitéletének háború utáni megélénkülését olvassuk ki" – állapította meg Karner Károly.[21] A lelkészi és szerzetesi pályára készülő fiatalok száma szintén jelentősen növekedett 1921 és 1928 között. „Hogy a katolikus egyház a tudományos előképzésnek a fontosságát is milyen helyesen ismeri fel, azt a hallgatók létszámában erőteljesen kiemeli az egyetemi hallgatók nagy hányada […] Általában csak a kiválóbb képességű növendékeket küldték fel Budapestre a Központi Papnevelő Intézetbe. Hogy jelenleg mégis az összes növendékeknek több mint egyhatoda Budapesten tanul, nyilván a tudományos egyetemi képzés mind fokozottabb megbecsülésének és értékelésének az eredménye.

18 Jánki Gyula: *Egyházi és hitélet.* Magyar Statisztikai Szemle 16. (1938) 536–538.

19 Kovács Alajos: *Magyarország népmozgalma vallásfelekezetek és nemzetiségek szerint az 1921–1924.* években. Magyar Statisztikai Szemle 2. (1925) 440.; Fogarasi Zoltán: *Magyarország népessége vallásfelekezetek szerint.* Magyar Statisztikai Szemle 14. (1936) 755.

20 Jánki Gy.: i. m. 535–536.

21 Karner K.: i. m. 71.

Nem szabad természetesen feledni azt sem, hogy emellett a katolikus egyház kiválóbb növendékeit külföldre is küldi."[22]

A korabeli szakirodalom érdekes területe a morál- és kriminálstatisztika. Karner Károly már többször idézett művében az elemzés korlátaira figyelmeztetett: „Azonban ismételten volt módunk arra rámutatni, hogy a statisztikai adatokból a mögöttük álló viszonyokra és az azokat létrehozó okokra következtetni rendkívül nehéz és sokszor egyenesen kockázatos. Ez fokozott mértékben áll a morál- és kriminálstatisztikában. Mert egyfelől a statisztikai adatgyűjtésnek távolról sincs módjában az ilyen ítélethez szükséges anyagot oly teljességben és oly kifogástalan szempontok szerint összeállítani, hogy az a megfelelő értékítéletek alapjául szolgálhatna. Másfelől pedig valamely cselekedet erkölcsi értékének megítéléséhez nemcsak a cselekedet tényszerűségét, hanem az azt kiváltó motívumokat is ismernünk kellene; ezeket pedig a statisztikai adatgyűjtés még csak meg sem tudja közelíteni. […] Mi értelme van ilyen körülmények közt mégis a morál- és kriminálstatisztikának? Fejtegetéseink ellenére is józanul nem lehet kétségbe vonni azt, hogy a különféle felekezetek évszázados nevelőmunkájának sokkal nagyobb befolyása van a közerkölcsiség alakulására, mint azt első pillanatra gondolhatnók. A sok egyéb, sokszor közvetlenül és tudatosan ható motívum mellett a felekezetek erkölcsi világnézetének nevelő ereje ha másképen nem, a tudat alatt is sokszor befolyásolja tagjainak a cselekvését és elhatározását. Az ilyen cselekvésért az illető felekezet közvetlenül nyilván nem tehető már felelőssé, ezért helytelen bizonyos statisztikai adatokból valamely felekezet által képviselt erkölcsiség magasabb vagy alacsonyabb rendű voltára következtetni. Azonban éppen ezek az adatok alkalmasak arra, hogy a tényszerűség keretei közt mutassanak rá a felekezetek körén belül uralkodó bajokra és sebekre."[23]

A törvénytelen születések tekintetében a legkedvezőbb (legalacsonyabb) aránnyal az evangélikus felekezet rendelkezett, a református és a katolikus felekezetek nagyjából azonos eredményt mutattak a 20. század első két évtizedében.[24] Az elválások statisztikájára hatással volt a protestáns és a katolikus egyházak eltérő állásfoglalása, azaz hogy a katolikus egyház a házasságot felbonthatatlannak tartja. A protestánsok könnyebben vették igénybe a házasságok felbontásának jogi eszközét, mint a katolikus hívő, aki ezáltal lelkiismereti konfliktusba kerülhetett.[25] A 20. század első évtizedében megindult az a folyamat, amely a házasság hagyományos értelmezését alapjaiban támadta meg, egyre nagyobb lett az elválások száma. „Ennek a jelenségnek az okait a statisztikai adatok segítségével nyilván nem lehet tisztázni. Ezek az adatok csak arra alkalmasak, hogy rámutassanak a társadalom közfelfogásában, mondhatnánk »lelkületé«-ben végbemenő tünetekre. A háború utáni adatok a háború előtt megindult folyamatoknak fokozott mértékben való felújulását mutatják" – állapította meg Karner Károly.[26] Úgy vélte, hogy ennek az 1920-as évek elejétől a válások számában bekövetkező lassú csökkenés sem mond ellent.[27]

Az öngyilkosokról 1928 második felében indult meg Magyarországon az olyan hivatalos statisztikai adatgyűjtés, amely nem csak a halállal végződő öngyilkosságokra fókuszál, ha az összlakosságban meglévő arányuknál kisebb arányban voltak képviselve az

22 Uo., 72.
23 Uo., 95–97.
24 Uo., 98.
25 Uo., 102.
26 Uo., 106.
27 Uo., 109.

öngyilkosok között.[28] Az öngyilkosságok valós számadatainak megállapítása több okból is szinte lehetetlen volt, ezek közül speciális felekezeti okként kellett számításba venni, hogy a katolikus egyház az öngyilkosoktól megtagadta az egyházi temetést, ezért a rokonok valószínűleg jelentős arányban eltitkolták a halál körülményeit. A katolikusok kedvezőbb és a protestánsok rosszabb arányszámainak okaira különböző elméletek születtek. Az egyik elmélet szerint az arányszámok mögött az a – már említett – ok állhatott, hogy bár a katolikus és a protestáns egyházak egyformán elítélték az öngyilkosságot, az öngyilkosok és hozzátartozóik kezelésében eltérés mutatkozott: a protestánsok nem tagadták meg az egyházi temetést az öngyilkostól. Mások a gyónásban vélték felfedezni az öngyilkosságtól való visszatartó okot. Ugyanakkor az öngyilkossági esetek arányszáma a katolikusok között nagyobb mértékben emelkedett az első világháború után, mint a protestánsoknál, pedig feltételezhetjük, hogy a katolikus megújulás a gyónások számának emelkedésével is járt a hívők részéről. Végül volt, aki a protestánsok magasabb arányát az öngyilkosok között a sajátos protestáns mentalitással, jellemvonásokkal magyarázta.[29]

A bűnügyi statisztikát vizsgálva Karner Károly felhívja a figyelmet, hogy sok bűntény nem kerül bíróság elé, és sok esetben nehéz a bűnösség megállapítása, valamint eltérés van a büntető törvénykönyv és a keresztény erkölcsiség között, ezért egy felekezet alacsony kriminalitási arányából nem lehet következtetni az adott felekezet híveinek magas erkölcsi színvonalára, ahogy a magas kriminalitási adatok sem utalnak a hívek alacsony színvonalú erkölcsiségére. Ugyanakkor – a korabeli felfogás szerint – a bűnügyi statisztika adataiban is tükröződnek a felekezeti sajátosságok az egyéb körülmények figyelembevétele esetén.[30] A felekezetek 12 éven felüli tagjaira eső ítéletek számát vizsgálva az 1924–1928 közötti időszakban a római és a görögkatolikusok arányszáma állandóan az országos arány felett maradt.[31] A katolikusok kriminalitási adatai tehát kedvezőtlenek voltak.

STATISZTIKAI ÉVKÖNYVEK ADATAI

A katolikus megújulás különböző dimenziói közül a külső vagy anyagi dimenzió könnyebben leírható statisztikai adatokkal, már ha vannak hozzá adataink. Például az új templomok építéséről jelenleg nincs országos adatsorunk. 1930-ban létrejött az Országos Egyházművészeti Tanács és a Központi Egyházművészeti Hivatal. A megyés püspökök azonban féltették illetékességüket, ezért megakadályozták, hogy az intézmények országos kötelező bírálati jogkört kapjanak egyházművészeti kérdésekben. Többszöri előterjesztés ellenére sem hagyta jóvá a püspöki kar, hogy a templomok építésének és felújításának terveit kötelező legyen előzetesen a tanácsnak vagy sürgős esetben a hivatalnak bemutatni. Ezáltal az egyházmegyei építkezéseknél a helyi egyházművészeti bizottságok, és végső soron az adott főpásztor iránymutatása érvényesült. A hivatal presz-

28 Fogarasi Zoltán: *Magyarország népessége vallásfelekezetek szerint.* Magyar Statisztikai Szemle 14. (1936) 769–770.

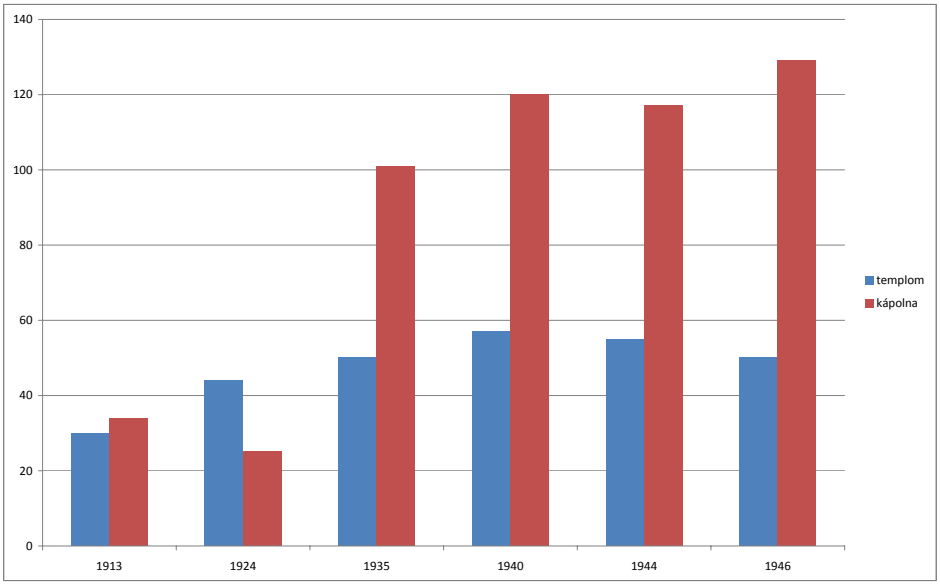
29 Karner K.: i. m. 117–124.

30 Uo. 125.

31 Uo. 127.

tízse, elfogadottsága az idő múlásával növekedett, azonban így is csak a megépült vagy felújított templomok terveinek töredéke jutott el hozzá.[32]

Szerencsére Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve közölt adatokat a fővárosi templomokról és kápolnákról. Ezeket az adatokat mutatja be az 1. diagram.

1. diagram: Budapesti templomok és kápolnák száma 1913–1946[33]

Ettől eltérő adatokat közöl Gergely Jenő egy levéltári dokumentum alapján, amely szerint a két világháború között, 1940-ig 15 katolikus templomot építettek Budapesten, és ekkor 31 plébániatemplom, 11 szerzetesi templom, 7 helyi lelkészségi kápolna, valamint 44 nyilvános kápolna volt a fővárosban.[34] Az épületek besorolásának különbségei részben magyarázhatják az eltérést, legalábbis a kápolnák esetében, ugyanis a statisztikai évkönyv valószínűleg nem csak a nyilvános kápolnákat vette számba. Mindenesetre az nem kérdéses, hogy Budapesten az istentiszteleti helyek számában jelentős növekedés figyelhető meg a vizsgált időszakban. Ezt több tényező is elősegítette. 1917-ben megalakult a Kisegítő Kápolna Egyesület, amelynek kifejezetten az volt a célja, hogy kápolnák létesítésével enyhítsen azon a problémán, hogy a fővárosban kevés a templom. Az egye-

32 Baku Eszter–Csíky Balázs: *Hagyomány és újítás: katolikus egyházművészet a két világháború közötti Magyarországon.* In: Prohászka-tanulmányok 2009–2012. Szerk. Mózessy Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012. 301–302.

33 Az 1914–1923 és 1925–1934 közötti évekből nincsenek adataink. Forrás: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 12. (1913–20), 13. (1921–24), 23. (1935), 28. (1940), 32. (1944), 33. (1944–46).

34 Gergely J.: *Keresztény Községi Párt* i. m. 249., 70. jegyzet. Azonban ha összeszámoljuk Gergely Jenő könyvének ebben a fejezetében azokat a templomokat, amelyeknek az építését a főváros anyagilag támogatta, akkor a levéltári dokumentumban említettnél magasabb szám jön ki.

sületnek Budapest számos részén jöttek létre helyi szervezetei.[35] A másik fontos tényező a fővárosi önkormányzat anyagi segítsége volt. A főváros építési telkek adományozásával és rendkívüli pénzügyi juttatásokkal segítette az egyházakat. A katolikus plébániák és egyházközségek támogatása a fővárosi önkormányzatnak mint kegyúrnak kötelessége is volt. Új templomok építésére is rendszeresen szavaztak meg segélyeket, sőt több évre szóló templomépítési programot is kidolgoztak. Az építkezéseknek azonban ebben az időszakban is megvoltak az anyagi korlátaik. 1932-ben Karafiáth Jenő kultuszminiszter Serédi Jusztinián hercegprímáshoz fordult, mivel szerinte az egyházközségek sok esetben az egyházi főhatóság engedélye nélkül kezdtek olyan építkezésekbe, amelyeknek nem tudták viselni a költségeit.[36] Az anyagi korlátok mellett azonban a templomok számának az is gátat szabott, hogy egy idő után elérték azt a mértéket, amely már megfelelt a hívek igényeinek. Ez is látszik az 1. diagram adataiból. Ugyanez vonatkozik a kápolnák számára is. A nagyságrendi különbségeket az indokolhatja, hogy kápolnát létesíteni lényegesen könnyebb volt, mint templomot építeni, viszont a kápolna is ugyanúgy alkalmas volt istentiszteletek és ájtatosságok tartására.

A katolikus megújulás további dimenzióinak elemzésében a statisztikai adatok legfontosabb forrása a Magyar Statisztikai Évkönyv. Az állami statisztikai adatok felhasználásával kapcsolatban két problémára kell felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy Magyarország területe 1920 és 1945 között hat alkalommal változott. A Magyar Statisztikai Évkönyv adatai 1921-től vonatkoznak a trianoni országterületre, 1939-től a mindig aktuális megnövelt országterületre értendők.[37] A másik probléma az, hogy az adatsorok egy része hiányos. Az egyházi szervezeti és személyi viszonyokról 1930-tól nem évente, hanem csak ötévente közöltek adatokat, és az 1935-ös adatközlés volt az utolsó. Az alábbiakban néhány példa következik a Magyar Statisztikai Évkönyvben közölt adatok elemzésének lehetőségeire.

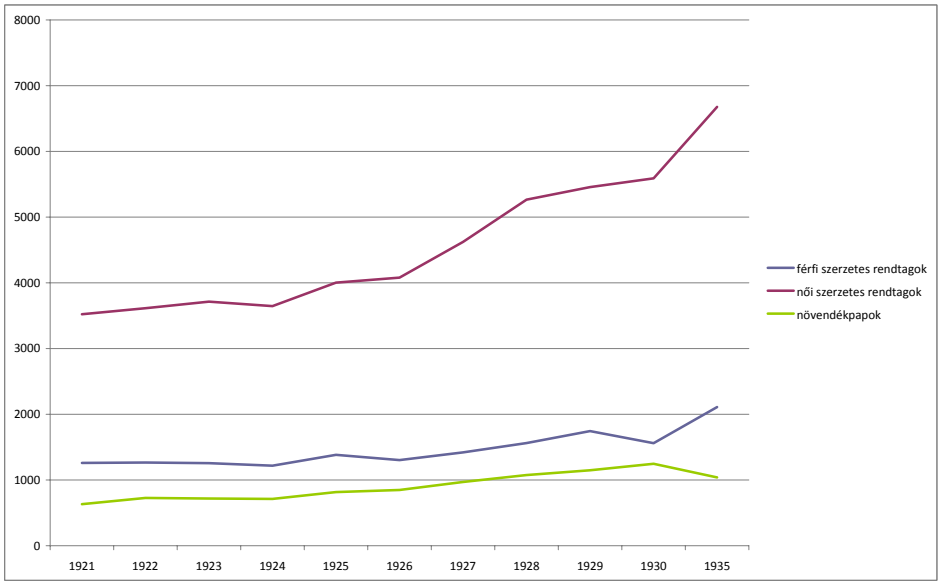
A szerzetesek létszámáról a szakirodalom által korábban közölt adatok a 2. diagram adataitól lényegesen nem térnek el.[38] A női szerzetesek száma nem csak ebben a korszakban és nem csak Magyarországon haladta (haladja meg ma is) a férfi szerzetesek számát, az okok elemzése (a női és férfi vallásosság különbségei) túlfeszítené ennek a tanulmánynak a kereteit. A mindkét nemhez tartozó szerzetesek számának növekedése a családok vallásossága mellett összefügghet azzal is, hogy az egyházi pálya ebben az időszakban is a társadalmi mobilitás fontos csatornáját jelentette. A gazdasági válság szintén szerepet játszhatott a biztos megélhetést nyújtó szerzetesi hivatás választásában.

35 *Magyar Katolikus Lexikon.* VI. Főszerk. Diós István. Szent István Társulat, Bp., 2001. 863.; Szántó K.: i. m. 602. Az egyesület alapszabályait 1918-ban hagyta jóvá a belügyminiszter.

36 Gergely J.: *Keresztény Községi Párt* i. m. 245–249.

37 A Magyar Statisztikai Évkönyv 1940-es kötetében (amely 1942-ben jelent meg) található térképmelléklet mutatja az 1938–1941 közötti területgyarapodásokat, a számadatokat is feltüntetve, ugyanakkor ettől részben eltér az ugyanebben a kötetben a területi változásokról közölt táblázat (7. p.).

38 Gergely Jenő a Magyar Katolikus Almanach és egy 1943-as névtár közlései alapján állapította meg az 1927-es, az 1930/31-es és az 1943-as évre vonatkozó adatokat. Lényeges eltérés csak abban mutatkozik, hogy Gergely 1943-ban 210 rendházban 2150 férfi szerzetest számolt össze. A statisztikai évkönyv szerint 1935-ben 125 rendházban 2110 férfi szerzetes élt, ami alapján az 1943-as adatokból a rendházak száma reálisnak tűnik a területváltozások miatt, a szerzetesek létszáma azonban alacsony. (Gergely J.: *A katolikus egyház története* i. m. 191.)

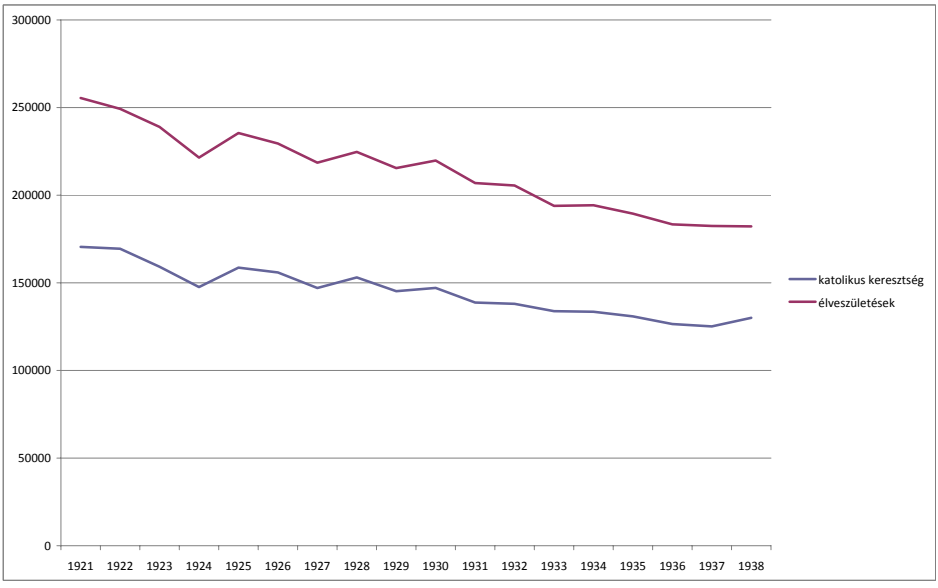
2. diagram: a szerzetesek és a papnövendékek számának alakulása[39]

A világi és szerzetes papnövendékek száma 1921 és 1930 között megduplázódott. (2. diagram). Glattfelder Gyula csanádi püspök az 1930. tavaszi püspökkari konferencián mégis azt mondta, nehézséget okoz, hogy kevesen jelentkeznek a papi pályára, és egyes egyházmegyékben különösen nagy a paphiány. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a növendékek számának az első világháborút követő évtizedben mutatkozó jelentős emelkedése nem oldotta meg a problémát. Ráadásul 1935-re a papnövendékek számában visszaesés következett be. Emögött is áttételesen a gazdasági válság hatását fedezhetjük fel. Az 1930. márciusi püspökkari konferencia a nehéz anyagi helyzet miatt elvben kimondta a szemináriumi képzés ingyenességének megszüntetését, de az egyes ordináriusokra bízta, hogy mit tesznek. Hanauer Árpád István váci püspök elvben a kisszemináriumban már korábban bevezette a fizetést, de a gyakorlatban ebből a forrásból kevés jövedelme származott a szemináriumnak. Egy év múlva, az 1931. márciusi püspökkari konferencia tárgyalta a problémát, ami abból származott, hogy nem egységesen jártak el az egyházmegyék, és előfordult, hogy olyan növendékeket, akiket a hozzájárulás nem vállalása miatt az egyik szeminárium elbocsátott, a másik felvett ingyenes növendéknek.[40] A szemináriumi képzés ingyenességének (részleges) megszüntetése tehát közrejátszhatott a papnövedékek számának csökkenésében, mivel sok fiatal nem tudta kifizetni a képzés díját. Egyes adatok szerint azonban az 1940-es elejétől újra emelkedni kezdett a papnövendékek száma.[41]

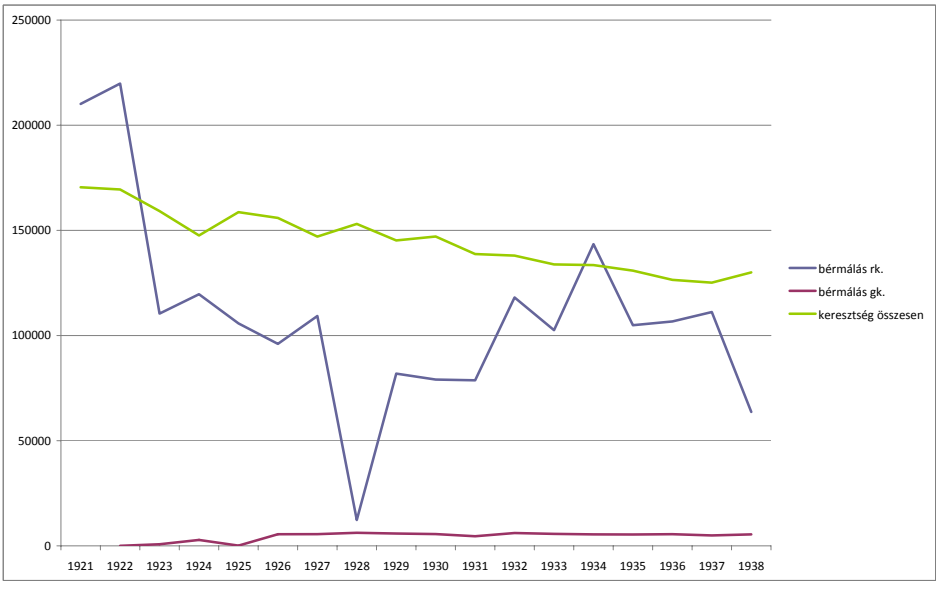
39 Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv.* Új folyam 29. (1921)–43. (1935)

40 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* Összeáll., bev. Beke Margit. Aurora, München–Budapest, 1992. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XII –XIII.) 1. 306–307., 354.

41 Egyházmegyés papnövendékek száma: 1940: 872, 1941: 977, 1947: 863, 1948: 1079; 1948-ban a szerzetesrendi főiskolákon 700 papjelölt tanult, a kisszemináriumokban pedig 290 növendék. Az adatokat közli: *Handbuch* i. m. 81. Forrást azonban nem jelöl meg.

3. diagram: a katolikus keresztelések és az élveszületések számának alakulása[42]

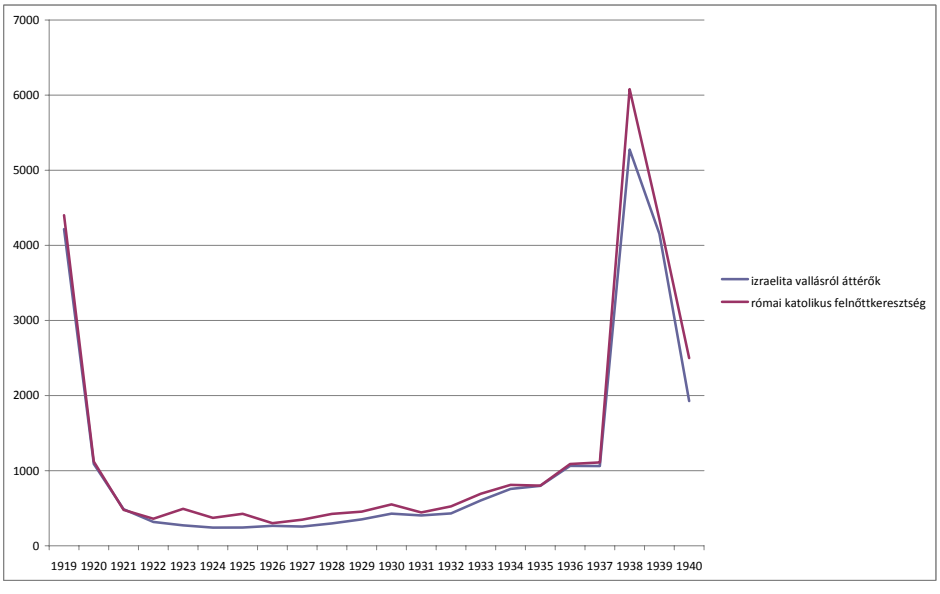

4. diagram: a bérmálások és a keresztelések számának alakulása[43]

42 Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv.* Új folyam 29. (1921)–46. (1938); Történeti statisztikai idősorok 1867–1992. I. Népesség-népmozgalom. Szerk. Klinger András et alii. KSH, Bp., 1992. 90–91.

43 Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv.* Új folyam 29. (1921)–46. (1938)

A katolikus keresztelések és az élveszületések számának alakulása a 3. diagramon mutatja, hogy bár a keresztelések száma csökkent, ez nem a vallástól való elfordulás jele volt, hanem az élveszületések számának csökkenése állt mögötte, mint az egyik meghatározó tényező. A 4. diagram a bérmálások adatait ábrázolja. Ez az idősor arra példa, hogy nem minden adatot lehet hasznosítani. Országos szinten ezek az adatok nehezen értelmezhetőek, mivel a római katolikusoknál egyházmegyénként, sőt espereskerületenként más-más gyakorisággal és időközökben történt a bérmálás. A görögkatolikusok csak néhány egyházkormányzati egységben éltek, így a bérmálások végrehajtása is egységesebb volt, ami az adatokban is megmutatkozik. A keresztelésekнél mindez a probléma nem állt fenn, a keresztelés nem sokkal a születés után megtörtént. Ez látszik a diagramból is.

5. diagram: Az izraelita vallásról katolikus hitre áttérők és a római katolikus felnőttkeresztségek számának alakulása[44]

A korszakban a gyermekek túlnyomó többségét megkeresztelték, majd részesültek az elsőáldozás és a bérmálás szentségeiben. Mindez kevésbé magyarázható a személyes vallásossággal, a hitbuzgósággal, mint inkább a hagyományok követésével. Ezzel szemben a felnőttkorban végzett keresztelés mögött már a megkeresztelt tudatos döntése és más motivációk állhattak. Az 5. diagram adatai azonban azt mutatják, hogy ez sem a hitbuzgósággal, hanem inkább az áttérésekkel állt összefüggésben. Mivel a protestáns felekezetekből áttérőknek nem kellett újra megkeresztelkedniük, elsősorban az izraelita vallásról való áttérés esetén volt szoros összefüggés az áttérés és a felnőttkeresztség között. Az izraelita vallásról áttérők számát tekintve két kiemelkedő év volt, 1919 és 1938.

44 Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv.* Új folyam 27. (1919)–48. (1940)

Az izraeliták jelentős része, 60,8%-a a római katolikus hitre tért át.[45] Az 5. diagram adatai azt a feltevést erősítik, hogy az áttérések hirtelen emelkedése 1919-ben és az 1930-as évek végén kevésbé magyarázható a személyes vallásosság motívumaival, mint inkább az erősödő antiszemita tendenciákkal és konkrét politikai eseményekkel, mint például az első zsidótörvény elfogadásával 1938-ban. A kitérés korábban is sok esetben a társadalmi beilleszkedés eszköze volt, ezekben az években pedig válságkezelési stratégiává vált.[46]

AZ ACTIO CATHOLICA ADATFELVÉTELE

A katolikus egyházban korábban is végeztek statisztikai adatgyűjtést, azonban úgy tűnik, az Actio Catholica, a hívek legjelentősebb szervezete ezt nem találta elegendőnek és megfelelőnek. Az 1935. március 20-i püspökkari értekezlet tárgyalta az Actio Catholica országos elnökségének kéréseit. Ekkor jelentették be, hogy a szervezet űrlapokat küld szét, amelyekkel a munkájához szükséges statisztikai adatok összegyűjtését kívánja megkönnyíteni.[47]

Az Actio Catholicáról a papságnak kiadott körlevél VI. pontja erről így rendelkezett: „A végzett munkáról elszámolást kívánunk. Az országos elnökség útmutatása szerint az Actio Catholica munkaéve az év július 1-ével kezdődik és június 30-án végződik. Eszerint tartozik minden egyházközség július 15-ig elkészíteni beszámolóját s azt köteles a kerületi espereseknek július 15-ig megküldeni. Hogy a beszámolás országszerte egységesen történjék és összegezhető legyen, a püspöki kar magáévá tette az országos elnökség egységes beszámolási íveit. Azért az egyházközségek beszámolásai a jövőben, sőt már az idén is ezen ívek felhasználásával történjenek."[48] Ennek az adatgyűjtésnek az eredményei maradtak fenn az Actio Catholica Országos Elnökségének nyomtatásban is megjelent éves beszámolóiban.[49] Hangsúlyozni kell, hogy az adatgyűjtés az egyházközségekre terjedt ki, nem pedig a teljes katolikus közösségre, így például a szerzetesrendek lelkipásztori munkáját nem mérték fel. A kiküldött kérdőíveknek 1935-ben 88%-át, 1936-ban 86%-át, 1938-ban 91%-át, 1940-ben pedig már 93%-át küldték vissza. Az egyes egyházmegyék között azonban jelentős eltérések voltak. 1935-ben a görögkatolikus egyházmegyéket és a nagyobb városokat, valamint Budapestet kihagyták az adatgyűjtésből, a következő évben azonban már nem tettek kivételt. Első alkalommal, 1935-ben helyzetképet szerettek volna kapni az egyházközségek helyi viszonyairól, a következő években azonban már a folyó évben elért eredmények kimutatása volt a cél.

45 Jánki Gyula: *Hitfelekezeti áttérések Magyarországon az 1919–1938. években.* Magyar Statisztikai Szemle 17. (1939) 1113–1120.

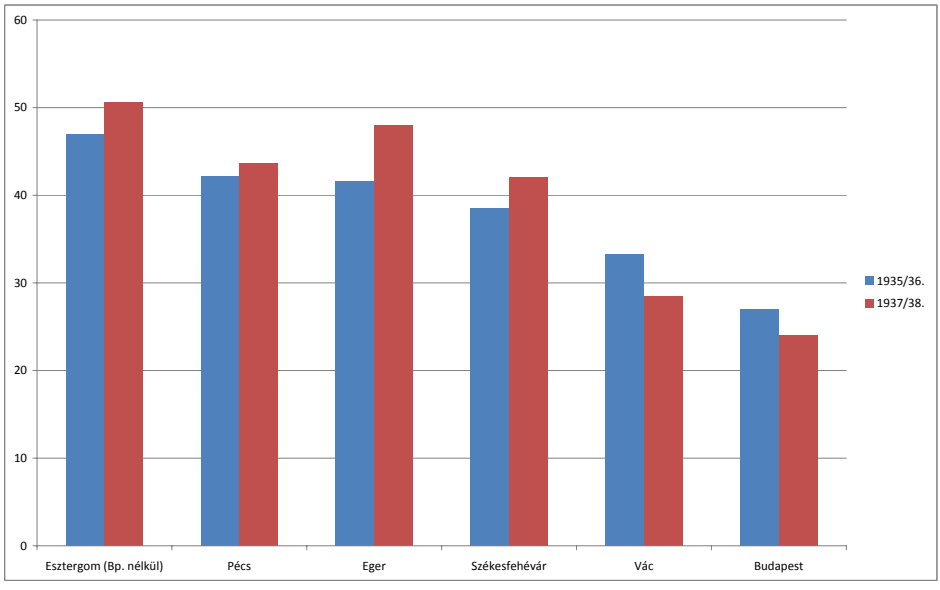
46 Vö. K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Napvilág Kiadó, Bp., 2010. 124–128.

47 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások* i. m. II. 68.

48 *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944.* Szerk. Gergely Jenő. Gondolat, Bp., 1984. 334.

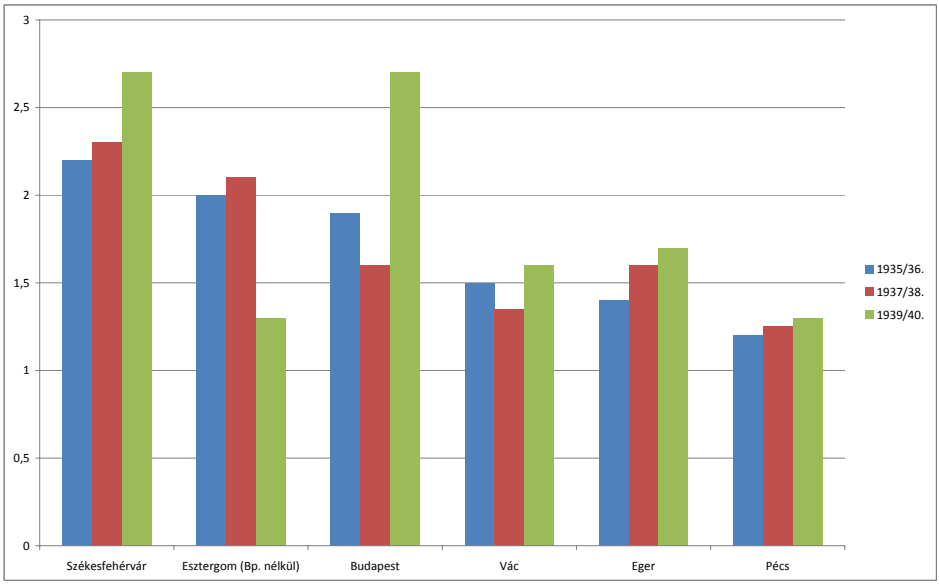
49 Az Országos Széchényi Könyvtárban P 16.914 jelzet alatt található 5 beszámoló: 1935-ről, az 1935/36-os, az 1937/38-as, az 1939/40-es munkaévekről, valamint az 1940/41-es és 1941/42-es munkaévekről szóló összevont beszámoló, utóbbi azonban statisztikai adatokat nem közöl. Az 1939/40-es munkaévről szóló beszámoló adatait közli: Gianone András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948.* ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 2010. 253–290.

Az adatgyűjtést több tényező is nehezítette. Egyes kérdőpontokra a nagyobb városokban nem tudtak adatokat szolgáltatni. Az egyházközségek egy része nem számszerű adattal, hanem statisztikailag értékelhetetlen általános kifejezéssel válaszolt, mint például „sokan", „tele volt a templom" stb. A budapesti kérdőpontok részben eltértek a vidékre kiküldött kérdésektől. A gyónásokra vonatkozó adatokat pontatlannak tartották, a szentáldozásokat pedig nem minden helyen számolták meg. A napi, heti és első péntéki áldozások száma általában túlzott volt, nem volt összeegyeztethető az összes áldozás számával, különösen a nagyszámú húsvéti áldozót figyelembe véve. A szentmisét hallgatókat a hitbuzgalmi szakosztályok évente kétszer számolták meg, és ebből állapították meg az eredményt.

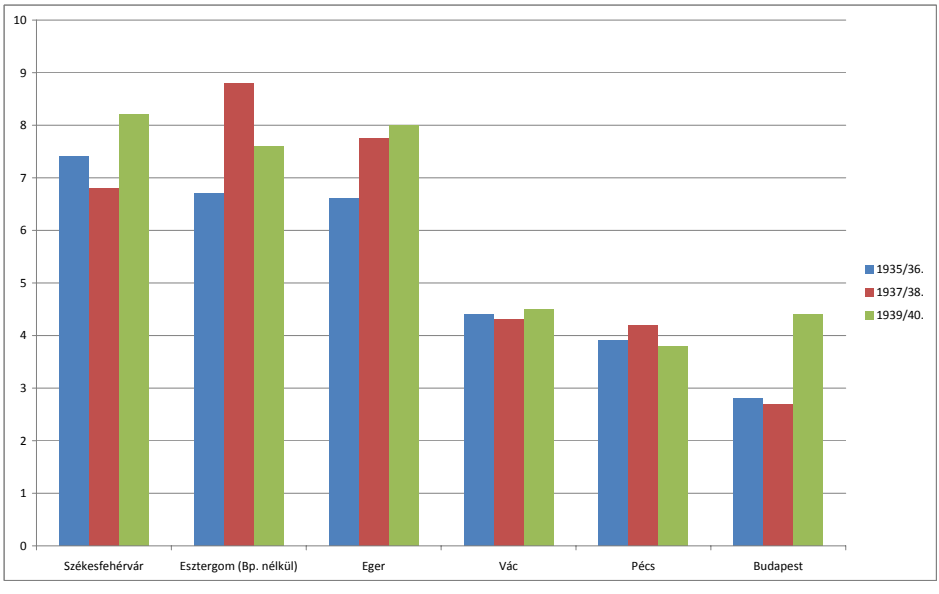

6. diagram: Vasárnapi szentmisét hallgató hívek aránya (%)[50]

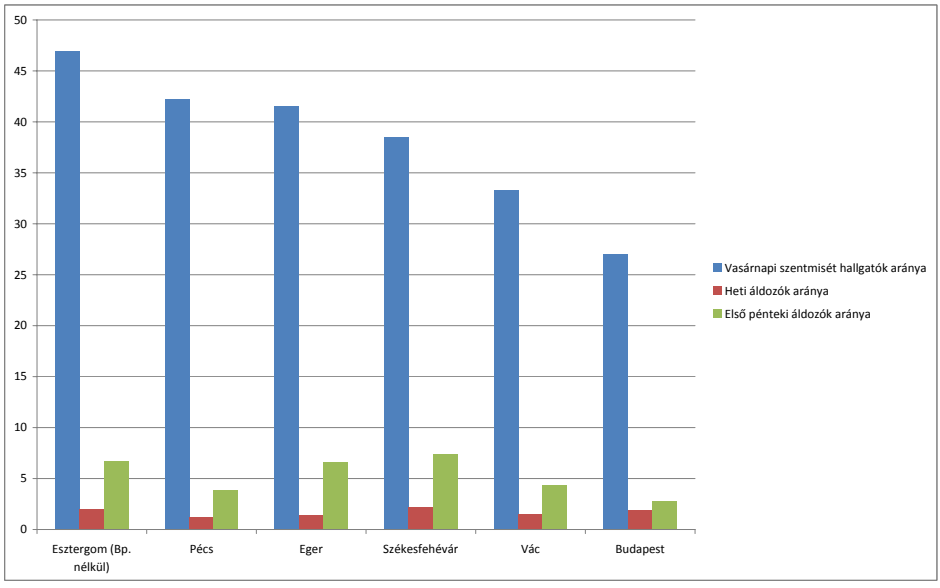
50 Forrás ennél és a következő diagramoknál: *az Actio Catholica Országos Elnökségének beszámolói.* Az 1939/40-es munkaév adatait az eltérő adatfelvétel miatt nem lehetett a másik két munkaév adataival összehasonlítani.

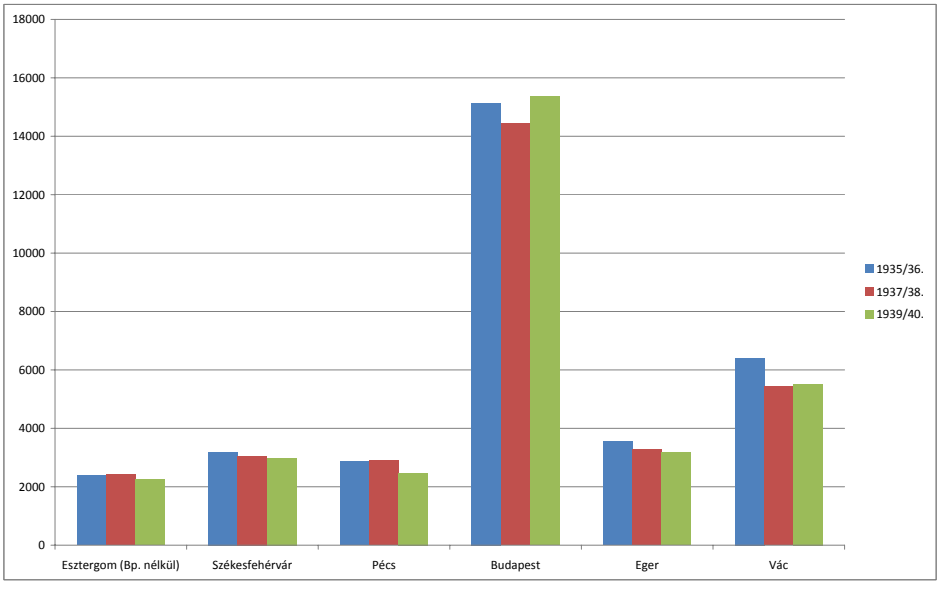
7. diagram: Heti áldozók aránya az összes hívő között (%)

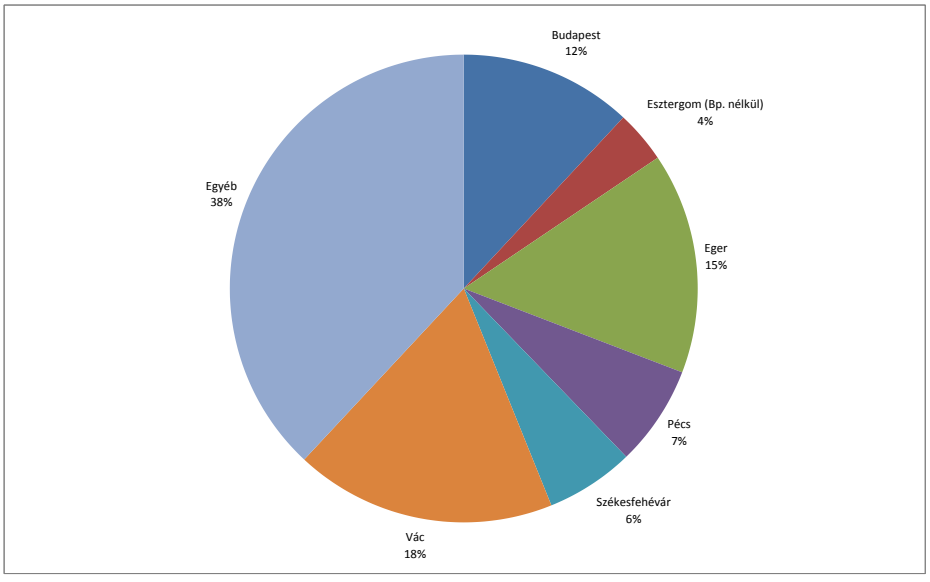
8. diagram: Első pénteki áldozók aránya az összes hívő között (%)

9. diagram: Hitbuzgalmi adatok az 1935/36-os munkaévben (%)

10. diagram: Egy plébániára eső hívek száma a vizsgált egyházkormányzati egységekben

11. diagram: a vizsgált egyházkormányzati egységekben lakó hívek aránya az összes hívő százalékában

A 6–9. diagramokon néhány kiválasztott egyházmegye, valamint Budapest adatait tüntettük fel. Az esztergomi főegyházmegye kivételével az 1938–1940 közötti területi változások ezeket az egyházkormányzati egységeket nem érintették. A 10. és 11. diagram az előző diagramok értelmezését segíti, megjelenítve a vizsgált egyházkormányzati egységek közötti különbségeket az ott lakó hívek számát és az egy plébániára eső hívek számát tekintve. Látható, hogy ez utóbbi szám a nagy kiterjedésű váci egyházmegyében, de különösen a fővárosban lényegesen magasabb volt az ország más részeihez képest. A nagy eltéréseket mutatja, hogy az alföldi tanyavilágban 50-60.000 katasztrális hold nagyságú plébániák is voltak, a Somogy megyei németladi plébániához pedig 42 község, puszta és major tartozott.[51]

A diagramokban feltüntetett adatoknál szinte többet mondanak az Actio Catholica éves beszámolóinak szöveges részei. A szentáldozók és a vasárnapi misehallgatók arányáról a következőket mondta 1935-ben Mihalovics Zsigmond országos igazgató értékelő beszédében:

„Jócskán találtunk plébániákat, ahol napi és heti áldozások egyszerűen nincsenek és első pénteken is csak 10–15-öt tüntet ki egyik-másik nagyobbacska falu. Úgy látszik, hogy a városok előretörésével szemben falun még gyökeres agitációt igényel a gyakori szentáldozás gondolata. […] Hogyan is kívánhatja az ember az áldozások számának emelkedését, amikor pl. egyik faluban az egyetlen szentmise fél 11-kor van! Ugyanitt 100 az iskolás gyermekek száma, akik állítólag havonta áldoznak s az összes áldozások száma mégis csak 1200! Nem is lehet másként! – De *a szentmisehallgatási adatok* általában is a legszomorúbbak. A mélypontot ott találtuk, ahol – bár filia, de a templom

51 *Az Actio Catholica Országos Elnökségének beszámolója az 1935–36. munkaévről.* 8.

helyben van – 707 hívő közül csak 20 ember hallgat misét! – Találtunk filiát, amelynek van temploma, de a máterből [anyaegyház – Cs. B.] a pap *soha* sem megy ki misézni.

A hívek száma itt 737!! Egy püspöki város plébániáján 3573 katolikus hívő van, de ezek közül csak 200 hallgat szentmisét. Igaz, hogy van zárda is, meg más templomok is, azonban az egyházközségi életre, a templomok szeretetére igen sivár világot vet ez az adat. – Vannak általánosságban mozgó adatok. Egyik helyen »mindenki hallgat misét, aki teheti!« Másutt »a ráérő felnőttek 80%-a.« Egyik filiában évente csak 3 mise van, mert a filia – 9 kilométernyire van! a 12 kilométernyire levő másik filián soha sincs mise, stb. stb."[52] A két évvel későbbi beszámoló szintén lehangoló képet festett a szentmisehallgatásról: „A másik szomorú adat *a szentmisét nem hallgatók száma*. Öt és félmillió hívő közül – az iskolások leszámítása után – csak egy millió hívő tesz eleget az Egyház parancsának, amely szerint vasár- és ünnepnapokon »misét becsületesen kell hallgatni«. Tehát csak egyötöd rész. Igaz ugyan, hogy ennél a számításnál le kell hagynunk a kisgyermekeket, betegeket, öregeket és a filiák, tanyák, majorok, stb. népét, mint akik nem vétkes mulasztásból kerülik el a templomot. A tény azonban mindenesetre elszomorító és orvoslást igényel. Orvoslást követel egyrészt a plébániák székhelyén kívül lakó népesség *misehallgatási lehetőségeinek szaporítása által*, másrészt pedig *a templom vonzerejének növelése által*. Mind a két irányban hatalmas feladat vár a hitbuzgalmi szakosztályokra."[53] A misehallgatók alacsony arányának értékelésénél több szempontot is figyelembe kell venni. Egyrészt az adatgyűjtés nem terjedt ki a zárdák és különböző katolikus intézmények templomaiban és kápolnáiban misét hallgatókra. Másrészt a kisgyerekek, a betegek és az öregek nem szándékosan mulasztották el a misehallgatást. Ugyanígy a plébánia székhelyétől távol, tanyákon, majorokban lakó hívek sem, akiknek alkalmuk is ritkán akadt misét hallgatni. A 6–9. diagramok mutatják a főváros és a vidék közötti különbségeket, de a nagy kiterjedésű és a kisebb egyházmegyék közötti eltéréseket is.

KÖVETKEZTETÉSEK

Jelen tanulmány célja nem az volt, hogy átfogó és részletes elemzést nyújtson a címben jelzett témáról, hanem inkább csak a statisztikai adatok használatában rejlő lehetőségekre kívánt rámutatni. A statisztikai adatok fontos és eddig kevéssé használt egyháztörténeti forrásnak tekinthetők. Az adatsorok elemzése a katolikus megújulásról alkotott képünket sok tekintetben árnyalhatja.

A korabeli szakirodalom a különböző felekezeteket egyszerre vizsgálta, amivel egy fontos szempontra világít rá. Bár a katolikus megújulás a katolikus egyházon belül, annak viszonyaihoz képest értelmezhető, azonban érdemes a más egyházakban végbemenő változásokkal összevetve is megvizsgálni a folyamatot. Ezáltal azonosíthatóvá válhatnak olyan külső, társadalmi, gazdasági, politikai tényezők, amelyek minden felekezet hitéletére hatással voltak.

Az Actio Catholica által gyűjtött adatok nem rendezhetőek idősorokba, az adatfelvétel nehézségei és hiányosságai miatt statisztikai felhasználásuk és elemzésük is kor-

52 *Az Actio Catholica Országos Elnökségének beszámolója.* Előadta az országos igazgató az Országos Tanács 1935. évi október 1-én megtartott ülésén. 10.

53 *Az Actio Catholica Országos Elnökségének beszámolója az 1937–38. munkaévről.* 8.

látozott. Mégis képet adhatnak a katolikus hívők közösségéről, olyan képet, amelyet az Actio Catholica vezetői láttak. Egy olyan szervezet irányítói tehát, amely maga is a katolikus megújulás egyik eszköze volt azokkal az egyházközségekkel együtt, amelyekre szervezete épült.

A statisztikai adatok elemzése rámutat arra is, hogy a katolikus megújulás összetett folyamat volt, amelynek hatása sok tekintetben csak hosszabb távon jelentkezhetett. Az elemzés felveti azt a kérdést is, hogy mit értünk a katolikus megújulás fogalma alatt. A statisztikai adatok a folyamat hatásait, eredményeit mutatják meg. Ugyanakkor a helyzetfelmérésből kiindulva a célok kijelölése és a megvalósításukért tett lépések is a megújulás jelei, ahogy például a szentmisehallgatók alacsony arányával szembesülve az Actio Catholica országos elnöksége meghatározta a hitbuzgalmi szakosztályok feladatait.

2015

III.

SERÉDI JUSZTINIÁN – AMI A DISSZERTÁCIÓBÓL KIMARADT

BŐSÉG ÉS HIÁNYOK

Néhány módszertani kérdés és kutatási lehetőségek Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének vizsgálata kapcsán

Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének témája átfogja a Horthy-korszak katolikus egyháztörténetének nagy részét, így általánosabb jellegű módszertani kérdések megfogalmazására is lehetőséget ad, és több kutatási irányt vet fel. Ezek közül kettőt emelnék ki az alábbiakban.

A SZAKIRODALOM KEZELÉSE

A téma szakirodalmi feldolgozottsága nem egyenletes, néhány kérdést részletesen vizsgáltak már, azonban számos alapkutatás hiányzik. Ugyanakkor paradox módon éppen azoknál a témáknál szükséges leginkább visszatérni a forrásokhoz, amelyekről a legtöbb feldolgozás született.

A szakirodalom több szempontból is fontos viszonyítási pont a történész számára. Egyrészt nem lehetséges minden alapkutatást egy embernek elvégezni. Mások kutatási eredményeit felhasználva, egyfajta munkamegosztást alkalmazva lehet egy téma feldolgozásában továbblépni. Másrészt a tudományos munka egyik ismérve, hogy párbeszédet folytat a témában addig született publikációkkal, bekapcsolódva egy virtuális közösségbe. Nagy mennyiségű szakirodalom esetén a sok eltérő értelmezés, „versengő narratíva" mellett a saját vélemény megfogalmazásához elengedhetetlen a forrásokhoz való visszatérés. Számos esetben az eltérő értelmezések közötti ellentmondások vezetnek vissza a kiindulóponthoz.

Szemléletes példa erre az 1938-ban meghozott, úgynevezett első zsidótörvény felsőházi elfogadásával kapcsolatos probléma. A szakirodalom nagyobbik része azt állítja, hogy a Felsőházban a katolikus főpapok megszavazták a törvényjavaslatot.[1] Van olyan szerző, aki erre az állításra építi fel a katolikus püspököket elítélő érvelését.[2] Van, aki nem foglal állást a kérdésben, és nem tárgyalja a katolikus egyház álláspontját.[3] Csupán néhány tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy a főpapok a törvényjavaslat felsőházi szavazásán a Budapesten rendezett, XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus

1 Lásd pl. Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus.* Századok, 121. (1987) 1. sz. 34.; László T. László: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945.* Ford. Molnár Piroska és a szerző. Szent István Társulat, Budapest 2005. 283.

2 Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* 1. köt. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1997. 122.

3 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest 2001. 141–142.

előkészületei miatt nem vettek részt. Azonban állításukat ezek az írások sem támasztják alá forrásokkal.[4]

„A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" címet viselő törvényjavaslatot az Országgyűlés Felsőháza 1938. március 24-i, keddi plenáris ülésén tárgyalta. Az ülés délelőtt 10 óra 7 perckor kezdődött és este 8 óra 30 perckor ért véget. A napirenden nem csak az első zsidótörvény tervezete szerepelt, de az idő legnagyobb részében azt tárgyalták. Az általános vitában Mikecz Ödön igazságügy-miniszteren kívül tizenegyen szólaltak fel. A részletes tárgyalás során a Felsőház hozzászólás nélkül fogadta el a törvényjavaslatot. Az előbb említett 11 hozzászólóból 4 volt római katolikus, 2 izraelita, 3 református és 2 evangélikus. Az izraelita felsőházi tagokon kívül csupán egy ember, Szőke Gyula szólt a javaslat ellen. A törvénytervezetet elfogadta beszédében Raffay Sándor evangélikus és Ravasz László református püspök is. Szőke Gyula római katolikus volt, ügyvéd, földbirtokos, a Csanádi Egyházmegye és a Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesület jogtanácsosa. 1919-ben részt vett Budapesten a katolikus egyházközségek megszervezésében. Vezetőségi tagja volt a katolikus egyetemisták és öregdiákok több szervezetének, így a Szent Imre Körnek, a Szent Imre Főiskolai Internátus Egyesületnek és a Szent Imre Szenátusnak. A Középponti Katolikus Körben is vezető szerepet töltött be, a Credo országos elnökségének szintén tagja volt. Az Actio Catholica igazgatótanácsában a férfiegyesületeket képviselte. Szőke tehát a katolikus értelmiség befolyásos képviselője volt, aktív szerepet játszott a katolikus társadalmi életben. Ráadásul jó kapcsolatokat ápolt a püspöki karral, hiszen ő volt az elnöke a katolikus nagyjavadalmasok által alakított jogügyi bizottságnak.[5]

Szőke Gyula felszólalásában így érvelt: „A törvényjavaslat elfogadásában a legjobban akadályozott a javaslat 4. pontja, amely a megkeresztelkedés tényét állította oda, mint cezúrát a zsidó és a keresztény arányszám közt. Nem tudom azonban elfogadni azért sem, mert az én elgondolásom gyermekkorom óta nem a mások űzése, hanem a mások támogatása és szeretete. Nem tudom elfogadni azért sem, mert nem látom nemcsak azt, hogy ezzel valami előnyt ér el az ország, de még azt sem, hogy ezzel valami nyugalmat tudunk teremteni. Amikor ma itt az eucharisztikus kongresszus alatt magas vallási és erkölcsi megnyilvánulást él át az ország, én azt hiszem, a legszebb törvényjavaslatot akkor hozná a kormány, ha megfogadná azt, amit ezen a kongresszuson hirdetünk és hozná a keresztény szeretet, a keresztény erkölcs és a keresztény igazságosság törvényjavaslatát, rendeleteit és intézkedéseit, ha hozná és adná nekünk azt a munkát, amellyel mi nemcsak kenyeret adunk, de az embereket fel is akarjuk emelni arra az erkölcsi magaslatra, amelyet megértve és amelyen állva, azt mondhatjuk, hogy megvan a magyar és a keresztény testvériség, amely a jövő kibontakozásának egyedüli alapja."[6]

4 Adriányi, Gabriel: *Die ungarischen „Judengesetze" der Jahre 1938, 1939 und 1941 und die katholische Kirche.* In: Wege der Theologie: an der Schwelle zum dritten Jahrtausend. Festschrift für Hans Waldenfels. Hrsg.: Risse: Günter et alii. Bonifatius, Paderborn, 1996, 547.; Fejérdy András: *A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a „zsidótörvényekkel" kapcsolatban.* In: Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére. Szerk.: Hermann István. Egyetemi Széchenyi Kör, Budapest 1999. 175. (A továbbiakban Fejérdy 1999.) Fejérdy Adriányira hivatkozik.

5 *Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről.* Szerk.: Haeffler István. Magyar Távirati Iroda, [Budapest], [1935.] 111–112.; *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* Szerk.: Beke Margit, 1. kötet. Aurora, München–Budapest, 1992, 502., 504.; Prímási Levéltár, Esztergom (a továbbiakban PL) Cat. D/c, 2802/1935. (887/1936. alapszám).

6 Az 1935. évi április hó 27-re meghirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója. 3. kötet. Budapest 1938, 302.

Szőke egyrészt az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt kifogásolta, amely szerint zsidónak minősültek az ezen időpont után áttért konvertiták. Másrészt viszont erkölcsi elvekre hivatkozott, összefüggésben az eucharisztikus kongresszussal. Felszólalása azért is figyelemre méltó, mert a katolikus főpapok valóban nem vettek részt a plenáris ülésen. Bár a parlamenti dokumentumok nem tartalmazzák az ülésen részt vevők névsorát, más forrásokból rekonstruálható például az, hogy Serédi Jusztinián esztergomi érsek mivel töltötte ezt a napot. A hercegprímás külföldi bíborosokat fogadott. Délelőtt a Déli pályaudvaron a philadelphiai érseket, este a Nyugatiban Hlond lengyel prímást és más főpapokat. Délután 6-tól pedig az Ünnepi Csarnokban a pápai legátus tiszteletére rendezett üdvözlő esten vett részt.[7]

A katolikus püspökök álláspontját azonban ismerjük a törvényjavaslattal kapcsolatban. A Felsőház 1938. május 20-án, együttes bizottsági ülésen tárgyalta a javaslatot. Annak ismertetése után először Serédi hercegprímás szólalt fel. Kijelentette, hogy nem híve a visszaható erejű törvényeknek, valamint hangsúlyozta, hogy a törvénynek nem szabad ellentétbe kerülnie az igazságossággal és a felebaráti szerettel. Kiemelte, hogy az igazságosság mindenkivel szemben kötelező és mindenkivel szemben egyforma, abban nem lehetnek fokozatok. Viszont úgy vélte, hogy a felebaráti szeretetben lehetnek fokozatok, így ha jogos önvédelemről van szó, jobban kell szeretni magunkat, mint másokat. Ugyanakkor elfogadhatatlannak tartotta, hogy a „zsidó" fogalmának meghatározásánál különbséget tesznek az 1919. augusztus 1. előtt és az azt követően megkeresztelt között. Ez ugyanis megkérdőjelezte a keresztség szentségének érvényességét és ezáltal kétségbe vonta a „keresztény" fogalmát. Végül a hercegprímás elismerte, hogy a zsidókérdést meg kell oldani. Kijelentette, hogy a törvényjavaslatot annyiban fogadja el, amennyiben az az általa kifejtett elveknek megfelel.[8] Serédi után Glattfelder Gyula csanádi püspök mondta el véleményét. Míg a hercegprímás beszéde inkább általános elvi síkon mozgott, addig Glattfelder gyakorlati kérdéseket is felvetett és aktualizálta a problémát. A csanádi püspök felszólalásában kijelentette, hogy „van azonban a benyújtott tervezetnek olyan szépséghibája, mely elvi okból el nem fogadható s ha az nem módosíttatik, nem lesz lehetséges az egész törvényjavaslatot sem megszavazni."[9] Ez alatt az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt értette. Hangsúlyozta, hogy a keresztség pogányokat átformáló erejét nem lehet kétségbe vonni, és nem lehet „a keresztséget a faji jelleg függvényévé degradálni". A javaslat megszavazását egy másik feltételhez is kötötte: „ha a törvény szövegébe nem lesz beiktatva oly rendelkezés, hogy a kormány az intézkedések folytán állásukat vesztők végellátása tekintetében rendeletileg fog gondoskodni, akkor szintén nem fogadom el a javaslatot."[10] Glattfelder kijelentette, aggódik amiatt, hogy a törvény valóban nyugalmat fog-e biztosítani az országnak: „Mert én úgy látom, hogy akik a zsidókérdéssel kapcsolatban a leghangosabbak, nem annak megoldására törekszenek, hanem ürügyet keresnek, hogy a zavarosban halásszanak. (…) Azt kell látni, hogy a durva uszítás a legselejtesebb elemeket mozgatja meg, amelyek porondra állása nem annyira a zsidók, mint inkább etikai erők

7 Nemzeti Újság, XX. (1938. május 25.) 3. A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus emlékkönyve. Közrebocsátja a kongresszus előkészítő főbizottsága. Szent István Társulat, Budapest 1938, 89–96.

8 Nemzeti Újság, XX. (1938. május 21.) 1.; Fejérdy 1999, 173–174.

9 Nemzeti Újság, XX. (1938. május 21.) 1.

10 Uo. 2.

és tekintélyek biztonságát fenyegeti."[11] Ugyanakkor megjegyezte: „Kétségtelen, hogy a világszerte tomboló antiszemita viharban a zsidók azt aratják, amit ők maguk vetettek (…) Ezek dacára mégsem szabad a problémát azzal a rövid szóval elintézni: úgy kell nekik. Én nemcsak a zsidókat látom, hanem az országot féltem. (…) nyilvánvaló, hogy csak a paragrafusokkal a kérdést nem lehet megoldani. A közhatalomnak bátor és őszinte felvilágosító és rendszerező eréllyel kell a nemzet lelki egyensúlyát helyreállítani. Ebből a szempontból örülni kellene, hogy a törvényjavaslat a kereszténységnek a sajtó terén is arányos részt óhajt biztosítani. Csak az a kívánatos, hogy ha a keresztény újságírók az általuk jobban igényelhető arányt elérik, a keresztény etikának uralmáról a magyar sajtóban is gondoskodjanak. Mert ha a zsidók a redakciókból kivonulnak, de amit erkölcsöt és fegyelmet megbontó és diszkreditáló zsidószellemnek nevezünk, megmarad, a baj és a botrány csak nagyobb lesz. Hogy ezek a különböző irányú aggodalmak, amelyek a törvényjavaslattal szemben sokak lelkét eltöltik, eliminálhatók lesznek, arra reményt leginkább a törvénytervezetnek az a hiányossága nyújt, hogy a részletes intézkedést a kormány kezébe teszi le. (…) Mert föl kell tételezni, hogy minden kormány (…) meg fogja találni a módot, hogy többet használjon, mint ártson. Talán ez a remény indít leginkább, hogy a törvényjavaslat érdemi intézkedéseit elfogadjam" – fejezte be beszédét a csanádi püspök.[12] Serédi és Glattfelder felszólalása nem volt egyértelmű állásfoglalás a törvényjavaslattal szemben, hiszen feltételekkel ugyan, de elfogadták azt. A bizottság azonban nem a törvényjavaslat végleges elfogadásáról tárgyalt, csupán arról volt hivatva dönteni, hogy a javaslat a plenáris ülés elé kerülhet-e, illetve kívánnak-e módosításokat végrehajtani rajta. Glattfelder püspök a javaslat megszavazását az általa javasolt módosítások elfogadásához kötötte. A végleges szöveg azonban tartalmazta az 1919. augusztus 1. előtt és az azt követően megkeresztelkedettek közötti különbségtételt (1938. évi XV. törvény 4. §), és nem került bele az állásukat vesztők végellátásáról való gondoskodással kapcsolatos szakasz. Ha tehát a csanádi püspök tartja magát a bizottsági ülésen kifejtett álláspontjához, valamint részt vesz a plenáris ülésen, a törvényjavaslat végszavazásán nemmel kellett volna szavaznia.

A hercegprímás bizottsági felszólalásában elvi kifogásokat emelt. Jogi szempontból a törvényjavaslat visszaható erejét ítélte el, erkölcsi szempontból az igazságosságnak és a felebaráti szeretetnek való megfelelést vizsgálta, dogmatikai szempontból pedig a keresztség szentségének megkérdőjelezését tartotta elfogadhatatlannak. Mivel felszólalását nem tudjuk egyértelmű állásfoglalásnak tekinteni, érdemes összevetni azzal a beszédével, amelyet alig egy évvel később, a második zsidótörvény tárgyalásakor mondott a Felsőház plenáris ülésén. Ebben a beszédében kijelentette, hogy „a zsidóság közéleti, gazdasági és egyéb tereken való arányos visszaszorítását a nemzet jogos önvédelme okán mindenki szükségesnek tartja". Ugyanakkor hangsúlyozta: „A represszáliákban van igazságosság is, mert meg akarják torolni a deliktumot, de van igazságtalanság is, mert az a megtorlás kollektív, úgyhogy a bűnösökkel az ártatlanokat is sújtják. Az egyház ezeket a represszáliákat soha nem helyeselte. (…) Ismétlem, magam is vallom a visszaszorítás szükségességét, de az a nemzet jogos önvédelme alapján keresztény módon, igazságosan, vagyis az összes körülmények figyelembevételével, lehetőleg egyéni elbírálás alapján történjék. (…) Ezért nem szabad például a keresztség szentségének lelki átalakító hatását sem bizonyos terminushoz kötni, mert meggyőződé-

11 Uo.
12 Uo.

sem szerint ez is igazságtalan."[13] Serédi arra is felhívta a figyelmet, hogy a „keresztény-nek vallott Magyarországon" a keresztény állampolgárokat megillető jogegyenlőséget követeli az igazságosság, valamint hogy a faji alapú különbségtételt később a zsidókon kívül más nem magyar származású állampolgárokra is kiterjeszthetik, ami ellenkezne a Szent István-i elvekkel. A hercegprímás mégis elfogadta a törvényjavaslatot, és kisebbik rosszként abba is beletörődött, hogy a törvény hatálybalépése után megkeresztelkedő zsidók a keresztség felvétele után 20 évig még zsidónak számítsanak.[14] Serédi 1939. április 15-én elmondott beszéde segít megérteni, hogy az igazságosság elve alapján hogyan látta a zsidóság diszkriminációját, azonban természetesen arra nem ad választ, hogy a hercegprímás 1938. május 24-én hogyan szavazott volna a Felsőházban, ha részt vesz az első zsidótörvény szavazásán. Az elvi problémák azonban nem akadályozták meg abban, hogy egy évvel később a második zsidótörvényt elfogadja.

Figyelembe kell azonban venni még egy szempontot. A magyar főpapokat óvatosságra inthette ugyanis a Szentszék álláspontja. Hanauer István váci püspök 1938 tavaszán volt ad limina látogatáson Rómában, és útjáról beszámolt Serédi hercegprímásnak. A *L'Osservatore Romano* a magyar törvényjavaslatot a német és román zsidóüldözéssel állította párhuzamba, aminek Hanauer szerint szerepe lehetett abban, hogy a törvényjavaslat „a Szentszéknél általános megütközést keltett". Luttor Ferencet, a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosát az Államtitkárságra kérették, hogy felvilágosítást adjon. Kihallgatása alkalmával a pápa is „aggodalmaskodva" előhozta a váci püspöknek az ügyet, aki igyekezett megnyugtatni XI. Piuszt, hogy Magyarországon nem lesz olyan zsidóüldözés, mint Németországban, és semmiféle atrocitás nem fog történni. „Úgy látom, leginkább azon ütköznek meg, és ebben dogmatikus sérelmet látnak, éppen most az eucharisztikus kongresszus idejében, hogy az 1919 óta megkereszteltelteket is a zsidók közé számítja a törvény, tehát a keresztségüket nem ismeri el" – írta Hanauer a hercegprímásnak.[15] A váci püspök jól látta a helyzetet. Angelo Rotta nuncius 1938. április 12-i jelentésében számolt be részletesen Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak a törvényjavaslatról, elemezve annak társadalmi és politikai hátterét is. Pacelli csak hetekkel később, május 8-án válaszolt a jelentésre. Főként azt tartotta furcsának és önkényesnek, hogy az 1919 utáni megkeresztelkedéseket nem tartják őszinte megtérésnek, és reményét fejezte ki, hogy a magyar kormány nem fog túl szigorú intézkedésekhez folyamodni a zsidókkal szemben, a magyar katolikusok pedig mérsékelt magatartást fognak tanúsítani.[16] Rotta nuncius valószínűleg ismertette a magyar hercegprímással a bíboros államtitkár álláspontját. A konvertita zsidók között a megkeresztelkedés időpontja szerinti különbségtételt a magyar püspökök is elfogadhatatlannak tartották, ezt a felsőházi bizottsági ülésen Serédi hercegprímás és Glattfelder püspök is elítélte.

Összefoglalva a fentieket, nem tudjuk, hogy az első zsidótörvényt megszavazták volna-e a magyar katolikus püspökök a Felsőházban, mivel nem vettek részt a szavazáson.

---

13 Az 1935. évi április hó 27-re hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Felsőház. Napló, 4. kötet. Budapest 1939. 136–137.

14 Uo. 137.

15 PL Cat. D/c, 1990/1938. Hanauer levele Serédinek, Vác, 1938. május 1.

16 Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano), Archivio della Sacra Congregazione degli Affari Ecclesastici Straordinarii, Ungheria, N° 77 P.O., Fasc. 57. f. 10r-v, N1476/38 Pacelli utasítása Rottának, Vatikán, 1938. május 8. [A tanulmány megjelenési éve 2010. Kb. 2004 és 2010 között a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának itt hivatkozott Történeti Levéltárának anyagát valóban az Apostoli /2019 előtt: Titkos/ Levéltárban lehetett konzultálni. – *A szerk.*]

Bár az alapkoncepcióval, a zsidóság diszkriminációjával egyetértettek, erős kétségek fogalmazódhatnak meg azzal kapcsolatban, hogy a törvényjavaslatot abban a formában elfogadták volna.

A FOGALMI KERETEK ÚJRAGONDOLÁSA

A tanulmányom címében jelzett téma vizsgálata során szükségessé válik nemcsak a szakirodalom értékelése, hanem a korábbi fogalmi keretek, kategóriák újragondolása is. Példaként a „katolikus megújulás" fogalmát említem meg.

A „katolikus megújulás" vizsgálatakor először is a fogalom tér- és időbeli lehatárolását kell elvégezni. A kereszténység kétezer éves története során számos időszak volt, amelyet a kortársak és az utókor az egyház megújulásának, felvirágzásának koraként értékelt. Magyarországot tekintve is „katolikus megújulásként" jellemzik például a reformációra adott válaszként a 16–17. században végbement változásokat, amelyeknek egyik legnagyobb alakja Pázmány Péter volt. Ezt a folyamatot korábban „ellenreformációnak" is nevezték, kiemelve a reformáció szerepét annak megindulásában. Ma inkább a katolikus egyházon belüli, önálló szempontokat figyelembe vevő „katolikus megújulás" kifejezést használják.[17]

A jelenkori magyar katolikus egyháztörténet vonatkozásában már a kortársak is megújulásról, reneszánszról beszéltek. Prohászka Ottokár 1913. február 4-i naplóbejegyzésében, áttekintve a megelőző 20-30 év katolikus lelkiségi és társadalmi kezdeményezéseiből azokat, amelyekben ő maga is tevékenyen részt vett, így írt: „Gondolok arra a mi katholikus reneszánszunkra, mert méltán [így] nevezhetem azt, ami itt körülöttünk feszült s mozog s belebimbózik a világba. Mennyi mindenféle mű és vállalat és iparkodás! (…) Örülök, hogy a katholicizmus vén törzse annyi sok hajtással kíváncsiskodik bele az új világba; azonban azt kell mondanom, hogy ezek szociális cseppek a tenger vagy – mondjuk – a pocsolyák felszínén! Mindebből kivettem a részemet. Deo gratias!"[18] Prohászka tehát egy folyamat megindulását érzékelte, de azt még nem tartotta eléggé mélyrehatónak. A 20. századi „katolikus megújulás" időhatárainak kijelölésében meghatározó volt Nyisztor Zoltán 1962-ben megjelent munkája.[19] A visszaemlékezés és az elemző feldolgozás határterületén álló könyv 1895 és 1945 közé teszi ezt a megújulást. A kezdeti időpont a Katolikus Néppárt megalakulását, a záró időpont pedig a második világháború befejezését jelöli. Ezt a beosztást vette át Adriányi Gábor is 1974-ben megjelent munkájában.[20] Szántó Konrád nem jelölt meg pontos időpontot a folyamat megindulására, de azt az 1890-es évek egyházpolitikai harcaihoz kötötte.[21] A megújulásban szerepet játszottak az egész nyugati világban ható, nemzetközi, valamint a hazai tényezők

17 A fogalom használatára a 16–17. századdal kapcsolatban l. Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve.* Szent István Társulat, Budapest 2001, 298–300., 346. (A továbbiakban Adriányi 2001.)

18 Prohászka Ottokár: *Soliloquia.* 1. kötet. S. a. r.: Schütz Antal. Szent István Társulat, Budapest, é. n. 244. (Prohászka Ottokár összegyűjtött munkái XXIII. kötet.)

19 Nyisztor Zoltán: *Ötven esztendő. Századunk magyar katolikus megújhodása.* Opus Mystici Corporis, Bécs 1962.

20 Adriányi, Gabriel: *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945.* V. Hase und Koehler Verlag, Mainz 1974. L. különösen: 35–42. (A továbbiakban Adriányi 1974.)

21 Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* 2. kötet. Ecclesia, Budapest 1988. 501–508. (A továbbiakban Szántó 1988.)

is. A modern természettudományok, filozófa, történeti kritika által felvetett kérdésekre, amelyek megkérdőjelezték az egyház által közvetített világképet, egyre égetőbb szükség volt választ találni, hiszen ezzel párhuzamosan társadalmi és politikai téren a szekularizáció és a liberalizmus kezdték megrendíteni az egyház(ak) addigi pozícióit. Mindez már a 19. század eleje óta tartó változás volt, viszont Magyarországon a már említett egyházpolitikai küzdelem élezte ki és tette mindenki számára egyértelművé, hogy a katolikus egyház hazai társadalmi és politikai pozíciói átalakulnak. Papok és világi hívek is felismerték, hogy a megváltozott körülmények között a katolikus értékek és érdekek érvényesítése a vallásos emberek mozgósításával, a katolikus tömegek támogatásával képzelhető csak el, és nem halogatható tovább a hitélet elmélyítése sem. A „katolikus megújulás" kezdő időpontjának emiatt fogadható el az 1894-es vagy az 1895-ös dátum, attól függően, hogy a külső, politikai eseményeket (az egyházpolitikai törvények elfogadását) vagy a belső, katolikus politikusoktól indult kezdeményezéseket (a Katolikus Néppárt megalapítása) hangsúlyozzuk-e inkább. A záró időpont tekintetében egységesnek mondható a szakirodalom álláspontja, hiszen több szerző is korszakhatárnak tekinti a második világháború végét és az azzal járó politikai változásokat.[22] Véleményem szerint azonban, bár az egyházak politikai pozíciói megváltoztak, társadalmi szerepük gyökeres változását nem a második világháború vége, hanem az 1946–1951 között végrehajtott intézkedések sora hozta el. Utalni lehet a katolikus egyesületek jelentős részének betiltására, az egyházi iskolák államosítására, a kötelező vallásoktatás megszüntetésére, a katolikus egyház és az állam közötti egyezmény kikényszerítésére s a szerzetesrendek legnagyobb részének felszámolására, Mindszenty József hercegprímás, később pedig Grősz József érsek letartóztatására és elítélésére, végül pedig az Állami Egyházügyi Hivatal felállítására. A „katolikus megújulás" eredményeinek felszámolása, lendületének megtörése 1951-re következett be.

A megújulási folyamat legjelentősebb része az 1919–1944 közötti időszakra esett, és témánk szempontjából is ez az időszak releváns. Az újabb szakirodalom ezzel kapcsolatban azonban kritikai észrevételeket fogalmaz meg, és felteszi a kérdést, hogy lehet-e egységes katolicizmusról, illetve egységes politikai katolicizmusról beszélni a Horthy-korszakban.[23] Nemcsak politikatörténeti, hanem társadalomtörténeti vizsgálatokra is szükség van a folyamat elemzésekor, viszont egyház és állam jó viszonya, az állam támogatása nagyban hozájárult az egyházak megújulásának kibontakozásához, és emiatt első kérdéseink politikatörténeti jellegűek lehetnek.

A „katolikus megújulás" tartalmáról való diskurzust hosszú ideig, talán mindmáig meghatározza Nyisztor Zoltán már említett könyve, amelyet több történész is alapul vett a téma feldolgozásakor. Nyisztor a megújulás előzményeinek felvázolása után kiemelte a megújulás nagy papi személyiségeinek három generációját, írt a külföldi missziókban tevékenykedő magyarokról, a szerzetesrendek növekedéséről, majd világi személyiségek portréit vázolta fel, a sajtó terén bekövetkezett változást elemezte, végül rövid jellemzéseket adott a korszakban alakult szerzetesrendekről, katolikus egyesületekről és intézményekről.[24] Adriányi Gábor a Horthy-korszakkal kapcsolatban monográfiájában

22 Uo. 608.; Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* 2. kiadás. Pannonica Kiadó, Budapest 1999, 120. (A továbbiakban Gergely 1999.)

23 Pl. Spannenberger Norbert: *A politikai katolicizmus.* In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk.: Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 2009, 187.

24 A könyvről l. Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán életrajza.* In: Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Argumentum, Budapest 2005, 250–253. (A továbbiakban: Csíky 2005.)

az egyházpolitikai helyzet elemzésén túl jeles személyiségeket mutatott be, a szerzetesrendek fejlődését, a katolikus egyesületek és iskolák helyzetét ismertette, majd a katolikus nagygyűlések történetét vázolta fel, végül az egyháznak a nemzetiszocializmus elleni küzdelméről írt.[25] Szántó Konrád összefoglaló munkájában a politikatörténet bemutatása mellett a szerzetesség felvirágzását, az egyház oktató-nevelő és egyéb kulturális tevékenységét, a hitélet elmélyítését, a szociális tevékenységet, az egyesületi munkát elemezte.[26] Gergely Jenő az egyházpolitikai elemzés mellett a katolikus társadalmi szervezeteket, a szerzetesrendeket, az egyházi hitéletet, iskolákat és kulturális tevékenységet, valamit a katolikus egyház gazdasági helyzetét mutatta be.[27] Ezekben a máig alapműként használt munkákban a „katolikus megújulás" tartalmi elemeinek kijelölésében, felsorolásában számos hasonlóságot láthatunk. Éppen ezekkel a közös pontokkal kapcsolatban szeretnék felvetni néhány kérdést, egyház és állam viszonyával, a szerzetesrendek fejlődésével, valamint a különböző társdadalmi rétegek megszólításával kapcsolatban.

A magát „keresztény-nemzetinek" mondó, 1919–1944 közötti magyarországi politikai rendszer számára fontos legitimációs tényezőt jelentettek az egyházak, különösen a katolikus egyház. Híveinek nagy száma miatti társadalmi befolyása, iskoláin keresztül az oktatásban játszott szerepe, földbirtokai révén gazdasági súlya, valamint a Szentszék mint nemzetközi politikai tényező mind-mind felértékelték jelentőségét. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter az új hercegprímás, Serédi Jusztinián fogadásakor, 1928. január 19-én a budapesti Déli pályaudvaron elmondott köszöntőjében mintegy összefoglalta a magyar kormányoknak állam és egyház együttműködéséről az egész korszakban vallott felfogását és saját kultúrpolitikáját: „Csernoch hercegprímást az a meggyőződés hatotta át, hogy csak a belső békesség és az állam és az egyház harmonikus együttműködése esetén építhetjük újra valláserkölcsös alapokon a romba dőlt magyar hazát. És az építési munka folyik, és ehhez a munkához bizalommal várjuk és szeretettel kérjük főmagasságodat. Budapestnek és környékének, az Alföldnek, különösen a tanyavilágnak templomokra, a nyomorral küzdő egész társadalomnak intézményekre van szüksége, a vallás vigaszára, hogy az egyén és a család ezernyi gondjával, a nemzet pedig mostoha sorsával meg tudjon küzdeni. Ez a küzdelem csak részben politika, nagy része szellemi, vallási és erkölcsi tusa, amely nagyszerű harcban és még nagyszerűbb munkában Magyarország hívő népe várja a szellemi vezért."[28] A magyar kormányzat nemcsak jogi és politikai eszközökkel, hanem anyagilag is támogatta a katolikus egyházat. Utalhatunk itt az állami költségvetésbe bevett katolikus egyházi és iskolai segélyre, valamint az úgynevezett kongrua-hozzájárulásra, amellyel az alsópapság fizetését egészítették ki.[29] A 18. században állami kezelésbe vett szerzetesi birtokokból létrehozott úgynevezett Vallás- és tanulmányi alapok kezelését egy egyházi-állami vegyes bizottság ellenőrzése mellett a kultuszminisztérium végezte. Az alapítványi birtokok jövedelmét szintén katolikus egyházi célokra fordították.[30] Az anyagi támogatásnak is megvoltak azonban a határai. A gazdasági világválság idején, 1929–1930-ban több alkalommal is szóba került, hogy

25 Adriányi 1974.
26 Szántó 1988, 592–608.
27 Gergely 1999.
28 MTA Hírarchívum 1920–1945. Hírkiadás, 1928. január 19. 8. http://archiv1920-1944.mti.hu (2020. november)
29 Gergely 1999, 315–317.
30 Uo. 291., 315–317.

több szerzetesrend olyan építkezésekbe kezdett, amelyeknek nem volt meg az anyagi fedezetük, és utólag kért pénzügyi segítséget. A Magyar Katolikus Vallás- és Tanulmányi Alapokra Felügyelő és azok Kezelését Ellenőrző Bizottság 1929. október 30-i ülésén foglalkozott a kérdéssel, megállapítva, hogy a Vallásalap a nehéz gazdasági helyzetben nem tud segíteni ezeknek a szerzetesrendeknek. A bizottság felkérte a megyéspüspököket, hogy az egyházmegyéjük területén lévő szerzetesrendek vezetőit figyelmeztessék: az építkezések megkezdése előtt vizsgálják meg, van-e rá fedezet. Határozatban figyelmeztették továbbá a szerzetesrendek főnökeit, hogy új építkezéseknél ne számítsanak a Vallásalap támogatására.[31] Néhány hónappal később Klebelsberg Kunó kultuszminiszter a hercegprímáshoz intézett levelében tért vissza a kérdésre, miután vissza kellett utasítani a karmelita rend kölcsönkérelmét. „Ez alkalomból van szerencsém Főmagasságodat tiszteletteljesen felkérni, méltóztassék a nagyméltóságú püspöki karral és az egyes szerzetesrendekkel közölni hogy a katholikus hitélet és nevelés szempontjából még oly fontosnak tartott újabb vállalkozás és építkezés megkezdése előtt tegyék alapos és gondos mérlegelés tárgyává, vajon annak végrehajthatósága gazdaságilag kellőleg meg van-e alapozva, azaz a szükséges anyagi fedezet már előre biztosítva van-e, mert ez idő szerint, sőt nyilván hosszabb időn át, sem a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárca, sem a m[agyar] kath[olikus] vallás- és tanulmányi alap nincs abban a helyzetben, hogy az előzetes tudomás és hozzájárulásának biztosítása nélkül megkezdett műnek befejezhetéséhez szükséges anyagi eszközöket segítségül nyújtsa."[32] A hercegprímás fel is hívta az ordináriusok és az összes hazai szerzetesrend figyelmét, hogy „arra nem lehet és nem szabad számítani, hogy az önkéntes elhatározással megkezdett építkezést a magyar kath[olikus] vallás- és tanulmányi alap majd segít folytatni és befejezni."[33] Ugyanakkor nemcsak az állam, hanem a törvényhatóságok is támogatták anyagilag az egyházi célokat. Különösen fontos volt ez Budapest esetében, amely segélyeket folyósított a különböző felekezeteknek, de emellett építési telkek adományozásával és rendkívüli pénzügyi juttatásokkal is segítette az egyházakat. A fővárosi önkormányzatnak mint kegyúrnak kötelessége volt a templomok építésének támogatása. Itt is felmerült a túlköltekezés problémája. 1932-ben Karafiáth Jenő kultuszminiszter a hercegprímásnak írt levelében kifejtette, hogy tapasztalata szerint az egyházközségek gyakran kezdenek az egyházi főhatóság előzetes engedélye nélkül olyan építkezésekbe, amelyeknek később nem tudják viselni a költségeit. Ezért arra kérte Serédit, lépjen fel ez ellen, és utasítsa az egyházközségeket adósságaik rendezésére, hogy a vállalkozók ki tudják fizetni munkásaikat.[34] A katolikus megújulásnak tehát anyagi vonatkozásai is voltak, és még a keresztény-nemzeti Magyarországon sem lehetett pénzügyileg megalapozatlan tervek megvalósításába fogni vagy túlköltekezni. Az állami vagy önkormányzati támogatás kibővítette a lehetőségeket, de a gazdasági világválság az egyházi célok megvalósításának is határt szabott.

A magyar katolikus megújulás aspektusai közül nagy figyelmet kapott a szerzetesség fejlődése, Gergely Jenő egyenesen a hitélet elmélyülésének és fellendülésének első számú tényezőiként említi a női és férfi szerzeteseket.[35] A magyar szakirodalomban elfogadott állítás, hogy a két világháború között Magyarországon szerzetesi megújulás ment

31 PLCat. D/c, 42/1930. Serédi levele az összes ordináriusnak, Esztergom, 1930. január 7.

32 PL Cat. D/c, 369/1930. Klebelsberg levele Serédinek, Budapest, 1930. január 9.

33 Uo. Serédi levele Klebelsbergnek, Esztergom, 1930. február 3.

34 Gergely Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff-) Párt (1920–1939)*. Gondolat Kiadó, MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, Budapest, 2010, 238–249.

35 Gergely 1999, 180.

végbe, mely mind a szerzetesrendek létszámának növekedésében, mind pedig a szerzetesi fegyelem megszilárdulásában megmutatkozott.[36] Egy nemrég megjelent forráskiadvány azonban elgondolkozásra késztet ebben a kérdésben. A Somorjai Ádám által szerkesztett kötet a vatikáni Szerzetesi Kongregáció Levéltárában 2006-ban kutathatóvá vált iratokat és a Szent Anzelm Bencés Prímásapátság Levéltárában őrzött dokumentumokat közöl a magyarországi szerzetesrendek 1927–1935 közötti apostoli vizitációjával kapcsolatban.[37] A vizitáció lefolytatására, a vizitátorok kinevezésére vonatkozó források mellett a vizitációs jelentések jelentős része is megtalálható a kiadványban. A vizitációt 1927-ben, Cesare Orsenigo budapesti apostoli nuncius indítványára rendelte el XI. Piusz pápa. Orsenigo nuncius azzal érvelt, hogy az első világháború után Magyarország elvesztette területének kétharmadát, a határváltozással megszakadtak a régi intézményes kapcsolatok, a rendházakat elvágták tartományi központjaiktól, és mindez negatív hatással volt a szerzetesi fegyelemre. Három vizitátort neveztek ki, Hubert Hansen verbita tartományfőnököt, aki jól ismerte a magyar nyelvet, a férfirendek számára, Áronffy Ferenc lazarista tartományfőnököt a női rendek számára, valamint Magdics Ignác pápai prelátust a két előbbi vizitátor rendjeinek meglátogatására.[38] Hansen 1929-re készítette el vizitátori jelentéseit, és javaslatai értelmében a Szerzetesi Kongregáció egy újabb, második vizitációt rendelt el 1930-ban, de már más formában. Ekkor az egyes rendi generálisokat kérték fel, hogy javasolják a vizitátor személyét, aki apostoli delegátusi kinevezést kapott, széles jogkörrel. A vizitáció folyamán tehát adott esetben javaslatot tehetett elöljáró letételére, új elöljáró választására, kinevezésére is. Az apostoli delegátusok kinevezése 1931-től kezdődött meg, a jelentések 1931–1935 között készültek el. Az erről a második vizitációról fennmaradt anyagok meglehetősen hiányosak, viszont a kötetben teljes körűen olvashatóak Hubert Hansen vizitációs jelentéseinek az egyes férfi szerzetesrendekre vonatkozó bevezető részei, három rend kivételével, amelyek esetében nincs meg a jelentés. A vizitáció előre nyomtatott kérdőívét a bencések esetében közli Somorjai, a többi rend esetében térképen tünteti fel a meglátogatott rendházakat, közli azok alapítási évét és szerzetesi létszámát, valamint a tanítórendek esetében a fenntartott iskolák tanulói létszámát. Sajnos eddig nem került elő a vizitációról a Szerzetesi Kongregációban készült értékelő jelentés. A női szerzetesrendek vizitációjáról szóló jelentését Áronffy Ferenc 1932-ben küldte el a Szerzetesi Kongregációnak. Ő 300 kolostort látogatott meg. Mint már említettem, 1927-ben Orsenigo nuncius éppen a szerzetesi fegyelem terén mutatkozó negatív tendenciákra hivatkozva indítványozta az apostoli vizitáció elrendelését. A vizitáció során a vizitátor, illetve az apostoli delegátus a pannonhalmi főapáti koadjutor, a piarista tartományfőnök és a csornai premontrei apát megválasztásában, illetve kinevezésében játszott fontos szerepet, megoldva ezzel az említett rendek vezetési válságát, ugyanakkor beavatkozva a rendek életébe. Milyen hatással volt tehát az apostoli vizitáció a magyarországi szerzetesrendi megújulásra? Át kell-e értékelnünk ennek fényében a szakirodalomban olvasható megállapításokat? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása újabb alapos kutatásokat igényel.

36 Lásd pl. Szántó 1988, 592–593. és Gergely 1999, 179–180.

37 Somorjai Ádám: *Visitatio apostolica institutorum vitae consecratae in Hungaria 1927–1935. – A magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációja 1927–1935.* Pannonhalma 2008, 576. (Rendtörténeti Füzetek 13.) (A továbbiakban Somorjai 2008.) A kötetről lásd Csíky Balázs recenzióját: Levéltári Szemle, LVIII. (2008) 3. sz. 94–97.

38 Somorjai 2008, 114–115., 129–134.

A magyar katolikus megújulással kapcsolatban szükséges megvizsgálni a két világháború közötti időszak társadalmi problémáit is, választ keresve arra a kérdésre, hogy a parasztság és a munkások megszólításában mennyire volt sikeres a katolikus egyház. A földkérdés a Horthy-korszakban is súlyos társadalmi probéma volt Magyarországon, mivel aránytalan volt a birtokok megoszlása, nagy volt a mezőgazdaságban dolgozók száma, a szegényparasztok és a mezőgazdasági munkások pedig rossz körülmények között éltek. A katolikus egyház jelentős birtokokkal rendelkezett. A főpapok viszont ellenezték a földreformterveket, és arra hivatkoztak, hogy az egyházi vagyon meghatározott célokat szolgál, mint például a papság és az alkalmazottak ellátása, intézmények fenntartása. Ugyanakkor a szegényparasztok és mezőgazdasági munkások nagy része katolikus hívő volt, és a katolikus szociális tanítás is sürgette a mezőgazdaságból élők életkörülményeinek javítását. A katolikus értelmiség megoldási javaslata az volt, hogy az egyházi birtokokat kisbérlőknek adják haszonbérletbe, ez azonban nem valósult meg.[39] További elemzésekkel lehetne feltárni, hogy az egyházi nagyjavadalmasoknak a földkérdésben elfoglalt álláspontja befolyásolta-e, és ha igen, mennyiben a falusi lakosság vallási viszonyait.

A katolikus egyház számára kihívást jelentett, hogy a parasztság körében a korszakban egyre gyorsabban kezdtek terjedni a protestáns kisegyházak, vagy katolikus szóhasználattal szekták. A püspöki kar már 1922-ben foglalkozott a kérdéssel, és 1925-ben utasítás adott a Szent István Társulatnak, hogy közérthetően megírt röpiratokat adjon ki a szekták ellen. 1925 és 1928 között összesen nyolc füzet jelent meg ebben a témakörben. 1940-ben pedig az Actio Catholica füzetsorozatában publikáltak egy rövid összefoglaló írást.[40]

A katolikus egyház érdeklődése különösen az 1930-as években fordult a parasztság felé, összefüggésben azzal, hogy a falukutató mozgalom és a népi írók faluszociográfiái révén a parasztság helyzete nagyobb nyilvánosságot kapott. Népfőiskolákat szerveztek a parasztfiatalok képzésére és a falusi vezető réteg kinevelésére. A korszak legszervezettebb és legjelentősebb katolikus szociális mozgalma, az 1935 és 1946 között működő KALOT is az agrárifjúság számára jött létre. A püspöki kar viszonya a szervezethez ellentmondásos, több esetben konfliktusokkal terhes volt.[41] Ugyanakkor az egyházi vezetés is felismerte, hogy hallatnia kell szavát a parasztság helyzetéről folyó vitában. 1936 nyarán az Actio Catholica Országos Elnöksége pályázatot hirdetett a hittudományi főiskolák hallgatói számára, hogy nyári szünetük ideje alatt falukutatást végezzenek és elkészítsék annak a falunak szociográfiáját, amelyben nyári pihenésüket töltik.[42] Az 1936. október 3–6. között megrendezett 27. katolikus nagygyűlés témája pedig „Krisztus és a falu" volt.[43] Még elvégzendő feladat annak elemzése, hogy a parasztság körében milyen visszhangjuk volt ezeknek a vitáknak, folyamatoknak.

A munkásság esetében fel lehet hívni a figyelmet arra, hogy a kereszténységszocialista mozgalom a két világháború közötti időszakban sem vált a magyar közélet meghatározó

39 Csíky Balázs: *A katolikus nagyjavadalmasok és a Gömbös-kormány telepítési tervei.* In: Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945). Szerk.: Szilágyi Csaba. Gondolat Kiadó Barankovics István Alapítvány, Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 2008, 131–160.

40 Csíky 2005. 35–38.

41 A KALOT-ról lásd: Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest 1998.

42 Magyar Sion, 1936. július 5., 2.

43 PL Cat. D/c 3112, 3242/1936.

tényezőjévé, és a kereszténységszocialista szakszervezetek nem voltak egyenrangú ellenfelei baloldali megfelelőiknek.[44] Számos katolikus értelmiségi számára fájó pont volt, hogy a munkásság nagy részét az ateista alapon álló szociáldemokrata szakszervezetek tömörítik. Azért is volt számukra szimpatikus az 1930-as évek végén a nyilas mozgalom, mert Szálasiék létre akartak hozni egy olyan munkásmozgalmat, amely nemzeti alapon állt és kereszténynek mondta magát.[45] Mindez a katolikus egyháznak a munkásság körében való viszonylagos sikertelenségének problémáját veti fel, és ezzel összefüggésben a szélsőjobboldal és a vallásos értelmiség viszonyának kérdését is tovább árnyalja.

A „katolikus megújulás" fogalmát azonban nem csupán önmagában, hanem felekezeti és nemzetközi összehasonlításban is érdemes megvizsgálni. A kedvező társadalmi és politikai feltételek a Horthy-korszakban mindegyik történelmi keresztény egyházban elősegítették annak a megújulási folyamatnak a kibontakozását, amelynek előzményei a 19. század végére nyúltak vissza. Mindez társadalmi, politikai, erkölcsi és kulturális téren is megmutatkozott. A protestáns egyházakban előtérbe került az egyházak belső megerősítése, a szórványközösségek gondozása, felvirágzott az egyesületi élet, új templomok épültek. Az 1930-as évek elején mindkét protestáns egyházban új istentiszteleti rendtartást vezettek be, és megújították az egyházi törvénykönyvet. Megélénkült az egyházi sajtó- és kiadói tevékenység. A református egyházban a megújulási mozgalomnak több irányzata alakult ki. Az egyik az egyesületi munkára kívánt építeni, a másik inkább a gyülekezetben folyó munkát állította a középpontba. A holland református teológia hatása alatt álló úgynevezett történelmi kálvinizmus az erőteljes református öntudatra és küldetéstudatra nevelő munkát helyezte előtérbe. A társadalmi szerepvállalás kiemelkedő eseményei voltak a Soli Deo Gloria református diákszövetség balatonszárszói üdülőtelepén rendezett értelmiségi találkozók, amelyek közül kiemelkedett az ország jövőjéről tanácskozó 1943-as találkozó. Az evangélikus egyházban felvirágzott a testületet alkotó és életüket az egyházi munkának szentelő nők, a diakonisszák tevékenysége, akik betegápolással, valamint gyülekezeti munkával (családlátogatás, betegápolás) foglalkoztak. Sorra alakultak a diakonisszaegyesületek és anyaházak. Az evangélikus egyházi iskolák magas színvonalú oktatást nyújtottak.[46] a történelmi protestáns egyházakban kibontakozó megújulási mozgalmak mind kiváltó okaikban, feltételeikben, mind pedig számos tartalmi elemükben hasonlóságot mutatnak a katolikus megújulással. Ezeknek a párhuzamos folyamatoknak a mélyebb összehasonlító elemzése a katolikus egyháztörténet számára is fontos eredményeket tartogat.

A magyar katolikus megújulás fogalmának nemzetközi összehasonlításban való vizsgálatakor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az első világháború után Európában általában is tapasztalható az egyházi élet fellendülése. A magyarországihoz hasonló méretű megújulás azonban leginkább Franciaországban következett be. Ott a szerzetesrendek visszatérhettek házaikba, az egyházi vagyon kezelését az állam az újonnan létesített egyházmegyei alapokra bízta, számos új templom épült, és kibővült a katolikus iskolahálózat. Jelentős liturgikus és biblikus mozgalom bontakozott ki, erőteljes fejlődésnek indult az ebben az időszakban létrehozott Actio Catholica.[47] A franciaországi társadalmi

44 Gergely Jenő: *A kereszténységszocializmus Magyarországon (1924–1944).* Typovent Kiadó, h. n., 1993, 7–8.

45 Csíky 2005, 141.

46 *Magyar művelődéstörténet.* Szerk.: Kósa László. Osiris, Budapest, 1998, 424–426.; *Magyarország a XX. században.* Főszerk.: Kollega Tarsoly István, 2. kötet. Babits Kiadó, Szekszárd 1997, 356–374.

47 Adriányi 2001, 393–394.

és politikai helyzet azonban merőben más volt, mint a magyarországi. Hazánkat a hasonló helyzetben lévő és földrajzilag is közelebb fekvő környező országokkal lehetne összevetni, de egy ilyen elemzés több szempontból sem váltaná be a hozzá fűzött reményeket. Egyrészt szomszédaink katolikus egyházainak jelentős része a magyar katolikus egyházhoz tartozott ténylegesen 1918 előtt, de jogilag utána is még hosszabb ideig. A felvidéki területek vonatkozásában az egyházmegyei határoknak a politikai határokhoz való igazítása csak 1937-ben következett be, de az is csak ideiglenes megoldás volt, amelyet az első bécsi döntés miatt 1939-ben módosított a Szentszék. A vagyoni kérdéseket a szlovák és a magyar félnek a korszakban nem sikerült rendeznie, és a végleges területi rendezés egyházi vonatkozásban csak 1977-ben következett be. Erdélyben a román konkordátum megkötése után módosították az egyházszervezetet, majd ezen a második bécsi döntés miatt, 1941-ben újra változtatni kellett. Másrészt a környező országok egy része az ortodoxiához tartozik. Romániában a felekezeti és a nemzeti hovatartozás között szoros összefüggés van, a római katolikus egyház a magyar nemzetiséghez kapcsolódik. Jugoszlávián belül Szerbiában az ortodox egyház jelenti a nemzeti, és ezzel együtt meghatározó vallásfelekezetet. Az említett két szempont miatt tehát a környező országok katolikus egyházainak vizsgálata jelentős részben (a Felvidéket, Kárpátalját, Erdélyt, a Bácskát tekintve) a magyar katolikus egyháztörténet kereteiben helyezhető el a korszakban, nem pedig nemzetközi összehasonlításként értelmezhető.

Végül, de nem utolsósorban a „katolikus megújulás" fogalmát az 1948–1964 közötti időszak egyháztörténetéből visszatekintve is meg lehet vizsgálni. Ha elfogadjuk, hogy a két világháború közötti időszakban jelentős katolikus megújulás ment végbe, akkor felvetődik a kérdés, hogy mindez hogyan hatott a következő korszakban, figyelembe véve azt is, hogy az 1945 utáni kulcsszereplők az előző időszakban már fontos szerepet játszottak (például Mindszenty József már akkor politizál, zalaegerszegi apátplébános, 1944-től veszprémi püspök, Grősz József már 1928-tól győri segédpüspök, Czapik Gyula a katolikus sajtó egyik irányítója 1939-től már veszprémi megyéspüspök). A hívek tömegeinek pedig még meghatározó élménye lehetett az 1938-as nemzetközi eucharisztikus kongresszus. A katolikus egyház 1948 utáni megtörésének ismeretében, a politikai rendőrség által beszervezett papok, főpapok tevékenységének tudatában, az aktív hitéletet élő emberek számának csökkenését látva felvetődik a kérdés: talán a megújulás mennyiségi fejlődésétől elmaradt a belső, lelki növekedés? Vagy nem erről volt szó, hanem túl kemény próbatétel elé kerültek a hívő emberek? Ezek már olyan kérdések, amelyek a történettudomány részeként értelmezett egyháztörténet területéről átvezetnek a teológiai tudományként felfogott egyháztörténet területére.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányomban két problémát vizsgáltam meg a két világháború közötti katolikus egyháztörténettel kapcsolatban. Az egyik a szakirodalom értékelésének és felhasználásának kérdése, amely általános módszertani probléma. Közhelynek tűnő megállapítás, hogy a Horthy-korszak egyháztörténetének feldolgozottsága egyenetlen. Paradox módon mégis azoknál a témáknál nem lehet csupán a szakirodalomra támaszkodni és szükséges leginkább visszatérni a forrásokhoz, amelyekről a legtöbb feldolgozás született. A különböző értelmezések egyrészt megnehezítik a saját vélemény kialakítását, relativizálják

a források tartalmát, másrészt viszont ellentmondásaikkal visszavezetnek a kiindulóponthoz, és segítenek új kérdések megfogalmazásában.

A másik probléma a fogalmi keretek újragondolása. Magától értetődőként használunk olyan fogalmakat, amelyek tartalmát az újabb kutatások fényében szükséges lenne újradefiniálni. A példaként említett „katolikus megújulás" fogalma a Horthy-korszak esetében kulcsfontosságú. Elemzése elsősorban nem a fogalom által jelölt folyamat megkérdőjelezését jelenti, hanem kritikus kezelését. A korábbi szakirodalom által kijelölt tartalmi elemek mellett felvethető újabb tényezők bevonása, például a katolikus megújulás anyagi hátterének vizsgálata, felekezeti és nemzetközi összehasonlító elemzése. Az újabb források ismeretében változhat a szerzetesrendek fejlődéséről alkotott kép. A megújulást, fellendülést erősítő vonások mellett a fogalmat árnyalhatja a kudarcok, megoldatlan problémák számbavétele. Mindez pedig értékes eredményeket hozhat a történeti kutatásban.

2010

SERÉDI JUSZTINIÁN HERCEGPRÍMÁS BESZÉDEI

Serédi Jusztinián 17 évi hercegprímási működése során számos beszédet tartott. Prédikációi mellett felszólalt az évente megtartott katolikus nagygyűléseken, egyéb egyházi rendezvényeken, beszélt a fontosabb egyházi és állami ünnepek alkalmával. Ebből a szempontból kiemelkedőnek mondható a Szent Imre-év, a Szent István-év és az Eucharisztikus Világkongresszus eseménysorozata. A rádión keresztül is szólt a bíboros hercegprímás a hívekhez és az ország népéhez. Politikai szempontból különösen fontosak lehetnek az Országgyűlés Felsőházában elmondott beszédei. Itt azonban nem volt túlságosan aktív, hiszen 16 év alatt csupán hétszer szólalt fel a plenáris ülésen. Válaszolt a Felsőház elnökének üdvözlésére, felszólalt a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvasági biztosítás vitájában, a középiskolai törvény kapcsán, a felvidéki területek visszacsatolásakor, a második és a harmadik zsidótörvény vitájában, valamint a kishaszonbérletekről, kisbirtokokról és házhelyekről szóló földbirtok-politikai törvénytervezet vitájában.[1] Ezek közül a zsidótörvények vitájában elmondott felszólalásai váltottak ki nagy visszhangot, azonban jelen dolgozatnak nem ez a témája.[2] Nagy sajtóvisszhangja volt annak is, hogy felvetette a házassági törvény módosítását. Erre először az 1934-es katolikus nagygyűlésen mondott záróbeszédében utalt, majd 1935 februárjában, a XI. Piusz pápa megkoronázásának 13. évfordulójára rendezett ünnepségen jelentette be, hogy törvényjavaslatot készített a házassági törvény módosítására.[3] A törvényjavaslat körül kialakult vita szintén olyan terjedelmű téma, amely meghaladja ennek a dolgozatnak a kereteit.

Beszédeinek jelentőségét lemérhetjük azon is, hogy közülük melyek jelentek meg a folyóiratokban és újságokban való publikáción kívül, különlenyomatként, füzet alakban vagy gyűjteményes formában. Egyrészt megjelentek alkalmi beszédei,[4] másrészt megjelentek tudományos előadásai, közülük is főleg azok, amelyeket a Szent István Akadémián mondott el.[5] Utóbbi előadásai több nyelven, olaszul, angolul és franciául is

1 Vö. *Felsőházi naplók.*

2 A téma alapos feldolgozását adja: Fejérdy András: *A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a „zsidótörvényekkel" kapcsolatban.* In: Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére. Szerk.: Hermann István. Egyetemi Széchenyi Kör, Bp., 1999, 171–209.

3 Nemzeti Újság, 1934. szept. 26., 18.; Új Lap, 1935. febr. 12., 3. A vita teljes sajtóanyaga megtalálható: Prímási Levéltár, Esztergom, Cat. D/c 1935, mellékletek doboz.

4 Pl. Sollemnis oratio. Ünnepi beszéd Szent Imre herceg 900 éves jubileuma alkalmából. Esztergom, 1930.; Serédi Jusztinián rádiószózata. Bp., 1943 (A Középponti Katolikus Kör kiadványai 7.; Serédi a férfiakhoz szólt beszédében); Serédi Jusztinián szózata az országos katolikus egyetemi és főiskolai ifjúsághoz. Bp., 1943.

5 Pl. Mátyás király, az igazságos. Bp., 1939. (különlenyomat a Budapesti Szemléből; a Corvin-koszorúval és Corvin-lánccal kitüntetettek számára rendezett díszvacsorán elmondott beszéd); a Szent István Akadé-

napvilágot láttak.[6] 1943-ban pedig a Szent István Akadémián tartott előadásokból egy gyűjteményes kötet is megjelent a Jelenkor kiadásában „Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás öt beszéde" címmel.[7] A *Jelenkor* című folyóiratot 1939-ben alapította Katona Jenő, miután ugyanabban az évben az általa szerkesztett és 1931-ben indult *Korunk Szava* című katolikus folyóiratot betiltották. A *Jelenkor* 1944 márciusáig, a német megszállásig jelenhetett meg. Szerkesztőbizottságának tagja volt Horváth Sándor domonkos szerzetes, nemzetközileg elismert teológus, Molnár Kálmán és Szekfű Gyula egyetemi tanárok. Szerkesztője Katona Jenő volt. A lap a katolikus reformnemzedék demokrata irányvonalát képviselte.[8] Az, hogy a *Jelenkor* kiadásában jelent meg a Serédi beszédeit tartalmazó vékony kötet, utal arra, hogy a hercegprímás beszédei milyen irányultságúak és hangvételűek voltak.

1946-ban megjelent egy angol nyelvű füzet „Dr. Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás, esztergomi érsek fontos nyilatkozatai" címmel.[9] Ez hat, 1944-ben és 1945-ben keletkezett dokumentumot tartalmaz.[10] Ez a füzet tehát valójában egy vegyes dokumentumokat tartalmazó gyűjtemény, amelynek célja a katolikus egyháznak a nemzetiszocialistákkal és a zsidóüldözéssel szembeni állásfoglalásának igazolása.

Jelen tanulmányban a Szent István Akadémián elmondott nagy jelentőségű beszédeivel és azok visszhangjával fogok foglalkozni. A Szent István Társulaton belül 1887-től létezett a Tudományos és Irodalmi Osztály. Ebből az osztályból alakult meg 1916-ban a Szent István Akadémia, a katolikus tudósok testülete. Az Akadémia 1951-ig működött, amikor az Állami Egyházügyi Hivatal nyomására kénytelen volt feloszlatni önmagát. Négy osztály keretein belül fejtették ki tevékenységüket a tagok: I. osztály (hittudomány, bölcselet, neveléstudomány), II. osztály (történelem, jog- és államtudományok, társadalomtudományok), III. osztály (irodalomtörténet, nyelvészet, esztétika, művészettörténet, szépirodalom), IV. osztály (mennyiségtan, természettudományok). Kezdetben összesen 177 tagja lehetett a tudományos testületnek. Az Akadémia első elnöke Giesswein Sándor volt. Tőle a tagok 1921-ben megvonták bizalmukat 1918-19-es tevékenysége miatt. Őt gróf Apponyi Albert követte az elnöki székben, aki haláláig töltötte be a tisztséget. 1933-ban lett az Akadémia elnöke Serédi Jusztinián hercegprímás. [11]

Serédinek azok az előadásai jelentősek, amelyeket elnöki megnyitóként mondott el az Akadémia közgyűlésein. Ezek tudományos előadások voltak, nyomtatott szövegük

---

mia ünnepi közgyűlésén elmondott beszédei mint a Szent István Akadémia Értesítőjéből készült különlenyomatok jelentek meg.

6 A Szent István Akadémia Értesítője a beszédek olasz nyelvű kivonatát is közölte, a Nouvelle Revue de Hongrie pedig franciául közölte az előadások szövegét.

7 A kötet 1940 és 1943 között elmondott beszédeket tartalmaz: A szellem kultúrája, a realitások elhagyásának veszedelme, Az emberek és nemzetek helyes értékelése, Az emberi szabadság a kánonjogban, a következetlenségről.

8 Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* Pannonica Kiadó, Bp., 1999, 113–114, 261. és *Magyar Katolikus Lexikon.* 5. köt. Főszerk.: Diós István. Szent István Társulat, Bp., 2000, 726.

9 Important Declarations of Dr. Justinian Cardinal Serédi Prince-Primate of Hungary, Archbishop of Esztergom. Taken from his Pastoral Letters and Speeches which Refer to Actual Ecclesiastico-Political Questions. s. n., Budapest, 1946.

10 Serédi beszámolóját a püspöki karnak a zsidók üldözéséről, Serédi felszólalását az Országtanács ülésén 1944. október 27-én, a püspöki kar 1944. június 29-i pásztorlevelét és Serédi három körlevelét.

11 Mészáros István: *A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998.* Szent István Társulat, Bp., 1998, 134–137, 179–184, 209–211, 231–234, 263–264. és Szende Ákos: *Az egykori Szent István Akadémia tagjairól.* In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1999/3–4., 241–255.

jegyzetapparátussal együtt jelent meg. A szövegeket logikus, világos felépítés jellemzi, a téma szisztematikus kifejtése; a végén pedig a jelenhez is szóló tanulságok összegzése található. A jegyzetekben a Corpus Iuris Canonici megfelelő kánonjaira való gyakori hivatkozás is jelzi, hogy a hercegprímás nagyon alaposan ismerte az egyházjogot. Nem egyszerűen hivatkozott a törvénykönyvre, hanem átlátta és láttatta annak belső összefüggéseit, az azt strukturáló jogelveket, teológiai, morálteológiai felfogást. Ezt az tette számára lehetővé, hogy évtizedeken keresztül tanulmányozta Rómában az egyházi törvénykönyv jogforrásait. Ugyanakkor a beszédeknek mindig volt a jelenhez szóló, aktuális, általában erkölcsi tanulságuk és útmutatást is megfogalmaztak a kor embere számára a követendő magatartást illetően. Ezek az útmutatások voltak azután azok, amelyek kisebb-nagyobb politikai vihart kavartak. Serédi tehát beszédeiben egyszerre szólt kánonjogászként és egyszerre lelkipásztorként, főpapként.

„A szellem kultúrája" címmel 1940. március 14-én tartott elnöki megnyitójában a hercegprímás megállapítja, hogy „a szellemi és erkölcsi javak leértékelése következtében már évtizedek óta világszerte a materiális erők törekszenek uralomra egyéni, társadalmi és állami vonatkozásban egyaránt".[12] Ugyanakkor meggyőződésének adott hangot, hogy a materiális erők, a tudatlanság és erkölcstelenség uralma nem lehet maradandó. Éppen ezért beszédét a magyar művelődés és tanulás szorgalmazásának szentelte: „Én nem is az iskoláztatást akarom szorgalmazni – mondta a hercegprímás –, hiszen ezen a téren – kivált az elemi oktatás kibővítése után – többet már alig lehet kívánni: hanem szorgalmazni kívánom magát a tanítást és a tanulást s a tudományos munkát."[13] Ezután beszélt a tudományos önképzésről, a bel- és külföldi ösztöndíjakról, az egyháziak és az egyház szerepéről a tudományok művelésében. Végül megállapította: „Nekünk (azaz a magyarságnak – Cs. B.) tehát olyan kultúra kell, amely egész emberi természetünknek, emberi mivoltunk mindkét összetevőjének megfelel, amelyben a test is, a lélek is megkapja, ami őt megilleti, de amelyben a lélek szupremáciája biztosítva van, mert az ember kormányzására mégis csak a lélek van hivatva, nem a test. (…) Nekünk olyan kultúra kell, amely a szellemnek: a komoly tudománynak és a tiszta erkölcsöknek biztosítja a vezetést, nem pedig a materiális erőknek. Nekünk tudományos és erkölcsi alapon felépült konstruktív kultúra kell, amilyent a Katolikus Egyház (s benne kivált Róma és Cluny) hatása alatt Szent Istvántól kaptunk, amelyet a szent király szelleme mindeddig fenntartott és amelynek élő struktúrája ezer év után is megvan és mintegy megtestesül a Szent Koronában."[14]

„A realitások elhagyásának veszedelme" című, 1941. március 13-án elmondott elnöki megnyitójában a hercegprímás felhívta a figyelmet: „Amint az ember léte nem merő fantázia, hanem valóság: éppen úgy nem fantázia, hanem komoly valóság az embernek Istentől való teremtése, valamint testi, szellemi és lelki élete is annak minden körülményeivel, akár egyéni, akár kollektív értelemben tekintsük azt; mert minden létezőnek végső oka, Isten van; ember van; test van, lélek van; egyház és állam van; anyagi, szellemi és lelki szükségletek, továbbá ugyanilyen jogok és kötelességek mind egyéni, mind pedig kollektív vonatkozásban vannak. Ezekkel mindekinek számolnia kell, akár akarja, akár nem; mert ezek realitások, amelyeknek elhagyása az emberiséget a legnagyobb ve-

12 Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás öt beszéde. Jelenkor, 1943, 7.
13 Uo. 9.
14 Uo. 12.

szedelembe sodorja."[15] A realitások figyelembe nem vétele egyrészt igazságtalanság és tévedés, másrészt pedig bűn, például akkor, ha valaki figyelmen kívül hagyja vagy nem fogadja el Isten létét. A hercegprímás megállapította, hogy „a realitások, kivált Isten elhagyása, a családok, a különböző közületek és az államok életében ezeknek biztos pusztulását vonja maga után".[16] Hangsúlyozta a magyar nemzet szempontjából a családpolitika fontosságát, a „keresztény házasság Istentől rendelt méltóságának visszaállítását", amely egyértelmű utalás volt a házassági törvény módosítására. Ezután kifejtette, hogy „a realitások elhagyásával azonban csak ideig-óráig áltathatjuk magunkat és téveszthetünk meg másokat".[17] Az „önámítók" legkésőbb életük végén, halálos ágyukon beismerik tévedésüket. Beszédének végén a hercegprímás a „realitások elhagyásaként" értelmezte az I. világháborút követő rendezést, mert „nem vették figyelembe a történelmet, a földrajzi egységet, a gazdasági egymásra utaltságot és egyéb adottságokat, aminek következtében általános politikai bizonytalanság, gazdasági lerongyolódás és mérhetetlen szenvedés zúdult nem csak azokra, akiknek országait újrarendezték, hanem azokra is, akik ezt a rendezést végezték, mert a realitásokkal nem számoló rendezéssel elvetették az elégedetlenségnek, a gyűlöletnek, a megtorlási vágynak és újabb háborúnak magvait. Ezt a szomorú tapasztalatot is, mint realitást, minden újabb rendezésnél szem előtt kell majd tartani" – utalt a hercegprímás a háború vége utáni időkre.[18] Mindez azért is érdekes, mert 1941 márciusában még csak két éve tartott a második világháború.

Serédi 1941. december 14-én elmondott „Egyéni felelősség" című megnyitó beszéde az előzőeknél még konkrétabban fogalmazott meg egy erkölcsi problémát. A hercegprímás bevezetőjében megállapította, hogy a csapongó érzelmek és a felszabadított szenvedélyek sokszor annyira elragadják az embert, hogy már vagy nem is érzi, vagy nem akarja érezni a felelősséget tetteiért. Ebben a helyzetben az egyház feladata, hogy rámutasson a tévedésekre. „Most nem a kollektív felelősségről kívánok szólni, (…) inkább az egyéni felelősségről beszélek, amely elméletben nemcsak az egyéni, hanem a kollektív cselekedetek esetén is megvan, és amelynek a gyakorlatban is érvényesülnie kellene, mert a cselekvő ember értelméből és szabadakaratából szükségképpen következik. Az értelemmel és szabadakarattal megáldott ember ugyanis felelős minden cselekedetéért, amely neki erkölcsileg beszámítható."[19] Az egész katolikus erkölcstannak az egyéni felelősség az alapja. Az egyéni felelősség megállapítását nem csak a természetes ész kívánja, hanem megköveteli az isteni kinyilatkoztatás és ennek következtében az egyház is. Az államnak pedig az egyház eljárásához kell igazodnia. A hercegprímás felemelte szavát az ellen a téves felfogás ellen, amely az egyik ember cselekedetéért másokra is átvitte a felelősséget. Krisztus tanítása is az egyéni felelősség elvén épül fel, „ő sem engedi a felelősséget egyik emberről a másikra átvinni, mert mindenki saját cselekedeteiért felelős".[20] A hercegprímás levonta ennek következményeit is: „A mondottakból szükségképpen következik, hogy az Egyház mindig helytelenítette és most is helytele-

15 Uo. 15.
16 Uo. 17.
17 Uo. 19.
18 Uo. 21.
19 Egyéni felelősség. Serédi Jusztinián bíbornok-hercegprímás, esztergomi érsek elnöki megnyitó beszéde. Elmondotta a Szent István Akadémia 1941. december 14-én tartott XXV. ünnepi ülésén. Stephaneum Nyomda, Bp., 1942, 3–4. (Különlenyomat a Szent István Akadémia Értesítőjének 1941. évi XXVI. kötetéből.)
20 Uo. 5.

níti az ún. represszáliákat is, vagyis egyesektől elkövetett bűntetteknek olyanokon való megtorlását, akiknek azokban semmi részük nem volt."[21] Serédi kijelentette azt is, hogy így kell eljárni állami vonatkozásban is, nemzeti és nemzetközi vonatkozásban egyaránt. „Azért ilyen vonatkozásokban sem szabad a bűntettet és a büntetést, vagyis a felelősséget indokolatlanul átvinni egyik emberről a másik emberre, egyik államról a másik államra. Kerülni kell tehát a represszáliákat is, amelyeket régebben Istennel és az Ő egyházával együtt a világi jog is helytelenített, de amelyeket újabban, úgy látszik – legalább gyakorlatilag –, elfogadnak a nemzetközi életben, mikor egyeseknek beszámítható cselekedeteiért olyan fizikai vagy jogi személyeket, sőt államokat is felelősekké tesznek és büntetnek, akiknek és amelyeknek az illető cselekedetekben semmi részük nem volt. Ezt a helytelen felfogást – sajnos – sokszor magáévá teszi a közvélemény is."[22] A hercegprímás ezzel a zsidóság üldözésére is utalt, illetve általában az ún. kollektív bűnösség elvére, amelyet sajnálatos módon a második világháború győztesei alkalmaztak a legyőzöttekkel szemben, ami azt mutatja, hogy a korábban elkövetett rémtettekből nem vonták le a szükséges következtetéseket. A hercegprímás azonban nem csak elméletben és az állami élet területén tette fel a kérdést, hanem az emberek magánéletére és nyilvános életére, egyházi és állami életére vonatkozóan is: érzik-e az emberek az egyéni felelősség tudatát, nem homályosul-e el ez a tudat amiatt, hogy bár az államok elméletben hirdetik az egyéni felelősséget, a gyakorlatban sokszor nem vonják felelősségre azokat, akiket kellene? A hercegprímás gyakorlati vonatkozásban is egyértelmű útmutatást adott, figyelmeztetve elsősorban azokat, akik a társadalomban meghatározó szerepet töltenek be, kiemelve a törvényhozók szerepét, figyelmeztetve őket döntéseik súlyára és következményeire: „erkölcsileg helytelen cselekedetet senkitől sem kíván a haza. Ilyen cselekedetre sem a munka kollektív természete, sem a hivatal, sem a pártfegyelem nem jogosít fel, de nem is mentesít az alól a beszámíthatóság alól, amely az egyéni felelősség címén a kollektív cselekedetekben való közreműködés arányában megállapítható. És ha ezt az egyéni felelősséget az emberek meg nem állapítanák, egyszer majd megállapítja az Isten!"[23] Ez világos állásfoglalás egy olyan kérdésben, amellyel kapcsolatban az emberek kibúvókat kerestek/keresnek és amelyet sokan úgy állítanak be, mint amire nem lehet egyértelmű válaszokat adni. Serédi bíboros szavai különös hangsúlyt kaptak azáltal, hogy a Szent István Akadémia ünnepi ülésén, amelyen beszédét elmondta, a hallgatóság soraiban ott ültek a korabeli magyar közélet vezető személyiségei, köztük miniszterek is.

A hercegprímás következő beszéde már nyílt hadüzenet volt a nemzetiszocialista ideológiának. „Az emberek és nemzetek helyes értékelése" című beszédében kijelentette, hogy „az emberek természetük, eredetük és céljuk szerint méltóság és alapérték szempontjából egyformák (…) Hasonlóképpen természetük, eredetük és céljuk szerint méltóság és alapérték tekintetében egymás között egyformák az emberekből, mint társas lényekből összetevődő nemzetek is",[24] amely az egyforma szuverenitásban jut kifejezésre. „Az elmondottakból önként következik, hogy az egyforma emberi, illetve nemzeti méltóság és alapérték okán jog szerint minden embert és minden nemzetet egyformán kell megbecsülni" – jelentette ki Serédi bíboros,[25] és levonta ebből a következtetést is,

21 Uo. 6.
22 Uo. 7–8.
23 Uo. 9.
24 Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás öt beszéde. Jelenkor, 1943, 25–26.
25 Uo. 26.

miszerint „minden ember, illetve minden nemzet alapértéke ellen elkövetett azonos bűncselekmény is egyforma, és egyforma büntetést is érdemel”.[26] Ez egyszerűbben fogalmazva azt jelenti, hogy nem lehet a bűncselekmények között különbséget tenni aszerint, hogy ki ellen vagy mely nemzet ellen követik el. A hercegprímás azonban elismerte, hogy egyéb értékek szempontjából vannak különbségek ember és ember, nemzet és nemzet között, hiszen a minden vonatkozásban meglévő egyenlőség hirdetését megcáfolja a történelem és a mindennapi tapasztalat. Ezek után a bíboros négy irányelvet sorolt fel az emberek és nemzetek megítélésében. Ezek alkalmazásával a következő megállapításokra jutott: „Tehát minden embert és minden nemzetet aszerint kell értékelni és megbecsülni, amint alapértékén kívül sajátos lelki, testi vagy egyéb vonatkozásban jó; következőleg az ellenük elkövetett bűncselekmény az alapértéken kívüli értékek arányában súlyosabb beszámítás alá esik. Eszerint az egyforma alapérték mellett is – egyéb értékei okán – nagyobb megbecsülést érdemel az az ember, aki lelki, erkölcsi, szellemi tekintetben kiválóbb; majd az, aki jobb testi tulajdonságokkal (ügyesség, erő, stb.) bír; végül – de csak közvetve – az is, aki több vagyonnal rendelkezik”, feltéve, hogy azt becsületes úton szerezte és teljesíti a vagyonnal járó kötelességeket. „Hasonlóképpen máséval egyforma alapértéke mellett is, egyéb értékei miatt, jobban kell becsülni azt a nemzetet, amely a föntebbi értelemben értékesebb polgárokból áll, továbbá azt, amelynek lelke, szelleme jobban megfelel Isten akaratának, belső szervezete és egész közélete pedig a polgárok igazi érdekeinek.”[27] Serédi hercegprímás felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetek lelkét, szellemét különböző eszmei áramlatok befolyásolják. Ezekből csak azt szabad átvenni, amely az átvevő nemzetnek is jó. És ezekből is csak azt veszik át, amit a maguk jószántából akarnak. A magyaroknak azonban idegen eszmék átvételére nincs szükségük, mert van egy kipróbált és bevált sajátos eszméjük, a „szentistváni nemzeti és állameszme”. A nemzetek belső szervezetére és kormányformájára vonatkozóan ugyanez a helyzet, az egyház ebben szabadságot enged híveinek. Ezzel kapcsolatban azonban a hercegprímás figyelmeztetett: „Van tehát politikai szabadság, de ez a szabadság istenellenes, hit- és erkölcsellenes, továbbá nemzet- és hazaellenes célokra, és meg nem engedett, vagy törvénytelen eszközökre, egyszóval az erkölcsi rosszra nem terjed ki.”[28] A hercegprímás ezután kifejtette, hogy minden embert és minden nemzetet „az egyforma alapértékén kívüli értékeinek megfelelő helyre kell állítani”. Az emberek ne versengjenek egymással, hogy kinek fontosabb a munkája, hanem mindenki a maga helyén igyekezzen a maximumot adni. Arra is figyelmeztetett Serédi bíboros, hogy „egyik ember vagy nemzet értékét a másik kárára túl ne becsüljük; továbbá, hogy se az egyén érdekeit a köz, se a köz érdekeit az egyén rovására túlzásba ne vigyük”.[29] „Az alapértéken kívüli értékeket befolyásoló körülményeket (…) magunk megítélésében is szem előtt kell tartanunk, ha igazságosak akarunk lenni és ha azt kívánjuk, hogy velünk szemben mások is igazságosak legyenek. Ezt az embertársaink és magunk igazságos megítéléséhez szükséges lelkületet a keresztény felebaráti szeretet biztosítja” – adott útmutatást beszéde végén a hercegprímás.[30] Ebben a beszédben is meg lehet figyelni a világos, logikus felépítést. A szónok végighalad az emberek és a nemzetek megítélésének elvein,

26 Uo. 27.
27 Uo. 30.
28 Uo. 31.
29 Uo. 33.
30 Uo. 33–34.

majd előbb az általános, a nemzetek életére vonatkozó, végül pedig az egyénnek szóló következtetéseket vonja le, tanulságokat fogalmazza meg.

Serédi hercegprímás 1942. december 13-án mondta el a Szent István Akadémia ünnepi ülésén „Az emberi szabadság a kánonjogban" című beszédét, amely minden eddiginél nagyobb visszhangot keltett. A bevezetőben a bíboros kifejti: „Az emberi jogok között egyik legértékesebb jog az emberi szabadság, amelyért az emberiség sok ezer éves története során talán a legtöbb küzdelem folyt és folyik most is, mert, amilyen természetesnek látja az ember, hogy a szabadságot magának megszerezze, annak birtoklását és használatát pedig biztosítsa; éppen olyan természetesnek tartja azt is, hogy a szabadságot embertársaitól elvegye."[31] Eztuán definiálta a szabadság fogalmát, majd kijelentette: „Krisztus egyháza egyéni és kollektív vonatkozásban kezdettől fogva hirdette az emberi szabadságot, amely tehát (…) illetéktelen megkötöttségtől való mentesség, vagy választási lehetőség azokban a dolgokban (…), amelyeket a természeti, a pozitív isteni és emberi, egyházi és világi törvény megenged, amelyek egyeznek Isten akaratával, vagyis erkölcsileg nem rosszak. Az emberi szabadságot tehát Isten akarata szerint csak a most említett törvények korlátozzák (…) Viszont, amire ezek a törvények valakinek választási lehetőséget, vagyis szabadságot engednek, azt az Isten akarata szerint elméletben és gyakorlatban mindenkinek tiszteletben kell tartania. (…) Ehhez képest az egyházi életben nem tett különbséget (az egyház – Cs. B.) rabszolga és úr, egyszerű és előkelő között, mert mindkettőben Isten fiait látta, akiket, mint Isten teremtményeit, Istentől való egyforma származásuk, egyforma emberi természetük, egyforma életfunkcióik, valamint azonos természetes és természetfölötti céljuk miatt, továbbá, mint a közös mennyei Atya gyermekeit, egymás között pedig testvéreket, valóságos egyenlőség, egyforma jogok és egyforma szabadság illeti meg."[32] Serédi megállapítja, hogy az egyház a tisztségek betöltésénél sem a fajt, sem a nemzetiséget, sem a születési előjogokat, sem a vagyoni cenzust nem veszi figyelembe, csak a hivatást és a rátermettséget. A papság, a püspökök és a pápák között sok szegény családból származó volt és van, ezek az emberek alapítványokon keresztül sok szegény család gyermekeit segítették felemelkedni. Tegyük hozzá, hogy maga Serédi is egyszerű, szegény családból származott. A hercegprímás ezután üzen a szélsőjobboldalnak: „Azért azok, akiket most minálunk mint népinek neveznek, amit azelőtt úgy mondottunk, hogy magyar, és akik papságunk népi jellegét szeretnék letagadni, hogy annál könnyebben szembeállíthassák a néppel, jól tennék, ha megfontolnák, hogy származása szerint népibb, mert magyarabb nincs, mint a mi papságunk."[33] A bíboros ezután sorra veszi az egyházi törvénykönyvben a fizikai személyeknek és az erkölcsi személyeknek biztosított jogokat. Beszédét a következőkkel zárta: „Krisztus egyházának az emberi szabadságot egyéni és kollektív vonatkozásban, minden faji, nemzeti, születési, társadalmi és vagyoni különbségre való tekintet nélkül mindenkire nézve elismerő, alátámasztó és védelmébe vevő törvényeit azért tárgyaltuk ilyen részletesen, hogy az ő magasztos példájára mi is elismerjük és tiszteletben tartsuk embertársainknak, kivált az emberi jogokra, nevezetesen az élethez, testi épségükhöz, vagyonukhoz, mozgásukhoz, becsületükhöz, szellemi és lelki igényeik kielégítéséhez való jogukra vo-

31 Az emberi szabadság a kánonjogban. Írta és a Szent István Akadémia XVII. Ünnepi ülésén 1942. évi december hó 13-án elnöki megnyitó gyanánt elmondotta Serédi Jusztinián bíbornok-hercegprímás, esztergomi érsek. Stephaneum Nyomda, Bp., 1943, 3. (Különlenyomat a Szent István Akadémia Értesítője 1942. évi XXVII. Kötetéből.)

32 Uo. 4.

33 Uo. 5.

natkozó szabadságát. De egyúttal azt is kívánjuk, hogy ugyancsak az Anyaszentegyház elméleti és gyakorlati útmutatása szerint az államok szintén tiszteletben tartsák alattvalóiknak emberi jogaikra vonatkozó, valamint más államoknak és az Egyháznak szabadságát is. (…) legfőképpen azért, mert ez az Isten akarata."[34]

Serédi 1942. decemberi beszéde olyan helyzetben hangzott el, amikor már látszott, hogy a világháború menetében fordulat áll be. Az észak-afrikai hadszíntéren súlyos helyzetben voltak a német csapatok. Montgomery tábornok 1942. november 4-én legyőzte a Rommel vezette német csapatokat El-Alameinnél, majd három nappal később angol és amerikai csapatok szálltak partra Észak-Afrikában a „Torch" hadművelet keretében. Válaszul a német csapatok elfoglalták Tuniszt és bevonultak a meg nem szállt francia területekre. A sztálingrádi csatában is fordulat állt be, ugyanis november 22-én a szovjet haderő bekerítette a 6. német hadsereget.[35] A csata ugyan még több mint két hónapig tartott, de ezután a németek már védekezésre kényszerültek. Mindebből a hazai közvélemény nem sokat hallott, hiszen a sajtó a németek irányában elfogultan, a sztálingrádi csata utolsó pillanatáig német sikerekről írt, azonban Serédi hercegprímás minden bizonnyal értesült ezekről a fejleményekről.

A hercegprímás beszédét, ahogy más beszédeit is szokta, teljes terjedelmében közölte a *Nemzeti Újság*.[36] Az, hogy a *Nemzeti Újság* közölte Serédi beszédeit, természetesnek mondható, hiszen a lapot a Központi Sajtóvállalat adta ki, amelyet 1917-ben Bangha Béla alapított, és amely katolikus kézben lévő sajtóvállalat volt. Ugyanakkor a Központi Sajtóvállalat két napilapja közül a *Nemzeti Újság* az 1930-as évek elejétől jóval kisebb példányszámban jelent meg, mint a másik lap, az *Új Nemzedék*. A *Nemzeti Újság* példányszáma 1937-ben 25000 példány volt.[37] Mindez azt mutatja, hogy a napilapban való megjelenés ellenére a hercegprímás beszédei nem jutottak el az olvasóközönség széles tömegeihez. A beszédnek jelentőséget adott, hogy a Szent István Akadémia ünnepi ülésén, ahol Serédi felolvasta, jelen voltak a magyar közélet vezető személyiségei. Mindez azonban nem lett volna elég ahhoz, hogy világméretű visszhangot keltsen.

A beszédet azonban ismertette a Vatikáni Rádió 1943. január 25-én németül, február 3-án és 6-án pedig franciául. A Reuter hírügynökség január 27-én tájékoztatott az előadásról.[38] A *Schweizerische Republikanische Blätter* már január 16-i számában közölte a hercegprímás beszédének szövegét. Eszerint Serédi kifejtette, hogy nincsenek uralkodó népek és nincsenek másoknál csekélyebb értékű népek a Földön, mivel minden nép ugyanannak a mennyei Atyának a gyermeke, szabad, egymással egyenrangú és minden vonatkozásban egyenjogú. Az egyház nem ismer különbséget faj, állampolgárság, nemzetiség, születés vagy lakóhely szerint. Csak egyféle mérce létezik az emberek megítélésére, azok személyes erkölcsi karaktere. Nem létezik népi karakter, és még kevésbé népi felsőbbség. Egy magyar, aki elhiszi ezt az esztelenséget, szégyellje magát amiatt, hogy elfelejtette, kinek a népe, és el kell gondolkodnia az evangélium és hazája történelme fényében. A hercegprímás nyomatékosan felhívta a figyelmet az egyház jogi felfogására.

34 Uo. 15–16.

35 *20. századi egyetemes történet.* 1. köt. Szerk.: Diószegi István, Harsányi Iván, Krausz Tamás, Németh István. Korona Kiadó, Bp., 1999, 521, 562.

36 Nemzeti Újság, 1943. december 15., 1–3.

37 Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Argumentum, Bp., 2005, 50–51. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XVII.)

38 Adriányi, Gabriel: *Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895–1945.* Ungarisches Institut München, v. Hase & Koehler Verlag, Mainz, 1974, 103. (Studia Hungarica 6)

Az egyház a politikai gyilkosságot elkövetőktől és a deportálásokban részt vevőktől meg fogja tagadni a szentségek kiszolgáltatását és az egyházi temetést. Az egyház követeli az államhatalom védelmét mindenki számára, akit felfogása vagy faji hovatartozása miatt fenyegetés ér. Magyarországnak a saját jogánál kell megmaradnia és nem szabad alávetnie magát semmilyen idegen jogtalanságnak – mondta a hercegprímás a svájci lap szerint.[39] A londoni *The Daily Telegraph* január 27-i számában tudósított Serédi beszédéről „Magyar püspök figyelmezteti a nácikat. Egyházi büntetés" címmel. A lap szerint a bíboros előadása „megsemmisítő támadás" volt a nácik ellen. Idéz is a beszédből: „Minket magyarokat felsőbbrendű fajnak hívtak. Mi nem vagyunk azok és nem akarunk azok lenni. És nem is akarunk más népeket elfogadni felsőbbrendűeknek. (…) Tudom, mi a helyes egyházam törvénye szerint. Mint püspök meg fogom vizsgálni, hogy ez pontosan be van-e tartva, ameddig az én joghatóságom terjed. (…) a gyilkos az gyilkos. Azt az embert, aki politikai gyilkosságot követ el vagy tömeges kivégzést hajt végre politikai okokból, az egyház részvétele nélkül fogják eltemetni, amikor majd meghal. (…) Az egyház megtagadja a szentségeket azoktól, akik segítettek elhurcolni másokat és munkatáborokba küldték őket ideológiai okokból."[40] A cikk megemlíti, hogy Serédi beszédének teljes szövegét sugározta a Vatikáni Rádió német nyelven. A *The Manchester Guardian* január 28-i száma tágabb politikai összefüggésbe helyezte a hercegprímás beszédét. A cikk „Magyarország independensei" címmel jelent meg. A szöveg szerint a kisebb szövetséges népek folytatják harcukat a bolsevizmus ellen, így Magyarország is. A keleti fronton harcoló magyar csapatok parancsnoka szerint Magyarország részben azért harcol, mert a bolsevizmus ellen harcol, részben pedig mert Németország visszaadta neki Erdélyt. Serédi hercegprímás azonban felemelte szavát a felsőbbrendű faj, a tömegkivégzések és a túszok lelövése ellen. A német rádió szerint csupán egy kis csoport állt a munkatáborokban dolgozó zsidók mellé. A cikk szerint ez arra utal, hogy a szövetségeseknek a zsidóság üldözését elítélő nyilatkozata pozitív hatást váltott ki, ha nem is magában Németországban, de legalább a tengelyhez tartozó kisebb népek között.[41] Mindez azért is különösen érdekes, mert a nyomtatásban megjelent magyar szövegben nincsenek benne az inkriminált mondatok.[42] A Vatikán félhivatalos lapja, a *L'Osservatore Romano* is beszámolt Serédi beszédéről, címoldalon ismertette annak tartalmát. Ez a cikk azonban tartalmában megegyezik a magyar szöveggel.[43] Svájci francia nyelvű lapok szintén

39 Uo. 103, 159–161.

40 „We Magyars have been called a master race. We are not; nor do we want to be one. Neither do we want to recognise another people as masters. I know what is right according to the law of my church. As bishop I shall see that its view is strictly observed so far as my jurisdiction extends. Murder is murder. The man who commits political murder or carries out mass executions ordered for political reasons will be buried in the earth without any participation of the Church once he meets his death. The Church will deny the sacraments to those who have helped to carry off others and send them to forced labour for ideological reasons." (The Daily Telegraph, London late edition, Jan. 27, 1943.)

41 „The Primate, Cardinal Seredi, is now reported to have condemned the idea of a »master-race«, mass executions, and the shooting of hostages. The German wireless has denounced »a small group of so-called Hungarians« who have been standing up for the Jews working in labour camps. It is right to recognise the existence of this decent minority in the Axis countries and to encourage it." (The Manchester Guardian, London edition, Jan. 28, 1943.)

42 Nemzeti Újság, 1942. dec. 15., 1–3. Az újság jegyzetek nélkül közli a szöveget. A beszéd későbbi kiadása a jegyzeteket is tartalmazza.

43 Il senso cristiano della libertà dell'uomo. In: L'Osservatore Romano, 10 Febbraio, 1943, 1.

ismertették a beszédet, és azok a cikkek sem mondanak mást, mint a magyar szöveg.[44] Talán közelebb visz a kérdéshez, ha megvizsgáljuk a beszédet közlő Vatikáni Rádió helyzetét ebben az időszakban.

A Vatikáni Rádió nem volt könnyű helyzetben, mivel több oldalról is igyekeztek nyomást gyakorolni rá. 1940 októberében a német nagykövetség ügyvivője több alkalommal is tiltakozott a Vatikáni Rádió adásai ellen. Kifogásolta az elzász-lotharingiai helyzetről leadott tudósítást, valamint azt, hogy a rádió angol nyelvű adása beszámolt arról, hogy a pápa jókívánságait küldte a Buckingham-palota bombázását sértetlenül túlélő angol királyi párnak. Tardini államtitkár-helyettes és a német ügyvivő heves vitába keveredtek, amely után Maglione bíboros államtitkár és XII. Piusz pápa is arra utasította a Vatikáni Rádió igazgatóját, hogy csak a jól ellenőrzött híreket adják le, és ne fűzzenek azokhoz szenvedélyes kommentárokat. A német ügyvivő azonban ezután is tiltakozott néhány adás ellen. Ugyanakkor előfordult, hogy pontatlan részletek keveredtek a vatikáni rádió által közölt információkba. A szövetségesek propagandája pedig igyekezett felhasználni a rádió híreit és kommentárjait. Az is megesett, hogy hivatkoztak a Vatikáni Rádió adására, és olyan dolgokat is hozzáfűztek, amelyek nem hangzottak el. Mindez lehetőséget adott a náci propagandának, hogy a pápát Németország ellenségének állítsa be. XII. Piusz utasítást adott, hogy a rádió maradjon teljesen objektív, 1941 áprilisában pedig felfüggesztette a Németországra vonatkozó adásokat. Ez azonban a brit kormány tiltakozását váltotta ki, amely jegyzékében azzal vádolta meg a Szentszéket, hogy meghajol a német követelések előtt, hallgatásával szabad teret enged a náci propagandának a megszállt országokban, amely szerint a Szentszék szívélyes kapcsolatot tart fenn a Birodalommal. Az Államtitkárság válaszában felhívta a figyelmet arra, hogy a Vatikáni Rádió adásait formájukban meghamisított és tartalmukban megváltoztatott beszámolókban veszik át Nyugaton, sőt hamis vatikánirádió-adások is készültek. Ezek ürügyet szolgáltattak a náci propagandának, hogy támadja a Szentszéket, és a Szentszék nem engedheti, hogy állítólagos részrehajlása miatt súlyos következményeket kelljen elszenvedniük több ország papjainak és híveinek. Az Államtitkárság hansúlyozta, hogy „a Szentszék minden körülmények között fenn kívánja tartani teljes függetlenségét és abszolút pártatlanságát”.[45] A Vatikáni Rádió egyébként nem csak a németországi, hanem a szovjetunióbeli vallásüldözésről is beszámolt.

Mindezek alapján nem kizárt, hogy a nyugati újságok kissé „kiszínezték” Serédi bíboros beszédének szövegét. A kérdést azonban csak a Vatikáni Rádióban leadott szöveg pontos ismeretében válaszolhatnánk meg.

Serédi a Szent István Akadémián tartott következő, „A következetlenségről” című 1943. március 18-ai beszédében a következőket mondta: „Puszta szimpátiából, vagy szerelemből sem egyik embernek a másikért, sem a nemzetnek egy emberért, vagy pedig más nemzetért életét feláldoznia nem szabad.”[46] Ez már egyértelmű utalás volt Hitlerre és a náci Németországra. A hercegprímás 1943-as nagyböjti pásztorlevelében az egyházüldözésre is felhívta a figyelmet: „Ma is előfordul és talán lesz idő, amikor még inkább megtörténhetik, hogy rá akarják kényszeríteni az embert Isten elhagyására. Hol nérói

44 Journal de Genève, 1er Février 1943, 1.; Courrier de Genève, 14 Mars 1943, 2. A cikkek megtalálhatóak: PL Serédi Jusztinián magánlevéltára, S9 doboz.

45 Blet, Pierre: *XII. Piusz és a második világháború.* Ford.: Rezsőfi Judit. Új Ember Kiadó, h. n., é. n., 115–122.

46 *Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás öt beszéde.* Jelenkor, 1943, 66–67.

erőszakkal, rombolással, elhurcolással vagy kivégzéssel, hol a hitehagyott Julián módszereivel, csöndes elnyomással, az iskolai hitoktatás megvonásával, nyomdák bezárásával, szerzetesrendek szétszórásával, egyéni életek létfeltételeinek elvonásával, az érvényesülés lehetetlenné tételével, csöndes kiközösítéssel. Isten gyermekeinek ezt is állniok kell."[47] A magyarországi német nagykövetség ezeket a mondatokat Németországra vonatkoztatta, és kérte a német külügyminisztérium beavatkozását.[48]

Serédi szavai éppúgy vonatkozhattak a Szovjetunióra is és általában minden országra, ahol egyházüldözés folyt. Kétségtelen ugyanakkor, hogy Németországban mind a keményebb, mind pedig az enyhébb módszereket bevetették az egyházak ellen. A németországi helyzetet, az egyház elnyomását már 1934-ben cikksorozatban leplezte le Nyisztor Zoltán katolikus újságíró. 1935 decemberében pedig a *Magyar Szemle* folyóiratban jelent meg, ugyancsak az ő tollából egy alapos tanulmány, amely a katolicizmus és a nemzetiszocializmus viszonyával foglalkozott.[49] A magyar közvélemény és benne a katolikusok tehát már korán értesülhettek arról, hogy a Német Birodalomban a nácik hatalomra jutása óta egyházüldözés folyik.

Németország érzékenyen reagált a hercegprímás szavaira. 1943. április 21-én a német nagykövetség szóbeli jegyzéket intézett a magyar külügyminisztériumhoz, amelyben kifejtette, hogy a hercegprímás beszédeit kihasználhatja az ellenséges propaganda, és a jelenlegi, nagyon kritikus helyzetben az olyan vezető személyiségeknek, mint a hercegprímás, nyilatkozataik jelentőségének tudatában mindent el kell kerülniük, ami a „közös harcot" megnehezíti. Kérték a magyar kormányt, hogy ezért járjon közbe a hercegprímásnál. A magyar külügyminisztérium május 1-jén válaszolt a jegyzékre. Ebben megállapította, hogy a magyar katolikus egyház vezetőjét ugyanolyan szólásszabadság illeti meg, mint amilyet minden papnak biztosít a törvény. Különösen nem lehet a hercegprímásnak azt a jogát korlátozni, hogy fontos hitbeli kérdésekben nyilatkozzon. A vezető személyiségek beszédeinek ellenséges értelmezése pedig Németországban is előfordul. A magyar kormány azon fáradozik, hogy fenntartsa az ország morálját, és a cenzúra gondoskodik róla, hogy a közös érdekekre káros hírek ne jelenhessenek meg. Ez a válasz azonban a német külügyminisztériumot nem elégítette ki. A birodalmi külügyminiszternek szánt május 20-ai feljegyzés megállapította, hogy a magyar kormány nem hajlandó közvetlenül a hercegprímáshoz fordulni és a német nagykövetség kívánságát teljesíteni. Ribbentrop május 24-én utasítást adott – Serédi hercegprímással kapcsolatban a döntés jogát fenntartva –, hogy a jövőben a magyar kormánnyal folytatott szóbeli tárgyalásokat és jegyzékeket először a külügyminisztériummal kell jóváhagyatni, hogy ne kapjanak olyan nem kielégítő válaszokat, mint ebben az esetben is történt. Ezzel azonban még nem zárult le az ügy, mivel Serédi 1943. augusztus 15-én szentbeszédében a háború ellen emelte fel szavát azon az imaalkalmon, amelyet a pápa kívánságára a békéért és a kibékülésért tartottak. A beszédet augusztus 31-én a BBC Londonból német nyelven sugározta. A német nagykövetség az esetről jelentést küldött a müncheni pártirodának, melyben megállapította, hogy nincs okuk annak a hírnek a helyességében kételkedni, hogy Serédi bíboros a Németország elleni uszító beszédeiről híres. A nagykövetség hozzáfűzte, hogy Ravasz László református püspöknek és Serédinek Németországgal szemben nem barátságos és nyilvános beszédei többé vagy kevésbé a nemzetiszocializmus

47 Nemzeti Újság, 1943. márc. 21., 5.
48 Adriányi: i. m. 104.
49 Adriányi – Csíky: i. m. 123–128.

ellen irányulnak. Ha nem is szabad ezeknek a beszédeknek a politikai jelentőségét túlbecsülni, azért mégis egyértelmű tünetei egy Magyarországon elterjedt hangulatnak. Ezek után nem csoda, hogy Otto von Erdmannsdorf a berlini külügyminisztériumból 1943. június 16-án azt az utasítást küldte a budapesti német nagykövetségnek, hogy a magyar katolikus papok nyilatkozatait kísérjék figyelemmel, mint eddig is, azokról adjanak tájékoztatást, és tegyék meg a megfelelő lépéseket a németellenes nyilatkozatokkal szemben, amint a nagykövetség úgy látja, hogy erre van indok.[50]

A főpapok nyilatkozatait összefüggésbe hozták a magyar kormány politikájával is. A németek tudtak arról, hogy a Kállay-kormány igyekszik közeledni a szövetségesek felé. Barcza György 1943. márciusi római útját is kapcsolatfelvételi kísérletnek tartották. Horthy Hitlerhez írt 1943. május 7-i levelében Barcza útját magánjellegűnek minősítette, ugyanakkor tudjuk, hogy Barcza valóban Kállay miniszeterelnök megbízásából utazott Rómába, hogy a vatikáni angol követen keresztül felvegye a kapcsolatot az angolszász hatalmakkal. Serédi megnyilatkozásai tehát illeszkedtek a magyar kormány irányvonalához, hiszen bírálták a németeket és szorgalmazták a békét. Az egyik Magyarországról készített német helyzetjelentés 1943 szeptemberében a Kállay-kormány kapcsolatfelvételi kísérletei mellett ki is jelenti: „Meg kell említeni a katolikus és református egyházak magatartását is. Azok a szentbeszédek, melyeket Serédi hercegprímás és Ravasz református püspök legutóbb a békéért mondtak, kézzelfoghatóan bizonyítják a német szövetséges elleni magatartásukat."[51]

Serédi beszédei tehát bizonyítják azt, hogy a hercegprímás kiállt az emberi jogokért, és bírálta a németországi egyházüldözést és a Magyarországon is tapasztalható negatív tendenciákat. Ez annak ellenére így van, hogy Serédi előadásai tudományos jellegűek, sokszor bonyolult nyelvezetűek és óvatosak voltak, csak utaltak egy-egy kérdésre. A nyugati propaganda felhasználta Serédi megnyilatkozásait, talán ki is színezte azokat, felnagyította a számára fontos üzeneteket, hogy az újságolvasók világosan értsék a mondanivalót.

2006

50 Adriányi: i. m. 105–106.

51 *Feine követségi tanácsos Magyarországról készített helyzetjelentése, melléklet Hencke követ előterjesztéséhez Ribbentropnak, Berlin, 1943. szeptember 17.* In: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll., s. a. r., bev.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. MTA Történettudományi Intézete, Kossuth Kiadó, Bp., 1968, 734.

VASZARY KOLOS ÉS SERÉDI JUSZTINIÁN BENCÉS HERCEGPRÍMÁSOK

Eltérések és párhuzamok

A 19. század végén és a 20. század elején harminchat éven belül kétszer került bencés szerzetes az esztergomi érseki székbe. Ilyen az érsekség alapítása, a 11. század óta nem történt. Ez a tény már önmagában indokolja a két hercegprímás, Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián személyiségének, karrierjének és munkásságának összehasonlító elemzését.[1]

Az esztergomi főegyházmegye első érsekei, Sebestyén, Radla, Anasztáz-Asztrik és Benedek-Beneta is bencés szerzetesek voltak, ami a bencés rend meghatározó szerepét tekintve a 11. századi Európában nem meglepő. A rend magyarországi befolyásával kapcsolatban utalhatunk olyan jelentős bencés személyiségekre, mint például Szent Gellért, aki Szent Imre herceg nevelője, később pedig csanádi püspök volt. A 11. századot követően azonban évszázadokig kellett várni a következő bencés szerzetes esztergomi érsekre. Aragónai János (1463–1485) és Fejérkövy István (1522–1596) csupán kommendátor apátjaik voltak bencés kolostoroknak, utóbbi ráadásul nem kapott pápai megerősítést esztergomi érseki kinevezéséhez. Más szerzetesrendekből azonban többen emelkedtek az ország első főpapi székébe. Pázmány Péter (1570–1637) jezsuita szerzetes, Martinuzzi Fráter György (1482–1551) és Esterházy Imre (1664–1745) pedig pálos szerzetesek voltak. Fráter György ténylegesen nem gyakorolta érseki tisztét, mivel kinevezése után nem sokkal meggyilkolták. Pázmányt esztergomi érseki kinevezése után szentelték püspökké, ahogy ez Vaszary és Serédi esetében is történt. Esterházy halála után újabb közel százötven év telt el, amíg Vaszary Kolos személyében szerzetes, még-

1 A korábbi szakirodalomban Gergely Jenő tollából született vázlatos áttekintés a témáról: Gergely Jenő: *Két bencés hercegprímás: Vaszary Kolos (1891–1912) és Serédi Jusztinián (1927–1945).* In: Egyház és művelődés Pannonhalma 996–1996. Tudományos konferencia Pannonhalma és a magyar oktatás milleniuma (!) emlékére. Pannonhalmi Főapátság 1996. október 27–29. Szerk. Hajdú Ákos – Kokas Zsuzsanna. Budapest, 1997. 159–172. Jelen tanulmány részletesebb elemzést kíván nyújtani. Vaszary Kolos tevékenységéről eddig még nem született monográfia. Életének legalaposabb, bár nem átfogó és nem tudományos igényű feldolgozása kortárs munka (Keményfy K. Dániel: *Vaszary Kolos 1855–1905.* Esztergom, 1905.) Ezzel szemben Serédi Jusztinián munkásságát egy PhD disszertáció dolgozta fel. (Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége.* Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2010.) Hasonló a helyzet érsekségük időszakával. Míg a Horthy-korszak katolikus egyháztörténetének kérdéseit több könyv és tanulmány elemzi, addig a dualizmus időszakának, különösen annak az utolsó két évtizednek, amelyben Vaszary hercegprímás volt, kevés a szakirodalma. Salacz Gábor munkái, különösen monográfiája óta [Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918.* München, 1974 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae II). A kézirat évtizedekig asztalfiókban pihent.], az elmúlt hetven évben nem született erről az időszakról forrásokon alapuló, átfogó és részletes feldolgozás. A későbbi írások nagyrészt Salacz munkáin alapulnak.

hozzá több száz év után bencés szerzetes lett az esztergomi érsek 1891-ben.[2] Ezután azonban néhány évtized múlva ismét bencés került az ország első főpapi székébe. Serédi Jusztinián érseki kinevezése ellen felhozták, hogy csupán egyszerű szerzetes, azonban a budapesti nuncius éppen Vaszary példájára utalva cáfolta, hogy ez akadály lenne.[3]

SZÁRMAZÁS ÉS NEVELTETÉS

Vaszary és Serédi példáját összehasonlítva származásuk és neveltetésük sok hasonlóságot mutat. Mindketten sokgyermekes, szegény családban születtek, ahol az édesanya buzgó vallásossága és egyházi pályára lépő testvéreik példája befolyásolhatta személyiségük alakulását és pályaválasztásukat. Kiváló tanulók és a sportban is ügyesek voltak.

Vaszary Kolos, Vaszary Ferenc néven 1832. február 12-én született Keszthelyen. Apja Vaszary Ferenc szűcsmester, anyja Bajnok Terézia volt. Anyja Kéthelyről származott és férjének mintegy harmincöt évvel fiatalabb, második felesége volt. A Vaszary család korábban a Zsedényi vezetéknevet viselte, ami arra utal, hogy a Sárvár közelében fekvő településről származhattak. A családi legenda szerint az 1740-es években két testvér költözött a Pápa mellett, a Gerence-patak közelében fekvő Vaszarról Keszthelyre, ahol rájuk ragadt a „vaszari" név. A történet másik változata szerint egy Vaszar községből származó pékmester Pápára vitte kenyerét, és a pápaiak körében népszerű vaszari kenyérről kapta a család a Vaszari ragadványnevet. Mindenesetre a család a 18. század második felében települt át Keszthelyre, és az 1790-es években három Vaszari tűnt fel a városban, akik közül a legidősebb, Ferenc volt a későbbi hercegprímás apja. A szűcsmester, miután mesterségét abbahagyta, a városnál viselt több évig hivatalt. Első házasságából öt fiúgyermek született, így a kis Ferenc volt a hatodik fia, de a második házasságából az egyetlen gyermek. Az apa már hetven felé közeledett Ferenc születésekor, és nyolc évvel később meg is halt. Ezután anyja egyedül nevelte fiát. Ferenc és mostohatestvérei között egy generációnyi korkülönbség volt, így bátyjainak gyermekei közül többen idősebbek voltak, mint ő. A legjobb kapcsolatban Antal bátyjának gyermekeivel volt, különösen a nála öt évvel idősebb Mihállyal, akivel együtt töltötték gyermekkorukat. Mihály, aki később Kaposváron lett gimnáziumi tanár, írni és olvasni tanította a kisfiút. Ferenc később sem feledkezett meg rokonairól, amikor már magas posztra emelkedett. Mihály fiát, a festő Vaszary Jánost különösen is támogatta. Ferenc mostohabátyjai közül István világi pap lett, karrierjének csúcsán a Veszprém vármegyei Paloznak espere-plébánosa. Anyja, Bajnok Terézia mélyen vallásos asszony volt, azt mondták róla, hogy „ha tízszer jöttek hozzá, nyolcszor bizonyára imakönyve mellett találták". Bátyjának és anyjának példája, vallásos neveltetése valószínűleg befolyásolta Ferenc pályaválasztását.[4]

---

2 *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Szerk. Beke Margit. Budapest, 2003, 17–21., 219–222., 247–255., 268–269., 277–284., 284–291., 331–338.

3 *Cesare Orsenigo nuncius jelentése Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak, Budapest, 1927. szeptember 8.* Közli: Csíky Balázs: *Az esztergomi érseki szék betöltése 1927-ben. Vatikáni források fényében.* In: Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő Péter bíboros tiszteletére. Szerk. Tusor Péter. Budapest–Róma, 2012. (Collectanea Vaticana Hungariae classis I, vol. 8.) 275. [Lásd a disszertációban, 42–46.]

4 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 9–12.; Géger Melinda: *A Vaszary család.* In: Vaszary János és Vaszary Kolos. A festőművész és az egyházfő találkozása az egykori prímási nyaralóban. A Magyar Nemzeti Ga-

Serédi Jusztinián, Szapucsek György néven, 1884. április 23-án született az akkor Pozsony vármegyei Deákiban (ma Diakovce, Szlovákiában). Apja, Szapucsek Mihály ugyancsak Pozsony vármegyéből, Kosútról származott, és nyáron mint tetőfedő, cserepesmester, télen pedig mint takács dolgozott. Édesanyja, Oroszlán Julianna helybéli lány volt. Apja családjának eredetét a hagyomány Árva vármegyébe vezette vissza, és neve is arra utal, hogy elmagyarosodott szlovák családról van szó.[5]

Serédi nemzetisége, hercegprímási kinevezése után sokat tárgyalt téma lett a csehszlovák sajtóban, de a történeti szakirodalom egy része is úgy tartja, hogy szlovák volt.[6] Anyja deáki magyar családból származott, és otthon is magyarul beszéltek. A család és a környezet, amelyben felnőtt, Deáki község magyar volt.[7] Serédi szlovákul nem tudott, a területi visszacsatolások után, 1939 januárjában kezdte ezt a nyelvet tanulni.[8] A Neue Zürcher Nachrichten 1927 decemberében cáfolta azokat a csehszlovák sajtóhíreket, hogy Serédi szlovák lenne és hogy anyja nem is beszélne magyarul, csak szlovákul.[9] A csehszlovák kormánynak érdekében állt azt híresztelni, hogy az új hercegprímás szlovák, de Serédi magyar hazafiságát hangsúlyozta. Kinevezése után a „megcsonkított ország" felemeléséről beszélt, és arról, hogy kinevezése „lelkileg összekapcsolja szegény hazánknak szétszakított darabjait".[10] A felvidéki területek visszacsatolásakor a Felsőházban mondott beszédében kiemelte, hogy Isten akarata, hogy a Kárpát-medence a magyar nemzet birtokában maradjon. Szerinte akik kitartanak „keresztény hazaszeretetben", akármilyen nyelven beszéljenek is, magyarok. Serédi nem etnikai alapú, hanem kulturális nemzetben gondolkodott.[11]

Serédi népes családból származott. Szüleinek tizenegy gyermeke született, akik közül nyolc érte meg a felnőttkort. A gyermekek között emiatt nagy korkülönbségek voltak. György az utolsó előtti, tizedik gyermekként született, ő volt a legfiatalabb azok között a testvérek között, akik megérték a felnőttkort. A család keresztény, mélyen vallásos szellemiségét mutatja, hogy a gyermekek közül három választotta a szerzetesi hivatást. Györgyön kívül Mihály bencés szerzetes, Magdolna vincés nővér lett.[12] Az elsőszülött fiú, a fiatalon elhunyt Mihály bencés szerzetesként a Marcell nevet viselte (1867–

---

léria és a Vaszary Villa közös kiállítása. Balatonfüred, Vaszary Villa, 2010. május 29. – október 31. Szerk. Gergely Mariann – Plesznivy Edit – Veszprémi Nóra. [H. n., é. n.] 59–60. A Vaszary-család családfáját lásd: uo. 58.; Plesznivy Edit: *Vaszary Kolos mint mentor és mecénás. Vaszary János festőművész atyai rokona, szellemi tanítója és patrónusa.* In: uo. 19. Sokkal részletesebb a Vaszary Zoltán által készített családfa: http://vaszary.uw.hu/R001/Csaladfa.xls 2012. szeptember 6.

5 *Prímás-album. Dr. Serédi Jusztinián Magyarország bíbornok hercegprímása tiszteletére.* Szerkesztette az Országos Katolikus Szövetség. Budapest, 1928. 20.; Meszlényi Antal: *A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707–1945).* Budapest, 1970. 394.

6 Hrabovec, Emilia: *Pio XI e le conseguenze pastorali dei trattati di pace nell'Europa centro-orientale: il caso della Cecoslovacchia e dell'Ungheria.* In: La sollecitudine ecclesiale di Pio XI. Alla luce delle nuove fonti archivistiche. Atti del Convegno Internazionale di Studio Città del Vaticano, 26–28 febbraio 2009. A cura di Cosimo Semeraro. Città del Vaticano, 2010. (Pontificio Comitato di Scienze Storiche. Atti e documenti 31.) 392., n. 91.

7 Ezen az állásponton van Gergely Jenő is: Gergely J.: *Két bencés* i. m. 160.

8 Esty Miklós irathagyatéka, a Szent István Társulat őrizetében, Serédi levele Estynek, Gerecse, 1939. jan. 22.

9 Magyar Távirati Iroda Hírarchívum 1920–1945 http://archiv1920-1944.mti.hu2012.szeptember9. (a továbbiakban: MTI Arch.) Lapszemle, 1928. január 14., 29.

10 MTI Arch. Lapszemle, 1928. jan. 20., 6.

11 Az 1935. évi április hó 27-ére meghirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Felsőház. Napló. 4. köt. Budapest, 1939. 4–5.

12 *Prímás-album* i. m. 21.; Herczegh Frigyes deáki plébános feljegyzését a Szapucsek családról ismerteti: Beke Margit: *Boldog Meszlényi Zoltán Lajos püspök élete és halála.* Budapest, 2009. 72.

1902),[13] és pályaválasztásában bizonyára szerepet játszott, hogy Deáki község bencés plébánia volt. György számára bátyja, Mihály fontos példaképet jelentett.

Vaszary Ferenc a középiskolát a premontreiek keszthelyi gimnáziumában végezte. A magas, vékony fiú ügyes volt a sportban és jó tanuló. Szellemi fejlődésére hatással volt az iskola dicső múltja. A Festetics György által rendezett helikoni ünnepségeken (1817–1819 között) a kor neves írói és tudósai mellett a Georgikon növendékei és a gimnázium tanuló is szerepeltek. A premontreiek diákja volt Deák Ferenc, akkor már ismert és neves jogász, politikus. Fejér György pap, történész is itt végzett. Ő Keszthely híres szülötte volt, akinek családi körülményei, történeti érdeklődése és jótékonykodása is hasonló volt Vaszaryéhoz, aki személyesen is ismerhette és iskolai segélyéből is részesült. Ferenc 15 évesen otthagyta a gimnáziumot, hogy bencés szerzetes lehessen. Gyalog ment Keszthelyről Balatonfüredre, az ott időző Rimely Mihály pannonhalmi főapáthoz, hogy felvételét kérje a rendbe. A 34 jelentkező közül 14-et vettek fel. 1847. szeptember 15-én öltözött be, és ekkor kapta a Kolos nevet. A noviciátus után a győri rendi iskolában tanult, de a forradalom és szabadságharc eseményei az ő életét is befolyásolták. 1848 novemberében az intézménnyel együtt ő is Pannonhalmára költözött, majd amikor a háborús helyzet miatt a növedékek engedélyt kaptak a távozásra, 1849 áprilisában hazatért, de július végére már újból Pannonhalmán volt. 1850-ben befejezte a kétéves bölcseleti tanfolyamot, ami után négy év teológiai tanulmány következett. Ennek végén, 1854. június 6-án ünnepélyes fogadalmat tett, és főapátja Komáromba küldte tanítani. A szükséges életkor elérése után, 1855. május 26-án szentelték pappá.[14]

Szapucsek György a pozsonyi királyi katolikus gimnáziumban végezte a középiskolát. Az első években anyai rokonainál lakott. Magántanítást vállalt, hogy anyagi helyzetén javítson. A középmagas, erős fizikumú fiú tanulmányi eredményeivel kitűnt társai közül, és a testnevelésben is jeleskedett, előtornász volt. Többször részesült ösztöndíjban és jutalomban. Hatodikos gimnazista korában nevét – Mihály bátyja példáját követve – Serédire magyarosította. Az év végén felvételét kérte a bencés rendbe. 1901. augusztus 6-án öltözött be, és a Jusztinián nevet kapta. A novíciusi év letelte után a gimnázium két utolsó osztályát a győri bencéseknél végezte, magántanulóként. A vizsgákra Pannonhalmán készült fel. Kedvelte a fizikát és a matematikát – valószínűleg ezt is Mihály bátyja hatására –, de a gimnázium önképzőkörében az irodalommal is próbálkozott. Érettségi után, 1904-ben főapátja parancsára nem a reáltárgyakkal kezdett foglalkozni, hanem Rómába ment tanulni. Ekkor már a latin mellett németül és franciául is tudott.[15] Fehér Ipoly főapát felismerte Serédi tehetségét, ezért biztosította számára a nemzetközi képzést.

Rómában a Szent Anzelm Bencés Kollégiumban tanult, amely az Aventinus dombon épült, és nem egyszerű nemzetközi kollégium volt, hanem filozófiai és teológiai főiskola is, valamint a hozzá tartozó kolostorban székelt a bencés prímás apát. Így adott volt a karrierlehetőség a fiatal szerzetes számára. Tanulmányai első két évében egy pan-

13 Serédi Mihály Marcell 1892-ben tette le ünnepélyes fogadalmát, egyetemista évei után 1893-ban szentelték pappá. Pannonhalmán hitszónok, majd Győrben és Esztergomban gimnáziumi tanár volt. 1900–1902 között Celldömölkön betegeskedett, és fiatalon halt meg. Fizika–matematika szakos tanár volt, egy pontos távolságmérő készüléken kísérletezett. (*A Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára 1802–1986.* Összeáll. Berkó Pál–Legányi Norbert. [Győr, 1987.] 130.)

14 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 17–26.; Meszlényi A.: i. m. 330–332.; Sörös Pongrácz: *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története.* VI/A. A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. A Rend új kora, új munkaköre. 1802-től napjainkig. Budapest, 1916. 130.

15 *Prímás-album* i. m. 20–21.; Meszlényi A.: i. m. 394–396.

nonhalmi bencés, Schermann Egyed is tanított a kollégiumban. Serédi sétáit is tanulásra használta fel, minden sétára más-más anyanyelvű növedéktársával ment, így könnyen sajátíthatta el vagy tökéletesíthette német, olasz, francia, angol és spanyol nyelvtudását. Jó hallása és hangja miatt tagja lett az énekkarnak, ekkor alakult ki a liturgikus zene iránti szeretete. Eleinte a dogmatika érdekelte, de Pierre Bastien maredsous-i bencés tanára inkább arra ösztönözte, hogy egyházjoggal foglalkozzon, így ebből a tudományterületből választotta disszertációjának témáját, amelyet 1908-ban védett meg. A filozófia és teológia fiatal doktorát 1908. július 14-én szentelte pappá a pannonhalmi bazilikában az a Kohl Medárd esztergomi segédpüspök, aki Vaszary Kolosnak jobbkeze volt.[16]

KARRIER

Tanulmányaik befejezése után Vaszary és Serédi karrierje eltérően alakult. Vaszary a tanári pályát járta be, tankönyveket írt, emellett közéleti szereplést is vállalt, bizonyította szónoki tehetségét, és a bencés rendben egyre magasabb tisztségeket töltött be, míg végül pannonhalmi főapáttá választották. Innen került az esztergomi érseki székbe. Serédi viszont tudós lett, több mint két évtizeden keresztül külföldön, Rómában élt, ott végzett egyházjogászi munkája szerzett számára nemzetközi elismertséget és teremtett lehetőséget számára a Szentszék vezető tisztviselőivel való megismerkedésre. Szaktudását a magyar kormány is ki akarta használni, így a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosaként politikai kérdésekkel is foglalkozott. Ugyanakkor Vaszaryval ellentétben esztergomi érseki kinevezése előtt lényegében nem szerzett sem közéleti, sem lelkipásztori tapasztalatokat.

Vaszary Kolos pályája érseki kinevezéséig

Vaszary Kolos kezdő tanárként a komáromi bencés gimnáziumba került, két évet töltött itt. Tanított tárgyai a történelem és a földrajz voltak, amelyeket akkoriban integráltan oktattak. 1856-ban Pápára helyezte át főapátja. Itt Füssy Tamás, később híressé vált pedagógus és történész volt az igazgató,[17] aki pezsgő szellemi életet teremtett a rendházban. Ez kedvezően hatott a fiatal tanárra, segítette tudományos és írói fejlődését. Vaszary itt írta első munkáit. Füssy, Méry Etelével együtt, bevonta az Ifjúsági Plutarch című kiadvány[18] szerkesztésébe, amelynek füzeteiben neves történelmi személyiségek portré-

16 *Prímás-album* i. m. 22–23.; Meszlényi A.: i. m. 396–398.; Sólymos Szilveszter: *Ezer év száz bencése.* Pannonhalma, 1997. 319.; a Szent Anzelm Bencés Kollégiumról lásd: Pius Engelbert: *A Római Szent Anzelm Bencés Kollégium. Az első száz év rövid története (1888–1988).* Ford. Váróczi Zsuzsanna. Pannonhalma, 2004 (Rendtörténeti füzetek 8.).

17 Füssy Tamás (1825–1903): eredeti nevén Fuchs Alajos, 1841-ben lépett a bencés rendbe, 1849-ben szentelték pappá, és ugyanebben az évben a pápai gimnáziumba került tanárnak, 1855-től az iskola igazgatója volt. 1864-ben a Szent István Társulat igazgatójává választották. 1885-ben főapátjelölt volt. 1889-ben lemondott igazgatói állásáról, és a zalavári bencés apátság perjele lett. Tudományos igényű történeti műveket, ismeretterjesztő köteteket, ifjúsági műveket és tankönyveket írt, több folyóirat szerkesztője volt. 1890-ben a Ferenc József Rend lovagkeresztjével tüntették ki. (Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/ 2012. szeptember 6.; *Magyar Katolikus Lexikon.* 3. kötet. Főszerk.: Diós István. Budapest, 1997. 863–864.)

18 Ifjúsági Plutarch. Kiadja a pápai kath. gymnasium néhány tanára. Eger, Bécs, Pápa, 1858–1860, 2 évfolyam, 6 füzet.

in keresztül kívántak példát adni a tanulóifjúságnak. Hunyadi János, Festetich György, Szilágyi Erzsébet, Fejér György és mások életrajzain keresztül igyekeztek a keresztény szellemet és nemzeti érzelmet közvetíteni. Az osztrák neoabszolutizmus utolsó éveiben fontos küldetésnek tartották a hazafias érzés továbbadását. A kiadvány nevével az előképre, Plutarkhosz ókori történetíró Párhuzamos életrajzok című művére utalt. Hatással lehettek a szerkesztőkre más hasonló művek. Pierre Blanchard 1803-ban jelentette meg az ifjúságnak szóló, híres emberek életrajzait tartalmazó munkáját, amelynek kelet-európai személyek életrajzával kiegészített német kiadásai Bécsben és Pesten is megjelentek. 1842–53 között Pesten öt kötetben kiadtak hasonló címmel egy életrajzgyűjteményt, melynek 1845-ben megjelent magyar fordítását Bajza József szerkesztette.[19] A pápai tanárok tehát egy már ismert műfajt alkalmaztak a helyi viszonyokra és iskolai használatra. A korabeli történelemtanításnak, különösen az alsóbb osztályokban egészen a 19–20. század fordulójáig egyik fő célja az volt, hogy követendő erkölcsi normákat és vonzó példaképek állítsanak a diákok elé.[20]

Vaszary pedagógiai érzéke már Pápán megmutatkozott. Szerették a tanítványai, érezték rajta tantárgyai és a tanítás iránti lelkesedését. Ahogy egyik diákja később visszaemlékezett: „Mindnyájan rajongtunk érte; szigorú, de igazságos és végtelenül lelkes professzor volt; kivált történeti óráinak örültünk. Gyermeki szívünket senki sem tudta olyan lelkesedésre lobbantani, mint ő; csupa láng, csupa rajongás voltunk igéi nyomán a hazáért."[21] Nemcsak a szellemi, de a testi nevelésre is gondja volt. Akkoriban még nem volt tornaóra, de ő biztatta tanítványait a rendszeres sportolásra, nyáron együtt labdázott, télen pedig együtt korcsolyázott velük.[22]

A fiatal tanár részt vett az 1860-as októberi diploma után megélénkülő politikai és társadalmi mozgalmakban is. Ekkor alapozta meg szónoki hírnevét két emlékezetes eset. Amikor Dákán Batthyányi Lajos özvegyénél volt látogatóban az emigrációból visszatérő Teleki László, a pápaiak odamentek, hogy láthassák. A tömeg Vaszaryt akarta hallani, akinek beszéde óriási siker volt. A grófné lejött az erkélyről vendégeivel, hogy megköszönje, Teleki gróf pedig megölelte a szónokot. A másik eset szintén 1861-ben történt. Amikor Fiáth József bárót nevezték ki Veszprém vármegye főispánjának, a vármegye Vaszaryt bízta meg az új főispán üdvözlésével. Az egyik januári estén fáklyás menettel vonultak a báró szállásához, aki maga is lejött az utcára fogadni a köszöntést. Vaszary már beszéde vége felé tartott, amikor az egyik fáklyától meggyulladt a bundája. A főispán odasietett hozzá eloltani a prémet. Vaszaryt nem zökkentette ki a jelenet, feltalálta magát és ezekkel a szavakkal folytatta beszédét: „Ne oltsa el Méltóságod, kérem ne oltsa el ezt a – bár gyenge – külső jelét szíveinkben égő forró szeretetünk lángoló tüzének, melyet szavakban méltóan tolmácsolni úgyis képtelen vagyok!" Erre nagy taps és éljen-

19 *Neuer Plutarcho der Bildnisse und Biographien der berühmtesten Männer und Frauen aller Nationen und Stände von den ältern bis auf unsere Zeiten.* Bearb. von einem Vereine Gelehrter. Pest, 1842–1853.; *Új Plutarch vagy Minden korok és nemzetek' leghíresebb férfiai és hölgyeinek arcz- és életrajza.* Magyarázta Bajza. Pest, 1845.; Blanchard művére lásd Papp Júlia: *Adatok Zrínyi Miklós, a szigetvári hős ikonográfiájához. Blaschke János (1770–1833) könyvillusztrációinak tükrében.* Hadtörténelmi Közlemények 122 (2009). 506. skk.

20 Katona András: *Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából* III. A rendszeres történelemtanítás meghonosodása az önkényuralom és dualizmus korának Magyarországán a századfordulóig. Tanári Kincsestár – Történelem. 2006. január. 22–23. http://tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2010/02/Kepek_es_arckepekIII.1.pdf 2012. szeptember 6.

21 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 31.

22 Uo. 31–32.

zés tört ki a tömegben, és a főispán így válaszolt: „Tisztelendő úr, az ön rögtönző tehetsége ma fényesen megállotta a tűzpróbát."[23]

Vaszary nem csak szónokként vett részt a megyei közéletben, hanem közgyűlési bizottsági tag is volt. Hazafias elkötelezettsége bizonyos köröknek nem tetszett, és liberálisnak mondták. Ez a jelző akkoriban komoly kritikát jelentett egy egyházi személy számára. Ő annyira lelkére vette a bírálatokat, hogy azon gondolkozott, világi papként folytatja munkáját. Rimely Mihály főapát azonban megnyugtatta, és úgy oldotta meg a helyzetet, hogy áthelyezte Esztergomba.[24]

Esztergomban ugyan nem foglalkozott közvetlenül politikával, de a társadalmi életben részt vett. A helyi kisdedóvó-társulat egyik kezdeményezője, az Esztergomi Újság munkatársa volt. Országos szinten a Pesti Napló és a Tanodai Lapok hasábjain megjelent cikkei, valamint tankönyvei révén vált ismertté.

A Helytartótanács 1861-es rendelete értelmében a történelem és a földrajz – tehát a Vaszary által tanított tárgyak – tanítása nagyobb hangsúlyt kapott, és hivatalosan is újra megjelent a tananyagban a magyar történelem.[25] Az akkoriban használt, Wilhelm Pütz[26] német gimnáziumi tanár által írt tankönyvek szellemiségét Vaszary nem tartotta megfelelőnek, ezért új tankönyvek készítését határozta el. Ez annál inkább feltűnő, mivel Pütz műveit ellenfelei éppen katolikus felekezeti elfogultsággal vádolták, ugyanakkor szellemtelen, színtelen és kritika nélküli előadásmódját is kifogásolták.[27] Ezek valószínűleg túlzott kritikák voltak, hiszen műveit széles körben, számos európai országban használták, és történelem-földrajz tankönyvének egyik magyar fordítását éppen egy bencés szerzetes, Vincze Paulin[28] készítette el és adta ki. Vincze néhány évig tanártársa is volt Vaszarynak Pápán. Vaszary azonban a korábbi tankönyvekből, amelyek világtörténet címén egyszerűen az országok, népek történetét írták le, hiányolta a történelmi összefüggések és az emberiség fejlődésének bemutatását. Szerinte a tankönyvírónak az általános, az egyetemes érvényű megragadását kell szem előtt tartania, nem pedig

23 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 33–34.; Vasárnapi Újság 8 (1861) 122.; *Korrajzok.* Szerk. Kőrösi László. 8–11. füzet: Vaszary Kolos. Budapest, 1895. (Kortörténeti Könyvtár VIII–XI. füzet) 316.

24 Sörös: i. m. 130.

25 Katona A.: *Képek és arcképek* III. i. m. 5–6.; Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 44.

26 Wilhelm Pütz (1806–1877): gimnáziumi tanár, történelem-, földrajz- és német tankönyvek szerzője. A bonni egyetem elvégzése után először a düreni gimnáziumban kezdett tanítani, majd 1844-től 1865-ben bekövetkezett nyugalomba vonulásáig Kölnben volt egy katolikus gimnázium tanára, ahol a felsőbb osztályoknak németet, latint, történelmet és földrajzot tanított. 1862-ben professzori címet kapott. Tankönyvei nem csak Poroszországban és Ausztriában, valamint a német államokban, hanem már 1843-tól külföldön is elterjedtek, és számos európai nyelvre lefordították azokat. Több mint egy tucat kiadást megértek, és évtizedeken keresztül használták őket. (Binder: *Pütz, Wilhelm.* In: Allgemeine Deutsche Biographie 26 [1888], S. 780–782 [Onlinefassung] http://www.deutsche-biographie.de/pnd116308265.html?anchor=adb 2012. szeptember 6.)

27 Uo.

28 Vincze István Paulin (1814–1906) 1833-ban lépett a bencés rendbe. 1842-ben szentelték pappá. 1842-től 1848-ig a győri, 1848–1859 között az esztergomi, 1859–1861-ben a pápai, 1861–1868 között a soproni gimnázium tanára. 1868-tól 1870-ig a nyalkai plébánia adminisztrátora, 1870–1871-ben Celldömölkön, 1871–1872-ben Bakonybélben rendházi lelkiatya, 1872–1886 között a tihanyi plébánia kormányzója. Említett tankönyve: Pütz Vilmos: *Az ó, közép és újkorbeli földirat és történelem alaprajza a középtanodák és felsőbb nemzeti iskolák használatára.* Ford. Vincze Paulin. 3 kötet. Első kiadás: Esztergom, 1850–51. Ezután 1861-ig még öt kiadást ért meg. [Szinnyei J.: i. m. Vincze (István) Paulin szócikk http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm 2012. szeptember 6.; a Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára i. m. 74.]

minden történeti tény és nép bemutatása a feladata.[29] Először a világtörténelmet tárgyaló tankönyvét jelentette meg 1863-ban, amelyet korábbi igazgatójával, Füssy Tamással együtt írt.[30] 1868–70-ben újabb világtörténelem-tankönyve már csak a saját neve alatt jelent meg. Ez a munka volt Vaszary leginkább maradandó alkotása, az 1910-es évekig számtalan kiadást megért, tehát közel fél évszázadig volt használatban.[31] Ehhez kapcsolódott 1873-ban megjelent történelmi atlasza, amelyet egy német munkából fordított, és amely az ókori birodalmakat mutatta be.[32] A világtörténelem után a magyar történelmet bemutató tankönyveket írt, amelyeket 1866-ban adott ki.[33] Ezeknél Horváth Mihálynak a bölcsészettanuló ifjúság számára írt, 1847-ben Bécsben megjelent és az egyházi hatóságok által betiltott tankönyvét vette alapul. Horváth Mihály nem csak történészként, de tankönyvíróként is nagyot alkotott. Politikai tevékenysége miatt tankönyveit a szabadságharc leverése után, majd 1863-ban újra betiltották. A korábbiakhoz képest több tekintetben is új szemléletet képviselt. Az egyes uralkodókat nem egyházi érdemeik, hanem gazdasági és társadalmi lépéseik, tetteik alapján értékelte. Kiemelte a jobbágyok érdekében végrehajtott intézkedéseket. A függetlenségi harcok leírásában óvatosan kritizálta a bécsi politikát. Végül írt a reformkorról, a polgári átalakulásról, amelynek problémáit más tankönyvek nem is tárgyalták.[34] Vaszary tehát egy korszerűnek és hazafias szemléletűnek számító munkát dolgozott át. Tankönyvírói tevékenységének következő lépéseként 1868–70-ben adta ki a gimnázium alsóbb, 3. és 4. osztályai számára írt történelemkönyvét, amely a 20. század elejéig – világtörténelem-tankönyvéhez – hasonlóan többször megjelent.[35] Itt kell megemlítenünk egy évtizedekkel később megjelent, ugyancsak diákok számára írt művét, amely a korábban említett Ifjúsági Plutarchhoz hasonlóan neves történelmi személyiségek életrajzait közölte. A kötetet rokona, Vaszary János festőművész illusztrációi díszítették.[36]

Erdélyi László, a szintén bencés szerzetes és történész szerint Vaszary tankönyveit a világos, könnyen érthető és tanulható megfogalmazás, a hazafias szellemiség és a korszerű ismeretek tették népszerűvé és elterjedtté a hasonló művek egyre élénkülő versenyében.[37] Korábban a legtöbb tanár a saját előadását követelte meg a diákoktól, a tankönyvek

29 Katona A.: *Képek és arcképek* III. i. m. 20–21.

30 Füssy Tamás – Vaszary Kolos: *Világtörténelem katholikus tanodák számára és magánhasználatra.* 1–3. kötet. Pest, Esztergom, 1863.

31 Vaszary Kolos: *Világtörténelem felsőbb k. tanodák számára és magánhasználatra.* Esztergom, 1868–70. 3 kötet; 2. javított és bővített kiadás: *Világtörténelem a középtanodák felsőbb osztályai számára.* Pest, 1873–1877. 3 kötet; Későbbi kiadásai *Világtörténelem középtanodák számára,* majd *Világtörténelem középiskolák számára* címmel jelentek meg. Az 1900-as években Németh Ambrus által átdolgozott kiadásait használták.

32 Katona A.: *Képek és arcképek* III. i. m. 25.

33 *A magyarok története rövid előadásban.* Horváth Mihály ugyanazon című munkája nyomán al- és közép-tanodák használatára szerkesztette Vaszary Kolos. Pest, 1866. Ugyanez a felső tanintézetek használatára. Pest, 1866. Német változata: Kurzgefasste Geschichte von Ungarn zum Gebrauche für untere und Mittelschulen nach Michael Horváth von Klaudius Vaszary. Pest, 1867. második kiadás: Budapest, 1876.

34 Katona András: Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából II. „Haza és haladás" – a nagy tanárok félévszázada (1800–1848). Tanári Kincsestár – Történelem. 2005. november. 16–19. http://tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2010/02/Kepek_es_arckepekII.1.pdf 2012. szeptember 6.

35 Vaszary Kolos: *Történelem rövid előadásban alsóbb osztályok számára.* Győr, 1869–70. 2 kötet.

36 Vaszary Kolos: *Történelmi életrajzok az ifjúság számára.* Vaszary János képeivel. (Hazai festőművészek által illusztrált ifjúsági iratok III.) 2. kiadás: Budapest, 1892.; 3. kiadás: Budapest, 1905.; Plesznivy E.: i. m. 19.

37 Erdélyi László: *Vaszary Kolos.* Történeti Szemle 5 (1916) 159.

inkább csak kézikönynek számítottak. Az állami tanterv kötelezővé tétele és az állami ellenőrzés kiterjesztése az összes iskolára azonban új helyzetet teremtett. Ebben az egységesedési folyamatban csak 1883-tól, a középiskolai törvény hatályba lépésétől kezdődött meg az országos szintű, állami tankönyvbírálat és engedélyezés. A protestáns és a katolikus iskolák különböző munkákat használtak, számos könyv volt forgalomban. Az engedélyezett tankönyvek 1904-ben közzétett jegyzékén 23 szerző összesen 70 magyar nyelvű tankönyve szerepelt. Ezek között volt Vaszary egyetemes történeti könyvsorozata is. A teljes sorozattal jelentkező szerzők közül az ő könyvei voltak a legrégebben forgalomban.[38]

Visszatérve az 1860-as évekre, esztergomi diákjai visszaemlékezéseiből kirajzolódik Vaszary tanári egyénisége és stílusa. Előadásai hazafias lelkesedést keltettek, nagy hangsúlyt helyezett a nemzeti érzés ápolására. Tanítványai szerették, megnyerő személyiség volt. A diákokkal barátságos volt, de komolyan bánt velük és tudott fegyelmet tartani. Tárgyának lelkes előadása lekötötte a tanulókat, kemény szóra vagy büntetésre alig volt szükség. Egy győri tanítványa szerint történeti anekdotákkal színesítve olyan érdekesen és érthetően adta le az anyagot, hogy azt már az órán megtanulták, otthon nem is nagyon kellett készülni. A feleltetéstől nem kellett félni, aki nem tudta a választ, azt egy-egy tréfás megjegyzéssel kisegítette. Azt szerette, ha a diákok saját szavaikkal mondják el a leckét, nem pedig ahogy akkor szokás volt, szó szerint, bemagolva az anyagot. Az óráit mindig pontosan kezdte, de gyorsan elszaladt az idő. Fontosnak tartotta az önképzést, megerősítette az önképzőköröket. Segítette a szegény tanulókat. Őket alkalmazta Esztergomban tankönyvei kéziratának a nyomda számára való tisztázására, de más módon is támogatta a rászorulókat. Tanítványai ragaszkodását és bizalmát mutatja, hogy sokan visszajártak hozzá gyónni.[39]

Amikor 1883-ban Thaly Kálmán az országgyűlésben, a középiskolai törvény vitájában azzal vádolta Vaszaryt, hogy nem engedte diákjainak Esztergomban a szentgyörgymezei honvédsírok megkoszorúzását,[40] tanítványai a Pesti Naplóban közzétett nyilatkozattal védték meg egykori tanárukat. A neves jogtudós, Concha Győző, aki Pápán volt diákja, szintén tanúsította Vaszary hazafias nevelését. Esztergomban több, később híressé vált tanítványa volt. Így például Baross Gábor, gazdaság- és közlekedéspolitikus, miniszter, Forster Gyula, aki a műemlékvédelem terén alkotott maradandót, Csernoch János hercegprímás, az érseki székben Vaszary utódja, Polónyi Géza politikus, igazságügy-miniszter vagy Kanter Károly, aki a katolikus megújulás fontos alakja volt Budapesten.[41] Három évtizedes bencés tanári munkássága alatt Vaszary a korszak számos jeles személyiségét, vezető pozíciót betöltő értelmiségét oktatta, nevelte.

Esztergomi tanár korában publikálta első jelentős tudományos munkáját az 1444-es várnai csatával kapcsolatban.[42] Kiindulópontja az volt, hogy I. Ulászló király sírverse alapján a várnai csatavesztésért és később Magyarország török általi elfoglalásáért sokan

38 Katona A.: *Képek és arcképek* III. i. m. 16–17.

39 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 35–41., 46., 54–55.

40 *Az 1881. év szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója.* Szerk.: P. Szathmáry Károly. 11. kötet. Budapest, 1883. 142. 1883. március 14-i ülés.

41 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 46–49.

42 *A várnai csata.* Írta Vaszary Kolos, sz. Benedekrendi áldozár s az esztergomi kath. főgymnásiumban a világ- és magyar történelem ny. és rendes tanára. Kiadja a Szent-István Társulat. Pest, 1864. Nemrég reprint kiadása is megjelent, ami a mű iránti újabb érdeklődést mutatja (Históriaantik Könyvkiadó, Budapest, 2012).

a pápát és a magyar főpapokat okolták. Ezt a kérdést vizsgálta források alapján, és igyekezett cáfolni a vádakat. A tanulmány függelékében forrásokat is közölt.

Miután neve a tanítással és az oktatásüggyel foglalkozók körében ismertté vált, mások biztatására elhatározta, hogy pályázatot nyújt be a pesti egyetem megüresedett történelem tanszékére. 1865-ben engedélyt kért erre elöljáróitól, amit meg is kapott. A tanszék elnyerésére nem sok esélye volt, meg is bánta ezt a lépését, ugyanakkor a döntésre várva megígérte főapátjának, hogy le fogja tenni az állami tanári vizsgát, ami egyébként neki nem volt kötelező, csak a pályakezdő tanárok számára. Az egyetemi katedrát nem nyerte el, viszont 1867. március 31-én az egyetemen vizsgát tett történelemből és földrajzból, és ezzel ő lett a bencés rend első, az új szabályozás szerinti okleveles középiskolai tanára.[43]

1869 nyarán Kruesz Krizosztom főapát Vaszaryt nevezte ki győri bencés házfőnöknek és főgimnáziumi igazgatónak. Ez addigi munkásságának elismerése volt, és jelentős előrelépést, fontos beosztást jelentett, hiszen egy rendi közösség elöljárója és egy neves középiskola irányítója lett. Krueszhez írt levelében kijelentette, hogy amikor a világ ellenséges a szerzetesi élettel szemben, fontosnak tartja, hogy a ház falain belül békében, szeretetben és egyetértésben éljenek, ezzel is pozitív képet mutatva a világnak, és ebben neki kell példával elöl járnia.[44] Ez azonban csak a belső élet megerősítését jelentette, nem pedig a világtól való elzárkózást. Maga Vaszary ekkor is részt vett a közéletben, és számos funkciót vállalt. Tagja volt a győri katolikus autonómiai választmánynak és a katolikus iskolaszéknek, szintén tagja Győr város törvényhatósági bizottságának, a nevelésügyi és alapítványi bizottságoknak, igazgatótanácsi tagja a győri állami tanítónőképző intézetnek és az állami polgári leányiskolának. A gimnáziumon kívül éveken keresztül franciát tanított az orsolyiták iskolájában, 1874-ben pedig a helyi jogakadémián művelődéstörténetet adott elő. Emellett az ismeretterjesztő körökben felolvasásokat is tartott, a szélesebb közönséget is tanítva.

Igazgatói munkája nyomán növekedett a főgimnázium elismertsége. 1870-ben újra elindította a diáksegélyező egyletet, hogy a fiatalok maguk is segítsék rászoruló társaikat. Hangsúlyt helyezett az önképzésre. Gyarapította az iskola szertárait. Két alkalommal a kultuszminiszter is meglátogatta az intézményt, 1872-ben Pauler Tivadar, 1873-ban pedig Trefort Ágoston, akik elismerően nyilatkoztak munkájáról. 1874-ben a Ferenc József Rend lovagkeresztjével tüntették ki. Ekkor alakult ki jó viszonya József Károly főherceg családjával, akinek két fia, József Ágost és László a bencéseknél tanult magántanulóként.[45]

Tanári tevékenysége mellett történészi munkáját is folytatta. 1874-ben Pannonhalma helytörténetéről írt tanulmányt egy Győr vármegyéről szóló kötetbe.[46]

Fontos forráskiadványt jelentetett meg két kötetben 1883-ban és 1885-ben.[47] A Pannonhalmán talált és általa Guzmics Izidor naplójának nevezett szöveg valójában egy ismeretlen jurátus beszámolója az 1825-ös és az 1830-as országgyűlésekről, akit Guzmics

43 Sörös P.: i. m. 130–131.; Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 43.

44 Sörös P.: i. m. 131–132.

45 Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 726.; Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 51–53.

46 Vaszary Kolos: *Pannonhalma helytörténete.* In: Győr megye és város egyetemes leírása. Szerk.: Fehér Ipoly. Budapest, 1874. Megjelent még: *A Pannonhalmi Sz. Benedekrend névtára 1875/6-dik tanévre.* H. n. [1876]. 11–40.

47 *Adatok az 1825-iki országgyűlés történetéhez.* Közli: Vaszary Kolos győri kath. főgymn. igazgató. Győrött, 1883.; *Adatok az 1830-iki országgyűlés történetéhez.* Közli: Vaszary Kolos. Győr, 1885. A köteteknek több reprint kiadásuk is megjelent az utóbbi években: Kessinger Legacy reprints. Kessinger Pub. Co. 2009 (papírkötésű), 2010 (keménykötésű); Históriaantik Könyvkiadó, 2012.

kért meg, hogy tudósítsa őt az országgyűlésen történtekről. A recenziók elismerően szóltak a forráskiadványról. Kiemelték, hogy a reformkor országgyűléseiről addig ismert források, például a hivatalos iratok hiányos képet nyújtanak, a napló viszont részletesen beszámol a kerületi ülésekről is. Dicsérték Vaszaryt az alapos bevezető tanulmányokért és a jegyzetekért. Összehasonlította a szöveget az országgyűlési jegyzőkönyvekkel és más forrásokkal, azokból idézett is. Munkája nem csak újabb adalékokat közölt, hanem szinte teljes leírását is adta az országgyűléseknek.[48] Ebben az időben, 1884-ben adta ki Vaszary a várnai csatáról írt korábbi művének továbbfejlesztett változatát is.[49] A forráskiadvánnyal ellentétben ennek a tanulmánynak a fogadtatása vegyes volt, akadtak olyanok, akik kritizálták és igyekeztek kétségbe vonni állításait.[50]

A sikerek mellett azonban problémákkal is meg kellett küzdenie. Sokirányú elfoglaltsága közben kiújult korábbi emésztőrendszeri betegsége, ezért 1871 tavaszán, munkakörét helyettesére bízva elhagyta Győrt, hogy orvosi javaslatra fürdőkben kúrálja magát. Innen hamarosan visszatérve újult erővel és kedvvel folytatta munkáját. Ezután is többször kellett fürdőkbe járnia, sőt 1874 nyarán főapátjától egy éves betegszabadságot kért. Kruesz azonban ezt nem engedélyezte, mivel látta állapotának javulását. Vaszary nem csak addigi munkáját tudta ismét ellátni, hanem ekkor vállalta a győri királyi jogakadémián a művelődéstörténet előadását is. Egészségi problémái végigkísérték életét annak ellenére, hogy fiatal korában sportolt és később is fontosnak tartotta a testmozgást. Gyermekkorában vézna és gyenge volt. Tanárként télikabátját és fejfedőjét addig hordta, amíg határozottan fel nem melegedett az idő. Hajlamos volt a torokfájásra és a gyomorbajra, könnyen megfázott, emiatt selyemkendővel kötötte be a nyakát. Ez is mutatja, hogy mindig vigyázott egészségére. Emellett pontosan és mértékletesen étkezett, kerülte a dohányfüstöt és a huzatot. Rendszeresen Balatonfüreden kúrálta magát, ahol nyarait is töltötte.[51] Úgy tűnik, hogy a feladatainak ellátásával járó problémákat belsőleg nem volt könnyű feldolgoznia.

Rendtársai megbecsülték és elismerték, aminek jele volt, hogy az 1872-ben tartott főmonostori perjelválasztáson a második legtöbb szavazatot kapta. 1885-ben meghalt Kruesz Krizosztom főapát. Az utód megválasztásánál három személyt kellett a káptalannak jelölnie, akik közül a király nevezte ki a magyarországi bencések új vezetőjét. Az első helyre való szavazásnál Vaszary a második körben kapta meg a szavazatok többségét, és Ferenc József április 28-án nevezte ki pannonhalmi főapátnak. Ezzel elért a bencés renden belüli karrierje csúcsára. Május 11-én vonult be székhelyére, majd egy héttel később már a rendházak látogatására indult. Megválasztásának szentszéki megerősítése után, szeptember 20-án avatta apáttá Zalka János győri püspök a püspökvár kápolnájában. Másnap a főmonostori káptalanban misét mondott, utána rövid beszédet tartott és főpapi áldást adott. Ezzel történt meg hivatalosan főapáti székfoglalása. Szerény körülmények között történt beiktatása, amit azzal ünnepelt, hogy egyházi, közoktatási és művelődési célokra 10.000 forintos alapítványt tett és írói tiszteletdíját Győrszentmárton (ma Pannonhalma) községnek adta iskolai célokra. Már első cselekedeteivel megmutatta jótékonyságát, ami személyiségének fontos vonása volt. Sosem feledkezett meg arról, honnan jött, milyen szegénységben élte gyermekkorát, és mekkora segítséget jelentett

48 D. Farkas recenziója. Századok 18 (1884) 257–262.; „a." recenziója. Budapesti Szemle 12 (1884) 37. kötet, 87. szám. 471–473.; „a. d." recenziója. Budapesti Szemle 13 (1885) 43. kötet, 105. szám. 479–480.

49 Vaszary Kolos: *I. Ulászló magyar király esküszegése és a várnai veszedelem.* Budapest, 1884.

50 Rónai Horváth Jenő: *A várnai csata* 1–2. Hadtörténelmi Közlemények 1 (1888) 104–142., 268–305.

51 Sörös P.: i. m. 132.; Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 55.; Sziklay János: *Vaszary Kolos Balaton-Füreden.* Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 742.

neki mások adománya. A diákokat korábban is támogatta, főapátként pedig 24 szegény sorsú tanuló részére évi 100-100 forintot biztosító ösztöndíjalapot hozott létre.[52]

Főapáti munkájában titkárként először Haudek Ágoston, majd Kohl Medárd segítette. Az innsbrucki és a lille-i egyetemen tanult, különleges nyelvtehetséggel megáldott fiatal pap, Haudek 1885–1888 között volt titkára, majd az akkor létrehozott római Szent Anzelm Bencés Kollégiumban lett az egyházjog és az egyháztörténet professzora. A római kúriánál is befolyásra tett szert, véleményét több püspökség betöltésekor is kikérték. A Szentszék a zágrábi érseki székre is jelölni kívánta. 1891-ben azonban visszatért Magyarországra, és a zalavári apátság jószágkormányzója lett. Feladatát itt is kiválóan látta el. Haudek 1888-ban történt távozása után Vaszary a szintén az innsbrucki egyetemen tanult és fiatal Kohl Medárdot nevezte ki 1889-től titkárának, akit később, érseki kinevezése után magával vitt Esztergomba.[53]

A zalavári apátság átvételével kapcsolatos tárgyalásokat, amelyeket még elődje, Kruesz Krizosztom kezdett meg, Pannonhalmára érkezése után nem sokkal folytatta, és ezek eredményeként Ferenc József 1885. július 27-én jóváhagyta Zalavárnak Pannonhalmával való egyesítését. A Trefort Ágoston kultuszminiszterrel való megegyezés szerint a zalavári apátságot a Pannonhalma vezette magyar bencés kongregációhoz csatolták fiókapátságként, és a rend az apátság terheinek átvállalása mellett vállalta egy új gimnázium vezetését, illetve annak megnyitásáig évi 20.000 forint befizetését a Tanulmányi Alapba. Ezután még további tárgyalásokra volt szükség az apátság konventjével és a veszprémi püspökkel, amelyeket az év folyamán sikerült lefolytatni. A konvent elfogadta, hogy az apátságban élő, illetve plébániákon dolgozó tagjai áthelyezhetőek. Az apátsághoz tartozó plébániák pedig a veszprémi püspök joghatósága alatt maradtak.[54]

Vaszary az oktatás és nevelés területén több fontos lépést hajtott végre. Miután az új középiskolai törvény (1883: XXX tc.) kötelezővé tette a gimnáziumi tanárok számára az állami tanárképesítő vizsgát, a főapát a hittan tanítására való képesítést is előírta és megalakította a rendi vizsgabizottságot, amely 1886-ban kezdte meg működését. Megreformálta a tanárképzést és a teológiai oktatást a pannonhalmi főiskolán, amely számára 1886-ban természettudományi szertárat létesített. A főiskolán a megüresedett katedrákat a budapesti egyetemen végzett rendtagokkal töltötte be. Támogatta rendtársainak a budapesti és az innsbrucki egyetemen való tanulását. Eltörölte a szerzetestanárok magánóra-tartását, de kárpótlásul év végén jelentős összeget utalványozott számukra. Számos iskolát fejlesztett. Első helyen kell említeni a győri főgimnázium új épületének felépítését. Óvodát és leányiskolát létesített Zalaapátiban, Győrszentiványon és Kiscellen (ma Celldömölk). Varsányban népiskolát építtetett, Kajáron (ma Kajárpéc) óvoda alapítványt hozott létre.[55]

Több község templomát és plébániáját felújíttatta, új orgonákat szerzett be, új templomot építtetett Radán. A pannonhalmi főmonostorban is jelentős fejlesztéseket hajtott

52 Sörös P.: i. m. 129., 132., 134.; Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 726.

53 P. Engelbert: i. m. 27., 37., 39–40.; *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára* i. m. 111., 119.

54 A Zalavári Bencés Apátság 1873-ig a göttweigi apátsághoz tartozott. 1874-től önálló lett, majd első apátjának, Modrovics Gergelynek 1884-ben bekövetkezett halála után indultak meg a tárgyalások Trefort Ágoston kultuszminiszter és a pannonhalmi főapát között az átvételről. [Fülöp Éva Mária: *A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848–1949).* Budapest, 1995. (METEM-könyvek 8.) 40–41.]

55 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 65., 68–69.; Sörös P.: i. m. 135.; Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 726–727.

végre. Ebben az időben épült a bejáratnál lévő lépcsőház, a főmonostort a mellette lévő mezővárossal összekötő telefon, a házi távírda. Közbenjárására állítottak fel távírót Győr és Pannonhalma között. Vaszary idejében vette át a balatonfüredi fürdő irányítását a főapátság a tihanyi apátságtól. 1889-ben az új fürdőigazgató kinevezésével Pannonhalma szorosabb ellenőrzése érvényesült. A fürdők versenyében Füred kezdett lemaradni, ezért új beruházásokra volt szükség. Sétányokat hoztak létre, és új fürdőház épült. Vaszary személyesen is kötődött Füredhez, szívén viselte fejlesztését. A bencés főapátok közül ő tartózkodott itt a legtöbbet. 1847-ben itt kérte Rimely Mihálytól a rendbe való felvételét, majd minden évben itt nyaralt. 1891-ben kezdte meg egy főapáti nyaraló építését, amit érseki kinevezése után megvásárolt a rendtől.[56]

Ezeknek a jelentős beruházásoknak a finanszírozását a rendi birtokok bevételei tették lehetővé. A parcellázásokkal és eladásokkal végrehajtott tőkebevonás mellett a birtokok gazdaságilag intenzív irányú átalakítására is szükség volt, amit már Kruesz Krizosztom is fontosnak tartott. A közvetlen okot a gabona árának esése miatti jövedelemkiesés jelentette. Vaszary bejárta a birtokokat, és gazdasági szakmunkákat is tanulmányozott. A külterjes gazdálkodásról a belterjes gazdálkodásra való áttérés jegyében növelték az igásállatok számát, rendszeresebbé vált a trágyázás, fokozták a takarmányok termesztését, ahol pedig ez nem volt lehetséges, gumós növényeket ültettek. Nőtt a gazdasági épületek és a gépek száma, a szőlészet talpra állt a filoxéra okozta pusztulás után. Az egységes vagyonkezelésre irányuló törekvések fontos állomásaként az 1890. évi káptalan a főapátság és a fiókapátságok közötti kapcsolat elmélyítését, az összes rendi birtok központi kormányzását, a közös teherviselést hangsúlyozta. A gazdatisztek fizetéséről szóló rendelkezést Kruesz Krizosztom főapát a bencés gazdaságokban egységesen 1867-ben léptette életbe. Ez a készpénz- és termékjárandóságon felül a növénytermesztés és állattartás egyes területein a termés, illetve a gyapjú vagy saját nevelésű állat után járó százalékos jutalmazást is kívánt adni az eredményesebb gazdálkodás ösztönzése céljából. Ezt a rendszert azonban Vaszary nem tartotta megfelelőnek, mert a termés nem a szorgalomtól, hanem egyéb tényezőktől, pl. a talaj minőségétől függött, és a jutalmazás miatt a gazdatiszteknek az volt az érdekük, hogy minél többet termeljenek, de az közömbös volt számukra, hogy mekkora a termelés költsége. Ezért 1885-ben módosította elődje rendelkezését, és a bármely gazdasági területen produkált „üzleti nyeremény" után járó százalékos részesedést vezetett be, valamint a gazdatisztek mellett a cselédségre is kiterjesztette a jutalmazást. Az 1886-tól életbe lépő új szabályozás szerint megállapítottak bizonyos minimális jövedelmet, amelyet a gazdaságnak a benne fekvő alap- és forgótőke kamatjaként be kellett hoznia, és az ezen felül elért jövedelmi többletet tekintették üzleti haszonnak, amelyből a kezelő gazdatiszt és a cselédség meghatározott százalék szerint részesült. Ez a rendszer azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és Vaszary utódja, Fehér Ipoly 1895-ben a gazdatisztek tekintetében felfüggesztette, 1896-ban pedig a káptalan a cselédség százalékos jutalmazását megszüntette. A rendszer sikertelensége nem abból adódott, hogy hibás lett volna az alapgondolata, hanem abból, hogy az önellátó, főként belső gazdasági kapcsolatokkal rendelkező rendi gazdaságok esetében nem volt lehetséges a megvalósítása.[57]

56 Uo.; Sziklay: i. m. 742.; Sólymos Szilveszter: *Balatonfüred-fürdő bencés kézben 1743–1949 között.* Tihany, 2003. 26–27., 63., 160–161.

57 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 66–67.; Sörös P.: i. m. 134–135.; Fülöp É.: *Bencés birtokok* i. m. 35., 41–42., 102–105.; Fülöp Éva: *Vaszary Kolos, a főapát.* In: Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis II. Szerk.

Vaszary alapvetően sikeres főapáti működését az uralkodó és a kormány azzal ismerte el, hogy 1891-ben megkapta a Ferenc József-rend nagykeresztjét. Külön jelentősége volt annak is, hogy a rend és a vármegye közötti, Kruesz Krizosztom idejéből maradt politikai ellentéteket is sikerült elsimítania. Miután 1891. január 23-án meghalt Simor János hercegprímás, utódjának kiválasztása kilenc hónapba került. Bár Vaszary neve már egy februári udvari estélyen szóba került, kezdetben nem tartozott az esélyes jelöltek közé.[58]

Serédi Jusztinián pályája érseki kinevezéséig

Egyházjog-tanára, Pierre Bastien még a Szent Anzelm Kollégiumban folytatott tanulmányai utolsó évének befejezése előtt levelet írt a pannonhalmi főapátnak, kérve, hogy a nyári szünet után küldje vissza Serédit Rómába, mert szüksége van segítségére az egyházi törvénykönyv szerkesztésének munkájában. Fehér Ipoly főapát nem lelkesedett ezért, hiszen itthon is szükség volt a képzett fiatal papra, azonban egy évre visszaengedte Rómába. 1908 őszén tehát Serédi már újból Rómában volt. Az egy év leteltével azonban, engedelmeskedve főapátjának, vissza kellett térnie Pannonhalmára. Itt a faluban az elemisták hitoktatását végezte, a főmonostor templomában szentbeszédeket tartott és a rendi főiskolán az egyházjog tanárát helyettesítette. Ekkor jelent meg hittudományi doktorátusának honosítására beadott tanulmánya, amelynek témája a katolikus házassági jogot szabályozó, akkoriban kiadott „Ne temere" dekrétum volt.[59] Rómában azonban nagyobb szükség volt munkájára, ezért a pápa utasította a főapátot, hogy a kodifikáció idejére engedje el a monostorból. A pápa kívánsága előtt meghajolva a főapát megadta neki a távozási engedélyt, hogy beköltözhessen a Szent Anzelm Kollégiumba. Serédi 1910 februárjában, most már véglegesen, visszatért Rómába.[60]

A katolikus egyházban az évszázadok során már olyan nagyra nőtt az egyházi törvények tömege, hogy alig lehetett köztük eligazodni, ami kétségessé tette az egyházfegyelmet és megnehezítette a tudományos kutatást. Már az I. vatikáni zsinaton, 1870-ben javasolták a püspökök az egységes egyházi törvénykönyv kiadását. Régóta szükség volt az óriási és áttekinthetetlen joganyag rendezésére. Éppen a munka nagysága miatt halogatták annak elkezdését, sőt sok egyházjogász megvalósíthatatlan vállalkozásnak minősítette. Szent X. Piusz pápa 1904-ben kiadott, „Arduum sane munus" kezdetű motu propriójával végül elindította az egyházjogi kodifikáció munkáját. A pápa az egyházi törvénykönyv megvalósítására hármas bizottságot állított fel. A konzultorok testülete, amely a kánontervezeteket (azaz egyházijogszabály-tervezeteket) készítette, teológus és egyházjogász szakemberekből állott. A kollaborátorok, azaz a megyéspüspökök, mindazok, akiknek az egyetemes zsinaton részvételi joguk van, és az egyetemek felhívást kaptak, hogy közöljék, milyen módosításokat és újításokat látnak szükségesnek. Végül a kodifikátorok testülete egy bíborosi bizottság volt, amely a pápa közvetlen felügyelete

Beke Margit. Budapest, 2004. 81.

58 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 71–72.; Sörös P.: i. m. 136.

59 Serédi Jusztinián: *A „Ne temere" dekrétum magyarázata különös tekintettel hazánkra.* Pannonhalma, 1909.

60 Meszlényi A.: i. m. 398–399.; *Prímás-album:* i. m. 13.; Bánk József: *Serédi bíboros fiatal évei Rómában 1908–1927.* Budapest, [é. n.] 22–24. A tanulmány valójában egy Pannonhalmán talált, ismeretlen szerzőtől származó életrajz, amelyet Bánk kiegészített.

alatt felülvizsgálta az előző két testület által előterjesztett tervezeteket és javaslatokat. A bíborosi bizottság titkára és a konzultori testület elnöke Pietro Gasparri volt, aki ekkor a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkári tisztét töltötte be, majd 1907-ben lett bíboros, végül 1914-től pápai államtitkár. A kodifikáció munkájának minden szála Gasparri kezében futott össze, ő szerkesztette az egyházi törvénykönyvet.[61] Mellette a közvetlen konzultori teendőket Pierre Bastien professzor látta el. Bastiennek azonban más megbízatásai is voltak, ezért Gasparri megkérte, ajánljon maga helyett állandó munkatársnak egy rátermett és megbízható fiatal bencést. Ő tanítványát, Serédi Jusztiniánt ajánlotta. Feladata az volt, hogy az új kánonokhoz keresse ki az évszázados anyagból az azokhoz felhasznált jogforrásokat, amelyeken az új jogszabály alapult, vagy amelyek annak értelmezésénél szerepet játszottak.[62]

Óriási és aprólékos kutatómunkát kellett végeznie. Gasparri bíboros munkatársa Serédin kívül Benedetto Ojetti jezsuita atya volt, a római Gergely Egyetem egyházjog-professzora. Az egyházi törvénykönyv kánonjainak első szövegezését Ojetti atya segítségével Gasparri végezte. Serédi egyszerre tíz-húsz kánont kapott kézhez első szövegezésben, és neki kellett a rájuk vonatkozó jogforrásokat összegyűjtenie. Ezt a munkát teljesen egyedül végezte. Gasparri és mások ugyan munka közben feljegyezték az itt-ott talált forrásokat, de a végén senki sem ismerte jobban az anyagot Serédinél. Fel kellett kutatnia és áttanulmányoznia a kinyomtatott joganyagot, valamint a kiadatlan forrásokat a római hatóságok levéltáraiban. Sokszor a nyomtatott szöveget az értelemzavaró pontatlanságok miatt nem lehetett használni, ilyenkor a levéltári eredetit másolta le. A Szent Officium levéltárába azonban még őt sem engedték be kutatni. Ebben az esetben csak a nyomtatott szövegeket használhatta. Ahogy a munka haladt, úgy lassanként minden forrás minden használható adatát feljegyezte, összeállította és rendszerezte. Először csak néhány adata volt a kapott kánonhoz, aztán amikor később módosítva visszakerült hozzá, egyre több, végül az összes forrást fel tudta tüntetni. Kezdetben a kánonok szövege folyamatosan változott, minden új kánon felvétele vagy régi törlése, módosítása újabb források kikeresését, törlését vagy módosítását tette szükségessé. Cédularendszerrel dolgozott, minden kánonnak külön cédulája volt, amire az újabb adatokat is felírhatta. Rendszerint maga vitte a feldolgozott 10-20 kánont a Vatikánba, azonban sürgős ügyben vagy külön megbeszélésre Gasparri maga ment el a Szent Anzelmbe. Serédinek át kellett tanulmányoznia a püspökök javaslatait, a törvénykönyv-készítő bizottság konzultorainak jegyzőkönyvbe foglalt különvéleményeit is. A kánon szövegének pápai elfogadása előtt neki kellett az utolsó szövegváltozatot forrásaival egybevetnie, végső tárgybeli vagy stiláris módosításokra javaslatait megtennie. Tehát nemcsak a törvénykönyv jegyzetelését, az anyag állandó ellenőrzését végezte, de a végső szöveg megállapításában is szerepe volt. Az egyházi törvénykönyv korrektúráját állítólag tizenhatszor olvasta végig, hogy a kiadványban egyetlen sajtóhiba se legyen. A törvénykönyvben 10506 forrásra történik hivatkozás, és mivel egy-egy jogforrás több kánon alapjául is szolgált, összesen 26061

61 A kodifikáció menetét és történetét bemutatja, de munkatársai nevét nem említi: Gasparri, Pietro: *Storia della codificazione del diritto canonico per la Chiesa latina.* In: Acta congressus iuridici internationalis VII saeculo a Decretalibus Gregorii IX et XIV a Codice Iustiniano promulgatis, Romae 12–17 Novembris 1934. Vol. 4. Romae, 1937. 1–10.; Újabb feldolgozás, amely említi Serédi munkáját, bár legtöbbször lábjegyzetben, főként Bánk József idegen nyelvű tanulmányaira hivatkozva: Carlo Fantappiè: *Chiesa romana e modernità giuridica. Il Codex Iuris Canonici (1917).* Milano, 2008 (Per la storia del pensiero giuridico moderno 76, Tomo I.). Például: 883–884., 912., 1034., 1097–1098.

62 *Prímás-album* i. m. 13., 23.; Bánk József: *Kánoni jog.* 1. kötet. Budapest, 1960. 219–222.

hivatkozásról van szó. A munka menetének végső fázisát illusztrálja egy feljegyzése 1916–17-ből. Ekkor 4 hónapon keresztül cédulákat írt, azokat 6 napba telt rendeznie, utána 7 hónapig forrásadatokat egyeztetett az 1916-os kódexkiadással. Ezután megint 6 napba telt a cédulák rendezése, majd egy hónapig a végleges szöveggel való összehasonlítás, végül 2 és fél hónapig a kinyomtatással kapcsolatos munkák.[63]

Emellett azonban más feladatai is voltak Serédinek. Hetente órákat tartott a Szent Anzelm főiskoláján azoknak, akik jogi doktorátust akartak szerezni. Az egyházi büntetőjogról az 1913–14-es tanévben sokszorosított kéziratos jegyzetet is kiadott diákjainak.[64] Tanári stílusa eltért az általános egyetemi tanári gyakorlattól. Nem előadott, hanem megbeszélte tanítványaival az anyagot, személyes érintkezést igyekezett kialakítani, nem egyedül a tekintély tiszteletére helyezte a hangsúlyt.[65]

Miután 1915-ben Olaszország az antant oldalán belépett az első világháborúba, az Osztrák–Magyar Monarchia állampolgárait kiutasították, így Serédire is ez a sors várt. Őt azonban nem nélkülözhette Gasparri, mert az nagyban hátráltatta volna a kodifikáció munkáját. Ezért a fiatal bencés beköltözött a Vatikánba. 1916 végétől Gasparri lakosztályában kapott helyet. A világháború ideje alatt nem hagyhatta el a Vatikán területét. Csak a loggiákban sétálhatott, néha kimehetett a vatikáni kertekbe, de leginkább csak imádkozott és főleg dolgozott, nem is nagyon csinálhatott mást – ahogy Gasparri megjegyezte. A bíboros így jellemezte: „Mindig vidám kedélye, állandóan szelíd és megnyerő jelleme, kitartó egészsége, jó étvágya révén igen kellemes asztaltárs volt. Mondani sem kell, hogy az ilyen alkalmakkor adódott kurta beszélgetések témája is legtöbbször a kodifikáció körül forgott."[66] Gasparri bámulta „nagy, szinte példátlan" munkabírását, hiszen folyamatosan, sokszor naponta tizenhat órát dolgozott. Szabadsága korlátozva volt, haza is csak néhány levelet juttathatott el az államtitkár közvetítésével, a bécsi nunciatúrán keresztül. Egyébként tilos volt leveleznie, hiszen nem tudhatták meg az olasz hatóságok, hogy ott van. A Vatikánban töltött több mint két év döntően befolyásolta Serédi életpályáját, hiszen állandó érintkezésben volt az akkori és későbbi pápákkal, egyházi tisztviselőkkel, akikkel személyesen is megismerkedhetett. Találkozott a vatikáni kertekben XV. Benedek pápával, aki többször elbeszélgetett vele, néhányszor a pápa ment oda hozzá, ahol éppen olvasgatott. Achille Rattival, a későbbi XI. Piusz pápával, aki akkor a Vatikáni Könyvtár vezetője volt, az épületek folyosóin találkozott és beszélgetett. Eugenio Pacelli (a későbbi XII. Piusz pápa) 1917-ig, amíg ki nem nevezték müncheni nunciusnak, részt vett a kódex szövegezésének munkájában. Így vele is érintkezésbe kerülhetett. Serédi vatikáni tartózkodását leveleiben fogságként jellemezte, hiszen mozgása korlátozott volt, élete pedig egyhangú. Gasparri megígérte neki, hogy a kódex kiadása után szabadságot kap, és ha addig nem érne véget a háború, akkor is megtalálja a módját, hogy hazajuthasson.[67]

63 *Prímás-album* i. m. 25–25.; Bánk J.: *Kánoni jog* i. m. 222–223.; Bánk József: *Serédi, a kánonjogász.* Vigilia 49 (1984) 808–809.; Bánk J.: *Serédi bíboros fiatal évei* i. m. 25., 62–63., 69–77.

64 *De Delictis et Poenis Ecclesiasticis.* Scripsit ac manuscripti instar Collegii S. Anselmi alumnis tradidit. D. Iustinianus Serédi, O.S.B. Romae, 1913–1914. 205 Bibliográfiával, tartalomjegyzékkel és tárgymutatóval, sokszorosított kézirat, kőnyomat. (Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, B 621/2)

65 Balla Ignác: *Magyarország új hercegprímásánál, Serédi Jusztiniánnál a római S. Anselmo-kolostorban* (interjú). Pesti Hírlap, 1927. december 20. 6.

66 *Gasparri bíboros államtitkár Serédi hercegprímásról.* In: *Prímás-album* i. m. 14.

67 Főapátsági Levéltár, Pannonhalma, Főapáti Levéltár, Iktatott iratok, 106/1916. Serédi Jusztinián levelei a Vatikánból Hajdu Tibor főapáthoz, 1915. december 28., 1916. augusztus 6., 1917. január 27., 1917.

Serédit aggasztotta az olaszországi magyar hadifoglyok sorsa, akiknek sem lelki gondozásuk, sem elfoglaltságuk nem volt megoldva. Gasparri államtitkár közvetítésével sikerült nekik Magyarországról, a püspöki kar jóvoltából könyveket szerezni, és a fogolytáborokban szétosztani. Serédi imakönyvet is összeállított számukra, amit a vatikáni nyomdában 1916-ban húszezer példányban nyomtattak ki, és a Szentszék szétosztatta a fogolytáborokban.[68] A magyar hadifoglyok gondozására kijelölt olasz katonalelkészeket magyar nyelvből vizsgáztatta.[69]

Közben 1917 végére elkészült az egyházi törvénykönyv. Az összes jogforrást tartalmazó kéziratot Serédi 1917. október 19-én zárta le. Gasparri olyan nagyra értékelte Serédi munkáját, hogy a kéziratra azt írta, átnyújtja gratulációját, bár érdemtelen rá. XV. Benedek pápa 1917 pünkösdjén, „Providentissima Mater Ecclesia" kezdetű bullájával hirdette ki az új egyházi törvénykönyvet, amely 1918. május 10-én lépett érvénybe. A jogforrásokkal ellátott kiadás 1917. október végén jelent meg. A történeti pillanatot, amikor az új kódexet ünnepélyesen átnyújtotta Gasparri bíboros államtitkár XV. Benedek pápának, egy freskó örökítette meg a Vatikánban. Ezen a képen, számos főpap mellett, a jobb szélen látható Serédi is, bencés szerzetesi ruhában.[70]

Ekkoriban az olasz lapok egyre inkább támadták a Vatikánt, hogy megtűri az ellenséges államok polgárait. Tanácsos volt, hogy Serédi távozzon, egyébként is régóta honvágya volt. Két és fél év után, 1917. december 6-án hagyta el a Vatikánt. Olaszországon való átutazását a pápai Államtitkárság előkészítette, és mivel Ausztria felé nem mehetett, Svájcba utazott vatikáni útlevéllel, majd onnan hamarosan haza, Magyarországra. Távozása után Gasparri bíboros levelet írt a pannonhalmi főapátnak, amelyben tájékoztatta, hogy Serédi elutazott. Elismeréssel szólt munkájáról, és kifejezte reményét, hogy a háború befejezése után Serédi visszatér Rómába, hogy megkezdje az új munkát, a kódex jogforrásainak sajtó alá rendezését. Pannonhalmán rövid ideig a rendi főiskolán tanított, majd jelentkezett katonalelkésznek. 1918. április 30-án kapta meg a pozsonyi katonai parancsnokság rendelkezését, amely az Esztergom melletti kenyérmezői táborba osztotta be, és azonkívül megbízta az Esztergom, Komárom és Bars vármegyék területén munkára kiadott olasz hadifoglyok lelki gondozásával. Ekkoriban az esztergomi bencés rendházban lakott. Nyomot hagyott benne a katonalelkészként eltöltött fél év, érseki kinevezése előtt gyakorlatilag ekkor szerzett lelkipásztori tapasztalatokat. Kinevezése utáni egyik interjújában is mesélt élményeiről. Szeretett leülni a katonák közé a fűre, azok köré gyűltek, és elbeszélgetett velük. Az őszirózsás forradalom előtt, amikor a sajtó izgatásának hatására lazult a fegyelem, igyekezett nyugtatni, csillapítani a katonákat, de a hangulat már forró volt. Miután Tisza István miniszterelnök 1918. október 17-én a Képviselőházban elismerte, hogy elvesztettük a háborút, a fogolytáborban tartott

augusztus 8.; Bánk J.: *Serédi bíboros fiatal évei* i. m. 28–36.; *Prímás-album* i. m. 27.

68 *Keresztény katholikus imádságok.* Ex typis Vaticanis. 1916. Az imakönyvben szerkesztő vagy összeállító neve nincs feltüntetve, de a Pannonhalmán őrzött példányokban található, Serédi kézírásával írt bejegyzésekből tudjuk az említett adatokat. (Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, B 621/3 a-b.) Serédi imakönyve, eltérően más kiadványoktól, nem tartalmaz speciálisan háborús helyzetre készült imákat, hanem a kétharmad részben magyar és egyharmad részben latin szöveg a legfontosabb katolikus imádságokat, gyónási imákat és a miseszöveg részét képező imákat közöl. Az imakönyv az Országos Széchényi Könyvtárban is megvan.

69 Bánk J.: *Serédi bíboros fiatal évei* i. m. 37.

70 Bánk J.: *Serédi, a kánonjogász* i. m. 809.; Bánk J.: *Kánoni jog* i. m. 223., 226. Az említett freskót közli: *Prímás-album* i. m. 31.

katonák érezték, hamarosan elkövetkezik az ő idejük, és a tisztjeikkel és a táborparancsnokkal való leszámolást tervezték. Az egyik magyar katona volt a legharagosabb, leginkább bosszúra vágyó, aki fel akarta akasztani a tábort vezető ezredest. De Serédinek sikerült társai előtt megbékítenie, lecsillapítania, és amikor a többiek már szétszéledtek, bűnbánatot gyakorolt. Később levélben köszönte meg, hogy visszatartotta, és „rendes embert" csinált belőle. Az őszirózsás forradalom után Serédi is leszerelt, és visszatért Pannonhalmára.[71]

Jogi szakértelmére hamarosan szüksége lett a rendnek. 1918. október 21-én elhunyt Hajdu Tibor pannonhalmi főapát. I. Ferenc király 1802-es diplomája értelmében, az addig szokásos eljárásnak megfelelően Jándi Bernardin kormányzó perjel a kultuszminisztertől királyi biztos kinevezését kérte a választáshoz. Új helyzetet teremtett az október 31-én kitört őszirózsás forradalom, de a kormányzó perjel megállapodott az új kormányzattal is, immár kormánybiztos küldéséről. A november 19-i minisztertanácsi ülésen Persián Ádámot, a katolikus ügyek kormánybiztosát bízták meg a választás felügyeletével. A kérdés azonban ennél sokkal bonyolultabb volt. 1918-ban hatályba lépett a Katolikus Egyházban az új kánonjogi kódex, amelynek rendelkezéseivel ellentétes volt az 1802-es királyi diploma szerinti eljárás, sőt a törvénykönyv alapján a főapátválasztásba való beleszólásra alapul szolgáló királyi főkegyúri jog gyakorlása is kérdésessé vált. Ha nem történik változás az államformában, akkor is tárgyalást kellett volna folytatnia a magyar kormányzatnak a Szentszékkel a főkegyúri jogról. November 16-án a köztársaság kikiáltása azonban a főkegyúri jog alapját, továbbélését kérdőjelezte meg. Különböző álláspontok voltak ezzel kapcsolatban. Az új magyar vezetés szerint a főkegyúri jog jogutódlással a teljes állami főhatalom birtokába jutott népkormányra, illetve az államfőre szállt a többi királyi felségjog gyakorlásával együtt. Emögött az a felfogás állt, hogy a főkegyúri jog a királyi méltósághoz kapcsolódott, a magyar jogrendszer részét képező és a nemzetet megillető jogosítvány. A másik álláspont szerint azonban a főkegyúri jog a mindenkori magyar király személyes kiváltsága, amely a királyság megszűnésével visszaszáll a Szentszékre. A magyar kormány először a pannonhalmi főapáti szék betöltésénél próbálta a főkegyúri jogot gyakorolni. Érthető, hogy a kényes helyzetben a magyar bencések igyekeztek felvenni a kapcsolatot a Szentszékkel, és közvetítőnek Serédit kérték fel, aki az új egyházi törvénykönyv szerkesztésében maga is közreműködött. Serédi november 29-én Bécsbe utazott, ahol tárgyalt Teodoro Valfrè di Bonzo apostoli nunciussal. Nem tudjuk, miről esett szó, de december 7-én megérkezett Pannonhalmára a nuncius három nappal korábbra keltezett levele, amelyben közölte a Szentszék utasítását, hogy a főapátválasztást el kell halasztani a békekötés után 6 hónappal. A kormánnyal már megállapodott magyar bencések így kényes helyzetbe kerültek, ezért Persián kormánybiztostól azt kérték, hogy még ne tűzze ki a választás időpontját, a Szentszéktől pedig táviratban azt, hogy ebben az egy esetben, az elvi kérdések függőben tartásával engedélyezze az eddig szokásos eljárás szerinti választást és ezzel a magyar kormány főkegyúri jogának gyakorlását. Persián kormánybiztos a helyzet tisztázására december 16-án Pannonhalmára utazott, ahol Serédi ismertette vele a rend álláspontját. Megoldásként azt javasolta, amit a Szentszéktől egy héttel korábban táviratban kértek. Serédi utalt arra, hogy ha az 1802-es diploma szerinti választásra előírt három hónapos határidő le-

71 Bánk J.: *Serédi bíboros fiatal évei* i. m. 40–42.; Meszlényi A.: i. m. 402–403.; Hivatal József: *„A magyar nép érezze, hogy vele szeretettel foglalkoznak, akkor megújul a magyar föld színe…" Beszélgetés Serédi Jusztin bíboros hercegprímással, katona-pap koráról.* Nemzeti Újság, 1927. december 18., 5.

telik, az lehetővé teszi a kormánynak, hogy a diploma értelmében elkobozza a rend vagyonát. Szerinte ezt az érvet a Szentszék is méltányolni fogja. Megígérte, hogy a pápai engedély kieszközlésére Bécsbe utazik Valfrè di Bonzo nunciushoz, ha pedig nem jár sikerrel, a Vatikánba megy Gasparri bíboros államtitkárral tárgyalni. Serédi másnap el is utazott Bécsbe, azonban a nunciustól azt a választ kapta, hogy egy ilyen ügyet nem lehet távirattal elintézni, hanem küldjenek részletes beadványt Rómába. Persián kormánybiztos azonban határozott lépésre szánta el magát, és felszólította Jándi kormányzó perjelt, hogy a választást legkésőbb 1919. január 31-ig tartsák meg. Jándi december 28-án táviratot küldött Gasparri bíboros államtitkárnak, amelyben útmutatást kért. Hivatkozott arra, hogy ha a Szentszék nem enged a magyar kormánynak, akkor az beválthatja fenyegetését, hogy szétválasztja az államot az egyháztól és elkobozza az egyházi birtokokat. A táviraton kívül egy hosszabb beadványt is küldtek Rómába. Végül sikerült meggyőzni Persiánt a választás három hónappal való elhalasztásával, de a Szentszék válasza nem érkezett meg. 1919. március 21-én a Tanácsköztársaság létrejöttével ismét változott a politikai helyzet. Egyház és állam radikális szétválasztásával értelmét vesztette a főkegyúri jog, sőt az új hatalom a szerzetesrendek felszámolására törekedett.[72] A legújabb történeti kutatások szerint tehát Serédi a bécsi nunciussal és a magyar kormánybiztossal folytatott tárgyalásain egyaránt a magyar bencéseknek azt az álláspontját képviselte, hogy ebben az egy esetben, az elvi kérdések függőben tartásával engedélyezze a Szentszék az 1802-es királyi diploma szerinti főapátválasztást és ezzel együtt a magyar kormány számára a főkegyúri jog gyakorlását. 1927-ben azonban Cesare Orsenigo budapesti nuncius többek között azzal érvelt Serédinek az esztergomi érseki székre való alkalmassága mellett, hogy oltalmazni fogja és visszaköveteli az egyház jogait és szabadságát, ahogy 1919-ben is elvitatta a magyar kormánytól a pannonhalmi főapát kinevezésének állítólagos jogát.[73] Ez arra utal, hogy a vonatkozó szentszéki iratok tanulmányozásától újabb adalékokat várhatunk ezzel a kérdéssel kapcsolatban, amelyek akár meg is változtathatják eddigi álláspontunkat.

Az új pannonhalmi főapát megválasztására végül a politikai helyzet konszolidálódása után, az 1920. május 18–20-án tartott választókáptalani ülésen került sor. Ezen Serédi nem vett részt, helyette megbízottként Kemenes Illés káptalani jegyző szavazott. A május 19-én megtartott első szavazáson Serédi a harmadik legtöbb szavazatot kapta,[74] az ugyanaznap megtartott második fordulóban viszont már nem esett rá szavazat.[75] Érdekes, hogy a kormányzó perjel, Jándi Bernardin milyen kevés szavazatot kapott. A szavazatok 63%-ával a káptalan Bárdos Remiget választotta főapátnak, aki elfogadta a tisztséget.[76]

Visszatérve a forradalmak időszakába, Serédi szaktudását és kapcsolatait a püspöki kar is fel akarta használni. 1919. január 2-án Csernoch János hercegprímás felszólította Serédit, hogy utazzon Rómába a Szentszék informálására. Február 18-i ajánlólevelében

72 Tengely Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában.* Eger, 2011. 136–142.

73 Orsenigo nuncius jelentése Gasparri bíboros államtitkárnak, Budapest, 1927. október 4. Közli: Csíky: *Az esztergomi érseki szék* i. m. 278.

74 Bárdos Remig 66, Gácser Kalazant József 56, Serédi Jusztinián 24, Jándi Bernardin 19, Mázy Engelbert 1, Mattyasovszky Kasszián 1 szavazat.

75 Bárdos Remig 106, Gácser Kalazant József 58, Jándi Bernardin 1, Mázy Engelbert 1, Gödör Kap. János 1 szavazat.

76 Főapátsági Levéltár, Pannonhalma, a főapátsági konventülések jegyzőkönyvei, Liber 5us 1909–1932, 270., 272–274.

arról írt Csernoch, hogy a földosztás és a főkegyúri jogok jogtalan gyakorlása miatt jó, ha olyan ember van Rómában, aki ismeri a magyar helyzetet és tudja tájékoztatni a Vatikánt.[77] Az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése és Magyarország függetlenné válása után megszakadtak a Szentszékkel fenntartott kapcsolatok. A Vatikán már 1918 novemberében lépéseket tett, hogy ne szűnjön meg diplomáciai jelenléte a térség országaiban. Gasparri államtitkár utasítása után a bécsi nuncius levelet írt a magyar püspököknek, amelyben jelezte, hogy a Szentszék kész megkezdeni a tárgyalásokat és felvenni a kapcsolatokat. Csernoch hercegprímás közölte a levél tartalmát Károlyi Mihály miniszterelnökkel, aki levelében kérte a prímást, segítse elő a Szentszék és Magyarország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételét. Megindultak a tárgyalások, előbb a katolikus ügyek kormánybiztosa, majd a bécsi magyar követ is felkereste a bécsi nunciust, aki az Államtitkárság meghatalmazása alapján a Monarchia utódállamainak ügyeivel is foglalkozott. Úgy tűnik azonban, hogy Csernoch hercegprímás közvetlenül is fel akarta venni a kapcsolatot a Szentszékkel a politikai kérdések ügyében, ezért küldte Serédit Rómába. Ugyanakkor 1919. március végén Gasparri államtitkár, nem törődve az időközben megtörtént hatalomátvétellel, utasította a bécsi nunciust, hogy utazzon Budapestre, és állítsa fel ott az apostoli nunciatúrát. A nuncius azonban jelezte, hogy ezt a politikai helyzet nem teszi lehetővé. A proletárdiktatúra létrejötte megakadályozta a diplomáciai kapcsolatok felvételét.[78]

Serédi, Csernoch utasítása ellenére nem utazott Rómába. Valószínűleg ezt a helyzet és a közlekedési nehézségek sem tették volna lehetővé. Pannonhalmán volt, amikor létrejött a Tanácsköztársaság. Az új kormányzat a szerzetesrendeket meg akarta fosztani vagyonuktól és fel akarta azokat számolni. Pannonhalmáról is rövid időre távozniuk kellett a bencéseknek. A proletárdiktatúra bukása után azonban újból lehetővé vált a Szentszékkel való kapcsolatfelvétel. A püspöki kar már 1920. márciusi ülésén kérte Csernoch János hercegprímást, hogy utazzon Rómába a történelmi Magyarország szétesése következtében keletkezett egyházkormányzati problémák megoldása, a magyar álláspont képviselete érdekében.[79] Június végén Teleki Pál miniszterelnök sürgette a hercegprímást, hogy mihamarabb személyesen utazzon Rómába, és lépjen fel az utódállamok követeléseivel szemben. Csernoch azt válaszolta, hogy megvárja, míg Serédi Jusztinián visszaérkezik, akinek napokon belül meg kell jönnie, és aki bizalmas embere Gasparri államtitkárnak. Serédin keresztül már az összes megtárgyalandó kérdést felvetette a római kúriánál. Valószínűleg így is történhetett, hiszen Csernoch két héttel később elutazott a Vatikánba.[80] Ezek után nem volt meglepő, hogy Serédire gondolt a magyar kormány is az újonnan megnyílt vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosi posztjának betöltésekor. Szeptemberben Magyarországon volt, amikor Csiszárik János, a Monarchia szentszéki követsége kánonjogi tanácsosa, régi római ismerőse levelet írt neki, amelyben találkozót kért tőle. Végre megtörtént a Szentszék és Magyarország között

77 *A vatikáni követ jelenti… Dokumentumok a Vatikán és az európai fasiszta államok kapcsolatáról.* Összeáll. B. Lőrincz Zsuzsanna. Budapest, 1969. 12. 4. jegyzet.

78 Érszegi Márk Aurél: *Károlyi Mihály és a Szentszék.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 11 (1999) 171–181.

79 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* 1. kötet. Szerk. Beke Margit. München–Budapest, 1992. (Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XII.) 45–46.

80 Rácz Kálmán: *Az Esztergomi Érsekség diszmembrációja (1918–1938).* Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest, 2009. 89.

a diplomáciai kapcsolatok felvétele, és 1920 júliusában az első vatikáni magyar követ, Somssich József megérkezett Rómába. Csiszárik segített a követség megszervezésében, de utána hazarendelték. Ekkor gondoltak a külügyminisztériumban arra, hogy a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosa Serédi legyen. Szeptember 22-én bízta meg a külügyminiszter a teendők ellátásával. Csiszárik javaslatára nem vették állományba, nem lett követségi alkalmazott, így megőrizte függetlenségét, ugyanakkor nem is kellett neki komoly fizetést adni, csak szerény honoráriumot kapott. Mint a bíboros államtitkár bizalmasa, sokat segíthetett hazája követségének. Miután Serédit a kormány kinevezte, az 1920. őszi püspökkari konferencián Csernoch hercegprímás előterjesztette, hogy legyen ő egyben a magyar egyházmegyék ügyeinek ágense (közvetítője) is a Szentszéknél. A püspöki kar tagjai ezt a felvetést örömmel támogatták.[81]

Serédi, mint a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosa, számos fontos egyházpolitikai ügy megoldásában részt vett. Így például járatos volt a felvidéki és az erdélyi ügyekben, részt vett azok tárgyalásában. Többek között tárgyalt vatikáni tisztviselőkkel Batthyány Vilmos nyitrai püspök lemondásáról, Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök helyzetéről, vagy a román konkordátumról. Megszerezte a magyar kormány számára a Román Királyság és a Szentszék közötti konkordátum szövegének tervezetét. Serédi maga is készített egy konkordátum-tervezetet, hogy azt a latin szertartású erdélyi püspökök esetleges ellentervezetük készítéséhez felhasználhassák.[82] Serédinek Rómában nagyon sokrétű feladatai voltak. Kánonjogi tanácsosi feladata mellett a magyar püspökök és a magyar bencés kongregáció római ügyvivője is volt, tanított a Szent Anzelm egyetemének egyházjogi karán, segített a hozzá forduló magyaroknak, idegenvezetője és tolmácsa volt a zarándokcsoportoknak, a világegyház számos püspöke kért tőle jogi tanácsokat. 1922-ben az egyházjogi kódex hiteles magyarázatára alakult pápai bizottság konzultorává nevezték ki. 1925-től a Zsinati Kongregáció konzultora (szakértője) lett, de emellett több más kongregációnak is munkatársa volt (Keleti Egyházak Kongregációja, Szentségi Kongregáció, Szerzetesi Kongregáció, Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja, Istentiszteleti Kongregáció).[83] A Szent Anzelm Bencés Kollégiumon kívül a vatikáni levéltári iskolában is tanított. Az intézményt XIII. Leó pápa alapította 1884-ben. A kétéves képzés alatt paleográfiát és diplomatikát oktattak. 1923-ban ezt az iskolát kiegészítették egy praktikus célokat szolgáló levéltárosi tanfolyammal is, amely 1924 januárjában nyílt meg. A tanfolyam anyaga két fő részre oszlott. Az első részben levéltári ismereteket tanítottak. Ennek előadója Bruno Katterbach ferences atya volt. A második rész anyaga a római kúria intézménytörténetét foglalta magában. Ezt Serédi adta elő.[84]

Mindezek mellett látta el legfontosabb feladatát, az egyházi törvénykönyv forrásainak kiadását. A munka méreteire fényt vet, hogy abból az első négy kötet jelent meg Serédi római tartózkodása idején, az első 1923-ban. Az első hat kötetet Gasparri bíboros

81 Bánk J.: *Serédi bíboros fiatal évei* i. m. 44–47.; Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* 2. jav. kiad. Budapest, 1999. 13.; Prímási Levéltár, Esztergom Cat. A, 2239/1921.; *Püspökkari jegyzőkönyv* i. m. 1. kötet, 59., 79.

82 Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt.* München, 1975. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae III.) 22., 24., 70., 74–75.; Gergely J.: *A katolikus egyház története* i. m. 48., 52.

83 Acta Apostolicae Sedis 14 (1922). 608.; Acta Apostolicae Sedis 17 (1925) 163.; Bánk J.: *Serédi bíboros fiatal évei* i. m. 49–55.; *Prímás-album* i. m. 27–28.

84 Iványi Béla: *A vatikáni levéltári főiskola (Scuola Pontificia di paleografia e diplomatica in Vaticano).* Levéltári Közlemények 5 (1927) 264–265. A Serédi által előadott rész anyaga: 266–267.

neve alatt adták ki, a többit már Serédi nevével. Az összesen 9 kötetnyi, Codicis Iuris Canonici Fontes című mű 8303 lapot tett ki, és összesen 6464 forrást közölt. A nyomtatásban könnyen elérhető forrásokat nem közölte újra. A forrásgyűjtemény címének meghatározásánál is Serédi javaslatát fogadták el. A kiadvány jelentősége abban áll, hogy az egyházi törvénykönyvvel nem új jogot akartak alkotni, hanem általában a régi fegyelmet kívánták fenntartani. Emiatt a régi jogot tartalmazó kánonokat a régi jog szerint kellett értelmezni. A mindennapi jogalkalmazó munkában ezért nélkülözhetetlen volt a forrásjegyzetekkel ellátott kódex-kiadás, és gyakorlati szükség volt a nehezen elérhető forrásszövegeket tartalmazó kiadványsorozatra, a Fontes-ra is. Serédi munkájának ma is hatása van, mivel az 1983-as új egyházi törvénykönyv is sok kánonjában az előző törvénykönyvre támaszkodik. Amennyiben az új törvénykönyv kánonjai régi jogot tartalmaznak, a kánoni hagyományt figyelembe véve kell magyarázni azokat.[85]

Serédit 1923-ban meg kívánták hívni a budapesti egyetem hittudományi karának kánonjogi tanszékére, de római feladataira, a kódex forrásainak kiadására hivatkozva visszautasította a felkérést. Úgy gondolta, Rómában végzett munkája hazafias célt szolgál, mivel nemzeti érdek, hogy a jogforrások gyűjteménye, a Szentszék hivatalos kiadványa magyar ember munkája legyen.[86] Csak évekkel később adódott megint alkalom, hogy hazatérjen Magyarországra. Amikor Prohászka Ottokár 1927. április 2-án elhunyt, megüresedett a székesfehérvári püspöki szék. A Szentszék jelöltje Shvoy Lajos, a Regnum Marianum egyházközség plébánosa volt, viszont a kormány nem akarta őt. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kezdeményezésére ekkor taktikai okokból Serédit javasolták Székesfehérvárra. Úgy gondolhatták, hogy a főkegyúri jog körüli vitában így biztosíthatják a kormány kezdeményező szerepének érvényesülését, hiszen Serédi személye a Szentszék számára is elfogadható lesz. Azt azonban figyelmen kívül hagyták, hogy a pápa már döntött. Június végén a budapesti nuncius hivatalosan is közölte Shvoy kinevezését. Serédi munkáját azonban elismerte a kormány, és ugyancsak júniusban kormányfőtanácsosi címmel tüntették ki. Ez nem egészen két hónappal Csernoch hercegprímás halála előtt történt.[87]

Serédi Jusztinián mint bencés szerzetes

Serédi római tartózkodása idején, több mint két évtizeden keresztül a Szent Anzelm Bencés Kollégiumban lakott, ahol a bencés prímás apát is székelt. Ez az időszak azonban nem volt konfliktusoktól mentes. Amikor 1904-ben Fehér Ipoly főapát Serédit Rómába küldte, figyelmeztette Schermann Egyed pannonhalmi bencés szerzetest, aki a Szent Anzelm Kollégium tanára volt, hogy vigyázzon a fiatal növendékre, nehogy a „beuroni szellem" „megfertőzze". A kollégiumra kezdettől nagy befolyást gyakorolt a Beuroni Kongregáció, fegyelmi és egyetemi vonatkozásban egyaránt. Azonban ennek szerzetesi szellemiségét nemcsak Pannonhalmán bírálták, hanem például az angliai Downside apátságban is. Fidelis von Stotzingen, aki Serédi ott-tartózkodásának legnagyobb részében prímás apátként irányította a kollégium életét is, a beuroni bencés kolostorban kezd-

85 Bánk J.: *Kánoni jog* i. m. 223–228.; Bánk J.: *Serédi bíboros fiatal évei* i. m. 89, 93.; Erdő Péter: *Serédi egyházjogi szemlélete.* In: Ministerio. Nemzetközi történész konferencia előadásai 1995. május 24–26. Szerk. Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1998. 53–54.

86 Bánk J.: *Serédi bíboros fiatal évei* i. m. 56–57.

87 Salacz Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon.* Budapest, 2002. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XVI.) 116–120.

te szerzetesi pályáját, és már fiatal korában tántoríthatatlanul hűséges volt a „beuroni obszervanciához". Rómában, 1913-tól második bencés prímás apátként a szerzetesi ideálokhoz abszolút mértékben hűséges volt. Serédit viszont nem „fertőzte meg" a „beuroni szellem", de míg ez Magyarországon előny volt, Rómában hátrány. Az 1925-ben összehívott apátkongresszuson, a prímás apát újraválasztásával összefüggésben élesen vetődtek fel a prímás apát hivatalával és a Szent Anzelm Kollégium helyzetével kapcsolatos vitás kérdések. Serédi a rendi ellenzékhez tartozott, amely a kollégium fegyelmi szabályain is lazítani akart. A Szent Anzelm helyzetén azonban nem sikerült változtatni, ezzel kapcsolatban az apátkongresszus megerősítette Stotzingen elképzeléseit.[88] Miután 1927-ben Serédi neve is felmerült az esztergomi érseki székre esélyesek között, Gasparri bíboros államtitkár 1927. szeptember 20-i levelében kikérte a prímás apát véleményét a jelölésről. Stotzingen levele elején dicsérte Serédit, aki kitűnő pap, buzgó és teljesen odaadó az egyház iránt, egyházjogi szaktudása nagyra becsült. Szerzetesként mindig alkalmazkodott a ház rendjéhez, bár sokirányú elfoglaltságai miatt nagy szabadságot kellett adni neki, és felmenteni bizonyos gyakorlatok alól. Stotzingen ez után komoly kritikát fogalmazott meg. Szerinte Serédiből hiányzik „a szerzetesi élet igazi felfogása és a valódi bencés szellem". Az apát ezt a hibát Serédi kezdeti vallásos alakulásának és a környezetnek tudta be, amelyben fiatal szerzetesként élt, tehát a Magyarországon uralkodó bencés szellemiségnek. E miatt a hiányosság miatt szerinte sok nehézség volt Serédivel, és nem lehetett komoly befolyást gyakorolni rá. Ennek kedvezőtlen hatása volt más diákokra a Szent Anzelmben, és különböző apátok többször kérték elbocsátását a kollégiumból. Az egyik bencés atya szerint Serédi esztergomi érseki kinevezése esetén nem tudnák végrehajtani a szerzetesi élet reformját Magyarországon, mert egy ilyen prímás, aki nem látja a súlyos hibákat, nem fogja támogatni a reform irányában tett erőfeszítéseket.[89] Egészen más volt a véleményük a magyar bencéseknek, akiknek Serédi római ügyvivője volt, és 1920-ban rendi statútumaik tervezetét is ő készítette.[90] A magyarországi bencés elöljáró, Bárdos Remig pannonhalmi főapát, amikor információt kért tőle a budapesti nuncius, azt válaszolta, hogy Serédi szerzetesi és papi viselkedésével mindig példát mutatott, a rend büszkesége, nagyon nagyra becsülik Magyarországon és a kormánynál.[91] Stotzingen negatív véleménye – az előzmények ismeretében – nem meglepő. A szerzetesi életről, fegyelemről vallott eltérő felfogások mellett azonban a prímás apát valószínűleg más okból sem nézte jó szemmel Serédi karrierjének emelkedését. Amikor a híresztelések már a magyar bencés bíborosi kinevezéséről szóltak, Stotzingen magához hívatta, és figyelmeztette, hogy verje ki a fejéből, hogy valaha is bíboros lesz. Ekkorra azonban Gasparri államtitkár már írásban közölte a kinevezést Serédivel, csak titokban kellett tartania. Néhány nap múlva a prímás apátnak kellett a kollégium dísztermében

88 Sólymos Sz.: *Ezer év* i. m. 319.; P. Engelbert: i. m. 66–67., 90–93., 219–221.; Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Bk 634/II. 5b. Serédi levele Balogh Albinhoz, Róma, 1925. december 28.; Főapátsági Levéltár, Pannonhalma, Főapáti Levéltár, Iktatatlan iratok, Serédi Jusztinián levele Bárdos Remig főapáthoz, Róma, 1926. február 24.

89 Csíky B.: *Az esztergomi érseki szék* i. m. 259–260.

90 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Bk 634/II. 5b. Serédi levelei Balogh Albinhoz, Pannonhalma, 1920. szeptember 21., október 18.

91 Segreteria di Stato, Città del Vaticano, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari, Ungheria, Pos. 40 P.O., fasc. 38, f. 58r, N2658/27., Cifrato N87, Orsenigo nuncius rejtjeltávirata Gasparri bíboros államtitkárnak, Budapest, 1927. szeptember 22.

bejelentenie Serédi kinevezését. A bíborosi kalap adományozása a tantestület valamelyik tagjának a legnagyobb elismerésnek számított, amit egy pápai főiskola kaphatott. A Szent Anzelm már évtizedek óta működött, de professzorok közül még senki sem volt bíboros. Stotzingen valószínűleg nem örült neki, hogy Serédi lett az első.[92]

A magyar bencések hercegprímási működése idején is számítottak Serédire, rendtársai több ügyben kérték segítségét. Ilyen volt például a balatonfüredi fürdő és nyaraló ügye, a bencés rend apostoli vizitációja vagy a rend vezetésének 1929-es és 1933-as válsága.[93] 1929-ben a Szentszék által kinevezett Hubert Hansen vizitátor sürgette a magyarországi bencések megújulását és új vezetőt is szükségesnek tartott a beteg és gazdasági problémákért felelőssé tett Bárdos Remig főapát helyett. Az átmeneti helyzetben sok rendtárs Serédiben látta azt az embert, aki befolyása, hatalma révén tenni tud a rendért és segíthet a helyzet megoldásában. Így például Rezner Tibold és Gácser Kalazant József számos levelet küldtek a hercegprímásnak. Hansen vizitátor kezdetben Bárdos lemondatására és új főapát választására gondolt, de erről Gácser lebeszélte. Ezután merült fel megoldásként egy teljes jogú koadjutor kinevezése. A vizitátor először Gácsert kívánta koadjutornak, majd amikor az nem vállalta, Kelemen Krizosztomot kérte fel. Serédi is első helyen Gácsert és második helyen Kelement javasolta. Kelemen Krizosztom végül hosszú tépelődés után elvállalta a feladatot.[94]

Munkája befejezése után Hansen Rómába küldött jelentést, amelynek értelmében a Szerzetesi Kongregáció úgy döntött, hogy a magyarországi szerzetesrendek vizitációját apostoli delegátusok folytatják, akiket az egyes rendek generalátusai javasolnak. 1931-ben Kelemen Krizosztom főapáti koadjutor Serédit javasolta apostoli delegátusnak, segítőjéül pedig Raffaele Azzopardi Monte Cassinó-i alperjelt. A hercegprímás személye mellett azzal érvelt, hogy az előző, az 1850-es években tartott apostoli vizitáció idején is az akkori esztergomi érsek, Scitovszky János volt a vizitátor, továbbá Serédi huszonnégy éven át lakott a Szent Anzelm Kollégiumban a szabályzat szerinti szerzetesi fegyelem szerint. Ő írta a Magyar Bencés Kongregáció statútumait az új egyházi törvénykönyvnek megfelelően. Ezenkívül ismeri a rendtársakat és a körülményeket, és tud magyarul beszélni azokkal a szerzetesekkel, akik más nyelven nem tudják kifejezni magukat. Angelo Rotta nuncius a jelölés elfogadását javasolta. A Szerzetesi Kongregáció azonban nem fogadta el Serédit, arra hivatkozva, hogy érseki és prímási méltósága mellett túl nagy terhet jelentene neki a megbízatás. A Kelemen Krizosztom által ezután javasolt Hartmann Strohsacker göttweigi apátot azonban elfogadták apostoli delegátusnak.[95] A Szerzetesi Kongregáció elutasító válasza mögött talán nem túl merész dolog Fidelis von Stotzingen prímás apát Serédiről alkotott negatív véleményét is feltételezni.

A két világháború közötti időszakban a magyar bencés kongregáció életében Kelemen Krizosztom meghatározó szerepet játszott. Egyidős volt Serédivel, mindketten sze-

92 P. Engelbert: i. m. 97–99.

93 Főapátsági Levéltár, Pannonhalma, Miscellanea Kelemen Krizosztom és Serédi Jusztinián iratai doboz, Levelek Serédi Jusztiniánhoz (1920–1940) feliratú csomó.

94 Várszegi Imre Asztrik: *Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát (1929–1950).* In: Sólymos László Szilveszter: *Kruesz Krizosztom (1865–1885).* Várszegi Imre Asztrik: *Kelemen Krizosztom (1929–1950).* Budapest, 1990. (Pannonhalmi főapátok 1.) 257–259.; Somorjai Ádám: *Visitatio apostolica institutorum vitae consecratae in Hungaria 1927–1935. A magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációja 1927–1935.* Pannonhalma, 2008 (Rendtörténeti füzetek 13.) 50–51., 171–175. A könyv tulajdonképpen forráskiadvány.

95 Somorjai Á.: i. m. 78–79., 94–99.

gény falusi családból származtak. Kapcsolatuk alakulása két fontos személyiség eltérő útjára világít rá. Bencés éveik kezdetétől barátságban voltak, amit leveleik is tanúsítanak.[96] Kelemen Krizosztom főapáti kinevezésekor még jó volt a viszonyuk. Ezt mutatja, hogy Serédi az 1933. tavaszi püspökkari ülésen „szeretettel és őszinte jókívánatokkal" köszöntötte. Az értekezlet után a főapát még beszélgetett Serédivel, vacsorára is nála maradt, vacsora után ismét négyszemközt beszélgettek, majd Kelemen Krizosztomot a hercegprímási autóval szállították haza.[97] Az 1930-as évek végére azonban ez a viszony elhidegült, sőt ellenségessé vált. Több kérdésben ellenkező véleményen voltak. Serédinek nem tetszett Kelemen túlságosan jónak ítélt kapcsolata a kormányzóval és a kormánnyal, különösen Gömbössel, helytelenítette a keresztény felekezetek uniójára vonatkozó törekvéseit, a protestánsokhoz való közeledést és a velük fenntartott jó viszonyt. Nézeteik az egyházi nagybirtokot illetően sem egyeztek meg, sőt a bencés iskolák autonómiája kapcsán sem értettek egyet. Ezek a véleménykülönbségek konkrét esetek kapcsán fokozódtak ellentétekké. Az egyházi birtokokkal kapcsolatban például Kelemen Krizosztom többször felszólalt a püspökkari konferencián is, de püspöktársai elutasították, hogy a földreform kérdését napirendre tűzzék. Amikor 1938-ban Serédihez az a hír jutott el, hogy a főapát támogatja azt a munkaközösséget, amely az egyház vagyonjogi kérdéseivel és a katolikus autonómiával foglalkozik, sőt azt állítja, hogy a prímás is pártolóan veszi tudomásul a bizottság létrejöttét, szokatlanul éles hangú levélben utasította rendre a főapátot. Serédi szerint ugyanis Kelemen nem adhat megbízást ezeknek a kérdéseknek a tárgyalására, mert abban a Szentszék hozzájárulása nélkül még a püspöki kar sem illetékes. Kikérte magának a hercegprímás, hogy valótlant állít róla Kelemen, ugyanis ő nem támogatott semmiféle ilyen kezdeményezést. Ugyanabban az évben a főapát azzal vonta magára Serédi haragját, hogy 1938. május 9-én a pannonhalmi bazilikában eskette Albrecht főherceget második feleségével, a protestáns Bocskai Katalinnal. A főherceg házassága több szempontból is botrányos volt. Egyrészt, bár Albrecht egyházjogilag nőtlennek számított, már egy sikertelen polgári házasságot tudott maga mögött. Másrészt az egyházi törvénykönyv szerint szerzetesi templomban nem lehetett vegyes felekezetűek házassági szertartását megtartani. Végül pedig a főherceg nem kérte ki házassága előtt a Habsburg-család fejének beleegyezését, és rangon aluli, protestáns nőt vett el, ezért főhercegi rangjáról és ezzel együtt felsőházi tagságáról is le kellett volna mondania, amit nem tett meg. A protestánsokkal való viszony kérdésében is súlyos nézeteltérések voltak Serédi és Kelemen között. A főapát 1942 karácsonyán a Pester Lloydban jelentette meg „A magyarság lelki egysége felé" című cikkét, amelyre Ravasz László református püspök válaszolt az újévi számban. A hercegprímás azonban úgy gondolta, hogy a protestánsok nem hitegységet akarnak, hanem vallási közömbösséget, és támogatást a saját érdekeik számára. A Szent Officiumnak sem tetszett a cikk, amelyet a Rómához feltétlenül hű Serédi valószínűleg nemcsak saját álláspontja igazolásának, hanem súlyos botránynak is tekintett. Ekkoriban Kelemen Krizosztom és Serédi viszonya már nagyon elmérgesedett, többek között a kormányzó utódlásával kapcsolatos események és a bencés iskolák autonómiájának kérdésében való nézeteltérések és viták miatt. Ebben az időben a főapát már negyedszer jelentette be lemondását, de ezt csak

96 Főapátsági Levéltár, Pannonhalma, Serédi Jusztinián irathagyatéka, Serédi levelei Kelemen Krizosztomhoz, 1922–1942.

97 *Püspökkari jegyzőkönyvek:* i. m. 467.; *Esty Miklós irathagyatéka, a Szent István Társulat őrizetében, Esty naplójegyzetei,* 1933. március 22. (a továbbiakban: *Esty-napló*).

a kormánnyal közölte, Serédivel nem. Kállay miniszterelnök pedig maradásra bírta Kelement. Lemondásának megokolását Serédi úgy jellemezte feljegyzéseiben, hogy „egyszerűen nem igaz", „csak szép ürügy", amivel a főapát „kétszínű" magatartását akarja leplezni Horthy István fiának királlyá koronázásával kapcsolatban. Szerinte ugyanis Kelemen a Horthy-családdal és Habsburg Ottóval is jó viszonyt akart fenntartani. Egy évtized alatt Serédi és Kelemen Krizosztom viszonya véglegesen megromlott, sőt a hercegprímás már emberileg sem tartotta sokra egykori jó barátját.[98]

Nem tudunk arról, hogy Vaszary Kolos bencés rendtársaival akár tanár korában, majd főapátként vagy hercegprímásként komolyabb konfliktusba került volna. Serédi viszont, ahogy láttuk, Rómában a szerzetesi szellemiség eltérő felfogása miatt, Magyarországon pedig eltérő politikai álláspontok következtében ellentétbe került rendtársaival.

ESZTERGOMI ÉRSEKI KINEVEZÉS

Az esztergomi érsek Magyarország hercegprímása, a Magyar Katolikus Egyház vezetője és egyben közjogi méltóság is volt. Emiatt nagy jelentősége volt annak, ki tölti be ezt a pozíciót. Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián kinevezése eltérő történelmi körülmények között történt. Vaszaryt az Osztrák–Magyar Monarchia, egy befolyásos európai állam fennállásának idején nevezték ki, amikor a magyar király gyakorolta főkegyúri jogát. Ez volt az első eset, hogy az ekkoriban liberális irányvonalat képviselő magyar kormány jelölhetett az esztergomi érseki székre. Serédi kinevezése idején viszont Magyarország független, ám az első világháborúban legyőzött és a trianoni békeszerződéssel területeinek jelentős részét elvesztett, meggyengült ország volt. Kormányzata ún. keresztény-nemzeti irányvonalat képviselt, ami segített a Szentszékkel jó viszonyt kialakítani. A főkegyúri jog gyakorlásával kapcsolatban azonban nézetkülönbség volt a magyar kormány és a Szentszék között. Bár éppen 1927-ben született megállapodás a két fél között a püspökök kinevezéséről, ennek a megállapodásnak az első próbája az esztergomi érseki szék betöltése volt, amelynél a Szentszék érvényesítette akaratát a magyar kormánnyal szemben.

Amikor 1891. január 23-án meghalt Simor János hercegprímás, súlyos politikai helyzetet hagyott hátra, hiszen egyre éleződött a konfliktus az egységes polgári állam megteremtésére és ezzel együtt a katolikus egyház befolyásának csökkentésére törekvő liberális magyar kormány és az egyház között. A kiindulópont a vegyes vallásúak házassága és az abból született gyermekek felekezeti hovatartozása volt. A katolikus egyház ezzel kapcsolatos alapelve az volt, hogy ha az egyik fél katolikus, akkor a vegyes házasságot katolikus pap előtt kell megkötni, és a nem katolikus félnek előzetesen bele kell egyeznie, hogy az összes gyermeket katolikusnak kereszteljék. Ez utóbbiról a szülők között kötött megegyezést nevezték reverzálisnak. Az 1868. évi LIII. törvénycikk 12. §-a azonban kimondta, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, és a reverzálisok érvénytelenek. A gyakorlatban viszont a katolikus egyház továbbra is érvényesítette elvét, hogy a vegyes házasságokból származó összes gyermek katolikus legyen. Ezt kívánta lehetetlenné tenni Csáky Albin kultuszminiszter 1890. február 26-i rendelete, amely kimondta, hogy az 1868: LIII. tc. 12. §-ával ellentétes anyakönyvi

98 Várszegi I. A.: i. m. 262., 289., 316–317., 324–325.; *Esty-napló,* 1938. május 9.; *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944.* S. a. r., előszó: Orbán Sándor–Vida István. Budapest, 1990. 97–98.

bejegyzés a törvényi rendelkezésen nem változtat, nem bír semmilyen jogi érvénnyel vagy hatállyal. Az „elkeresztelt", azaz nem a törvény szerinti vallásra keresztelt gyermek keresztelési bizonylatát a pap meg kell hogy küldje a törvény szerint illetékes lelkésznek. A rendeletet megszegő lelkész kihágást követ el, amiért 10-től 50 forintig terjedő pénzbüntetésre számíthat, ismétlés esetén pedig 100 forintig terjedő büntetés szabható ki rá.[99] Simor ellenezte a rendeletet, de a püspöki kar megosztott volt a kérdésben, ezért a főpapok a Szentszék döntését kérték, hogy követhetik-e a jogszabályt. Samassa József egri érsek, aki a rendelet elfogadása mellett állt ki, vállalta az állam és az egyház közötti közvetítői szerepet, és májusban Rómába utazott, ám ott nem ért el eredményt, sőt a kormányzat álláspontja melletti érvelése rossz benyomást tett. A Szentszék elfogadhatatlannak minősítette a rendeletet, és Simort bízta meg, hogy tárgyaljon a kormánnyal, de a hercegprímás nem tudott eredményt elérni. Simor ebben a helyzetben halt meg, amikor a püspöki karon belül sem volt egyetértés. Róma a prímási szék mielőbbi betöltését kívánta, de a konfliktust okozó jogszabály mellett kiálló Samassa érseket nem akarta, ezért Luigi Galimberti bécsi nuncius a hercegprímás halála után rövid idővel utasítást kapott kinevezésének megakadályozására. A magyar kormány jelöltje valóban az egri érsek volt, akihez ragaszkodott. Közben az esztergomi érseki szék betöltése összekapcsolódott egy másik kérdéssel is. A főváros és a kormány felvetette, hogy a prímási székhelyet költöztessék Budapestre. Úgy érveltek, hogy ha a hercegprímás a fővárosban lakna, nem éleződtek volna ki annyira a konfliktusok. Emögött az a cél állhatott, hogy az egyházpolitikai kérdésekben könnyebben befolyásolhassák az ország első főpapját. Az esztergomi főkáptalan azonban ellenszegült, emlékiratot juttatott el az uralkodóhoz, a miniszterelnökhöz és a kultuszminiszterhez. A kormány végül lemondott a tervről, és csak annyit akart, hogy az országgyűlések ideje alatt a prímás Budapesten lakjon.[100]

A kormány tehát kitartott Samassa jelölése mellett. A bécsi nuncius alkalmasnak tartotta Schlauch Lőrinc nagyváradi püspököt is, akinek viszont korábbi magánéletét támadták, mint később kiderült, alaptalanul. XIII. Leó pápa ebben a helyzetben arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem kell elsietni a prímási szék betöltését, várják meg vele az elkeresztelési konfliktus megoldását. Ha ugyanis az új prímás már állást foglalt a kérdésben, a püspökök egy része ellenfélnek tekintené, ha pedig nem, akkor a többiek is. Nem lehet ilyen nehéz helyzet elé állítani a jelöltet anélkül, hogy biztosan tudnák, meg fog-e tudni felelni a feladatának. Ez tekintélyének előzetes feláldozását is jelentené. A pápa később belátta, hogy az elkeresztelési vitát nem lehet az esztergomi érsek kinevezése előtt megoldani. Ugyanakkor a későbbiekben, Vaszary esetében bebizonyosodott, hogy helytálló volt az érvelése. Ekkor azonban még a megfelelő jelölt kiválasztása volt napirenden. A Szentszék jelöltje kezdettől Steiner Fülöp székesfehérvári püspök volt első helyen, másodsorban Hidasy Kornél szombathelyi püspök. Steiner a püspöki kar radikális szárnyához tartozott, alkut nem ismerve képviselte a katolikus elveket, ezért esett rá a pápa választása, és ezért nem volt elfogadható a magyar kormány számára. Hidasyt lelkipásztori erényei emelték ki társai közül. Amikor XIII. Leó Steiner kinevezését kérte, Ferenc József hajlott a kérés teljesítésére, mert nagyra értékelte a székesfehérvári püspököt és aggodalmai voltak Samassa érsekkel szemben. A kormány azonban nem mondott

99 A rendeletet közli: Balogh Margit–Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. 1. kötet. Budapest, 2005. 401–402.

100 Salacz Gábor: *A prímási szék betöltése 1891-ben. A magyar kultúrharc és a főkegyúri jog történetéhez.* In: A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve. 6 (1936) 303–307.

le Samassa jelöléséről, és Steiner ellen állítólagos antiszemita állásfoglalásával érvelt. Később azt hozta fel, hogy a főkegyúri jog csökkenését jelentené Steiner elfogadása, mert ezzel a kinevezésnél átengednék a kezdeményezést a Szentszéknek. Ferenc József emiatt kifogásokat emelt a székesfehérvári püspök ellen, fiatal korára hivatkozott, valamint arra, hogy nincs tekintélye és a közügyektől távol tartotta magát. Samassát javasolta azzal a megokolással, hogy a Csáky Albin elkeresztelési rendelete melletti fellépése csak az állam és az egyház közötti egyetértést szolgálta. Mielőtt azonban elküldte volna hivatalos levelét Rómába, Ferenc József tudakozódott, hogy elfogadnák-e Samassát. Amikor pedig azt a választ kapta, hogy a pápa szerint ez lehetetlen, az uralkodó azt írta XIII. Leónak, hogy elhalasztja az esztergomi érseki szék betöltéséről hozandó döntést. Ugyanakkor a Monarchia szentszéki követe jelezte óhaját a pápának, hogy a jövőben a püspöki kinevezéseknél ne gyakoroljanak előzetesen nyomást a királyra. 1891 nyarára, Haynald Lajos bíboros halálával a rangban második kalocsai érseki szék is megüresedett, és a zágrábi érseki, valamint a kőrösi görög katolikus püspöki szék sem volt betöltve. Ebben a helyzetben nem lehetett sokáig halogatni a döntést. A magyar kormány olyan kompromisszumos jelöltet keresett, aki mindkét fél számára elfogadható, és aki korábban sem egyházi, sem politikai tekintetben nem kötelezte el magát. Csáky Albin kultuszminiszter indoklása szerint Vaszary Kolos kinevezésével az egyház bölcs vezetőt, az állam mérsékelt, a helyzettel számolni tudó főpapot nyer, és remény van arra, hogy vele megállapodásra lehet jutni a kényes egyházpolitikai kérdésekben. Ferenc József, aki főapáti tevékenységének elismeréséül nem sokkal korábban tüntette ki a róla elnevezett rend nagykeresztjével, egyetértett ezzel.[101] Ezenkívül az is szerepet játszhatott, hogy Vaszary több évtizedes tanári tevékenysége folytán számos tanítványa már vezető pozíciókban ült, így például Baross Gábor, aki akkor kereskedelemügyi miniszter volt. Ugyanakkor a Habsburg-család nádori ágával is jó kapcsolatokat ápolt, hiszen József Károly főherceg két fia a bencéseknél tanult. Nyugodt és kompromisszumkész személyisége sokak számára ismert volt. Csáky október 8-án hívta megbeszélésre a pannonhalmi főapátot és közölte vele, hogy őt kívánják jelölni a prímási székre. Vaszary ezt először visszautasította arra hivatkozva, hogy nem érdemes a magas tisztségre és nem érez magában elég erőt hozzá. A miniszternek végül az Isten irgalmasságára és gondviselésére utalva, amelyben bíznia kell nehéz hivatása teljesítésében, sikerült meggyőznie a főapátot. Miután a szentszéki követen keresztül megtudták, hogy a pápa is hozzájárul, október 27-én Ferenc József kinevezte Vaszaryt esztergomi érseknek. November 4-i legfelsőbb elhatározásával pedig kötelezte a hercegprímást és utódait, hogy Budapesten hosszasabban időzzön, az országgyűlés időszakának nagyobb részében állandóan ott székeljen és távolléte idejére érseki helynököt nevezzen ki a fővárosba. Ez meg is valósult, sőt Vaszary ideje nagyobb részét a budai prímási palotában töltötte. XIII. Leó a december 13-án tartott konzisztóriumon hirdette ki a kinevezést. Luigi Galimberti nuncius pedig 1892. február 7-én püspökké szentelte az esztergomi prímási házikápolnában.[102]

Serédi kinevezése – ahogy említettük – egészen más körülmények között történt. A magát „keresztény-nemzetinek" nevező Horthy-rendszer számára fontos legitimációs tényezőt jelentettek az egyházak, különösen a katolikus egyház, amellyel társadalmi befolyása, gazdasági súlya és a Szentszék nemzetközi szerepe miatt is számol-

101 Uo.307–318.

102 Uo. 317–319.; Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 78–79.; Meszlényi A.: i. m. 328–329., 339.; Sörös P.: i. m. 136–137.

ni kellett. Ugyanakkor a katolikus egyház és a magyar állam viszonyát megterhelte az ún. főkegyúri jog gyakorlásának kérdése. Magyarország államformája ekkor királyság volt, azonban a trón nem volt betöltve. Az egyházi álláspont szerint emiatt a főkegyúri jog visszaszállt a Szentszékre, viszont a magyar kormány bele kívánt szólni a főpapok kinevezésébe, ezért Klebelsberg Kunó kultuszminiszter tárgyalásokat folytatott Pietro Gasparri bíboros államtitkárral. Gasparri 1927. május 10-i jegyzékében rögzítette a Klebelsberggel kötött megállapodást, amelyet ő egyszerű megegyezésnek *(intesa semplice)* nevezett. Eszerint a püspöki kinevezések előtt a Szentszék bizalmas tárgyalásokat folytat a magyar kormánnyal, és a kormány a Szentszék jelöltjével szemben a politikai kifogáson kívül másfajta ellenvetést is tehet. A megegyezés igazi próbája az esztergomi érseki szék betöltése volt. Csernoch János hercegprímás 1927. július 25-én bekövetkezett halála után szinte azonnal megindultak a sajtóban a találgatások az utód személyével kapcsolatban. Már ekkor felmerült a későbbi hivatalos jelöltek neve, Szmrecsányi Lajos egri érseké, Glattfelder Gyula csanádi püspöké és Serédi Jusztinián bencés szerzetesé. A magyar kormány Szmrecsányi egri érseket jelölte az esztergomi érseki székbe. A püspöki kar Glattfelder csanádi püspök és Hanauer István váci püspök mögé sorakozott fel. Bár Serédi Gasparri bizalmasa volt, az esztergomi érseki székbe való jelölését mégsem a bíboros államtitkár, hanem a magyar sajtó vetette fel abból kiindulva, hogy élvezi a kormány bizalmát, hiszen néhány hónappal korábban őt jelölték a székesfehérvári püspöki székre. Gasparri kezdetben nem is támogatta Serédi jelölését, mert attól tartott, hogy megakadna az egyházi törvénykönyv forrásainak kiadása, és mert nem tartotta politikus alkatnak. Ahogy korábban említettük, Serédit elöljárója, Fidelis von Stotzingen bencés prímás apát sem javasolta. Cesare Orsenigo budapesti nuncius azonban meggyőzte feletteseit, hogy Magyarországon nem találnak alkalmas jelöltet, a bencés prímás apát ellenvetése nem akadályozza egy magas egyházi hivatal betöltését, a magyar viszonyok pedig nem megfelelőek, mert az egyház és a politika összefonódik, és az egyház az állam gyámkodása alatt áll, a klérus pedig túlságosan engedékeny a protestánsokkal szemben. A Szentszék ezért a kívülállónak tekintett és tudományos munkája miatt nagy tekintélynek örvendő Serédi jelölése mellett foglalt állást, aki mellett ezután a bíboros államtitkár a magyar kormány minden ellenvetése dacára kitartott. Serédi jelölését a magyar kormány nem fogadta el, és Szmrecsányi helyett, aki idős kora miatt nem vállalta a jelölést, Glattfelder Gyula csanádi püspököt javasolta. Gasparri bíboros ekkor ideiglenes megoldást vetett fel, Serédi kinevezését az esztergomi főegyházmegye kormányzójává, hogy megszerezhesse a kormány által hiányolt tapasztalatokat. Az ideiglenes megoldást azonban a kormány nem fogadta el. Az elutasításra válaszul a pápa november 30-án kinevezte Serédit bíborossá és esztergomi érsekké, a kinevezést pedig az *Osservatore Romano* december 1-jei számában közölték is, amivel kész tények elé állították a kormányt. A pápa eljárása, hogy először bíborossá tette a bencés szerzetest és bíborosként nevezte ki esztergomi érsekké, váratlan és ritka lépés volt, ami még inkább aláhúzta azt, hogy a kinevezés ellen senkinek nem lehetett kifogása, hiszen nagy megtiszteltetés érte az országot. A magyar kormányt meglepte a Szentszék döntése. Klebelsberg Kunó kultuszminiszter Rómába utazott, hogy tárgyaljon a bíboros államtitkárral. Ugyanakkor feltételezhető, hogy Klebelsberg maga sem hitt igazán abban, hogy a Szentszéket döntése megváltoztatására tudja bírni, hanem inkább ki akarta használni a helyzetet, hogy engedményeket érjen el a főpapi kinevezések eljárásával kapcsolatban. A kultuszminiszter azonban a bíboros államtitkártól csak ígéretet kapott, hogy az intesa semplice kiegészítéséről tárgyalni fognak, ez azonban a későbbiekben csak szándék maradt. Klebelsberg

üres kézzel utazott el Rómából. Ezzel Serédi kinevezésének ügye lezárult. XI. Piusz pápa maga szentelte püspökké 1928. január 8-án, és január 28-án elfoglalta esztergomi székét. A kinevezésnél a Szentszék akarata érvényesült, hosszú távon azonban kiderült, hogy a magyar kormány jól járt vele. Hiába várta tőle a Szentszék egyház és állam viszonyának megváltoztatását. Ugyanakkor a másik kérdésben, a protestánsokkal való viszonyban változást hozott, inkább az elzárkózást képviselte.[103]

SZEMÉLYISÉG

Vaszary és Serédi személyiségét összehasonlítva néhány különbségre és számos hasonlóságra figyelhetünk fel. Vaszary igazi tanáregyéniség volt, aki szeretett tanítani, lelkesen adta elő az anyagot, szerették tanítványai, emellett a diákok testi, lelki és szellemi nevelésével is törődött. Szónoki képességekkel is rendelkezett, erről már fiatal korában tanúságot tett, majd hercegprímásként is kamatoztatta ezt a tehetségét. Összegyűjtött beszédei már 1909-ben megjelentek.[104] Ezzel szemben Serédi tudós volt, jogászi szemlélete meghatározta tetteit is. Beszédei inkább tudományos előadásokhoz hasonlítottak, szónoki képességet kevésbé árultak el. Hercegprímási munkája mellett is tudós maradt. Az egyházi törvénykönyv jogforrásait tartalmazó nagy művének munkálatai elhúzódtak, az utolsó, kilencedik kötetet 1939-ben adták ki. Gasparri bíboros 1934-ben bekövetkezett halála után a kötetek Serédi neve alatt jelentek meg.[105] Egyházjogászi munkája elismeréseként 1936-ban az oxfordi egyetem díszdoktorává avatta. Kivételes esemény volt, hogy a világhírű és protestáns angliai egyetem egy katolikus tudóst tüntetett ki, aki ráadásul bíboros volt. Eugenio Pacelli bíboros államtitkár gratuláló levelében úgy fogalmazott, hogy Serédin keresztül a katolikus jogtudományt és a bíborosi méltóságot is kitüntetés érte.[106] Pacelli, miután XII. Piusz néven a pápai trónra lépett, felhasználta Serédi jogi tudását, és 1939-ben kinevezte annak a háromtagú bíborosi bizottságnak a tagjává, amelyet a pápaválasztással kapcsolatos esküformulák megreformálására hozott létre.[107] A hercegprímás a korszerű tudás terjesztését is fontosnak tartotta, ezért 1933-ban létrehozta az esztergomi katolikus nyári egyetemet, amelyen a katolikus értelmiség a korszak vezető hívő tudósai által tartott előadások segítségével képezhette tovább magát.[108]

Vaszary és Serédi közös vonása volt, hogy viselkedésükkel puritán és szigorúan egyházias felfogást képviseltek és mutattak. Ez valószínűleg szerzetesi mivoltukból következett. Sokak szerint egyikük sem volt politikus alkat, visszahúzódó életet éltek, és a politika területén a kompromisszumok emberének mutatkoztak. Vaszary életrajzírója szerint egész életében a csendes, visszavonuló életet kedvelte, dolgozószobáját csak

103 Csíky B.: *Az esztergomi érseki szék* i. m. 253–279.

104 *Vaszary Kolos bíbornok, hercegprímás beszédei.* Szerk.: Keményfy Kálmán Dániel. Esztergom, 1909.

105 Bánk J.: *Kánoni jog* i. m. 223–228.

106 The Times, June 25, 1936, 11.; Nemzeti Újság, 1936. július 1., 3–4.; Prímási Levéltár, Esztergom, Cat. C, 1862/1936. Pacelli levele Serédihez, Vatikán, 1936. július 17.

107 Prímási Levéltár, Esztergom, Serédi Jusztinián magánlevéltára, S 19 doboz, Luigi Maglione bíboros államtitkár levele Serédinek, Vatikán, 1939. december 14.

108 Bárdos István: *Az esztergomi Katolikus Nyári Egyetem (1933–1941).* In: Vallásos népélet a Kárpát-medencében. Népismereti tanulmányok és közlések. Bárdos István és Tisovszki Zsuzsanna közreműködésével szerkesztette Barna Gábor. Budapest, 1995. 132–141.

akkor hagyta el, amikor szükséges volt. Lakosztályát egyszerűség jellemezte, egyetlen szórakozása az volt, hogy szeretett zongorázni és fiatal kora óta kanárimadarat tartott. A csendben végzett munkát mindig elébe helyezte a nyilvános szereplésnek.[109] Egy újságcikk viszont visszafogott és szerény, de jó kedélyű emberként jellemezte, akiért rajongtak a tanítványai.[110] Életét végigtekintve is kétségek merülhetnek fel azzal kapcsolatban, hogy apolitikus vagy visszahúzódó lett volna. Már fiatal korában politikai szereplést vállalt, és később is számos közéleti tisztséget töltött be. Szónoki hírneve és diákjaival kialakított jó viszonya is erre utal. Bár élete végét valóban visszavonultan töltötte, ez inkább betegségének tudható be. Tevékenysége viszont arra utal, hogy valóban a kompromisszumok embere volt, így próbált békét teremteni. Hercegprímási jelmondata, a bencések jelmondatára utaló „Pax. Deus et Patria" is arra utal, hogy programja az egyházpolitikai küzdelem lecsendesítése volt.

Serédi jellemzésekor a munka és a szorgalom kulcsszavaknak számítanak. Ahogy 1928-ban Kelemen Krizosztom írta: „De nem hátrált meg a munka terhe elől, hiszen ha van szenvedélye, hát a munka szenvedélye az."[111] Püspöki jelmondata, Szent Márton híres kijelentése szintén ezt hangsúlyozza: *Non recuso laborem* (Nem vonakodom a munkától).[112] A *Nemzeti Újság*nak tett 1927. december 10-i nyilatkozatában két szóban foglalta össze életét: munka és kötelességtudás. Azért dolgozott, hogy a magyarok közül is legyen valaki a Vatikánban, hogy hazájának nagy szolgálatot tegyen.[113] Az, aki egy olyan aprólékos és nehéz kutatási feladatot el tud végezni, mint az egyházi jogforrások összegyűjtése, munkája miatt sokat van egyedül, és zárkózottabb személyiség, nem társasági ember. Hercegprímás korában így írt bizalmasának, Esty Miklósnak: „Ha H. nem közölte a vendégekkel, hogy nem vagyok otthon, akkor kissé csodálkoznom kell. Különben ilyenkor sokat beszélnek. Én pedig csendben maradok."[114] Az általa használt levélformulákon is látszik, hogy Serédi elődjével, Csernoch Jánossal ellentétben távolságtartó volt és nehezen tudott feloldódni.[115] Ugyanakkor ismerősei szerint jó humorú ember volt.[116] Nem volt politikus alkat, részben ebből is következően sokat gyötrődött egy-egy problémán. Ilyen volt pl. az esztergomi érsekségnek a csehszlovák állam ellen a hágai nemzetközi döntőbíróság előtt indított birtokpere visszavonásával kapcsolatos ügy, amikor lemondását is kilátásba helyezte a Szentszéknek. De feljegyzései szerint a Horthy Miklós utódlásával kapcsolatos konfliktusokat is lelkiismereti kérdésként kezelte. Az 1944–45-ös események szintén nagyon megviselték lelkileg is.[117] Nem kereste

109 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 73.

110 Vasárnapi Újság 38 (1891) 45. szám. 727.

111 *Prímás-album* i. m. 20.

112 Legendája szerint, amikor Szent Mártont elhagyta testi ereje, egybehívta a testvéreket, és megmondta neki, hogy meg fog halni. Ők erre panaszkodni kezdtek, hogy miért hagyja el őket. Márton ezen meghatódott és így imádkozott Istenhez: „Uram, ha népednek még szüksége van rám, nem vonakodom attól, hogy munkálkodjam értük: legyen meg a te akaratod!" (Sulpicius Severus: *Szent Márton élete.* Ford. Szita Bánk et alii. Pannonhalma, 1998. http://osboblatus.hu/Olvasmany/Szent_Marton.htm 2012. szeptember 6.)

113 MTI Arch. Lapszemle, 1927. december 10., 14.

114 Esty Miklós irathagyatéka, a Szent István Társulat őrizetében, Serédi levele Estynek, Gerecse, 1941. október 20.

115 Uo. Serédi levelei Estynek.

116 *Prímás-album* i. m. 13–14.; Beke M.: *Meszlényi* i. m. 74.

117 *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései* i. m. 63–64., 67–70.; Esty Miklós irathagyatéka, Serédi levele Estynek, Esztergom, 1944. november 8.

mindig a kompromisszumos megoldásokat, de az állam és egyház közötti jó viszonyt a végsőkig igyekezett fenntartani.

Vaszary személyes tulajdonságai között meg kell említeni jótékonyságát és jószívűségét, amelyről számos anekdotát is ismerünk. Egyrészt mindig emlékezett arra, hogy szegény sorból származott, másrészt nehezen tudta megtagadni mások kérését. Ez valószínűleg családi vonás is volt, hiszen egyik unokaöccsére szintén így emlékeztek.[118] Gazdasági gondjaihoz valószínűleg ez is hozzájárult. Egy anekdota szerint amikor Vaszary esztergomi prímási palotájában tartózkodott, az épület előtt reggeltől estig rengeteg koldus álldogált, mert tudták, hogy a főpásztor naponta többször kinyitja az ablakot és pénzt szór le a tömegbe. Vaszary egy alkalommal a pénz között a páncélszekrény kulcsát is odaadta egy kéregetőnek, aki azonban az értéktelen tárgyat köszönettel visszaadta.[119] Az a hír is járta, hogy a prímás nem tudott nemet mondani a kérésekre, ezért segédpüspöke, Kohl Medárd a kihallgatásra jelentkezőket figyelmeztette, hogy esetleg nem tudnak majd mindent megadni, amit Vaszary nekik kilátásba helyezett.[120]

Meghatározó volt Vaszary életében betegsége is. Ahogy láttuk, fiatal korától végigkísérték emésztőrendszeri problémái. Egyik ismerőse szerint hosszú időn át tudott meglenni úgy, hogy csak egy kis piskótát és aszúbort vett magához. Nagyon ismerte betegségét és nagyon óvta is magát. Ez azonban negatív hatással volt tekintélyére, miután mind jobban visszahúzódott a közszerepléstől és élete vége felé zárkózottá vált.[121]

Vaszary és Serédi is építtetett magának egy házat, ahová elvonulhatott. Vaszary az általa kedvelt Balatonfüreden még főapát korában, 1891-ben kezdte meg nyaralójának építését, majd később megvásárolta a bencés rendtől a telket. A villát Czigler Győző műegyetemi tanár építette, aki a bencések füredi építkezéseiről már ismert építész volt. Az épület 1892-ben készült el, és attól kezdve a hercegprímás nyaranta rendszeresen itt tartózkodott. A kétszintes villa korszerű berendezésekkel volt felszerelve, 1902-től benzinmotorral működtetett villanyvilágítás volt benne, 1905-ben pedig elkészült önálló vízvezetékrendszere is. A belső vízhálózat felújításakor vízöblítéses vécéket építettek be. Az épülethez angolkert jellegű díszkert tartozott, amelyben több mint kétszáz rózsafajtát neveltek. Vaszary Kolos az esztergomi érseki székről való lemondása után ide vonult vissza és itt töltötte utolsó éveit.[122]

Amint látható, az egyébként puritán módon élő Vaszary nem sajnálta a pénzt villájának építésére, ahogy Serédi sem gerecsei házára. Ez a ház azonban nem a Balaton partján, hanem a mai Bikolpuszta területén, lakott területtől távol, egy dombon épült fel, ahogy a bencés monostorokat is hegyre építik. Az épületet a korszak jeles építésze, Fábián Gáspár tervezte 1935-ben, és 1936-ra épült fel. Serédi kézírásos feljegyzései bizonyítják, hogy maga intézte az építkezést, és egészen részletes utasításokat adott, például

118 *Vaszary János befejezetlen naplótöredéke (1936).* In: Vaszary János és Vaszary Kolos. A festőművész és az egyházfő találkozása az egykori prímási nyaralóban. A Magyar Nemzeti Galéria és a Vaszary Villa közös kiállítása. Balatonfüred, Vaszary Villa, 2010. május 29. – október 31. Szerk. Gergely Mariann–Plesznivy Edit–Veszprémi Nóra. [H. n., é. n.] 51.

119 *Korrajzok* i. m. 317–318.

120 Ernyei Lajos: *Három magyar prímás: Simor János, Vaszary Kolos, Csernoch János 1867–1927. Amint én ismertem őket.* Bratislava, [é. n.] 45–47.

121 Erdélyi L.: i. m. 158.

122 Gebauer Imola: *A Vaszary Villa története.* In: Vaszary János és Vaszary Kolos. A festőművész és az egyházfő találkozása az egykori prímási nyaralóban. A Magyar Nemzeti Galéria és a Vaszary Villa közös kiállítása. Balatonfüred, Vaszary Villa, 2010. május 29. – október 31. Szerk. Gergely Mariann–Plesznivy Edit–Veszprémi Nóra. [H. n., é. n.] 9–12.

arról, hogy milyen legyen a kerítés. A berendezés listáját maga állította össze, tanulmányozta a technikai megoldások, berendezések katalógusait. A házba német gyártmányú háztartási hűtőszekrényt rendeltek. Úgy tűnik, a hercegprímás igyekezett a legjobb minőségű építőanyagokat és berendezéseket beépíttetni.[123] A villa kedvelt helye lett Serédinek, ahol dolgozott, pihent, barátaival találkozott és a környéken sokat sétált. Télen és nyáron is több hetet töltött a Gerecsén. A ház fontos politikai találkozók színhelye is lett, miniszterek, miniszterelnökök látogatták meg itt.

HERCEGPRÍMÁSI TEVÉKENYSÉG

Vaszary és Serédi hercegprímási tevékenysége eltérő módon indult. Nem csak a történelmi körülmények fentebb említett különbözősége miatt, hanem azért is, mert Vaszarynak egy egyre súlyosbodó konfliktust kellett megoldania, míg Serédi székfoglalásakor nem volt megoldásra váró akut belpolitikai probléma. A trianoni békeszerződésből, a történelmi Magyarország feldarabolásából ugyan következtek külpolitikai problémák, de azok sem igényeltek gyors megoldást. Serédi az elődje, Csernoch János által kijelölt egyházpolitikai irányvonalon haladt, haladhatott tovább, azonban Vaszary nem folytathatta ott, ahol Simor János abbahagyta, mert egyrészt Simor nem tudta megoldani az állam és egyház közötti konfliktust, másrészt nem is rendelkezett elődje tekintélyével. Vaszary nehéz feladatra vállalkozott, amikor békét kívánt teremteni, ahogy azt püspöki jelmondatával is jelezte. A közvetítő szerep, amelyben kompromisszumok kötésével igyekezett célját elérni, magával hozta azt, hogy mindegyik felet valamennyire maga ellen hangolta. Ráadásul az esztergomi papság kezdettől fogva, mint kívülállót, ellenségesen fogadta. Személyi politikája ezt erősítette, „baráturalom"-nak tekintették kormányzását.[124] Pannonhalmáról magával hozta titkárát, Kohl Medárdot, aki 1892-től 1900-ig hercegprímási titkárként, majd esztergomi segédpüspökként szolgálta a hercegprímást.[125] a prímási javak főjószágkormányzói tisztét is bencés szerzetesre bízta. Lóskay Jeromos már rendelkezett tapasztalatokkal, hiszen 1885-től a zalavári apátság jószágkormányzója volt, majd 1891–92-ben Pannonhalmán központi jószágkormányzó. Innen került Esztergomba, ahol 1898-ban bekövetkezett haláláig töltötte be tisztét.[126] Halála után Vaszary egyik unokaöccsét, Vaszary Lászlót nevezte ki jószágkormányzónak, aki szintén haláláig, 1908-ig vezette a prímási uradalmat.[127] Rokonának kinevezését kifogásolható lépésnek nevezhetjük, de ez azt is mutatja, hogy nem bízott papjaiban. Megtartotta viszont posztján az elődje által kinevezett irodaigazgatót, Csernoch Jánost, aki korábban tanítványa volt, később pedig utóda a prímási székben.[128]

Az uralkodó rendelkezése mellett az esztergomi papság ellenszenve is közrejátszhatott abban, hogy Vaszary ideje nagyobb részét nem székhelyén, hanem a fővárosban

123 Prímási Levéltár, Esztergom, Archivum Saeculare, ideiglenesen a bányászati iratoknál, „A gerecsei ház építésére vonatkozó iratok".

124 Erdélyi L.: i. m. 156–157.; Ernyei L.: i. m. 26.; Meszlényi A.: i. m. 338.

125 Kohl Medárd József (Radafalva, 1859 – Esztergom, 1928). Lásd: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára* i. m. 119.

126 Lóskay Jeromos Antal (Pápa, 1836 – Esztergom, 1898). Lásd: *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára* i. m. 92–93.

127 Vaszary Zoltán által készített családfa: http://vaszary.uw.hu/R001/Csaladfa.xls 2012. szeptember 6.

128 *Magyar Katolikus Lexikon.* 2. kötet. Főszerk. Diós István. Budapest, [é. n.] 425.

töltötte. Néhányan még az ellene elkövetett merényletet is ezzel hozták összefüggésbe. Csólics Mihály prímási pincemester elbocsátása ellen tiltakozott, és 1893. április 10-én délelőtt kihallgatásra ment a budai prímási palotába. Vaszary megígérte, hogy kivizsgálja az ügyet, de Csólics azonnali választ akart és hangoskodni kezdett. Amikor a prímás el akarta hagyni a szobát, kést rántott és neki akart támadni. A jelen lévő Kohl Medárd, majd a szomszéd szobából átsiető Vargha József budavári káplán fékezték meg. Vaszary nem sérült meg, viszont Kohl öt szúrt sebet kapott, amelyek közül kettő súlyos volt. Hamarosan azonban javult az állapota.[129] Arra nem derült fény, hogy a merénylő mögött felbujtók álltak volna.

Többen Vaszary alkalmasságáról sem voltak meggyőződve. A másokról is sarkos véleményt megfogalmazó német követ kinevezésekor középszerűnek nevezte, később pedig a német főkonzul testileg és lelkileg roskatagnak írta le.[130] A hercegprímást papi körökben és a sajtóban is hevesen támadták. Vaszary a bírálatot a közéleti tevékenységgel együtt járó dolognak tekintette, azonban a becsületét sértő megjegyzéseket nehezen viselte, például azt, hogy a kormány megvette, nehogy teljesítse kötelességét.[131]

Serédinek nem kellett ilyen ellenszenvvel megküzdenie. Mivel külföldön élt, kevesen ismerték személyesen Magyarországon, egyházjogászi hírneve és szentszéki kapcsolatai pedig tekintélyt biztosítottak számára. A Szentszékkel való érintkezést megkönnyítette, hogy folyékonyan beszélt olaszul. Ez különösen annak fényében jelentős, hogy a magyar katolikus püspöki kar 1925. március 18-i értekezletén Szmrecsányi Lajos egri érsek indítványára arról határozott, hogy a Szentszékkel és a budapesti nunciatúrával való érintkezésben ragaszkodik a latin nyelv használatához, mert az olasz nem az egyház hivatalos nyelve és azt az ordináriusok nem kötelesek ismerni.[132]

Serédi személyi politikáját bölcsen alakította. Átvette elődje embereit, akik tehetségesek voltak, és nagyobbrészt fiatalnak számítottak. Közülük Meszlényi Zoltán és Esty Miklós bizalmasai is lettek. Meszlényi hercegprímási titkár, majd irodaigazgató, végül 1937-től esztergomi segédpüspök lett. A prímási uradalmak vagyonkezelőjeként nagy szerepe volt a birtokok modernizálásában, jövedelmezőségük fokozásában is.[133] Esty világi személy volt, fiatal korától Csernoch bíboros gentiluomója (személyi szolgálattevője), és már 1923-ban pápai kamarási címet kapott. Serédivel napi kapcsolatban állt, számos külföldi útjára elkísérte. Számos esetben tárgyalt a nunciussal, és az egyházi vezetőkön kívül a kormánykörökkel, vezető politikusokkal is kapcsolatban volt. Részt vett az egyházi szertartások szervezésében, protokollügyekben ő egyeztetett a kormánnyal vagy a kormányzói kabinetirodával. 1942-től az Actio Catholica egyik alelnöke is volt.[134] Csernoch emberei közül Drahos János is jelentős karriert futhatott be. Serédi felfedezettjének lehet tekinteni Hamvas Endrét, akit 1930-ban vett maga mellé érseki

129 Ernyei L.: i. m. 27–28.; *Gyilkossági merénylet a herczegprímás ellen.* Vasárnapi Újság 40 (1893) 16. sz. 269.; Csólics beismerő vallomást tett, de nem tanúsított megbánást, sőt kijelentette, hogy ha kiszabadul, újra megkísérli a merényletet. Védelmét a neves ügyvéd, Eötvös Károly látta el, aki a tiszaeszlári perben rituális gyilkossággal vádolt zsidókat is védte. [Szentesi Lap 23 (1893. április 21.) 48. szám, 3.]

130 Adriányi Gábor: *A magyar egyházpolitikai harc (1890–1895) a német külügyminisztériumi iratok megítélése szerint.* Protestáns Szemle 58 (1996) 1. szám. 4., 11. 19. jegyzet.

131 Keményfy K. D.: *Vaszary* i. m. 107–108.

132 *Püspökkari jegyzőkönyvek* i. m. 152.

133 Beke M.: *Meszlényi* i. m.

134 Mészáros István: *Prímások, pártok, politikusok 1944–1945. Adalékok a Magyar Katolikus Egyház XX. századi történetéhez.* Budapest, 2005. 11–14. Mészáros néhány helyen téves adatokat is közöl.

titkárnak, 1936-tól irodaigazgatóvá nevezte ki. 1940-től budapesti érseki helynök, 1944-ben pedig csanádi püspök lett.[135]

A továbbiakban Vaszary és Serédi hercegprímási tevékenységét tekintjük át. Mindenre kiterjedő, részletes elemzésre itt nem vállalkozhatunk, csupán a legfontosabb és a két időszakból párhuzamba állítható témákat érintjük.

Az egyházpolitikai küzdelem

A német Kulturkampffal összehasonlítva Magyarországon tulajdonképpen nem volt kultúrharc, a konfliktust enyhébb kifejezéssel, egyházpolitikai küzdelemként lehetne jellemezni. A magyar kormánypolitikusoknak ugyanis, Bismarck kancellárral ellentétben, nem állt szándékukban elnyomni a katolikus egyházat, hanem csak arra törekedtek, hogy a katolikus egyház vezető szerepét bizonyos vallási kérdésekben megszüntessék, mivel úgy gondolták, hogy előjogai nem egyeztethetők össze egy modern, liberális és pluralista társadalom követelményeivel.[136]

Az egyházpolitikai küzdelemben többféle konfliktus rakódott egymásra. A konzervatív–liberális ellentét az egységes polgári államot megteremteni kívánó kormányzat és a katolikus egyház között feszült. Ez azonban összefüggött a protestáns–katolikus felekezeti viták fő témáival, elsősorban a vegyes házasságok kezelésével. A protestánsok támogatták a kormány elképzeléseit. Felekezeti kérdésként merült fel a zsidó vallás recepciója is, ez azonban inkább a jogegyenlőséggel összefüggő probléma volt. Végül a katolikus egyház befolyásának korlátozása újból felvetette a katolikus autonómia megteremtésének szükségességét, és elősegítette egy olyan vallási megújulásnak az elindulását, amely a két világháború közötti időszakban, már Serédi hercegprímássága alatt teljesedett ki.

Azzal mindenki egyetértett, hogy az adott helyzet tarthatatlan, viszont abban eltértek a vélemények, hogy a reverzálisok újbóli engedélyezése, az 1868: LIII. törvénycikk módosítása, vagy pedig az egységes, állami házasságjog bevezetése jelenti a megoldást. Vaszary, miután elfoglalta a prímási széket, több kísérletet is tett a helyzet rendezésére. Javasolta, hogy az 1868: LIII. törvénycikk vitatott 12. §-át úgy értelmezzék, hogy az nem imperatív, csupán deklaratív, azaz a szülők nem kötelesek gyermekeiket aszerint nevelni. Közben az uralkodó is lépett, 1892. március 26-ára tanácskozásra hívta a hercegprímást és a kormány képviselőit. Ezen a tanácskozáson Csáky Albin kultuszminiszter azt javasolta, hogy a vegyes házasságokból származó összes gyermek anyakönyvi adatait küldjék meg a polgári hatóságoknak, és azok állíthassanak ki hiteles anyakönyvi kivonatokat. Ha pedig ezt a Szentszék nem fogadná el, akkor ezeknek a gyermekeknek a vonatkozásában a lelkészek közreműködése nélkül polgári születési anyakönyveket hoznak létre. A pápa által megbízott bíborosi bizottság ezt a megoldást is elutasította. A Vaszarynak adott szentszéki utasítás csak a vitatott törvénycikk hatályon kívül helyezését vagy a hercegprímás javaslatát tartotta elfogadhatónak. Emellett hangsúlyozta a püspöki kar szoros együttműködésének szükségességét. Ennek köszönhetően 1892 májusától kezdve évente legalább kétszer tartott értekezletet a főpapi testület. Vaszary 1892 júliusában Szapáry Gyula miniszterelnökkel folytatott egyik beszélgetése során azt

135 *Magyar Katolikus Lexikon.* 4. kötet. Főszerk. Diós István. Budapest, 1998. 567–568.

136 Adriányi G.: *A magyar egyházpolitikai harc* i. m. 1–2.

mondta, hogy a kötelező polgári házasság bevezetésének gondolatával már a római kúria is megbarátkozott. Ez a kijelentés taktikai hiba volt, mivel felbátorította a kormányt az egyházpolitikai törvényjavaslatok benyújtására, és tulajdonképpen előre megnyugtatta, hogy a Szentszék nem fog komolyabb ellenlépéseket tenni. Az év őszére a kormány határozott az egyházpolitikai törvényjavaslatok kidolgozásáról és beterjesztéséről, miután azonban Szapáry miniszterelnök a polgári házasság kérdésében kisebbségben maradt a kabineten belül, lemondott. Ferenc József sem támogatta a kötelező polgári házasság bevezetését, de a kormányválság hatására beleegyezett abba, hogy az új miniszterelnök, Wekerle Sándor ezt is felvegye programjába. 1893 februárjában a katolikus püspökök elítélték a polgári házasságot, és a püspökkari értekezlet feliratban kérte a királyt, hogy akadályozza meg annak bevezetését. A katolikus hívek mozgósítására megtartották az első katolikus nagygyűlést Sopronban, amelyet áprilisban a komáromi, majd más városokban több hasonló gyűlés követett. Vaszaryt megerősítette a küzdelemben, hogy a pápa 1893. január 16-án bíborosnak nevezte ki, elismerve addigi munkáját. A hercegprímás – a Szentszék beleegyezésével – még egy utolsó kísérletet tett a helyzet megoldására, és azt javasolta, hogy vitás esetekben a szülőknek a keresztlevelekbe kötelezően bejegyzett vallása alapján állapítsák meg a gyermekek vallását. A folyamatot azonban már nem lehetett megállítani. Csáky Albin kultuszminiszter 1893. április 26-án beterjesztette az izraelita vallás egyenjogúsításáról és az állami anyakönyvezésről szóló javaslatokat, majd május 17-én a vallás szabad gyakorlásáról és a vegyes házasságból születő gyermekek vallásáról szóló, végül december 2-án a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatokat is. XIII. Leó Ferenc Józsefhez írt levelében tiltakozott az egyházpolitikai javaslatok ellen, de a király azt válaszolta, hogy alkotmányos uralkodóként meg van kötve a keze, nem tehet semmit. A pápa 1893. szeptember 2-án kelt *Constanti Hungarorum* kezdetű brévéjében a papságot és a híveket is tiltakozásra és fokozottabb szervezkedésre hívta fel. A november 6-i minisztertanácsi ülésen Ferenc József kijelentette, hogy lelkiismereti okokból nem ért egyet a polgári házasság bevezetésével, de a belpolitikai válság megelőzése, a kormány megerősítése érdekében hozzájárul. Miután a képviselőház komolyabb viták nélkül elfogadta a törvényjavaslatokat, az érdemi politikai küzdelem a Főrendiházba helyeződött át.[137]

Mindkét oldal élt a parlamenten kívüli nyomásgyakorlás eszközeivel is. A katolikus gyűlések petíciói, az egyházközségek kérvényei a javaslatok ellen, a vármegyék feliratai pedig mellettük foglaltak állást. 1894 januárjában a fővárosban is katolikus nagygyűlést rendeztek, amelyre márciusban népgyűlés válaszolt. A főrendi ház először a polgári házasságról szóló törvényt kezdte tárgyalni 1894. május 7-én, a Nemzeti Múzeum dísztermében. Az ülésre érkező főpapokat tüntető tömeg várta, amely kiabált és köpködött. Vaszaryt fogadták a leghevesebben, botokat is dobtak felé. A hercegprímást a sajtó is támadta. A *Magyar Állam* augusztus 9-i számában Vaszarynak az alsópapsággal és a világi katolikusokkal fennálló ellentétéről írt, és hogy a polgári házassággal szemben követett magatartása az eretnekséggel határos. A lap sürgette a püspöki konferencia egybehívását, és azzal is gyanúsította a hercegprímást, hogy ellenszolgáltatásért cserébe egyezett meg a kultuszminiszterrel. Vaszary augusztus végén válaszolt a vádakra, kijelentve, uta-

137 Salacz Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895.* Pécs, 1938. 160–161., 193–194.; Salacz Gábor: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. München, 1974. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae II.) 87–94.; Gergely Jenő: *Az egyházpolitikai törvények a Főrendiházban (1894–95)*. Protestáns Szemle 58 (1996) 1. szám. 12–13., 27.

sítást csak a Szentszéktől fogad el, amelynek tudta nélkül egyetlen lépést sem tett. Nemes fegyverekkel, az igazság és a tudomány fegyvereivel mindig harcolni fog, de méltatlan fegyverekkel soha.[138]

A házassági törvény főrendiházi vitája meghatározó jelentőségű volt, mert ennek sikerén múlt a többi egyházpolitikai javaslat sorsa is, mivel elfogadásából logikusan következett a többi elfogadása. Az elvi kérdések itt merültek fel, a fő érvek itt ütköztek meg egymással. Az ügy politikai súlyát jelezte, hogy az első ülésnapon a teljes kormány megjelent, és a vitát a bizottsági előadó felszólalása után a hercegprímás beszéde nyitotta meg.[139] Vaszary kijelentette, hogy a javaslatot nem fogadhatja el, mert ellenkezik egyházának hitelveivel, amelyek szerint a házasság szentség, felbonthatatlan, és érvényessége felett az egyház ítélkezik. A javaslat szerint ugyanis a házasság polgári szerződés, felbontható, és érvényessége felett az állam ítélkezik. Szerinte a javaslat az indoklásában felhozott vallási egyenlőség és viszonosság elvét is sérti, mert a protestáns elveken alapuló állami házassági jognak akarja alárendelni a katolikusokat. Úgy gondolta, hogy a polgári házasság bevezetése nem fogja lecsillapítani a kedélyeket, sőt növelni fogja az országban meglévő felfokozott közhangulatot, és a társadalom elkereszténytelenedését fogja okozni. Elutasítását így foglalta össze: „Az előadottak alapján nem fogadhatom el a törvényjavaslatot, mint katolikus, mert egyházam hitelveit sérti s ez által rést üt a lelkiismeret szabadságán. Nem fogadhatom el, mint polgár, mert előre látom az erkölcsi és anyagi hátrányokat, előre látom a közerkölcsiség meglazulását, a családi életnek megingatását, a nő és gyermekek sorsának bizonytalanságát s miről nem is szóltam még, a közterhek növekedését. Nem fogadhatom el, mint Főrendiházi tag, mert előre látom, hogy úgy politikai, mint társadalmi és vallási életünkben folytonos bonyodalmak kiapadhatatlan forrása lesz. Végre nem fogadhatom el állásomnál fogva, melyet midőn elfoglaltam, esküt tettem egyházam fejének képviselője előtt, hogy hű leszek egyházamhoz, esküt tettem megkoronázott királyom előtt, hogy hű leszek hazámhoz, s most felvetem itt a kérdést: hűtlen leszek-e én hazámhoz, ha e törvényjavaslatot ellenzem? Nem leszek hűtlen. Hűtlen leszek-e egyházamhoz, ha e törvényjavaslatot elfogadom? Igenis, hűtlen leszek. Én tehát e törvényjavaslatot meg nem szavazom."[140] Vaszary beszédére Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter hosszan válaszolt, kifejtve a liberális álláspontot. Eszerint közérdekből szükséges megteremteni az egységes polgári jogot minden állampolgárra nézve, ehhez pedig szét kell választani az egyházi házasságot mint tisztán vallási intézményt a házasság polgári jogi intézményétől. Az egységes állami házasságjog és bíráskodás megalkotása hozhat rendet és jogbiztonságot Magyarországon, amely felekezetileg vegyes ország, és ahol eddig többféle felekezeti szabályozás érvényesült. Egy polgári államban az egyháznak csak arra van joga, hogy tanai vallási téren szabadon érvényesülhessenek, de jogosulatlan az a követelés, hogy a hitelveket vagy azok következményeit a magánjogban, a közös polgári törvénykönyvben elismerjék. A javaslat nem sérti a lelkiismereti és vallásszabadságot, mert nem mondja ki, hogy a házasság szentség, de nem is zárja ki azt: a házasság vallási oldaláról nem szól, mert az nem tartozik a polgári jog körébe. Így nem gátolja az állampolgárokat hitük gya-

138 Salacz G.: *A magyar kultúrharc* 304–305., 327–328.; Gergely J.: *Az egyházpolitikai törvények* i. m. 13–14.

139 Uo. 14.

140 *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Főrendiházának naplója.* 3. kötet. Budapest, 1894. 127–133. idézet: 133.

korlásában. A felbonthatóság tekintetében szigorúbban szabályoz a javaslat, mint egyes felekezetek egyházjoga, ugyanakkor megengedi a válást, mert a megromlott házasság felbontása a felek, a család és a gyermekek szempontjából is helyesebb, mint formális egyben tartása. A javaslat nem foglal állást az egyházi házassággal szemben, a kormány nem akarja az egyházat támadni vagy üldözni. A miniszter cáfolta Vaszary kijelentését, hogy protestáns elveken alapul a szabályozás, hangsúlyozva, hogy olyan államelvekből indultak ki, amelyek katolikus államokban is érvényesülnek. Kitért arra is, hogy nem jelent hitbeli sérelmet az a paragrafus, amely tiltja a lelkésznek, hogy a polgári házasság megkötése előtt egyházilag összeadja a feleket. Szerinte ez közérdekből szükséges, mivel külföldi példák azt mutatják, hogy ellenkező esetben sokan csak egyházilag házasodnának, ami bizonytalan jogi helyzetet teremtene és visszaélésekre adna lehetőséget. Végül érvelését összefoglalva kijelentette, hogy a javaslat célja a jogintézmények egységesítésével a különböző elemekből álló magyar állam megerősítése, a házassági viszonyok megszilárdítása, valamint a polgári jogegyenlőség megteremtése a lelkiismereti szabadság és az egyházak egyenlőségének és viszonosságának fenntartásával.[141] A vitában a protestáns vezetők a törvényjavaslat mellett, míg a szerb és román ortodox főpapok ellene foglaltak állást. A protestáns egyházak kiálltak az állampolgári jogegyenlőség kiterjesztése mellett, mert ettől az esélyegyenlőség megvalósulását remélték. Az ortodox egyházak viszont féltették autonómiájukat, amelyet szerintük veszélyeztettek a magyar polgári nemzetállam egységesítése irányába mutató egyházpolitikai törvények. A Főrendiház először, 1894. május 10-én elutasította a házassági törvényjavaslatot, a képviselőház azonban változtatás nélkül visszaküldte. A kormány az örökös főrendek számának növelésével akarta megtörni az ellenállást, azonban ebbe az uralkodó nem egyezett bele. Wekerle lemondott, és a király Khuen-Héderváry Károlyt bízta meg a kormányalakítással. Őt azonban a kormánypárt elutasította, így Ferenc József újból Wekerlét kérte fel miniszterelnöknek. Az uralkodó feladta semlegességét, néhány főrendet a szavazástól való távolmaradásra kért meg, és újakat is kinevezett. Felhatalmazta a miniszterelnököt annak kijelentésére, hogy a saját részéről is szükségesnek tartja az egyházpolitikai javaslatokat. Így a második szavazáson, június 21-én a főrendek kis szavazatkülönbséggel elfogadták a házassági törvényt. A Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric vezette katolikus ellenzék nem adta fel a küzdelmet, és ezután a szentesítés megtagadása mellett érveltek. A Szentszék nem volt megelégedve Vaszary magatartásával. Először Mariano Rampolla del Tindaro bíboros államtitkár figyelmeztette, hogy a katolikusoknak kötelességük minden rendelkezésre álló tisztességes eszközzel küzdeni az isteni törvényekkel ellenkező polgári törvények ellen. XIII. Leó pápa pedig szeptember 21-i levelében neheztelését fejezte ki, hogy halasztódott a püspöki konferencia összehívása, ami azt a látszatot keltheti, hogy a főpapok belenyugodtak a helyzetbe. A püspöki karnak vissza kell utasítania ezt a vádat, és meg kell értetnie a hívekkel, hogy mindent meg kell tenni a vallásellenes törvények szentesítésének megakadályozására, ha pedig a király mégis szentesítené őket, akkor eltörlésük érdekében. A pápa egy állandó püspökkari bizottság megalakítását is kérte, amelynek feladata az értekezletek határozatainak végrehajtása lett volna. Nem tudjuk, hogy mikor kapta meg a pápa levelét a hercegprímás, de szeptember 27-ére összehívta a püspöki kart és megbeszélték az egyházpolitikai törvényjavaslatokkal kapcsolatban a Főrendiházban követendő stratégiát. Az állandó püspökkari bizottsá-

141 Uo. 139–151.

got csak a december 19-i értekezleten alakították meg. Ez lényegében a hercegprímás munkájának ellenőrzésére szolgált, bár a bizottság hatáskörét Vaszary szabta meg.[142]

Az őszi ülésszakon, október elején tárgyalta a Főrendiház az újabb javaslatokat. Ezek közül kettőt, amelyek a házassági törvényből következtek, viszonylag gyorsan elfogadtak. A gyermekek vallásáról szóló javaslat fenntartotta azt az elvet, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, viszont elismerte a közjegyző előtt adott reverzális polgári jogi érvényességét. Az állami anyakönyvekről szóló javaslatról sem folyt komolyabb vita. A vallás szabad gyakorlásáról és a zsidó vallás recepciójáról szóló törvényjavaslatokat azonban elutasította a Főrendiház. Előbbi vitájában az egyházi ellenállást Schlauch Lőrinc bíboros vezette. A felekezetnélküliség megengedését elfogadhatatlannak tartotta. Az szerinte nem csak a katolikust, hanem minden vallást veszélyeztetett, sőt a társadalom erkölcsi alapjait kezdte volna ki. A zsidó vallás recepciójáról folyó vitában a keresztény egyházak képviselői nem szólaltak fel. Ugyanakkor a Zichy Nándor által kifejtett ellenvélemény valószínűleg a katolikus főpapok nézeteit is tükrözte. Zichy hangsúlyozta, hogy a katolikus arisztokrácia és egyház mindig tisztelettel és megbecsüléssel viseltetett a zsidóság iránt, most azonban nem politikai, hanem vallási egyenjogúsításról van szó. Nem tudták elfogadni a viszonosság elvének kiterjesztését, mert ez azt jelentette, hogy bárki áttérhet keresztény hitről izraelitára, míg korábban csak a keresztény hitre való áttérést engedélyezték. Valamint elfogadhatatlan volt számukra a gyermekek nevelésében való egyenlősítés elve is. A konzervatívok az asszimilációt úgy képzelték el, hogy a zsidóság feladja vallását és valamelyik keresztény felekezetbe tér át. A liberálisok szerint viszont az asszimiláció lehetséges a zsidóság hitének megőrzésével, az izraelita vallás egyenrangúvá tételével is. A recepció kérdésében a zsidóság is megosztott volt. A neológ irányzat vezetői támogatták és kérvényezték a vallási egyenjogúsítást, az ortodoxok többsége viszont hevesen ellenezte, mert féltették vallási autonómiájukat, valamint tartottak a vegyes házasságok és a kitérések számának emelkedésétől.[143]

A püspöki kar hiába tiltakozott és a királynak hiába voltak lelkiismereti aggályai, hosszú vívódás után 1894. december 9-én Ferenc József végül szentesítette az első három törvényt, a házassági jogról, a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvekről szóló törvénycikkeket (1894: XXXI–XXXIII. tc.). Az uralkodó viszont menesztette Wekerlét, és 1895 januárjában Bánffy Dezső alakított kormányt. Január 28–29-én megalakult a Katolikus Néppárt a Főrendiház ellenzékét irányító Zichy Nándor vezetésével. A párt legfontosabb programpontja az egyházpolitikai törvények revíziója volt. XIII. Leó pápa március 18-i allokúciójában nyilvánosan elítélte a magyar házassági törvényt. A Főrendiház márciusban tárgyalta újra a vallás szabad gyakorlásáról és az izraelita vallásról szóló javaslatokat. Az utóbbit májusban elfogadta a ház, de az áttérésre vonatkozó paragrafust kivették a szövegből. Az áttérést végül a vallás szabad gyakorlásáról szóló javaslat módosításával biztosították. Ennek a javaslatnak az elfogadását csak úgy tudta októberben elérni a kormány, hogy az uralkodót rávette új örökös főrendek kinevezésére. November 22-én az utolsó egyházpolitikai törvényt, a vallás szabad gyakorlásáról szólót is szentesítette Ferenc József. Még október 1-jén hatályba lépett a házassági jogról, a gyermekek vallásáról és az állami anyakönyvekről szóló három törvény. Ezzel

142 Gergely J.: *Az egyházpolitikai törvények* i. m. 18–21.; Salacz G.: Egyház és állam i. m. 94–95.; Uő: *A magyar kultúrharc* i. m. 329–334., 350–352.

143 Gergely J.: *Az egyházpolitikai törvények* i. m. 21–23.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Politikai eszmetörténet. Budapest, 2001. 66–67.

egyidejűleg a kultuszminiszter hatályon kívül helyezte Csáky elkeresztelési rendeletét, amely az egyházpolitikai küzdelem kiindulópontja volt. A katolikus püspöki kar szeptember végén kiadott közös pásztorlevele készítette fel a híveket az új szabályozás bevezetésére. A főpapok hangsúlyozták, hogy a pusztán polgárilag megkötött házasságot nem tekintik házasságnak, hanem bűnös együttélésnek. Az egyházi akadályok elhárítása érdekében a jegyeseknek még a polgári szertartás előtt be kell jelenteniük szándékukat a lelkésznek, és csak azután mehetnek az állami anyakönyvvezető elé, ha a lelkész kijelentette, hogy a házasságnak nincs akadálya. A polgári és az egyházi esküvőt lehetőleg egy napon kell tartani. Valódi házasoknak csak akkor tekinthetik magukat a felek, ha már egyházilag is egybekeltek. Válás esetén pedig a híveknek továbbra is az egyházi bíróságok ítéleteihez kell igazodniuk. Ezzel a püspöki kar a házassági törvénynek azt a paragrafusát igyekezett hatástalanítani, amely tiltotta és büntette, ha a lelkész a polgári házasság megkötése előtt összeadta a házasulandókat (1894: XXXI. tc. 123. §). Erre viszont a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény (1895: XLIII. tc.) két paragrafusával válaszolt a kormány. A 3. § szerint „Vallási hite vagy egyházi szabályai senkit sem menthetnek föl törvényen alapuló bármely kötelesség teljesítésétől". A 4. § szerint pedig „Egyházi fenyíték nem alkalmazható senki ellen abból az okból, mivel az illető törvényben rendelt valamely polgári kötelességét teljesítette, vagy törvényben tiltott valamely cselekvést nem vitt véghez, vagy pedig mivel törvény által engedett polgári jogait szabadon gyakorolta".[144]

Az egyházpolitikai törvényeket a liberális jogalkotás fontos eredményeinek tartják,[145] azonban ezek felemás eredmények voltak. Nem választották el az egyházat az államtól, hanem az egyház társadalmi befolyásának csökkentése mellett fenntartották az állam beavatkozását az egyház életébe, amit nem csak a fent idézett szakaszok mutatnak, hanem az a tény is, hogy a gyermekek vallásáról törvény rendelkezett.

A katolikus egyház az egyházpolitikai küzdelemből vesztesen került ki, és ezért sokan Vaszaryt tették felelőssé, mivel alkalmatlannak tartották a helyzet megoldására, sőt a prímási székre is.[146] A politikai ellenállást valóban nem ő vezette, hanem más főpapok, mint Schlauch Lőrinc bíboros vagy Steiner Fülöp székesfehérvári püspök, és világiak, arisztokraták, mint Zichy Nándor és Esterházy Miklós Móric. Ugyanakkor a kinevezése előtti fejlemények behatárolták lehetőségeit.[147] A liberális állam egységes polgári jogot alkotó, nem csak Magyarországon, hanem egész Európában megnyilvánuló törekvését nem lehetett megakadályozni. A nagy tekintélyű Simor János hercegprímás csak elhalasztani tudta a probléma megoldását, és a kormánnyal folytatott tárgyalásokon sem tudott engedményeket elérni, a konfliktust utódjára hagyta.[148] Az egyházpolitikai törvényjavaslatok megakadályozására a katolikus uralkodónak, Ferenc Józsefnek voltak

144 Gergely J.: *Az egyházpolitikai törvények* i. m. 23–25.; Salacz G.: *Egyház és állam* i. m. 95–97.; Salacz G.: *A magyar kultúrharc* i. m. 355–377.

145 Például: Gergely J.: *Az egyházpolitikai törvények* i. m. 12.; Pölöskei Ferenc: *A magyar parlamentarizmus a századfordulón.* Budapest. 2001. 81.

146 Ezzel a szakirodalom egy része is egyetért: pl. Salacz G.: *A magyar kultúrharc* i. m. 327.; Uő: *Egyház és állam* i. m. 87.; Adriányi Gábor: *magyar egyház és a Vatikán (1848–1918).* In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: Zombori István. Budapest, 1996. 236.; Meszlényi A.: i. m. 338, 339.; Ugyanakkor Gergely Jenő dicséri Vaszary kompromisszumkereső magatartását: Gergely J.: *Két bencés hercegprímás* i. m. 168.

147 Moritz Csáky: *Die römisch-katolische Kirche in Ungarn. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* Band 4. Die Konfessionen. 2. Auflage. Wien, 1995. 297.

148 Ernyei L.: i. m. 28–43.

tényleges eszközei, azonban ő nem vallási meggyőződésére hallgatott, hanem a belpolitikai válság megelőzésére gondolva a politikai szempontokat helyezte előtérbe döntése meghozatalánál, amikor engedett a Szabadelvű Párt nyomásának. Ugyanakkor Vaszary kompromisszumkereső, közvetítő szerepe eleve kudarcra volt ítélve, hiszen a Szentszék nem engedett, nem engedhetett elvi álláspontjából, viszont a liberális kormányok programjának középpontjában az egyházpolitikai reform állt. A felfokozott közhangulat is a kompromisszumok ellen hatott.

A kötelező polgári házasság bevezetése nem oldotta meg a viták hátterében álló katolikus–protestáns konfliktust, hiszen annak alapja a házasság intézményének eltérő értelmezése volt. Míg a katolikus egyház a két keresztény között létrejött házasságot szentségnek és felbonthatatlannak tartja, addig a protestáns egyházak szerint a házasság nem szentség és bizonyos esetekben felbontható. A katolikusoknak nem katolikusokkal kötött házasságát a katolikus egyház ellenezte és igyekezett azt megakadályozni. Vegyes házasságot katolikus csak úgy köthetett, ha felmentést kapott az ilyen házasságot tiltó egyházi törvény alól. A felekezetek közötti feszültséget fokozta X. Piusz pápa 1908-ban érvénybe lépett *Ne temere* dekrétuma, ugyanis kimondta, hogy vegyes házasságok katolikus szempontból érvényesen csak katolikus pap előtt köthetők, ami szigorítást jelentett a gyakorlatban létező engedményekkel szemben. Ebből az következett, hogy a protestáns lelkészek előtt kötött házasságok a katolikus egyház szemében nem számítottak házasságnak, csupán együttélésnek. A magyar katolikus püspöki kar az ország felekezetileg vegyes voltára tekintettel 1908-ban kérte a Szentszéktől a Németország számára adott kedvezmény Magyarországra való kiterjesztését. A kérést támogatta Apponyi Albert kultuszminiszternek a Szentszékhez, Ferenc Józsefnek pedig X. Piusz pápához írt levele, sőt többen személyesen is közbenjártak Rómában. Végül a Szentszék 1909-ben Magyarországnak is megadta a kedvezményt, amelynek értelmében érvényesnek tekintette a nem katolikus lelkész előtt kötött, valamint a reverzális adása nélkül létrejött vegyes házasságokat. Hamarosan azonban, az új kánonjogi kódex 1918-as hatályba lépésével az engedmények hatályukat vesztették.[149]

Mindezek a problémák Serédi Jusztinián hercegprímási időszakában is megmaradtak. A katolikus egyház sosem nyugodott bele a kötelező polgári házasság bevezetésébe. 1920 után új politikai helyzet állt elő, hiszen a politikai rendszer keresztténynek nevezte magát. A polgári házasságról szóló törvény azonban az egész Horthy-korszakban érvényben maradt. A katolikus püspöki kar többször is foglalkozott a polgári házassági törvény és a vegyes házasságok kérdéseivel. Szorgalmazta a törvény felülvizsgálatát az igazságügy-miniszternél, de a nyílt politikai agitáció megindítására nem tartotta alkalmasnak a helyzetet. A vegyes házasságok elítélésére a Szentszék is felszólította a püspöki kart.[150] Serédi már régóta foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, hiszen hittudományi doktorátusának honosítására beadott tanulmányának témája a *Ne temere* dekrétum volt, ahogy ezt már említettük. Már az ő elnöklete alatt tartott első püspökkari értekezleten felmerült a polgári házassági törvény felülvizsgálatának kérdése, és azt később is többen sürgették. A püspöki kar és a hercegprímás álláspontja minden esetben az volt, hogy az állami törvény megváltoztatását csak a biztos siker reményében szabad felvetni, de ez a bizonyosság nincs meg. A nyílt kiállás elutasítása ellenére azonban Serédi támogatta

149 Salacz G.: *Egyház és állam* i. m. 104–107.

150 *Püspökkari jegyzőkönyvek* i. m. 84., 111., 122., 140., 171–172.

a különböző helyekről jövő kezdeményezéseket.[151] Később megváltoztatta álláspontját és 1934-ben bejelentette, hogy törvényjavaslatot dolgoz ki a házassági törvény módosítására. A protestánsokat azzal igyekezett megnyugtatni, hogy a javaslat nem a vallásfelekezetek egymáshoz való viszonyát, hanem a vallásfelekezeteknek az államhoz való viszonyát kívánja rendezni, és minden egyházra egyforma szabályokat alkalmaz. A hercegprímás 1935-ben Gömbös Gyula miniszterelnöknek nyújtotta át a törvényjavaslatot, hogy a kormány terjessze az országgyűlés elé. A törvényjavaslat a bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezeteket tekintette egyháznak, és az azokhoz tartozó felek közötti házasságként definiálta az egyházi házasságot. A javaslat lényege az volt, hogy az egyházi házasságot az állam jogilag hatályosnak ismerné el, polgári jogi következményeket biztosítana azoknak. Az egyházi házasság érvénytelenségét vagy felbomlását az az egyház mondhatná ki a maga törvényei szerint, amely előtt a házasság köttetett. Az azonos felekezetű házasulók számára kötelező lenne az egyházi házasság, polgári házasságot nem köthetnek, kivéve, ha az egyházi házasságnak akadálya lenne. Ha a házasulók különböző felekezetűek vagy csak az egyik fél tartozik valamely bevett vagy törvényesen elismert felekezethez, akkor köthetnek egyházi házasságot vagy választhatják a polgári házasságot. A törvényjavaslat meghagyta volna az egységes állami anyakönyvezést. A Gömbös-kormány időszaka alatt Serédi javaslata nemhogy az országgyűlés elé nem került, de még a minisztertanács sem tárgyalta. Ezzel ugyan még nem zárult le a törvényjavaslat története, hiszen azt egészen a korszak végéig, 1944-ig napirenden igyekezett tartani a hercegprímás. A kezdeményezés sikertelenségének több oka volt. Egyrészt rámutathatunk a társadalmi ellenállásra. A protestánsok, a baloldal, de még a szélsőjobboldal egy része is ellenezte a javaslatot, aminek oka a házasság fogalmának eltérő értelmezéseiben rejlett. Nem kedvezett a változtatásnak a társadalmi gyakorlat sem, hiszen ahogy Serédi is rámutatott, a polgári házassági törvény negyven év alatt megváltoztatta az embereknek a házasságról alkotott felfogását, és a szigorúbb szabályokhoz való visszatérés nem ment volna könnyen. Ezenkívül hiányzott a javaslat törvényerőre emeléséhez a politikai akarat. A kormány a felekezeti ellentétek kiéleződésének veszélyétől tartva és a társadalmi ellenállást is figyelembe véve kezdettől ellenezte a javaslatot.[152] A kudarc ellenére Serédi szívügyének tekintette az egyházi házasság polgári jogi elismerését, és a korszak folyamán napirenden tartotta a kérdést. A felvidéki területek 1938-as visszacsatolása alkalmat adott ennek felvetésére, mivel Csehszlovákiában a fakultatív polgári házasság volt érvényben. A hercegprímás ezért azt kérte a kormánytól, hogy ne vezessék be a visszacsatolt területeken a kötelező polgári házasságot, hanem az egész országban vezessék be annak fakultatív formáját.[153] A Horthy-korszakban 1941-ben módosították a házassági törvényt, az ún. harmadik zsidótörvénnyel (1941: XV. tc.). A törvény kötelezővé tette a házasság előtti orvosi vizsgálatot, valamint megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, és a házasságon kívüli nemi érintkezést is. A törvény vitájában a Felsőház plenáris ülésén Serédi hosszú beszédében fejtette ki elutasító véleményét, és újból követelte az egyházi házasság elismerését.[154] Ezután az

151 Uo. 219., 247–248., 271., 360., 377–378.

152 Csíky Balázs: *Serédi Jusztinián házassági törvényjavaslata.* In: Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. Főszerk. Gergely Jenő. Budapest, 2009. 197–213. [Lásd a disszertációban, 135–153.]

153 Prímási Levéltár, Esztergom, Cat. D/c 4932/1938. (758/1939. alapszám) Serédi levele Teleki Pálnak, Esztergom, 1938. november 21.

154 Gyurgyák J.: i. m. 153–154., 156–158.

Actio Catholica 1942/43. évi munkaprogramja ismét napirendre tűzte a hercegprímás házassági törvényjavaslatát, de a Serédi által felkért szakértői értekezlet 1942-ben azt javasolta, hogy a konkrét lépések előtt először a döntéshozók és a pártok véleményét kellene kikérni, hogy támogatnának-e egy ilyen kezdeményezést.[155] 1943-ban Révay Tibor jezsuita, a Manréza lelkigyakorlatos központ igazgatója saját tervezetet készített a házassági törvény módosítására, amelyet Serédivel is egyeztetett. Révay igen aktív kampánya mellett mégis egy másik kezdeményezés talált támogatókra. Zala vármegye törvényhatósági bizottsága 1944-ben feliratban kérte a házassági törvény módosítását, és ehhez a felirathoz 16 törvényhatóság csatlakozott. A politikai helyzet változása azonban megakadályozta, hogy a kezdeményezés sikerre vezessen.[156] A kérdés tragikus sorsát mutatja, hogy éppen a szélsőjobboldal, a nyilas mozgalom tette magáévá az elképzelést, majd hatalomra jutva Szálasi Ferenc tervezte az egyházi házasság kötelezővé tételét.[157]

A zsidóság diszkriminációja

A két világháború közötti időszakban az egyházpolitikai törvények közül nem csak a házassági törvényt módosították. 1942-ben hatályon kívül helyezte a parlament a zsidó vallás recepcióját kimondó törvényt. Az izraelita felekezetet visszaminősítették elismert felekezetté, és megtiltották a zsidó hitre való áttérést. (1942: VIII. tc.) Láthatjuk, hogy az egyházpolitikai törvények rendszerét a Horthy-korszakban döntően a zsidóság jogfosztásának szándékával változtatták meg. Ezzel függ össze, hogy a korszakban más ideológiai kihívásokkal kellett szembenéznie a katolikus egyháznak, mint a dualizmus idején. A dualizmusban a liberalizmus és a szekularizáció jelentette a legnagyobb kihívást, a Horthy-korszakban azonban ezek mellett a szélsőjobboldal megerősödésére és a faji alapú antiszemitizmus elterjedésére kellett választ adnia az egyháznak. Egyik sem volt új jelenség, mindkettő gyökere a dualizmusra nyúlt vissza, de akkoriban még nem játszottak meghatározó szerepet.

Az 1930-as évek közepén, az Európában észlelhető folyamatokkal párhuzamosan a magyarországi szélsőjobboldal is megerősödött. A magyar szélsőjobboldal és a nemzetiszocialista mozgalom széttöredezett volt, több pártból állt, önjelölt vezetőkkel. Ugyanakkor szembeszökő jellegzetessége volt, hogy a német nemzetiszocialista mozgalommal ellentétben kereszténynek mondta magát. Ez megnehezítette, ugyanakkor fontossá is tette a keresztény egyházak, különösen a katolikus egyház és annak tagjai viszonyát ehhez a mozgalomhoz. Míg a magyarországi katolikus sajtóban már 1934-ben megjelentek a német nemzetiszocializmus valódi arcát bemutató és bíráló cikkek, addig a magyar nemzetiszocialista irányzatok veszélyét sokan nem ismerték fel ilyen egyértelműen, éppen azért, mert látszólag nem voltak egyházellenesek. A magyar püspöki kar több tanácskozásán foglalkozott a szélsőjobboldali mozgalmakkal, óvta azoktól a papokat, de

155 Prímási Levéltár, Esztergom, 4068/1942. (3074/1945. alapszám. Pro memoria az értekezletről, Budapest, 1942. május 19.

156 Prímási Levéltár, Esztergom, 3074/1945.

157 Szálasi Ferenc: *Hungarizmus.* 1. kötet. A Cél. Szerk. Gede Tibor. Budapest, 2000. 149.; *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései* i. m. 119–120.

a hívek számára nem adott útmutatást.[158] Serédi elutasító véleményét feljegyzéseiből is ismerjük. 1942-ben azt írta, hogy a nyilasoktól „semmi jót nem várhatunk".[159]

Magyarországon a két világháború közötti időszakban meglehetősen elterjedt volt a zsidóellenesség. Ugyanakkor annak eltérő változatait lehet megkülönböztetni, amelyek lényeges pontokon különböznek egymástól. Ez annak ellenére igaz, hogy lehetnek közöttük egymásra hatások, és a korszak szereplőinek fejében a változatok elemei keveredhettek egymással. Az egyik változat faji alapú előítélet volt, míg a másik változat nem faji ellentétet jelentett, hanem a gazdasági és világnézeti befolyással kapcsolatos álláspontot fejezett ki. A zsidóság kritikája egyben kapitalizmuskritika is volt. A második változat képviselői azokat a konvertita zsidókat, akik nem csupán társadalmi vagy gazdasági előnyök érdekében, hanem a katolikus hit iránti meggyőződéstől vezérelve tértek át, azaz őszintén megtértek, a keresztény közösség teljes jogú tagjainak tartották. A zsidókérdés megoldásának a zsidóság teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintették. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és a többség disszimilációjához. A zsidóellenességnek ez a változata tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon felismerték, ezért utasította el például Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet" és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés" miatt.[160] A zsidóellenesség változatai közötti különbségtétel segít értelmezni olyan, egyébként ellentmondásosnak tűnő jelenségeket, hogy például miért támogatta a katolikus főpapok nagy része a zsidóság befolyásának visszaszorítását a gazdasági és kulturális életben, amikor ugyanakkor felléptek a zsidóság üldözésével szemben.

A zsidóság diszkriminációjának folyamatában fordulópontot jelentett az ún. zsidótörvények megalkotása. Az első, amelyet 1938-ban fogadtak el, több foglalkozási ágban korlátozta a zsidó származásúak arányát. A jogszabályt a Felsőház a Budapesten rendezett XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus előtti napokban tárgyalta. Az együttes bizottsági ülésen Serédi is felszólalt. Megengedhetőnek tartotta a jogkorlátozást, ugyanakkor elfogadhatatlannak nevezte, hogy a „zsidó" fogalmának meghatározásánál a javaslat különbséget tesz az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek között. Ez ugyanis megkérdőjelezte a keresztség szentségének érvényességét, és ezáltal kétségbe vonta a „keresztény" fogalmát. A hercegprímás után Glattfelder Gyula csanádi püspök mondta el véleményét. Míg Serédi beszéde inkább általános elvi síkon mozgott, Glattfelder gyakorlati kérdéseket is felvetett. Ő is elfogadhatatlannak nevezte a megkeresztelkedettek közötti különbségtételt, és a javaslat megszavazását ennek kihagyásához, valamint ahhoz kötötte, hogy iktassanak be egy bekezdést, amely szerint

158 *Püspökkari jegyzőkönyvek* i. m. 2. kötet. 148., 166., 321.

159 *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései* i. m. 64.

160 Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán életrajza.* In: Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Budapest, 2005 (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XVII.) 43–44., 94–98.; Szabó Ferenc: *Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927.* Budapest, 2007. 244–252.; Gyurgyák J.: i. m. 295–301.; Bibó István is megkülönbözteti híres elemzésében egymástól az „egyházias antiszemitizmust" és a „modern, tömeggyilkos antiszemitizmust". (Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Budapest, 2001. 25.)

a kormány rendeletileg fog gondoskodni az intézkedések folytán állásukat elvesztők végellátásáról. A végleges törvényszöveg egyik feltételnek sem felelt meg. Serédi és Glattfelder tehát egyetértettek a diszkriminációval, de annak faji jellegét elutasították. A püspökök álláspontját befolyásolhatta az is, hogy a Szentszék megütközéssel fogadta a törvényjavaslatot. A Felsőháznak az eucharisztikus kongresszus előestéjén tartott plenáris ülésen és így a javaslat végszavazásán a katolikus főpapok az ünnepség miatt nem vettek részt. Ugyanakkor joggal feltételezhetjük, hogy távolmaradásuk szándékos volt, és nem csak elfoglaltságaik miatt történt. Az eucharisztikus kongresszusra pápai legátusként érkező Eugenio Pacelli bíboros államtitkár ugyanis nem sokkal elutazása előtt arról biztosította David Prato római főrabbit, hogy a kongresszus ideje alatt befolyást fog gyakorolni a magyar katolikusokra, hogy a Felsőház utasítsa el a törvényjavaslatot vagy legalább jelentős változtatásokat hajtson végre rajta. Pacelli tehát azzal a szándékkal érkezett Budapestre, hogy befolyásolja a javaslat sorsát.[161]

Fél évvel az első elfogadása után, 1938 decemberében a kormány beterjesztette a második zsidótörvény javaslatát, amely tovább korlátozta a zsidó származásúak arányát számos foglalkozási ágban, valamint egyéb diszkriminatív rendelkezéseket is tartalmazott. A hercegprímás a miniszterelnökhöz írt levelében újból figyelmeztetett arra, amit már az első zsidótörvénnyel kapcsolatban kifogásolt, hogy a keresztség érvényességét határidőhöz kötni elfogadhatatlan. Serédi rendkívüli püspökkari értekezletet hívott össze, amely 1939 januárjában, két másik fontos törvényjavaslattal együtt ezt a javaslatot is megtárgyalta. Serédi itt lényegében az első zsidótörvény bizottsági tárgyalásakor kifejtett érveit ismételte meg, majd kiemelte, hogy ellenzi a kollektív bűnösség elvének alkalmazását. Kifogásolta, hogy a magyar állampolgárok egy csoportjának bizonyos tagjai által elkövetett visszaélések miatt az egész csoportot sújtja a jogszabály, pedig a jogfosztást egyéni bűntettel kell indokolni. Konvertita zsidók több levelet küldtek a pápának és a bíboros államtitkárnak, közbenjárásukat kérve a törvénytervezet ellen. Angelo Rotta budapesti nuncius azonban nem javasolta a Szentszék közvetlen beavatkozását, mert abban bízott, hogy a hercegprímás és a püspöki kar mindent meg fog tenni a kikeresztelkedettek védelmében. A Felsőház 1939. április 15-i plenáris ülésén kezdte meg a törvényjavaslat tárgyalását, ahol Serédi – a püspöki kar nevében is – megismételte korábbi álláspontját. A zsidóság „visszaszorítását a nemzet jogos önvédelme okán" szükségesnek tartotta, ugyanakkor elutasította a kollektív büntetést, és igazságtalannak nevezte a keresztség szentsége lelki átalakító hatásának időponthoz kötését. Egyértelművé tette azt is, hogy nem a zsidókat akarja védeni, hanem katolikus hívei érdekében emel szót. Érvelésének új eleme volt, hogy felhívta a figyelmet arra, miszerint a „kereszténynek vallott Magyarországon" a keresztény állampolgárokat megillető jogegyenlőséget követeli az igazságosság, valamint hogy a faji alapú különbségtételt később a zsidókon kívül más nem magyar származású állampolgárokra is kiterjeszthetik, ami ellenkezne a Szent István-i elvekkel. A hercegprímás annak ellenére elfogadta a törvényjavaslatot, hogy az ellenkezett a katolikus tanítással, mert nem akart nehézséget okozni a kormánynak és alapvetően egyetértett a zsidóság jogkorlátozásával. Sőt kisebbik rosszként abba is beletörődött, hogy a törvény hatálybalépése után megkeresztelkedő izraeliták a keresztség felvétele után 20 évig még zsidónak számítsanak. A két protestáns egyház képviselője,

161 Csíky Balázs: *Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban.* In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Szerk. Bánkuti Gábor–Varga Szabolcs–Vértesi Lázár. Pécs, 2012. 143–150. [Lásd kötetünkben, 91skk.]

Raffay Sándor evangélikus és Ravasz László református püspök szintén támogatta a javaslatot. A második zsidótörvény hatályba lépése után kezdeményezés indult a megkeresztelkedett zsidók érdekében. A katolikus konvertiták védelmére 1939 tavaszán megalakult a Magyar Szent Kereszt Egyesület, majd az októberi püspökkari konferencián egy egyházi és világi férfiakból álló bizottság létrehozását is jóváhagyták ugyanebből a célból. A bizottság és az egyesület személyileg összefonódott. A protestánsok is megalakították hasonló szervezetüket Jó Pásztor Egyesület néven.[162]

Két évvel később, 1941 tavaszán a kormány benyújtotta a házassági törvény módosításáról szóló törvényjavaslatot, amelyet a szakirodalom harmadik zsidótörvényként szokott emlegetni, bár a jogszabály olyan kérdéseket is szabályozott, amelyek nem voltak kapcsolatban a zsidósággal. A kérdést fentebb már említettük. A Szentszék ekkor már közvetlenül is beavatkozott, Rotta nuncius tiltakozott a javaslat ellen a kormánynál. A hercegprímás sem fogadta el, és a törvényjavaslat vitájában, a Felsőház plenáris ülésén hosszú beszédben fejtette ki elutasító véleményét. Az első két zsidótörvény-javaslat vitájában már kifejtett érvek mellett hangsúlyozta, hogy a javaslatban rögzített új házassági akadályok nem csak a polgári házasságra vonatkoznak, hanem közvetve az egyházi házasságra is, hiszen a törvény nem engedi meg az egyházi házasság megkötését a polgári házasság előzetes megkötése nélkül. Ez pedig ellenkezik a szentségi házasság megkötését az egyház kizárólagos hatáskörébe utaló isteni törvénnyel. A javaslat továbbá korlátozza az embereknek a házasságra vonatkozó szabadságát is, és a nem szentségi, felbontható házasságok a válás előmozdítása miatt veszedelmet jelentenek a nemzetre. A törvényjavaslatot a protestáns egyház képviselői sem fogadták el.[163]

Magyarország 1944. március 19-i német megszállásával lényeges változás következett be a zsidónak minősülő magyar állampolgárok és a külföldi menekült zsidók helyzetében, akik minden támadás és jogfosztás ellenére addig szinte sértetlenül vészelték át a háborút, és életük nem forgott veszélyben. A nácik terve a zsidók koncentrációs táborba deportálása volt, és a terv végrehajtása a magyar csendőrség és rendőrség tevékeny részvételével zajlott le. Az új, németeket kiszolgáló Sztójay-kormány rendeletek sokaságát bocsátotta ki a zsidóság elkülönítése, életlehetőségeinek beszűkítése, vagyonától való megfosztása céljából. A zsidóság gettósítása után megkezdődött a deportálás is, amely 1944. május 14. és július 19. között történt meg. Németországba szállítottak mintegy 450 ezer személyt, akik nagyrészt az auschwitzi koncentrációs táborba kerültek.[164] A hercegprímás kezdettől tiltakozott a kormánynál szóban és írásban a diszkriminatív rendeletek ellen, így például a sárga csillag viselése ellen is szót emelt. A nyilvánossághoz azonban nem fordult, mert nem akarta megnehezíteni a kormány helyzetét és nem akart ürügyet szolgáltatni a katolikus konvertiták, az egyház és a katolikus intézmények támadására és jogainak csökkentésére. Ekkoriban már nem tudott értekezletet tartani a püspöki kar, ezért Serédi köriratban tájékoztatta püspöktársait intézkedéseiről és azok okairól.[165] Közben megkezdődött a zsidóság deportálása, és az események egyre jobban sürgették a katolikus főpapok fellépését. A hercegprímás tárgyalási módszere és az ál-

162 Csíky B.: *Serédi Jusztinián* i. m. 383–392.; Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus.* Századok 121 (1987) 42–43.

163 Fejérdy András: *A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a zsidótörvényekkel kapcsolatban.* In: Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére. Szerk. Hermann István. Budapest, 1999. 196–204.; Gyurgyák J.: i. m. 157–158.

164 Gyurgyák J.: i. m. 173–176., 180–181.

165 *Püspökkari jegyzőkönyv* i. m. 2. kötet. 431–438.

tala elért eredmények különböző visszhangokat váltottak ki a püspökök között. Az volt a kulcskérdés, hogy a nyilvánosság elé lépve, vagy inkább háttértárgyalások útján lehet-e eredményt elérni. A püspöki kar ezzel kapcsolatban megosztott volt. Többen, így Serédi is az addig megszokott utat, a kormánnyal való egyeztetést tartották megoldásnak, hiszen az korábban működött és kisebb kockázatot jelentett. Mások, például Apor Vilmos győri püspök a lelkipásztori szempontokra hívták fel a figyelmet, hogy a híveknek útmutatásra van szükségük. Rámutattak arra is, hogy a közvéleményt is tájékoztatni kell, elhárítva a felelősséget. Rotta nuncius sem volt megelégedve a hercegprímás által tett lépésekkel, és határozottabb fellépést sürgetett. Ellentmondó külföldi példák álltak a püspökök előtt: 1942-ben a holland főpapok tiltakozását a németek megtorló akciója követte. Ugyanakkor Közép-Európában más volt a helyzet: a szlovák főpapok 1942–43-ban kiadott két pásztorlevelét, amelyekben a zsidóságot sújtó intézkedések ellen emelték fel szavukat, nem követte megtorlás. A nyilvános fellépés kérdését azonban együtt kell szemlélni és értelmezni a cselekedetekkel. Egyházi intézmények és személyek sokat tettek az üldözöttek megmentéséért, túléléséért. Segítették, bújtatták őket. Sok zsidó származású ember a megkeresztelkedéstől remélt oltalmat. Keresztlevelek tömegét állították ki a papok annak ellenére, hogy tudták, a legtöbben nem meggyőződésből akarnak keresztények lenni, csak meg akarnak menekülni. A súlyos helyzetben Serédi engedélyezte, hogy a megtérők esetében eltekintsenek a konvertiták számára előírt három hónapos várakozási időtől. Fontos kérdés, hogy a hercegprímásnak milyen ismeretei voltak a zsidóság deportálásáról, tudta-e, hogy halál vár rájuk. A koncentrációs táborból megszökött foglyok beszámolóin alapuló ún. auschwitzi jegyzőkönyvek egyes források szerint május végén, más források szerint viszont csak július elején jutottak el hozzá. Közben a protestáns egyházak képviselői 1944 áprilisától kérték Serédit, hogy közösen lépjenek fel a zsidók érdekében. Ezt ő elutasította, ami nem meglepő annak ismeretében, hogy minden téren helytelenítette a protestánsokkal való együttműködést. A hercegprímás végül június folyamán beleegyezett egy közös püspökkari pásztorlevél kiadásába. A június 29-ére keltezett körlevél változást jelentett a korábbiakhoz képest, mert a tiltakozás már nem csak a kikeresztelkedett zsidókra korlátozódott, hanem minden jogfosztott állampolgár érdekében történt. Ugyanakkor mire a pásztorlevél eljuthatott volna a hívekhez, a zsidóság deportálása nagyrészt befejeződött. A körlevelet július első napjaiban kinyomtatták Esztergomban, de a hatóságok tudomást szereztek róla és az esztergomi postán lefoglalták a főegyházmegye papsága részére feladott példányokat. A többi egyházmegyének szánt csomagokat azonban nem vették észre, így azok meg is érkeztek a címzettekhez, és több helyen, pl. az egri egyházmegyében fel is olvasták a templomokban a körlevelet. A kormány tárgyalásokat kezdett a hercegprímással, amelyekbe a püspöki kar több képviselője is bekapcsolódott. A tárgyalásokkal el is érte célját, ígéretek fejében és a kormány lemondásával való fenyegetőzése hatására a püspökök lemondtak a nyilvános tiltakozásról. Serédi táviratban, majd rádióközleményben is közölte, hogy a körlevelet nem kell felolvasni. Ugyanakkor rövid közleményt adott ki arról is, hogy a püspöki kar a zsidókra, különösen a kikeresztelkedettekre vonatkozó rendelkezésekkel kapcsolatban a kormányhoz fordult, és folytatja tárgyalásait. A püspöki kar fellépése azonban nem volt eredménytelen. Más tiltakozásokkal, például XII. Piusz pápa táviratával együtt hozzájárult ahhoz, hogy a budapesti zsidóság nagy része ekkor megmenekült a deportálástól.[166]

166 Csíky B.: *Serédi Jusztinián* i. m. 405–414.

Az 1944. október 15-i nyilas hatalomátvétel után a hercegprímásnak a diktatúra valóságával is szembesülnie kellett és választ adni erre a kihívásra. Serédi október 24-én Esztergomban fogadta Szálasi Ferencet, de a megbeszélésen rámutatott arra, hogy Szálasi hatalma törvénytelen. A kormányzó lemondása következtében, az 1937: XIX. tv. értelmében megalakult az Országtanács, amely az átmeneti időszakban – bizonyos korlátozásokkal – gyakorolta az államfői jogokat, és amelynek tagja volt a hercegprímás is. Az Országtanács október 27-én tartott első ülésén Serédi is megjelent. Felszólalásában azonban ismét rámutatott Szálasi hatalomátvételének és hatalomgyakorlásának törvénytelen voltára. Ennek ellenére elfogadta, hogy az Országtanács megkezdheti működését. Az ülésen Serédi tiltakozása ellenére Szálasi miniszterelnöki esküt tett. Az ülés jegyzőkönyvét Serédinek csak többszöri kérésére küldték meg, és abból szándékosan kihagyták felszólalását. Az Országtanács második ülésére november 2-án került sor, egyetlen tárgya a miniszterek eskütétele volt. A hercegprímás itt is megjelent és figyelmeztette az ülés elnökét, hogy a miniszterek kinevezése törvénytelen, tehát nem tehetnek esküt. Tiltakozását azonban nem vették figyelembe. Ugyanazon a napon a Felsőház is ülést tartott. Serédi elindult az ülésre, de amikor megtudta, hogy az államfői hatalom gyakorlásával kapcsolatos törvényjavaslat szövege nem egyezik meg azzal, amiről az Országtanács első ülésén határoztak, visszafordult a Felsőház folyosójáról és hazament. Ezután már nem jelent meg a törvényjavaslat tárgyalásán, nem vett részt a törvény megszavazásában és nem volt jelen Szálasi nemzetvezetői eskütételén sem. Élete hátralévő néhány hónapjában nem hagyta el Esztergomot. Bár a hercegprímás törvénytelennek tartotta a nyilas hatalomátvételt és hatalomgyakorlást, nem szakította meg a kormányzattal a kapcsolatokat, és halála napjáig számos ügyben közbenjárt. Szóban és írásban négy alkalommal kérte Budapest és Esztergom szabad várossá nyilvánítását. Követelte a politikai foglyok szabadon bocsátását, tiltakozott jogfosztó törvények és rendeletek ellen, különösen a keresztény-zsidó vegyes házasságok felbonthatóságára vonatkozó törvénytervezettel szemben. Az igazságtalanságok megszüntetését kérte. Tiltakozott Mindszenty és Shvoy püspökök érdekében, felemelte szavát a fiatalkorúak bevonultatása, a városok kiürítése ellen.[167]

Katolikus megújulás

Az egyházpolitikai küzdelem a magyar katolikus egyház számára egy megújulási folyamat kiindulópontja volt. Ebben a megújulásban szerepet játszottak az egész nyugati világban ható, nemzetközi, valamint hazai tényezők is. A modern természettudományok, filozófia, történeti kritika által felvetett kérdésekre, amelyek megkérdőjelezték az egyház által közvetített világképet, egyre égetőbb szükség volt választ találni, hiszen ezzel párhuzamosan társadalmi és politikai téren a szekularizáció és a liberalizmus az egyház(ak) addigi pozícióit kezdték megrendíteni. Mindez már a 19. század eleje óta tartó változás volt, viszont Magyarországon az egyházpolitikai küzdelem élezte ki és tette mindenki számára egyértelművé, hogy a katolikus egyház hazai társadalmi és politikai pozíciói átalakulnak. Papok és világi hívek is felismerték, hogy a megváltozott körülmények kö-

167 *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései* i. m. 47–51., 115–128., 172–175.; Mészáros I.: i. m. 73–75., 78–79., 83–92.; Gergely J.: *A katolikus egyház története* i. m. 119.; László T. László: *Egyház és állam Magyarországon 1919–1945.* Budapest, 2005. 320–322.

zött a katolikus értékek és érdekek érvényesítése a vallásos emberek mozgósításával, a katolikus tömegek támogatásával képzelhető csak el, és nem halogatható tovább a hitélet elmélyítése sem. Ezt szorgalmazta a Szentszék is. A megújulás meghatározó képviselője volt többek között egyházi részről Prohászka Ottokár (1905-től székesfehérvári megyéspüspök), aki a lelki megújulás sürgetése mellett a közélet terén is aktív volt, világi részről pedig Zichy Nándor, a Katolikus Néppárt alapítója. A megújulási folyamat 1919 után bontakozott ki igazán, amikor egyház és állam viszonyát szorosabb együttműködés jellemezte. A dualizmus időszakához képest nőtt az egyházak szerepvállalása és befolyása politikai és társadalmi téren egyaránt. A katolikus megújulást mutatta új plébániák alapítása, új templomok építése, a hitbuzgalmi, karitatív, szociális és kulturális egyesületek számának és munkájának megerősödése, a rendszeresen megtartott katolikus nagygyűlések, a katolikus sajtó jelentős fejlődése, valamint a szerzetesek számának növekedése és társadalmi, valamint hitéleti téren egyaránt megmutatkozó fokozottabb szerepvállalása.[168]

Ennek a folyamatnak része volt a szociális kérdések felé fordulás, amelyet ösztönzött XIII. Leó pápának a munkáskérdéssel foglalkozó, 1891-ben kiadott *Rerum novarum* kezdetű enciklikája. A pápa nem csupán a szociális problémákkal és azok megoldásával foglalkozott, hanem társadalmi tanítást adott, amely a munkások és más hátrányos helyzetűek életkörülményeinek javítására és a társadalmi egyenlőség biztosítására vonatkozott. Az arisztokrata vezetésű Katolikus Néppárt programja is tartalmazott ennek szellemében szociális követeléseket, azonban mélyreható reformokat a keresztényszocialista mozgalom fogalmazott meg, amelynek magyarországi képviselői Giesswein Sándor és Prohászka Ottokár voltak. A magyarországi keresztényszocialista mozgalom 1903-ban munkásegyesületek alapításával indult, majd 1907-ben létrejött az Országos Keresztényszocialista Párt, és szakszervezetek is alakultak. Nem csak a kapitalista rendszer igazságosabbá tételéért küzdöttek, hanem a földreform szükségességét is felvetették, amely magában foglalta az egyházi vagyon reformját is. Az irányzat újfajta hozzáállást jelenített meg. A szociális problémák korábbi, főként az egyéni és csoportos jótékonykodáson, a rászorulók megsegítésén alapuló kezelésével szemben a társadalmi és politikai reformokért való szervezett küzdelemben látták a megoldást. A mozgalom a Horthy-korszakban is tovább élt, azonban sem szakszervezeti, sem politikai téren nem tudott meghatározóvá válni.[169]

A szociális problémák közül a földkérdés érzékenyen érintette a katolikus egyházat, amely jelentős birtokokkal rendelkezett. Ez súlyos társadalmi probléma volt Magyarországon, mivel aránytalan volt a birtokok megoszlása, nagy volt a mezőgazdaságban dolgozók száma, rosszak voltak a szegényparasztok és a mezőgazdasági munkások életkörülményei, a földbirtokok gazdálkodási problémákkal küzdöttek és eközben a paraszti életszemlélet és életmód is átalakuláson ment keresztül. A katolikus főpapok ellenezték

168 Szántó Konrád: *A katolikus egyház története.* 2. kötet. Budapest, 1988. 497–508., 590–608.; Gergely J.: *A katolikus egyház története* i. m. 180., 206–210., 220–230. A katolikus megújulás fogalmához és értelmezéseihez lásd: Csíky Balázs: *Bőség és hiányok. Néhány módszertani kérdés és kutatási lehetőségek Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének vizsgálata kapcsán.* In: „Alattad a föld, fölötted az ég…" Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk. Balogh Margit. Budapest, 2010. 257–268. [Lásd kötetünkben, 153skk.]

169 Szántó K.: i. m. 497–501. A keresztényszocialista mozgalomról részletesen lásd: Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Budapest, 1977. és Uő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944.* [H. n.], 1993.

a földreformterveket arra hivatkozva, hogy az egyházi birtok célvagyon, azaz meghatározott célokat szolgál, mint például a papság és alkalmazottak ellátását, intézmények fenntartását. Ugyanakkor a szegényparasztok és mezőgazdasági munkások nagy része katolikus hívő volt, és a katolikus szociális tanítás is sürgette a mezőgazdaságból élők életkörülményeinek javítását. Az 1930-as években újra előtérbe került a földkérdés, és a korábbinál is nagyobb nyilvánosságot kapott. Utalhatunk itt például a falukutató mozgalomra és a népi írók faluszociográfiáira. A katolikus értelmiség körében is élénken vitatott téma volt, és az egyházi birtokok tekintetében azt javasolták, hogy azokat adják kisbérlőknek haszonbérletbe. A katolikus egyház parasztság felé fordulását mutatta, hogy 1935-ben megalakult a KALOT, amely katolikus szellemiségű agrárifjúsági mozgalom volt. Ugyanebben az évben a Gömbös-kormány telepítési törvényjavaslatot nyújtott be az egyenlőtlen magyarországi földbirtokmegoszlás megváltoztatására. A püspöki kar azonban, élén Serédi Jusztiniánnal, a kormánnyal folytatott tárgyalások útján olyan engedményeket és feltételeket ért el, amelyek gyakorlatilag megakadályozták, de legalábbis hosszú időre elodázták az egyházi birtokok felhasználását a telepítésnél. Ugyanez történt az Imrédy-kormány által 1938-ban bejelentett, de csak 1940-ben elfogadott kishaszonbérleti törvénnyel is. A katolikus főpapok többsége annak ellenére állt ellen a reformoknak, hogy a Szentszék is változtatást sürgetett az egyházi birtokokkal kapcsolatban. Bár Serédi szegény falusi családból származott, hercegprímásként mint nagybirtokos gondolkodott.[170]

Katolikus autonómia

Az egyházpolitikai küzdelem nem csak a katolikus megújulás folyamatának elindulásában játszott szerepet, hanem az egyház és állam kapcsolatának átgondolására is késztetett. Újra felmerült a katolikus autonómia igénye, amely ebben az esetben azt jelentette, hogy egy egyháziakból és világiakból álló szervezet veszi kezébe az egyházi iskolák, birtokok, kinevezések és más ügyek irányítását, azaz az államtól való függetlenedést és a világiak beleszólásának növelését tűzték ki célul. Az autonómia kérdésében a kormány és a katolikus vezetők különböző utakat tartottak követendőnek. Csáky Albin kultuszminiszter, ahogy elődei is, úgy gondolta, hogy az autonómia szervezetét alulról felfelé lehet kiépíteni, sőt egyelőre csak az egyházközségi szervezetek létrehozását tartotta megvalósíthatónak. Ezzel szemben a világi katolikusok felülről lefelé, közjogi alapon tudták csak elképzelni az autonómia megvalósítását. 1892-ben a püspöki kar egy felerészben világi, felerészben egyházi tagokból álló, a hercegprímás elnökletével működő bizottság kinevezését kérte a kormánytól a kérdés megtárgyalására összehívott kongresszus előkészítésére. Meg kellett vizsgálni azt is, hogy az előző, 1871-es kongresszus javaslataiból mit használnak fel. Ez az országos szintű autonómia tervének megtárgyalását jelentette, amibe Csáky végül beleegyezett, és 1894-ben kineveztette a királlyal a kért bizottságot, de annak összetételét megváltoztatta, így az kétharmad részben világiakból állt. A bizottság úgy határozott, hogy az 1871-es javaslatokról az újonnan összehívandó kongresszus döntsön. Ennek megszervezésébe Ferenc József 1895 végén beleegyezett. Közben a prí-

170 Csíky Balázs: *A katolikus nagyjavadalmasok és a Gömbös-kormány telepítési tervei.* In: Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945). Szerk. Szilágyi Csaba. Budapest, 2008. 131–160. [Lásd a disszertációban, 270–288.]; a KALOT-ról lásd: Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946.* Budapest, 1998.

más egyeztetett a Szentszékkel, ahonnan azt a választ kapta, hogy a püspöki kar őrködjön az egyház tekintélyének, szabadságának és a püspökök jogainak sérthetetlenségén. A világiaknak nem adható beleszólás sem lelki és fegyelmi ügyekbe, sem a püspöki székek betöltésébe. A magyar katolikus egyház képviselete pedig egyedül a püspököket illeti meg. Az 1897-ben összeülő kongresszus az autonómiai szervezet javaslatának elkészítésére egy kétharmad részben világiakból álló 27-es bizottságot küldött ki. A javaslat kidolgozása, annak a kormánnyal és a püspöki karral való egyeztetése, majd a kongreszszus plénuma előtti megtárgyalása elhúzódott. Végül a kongresszus 1902 márciusában fogadta el az autonómia szervezeti szabályzatát, amelyet felterjesztettek az uralkodóhoz. Ez a püspöki kinevezéseknél a véleményezés, a katolikus alapok tekintetében az ellenőrzés jogát mondta ki, az iskolák ügyében pedig a jövőben alakítandó középiskolákra vonatkozóan igényelt jogokat. Wlassics Gyula kultuszminiszter nem ajánlotta a szabályzat elfogadását, mert úgy gondolta, hogy az nem biztosítja a főkegyúri jogok sérthetetlenségét, és mivel a király a katolikus alapok feletti ellenőrzést a kultuszminiszteren keresztül gyakorolja, a miniszteri felelősség elvébe is ütközik. Ferenc József ezután a püspöki kar véleményét kérte ki a szervezeti szabályzatról és a miniszteri észrevételekről. Vaszary azonban csak 1906-ban válaszolt a püspöki kar nevében. Kifejtette, hogy szükségesnek tartják az autonómiai szervezet számára biztosítani a beleszólást a katolikus alapok kezelésébe és az azokból fenntartott tanintézetek vezetésébe. Ugyanebben az évben a koalíciós kormány megalakulásával a katolikus Apponyi Albert került a kultuszminiszteri székbe, aki az autonómia-kongresszus munkájában aktívan részt vett. Apponyi törvényben akarta biztosítani az autonómia jogait, amely konkrétan azt jelentette volna, hogy átadják az önkormányzatnak az állam kezelésében lévő katolikus alapokat és iskolákat. A törvény azonban sosem született meg, és a katolikus autonómia ügyében a dualizmus időszakában nem történt érdemi előrelépés.[171]

A két világháború közötti időszakban a belső autonómia helyi szinten, korlátozott formában valósulhatott meg az egyházközségek létrehozásával. Az egyházközségek 19. századi előzmények után 1918–19-ben alakultak meg, először a fővárosban, Csernoch János hercegprímás támogatásával. Az egyházközségek keretében a hívek a plébános vezetése alatt, választott képviseletük útján részt vehettek bizonyos ügyek intézésében, de ez csak nagyon korlátozott beleszólást jelentett, nem vonatkozott a lelkipásztorkodás ügyeire, hitelvi, egyházfegyelmi és egyházkormányzati ügyekre. Az egyházközségi képviselő-testületek a plébános tanácsadói voltak, rendelkezései jogot semmi felett sem kaptak, elsősorban gazdasági kérdésekben szántak nekik szerepet. Az 1920-as évek végétől az egyházközségek alapítása vidéken is megkezdődött, ebben élen járt a székesfehérvári egyházmegye. A püspöki kar 1929-ben, tehát már Serédi vezetése idején hozott határozatot arról, hogy kötelező minden plébánia mellett egyházközséget létrehozni. Az egyházközség és a plébánia ekkoriban két külön jogi személy volt, eltérően a jelenleg érvényes szabályozástól. Az egyházközségek szervezetére alapozva hozták létre Magyarországon az Actio Catholicát. A 19. század végén „actio catholica" alatt azt a mozgalmat értették, amely a világi híveket be akarta vonni az egyház munkájába, hogy segítsenek a papságnak. Az Actio Catholica mint szervezett mozgalom megindulása XI. Piusz pápához köthető. Ő volt az, aki az olasz világiak szervezetét új szabályzattal, Actio Catholica néven jóváhagyta, és a világ országainak püspökeit felszólította az Actio Catholica létrehozására. 1922-es *Ubi arcano Dei* kezdetű enciklikájában emlékezett meg a számára

171 Salacz G.: *Egyház és állam* i. m. 115–125.

kedves mozgalomról, ezért ehhez a dokumentumhoz kötik az Actio Catholica alapítását. A pápa a mozgalmat a legfontosabb eszköznek tekintette a társadalom újra vallásossá tételében, és a világi hívek apostolkodásaként határozta meg. Az Actio Catholica alapvető ismertetőjegye volt, hogy az egyházi hierarchia irányítása alatt állt. Az 1917-es egyházi törvénykönyv mégis a világiak szervezetei között sorolta fel, tehát nem tekintette az egyházi hierarchia részének. Szervezete országonként különbözött, célkitűzései viszont azonosak voltak. Magyarországon 1929-től tervezték létrehozását, végül az országos központ felállításáról 1932. október 19-i ülésén határozott a püspökkari konferencia. Ezt tekintik a magyar Actio Catholica kezdetének. Mivel – nemcsak Magyarországon, hanem az egész világon – felülről létrehozott, szervezett és irányított mozgalom volt, hazai megalakulása kizárólag a püspöki kar döntésétől függött. A szervezet kiépítése sok munkát vett igénybe. Az országos szakosztályokat 1933-ban állították fel, de a helyi szervezetek megalakítása évekbe tellett. A magyar Actio Catholica az egyházi közigazgatás szerves részét képezte, az egyházközségek egységes irányításának tekintették. Legfelső irányító szerve az országos elnökség volt, elnöke a mindenkori hercegprímás. Ügyvezető elnökét a püspöki kar választotta, Glattfelder 1943-ban bekövetkezett halála után Czapik Gyula került a helyére. A tényleges vezetés az ügyvezető elnök feladata volt, de a stratégiai jellegű döntések a hercegprímás kezében maradtak. Megalakulása után az Actio Catholica szervezte a legjelentősebb egyházi rendezvényeket, így az 1938-as eucharisztikus kongresszust is. A két világháború közötti magyar katolikus egyház életében jelentős szerepet játszott, és ez a szerep pozitívnak minősíthető.[172]

Nemzetiségi kérdés és Trianon következményei

A dualizmus idején súlyos problémaként jelentkezett a nemzetiségi kérdés, mivel Magyarország lakosságának csak alig több mint fele volt magyar anyanyelvű. Ez a katolikus egyházat is érintette. A kormányok magyarosítási törekvése ütközött a nemzetiségi mozgalmakkal számos területen, amelyek közül kiemelt fontosságú volt az anyanyelv használata az oktatás és a hitélet területén. Ugyanakkor a Katolikus Néppárt felvette programjába és képviselte a parlamentben a méltányosnak ítélt nemzetiségi követeléseket. A katolikus főpapok magatartása eltérő volt. Számos püspök figyelembe vette nemzetiségi híveinek igényeit, mások azonban elősegítették a magyarosítást. Vaszary 1903-ban körlevélben kérte az esperes-tanfelügyelőket, törekedjenek arra, hogy a vegyes ajkú községek iskoláiban a hittant lehetőleg magyarul tanítsák, és készítsék elő, hogy a szentbeszédeket is minél előbb magyarul mondhassák. Továbbá kérte, hogy német vagy szlovák nyelvű magyarázat esetén magyarul is adják elő a hittant. Ugyanakkor az *Egyházi Közlöny*ben 1904-ben megjelent cikkében a hercegprímás arról írt, hogy az iskolákban a magyar tanítási nyelvre való áttérés esetén is anyanyelven kell oktatni a hittant, és ez a gyakorlatban így is történt az egyházi iskolákban. Úgy tűnik, hogy Vaszary szorgalmazta a magyarosítást, ugyanakkor a lelkipásztori szempontokra is tekintettel kí-

172 Gianone András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948.* Budapest, 2010. 21–153.; Gergely Jenő: *A katolikus egyházközség (autonómia), mint a civil társadalom szerveződési lehetősége (1919–1944)*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 9 (1997) 3–4. szám. 131–141.; Erdő Péter: *Plébánia és egyházközség a háború előtti Magyarországon.* Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 9 (1997) 3–4. szám. 91–97.

ván lenni. Éppen az ő idején, egy egyházi ügyben tört ki halálos áldozatokat követelő nemzetiségi konfliktus. 1907-ben a csernovai templom felszentelése kapcsán a helyiek és a csendőrök között kitört összetűzésben többen meghaltak. A csernovai tragédia nagy visszhangot váltott ki mind Magyarországon, mind Európa más országaiban, és felerősödtek a magyar nemzetiségi politikával szembeni ellenérzések. Bár az ügy egy templom felszentelése miatt robbant ki, valójában nem egyházi kérdésről volt szó, hanem a szlovák nemzeti mozgalom miatti politikai ellentét állt a háttérben.[173]

A magyarországi görögkatolikusok többsége rutén vagy román anyanyelvű volt. Emiatt nemzetiségi követelést jelentett a magyar ajkú görögkatolikusok kívánsága egy önálló egyházmegye létrehozására, amely ellen a románok hevesen tiltakoztak. A gyakorlatban meglévő magyar nyelvű liturgiát a Szentszék sem tudta elfogadni. Vaszary Kolos kompromisszumos javaslata volt, hogy az ógörög legyen az új egyházmegye liturgikus nyelve. Hosszas tárgyalások után végül 1911-ben elvi beleegyezését adta az egyházmegye létrehozásához. Ekkor Ferenc Ferdinánd trónörökös próbálta megakadályozni a terv végrehajtását, de sikertelenül. Az 1912. június 8-án kelt *Christifideles graeci* kezdetű bulla felállította a hajdúdorogi görögkatolikus püspökséget a magyar anyanyelvű görögkatolikusok számára.[174]

Serédi Jusztinián hercegprímási működése idején a nemzetiségi kérdés fordítva jelentkezett, hiszen jelentős számú magyar katolikus került a trianoni békeszerződés következtében az utódállamok területére. A békeszerződés csak a politikai határokat változtatta meg, az egyháziakat nem. A Szentszék nem is vett részt a béketárgyalásokon. Ennek ellenére a békeszerződés nem csak a magyar állam feldarabolását, a korábbi közigazgatási egységek szétszakítását jelentette, hanem az egyházak életét is jelentősen befolyásolta. A határváltozások számos egyházigazgatási egység szétszakításával, a hívek és az egyházi vagyon jelentős részének elcsatolásával jártak együtt. A katolikus egyház 29 egyházmegyéjéből csak 5 maradt érintetlenül az új magyar állam területén, 6 püspökség székhelye Magyarországon maradt, viszont területük egy része az utódállamokhoz került. Ezekhez a veszteségekhez még hozzájárult, hogy az egyház földbirtokainak és más vagyonának mintegy fele az utódállamok területére esett. Az egyik legnagyobb veszteség az esztergomi főegyházmegyét érte. Bár székhelye, Esztergom, továbbra is Magyarországon maradt, területének nagyobb része Csehszlovákiához került. 404 plébániája esett az új állam területére (ebből 125 volt tisztán magyar ajkú), és csupán 89 maradt Magyarországon, tehát plébániáinak 82%-a jutott csehszlovák uralom alá. A hívek számában azonban nem volt ekkora aránytalanság a két rész között, mivel Budapest nagy része az esztergomi főegyházmegyéhez tartozott. A földbirtokvagyon szempontjából is súlyos veszteségek érték az esztergomi érsekséget, a főkáptalant és a papnevelő intézetet. Például az esztergomi érsekség birtokainak 58%-a (88803 katasztrális holdból 51315 kh) került csehszlovák fennhatóság alá. Ráadásul az elszakított részek közé tartoztak a legjobban jövedelmező birtoktestek. Ezek a problémák politikai és kisebbségi kérdések is voltak, hiszen a kisebbségi sorba kényszerült magyar hívők az egyházi életben is nehézségekkel néztek szembe, például az anyanyelv használata vagy az iskoláztatás terén.[175]

---

173 Salacz G.: *Egyház és állam* i. m. 133–145.; Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918.* Pozsony, 1999. 108–114.; M. Csáky: i. m. 281–289.

174 Salacz G.: *Egyház és állam* i. m. 152–155.

175 Csíky Balázs: *A trianoni határok revíziójának egyházpolitikai összefüggései a két világháború között.* In: Pro Scientia Aranyérmesek X. konferenciája. Budapest, 2010. szeptember 30. – október 03. Előadások. Szerk. Szőllősi László. Budapest, 2011. 135.

Az egyházmegyei határoknak a politikai határokhoz való igazítása különös hangsúlyt kapott. Az utódállamok el akarták érni, hogy a Szentszék az egyházmegyei határokat minél hamarabb átrajzolja. Ez a szándék különösen Csehszlovákia esetében volt erős, mivel önálló szlovák egyházszervezetet akartak kialakítani, és az egyházi határok megváltoztatását Trianon egyházi elismerésének tekintették. Ugyanezen okból a magyar katolikus egyház vezetői és a magyar kormány halogatni igyekeztek a változtatásokat, felhasználva a Szentszékkel fenntartott jó kapcsolatokat. Míg Magyarországon az egyházakat támogató kormányzat volt hatalmon, addig Csehszlovákia politikája egyházellenes volt, aminek egyik oka, hogy a cseh nemzeti mozgalom a németesítés és a Habsburg-dinasztia kiszolgálójaként tekintett a katolikus egyházra. Ugyanakkor a szlovákok körében erős volt a katolikus érzület, ami a politikai erőviszonyokban is tükröződött. A csehszlovák kormány hamar rájött, hogy hosszú távon nem folytathat erősen egyházellenes politikát. Azzal ugyanis a vallásos szlovákokat radikális ellenzéki pozícióba kényszerítheti, akadályozva ezzel az új állam, a köztársasági Csehszlovákia konszolidációját is. Másrészt az egyházpolitikai kérdések rendezéséhez Prágának szüksége volt a Vatikán jóindulatának elnyerésére. Az alábbiakban a felvidéki egyházi problémákat tekintjük át Serédi Jusztinián hercegprímási működése idején, figyelembe véve ezek sokrétű, nemzetpolitikai, külpolitikai, vagyonjogi és egyházpolitikai összefüggéseit is. 1927 elején újra megkezdődtek a szentszéki–csehszlovák tárgyalások a függőben lévő kérdések rendezésére. Ezek menetére hatással volt, hogy 1927. július 25-én meghalt Csernoch János hercegprímás, ami alkalmat adott a csehszlovák félnek pozíciója erősítésére, hiszen utóda, Serédi Jusztinián csak 1928 januárjában foglalta el székét. A december 7-i utolsó tárgyaláson hagyták jóvá az egyezmény (modus vivendi) végleges szövegét. Ez kimondta, hogy nem lehet joghatósága Csehszlovákia területén külföldön székelő ordináriusnak, és a csehszlovákiai egyházmegyék sem nyúlhatnak túl a politikai határokon. A szerződő felek egy későbbi időpontban egyeznek meg az egyházmegyék új határairól és anyagi ellátásáról. Amíg ez a megegyezés létre nem jön, a zárlat alatt lévő egyházi birtokokat a szlovákiai püspöki kar vezetése alatt működő bizottság fogja kezelni. A csehszlovákiai szerzetesrendek és kongregációk nem lesznek alárendelve külföldön székelő tartományi elöljáróknak. Az egyezmény rendelkezett arról is, hogy a csehszlovák kormánynak vétójoga van a főpapi kinevezéseknél, püspök csak csehszlovák állampolgár lehet, valamint megállapította az egyházi méltóságok állami hűségesküjének szövegét. A modus vivendi a kölcsönös ratifikálás után, 1928. február 2-án lépett életbe. Ezután helyreállt az 1925-ben megszakadt diplomáciai kapcsolat is a Szentszék és Csehszlovákia között. Az egyezményt a csehszlovák kormány jelentős külpolitikai sikerként értékelte, Trianon egyházi elismerésének tekintette. Bár a magyar–szlovák egyházi tárgyalások megélénkültek, a vagyoni kérdések miatt az egyházmegyei határok megváltoztatására még várni kellett. A Csehszlovákiában zárlat alatt álló egyházi javak egy egyházi személyekből álló bizottság ellenőrzése alá kerültek, amelynek elnöke a szepesi püspök lett. A tényleges kezelés azonban egy állami szerv kezében maradt, amely szervezetileg az egyházi bizottság alá tartozott. Az előbbi kezelte a vagyont, az utóbbi pedig ezt felügyelte. Időközben a magyar kormány is döntő lépésre szánta el magát, és 1932. október 1-jei hatállyal zár alá vette az összes szlovákiai egyházi jogi személy magyarországi birtokait, és annak jövedelmeit a hercegprímás rendelkezésére bocsátotta, hogy kárpótolja Csehszlovákiában lefoglalt birtokaiért.

A magyar fél azonban nem csak az erő eszközével élt, hanem a megegyezésre is hajlandónak mutatkozott. Serédi Jusztinián hercegprímás 1932-ben tervezetet készített az

esztergomi érseki javadalom felosztására. A megosztás alapja a földek aranykorona értéke, azaz minősége volt. A csehszlovák kormány választervezete viszont nem az aranykorona értéket, hanem a holdban mért nagyságot tekintette a felosztás alapjának. Mindkét tervezet figyelembe vette a lakosságarányt is. A két fél egymás tervezeteit kölcsönösen elutasította. Közben azonban – a földreform következtében – a lefoglalt felvidéki egyházi birtokok nagysága csökkent és a gazdálkodás minősége is kritikára adott okot, rendkívül rossz hatásfokú volt. A csehszlovák püspöki kar megbízásából tárgyaló Ján Vojtaššák szepesi püspök 1934-ben megállapodott Serédi Jusztinián hercegprímással, hogy az esztergomi érsek csehszlovák területen fekvő birtokainak 60%-át, a főkáptalan pedig 20%-át átadja a nagyszombati apostoli adminisztratúrának. A megosztási javaslatot azonban sem a szlovák püspökök, sem a csehszlovák, sem a magyar kormány nem fogadta el.

Még 1923-ban az esztergomi érsekség pert indított a hágai Magyar–Csehszlovák Vegyes Döntőbíróság előtt a csehszlovák állam ellen birtokainak visszaadásáért. A perben tíz év alatt szinte semmi sem történt, így nagy előrelépésnek számított, amikor 1934-ben tárgyalást tűztek ki. A megjelölt időpont előtt nem sokkal Serédi hercegprímás utasítást kapott a Szentszéktől, hogy a pert vonják vissza. A csehszlovák kormány ugyanis kijelentette, hogy ha a Szentszék nem vonatja vissza Serédivel a pert, kisajátítják az egyházi földbirtokokat. A hercegprímás ebbe nem kívánt belenyugodni, lemondásával is fenyegetőzött. Végül annyit sikerült elérnie, hogy nem kellett visszavonni a pert, csak a további tárgyalást elhalasztani, tehát a per folytatásának lehetősége fennmaradt. További tárgyalásra azonban a későbbiekben már nem került sor.

1935 tavaszán a csehszlovák–szentszéki tárgyalások gyorsan haladtak előre, amiben szerepet játszott a Németországtól való fenyegetettség is, valamint a csehszlovákiai belpolitikai helyzet. A Szentszék 1935. május 14-én állapodott meg a csehszlovák kormánnyal, hogy az egyházi birtokok kezelését Pavol Jantausch püspöknek, a nagyszombati apostoli adminisztrátornak adják át, a Szentszék pedig megkezdi az 1927-es modus vivendi életbe léptetését. A modus vivendit életbe léptető, egész Csehszlovákia területére vonatkozó *Ad ecclesiastici regiminis* kezdetű bullát végül 1937. szeptember 2-án adta ki a Szentszék. Ezzel az egyházmegyék határait a politikai határokhoz igazították. Önálló egyházmegyék felállítása helyett azonban megmaradt az apostoli adminisztratúrák rendszere. Hamarosan azonban annyira megváltozott a nemzetközi helyzet, hogy már nem voltak irreálisak a magyar revíziós szándékok. 1938. november 2-án hirdették ki az első bécsi döntést, amely Németország és Olaszország döntőbíráskodása alapján visszajuttatta Magyarországnak a Felvidék déli, túlnyomóan magyarok lakta területeit. A politikai helyzetet érzékelve Serédi hercegprímás már a döntés előtt kérte az egyházmegyei határok újabb rendezését, az egyházkormányzati újjászervezést. A tárgyalások ekkor is időt vettek igénybe, ráadásul 1939. február 10-én meghalt XI. Piusz pápa. Bár utódának viszonylag hamar addigi államtitkárát, Eugenio Pacellit választották meg, aki a XII. Piusz nevet vette fel, a változás az ügyek vitelében némi fennakadást okozhatott. Végül az 1939. július 19-én kelt *Dioecesium fines* kezdetű bulla visszacsatolta az illetékes egyházmegyékhez a Magyarországhoz visszatért és korábban hozzájuk tartozó területeket.

Az első bécsi döntéssel a felvidéki területek déli része visszakerült ugyan Magyarországhoz, azonban a csehszlovák, majd a szlovák állam továbbra is létezett, így megmaradtak a szlovák és a magyar egyházi javadalmasok közötti vagyoni problémák is. Ugyanakkor a két fél álláspontja messze esett egymástól, az elszámolásban, a valós helyzet megítélésében sem tudtak megegyezni. 1940-ben a szlovák kormány tett javaslatot egy magyar–szlovák bizottság kiküldésére a Magyarország és Szlovákia között füg-

gőben lévő egyházi vagyoni kérdések rendezésére. Gyors tárgyalások után megszületett egy magyar–szlovák államközi megállapodás a római katolikus egyházi javadalmi birtokok kezelése tárgyában. A megállapodás értelmében a két állam kölcsönösen kötelezettséget vállalt arra, hogy a másik állam egyházi javadalmasainak a saját államuk területén fekvő ingatlan vagyonát felmentik a zárlati intézkedések alól, és az illető egyházi javadalmasokat vagyonuk kezelésében nem akadályozzák. Az egyezményt 1941. március 29-én parafálták, de nem lépett hatályba, mivel a Szentszék nem vonta vissza a csehszlovák kormánnyal kötött 1935. május 14-i megegyezése alapján Jantausch püspöknek adott megbízást a Csehszlovákia területén fekvő egyházi javak kezelésére. Ráadásul az egyezmény gyakorlati megvalósítása az érdekelt szlovák és magyar egyházi javadalmasok megegyezésétől függött. 1942–43-ban hiába folytak tovább a tárgyalások, az álláspontok nem közeledtek egymáshoz. A korszak végéig nem sikerült megállapodásra jutni a birtokok ügyében, a Szentszék pedig nem vállalta magára a döntést.

A második világháború befejezése után újabb egyházkormányzati változások következtek be. A prágai nunciatúra ügyvivője a Szentszék speciális felhatalmazásával élve az esztergomi főegyházmegye érintett területeit már a békeszerződést megelőzően, 1945. október 14-én újból a nagyszombati apostoli adminisztrátor joghatósága alá helyezte.[176]

Jubileumok

A magyarság és a kereszténység jubileumairól a dualizmus idején és a két világháború között is nagyszabású ünnepségekkel emlékeztek meg. Míg az előbbi korszakban elsősorban az állam irányította az ünneplést, később a katolikus egyháznak kezdeményező szerepe volt. A dualizmus időszakából az 1896-os millenniumi ünnepségeket és a magyar kereszténység 1900-ban megtartott kilenc százados évfordulóját lehet kiemelni, amelyeken Vaszary Kolos jelentős beszédeket tartott. A hercegprímás 1896. május 3-án a budavári Boldogasszony-templomban, azaz a Mátyás-templomban tartott Te Deum, hálaadó szentmise után beszédet intézett a királyhoz, a királynéhoz és a nemzethez. Ekkor hangzottak el azok a mondatai, amelyeket később sokszor idéztek: „Ezeréves létünk határkövénél állunk, melynek egyik oldalán arany- és vérbetűkkel vannak felírva a múlt eseményei; a másik oldal a beláthatatlan jövő számára üresen áll. Olvastad-e nemzetem, mennyi öröm és bánat, dicsőség és gyász, jólét és szenvedés, harci diadal és csatavesztés, összetartás és pártviszály váltakoznak ezeréves múltadban? (…) Kard foglalta el, kereszt tartotta fenn e hazát! Nemzetünk a kereszténység felvétele által belép ugyan az európai népcsaládba, de nem olvad be; fejedelme a kor intézményei szerint nem lesz alárendeltje, hűbérese a római császárnak, hanem a pápától nyert koronával megkoronáztatva, mindenkitől független és önálló királyságot alkot. (…) Így született újra a százéves Magyarország a hit ölében. Ez esemény nemzetünk sorsának fordulópontja, a trón támasza, szabadságunk biztosítéka, fénykorszakaink forrása, megpróbáltatásunk erőssége, létünk alapköve. Mivé lettünk volna enélkül? Azok a viharok, melyek fölöttünk elvonultak, számban nagyobb, erőben hatalmasabb nemzeteket is elpusztítottak volna! (…) Ha mindezeket csak futólag is olvasod, Nemzetem, el kell ismerned, hogy Isten erős

176 Csíky Balázs: *A trianoni határok revíziójának egyházpolitikai összefüggései a két világháború között.* In: Pro Scientia Aranyérmesek X. konferenciája. Budapest, 2010. szeptember 30. – október 03. Előadások. Szerk. Szőllősi László. Budapest, 2011. 135–140.

keze tartott fenn. Miért tartott fenn? Mert azoknak – egyeseknek úgy, mint nemzeteknek –, kik őt, mint atyjukat tisztelik, hosszú életet ád. (…) Nemzetünknek volt sok bűne, de volt egy nagy erénye: hogy Istent nem tagadta meg soha, tiszteletét törvénykönyvébe iktatta. Fenntartotta Isten azért is, mert sok pártfogónk volt az égben. Nincs nemzet, melynek uralkodó családja annyi szentet számlálna, mint maga az Árpád-ház. Leghatalmasabb közbenjárónk volt mégis a mi Nagyasszonyunk, kinek alakját zászlóinkra hímeztük, pénzeinkre vertük, tiszteletét, szeretetét versekben zengedeztük"[177] – fejtette ki a magyar történelem keresztény, katolikus értelmezését Vaszary. Két évvel az egyházpolitikai törvények elfogadása után a hit fontosságának hangsúlyozása az egyén és az állam számára politikai üzenetet is hordozott. Ugyanakkor maga a tény, hogy a millenniumi ünnepségek fontos része volt a hálaadó szentmise, mutatta állam és egyház, elsősorban a katolikus egyház továbbra is fennmaradó szoros, bár ellentmondásokkal teli kapcsolatát. A beszédben is hangsúlyozott magyar Mária-tisztelet erősítésére, a hercegprímás kérésére engedélyezte 1896-ban XIII. Leó pápa a Magyarok Nagyasszonya (Magna Domina Hungarorum, Patrona Hungariae) ünnepét október második vasárnapjára. 1914-ben áttették az ünnepet október 8-ra. Ez azt a régi kultuszt fejezte ki, amely szerint Szűz Mária Magyarország királynője, miután Szent István király neki ajánlotta fel országát halála előtt. Ettől kezdve Magyarország Mária országa (Regnum Marianum).[178]

A két világháború közötti időszak nagy jubileumai az Árpád-házi szentekhez kötődtek. A legjelentősebb ünnepségek az 1930-as Szent Imre-év és az 1938-as Szent István-év voltak. Az utóbbit Serédi Jusztinián javaslatára összekapcsolták egy nemzetközi eucharisztikus kongresszus megrendezésével, amely erősítette az emlékév nemzetközi jellegét. Ezek az évfordulók nemcsak vallási ünnepek voltak, hanem politikai jelentőséget is nyertek. A Horthy-rendszer „keresztény-nemzeti" ideológiáját történeti mitológián keresztül fejezte ki, a történeti mítoszok pedig szorosan kapcsolódnak az évfordulókhoz. Mindkét eseménysorozat a katolikus egyház szervezésében, ugyanakkor a kormányzat támogatásával valósult meg. A jubileumok a nemzeti öntudat erősítése és a hazánkról külföldön alkotott kép szempontjából is meghatározóak voltak és jelentős sikert hoztak. A magát megalázottnak érző népnek szüksége volt, különösen válságidőszakokban történelmi nagyságának szimbolikus kifejezésére önmaga és a külföld felé. Ezenkívül 1930-ban kihasználták a lehetőséget annak megmutatására, hogy a rendszer konszolidálódott, Magyarország belső viszonyai szilárdak. A jubileumok lehetőséget adtak az ország eredményeinek, sikereinek felmutatására. 1938-ban, az Anschluss miatt feszült nemzetközi helyzetben, Magyarország magáról a rend és a béke szigetének képét sugározta. Ugyanakkor az évfordulók a hívőkre és az ország egész lakosságára vallási és világi értelemben is jelentős lelki hatást gyakoroltak. A Budapesten rendezett 34. Eucharisztikus Kongresszusra 1929-ben pályáztak, ekkortól indultak meg az előkészületek. Serédi Jusztinián kitartó lobbitevékenysége, nemzetközi kapcsolatainak felhasználása kellett ahhoz, hogy 1936-ban a főváros hivatalosan is elnyerje a kongresszus rendezésének jogát. A két nagy jubileumot az egész országban szervezett gyűlésekkel, lelkigyakorlatokkal készítették elő, az ünnepségekhez pedig a különféle katolikus egyesületek rendezvényei, kiállítások, konferenciák kapcsolódtak. A központi ünnepségek mellett szinte minden település megtartotta saját rendezvényeit is. A Szentszék figyelmét mutat-

177 *Szemelvények Vaszary Kolos beszédeiből.* Az ifjúság számára összeállította s bevezetéssel ellátta Keményfy K. Dániel. Budapest, [é. n.] 14–16.

178 *Magyar Katolikus Lexikon.* 8. kötet. Főszerk. Diós István. Budapest, 2003. 460.

ta és a rendezvények jelentőségét növelte, hogy 1930-ban és 1938-ban is legátust küldött az évfordulókra a pápa. Az eucharisztikus kongresszussal egybekötött Szent István-évben Eugenio Pacelli bíboros államtitkár volt a legátus, aki egy év múlva XII. Piusz néven foglalta el a pápai trónt.[179]

Gazdálkodás és a székváros fejlesztése

A prímási birtokok gazdálkodásának kérdése Vaszary Kolos idején különös jelentőséget nyert, főként annak fényében, hogy lemondása után komoly hiányokat kértek számon rajta. Simor János prímás rendezett viszonyokat hagyott hátra, kedvező folyamatokat indított el. Vaszary idején a gazdálkodás felügyelete nem volt megfelelő, a hercegprímás nagy összegű adományai pedig meghaladták a birtokok gazdasági erejét. Állandó célokra fordított adományainak összege meghaladta az évi 100.000 koronát, és 1905-ben ünnepelt aranymiséjéig több mint 6 millió koronát adományozott. Székvárosát, Esztergomot is igyekezett fejleszteni. Létrehozta a ma az ő nevét viselő kórházat, valamint egy óvónőképzőt is alapított. Fejlesztette az egyházmegye tanügyét, újjászervezte az érseki tanítóképzőt és rendezte a tanárok fizetését, újjáépítette a főgimnáziumot, létrehozta az egyházmegyei főtanfelügyelőséget. Ezenkívül támogatta a helyi egyesületeket, alapítványokat tett. Mindezt birtokai jövedelméből kellett fedeznie. Vaszary hiába próbálkozott a gazdálkodás javításával, nem ért el eredményt. Hiába hajtott végre nagyarányú befektetéseket a javadalom felszerelése érdekében, azokkal saját jövedelmét terhelve meg, nem pedig a törzsvagyont, ahogy sokszor más főpapok tették. A gazdatisztekkel ún. szavatossági szerződést kötött, amely szerint amit egy meghatározott mennyiségű termény, állat és pénzösszeg felett termeltek, az övék maradhatott. Ez az ösztönzési forma hozott kisebb eredményeket, de a javadalmak felett ellenőrzési joggal rendelkező kultuszminisztérium kifogásolta, hogy a szavatossági szerződést előzetesen nem terjesztette fel hozzá a hercegprímás, és a sajtó is támadni kezdte.[180] Vaszary 1912-ben bekövetkezett lemondása után az érseki javadalom átadására és az adósságok számbavételére kormánybizottságot küldtek ki, amely jelentős adósságot állapított meg a volt érsek terhére. Az uradalmi épületek rongálódásától kezdve az állatállomány értékcsökkenésén át kegyurasági templomok állagromlását is beszámították. Magánhitelezők is jelentkeztek, akik végül pert is indítottak követeléseik behajtásáért. A kormánybizottság mindenféle kifizetést megtagadott, letiltotta a prímási uradalom főpénztárát, és még a gazdasági alkalmazottaknak sem engedte a termények betakarítását és a megkötött szerződések alapján való leszállítását. Kohl Medárd segédpüspök azzal érvelt, hogy a tartozások gazdasági természetűek, ezért az érseki javadalom, mint önálló jogi személy felelős értük, nem a volt érsek. Ezt a kormánybizottság nem fogadta el. X. Piusz pápa kívánságára Ferenc József 120.000 korona évjáradékot biztosított az érseki javadalomból Vaszary számára, amit azonban hamarosan felére csökkentettek. Kohl Medárdnak sikerült a hitelezők egy részét kielégítenie, de a maradék adósággal a volt prímás balatonfüredi nyaralóját

179 Gergely Jenő: *Eucharisztikus világkongresszus Budapesten, 1938.* Budapest, 1988.; Csíky B.: *Jubileumi esztendők* i. m. 135–143. [Lásd kötetünkben, 91skk.]

180 Erdélyi L.: i. m. 158.; Meszlényi A.: i. m. 348–349.; Fülöp Éva: *Vaszary Kolos.* In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest, 2003. 383.

terhelték meg. A villát a bíróság 1913-ban zár alá vette és tulajdonosát megfosztotta évi járandóságától. Végrehajtást rendeltek el és összeírták a villában található ingóságokat. Az idős és beteg bíboros hálószobájának bútorait sem hagyták ki, nem voltak tekintettel személyére és állapotára. A csődeljárást Kohl segédpüspök akadályozta meg, hogy az ezzel járó erkölcsi károkat elhárítsa.[181]

Serédi Jusztinián a gazdálkodás területén sokkal ügyesebb és szerencsésebb volt, mint Vaszary Kolos. Ezt nemcsak a birtokok megfelelő kezelésének, hanem takarékosságának is köszönhette. Angelo Rotta nuncius szerint Serédi jól és körültekintően kezelte a vagyonát, ezért 1937-ben, amikor a magyar püspökök kérték az egyházi ingó és ingatlan vagyon elidegenítéséhez nekik adott szentszéki fakultás meghosszabbítását, ezt azzal a feltétellel javasolta megadni, hogy ki kell kérni a püspököknek a hercegprímás előzetes írásbeli engedélyét. Rotta szerint így el lehetett kerülni a visszaéléseket, mert nem minden magyar ordinárius kezelte jól a javadalmát. A pápa ezzel a feltétellel egyezett bele a fakultás öt évre való meghosszabbításába. Amikor a nuncius kiadta dekrétumát a fakultás meghosszabbításáról, a bíboros államtitkárnak írt jelentésében megjegyezte, hogy a hercegprímás előzetes hozzájárulásának feltételét „az utóbbi időben előforduló szomorú esetek" is aktuálissá tették.[182] Rotta elsősorban a szombathelyi püspöki és a kalocsai érseki javadalom rossz anyagi helyzetére utalt. Mikes János szombathelyi püspök már 1933-ban miniszteri biztos kiküldését kérte javadalma ügyeinek rendezéséhez, majd az egyre súlyosbodó vagyoni helyzet miatt XI. Piusz pápa felszólította, adja be lemondását, ami 1935 decemberében meg is történt. Zichy Gyula kalocsai érsek súlyos anyagi helyzetére már 1935 őszén felhívta a püspöki kar figyelmét, és ezért az érsekség nagy terheit okolta. Ő 1937-re jutott odáig, hogy a vagyonkezelés megvizsgálására és adósságai rendezésére szanálási bizottságot kellet kiküldenie a kultuszminiszternek. A káptalanok gazdaságai is folyamatos válsággal küzdöttek az 1930-as években. A kultuszminiszter többször is javaslatokat fogalmazott meg a helyzet megoldására. Az 1937. tavaszi püspökkari konferencia nagyrészt elfogadta a szanálási javaslatokat, és hogy a miniszter engedélyezze a káptalanok gazdálkodását.[183]

Mindezek fényében különösen jelentős, hogy Serédi jó gazda volt. Hozzá kell tenni azt is, amit már fentebb említettünk, hogy a trianoni békeszerződés következtében az esztergomi érsekség birtokainak jelentős része Csehszlovákia területére került. A hercegprímás a gazdasági ügyek intézésében Rezner Tibold bencés jószágkormányzó, majd Meszlényi Zoltán munkájára támaszkodhatott. A birtokok bevételei lehetővé tették – különösen a felvidéki javadalom jelentős részének visszakerülése után –, hogy Rákospalotán fatelepet létesítsen, Tállyán szőlőbirtokot vásároljon, és meg tudta építtetni a gerecsei prímási villát is. Serédi székvárosában végrehajtott fejlesztései közül meg

181 Meszlényi A.: i. m. 350–352.; Gebauer I.: i. m. 12.

182 Segreteria di Stato, Città del Vaticano, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari, Ungheria, Pos. 27 P.O., fasc. 30, ff. 20r–21r, N2037/37. Rotta jelentése, Budapest, 1937. május 19.; ff. 25r, 26r, N2030/37, Pacelli bíboros államtitkár utasítása Rotta nunciusnak, Vatikán, 1937. június 5.; f. 29r-v, N2770/37, Rotta jelentése, Budapest, 1937. július 2.

183 *Püspökkari jegyzőkönyvek:* i. m. 2. kötet. 94., 100., 139.; Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Budapest, 1966. 180–182.; Tóth Krisztina: *Egy apostoli adminisztrátori kinevezés háttere. Gróf Mikes János lemondása a szombathelyi püspökségről.* In: Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok) Tanulmányok Erdő Péter bíboros tiszteletére. Szerk. Tusor Péter. Budapest–Róma, 2012. (Collectanea Vaticana Hungariae, classis I, vol. 8.) 281–327.

lehet említeni az esztergomi Papi Otthont, amelyet a Simor-kórházból alakítottak ki, az ún. Sötét-kapu víztelenítését, valamint a bazilika restaurálását és a Duna felé eső részen támfalak építését.[184]

AZ ÉLETPÁLYA VÉGE ÉS AZ UTÓKOR EMLÉKEZETE

Vaszary Kolos aranymiséje után, 1905-től egyre kevésbé tudott dolgozni, és a nyilvánosság előtt sem jelent meg. Ennek oka elhatalmasodó emésztőszervi betegsége és inkontinenciája volt. Még fontos eseményeken is segédpüspöke, Kohl Medárd helyettesítette. A hercegprímás helyét az utolsó években egyre inkább az ügyes politikusként ismert Csernoch János kalocsai érsek vette át. Csernochhal tárgyalt a kormány és az uralkodó is. Kohlt nem fogadták el partnernek. Vaszary háttérbe vonulása súlyos kritikákat váltott ki. 1912-ben a közös hadsereg fejlesztéséről szóló ún. véderőjavaslat főrendiházi tárgyalásáról való távolmaradását a kormány és az uralkodó nagyon rossz néven vette. Amikor az ugyanabban az évben megrendezett bécsi eucharisztikus kongresszuson sem jelent meg, Ferenc József megjegyezte, hogy ő idősebb a hercegprímásnál, mégis ott van, ezért elvárhatta volna a részvételt. Ezek után az uralkodó kezdeményezte Vaszary lemondatását. Ő nem állt ellen és 1912. október 27-én beadta lemondását, amit Ferenc József és X. Piusz pápa 1913. január 1-jei hatállyal elfogadtak. Utóda az esztergomi érseki székben a magyar katolikus egyház ügyeit akkor már ténylegesen irányító Csernoch János lett. Vaszary balatonfüredi villájába vonult vissza, utolsó éveit ott töltötte. Az érseki javadalom átvételével és az adósságok rendezésével kapcsolatos, fentebb már tárgyalt, megalázó eljárás megkeserítették életét. 1915. szeptember 3-án hunyt el. Kívánsága szerint szülővárosa, Keszthely temetőjében helyezték örök nyugalomra szeptember 9-én. Hamvait 1981-ben Lékai László érsek hozatta az esztergomi bazilika kriptájába.[185] Vaszaryt már életében elfelejtették, ahogy Krúdy Gyula írta róla: „Már prímás korában oly messzire eltávolodott látókörünkből, hogy történelmi árnyéknak véltük őt budai vagy esztergomi palotájában. Mint egy kedves, senkinek sem alkalmatlan, a dóm felszálló tömjénfüstjéből és a hagyományok prímási legendáiból szőtt árnyék élt messze tőlünk. Mintha már életében elfoglalta volna helyét a könyvben, amelyet hűséges titoknoka írand róla, és pirosban, lilában lefestve függne az esztergomi palotában a régi hercegprímások sorában. Mintha sohasem érintette volna prímási sarujával a földet, egy eszményi és egyházi gondolatnak volt az élő megvalósulása, anélkül hogy egy mozdulattal vagy hanggal jelt adott volna arról, hogy ismeri azt az életet, kort és embereket, amelyben él. Ő volt az az ember, akiről sohasem tudtuk, hogy mit gondol, érez, mivel tölti napjait."[186]

Serédi Jusztinián halála ezzel szemben váratlanul következett be annak ellenére, hogy 1944 nyarától már betegeskedett. November elején, a nyilas diktatúra kiépítésével való egyet nem értését kifejezve, Esztergomba vonult vissza, és nem is hagyta el székvárosát élete utolsó hónapjaiban. 1944. december és 1945. március között Esztergom több-

184 Meszlényi A.: i. m. 433–434.; Beke M.: *Meszlényi Zoltán* i. m. 102–107.

185 Meszlényi A.: i. m. 347–352.

186 Krúdy Gyula: *Nyárutó a prímásnál (1915).* In: Vaszary János és Vaszary Kolos. A festőművész és az egyházfő találkozása az egykori prímási nyaralóban. A Magyar Nemzeti Galéria és a Vaszary Villa közös kiállítása. Balatonfüred, Vaszary Villa, 2010. május 29. – október 31. Szerk.: Gergely Mariann–Plesznivy Edit–Veszprémi Nóra. [H. n., é. n.] 17–18.

ször gazdát cserélt, először feladták a németek, majd visszafoglalták a szovjet csapatoktól, végül március végén újra megszállták a szovjetek. Az ezzel járó megpróbáltatások megviselték a hercegprímást, aki a politikai helyzet és az ország sorsáért való aggódás miatt egyébként is régóta feszült idegállapotban volt. Egészsége megromlott, lesoványodott. Ennek ellenére készült a jövőre, 1945. március 27-én még tárgyalt a szovjet városparancsnokkal, és készült arra is, hogy a fővárosba utazzon és ott is tárgyalásokat folytasson. Március 29-én, nagycsütörtökön ágyban fekve fogadta Mihalovics Zsigmondot, az Actio Catholica országos igazgatóját, majd nem sokkal később szobájában szívroham következtében meghalt. Temetése szerény körülmények között, április 2-án, húsvéthétfőn volt az esztergomi bazilikában.[187] Tragikus nagyhét volt ez a magyar katolikus egyház számára. Nagyszerdán elhunyt répceszentgyörgyi püspöki nyaralójában Mikes János volt szombathelyi püspök, nagycsütörtökön meghalt a hercegprímás, nagypénteken egy szovjet katona lelőtte Apor Vilmos győri püspököt, aki húsvéthétfőn belehalt sérüléseibe. Néhány nappal később, április 6-án Angelo Rotta nunciusnak el kellett hagynia Magyarországot, miután a Szövetséges Ellenőrző Bizottság kiutasította.

Vaszary és Serédi emlékezete eltérő módon alakult. Jól mutatja ezt, ha megvizsgáljuk, hogy az Új Ember című katolikus napilapban elindulása óta máig, 1945 és 2012 között hány cikk jelent meg róluk. Vaszaryról mindössze két írás szól, azok közül is az egyik újratemetéséről ad hírt, csak a másik elemzi tevékenységét.[188] Ezzel szemben Serédiről 1945-től kezdve folyamatosan jelentek meg cikkek, még az 1950-es években is, majd az 1990-es évektől kezdve egyre sűrűbben.[189] Míg Vaszaryról tulajdonképpen megfeledkeztek, Serédi emlékezete, és tegyük hozzá, alapvetően pozitív emlékezete fennmaradt, emlékmiséjéről rendszeresen beszámolt a katolikus sajtó. A két hercegprímás neve 1981-ben összekapcsolódott, amikor Vaszary hamvait a Serédi halálának évfordulójára tartott mise után helyezték el az esztergomi bazilika kriptájában.

Mindkettőjük esetében érseki kinevezésük előtti tevékenységüket elismeri az utókor, hercegprímási tevékenységük megítélése viszont ellentmondásos vagy éppen negatív. Vaszary tanári munkáját és pannonhalmi főapáti működését pozitívan említik, még ha történeti írásait nem is tartják nagyra, és a rendi birtokokon a gazdatisztek jutalmazására bevezetett rendszere nem volt sikeres. Serédi kánonjogászi tevékenységét nemzetközi szinten is elismerik, az 1917-es egyházi törvénykönyvvel és jogforrásainak kiadásával kapcsolatos munkája maradandó. Ugyanakkor hercegprímási időszakuk legfontosabb problémáihoz való hozzáállásuk kritika tárgyát képezi. Vaszary esetében emberi tulajdonságait, jótékonyságát, jámborságát, jó szándékát nem vonja kétségbe a szakirodalom, azonban általában úgy gondolják, hogy szónoki képességén kívül hiányoztak belőle azok a tulajdonságok, amelyek az ország vezető főpapi tisztségére alkalmassá tették volna. Az egyházpolitikai küzdelmet a katolikus egyház vereségként élte meg és ezért sokan Vaszaryt tették felelőssé.[190] Néhányan azonban megvédték a támadások ellen, sőt dicsér-

187 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Bk 734/V.2. Szivós Donát naplója, 1. füzet, 1945. március 21. – április 17.; Mihalovics Zsigmond: *Két utolsó beszélgetés Serédi hercegprímással.* Új Ember 1946. április 7.

188 *Vaszari(!) Kolos hamvai Esztergomban.* Új Ember 1981. április 19., 2.; Elmer István: *Két párt harcában: Vaszary Kolos, a remete-prímás.* Új Ember 1996. augusztus 18., 7. A hetilap cikkeinek áttekintését az Új Ember Archívum tette lehetővé.

189 A cikkeket összegyűjtve lásd: az Új Ember Archívumban.

190 Salacz Gábor: „Vaszary magatartásának az alapja szinte gyengeséggel határos békeszeretete és félénksége volt." (Salacz G.: *A magyar kultúrharc* i. m. 327.) „Így került a félénk, jóhiszemű s egyházpolitikai kérdésekben járatlan pannonhalmi főapát, Vaszary Kolos a prímási székbe." (Salacz G.: *Egyház és ál-*

ték kompromisszumkészségét.[191] A *Katholikus Szemle* nekrológja egyenesen sikeresnek minősítette tevékenységét.[192] Az is befolyásolta megítélését, hogy mind elődje, Simor János, mind utóda, Csernoch János nagy formátumú és sokkal sikeresebbnek minősített hercegprímások voltak. Vaszary Kolos olyan helyzetben igyekezett kompromisszumos megoldásokat találni, amikor erre nem volt lehetőség. Munkájának eredményeit elhomályosította az a tény, hogy betegsége miatt utolsó éveiben nem volt képes ellátni feladatát.

Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének megítélését jól példázza a halála után pár nappal a baloldali *Népszavá*ban megjelent nekrológ: „A zsidótörvénnyel kapcsolatban állásfoglalása nem volt meggyőző. Később viszont támadások érték, mert nem hódolt be teljesen a nyilas és német követelések előtt."[193] Ahogy Vaszarynál az egyházpolitikai törvényekkel, úgy Serédinél a zsidótörvényekkel és általában a zsidóság diszkriminációjával és üldözésével kapcsolatos magatartása határozza meg az értékelést. A súlyosan elítélő vélemények[194] mellett a kiegyensúlyozottabb álláspontok is kétségbe

lam i. m. 87.) Adriányi Gábor: „Vaszary prímás sem állt hivatásának magaslatán. (…) Ő már kinevezésekor sem volt a prímási hivatalra alkalmas, lemondatni pedig már tíz évvel előbb kellett volna." (Adriányi G.: *A magyar egyház és a Vatikán* i. m. 236.) Meszlényi Antal: „…a viszonylagos szélcsendet felváltotta a vihar járása. Vaszary lett volna hivatva, hogy lecsendesítse, de ez elvszerűségeiben, a módok és eszközök érvényesítésében túlhaladta az ő csendhez és békéhez szokott törékeny erejét." (Meszlényi A.: i. m. 338.) „Életpályája ragyogó íveléssel indult el, de magaslati pontján elszürkült. Olyan időkben vezette a magyar katolicizmus egyházkormányzatát, amikor a béke áldó sugaraiban jóval többet tehetett volna, mint amennyit tett. Szándéka tiszta és nemes volt, de ereje törékeny, egészsége megrendült, és így méltán elvárható nagy alkotások nem aranyozták be nevét." (Meszlényi A.: i. m. 352.) Sólymos Szilveszter: „Élete egyértelműen tanúsítja: amíg alkatának, egyéniségének megfelelő milliőben élt és működött, sikeres, szép élete volt; amikor kiemelték ebből, idegen környezetbe és nem neki való tisztségbe emelték, nem tudott eléggé megfelelni az elvárásoknak, élete fájdalmas és szomorú sorsba torkollt." (Sólymos Sz.: *Ezer év* i. m. 268.)

191 Ernyei Lajos: „Az egyházpolitikai törvények életbeléptetését ember meg nem akadályozhatta. (…) Vaszarynál fényesebb elokvenciával, erősebb meggyőződéssel, tehát okosabban sem a még nagyobb Pázmány Péter, egyáltalán senki sem tudott volna szólni, s a javaslatokat mégsem lehetett visszaverni, nem pedig azért, mert elemi erővel törtettek előre, elemek ellen pedig sem Vaszary, sem senki fia győzni nem képes. Azért tehát nem Vaszary a felelős." (Ernyei: i. m. 36.); Gergely Jenő: „Kétségtelen, hogy az egyházpolitikai harcban nem Vaszary Kolos hercegprímás vezette a meglehetősen kilátástalannak tűnő katolikus ellenállást, hanem Steiner és Schlauch püspökök. A prímás inkább a bölcs kompromisszum híve volt, amit a pápai nuncius éppúgy helytelenített, mint a készülő Katolikus Néppárt intranzigens világi vezérkara. Pedig szerintünk neki volt igaza: fentebb idézett beszéde is azt jelezte, hogy ő egyszerre és egyaránt akart hű maradni egyházához és hazájához. Ő nem látott ellentétet vallásosság és hazafiság között, amint azt a millenniumi ünnepségeken is bizonyította." (Gergely J.: *Két bencés hercegprímás* i. m. 168.)

192 „Hogy ez a hosszú kormányzat nem tűnt el nyomtalanul, bizonyítják a tények. Csak körül kell néznünk. A magyar katolikus egyház e huszon egy év alatt befelé megerősödött, kifelé pedig tiszteletre és elismerésre méltó nagy arányú társadalmi működést fejtett ki. Nagy érdeme az elhunyt bíbornoknak, hogy bár beteges testi szervezete miatt közvetlenül ritkán vett részt a katolikus társadalmi mozgalmakban, minden nemes törekvést, bárhonnan kiinduló s az egyház javát célzó mozgalmat és alapítást felkarolt és támogatott." Katholikus Szemle 29 (1915) 785–786.

193 Népszava, 1945. április 1., 4.

194 Pl. Randolph L. Braham szerint a protestáns és katolikus főpapok a zsidótörvények támogatásával „szentesítették az antiszemitizmust és a különféle zsidóellenes irányzatokat". „A nyilvánosság előtt támogatták a megkülönböztető törvényeket, és ezzel lélektani hatást gyakoroltak a magyar népre. Részint erre vezethető vissza, hogy zsidó hithű honfitársaik szenvedéseit miért nézték oly közönnyel a magyarországi tömegek, és hogy miért nem tanúsították a legcsekélyebb ellenállást sem, amikor 1944 márciusában a németek megszállták az országot." (Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon.* 1. kötet. 2. bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, 1997. 122.)

vonják bizonyos lépéseit és az általa követett taktikát.[195] Ezzel kapcsolatban két dolgot kell megjegyeznünk. Egyrészt Serédit befolyásolta a korszakban széles körben elterjedt zsidóellenes közhangulat, amelyben ő is osztozott. Másrészt az állam és egyház viszonyát évszázadokon át az összefonódás jellemezte. Serédi kinevezésekor hiába várta tőle a Szentszék, hogy az egyháznak ezt a függőségét megszünteti. A Horthy-korszakot is végigkísérte a probléma, a korabeli katolikus egyházi vezetés, a hercegprímással az élén egyház és állam kölcsönösen előnyös együttműködésében, szimbiózisában gondolkodott, ezt a helyzetet tartották ideálisnak, nehezen tudták elképzelni az egyház jövőjét az állam nélkül. Serédi ezért bízott inkább a kormánnyal folytatott háttértárgyalásokban, mint a nyilvánosság elé lépésben. A nehéz szakítás a kormányzattal fenntartott viszonyban lényegében csak a nyilas hatalomátvétel után történt meg, amikor az új vezetést egyértelműen törvénytelennek nyilvánította a hercegprímás.

Serédi hercegprímási tevékenységének eredményei, akár intézményi, akár társadalmi téren, és a katolikus megújulás kibontakozásához való hozzájárulása aligha kérdőjelezhető meg, még ha egyes kérdésekben elfoglalt álláspontja, például a földreform elutasítása kritika tárgyát képezheti is.

2012

195 Gergely Jenő Serédiről: „Ám az 1930-as évek végének, a '40-es évek első felének eseményei Magyarországon is nehéz választások elé állították az egyházat és annak vezetőit. Olyan választások elé, ahol nem mindig bizonyult elégségesnek vagy szerencsésnek a jogi megfontolás, a törvényekhez, főleg azok betűjéhez való ragaszkodás. Ezek pedig a zsidótörvények, majd pedig az 1944–45-ös zsidóüldözés, a holocaust kérdése. A kényszerű kompromisszumoknak, ha volt és van is magyarázata, súlyos ára lett. Keresztény erkölcsi szempontból is nehezen tartható az az álláspont, hogy az egyháznak arra van joga, hogy a kikeresztelkedett zsidók érdekében emeljen szót. A keresztény ember minden más ember védelmében szót emel. Amikor állami törvény kétségbe vonja a keresztség szentségének tényét, akkor megkérdőjelezhető a kompromisszum elfogadása. (…) Amikor pedig a deportálások elleni ünnepélyes szószéki tiltakozásról van szó, a hosszú hetek huzavonája után megszületett körlevél (…) sem került felolvasásra újabb kompromisszum reményében. Nem vonjuk kétségbe, hogy roppant nehéz helyzetben volt Serédi a nyilas hatalomátvételt követően. A közhiedelemmel szemben nem működött közre Szálasi hatalmának legitimálásában." (Gergely J.: *Két bencés hercegprímás* i. m. 169.)

Vaszary Kolos pannonhalmi főapátként

Serédi Jusztinián

Serédi Jusztinián, Hóman Bálint és Szmrecsányi Pál

BARÁTSÁGTÓL AZ ELLENTÉTEKIG: KELEMEN KRIZOSZTOM ÉS SERÉDI JUSZTINIÁN KAPCSOLATA

Elhangzott a Tihanyi Bencés Apátságban 2015. október 3-án tartott Bencés rendtörténeti konferencián és találkozón, a Magyar Bencés Kongregáció alapításának 500. évfordulójára emlékezve (1514–2014). Ez a szöveg az ott elhangzott előadás szerkesztett változata.[1]

A 20. századi magyar egyháztörténetnek két meghatározó jelentőségű főpapjáról, Kelemen Krizosztomról és Serédi Jusztiniánról szeretnék beszélni, kiindulva abból, hogy jól ismerték egymást, és fiatal korukban barátok is voltak. Életútjukban számos párhuzamos vonás fedezhető fel. Először is az, hogy ugyanabban az évben születtek: 1884-ben, mind a ketten szegény családból; fiatal korukban beléptek a bencés rendbe, bencés szerzetesek lettek, és bár a noviciátust nem együtt töltötték, barátok voltak. Ez a levelezésükből kiderül; Asztrik főapát úr a Kelemen Krizosztomról írt életrajzban már megemlíti azt, hogy Serédi Jusztinián „kedves Krizsó"-nak szólítja Kelemen Krizosztomot, amit azért is érdekes megemlíteni, mert Serédi Jusztinián elég zárkózott ember volt, nagyon kevés személlyel állt barátságban vagy egyáltalán tegező viszonyban. Ezen kevesek közé tartozott Kelemen Krizosztom, illetve másik bencés barátja, Balogh Albin.

Karrierjük eltérően indult, a bencés életpálya két típusát testesíti meg. Kelemen Krizosztom lelkipásztorként kezdett dolgozni, Nyalkára került plébánosnak, Serédi Jusztinián pedig tudósi pályát kezdett. Főapátja Rómába küldte kánonjogot tanulni, és az egyetem elvégzése után ott is marasztalták, a készülő egyházi törvénykönyv szerkesztésének munkálataiba kapcsolódott bele, és tanítani kezdett a Szent Anzelm Egyetemen.

Mind a ketten fontos szerepet játszottak a bencés rend életében. Serédi Jusztinián tanít a római Szent Anzelm Egyetemen, 1920-tól pedig a magyarországi bencések római ügyvivője, így közelről ismeri a különböző magyarországi bencés problémákat, és a megoldásukban is részt vesz. 1927-ben, sokak számára váratlanul, XI. Piusz pápa őt nevezi ki bíborossá és esztergomi érsekké, így Magyarország rangban első főpapjává lesz, a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia elnökévé válik. Azért is meglepetésnek számít ez a kinevezés, mert lelkipásztori tapasztalata szinte alig van, kisebb megszakításokkal közel két évtizedet Rómában töltött; csak amikor 1917-ben haza kell térnie Magyarországra, akkor végez néhány évig lelkipásztori szolgálatot; az I. világháború legvégén katonalelkészként is szolgál.

1 Az előadás szövege megtekinthető a youtube-on (keresőszó: 500 éves a Magyar Bencés Kongregáció), felvétel: Tihany TV, Szabó Zsolt, közzététel: 2015. október 8.

Kelemen Krizosztom 1929-től főapáti koadjutor, majd 1933-tól pannonhalmi főapát lesz. Meghatározó személyisége ennek a két világháború közötti időszaknak.

Serédi Jusztinián támogatja az ő főapáti koadjutori kinevezését, majd pedig főapáttá való kinevezését is. Ez választás eredménye. Ez a választás nagyon érdekes helyzetet eredményez, ugyanis a szavazatokat Rómába vitték, és ott számolták meg, ezért a kortársak számára – igazából magának Kelemen Krizosztomnak a számára sem – volt ismeretes ennek a szavazásnak az eredménye. Ezt Somorjai Ádám atya kutatta Rómában, és nézte meg a szavazócédulákat; akkor vált világossá, hogy a rendtársak többsége Kelemen Krizosztomra szavazott. Abban az időszakban, amikor főapátként működött Kelemen Krizosztom, nem volt biztos, nem tudták, hogy kire esett a szavazatok többsége.

Kérdés, hogy miután Serédi Jusztinián esztergomi érsek és hercegprímás lett, beszélhetünk-e kettőjük viszonyában egyfajta hierarchikus viszonyról. Egyházjogi szempontból nyilvánvalóan nem, hiszen Kelemen Krizosztom mint pannonhalmi főapát nem volt alárendeltje az esztergomi érseknek, hiszen Pannonhalma nulliusz apátság; ugyanakkor a hercegprímás rangban Magyarország első főpapja, a Katolikus Püspöki Konferencia elnöke, tiszteletbeli elsőbbség illette meg tehát; az ő baráti viszonyukat nyilván ez is befolyásolta, talán meg is változtatta ez a helyzet.

Életükben, gondolkodásukban több olyan eltérést, illetve vitapontot lehet felfedezni, amely átalakította emberi kapcsolatukat, kezdeti barátságuk fokozatosan elhidegült, az 1930-as évek közepétől ez a barátság megromlott.

Mi is történt valójában?

Először is beszélnék a szerzetesi reformról, amely a két világháború közötti időszakban központi kérdés volt, így Kelemen Krizosztom főapáti tevékenységében is hangsúlyos helyet foglalt el. A 19. században, a 20. század elején Magyarországon, a magyarországi bencés rendházakban szabadabb, liberálisabb felfogás uralkodott, ezzel szemben Rómában, ahova Serédi kikerült tanulni, a Szent Anzelm Egyetemen, inkább a szigorúbb beuroni obszervanciához közel álló, vagy azt követő irányzat volt megfigyelhető. 1913-tól a bencés prímás apát Fidelis von Stotzingen volt, aki Beuronból érkezett,[2] és ezt az irányzatot követte. Emiatt voltak konfliktusok magában a Szent Anzelm apátságban, illetve az egyetemen belül is. Serédi Jusztinián a rendi ellenzékhez tartozott, amelyik lazítani szeretett volna a fegyelmi szabályokon, többek között a főiskola növendékei és tanárai tekintetében.

Ezért aztán, amikor 1927-ben Pietro Gasparri bíboros államtitkár információt kért a bencés prímás apáttól Serédiről, akkor Fidelis von Stotzingen azt írta, hogy tiszteli, becsüli Serédi Jusztiniánt, de, ahogy ő fogalmazott, nincs meg benne az igazi bencés szellem, és az elfoglaltságai miatt a rendszabályok alól számos kivételt élvez; attól tart, hogy ha Serédi lesz a hercegprímás, akkor a Magyarországon is szükséges szerzetesi reformot nehéz lesz megvalósítani, hiszen ő valószínűleg nem fogja támogatni. Ugyanakkor, talán nem meglepő módon, Bárdos Remig pannonhalmi főapát egészen más jellemzést adott Serédiről, ő teljes mértékben támogatta a kinevezését.

Nem sokkal azután, hogy Serédi Jusztinián elfogadta az esztergomi érseki széket, Cesare Orsenigo nuncius kezdeményezésére XI. Piusz pápa elrendelte a szerzetesrendek apostoli vizitációját Magyarországon. Erre egyrészt azért volt szükség, mert Trianon mi-

2 Fidelis von Stotzingen (1871–1947) valóban beuroni ünnepélyes fogadalmas szerzetes volt (1892), 1901-ben a Beuronból alapított Maria Laach apátja lett, és ilyen minőségében választották meg a Bencés Konföderáció prímás apáti koadjutorának 1913-ban, majd ugyanazon évben prímás apátjának. *(A szerk.)*

att szervezeti szempontból is különböző problémák adódtak, másrészt pedig a szerzetesi fegyelem erősítése, az 1918-ban hatályba lépett egyházi törvénykönyv rendelkezéseinek a gyakorlatba való átültetése is szerepet játszott. Ennek az apostoli vizitációnak volt az egyik következménye, hogy 1929-ben Kelemen Krizosztom főapáti koadjutor lett, hiszen Bárdos Remig főapáti működése alatt olyan gazdasági és egyéb problémák halmozódtak fel, amit úgy gondoltak megoldani, hogy személycserét hajtanak végre a rend vezetésében.

Kelemen Krizosztom főapátként igyekezett megvalósítani a szerzetesi reformot. Valószínűleg ez volt az egyik oka annak, hogy bár ő többször benyújtotta Rómának a lemondását, ezt a Pápa nem fogadta el, és mindvégig maradásra biztatta. Benne látták azt a személyt a Szentszéknél, aki képes és hajlandó végrehajtani a szerzetesi reformot, amely többek között például abban állt, hogy a napi kórusimákon mindenki rendszeresen vegyen részt, vagy hogy a tanári életpályamodell mellett a szerzetesi életforma, szerzetesi életpálya kerüljön minél jobban előtérbe a bencés közösség életében.

Tehát, ahogy említettem, az 1930-as évek közepétől számos olyan téma volt, amelyben nézetkülönbség fedezhető fel Kelemen Krizosztom és Serédi Jusztinián között. Melyek ezek a kérdések?

Az egyik ilyen a Horthy-korszak politikai elitjéhez való viszony. Kelemen Krizosztom jó kapcsolatokat ápolt Horthy Miklós kormányzóval, a Gömbös-kormánnyal, Hóman Bálinttal, Teleki Pállal – számos politikust sorolhatnánk még –, ugyanakkor a bencések hagyományosan a Habsburg-családdal is jó viszonyt ápoltak. Kelemen Krizosztom, ahogy írja, nem érezte azt, hogy elköteleződött volna bármelyik politikai irányzat vagy politikus mellett, ugyanakkor Serédi Jusztinián számára ez részben így tűnhetett. Meg lehet említeni 1938-ból azt az esetet, hogy Habsburg Albrecht főherceg esküvője Pannonhalmán volt. Ez botrányos eset, mivel Albrecht főhercegnek ez már a második házassága volt. Egyházilag nőtlennek számított, hiszen az első házasságát csak polgárilag kötötte meg, ráadásul a második felesége református volt; mégis: a pannonhalmi Bazilikában tartották az esküvőjüket. Ezt a hercegprímás nagyon ellenezte, és igen rossz néven vette.

Meg lehet még itt említeni a politikai elithez való viszony kapcsán Horthy Miklós kormányzó utódlásának a kérdését. Ez már 1937-től napirenden volt, azután pedig 1941–42-ben újra előtérbe került, hiszen a Kormányzó egyre idősebb lett, a 70-es éveiben járt, és biztosítani kellett az utódlását. Felmerült egy olyan elképzelés, illetve egy olyan irányzat, hogy talán a Horthy családot lehetne megbízni mintegy dinasztiaként az ország vezetésével. Ezt Serédi Jusztinián teljes mértékben ellenezte. Kormányzóhelyettessé választották Horthy Istvánt, Horthy Miklós fiát, de ő repülőszerencsétlenségben meghalt. Ekkor jött szóba, hogy az elhunyt Horthy István kisfia, a kis István kerüljön valamilyen pozícióba, még az ő királlyá koronázása is felmerült. Általában a dinasztiaalapítási kísérleteket, vagy ezeknek egyáltalán lehetőségét is elvetette Serédi, többek között azért, mert Horthy Miklós protestáns volt, s bár a felesége katolikus, a korabeli szokás szerint a két fiúgyermeke református volt, s két leánygyermeke követte a katolikus hitet. Tehát ebben a helyzetben Serédi Jusztinián úgy értékelte, hogy Kelemen Krizosztom szeretne jó kapcsolatokat ápolni a Horthy családdal, ugyanakkor a Habsburgokkal sem szeretné megrontani a viszonyt, és emiatt úgy értékelte, hogy kétszínű politikát folytat a főapát. Serédi konkrétan így fogalmaz feljegyzéseiben: „a főapát kétszínű politikát folytat." Itt már látszik, mennyire megromlott kettőjük személyes viszonya, abból, hogy milyen kemény szavakkal illette a főapátot Serédi.

Vitapontként merült fel a földkérdés, amely a két világháború közötti időszakban is, korábban is, később is nagyon súlyos társadalmi probléma volt Magyarországon. Kele-

men Krizosztom támogatta a reformok bevezetését, az egyházi birtokok parcellázását, kisbérlőknek juttatását, ugyanakkor Serédi Jusztinián azt az álláspontot képviselte, hogy az egyházi nagybirtok maradjon egyben, és ahogy a Püspöki Karnak a többsége, ő is ellenállt a földreformtörekvéseknek.

A következő pont, amiről beszélni kell, a protestánsokhoz való viszony.

Serédi Jusztinián ebben is elég merev álláspontot képviselt, ő a protestánsokkal való bármiféle együttműködést – modern szóval is mondhatjuk: az ökumenikus törekvéseket – tagadta; úgy gondolta, hogy bármiféle párbeszéd hitbeli közömbösséghez vezetne, ezért annak minden formáját elutasította. Ugyanakkor Kelemen Krizosztom igyekezett nyitni a protestánsok felé. Ennek kapcsán meg kell említeni: 1942-ben a *Pester Lloyd*-ban jelent meg „A magyarság lelki egysége felé" című írása, amelyben szorgalmazta a katolikusok és a protestánsok összefogását a magyarság érdekében. Erre a cikkre reagált Ravasz László püspök a reformátusok részéről, és Kapi Béla evangélikus püspök is. Tehát elindult egyfajta párbeszéd a protestánsok és a katolikusok között, ám ezt a hercegprímás mereven elutasította, és a római Szent Officium sem nézte jó szemmel. Valószínűleg az is súlyosbította a helyzetet Serédi szemében, hogy a Szentszék sem nézi jó szemmel ezeket a próbálkozásokat.

Ugyancsak meg kell említeni az iskolai autonómia kérdését, mivel a két világháború közötti időszakban épül ki a pannonhalmi olasz gimnázium, és más bencés iskolák fejlesztése is végbemegy. Kelemen Krizosztom az iskolai autonómia híve volt, Serédi Jusztinián inkább a központosított szervezetet helyezte előtérbe. Ez is vitapont volt közöttük. Emellett Serédi azt sem nézte jó szemmel, hogy a főapát a kormánnyal működött együtt a pannonhalmi gimnázium alapításakor. Talán úgy gondolta Serédi, hogy ezt inkább önerőből, egyházi kezdeményezésre vagy egyházi forrásokból kellett volna megvalósítani.

1944–45-ben kettejük eltérő szemlélete, személyisége megmutatkozik az eseményekben is. Az egyik ilyen a zsidók kérdése, a zsidóság üldözéséhez, deportálásához való viszony. Serédi Jusztinián többek rábeszélésére, a Püspöki Kar egy részének rábeszélésére – itt meg lehet említeni például Apor Vilmos győri püspököt is; vagy szorgalmazta egy püspöki körlevél kiadását Angelo Rotta budapesti nuncius is – végül is 1944 júniusára belemegy abba, hogy püspökkari körlevélben ítéljék el az állami üldözési politikát, a zsidóság üldözését. Ugyanakkor a körlevél végleges szövegét csak szűk körben egyeztette Serédi Jusztinián, és ebbe a szűk körbe Kelemen Krizosztom nem tartozott bele. Serédi inkább az elvi deklarációban, és emellett a kormánnyal való háttértárgyalásokban bízott, így próbálta védeni az üldözöttek jogait.

Kelemen Krizosztom ennél sokkal gyakorlatiasabb hozzáállással, ahogy már Asztrik főapát úr is említette,[3] menekülteket fogadott be a főapátságba, és sikerült megszereznie a Nemzetközi Vöröskereszt védelmét a Pannonhalmi Főapátság számára.

1944 végére, '45 elejére, amikor a nyilasok átveszik a hatalmat, Magyarországon párhuzamosan kezd létezni két hatalom: a nyilas hatalom Budapesten, és Debrecenben az új, ideiglenes nemzeti kormány. A nemzetgyűlés megalakul, az ország kettészakad, és azt lehet mondani, hogy 1944 végére szétesik az állam, és anarchikus állapot uralkodik el. Ekkor fogalmazzák meg azt a memorandumot a nyilas kormánynak, amely a dunántúli püspökök memoranduma néven vonult be a történettudományba. Ennek kezde-

3 Utalás az ugyanazon konferencián előhangzott nyitóelőadásra: Várszegi Asztrik: *David Viktor Tulman, a „vörös rabbi" a pannonhalmi főmonostor vendége a Tanácsköztársaság bukása után.* Kézirat.

ményezője Mindszenty József, akkor veszprémi püspök; részt vesz benne Shvoy Lajos székesfehérvári püspök és Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát is. Tulajdonképpen azt kérik a kormánytól, hogy ne tegye ki további felesleges véráldozatoknak az országot, ne tegyék ki további felesleges harcoknak a Dunántúlt, és kíméljék meg a lakosságot és vele az itt lévő értékeket. Ez a memorandum annyira kemény hangú volt, hogy hatására Mindszenty Józsefet és Shvoy Lajost letartóztatja a hatalom. Vannak arra vonatkozó források, hogy Kelemen Krizosztomot is le akarták tartóztatni, de ez már nem sikerült. Ez is összefüggésben áll azzal, hogy akkorra már meggyengült az állami hatalom, ezért nem sikerült végrehajtani a letartóztatást.

Ebben az 1944–45 közötti időszakban Serédi Jusztinián '44 novemberétől visszavonult Esztergomba, és onnan többet már nem mozdult ki. Onnan írta beadványait a nyilas kormánynak, próbálva segíteni az üldözötteken. Kelemen Krizosztom ugyanekkor aktívabb tevékenységet fejt ki. Részt vesz a memorandum elkészítésében, benyújtásában, illetve az üldözöttek mentésében Pannonhalmán. Ennek elismeréseképpen kapja meg később a Világ Igaza kitüntetést is.

Már említettem, hogy Kelemen Krizosztom több alkalommal benyújtotta a főapáti posztról való lemondását. Talán lehet ezt úgy – vagy úgy is – értékelni, mint egyféle „bizalmi szavazást" önmagával szemben; a Szentszék mindegyik alkalommal megerősíti azt, hogy Kelemen Krizosztom maradjon a főapáti poszton, folytassa azt a munkát, amit elkezdett. Annak ellenére, hogy a renden belül voltak konfliktusok és volt rendi ellenzéke, voltak gazdasági és egyéb problémák, különböző elképzelések a szerzetesi élettel, a szerzetesi reformmal kapcsolatban, a Szentszék kitartott Kelemen Krizosztom mellett.

Előadásom végén röviden még annyit, hogy 1945-ben Serédi Jusztinián meghal: többek között a háborús megpróbáltatások annyira megviselték a szervezetét, hogy szívrohamot kapott, és elhunyt. Az utódjelöltek között felmerült Kelemen Krizosztom neve is, a kormány jelöltjeinek a listáján szerepel, de végül is – amint tudjuk – nem ő lesz az utód, hanem 45 nyarán Mindszenty Józsefet nevezi ki a Pápa esztergomi érseknek.

Kelemen Krizosztomnak 1947-ben távoznia kell Magyarországról. Nem tudhatta, nem lehetett tudni, hogy vissza fog-e még térni, vissza tud-e térni, vagy nem, Magyarországra; 1947-től 1950-ben bekövetkezett haláláig emigrációban élt.

Azzal zárnám le az előadást, hogy a két főpap életútja példázza azt, hogy a két világháború közötti időszakban is különböző álláspontok, különböző irányzatok fogalmazódtak meg a katolikus egyház fontos és lényeges kérdéseiben. Ugyanakkor érdemes megfigyelni azt is, hogy hogyan alakult a két főpap személyes kapcsolata: ebbe a személyes kapcsolatba ágyazódtak bele az elemzett problémák.

Szerkesztői megjegyzések

Az előadó nem tudta írásban közzétenni előadását, ezért jegyzetapparátusát nem tudjuk pótolni. Itt két, viszonylag friss publikációra tett ismételten utalást:

Somorjai Ádám: *Visitatio apostolica Institutorum Vitae consecratae in Hungaria, 1927–1935. A magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációja, (Rendtörténeti Füzetek 13.),* Pannonhalma 2008. 576 lap. Ezt a munkát Szerző megrecenzálta, in: Levéltári Szemle 58 (2008/3) 94–97.

Uő: *Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát emigrációs évei (1947–1950). Különös tekintettel a Magyar Bencés Kongregáció jogfejlődésére* (Pannonhalmi apátok és főapátok 1), Budapest 2014. mely részletesen dokumentálja Kelemen Krizosztom tizenegy lemondását.

Szerző a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban kigyűjtötte Kelemen Krizosztom és Serédi Jusztinián levelezését, amelyet a jegyzetapparátusban bizonyára idézett volna. Ezzel nincs kimerítve a pannonhalmi levéltári anyag, közlésével inkább csak a figyelmet szeretnénk felhívni arra, hogy létezik ez az iktatatlan gyűjtemény is, amely eredetileg Kelemen Krizosztom főapát magánlevéltárához tartozott, és később került be a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárba. Ez – Csíky Balázs hagyatéka szerint – a következő tételekből áll:

Serédi Jusztinián levelei Kelemen Krizosztomhoz
12 darab (1922–1944)
Kelemen Krizosztom főapát iktatatlan iratai a Pannonhalmi Főapátsági Levéltárban
Időrendben

1.
Szent Anzelm professzoraként

Boríték felirata: *Serédi Jusztinián hercegprímás levelei Kelemen Krizosztomhoz, 11 darab (1922–1942).* – Más kézzel cédula: *Kelemen Krizosztom iktatatlan*

1922. december 24.	Serédi Jusztinián Rómából Kelemen Krizosztomhoz
1923. december 20.	Serédi Jusztinián Rómából Kelemen Krizosztomhoz
1926. szeptember 27.	Serédi Jusztinián Rómából Kelemen Krizosztomhoz
1927. április 16.	Serédi Jusztinián Rómából Kelemen Krizosztomhoz

2.
hercegprímásként

1932. szeptember 21.	Serédi Jusztinián Esztergomból Kelemen Krizosztomhoz
1932. november 7.	Serédi Jusztinián Esztergomból Kelemen Krizosztomhoz
1938. február 25.	Serédi Jusztinián Esztergomból Kelemen Krizosztomhoz
1938. december 30.	Serédi Jusztinián Esztergomból Kelemen Krizosztomhoz
1939. január 5.	Serédi Jusztinián Esztergomból Kelemen Krizosztomhoz
1941. január 27.	Serédi Jusztinián Esztergomból Kelemen Krizosztomhoz
1942. február 11.	Serédi Jusztinián Esztergomból Kelemen Krizosztomhoz
1944. január 15.	Serédi Jusztinián Esztergomból Kelemen Krizosztomhoz

Elhangzott: 2015-ben

SERÉDI JUSZTINIÁN JAVASLATA A MAGYAR PÜSPÖKÖK JELÖLÉSÉNEK ÚJ ELJÁRÁSÁRA 1937-BEN

HISTORIOGRÁFIAI HÁTTÉR

Serédi Jusztinián hercegprímás[1] javaslata már eddig is ismert volt, hiszen Csizmadia Andor tárgyalta az állam és az egyház kapcsolatáról szóló, 1966-ban megjelent alapvető monográfiájában.[2] Csizmadia csak a magyar levéltárak anyagát használta, és az esztergomi Prímási Levéltár iratainak alapján arra a következtetésre jutott, hogy Serédi javaslatára sosem érkezett válasz. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a vatikáni levéltárak dokumentumai cáfolják ezt az állítást. Ez újabb kiváló példája annak, hogy a 2006-ban kutathatóvá vált vatikáni iratok számos történelmi kérdést új megvilágításba helyeznek.

A KORMÁNYZÓI JOGKÖR BŐVÍTÉSE ÉS A FŐKEGYÚRI JOG

Az első világháború után felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia, és Magyarország független állam lett. Az 1918–19-es forradalmak időszaka után – a jogfolytonosság jegyében – ismét királyság lett az ország államformája, de a Habsburg uralkodó nem térhetett vissza a magyar trónra. Az államfői hatalmat kormányzó gyakorolta, akinek a királyhoz képest korlátozott jogai voltak, jogköre a köztársasági elnökökéhez állt közelebb. A kormányzó jogkörének bővítése már az 1920-as években felmerült, majd a gazdasági válság, a németországi náci hatalomátvétel és a nemzetiszocializmus térhódítása Európában az 1930-as évek elején ismét aktuálissá tették a kérdést. 1936–1937 fordulóján a jogkör bővítésének és az utódlás kérdésének újbóli felvetését több tényező is indokolta. A kormányzói tisztség mindenekelőtt alkotmányos ellensúlyt jelenthetett a szélsőjobboldal megerősödésével szemben. Horthy Miklós kormányzó már a hetvenedik évéhez közeledett, ezért rendezni kellett az utódlás kérdését is, hogy biztosítsák a politikai kontinuitást és megelőzzék egy belpolitikai válság kialakulását. A kormánypárti politikusok a titkos választójog tervezett bevezetése miatt szintén fontosnak tar-

1 Serédiről ld. Csíky Balázs: *Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások: eltérések és párhuzamok.* In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. 1. kötet. Szerk. Illés Pál Attila, Juhász-Laczik Albin. METEM, Bp., 2012. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 7/1.) 479–552. [Lásd kötetünkben, 179skk.]

2 Csizmadia Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Akadémiai, Bp., 1966. 326–327. A német nyelvű, rövidített változatban csupán egyetlen mondat szerepel a témáról, hivatkozás nélkül: Csizmadia, Andor: *Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944.* Übers. György Diósdi. Akadémiai, Bp., 1971. 147.

tották a probléma megoldását, ugyanis a titkos választójog megnövelte volna a szélsőséges pártok politikai lehetőségeit, viszont megnehezítette a parlament összetételének befolyásolását. A kormányzó jogkörének bővítéséről élénk közéleti vita bontakozott ki, amelyben jogászok és közéleti személyiségek vettek részt. A vita egyik központi témája a főkegyúri jog kérdése volt.[3]

A magyar király a hazai katolikus egyház felett főkegyúri jogot gyakorolt, amelynek leglényegesebb jogosítványai a főpapok kinevezésébe való beleszólás és az egyházi birtokok feletti vagyonfelügyelet voltak. Magyarország államformája 1920-tól újra királyság volt, azonban a trón nem volt betöltve, ami kérdésessé tette a főkegyúri jog gyakorlását. Még ha nem következtek volna is be a politikai változások, akkor is újra kellett volna tárgyalni a kérdést a Szentszékkel, mivel az 1918-ban hatályba lépett egyházi törvénykönyv megváltoztatta a kánonjogi szabályozást. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy többféle felfogás létezett a legfontosabb főkegyúri joggal, a püspökök kinevezésével kapcsolatban. A lényegi különbségek alapján két fő irányzatot különíthetünk el egymástól: az egyházi és a magyar közjogi álláspontot. A hivatalosnak tekinthető katolikus álláspont szerint a főkegyúri jog a magyar királynak mint katolikus uralkodónak az egyház pártfogása címén a Szentszéktől nyert személyes kiváltsága volt. Azaz speciális magyar királyi privilégium, amely nem a magyar királyi vagy államfői méltósághoz vagy a magyar állami szuverenitáshoz, hanem a király személyéhez volt kötve. Mivel nem volt katolikus magyar király, a főkegyúri jog visszaszállt az adományozóra, a Szentszékre. Azt nem gyakorolhatta a kormányzó és nem ruházhatta át másra az országgyűlés sem. A magyar közjogi álláspont szerint ellenben a főkegyúri jog a Szent Korona joga, a nemzet kiváltsága, amely a magyar állami szuverenitásból fakad és a magyar jogrendszer részét képezi. Akkor is fennáll, amikor a trón nincs betöltve. Az 1920. évi I. törvénycikk 13. §-a értelmében a kormányzó ugyanakkor a főkegyúri jogot nem gyakorolhatta.[4]

A magyar kormány nem kívánt konfliktust a Szentszékkel, ezért tárgyalások útján igyekezett biztosítani beleszólását a püspökök kinevezésébe. A kérdésről Klebelsberg Kuno kultuszminiszter és Pietro Gasparri bíboros államtitkár 1927. március 24-i római megbeszélésük alkalmával állapodtak meg. Gasparri bíboros a szentszéki magyar követhez intézett, olasz nyelvű, május 10-i jegyzékében pontokba foglalva rögzítette a megegyezést. Eszerint a püspöki kinevezések előtt a Szentszék bizalmas tárgyalásokat folytat a magyar kormánnyal, és a kormány a Szentszék jelöltjével szemben a politikai kifogáson kívül másfajta ellenvetést is tehet.[5] A magyar követ „accordo”-nak nevezte

3 Olasz Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944).* Akadémiai, Bp., 2007. 48–53.

4 Salacz Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború között Magyarországon.* Argumentum, Bp., 2002. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 16.) 7–9., 193–203.; Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 263–271., 322–324.; Tengely Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában.* EKF Líceum, Eger, 2011. 132–139.

5 Olasz nyelvű fogalmazványa, Gasparri bíboros saját kezű javításaival: Archivio Storico della Sezione per i Rapporti con gli Stati della Segreteria di Stato (Vatikánváros; = ASRS), Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari (= AA.EE.SS.), Ungheria, 1924–1942, pos. 25. fasc. 28. ff. 33r–34v. Magyarul több helyen közölték (a szövegek között kisebb eltérések vannak): Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 305–306., Salacz G.: i. m. 112–113., Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* 2., jav. kiadás. Pannonica, Budapest. 24–26., Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Dokumentumok. 1. köt. 1790–1944. História–MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. (História Könyvtár – Okmánytárak 2) 575–576. Németül: Csizmadia, A.: *Rechtliche Beziehungen* i. m. 118–120. Angolul: László, Leslie: *Church and State in Hungary 1919–1945.* METEM, Bp., 2004. 153–155.

a megegyezést,[6] a bíboros államtitkár szerint azonban csupán „intesa semplice" volt.[7] Az elnevezés, és az, hogy a felek a megegyezést nem hozták nyilvánosságra, hanem titokban tartották, mind arra mutatott, hogy nem született kétoldalú egyezmény, csak a Szentszék engedményeit közlő jegyzék, amit a magyar kormány köszönettel tudomásul vett.[8] Ez jelezte a két fél közötti erőviszonyokat. Magyarország az első világháború után, mint legyőzött ország, külpolitikailag elszigetelődött, ami csak az 1920-as évek második felében kezdett enyhülni.

Az intesa semplice előkészítésében részt vett Serédi Jusztinián is, aki ebben az időben a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosa volt, és aki így pontosan tisztában volt a megegyezés hátterével.[9]

A magyar kormány a bíboros államtitkár jegyzékéről kikérte Serédi elődje, Csernoch János hercegprímás véleményét. Ő többek között kifejtette, hogy a király mindig kikérte a püspökjelöltekről a prímás véleményét. Mivel a Szentszék nem nyújtott garanciát arra, hogy a prímást is meghallgatja, Csernoch azt javasolta, hogy a kormány jelentse ki az egyezményben, hogy saját jelöltjeit a magyar hercegprímással történt tárgyalás után közli bizalmasan a Szentszék követével. A külügyminiszter válaszjegyzékébe azonban ezt nem vették bele. De ha belevették volna is, akkor sem lett volna jelentősége, mivel Gasparri bíboros kijelentette, hogy az ő május 10-i jegyzékének szövegén már nem lehet változtatni.[10] Csernoch javaslata mindenesetre Serédi 1937-es beadványa előzményének tekinthető.

1937 elején a kormányzói jogkör bővítéséről kibontakozott nyilvános vitának a főkegyúri jogot érintő részéről Angelo Rotta budapesti nuncius[11] is beszámolt feletteseinek, megjegyezve, hogy a vita egyelőre pusztán elméleti, és nem lehet tudni, mi a kormány valódi szándéka, amíg be nem terjesztik az erről szóló törvényjavaslatot.[12]

---

6 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1924–1942, pos. 25. fasc. 28. f. 36r. Nagy Elek követ levele Pietro Gasparri bíboros államtitkárhoz, Róma, 1927. május 14.

7 „Deve però lo scrivente Cardinale farle notare che non è il caso di parlare di »accordo« come fa V. E. riferendosi al detto colloquio; poichè in tale conversazione non si fece altro che espone, rispettivamente, il proprio punto di vista sulla questione presa in esame; pertanto, la Nota dello scrivente in data 10 Maggio, la quale non è che l'esposizione scritta di ciò che è stato già detto scrivente non può essere suscettibile mutamenti." (ASRS AA.EE.SS. Ungheria, pos. 25. fasc. 28. f. 39r, N. 1561/27, Gasparri bíboros államtitkár jegyzéke Nagy Elek követhez, 1927. május 25. fogalmazvány); „Pochi giorni or sono V. E. mi rimise un appunto senza data e senza firma nel quale vengono indicati due numeri che si vorrebbero aggiunti all'intesa, semplice intesa, intervenuta fra la Santa Sede ed il Governo ungherese per la provvista delle diocesi vacanti in Ungheria." ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1924–1942, pos. 25. fasc. 28. f. 52r. Gasparri bíboros államtitkár levele Nagy Elek követhez, 1928. január 17. (fogalmazvány)

8 Salacz G.: i. m. 115. Így értelmezte a Szentszék is: vö. az előző jegyzettel és Luigi Maglione bíboros véleményével: ASRS, Rapporti delle Sessioni (Rapp. Sess.), 1937, n. 1379, stampa 1274, s. n. f. Maglione bíboros kézírásos állásfoglalása.

9 Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 302–303.

10 Salacz G.: i. m. 114–115., Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 307–308.

11 Angelo Rotta (1872–1965) ld. róla: Tomislav Mrkonjić: *Archivio della Nunziatura Apostolica in Ungheria (1920–1939).* In: Gli archivi della Santa Sede e il Regno d'Ungheria (secc. 15–20). Studi in memoriam del professor Lajos Pásztor archivista ungherese dell'Archivio Segreto Vaticano. A cura di Gaetano Platania, Matteo Sanfilippo, Péter Tusor. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Egyháztörténeti Kutatócsoportja, Budapest, Roma, 2008. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. Vol. 4.) 269–270.; I «fogli di udienza» del Cardinale Eugenio Pacelli Segretario di Stato. Vol. I (1930). A cura di Sergio Pagano, Marcel Chappin, Giovanni Coco. Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, 2010. 479.

12 ASRS. AA.EE.SS. Ungheria, 1936–1938, pos. 70. fasc. 53. ff. 62v–63v. Rotta jelentése, Budapest, 1937. február 3.

Az alkotmányjogászok egy része amellett érvelt, hogy a kormányzó is gyakorolhassa a főkegyúri jogot, mások viszont ezt határozottan ellenezték. Többen felvetették, hogy konkordátumot kellene kötni a Szentszékkel.[13] Az ellenzők szerint a katolikus főpapok kinevezése olyan jogosítvány, amelyet a király is csak a koronázás után gyakorolhatott, így azt a kormányzóra nem lehet átruházni. A történelmi előzményekre való hivatkozással szemben azzal érveltek, hogy az 1920-ban létrehozott kormányzói tisztség különbözött a korábbiaktól, ráadásul Horthy Miklós kormányzó nem katolikus, hanem református. A főkegyúri jogot csak a Szentszék engedményéből lehetett volna gyakorolni, viszont annak megadására alig látszott esély.[14]

A kormány, számolva a reális lehetőségekkel, megelégedett a főkegyúri jog fenntartásának deklarálásával, ugyanakkor felkérte a hercegprímást, hogy tárgyaljon a Szentszékkel. Serédi jó kapcsolatban volt a kormánnyal, és korábban is volt közöttük együttműködés. 1933-ban, a győri püspöki szék betöltése kapcsán a miniszterelnök kijelentette előtte, hogy „a kormánynak az a szándéka, hogy a hercegprímással teljes egyetértésben járjon el" a püspöki székek betöltésének ügyében. Ennek megfelelően került sor a hercegprímás és a kultuszminiszter között az intesa semplicében említett bizalmas tárgyalásokra.[15] A kormány az intesa semplice módosítását szerette volna elérni, Rotta nuncius szerint pedig Serédi azon fáradozott, hogy a módosítással ne avatkozzanak a Szentszék hatáskörébe, és így elkerüljék a konfliktust.[16] Ugyanakkor a hercegprímásnak is érdekében állt, hogy a főpapok kinevezésének folyamatában erősítse pozícióját a nunciussal szemben.[17]

Serédi Rómába küldése a kormány álláspontjának megmagyarázására több szempontból is ügyes lépés volt. A hercegprímás nemzetközileg ismert kánonjogászként[18] nem csak a magyar kormánnyal állt jó kapcsolatban, hanem a pápát, a bíboros államtitkárt és a Szentszék más vezetőit is személyesen ismerte, hiszen – kisebb megszakításokkal – közel húsz évig élt Rómában. Amikor 1922-ben Achille Rattit XI. Piusz néven pápává választották, Serédi így írt bencés barátjának, Balogh Albinnak: „Az új pápa Őszentségét is jól ismerem. Mikor a háború alatt a Vatikánban laktam, majdnem mindennap találkoztunk és beszélgettünk egymással."[19] A hercegprímás tehát jelentős befolyással rendelkezett a világegyház központjában.

13 Salacz G.: i. m. 204–206.; Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 325–326.; Olasz L.: i. m. 52.

14 A legitimista és katolikus álláspont legújabb összefoglalása: Szabó István: *A királyi főkegyúri jog kérdése a két világháború közötti Magyarországon.* Iustum Aequum Salutare 6. (2010) 1. sz. 103–117.

15 ASRS Rapp. Sess., 1937, n. 1379, stampa 1274. Relazione, Agosto 1937, 8.

16 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937, pos. 72. fasc. 54. f. 9r. Rotta nuncius jelentése, Budapest, 1937. május 31.

17 Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 326.

18 Serédi kánonjogászi tevékenységéről az újabb külföldi szakirodalomból ld. Linage Conde, Antonio: *El cardenal benedictino Justiniano Serédi y la codificación canónica.* In: Homenaje al professor Alfonso García-Gallo. Vol. 1. Servicio de Publ. Univ. Complutense, Madrid, 1996. pp. 241–254.

19 Főapátsági Könyvtár, Pannonhalma, Bk 634/II. 5b. Serédi Jusztinián levele Balogh Albinnak, Róma, 1922. február 25.

SERÉDI JUSZTINIÁN JAVASLATA

Serédi 1937. június 8-án érkezett Rómába, ahol másfél hetet töltött, majd június 17-én érkezett vissza Budapestre.[20] Előterjesztését június 15-én írta meg. Ebben megismételte mindazt, amire szóban is felhívta a bíboros államtitkár figyelmét: a magyar kormány és a magyar nemzet kívánsága, hogy tekintettel a magyar királyoknak és a nemzetnek az egyház iránti érdemeire, a magyar kormány a hercegprímással együtt – miként lényegében eddig is történt –, a magyar kormánynak megadott vétójog fenntartása mellett vehessen részt az érsekek, a megyéspüspökök, a tábori püspök és az utódlási joggal felruházott koadjutorok kinevezésénél a jelöltek javaslatba hozásában mindaddig, amíg az apostoli király a főkegyúri jogot nem gyakorolhatja. Mindez természetesen nem jelenti a főkegyúri jog igénylését, amely az apostoli magyar királyok számára van fenntartva. A hercegprímás a következő eljárást javasolta: Érseki vagy püspöki szék megüresedése esetén a magyar kormány közölje a hercegprímással legalább három egyházi személy nevét, akiket szívesen látna a megüresedett főpapi székekben. Ezek közül a hercegprímás elveti azokat, akik nem felelnek meg az egyházi feltételeknek, és a kormánnyal együtt új javaslatokkal élhet. Ezt követően a kormány a nunciatúrán keresztül közli a neveket, az életrajzokat és a szükséges információkat a Szentszékkel. A Szentszék természetesen választhat más, a javasoltak között nem szereplő személyeket is. Amennyiben a Szentszék a javasolt személyek közül nevez ki valakit, a magyar kormány nem gyakorolhatja vétójogát, ha azonban más személyt nevez ki, a kormány élhet vétójogával. Ez a szabály nem vonatkozna az esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása kinevezésére, sem pedig az üresedésben lévő prímási székre történő más kinevezésre. Ezekben az esetekben a magyar kormány nem nevezhetne meg jelölteket, azonban gyakorolhatná vétójogát. Az eljárást érintő minden kérdésben úgy a magyar kormányt, mint a hercegprímást és a nunciust titoktartási kötelezettség terheli. Serédi azzal érvelt javaslata mellett, hogy amennyiben a Szentszéknek nincsen ellenvetése az ajánlott eljárás ellen, az egyház vagy a magyar kormány elleni támadás esetén a hercegprímás nyilatkozatot tehetne közzé, miszerint a magyar püspökök kinevezésére – a főkegyúri jog gyakorlása nélkül – a magyar kormánynak a hercegprímással együtt van bizonyos tényleges befolyása.[21]

Az Államtitkárságon három héten belül megfogalmazták Serédi beadványára a választ. Ebben a bíboros államtitkár biztosította a hercegprímást, hogy alaposan megfontolták beadványát, amely egy igen kényes témát érint. Pacelli bíboros emlékeztetett arra, hogy 1919 után a Szentszék a kérdésről többször tárgyalt a magyar kormánnyal, és 1927-ben megegyezés is született. Maga a Szentszék a háború utáni konkordátumok megkötésekor kialakított egy gyakorlatot, amely immár elvi jelentőségre tett szert. A Szentszék ugyanakkor jóindulattal viseltetik Serédi beadványának indokaival szemben, amit már az intesa semplicével is kifejezett. Tekintetbe véve a téma kényes voltát és az egyre jobban terjedő nacionalizmust, nagyon fontos, hogy a Szentszék a legnagyobb körültekintéssel járjon el, és előre biztosítsa magát a más nemzetek részéről felmerülő esetleges igényekkel szemben. Mindezeket figyelembe véve a bíboros államtitkár arra

20 Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 326–327.; Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós naplójegyzetei: Serédit ezúttal nem kísérte el útjára bizalmasa, Esty Miklós sem.

21 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937–1948, pos. 74. fasc. 55. ff. 3r–4v. Serédi levele Pacelli bíboros államtitkárhoz, Róma, 1937. június 15. (1. sz. dokumentum). Fogalmazványa megtalálható: Prímási Levéltár, Esztergom, 9803/1941.

kérte Serédit: fontolja meg a megbeszélések elhalasztását egy következő találkozóig, amikor lehetőség lesz a beadvány és a Szentszék észrevételeinek összeegyeztetésére.[22] Ezt a választervezetet azonban nem küldték el, mivel a jelzett halasztás helyett végül mégis érdemben tárgyalták a hercegprímás beadványát.

Egy, az Államtitkárságon készült belső feljegyzés arra figyelmeztetett, hogy a Szentszék Serédi javaslata szerint ugyan szabadon elvetheti a jelölteket, a gyakorlatban azonban igen nehéz lenne visszautasítani a hercegprímás és a kormány által javasolt személyeket. Más államokkal szemben viszont a Szentszék nem tudná megindokolni a Szent Korona jogaira hivatkozva esetleg megadott engedményt. Vajon nem lenne-e ez az engedmény a jogok hallgatólagos elismerése? – teszi fel a kérdést a feljegyzés készítője.[23] Egy másik belső feljegyzés amellett érvelt, hogy Serédi beadványát tárgyalja meg a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának ülése. Egyrészt hangsúlyozta, hogy amikor a magyarországi püspöki kinevezések problémája először felmerült, akkor is megvitatták az ülésen, másrészt rámutatott, hogy nagyon komoly kérdésről van szó, amely veszélyeztetheti a Szentszék szabadságát, mert más nemzetek is követelhetik a Magyarországnak megadott engedményt. Mindez romba döntheti az Államtitkárságnak az előző években végzett munkáját, amelynek célja a Szentszéket megillető szabadság visszaszerzése volt. Az engedmény megadása végül az egyre terjedő heves nacionalizmust is felszítaná.[24]

Az Államtitkárság kikérte Giacomo Violardónak, a lateráni egyetem kánonjogász professzorának véleményét is.[25] Ő három pontban sorolta fel észrevételeit. Egyrészt a Serédi által javasolt eljárásban kizárólag magyar tényezők vennének részt. Márpedig az apostoli nuncius által gyakorolt hatásköröknek a hercegprímáshoz juttatását Violardo nagyon súlyos lépésnek tartotta. Ráadásul a magyar kormány gyakran kinyilvánította már szándékát, hogy a hercegprímással tárgyaljon a nuncius hatáskörébe tartozó témákról. Például 1933-ban, Fetser Antal győri püspök halálakor maga a miniszterelnök sietett közölni a hercegprímással, hogy a kormánynak szándékában áll vele összhangban eljárni az új győri püspök kinevezésénél. Másrészt a még érvényben lévő eljárásról való lemondásnak szintén súlyos hatásai lehetnek más kormányok tekintetében, amelyek felhasználhatnák a Magyarországnak tett esetleges engedményeket, hogy hasonló elbánást igényeljenek. Bármi legyen is az apostoli királyt megillető főkegyúri joggal, az biztos, hogy a jelenlegi helyzetben a magyar kormány nem gyakorolhatja a főkegyúri jogot, és ezért a magyar püspökök kinevezésére az általános szabályok vonatkoznak. Harmadrészt Magyarország átmeneti helyzetben van. Amennyiben lesz valamikor megkoronázott apostoli királya, a Szentszék biztosan meg fogja vizsgálni, hogy milyen jogok illetik meg. Mindezek figyelembevételével a kánonjogász azt javasolta, hogy halasszák el a Serédi javaslatáról való döntést. Ez gyakorlatilag elutasítást jelentett.[26]

A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának bíborosi ülése 1937. szeptember 16-án tárgyalta a hercegprímás javaslatát. Az ülésen részt vett Gennaro Granito Pignatelli

22 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937–1948, pos. 74. fasc. 55. f. 11r-v. Választervezet Serédinek az Államtitkárságtól, Vatikán, 1937. augusztus 6.

23 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937–1947, pos. 74. fasc. 55. f. 12r. Belső, dátum nélküli feljegyzés, talán Domenico Tardini kézírása.

24 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937–1947, pos. 74. fasc. 55. f. 13r. Belső feljegyzés, gépirat.

25 Giacomo Violardo (1898–1978) lásd róla: http://webdept.fiu.edu/~mirandas/bios1969.htm (letöltés: 2015. 08. 31.)

26 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937–1947, pos. 74. fasc. 55. ff. 19r., 20r., 21r. Mons. Violardo állásfoglalása.

di Belmonte bíboros, a bíborosi kollégium dékánja, a Ceremoniális Kongregáció prefektusa,[27] Camillo Laurenti bíboros, a Rítuskongregáció prefektusa,[28] Pietro Fumasoni Biondi bíboros, a Hitterjesztési Kongregáció prefektusa,[29] Federico Tedeschini,[30] Enrico Sibilia,[31] Francesco Marmaggi[32] és Luigi Maglione[33] bíborosok, valamint Eugenio Pacelli bíboros államtitkár. Írásban küldte el véleményét Raffaele Carlo Rossi, a Konzisztoriális Kongregáció titkára.[34] A bíborosok szinte egyhangúlag elutasították Serédi javaslatát, csak Pacelli bíboros államtitkár és Maglione bíboros ütött meg engedékenyebb hangnemet vele szemben. A legélesebben a magyar kormány vétójogát vetették el. Rossi bíboros azt is felvetette, hogy valószínűleg minden esetben gyakorolnák a vétójogot, ha a Szentszék nem a kormány és a hercegprímás által közösen meghatározott jelöltek közül választana. Fumasoni Biondi bíboros „méltatlannak" nevezte a javaslatot, amely „nem védi meg az egyház jogait" és amely alapján a kormány és a hercegprímás választaná a püspököket, nem a pápa. Tedeschini bíboros csodálkozását fejezte ki, hogy egy kánonjogász, mint Serédi, aki a Szentszék híve, hogyan terjeszthet elő ilyen beadványt. Kritizálták, hogy a nunciust kihagynák a püspökök kiválasztásából: Rossi bíboros szerint csak a postás szerepét szánnák neki. Figyelmeztettek továbbá, hogy a javaslat elfogadása veszélyes lehet más államok szempontjából, amelyek hasonló követelésekkel állhatnának elő. Többen hangsúlyozták annak veszélyeit, hogy a javaslat a kormány és a hercegprímás jó viszonyára épített. A köztük keletkező konfliktus esetén a kormány nem kérdezné meg a hercegprímást, és az eljárás zátonyra futna. A magyar politikában erős a protestáns befolyás, és a kormány hozzáállása könnyen változhat. Ha pedig már nem Serédi lesz a hercegprímás, akkor akár egy, a magyar érdekeket a Szentszék érdekei elé helyező főpap is jöhet utána. Összességében tehát úgy látták, hogy a javaslat a kormány érdekeit tükrözi. Fumasoni Biondi és Rossi bíborosok a magyar egyházi állapotokat is kritizálták: a főúri gondolkodású és életmódú püspököket, akik alig végeznek apostoli munkát és nem mennek a nép közé. Rossi bíboros szerint ezt a „magyar mentalitást" tükröznék vissza a püspöki jelölések. Maglione bíboros figyelmeztetett arra, hogy bár Serédi a magyar királyok még létező, és csupán felfüggesztett főkegyúri jogáról ír, a főkegyúri jogról nem döntött a Szentszék, ezért semmi olyat ne mondjanak, ami közvetve vagy közvetlenül behatárolná a Szentszék jövőben kialakítandó álláspontját.[35] Pacelli bíboros államtitkár azonban sokkal megengedőbb volt Serédi javaslatával szemben, mint bíboros kollégái. Hosszú és részletes fejtegetés után kijelentette, hogy a hercegprímás javaslata két feltétellel elfogadható: az egyik, hogy nem hozzák nyilvánosságra, azért hogy más országok ne követelhessenek hasonló szabályozást maguknak, és ne tudjanak erre mint precedensre hivatkozni. A másik feltétel, hogy ne beszéljenek a kormány vétójogáról. Ez nyilvánvalóan pontatlan megfogalmazás, mivel ha a kor-

27 Gennaro Granito Pignatelli di Belmonte (1851–1948), lásd róla: I fogli di udienza i. m. Vol. 1, 433.; Acta Apostolicae Sedis 29. (1937) 11.

28 Camillo Laurenti (1861–1938), lásd róla: I fogli di udienza i. m. Vol. 1, 444.

29 Pietro Fumasoni-Biondi (1872–1960), lásd róla: I fogli di udienza i. m. Vol. 1, 427.

30 Federico Tedeschini (1873–1959), lásd róla: I fogli di udienza i. m. Vol. 1, 495.

31 Enrico Sibilia (1861–1948), lásd róla: I fogli di udienza i. m. Vol. 1, 487.

32 Francesco Marmaggi (1876–1949), lásd róla: I fogli di udienza i. m. Vol. 1, 453.

33 Luigi Maglione (1877–1944), lásd róla: I fogli di udienza i. m. Vol. 1, 452.

34 Raffaele Carlo Rossi (1876–1948), lásd róla: I fogli di udienza i. m. Vol. 1, 478.

35 ASRS Rapp. Sess., 1937, n. 1379, stampa 1274, s. n. f. Az 1937. szeptember 16-i ülés jegyzőkönyve, mellékelve Pacelli, Rossi és Maglione bíborosok kézírásos állásfoglalása.

mány, a Szentszék megkeresésére, kifejti ellenvetéseit a jelöltekkel szemben, még fenn van tartva a Szentszéknek, hogy ellenőrizze és értékelje azokat. Ezért több konkordátum, például a badeni és a német birodalmi konkordátum, kifejezetten tartalmazza, hogy a megkérdezés nem jár vétójoggal az állam részéről.[36] Maglione bíboros, aki szintén engedékenyebb véleményen volt, megjegyezte, hogy az intesa semplicének csak bizonyos részei változnának, más feltételei azonban változatlanul maradnának. A hercegprímás részvétele a jelölés folyamatában garancia lenne arra, hogy kizárják a pártpolitikai szempontokat. A hercegprímás egy új szerepkört kapna, amely nem lenne joghatóság és nem sértené jobban a Szentszék szabadságát, mint a magyar kormánynak már korábban megadott engedmény.[37]

A bíborosok ülésének véleményét, néhány módosítással, jóváhagyta XI. Piusz pápa, és azt pontokba foglalva közölték Rotta nunciussal. Először is emlékeztettek az intesa semplicére. Másrészt nem volt ellenvetésük azzal szemben, hogy a hercegprímás magától, a kormánnyal együttműködve, részt vegyen a püspökjelöltek kiválasztásában, akiket az intesa semplicében említett előzetes tárgyalások során javasolnak a Szentszék képviselőjének. A hercegprímásnak ez a személyes és bizalmas együttműködése hasznos, amennyiben felvilágosítja és befolyásolja a kormányt egy annyira kényes egyházi kérdésben.

Mindez azonban nem jelent kötelezettséget a Szentszék részéről. A Szentszék választhat a püspöki székekre olyan egyházi személyeket, akiket nem javasoltak. A kormány esetleges megkérdezése arról, hogy van-e a jelöltekkel szemben politikai kifogása, természetesen nem létesít vétójogot. A püspöki székek betöltésének ezt az eljárásrendjét próbaképpen alkalmaznák, nem vonatkozna a hercegprímás, az esztergomi érsek kinevezésére és az üresedésben lévő esztergomi érseki szék más módon való betöltésére, valamint titokban kellene maradnia. Megbízták a nunciust, hogy szóban közölje mindezeket a hercegprímással.[38] A kísérőlevélben felkérték Rotta nunciust, hogy teljesen szabadon vizsgálja meg a kérdést és közölje észrevételeit az Államtitkársággal.[39]

A nuncius először egy jelentésben fogalmazta meg véleményét, de azt végül nem küldte el, hanem személyesen fejtette ki észrevételeit az Államtitkárságon, amelyről egy rövid feljegyzést is átadott. Rotta nem hitte, hogy Serédi a válaszban foglaltakat valódi engedménynek fogja tekinteni. Szerinte a hercegprímásnak szánt közlés nem eléggé világos megfogalmazású, ebből következően a különböző pontok nincsenek összefüggésben egymással, így félreértésre ad alkalmat. Nincs ellenvetés azzal szemben, hogy a hercegprímás személyes és magánjellegű megbeszéléseket folytasson a kormánnyal, de ez nem új engedmény, hiszen ilyen együttműködés eddig is létezett. Annak elismerése, hogy ez az együttműködés hasznos lehet, nem jár azzal, hogy jogi jelleget adnak neki, mert ez csupán a tény elismerése. Ellentmondás van a hetedik és az azt megelőző pontok között, mivel az előző pontok nem adnak engedményt, a hetedik viszont egy nem létező új eljárás feltételeit rögzíti. Felesleges azt írni, hogy az új eljárás nem vonatkozik az esztergomi érsekre, hiszen ha üresedésben van az esztergomi érseki szék,

36 Uo. Voto dell'E.mo Card. Pacelli (saját kezű fogalmazvány). A Pacelli bíboros által hivatkozott konkordátumok rendelkezéseit ld. Acta Apostolicae Sedis 25 (1933) 185, 193, 410.

37 Uo. Voto dell'E.mo Card. Maglione (saját kezű fogalmazvány).

38 Archivio Apostolico Vaticano (Vatikánváros; = AAV), Archivio della Nunziatura in Ungheria (= Arch. Nunz. Ungheria), b 54. fasc. 3. ff. 600r–601r. Pacelli bíboros államtitkár utasítása Rotta nunciusnak, Vatikán, 1937. szeptember 21. (2. számú dokumentum).

39 AAV Arch. Nunz. Ungheria, b. 54. fasc. 3. f. 605r. Pizzardo érsek levele Rotta nunciusnak, 1937. szeptember 23.

akkor a hercegprímás nem tárgyalhat a kormánnyal. Akkor nincs ellentmondás, ha úgy tekintjük, hogy az új eljárás az intesa semplice módosítása, amely nem tesz különbséget az esztergomi érseki szék és más püspökségek betöltése között. A magyar kormány azonban nem mondana le arról, amit már egyszer engedélyezett neki a Szentszék. Rotta szerint a közlés módja sem volt megfelelő: aggódott amiatt, hogy Serédi a nuncius közvetítésével kapott választ kevéssé udvariasnak fogja tartani és a bizalom hiányának fogja tekinteni. Azt javasolta tehát, hogy közvetlenül a hercegprímáshoz intézett bizalmas levélben magyarázzák meg az Államtitkárság negatív válaszát, hogy elkerüljék a jövőbeni félreértéseket.[40] A nuncius észrevételeit az Államtitkárság lényegében elfogadta, csupán a közlés módja miatti aggodalmát tartották túlzottnak. Rotta megvárta felettesei utasítását, mielőtt visszautazott volna Magyarországra.[41] Hamarosan írásban is értesítették, hogy a bíboros államtitkár érdekesnek találta megjegyzéseit, és felkérte, hogy azokat egy részletes jelentésben fejtse ki.[42]

Rotta csak azt követően kívánta megírni jelentését, hogy beszélt Serédivel. Kettejük találkozójára 1937. november 13-án került sor, és több mint egy óráig tartott.[43] A nuncius hangsúlyozta, hogy Magyarország már kapott engedményt: az intesa semplice értelmében kifejtheti kívánságát a püspökjelöltekkel kapcsolatban. A Szentszék ennél nem kíván tovább menni, egyrészt nehogy sérüljön a szabadsága, másrészt pedig mert veszélyes precedenst teremthetne más kormányok számára. Az ilyen kérdéseket ugyanis nem lehet titokban tartani. A javasolt eljárásrend, amelyben a kormány megfogalmazhatja kívánságait, nem fogadható el a Szentszék számára, mert a szabályozás ugyan nem teremtene jogi kötelezettséget, de a morális kötelezettség akadályozná a püspökök szabad kinevezését. Ez a prezentációs jog burkolt formája lenne. Azonban amint eddig sem volt tilos, úgy a jövőben sem lesz az, hogy a kormány, ha szükségesnek tartja, előzetes megbeszéléseket folytasson a hercegprímással a kívánt jelöltek kiválasztásáról, és a hercegprímás számára sem tilos, hogy részt vegyen ezeken a megbeszéléseken. Sőt hasznos és a kormány érdekében áll, hogy ezt tegyék, mert így nagyobb valószínűséggel fogja a Szentszék a javasolt jelöltet választani. Ennek azonban magánkezdeményezésből kell történnie, a Szentszéknek pedig joga van figyelmen kívül hagyni a kormány és a hercegprímás közötti előzetes tárgyalásokon előadott neveket. Serédinek is megfelelt, hogy a kormány és a hercegprímás közötti tárgyalásokat a Szentszék komolyan veszi. Ahogy a nuncius számított rá, a hercegprímás tudomásul vette a Szentszék magatartásának indokait, és arra a következtetésre jutott, hogy az egyetlen megoldás, ha úgy folytatják, ahogy eddig volt, még ha gyakorlati okokból nem szívesen fogadta is ezt el. Rotta ezzel megoldottnak tekintette a kérdést.[44] Az Államtitkárságon is így gondolhatták, mert a nuncius jelentését ad acta tették.[45]

40 AAV Arch. Nunz. Ungheria, b. 54. fasc. 3. ff. 615r–616v. Rotta nuncius el nem küldött jelentése, Róma, 1937. október 4.; ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937–1947, pos. 74. fasc. 55. f. 27r. Rotta nuncius észrevételei, Róma, 1937. október 6.; ff. 30r–31r. Giuseppe Pizzardo érsek levele Pacelli bíboros államtitkárhoz, 1937. október 8. (3. sz. dokumentum).

41 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937–1947, pos. 74. fasc. 55. f. 41r. Kézírásos belső feljegyzés.

42 AAV Arch. Nunz. Ungheria, b. 54. fasc. 3. f. 607r-v. Pizzardo érsek levele Rotta nunciusnak, 1937. október 23.

43 Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós naplójegyzetei.

44 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937–1947, pos. 74. fasc. 55. ff. 43r–44v. Rotta jelentése, Budapest, 1937. november 15. (4. sz. dokumentum).

45 Az ügy 1939-ben folytatódott, de az erre vonatkozó vatikáni források jelenleg nem kutathatóak.

A KORMÁNYZÓI JOGKÖR BŐVÍTÉSÉRŐL SZÓLÓ TÖRVÉNY

Serédi bíboros még nem érkezett haza Rómából, amikor 1937. június 17-én Darányi Kálmán miniszterelnök beterjesztette a parlamentnek a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló törvényjavaslatot.[46] A javaslat 6. szakasza a „magyar király főkegyúri jogáról" rendelkezett. A korábbi szövegváltozatokban még a „magyar királyi főkegyúri jog" kifejezés szerepelt, amelyet a hercegprímás is meg kívánt változtatni.[47] A két kifejezés ugyanis a főkegyúri joggal kapcsolatos – fentebb ismertetett – különböző felfogásokat tükrözte. A törvényjavaslatba bekerült változat a hivatalos katolikus felfogásnak megfelelő volt, amely a főkegyúri jogot a király személyéhez kötődő jognak tekintette. A javaslat indoklása azonban inkább a másik, a magyar közjogi felfogást tükrözte, amit Glattfelder Gyula csanádi püspök szóvá is tett a Felsőház közjogi bizottságának ülésén.[48] Az indoklás Hunyadi János kormányzó példájára hivatkozva kijelentette, hogy a főkegyúri jog a magyar közjog szerint a még meg nem koronázott királyt is megilleti. A főkegyúri jog fennáll, és annak gyakorlása a katolikus főpapok magyarországi közjogi állása miatt is kívánatos volna. A kormányzót azért nem ruházzák fel a főkegyúri joggal, mert nem volna célszerű a Szentszékkel való előzetes megegyezés nélkül, egyoldalúan szabályozni a kérdést.[49]

A Felsőház közjogi bizottságának ülésén, 1937. július 5-én egyedül Glattfelder Gyula csanádi püspök szólalt fel a katolikus főpapok közül. Bár kijelentette, hogy a saját nevében beszél, felszólalása mégsem tekinthető csupán magánvéleménynek, hiszen a magyar katolikus püspöki kar meghatározó tagja volt. A törvényjavaslat indoklásával szemben kifejtette, hogy nem érzi, hogy közjogi hátrányok erednének a főkegyúri jog szüneteléséből. A főkegyúri jog eredete a magyar király egyházvédő tiszte. Lehetetlen volna, hogy ez a jog, amely az egyház legelemibb érdekeit érinti, „a parlamenti kormányzat eshetőségeinek legyen kiszolgáltatva". Ha újból lesz apostoli magyar király, akkor ezen a téren is helyreállíthatja a jogfolytonosságot. Másrészt a katolikus egyház a nemzeti és állami érdekeket figyelembe veszi a püspökök kinevezésénél. Más országokban sem lehetett többet elérni, mint hogy a főpapi kinevezések előtt a Szentszék megkérdezze a kormányt, van-e a jelölttel szemben politikai kifogása.[50] Ezután tért rá Glattfelder püspök beszédének azon részére, amely témánk szempontjából a legérdekesebb: „Nekem nincsen hiteles és biztos információm, nem tudom, miféle tárgyalások folytak vagy vannak esetleg folyamatban erre a kérdésre vonatkozólag a Szentszékkel, s kijelentem, hogy semmiféle megbízásból nem szólaltam fel, hanem tisztán és kizárólag a magam elgondolását mondottam el. Mondom, nem vagyok biztosan és hitelesen informálva, de azt látom, hogy a Szentszék ezeknek a kérdéseknek tárgyalásánál is a legnagyobb előzékenységgel és lojalitással jár el Magyarországgal szemben, sőt Magyarországgal szemben talán kivételes módon."[51] A püspök szerint a kormánynak ezt a jóindulatot kellene az ország javára gyümölcsöztetnie. Glattfelder szavai arra utalnak, hogy terjedtek hírek a Szentszékkel folytatott tárgyalásokról. Serédi javaslatáról valószínűleg tudott a csanádi

46 Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 327., Olasz L.: i. m. 56.

47 Prímási Levéltár, Esztergom, 9803/1941.

48 Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai. 5. kötet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1937. 483–485.

49 Uo. 377–378.

50 Uo. 484.

51 I. h.

püspök, azonban a Szentszékkel való egyeztetést a hercegprímás teljesen magának tartotta fenn, és ekkor még a vatikáni válasz sem volt ismert. Glattfelder azt a Magyarországon általános elterjedt nézetet hangoztatta, hogy a Szentszék különleges jóindulattal viseltetik az ország iránt.

Darányi Kálmán miniszterelnök a bizottsági ülésen a csanádi püspök felszólalására reagálva megerősítette a törvényjavaslat indoklásban foglaltakat, miszerint a kormány tisztában van azzal, hogy a főkegyúri jog kérdésében „csak a Szentszékkel teljes harmóniában lehet valamit elérni", és arra törekszik, hogy ez a harmónia létrejöjjön.[52]

A magyar kormány tehát megelégedett azzal, hogy a kormányzói jogkör kiterjesztéséről szóló törvényjavaslatban elvi deklarációt tegyen arról, miszerint a magyar király főkegyúri joga annak ellenére fennáll, hogy a kormányzó a főkegyúri jogot nem gyakorolja.[53] Ugyanakkor a magyar kormány bele kívánt szólni főpapi kinevezésekbe, tekintettel arra, hogy a katolikus főpapok Magyarországon fontos politikai és társadalmi szereplők voltak, akik közjogi jogosítványokkal is rendelkeztek. Ezt viszont úgy akarta elérni, hogy a Szentszékkel ne kerüljön konfliktusba, és ne romoljon meg a világegyház központjával fenntartott jó viszony.

Serédi vatikáni tárgyalásaira és javaslatának benyújtására a kormányzói jogkör tervezett kibővítése adott alkalmat, a javaslatban mégsem a kormányzóval, hanem a magyar kormánnyal való egyeztetésről esett szó, ahogy az 1927-es intesa semplice sem tesz említést a kormányzóról. A viták ellenére Magyarországon mindenki belátta, hogy Horthy nem gyakorolhatja a főkegyúri jogot. Közvetve azonban volt beleszólása a főpapi kinevezésekbe. A kormány és a hercegprímás a jelöltekről minden esetben egyeztetett a kormányzóval, és Horthy több esetben meghatározóan befolyásolta a végleges döntést.

Magyarországon tényként kezelték, hogy a magyar király főkegyúri joga fennáll, csak szünetel, amíg a trón nincs betöltve. Ezzel szemben – ahogy arra Luigi Maglione bíboros is felhívta a figyelmet a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának ülésén – a Szentszék nem döntött arról, hogy a főkegyúri jog 1918 után is fennáll-e. Ezt nem csak a politikai változások, hanem az 1918-ban hatályba lépett egyházi törvénykönyv is befolyásolta.

PÜSPÖKI KINEVEZÉSEK A GYAKORLATBAN

Végigtekintve a Serédi hercegprímási működése idején történt püspöki kinevezéseket (lásd a mellékelt táblázatot) látható, hogy a gyakorlatban a Szentszék általában elfogadta a magyar kormány jelöltjeit.

52 Uo. 486.

53 1937. évi XIX. tc. 6. §.

Püspöki kinevezések Serédi Jusztinián hercegprímási működése idején[54]

év	püspöki szék	Serédi jelöltjei	a magyar kormány jelöltjei	a pápa által kinevezett
1929	tábori püspökség	nincs adat	1. Folba János 2. Hász István	Hász István
1933	győri püspökség	1. Breyer István 2. Drahos János 3. Tóth Tihamér	1. Hász István 2. Bedy Vince 3. Madarász István 4. Wéber Pál	Breyer István
1937–1939	hajdúdorogi püspökség	nincs adat	1. Dudás Miklós 2. Takács Bazil	Dudás Miklós
1938–1939	veszprémi püspökség[55]	nincs adat	1. Madarász István 2. Hamvas Endre 3. Tóth Tihamér 4. Apor Vilmos	Tóth Tihamér
1939	veszprémi püspökség	1. Czapik Gyula 2. Kriston Endre 3. Apor Vilmos	1. Czapik Gyula 2. Apor Vilmos 3. Kriston Endre	Czapik Gyula
1939	szombathelyi püspökség	1. Grősz József 2. Kriston Endre 3. Apor Vilmos	1. Grősz József 2. Luttor Ferenc 3. Apor Vilmos	Grősz József
1939	kassai püspökség	1. Madarász István 2. Meszlényi Zoltán 3. Kriston Endre	1. Madarász István 2. Meszlényi Zoltán	Madarász István
1939	rozsnyói püspökség	1. Bubnics Mihály 2. Sipos István	1. Bubnics Mihály 2. Sipos István	Bubnics Mihály
1940–1941	győri püspökség	1. Luttor Ferenc 2. Rogács Ferenc 3. Meszlényi Zoltán	1. Luttor Ferenc 2. Kriston Endre 3. Apor Vilmos 4. Iványi János 5. Rogács Ferenc 6. Meszlényi Zoltán	Apor Vilmos
1941–1942	szatmári püspökség	nincs adat	1. Luttor Ferenc 2. Subik Károly 3. Pakocs Károly 4. Schriffert Béla	Scheffler János
1942	váci püspökség	Ibrányi Ferenc	Luttor Ferenc	Pétery (Petro) József
1942	kalocsai érsekség	1. Glattfelder Gyula 2. Grősz József 3. Meszlényi Zoltán	1. Glattfelder Gyula 2. Kriston Endre 3. Grősz József	Glattfelder Gyula

54 Forrás: Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 329–344.; Salacz G.: i. m. 157–186.; Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós naplójegyzetei, 1942. november 3.

55 Utódlási joggal bíró segédpüspök jelölése.

év	püspöki szék	Serédi jelöltjei	a magyar kormány jelöltjei	a pápa által kinevezett
1943	kalocsai érsekség	nincs adat	1. Czapik Gyula 2. Grősz József 3. Meszlényi Zoltán	Grősz József
1943	egri érsekség	nincs adat	1. Kriston Endre 2. Czapik Gyula 3. Kelemen Krizosztom	Czapik Gyula
1943–1944	veszprémi püspökség	1. Meszlényi Zoltán 2. Hamvas Endre	1. Kovács Sándor[56] 2. Mátrai Gyula	Mindszenty József
1943–1944	szombathelyi püspökség	1. Kovács Sándor 2. Hamvas Endre 3. Mátrai Gyula	1. Hamvas Endre 2. Meszlényi Zoltán	Kovács Sándor
1943–1944	csanádi püspökség	Kovács Sándor	nincs adat	Hamvas Endre

A győri püspöki szék betöltése 1933-ban fordulópontot jelentett, amennyiben a kormánynak be kellett látnia, hogy a hercegprímás ellenében nem tud senkit püspökké kineveztetni. A pápa ugyanis a kormány jelöltjei helyett a Serédi által ajánlott Breyer Istvánt nevezte ki. Ettől kezdve a kormány igyekezett megegyezni a hercegprímással.[57]

Ki lehet továbbá emelni a váci püspöki szék betöltését 1942-ben. Ebben az esetben ugyanis Horthy kormányzó személyes kérése volt, hogy Luttor Ferencet, a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosát nevezze ki a pápa. Luttor neve korábban több püspöki székkel kapcsolatban is szóba került, azonban nem nevezték ki. A Szentszék most sem támogatta a jelölését. Serédi, amikor 1942 júniusában Rómában tartózkodott, arra kérte a pápát, írjanak levelet a kormányzónak, amelyben közölnék, hogy a pápa jóindulattal fogadta a kormányzó kérését, de sajnos mégsem lehetett Luttort kinevezni. Amennyiben viszont Horthy felhívná XII. Piusz figyelmét egy másik, kánoni szempontból alkalmas jelöltre, a pápa hajlandó lenne a kérést megvizsgálni. A hercegprímás ugyanakkor kijelentette, hogy a kormányzó meg fog elégedni ezzel az ajánlattal, és nem fog élni vele. XII. Piusz megadta az engedményt, amit viszont Serédi elhallgatott Horthy elől, mivel a kormányzó belenyugodott a Luttor személyét elutasító döntésbe.[58]

Serédi Rómában szóban, majd írásban is sérelmezte Maglione bíboros államtitkár előtt, hogy Rotta nuncius a váci püspöki szék betöltésének előkészítésekor nem kérte ki az ő véleményét. Ez szerinte csökkentette a hercegprímás tekintélyét, és úgy érezhette, hogy egyházi részről sincsenek iránta bizalommal. Pedig Serédi tagja volt a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának is. Kérte a bíboros államtitkárt, hogy tegyen lépéseket, hogy a jövőben ilyen ne fordulhasson elő.[59]

A hercegprímás tehát rendelkezett akkora befolyással a Szentszéknél, hogy sikerült elérnie a kormányzó megnyugtatására szánt engedmény megadását. Horthy pedig, miután sikertelenül próbálkozott közvetlenül beleszólni egy püspöki kinevezésbe, végül

56 A kormány a kormányzó kérésére változtatott eredeti elképzelésén és megcserélte a veszprémi és a szombathelyi püspöki székre jelölteket. Vö. Salacz G.: i. m. 184.

57 Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 329–331.; Salacz G.: i. m. 162.

58 Salacz G.: i. m. 176–182.

59 Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 339–340.

elfogadta a pápa döntését. Serédi befolyásának azonban megvoltak a korlátai. Egyrészt neki sem sikerült, többszöri próbálkozása ellenére, keresztülvinni bizalmasának, Meszlényi Zoltánnak megyéspüspöki kinevezését. Ennek egyik akadálya éppen Horthy ellenkezése volt.[60] Másrészt Rotta nunciussal szemben nem sikerült megerősítenie pozícióját. Ez nem csak az előbb említett esetből látszott, hanem abból is, hogy 1944-ben először történt meg az, hogy valakit annak ellenére neveztek ki püspöknek, hogy Serédi negatív véleményt adott róla. A nuncius véleményére hallgatott a pápa, amikor Mindszenty Józsefet veszprémi püspökké nevezte ki, akit a hercegprímás nem javasolt.[61]

Serédi 1937-es javaslatának fogadtatása nem jelentett számára egyértelműen kudarcot. Jóllehet nem tudta megerősíteni a hercegprímás pozícióját a nunciussal szemben, és a magyar kormány sem tudta növelni a kinevezésekre gyakorolt befolyását, a Szentszék azonban – bár nem hivatalosan – elismerte a hercegprímás és a kormány közötti előzetes egyeztetések jelentőségét, és hasznosnak nevezte azokat. Ez utóbbi akár sikernek is tekinthető. Innentől Serédi személyén múlt, hogy mekkora befolyást tud gyakorolni a kormány álláspontjára.

A Szentszék válaszát az befolyásolta, hogy nem kívánt precedenst teremteni más országok számára, és meg akarta őrizni szabadságát a püspökök kiválasztásában, amelyet az első világháború után több országban is növelni tudott.

FORRÁSKÖZLÉS

1.
Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás levele Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak

Róma, 1937. június 15.

Autográf kézirat, tisztázat[62]

ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937, pos. 74. fasc. 55. ff. 3r-4v

Em[inentissim]o e Rev[erendissi]mo Sig[nore] Mio Oss[ervandissi]mo,

Pochi giorni fa ebbi l'onore di richiamare l'altissima attenzione dell'Eminenza Vostra Reverendissima sul vivissimo desiderio del Reg[io] Governo[63] e della nazione ungherese, che – tenendo presenti i meriti dei nostri Re Apostolici e della nazione ungherese verso la Santa Chiesa – fino al tempo in cui i nostri Re Apostolici potranno far uso del loro supremo diritto patronato che ora a cagione della Legge di detronizzazione[64] imposta alla nazione per forza maggiore è rimasto sospeso, la nomina degli Arcivescovi e Vescovi residenziali, nonchè del Vescovo Castrense e dei Coadiutori dati ai medesimi *cum futura successione*[65] venga fatta così che, salvo il diritto di *Veto* accordato al Re-

60 Szent István Társulat Irattára, Esty Miklós naplójegyzetei, 1937. február 28.

61 Csizmadia A.: *A magyar állam és az egyházak* i. m. 341.; Salacz G.: i. m. 185.

62 Fogalmazványa megtalálható: Prímási Levéltár, Esztergom 9803/1941.

63 Ebben az időben a Darányi Kálmán miniszterelnök vezette kormány (1936–1938).

64 1921. évi XLVII. törvénycikk IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszüntetéséről.

65 Kiemelések az eredeti szövegben itt és a továbbiakban.

g[io] Governo Ungherese, qualora esso avesse contro la persona nominata qualche grave obiezione di carattere politico:[66] nel suggerire al Santo Padre delle persone canonicamente abili possano prendere parte anche certi fattori ungheresi, come praticamente se lo faceva anche fin'adesso, vale a dire il Reg[io] Governo assieme col Principe Primate di Ungheria ed Arcivescovo di Strigonia, senza però alcuna pretesa del supremo diritto patronato che viene riservato ai Re Apostolici dell'Ungheria.

Secondo quanto fu detto sopra, il modo di procedere potrebbe essere questo:

Nel caso di vacanza giuridica delle Sedi arcivescovili e vescovili di cui sopra, il Reg[io] Governo Ungherese comunicherebbe al Principe Primate di Ungheria i nomi almeno di tre persone ecclesiastiche di cui qualunque vedrebbe volentieri nella Sede attualmente vacante. Di queste il Principe Primate scarterebbe quelle a cui mancassero le qualità secondo la mente della santa Chiesa necessarie per la Sede in parola e poi assieme col Reg[io] Governo aggiungerebbe delle altre di cui per tramite della Nunziatura Apost[olica] del Regno comunicherebbe alla S[anta] Sede i nomi ed il *curriculum vitae* assieme con le informazioni necessarie ed opportune.

La S[anta] Sede naturalmente potrebbe scegliere anche una persona che non si trova tra quelle suggerite.

Qualora la S[anta] Sede nominasse una persona da quelle suggerite, il Reg[io] Governo non potrebbe far uso del *Veto;* se invece nominasse qualche persona che non venne suggerita, allora il Reg[io] Governo potrà far uso del *Veto* secondo i termini della concessione.

La suddetta regola non vale per la nomina del Principe Primate di Ungheria ed Arcivescovo di Strigonia, nemmeno per le altre nomine fatte *Sede primatiali vacante.* Laonde in questi casi il Reg[io] Governo non potrebbe suggerire delle persone, ma bensì far uso del *Veto* entro i termini della concessione.

In tutto ciò che riguarda questo modo di procedere, tanto il Reg[io] Governo, quanto il Principe Primate ed il Nunzio Apost[olico] sarebbero obbligati al segreto.

Se la S[anta] Sede nella sua sovrana risposta si degnasse dichiarare che contro tale modo di procedere non avrebbe alcuna obiezione, allora in caso di attacchi contro la Chiesa o contro il Reg[io] Governo Ungherese il Principe Primate potrebbe fare pubblicamente una dichiarazione, in cui, non entrando nelle cose particolari, con termini generali direbbe che nella nomina dei Vescovi ungheresi – senza far uso del supremo diritto patronato – hanno una certa influenza anche i fattori ungheresi, vale a dire il Reg[io] Governo assieme col Principe Primate di Ungheria, poichè quest'ultimo nel Regno gode di vera giurisdizione ecclesiastica.

Mentre porgo all'Eminenza Vostra l'umillissima preghiera che si degni comunicarmi gentilmente, se tale modo di procedere viene ammesso dalla S[anta] Sede, baciandoLe umilissimamente le mani, con profondissima venerazione godo di confermarmi

dell'Eminenza Vostra Reverendissima
umil[issi]mo, dev[otissi]mo servitore vero

Giustiniano Card. Serédi
Principe Primate di Ungheria,
Arcivescovo di Strigonia.

66 Az 1927-es intesa semplicére utal, de mint a tanulmányban kifejtettük, a Szentszék ezt nem értelmezte vétójogként.

2.

Eugenio Pacelli bíboros államtitkár utasítása Angelo Rotta nunciusnak

Vatikán, 1937. szeptember 21.

Gépirat, tisztázat[67]

ASV Arch. Nunz. Ungheria, b. 54. fasc. 3. ff. 600r-601r.

N. 646/37/IIIa; (államtitkársági iktatószám: No. 3690/37)

Eccellenza Reverendissima,

In data 15 Giugno scorso l'E[minentissi]mo Signor Cardinale Primate,[68] presente in Curia, facendosi interprete di un desiderio manifestatosi negli ambienti governativi, specialmente durante le recenti discussioni circa l'estensione dei poteri di S[ua] A[ltezza] Serenissima il Reggente,[69] mi rimetteva un Foglio, di cui Le accludo copia, e nel quale proponeva un nuovo procedimento per la provvista delle diocesi vacanti in Ungheria.

Per ordine del Santo Padre[70] tale proposta è stata sottomessa all'esame degli E[minentissi]mi Padri componenti la Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari nell'Adunanza di Giovedì 16 corrente.[71] L'opinione che ha prevalso, approvata poi dal Santo Padre con qualche modalità, può essere riassunta così:

1) – È stata ricordata la Nota del 10 Maggio 1927,[72] in cui il compianto mio E[minentissi]mo Predecessore, Cardinale Gasparri,[73] esponeva la sua mente in proposito a S[ua] E[ccellenza] il Sig[nor] Dott[ore] Nagy de Versegh,[74] Ministro di Ungheria presso la Santa Sede.

2) – Nulla osta a che l'E[minentissi]mo Cardinale Primate possa, come da sè, collaborare col Governo nella scelta dei Candidati che sarebbero da quest'ultimo suggeriti al Rappresentante Pontificio nelle conversazioni previe, di cui è parola nella Nota anzidetta;

3) – Detta collaborazione personale e confidenziale dell'E[minentissi]mo Cardinale Primate potrebbe anzi risultare utilissima, in quanto che è atta ad illuminare e dirigere il Governo in una questione ecclesiastica tanto delicata;

4) – Essa tuttavia, non costituisce un impegno da parte della Santa Sede;

5) – Resta pure ben fermo che la Santa Sede può eleggere alle Sedi vescovili anche ecclesiastici che non siano compresi tra quelli così suggeriti;

6) – La eventuale interrogazione da farsi al Governo per conoscere se contro il candidato vi siano obbiezioni di carattere politico non potrebbe naturalmente costituire un diritto di *Veto;*[75]

7) – Questo modus procedendi per la provvista delle Sedi vescovili

67 Fogalmazványa Pacelli kézírásos javításaival (az 5., 6., 7. pontokat ő szúrta be a szövegbe): ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937, pos. 74. fasc. 55. f. 25r–26r.

68 Serédi Jusztinián (1884–1945) bíboros, esztergomi érsek (1927–1945).

69 Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó (1920–1944).

70 XI. Piusz pápa (1922–1939).

71 Az 1937. szeptember 16-i ülés anyaga megtalálható: ASRS AA.EE.SS. Rapp. Sess. 1937, n. 1379, stampa 1274.

72 Az ebben a szóbeli jegyzékben foglalt megállapodást nevezték intesa semplicének.

73 Pietro Gasparri (1852–1934) bíboros államtitkár (1914–1930).

74 Verseghi Nagy Elek (1884–1967) szentszéki magyar követ (1926–1927).

75 Kiemelés az eredeti szövegben itt és a továbbiakban.

a) sarebbe *ad experimentum,*

b) non si applicherebbe al caso della nomina del Principe Primate di Ungheria ed Arcivescovo di Strigonia, né alle altre nomine *Sede primatiali vacante,* e

c) dovrebbe rimanere segreta.

8) – Il Nunzio Apostolico è incaricato di comunicare tutto ciò verbalmente all'E[minentissi]mo Cardinale Primate.

Nella fiducia che la surriferita risoluzione riesca di soddisfazione del prelodato Eminentissimo,[76] profitto volentieri dell'incontro per raffermarmi con sensi di distinta e sincera stima

di Vostra Eccellenza Rev[erendissi]ma
Servitore
E. Card. Pacelli

3.
Giuseppe Pizzardo, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációja titkárának levele Eugenio Pacelli bíboros államtitkárhoz
1937. október 8.
Gépirat, tisztázat
ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937, pos. 74. fasc. 55. ff. 30r-31r. N. 3690/37

Eminenza Reverendissima,

S[ua] E[ccellenza] Monsignor Rotta venuto in Segreteria di Stato ha chiesto di leggere il Dispaccio N. 3690 a lui diretto,[77] circa la proposta dell'E[minentissi]mo Card[inale] Seredi che l'Eminenza Vostra Rev[erendissi]ma ben conosce.

Poichè nel trasmettere il documento la Segreteria di Stato invitava Mgr. Rotta „a voler studiare ed esaminare la cosa con tutta libertà" e a comunicare all'Eminenza Vostra le sue osservazioni in proposito,[78] il prelodato Nunzio ha approfittato della sua permanenza in Roma per manifestare il suo pensiero verbalmente e far conoscere l'impressione che, a parer suo, ne avrebbe riportato il Cardinale Primate.

Per maggiore chiarezza Monsignor Rotta, da me pregato, ha acconsentito a compendiare i suoi rilievi, che in verità non erano pochi, in tre punti che l'Eminenza Vostra avrà la bontà di leggere nell'allegato n. 1.[79] Per renderne più agevole l'intelligenza, mi son permesso di aggiungere copia del Dispaccio in parola, benché l'Eminenza Vostra lo abbia presentissimo (all[egato] n. 2).[80]

Penso poi che all'Eminenza Vostra non riuscirà discaro che Le dichiari un po' più diffusamente il pensiero del prelodato Nunzio, così come risulta dall'esposizione che il medesimo ne ha fatta più volte in Segreteria di Stato.

76 Azaz Serédi Jusztinián.
77 Ld. A 2. sz. dokumentumot.
78 AAV Arch. Nunz. Ungheria, b. 54. fasc. 3. f. 605r. Giuseppe Pizzardo érsek levele Angelo Rotta nunciushoz, Vatikán, 1937. szeptember 23.
79 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937, pos. 74. fasc. 55. f. 27r. Rotta nuncius észrevételei, Róma, 1937. október 6.
80 Ld. A 2. sz. dokumentumot.

Mgr. Rotta ha anzitutto osservato che l'E[minentissi]mo Primate ha chiesto alla Santa Sede una concessione: ora tale concessione non risulterebbe concessa dalla lettura dei primi sette punti del Dispaccio. Tutto ciò infatti che è contenuto negli anzidetti punti, circa la parte personale e privata che il Cardinale Primate potrebbe avere col Governo durante le conversazioni previe, di fatto già si verifica; e l'E[minentissi]mo Seredi, per ciò fare, non ha creduto di chiedere un'autorizzazione speciale della Santa Sede. Partendo dal principio che nulla si sarebbe concesso Monsignor Rotta ha continuato che non si comprede il punto 7º dove invece si darebbero delle norme per regolarizzare un nuovo „modus prodecendi" che in realtà non esisterebbe: quindi sembrerebbe esservi contraddizione tra il punto 7º e i precedenti.

Inoltre, sempre secondo Mgr. Rotta, sarebbe superfluo dire che il procedimento non si applicherebbe al caso della nomina del Primate di Ungheria ecc. mentre è evidente che essendo vacante la Sede Primaziale è impossibile che il titolare prenda parte insieme col Governo alle conversazioni previe. Essendogli stato fatto osservare che se si considera il nuovo atto della Santa Sede come un mezzo per rimaneggiare o per mitigare l'impegno preso con la Nota del Cardinale Gasparri[81] (che non faceva distinzione tra la nomina del Primate e quella degli altri Vescovi) almeno sotto questo punto di vista non ci sarebbe stato contraddizione, Monsignor Rotta ha soggiunto che il Governo non avrebbe mai accettato di perdere col nuovo procedimento quello che gli era stato concesso dalla Santa Sede nel 1927.

Monsignor Rotta non ha nascosto in fine una certa preoccupazione di doversi fare l'interprete di una communicazione che teme sia per essere sgradita al Cardinale Primate, il quale, secondo lui, avrebbe scritto confidenzialmente e senza l'idea di sollecitare una risposta così solenne.

Dopo aver riferito tutto ciò all'Eminenza Vostra studiandomi de essere quanto più potevo fedele al pensiero del prelodato Nunzio, rimango ora in attesa delle di Lei venerate istruzioni che verranno eseguite con la più premurosa fedeltà affinché Monsignor Rotta ritornando in Sede sia in grado di dare comunicazione precisa all'E[minentissi]mo Cardinale Seredi delle disposizioni della Santa Sede.

Chino al bacio della Sacra Porpora con la più profonda venerazione mi confermo
di Vostra Eminenza Rev[erendissi]ma
Umil[issi]mo Dev[otissi]mo Obb[edientissi]mo Servitore
+ G. Pizzardo

81 Azaz az 1927-es intesa semplicével.

4.

Angelo Rotta nuncius jelentése Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak

Budapest, 1937. november 15.

Gépirat, tisztázat

ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937, pos. 74. fasc. 55. ff. 43r-44v.

(nunciatúrai iktatószám: N. 750/37/IIa)

Oggetto
Circa nuovo procedimento
per la nomina dei Vescovi.

Eminenza Reverendissima,

Mi voglia perdonare se rispondo con ritardo al pregiato Dispaccio di codesta Segreteria di Stato in data 23 Ottobre N. 4340/37,[82] con cui mi si domandavano ulteriori schiarimenti intorno agli Appunti da me presentati in data 6 Ottobre p[roximi] p[raeteriti][83] circa la risposta da darsi a Sua Eminenza Reverendissima il Cardinale Serédi, Principe Primate di Ungheria, in merito alla richiesta di un cambiamento nel modus procedendi per la nomina dei Vescovi in Ungheria.[84] Non volevo scrivere all'Eminenza Vostra Reverendissima su questo argomento prima di essermi abboccato con l'Eminentissimo Cardinale Primate, si per tastare il terreno, come anche eventualmente per sciogliere senz'altro la questione.

Il colloquio ha avuto luogo l'altro ieri: ecco la ragione del ritardo.

Parlando con Sua Eminenza gli ho fatto rilevare che poteva far prospettare al Governo che già era una concessione speciale per l'Ungheria il diritto datogli di esprimere dei desideri sui nominandi; che più in là la Santa Sede non intendeva andare, per non ledere il principio della sua libertà e perchè altrimenti si sarebbero posti dei precedenti molto pericolosi, ai quali altri Governi avrebbero potuto facilmente fare appello; perchè il segreto in queste materie non è possibile mantenerlo.

Quanto al regolamento del modo di procedere del Governo nel formulare i suoi desideri non era ammissibile che la Santa Sede desse delle norme, le quali anche se non avessero dato origine ad un vincolo giuridico, la davano certo ad un vincolo di ordine morale inceppante la libera nomina dei Vescovi: il tutto si sarebbe praticamente risolto in una forma palliata di diritto di presentazione; tanto più che una regolamentazione sanzionata dalla Santa Sede del modo di procedere del Governo, costituiva una limitazione della libertà a questi concessa senza restrizione alcuna dal modus procedendi finora in uso: era naturale che il Governo dovesse attendersi un aliquale vantaggio da parte della Santa Sede come correspettivo, donde, come ho detto, un vincolo per Essa di ordine morale, ostacolo alla sua piena libertà.

Continuando, ho detto a Sua Eminenza, che come niente ha vietato sinora, così anche niente vieta pel futuro che il Governo, se lo crede opportuno, si combini previamente col Principe Primate sulla scelta dei nomi desiderati, e niente parimente ha vietato e vieta

82 AAV Arch. Nunz. Ungheria, b. 54. fasc. 3. f. 607r-v.

83 ASRS AA.EE.SS. Ungheria, 1937, pos. 74. fasc. 55. f. 27r. Rotta nuncius észrevételei, Róma, 1937. október 6.

84 Ld. az 1. sz. dokumentumot.

che il Cardinale Primate pigli parte a queste trattative: anzi sarà utilissimo e nell'interesse del Governo che questi segua tale sistema, perchè cosi vedrà cadere con maggiore probabilità la scelta della Santa Sede su uno dei nomi proposti: ma tutto ciò deve avvenire di iniziativa privata e, per così dire, inscia la Santa Sede, la quale deve ignorare se ed in che modo ci siano stati previi pourparlers tra il Governo ed il Pricipe Primate in merito ai nomi messi innanzi.

Quanto poi alla presunta astensione da parte del Governo di manifestare dei desideri, qualora si trattasse della nomina del Primate – proprio della personalità che più l'interessa – anche Sua Eminenza ha convenuto che la cosa poteva prendersi sul serio.

Quindi Sua Eminenza, il quale, durante la discussione, ha mostrato di rendersi pienamente conto della ragione dell'attitudine della Santa Sede – come era naturalmente da aspettarsi – ha concluso che l'unica soluzione era lasciar cadere la cosa e continuare come per l'addietro, anche se un pochino a malincuore è arrivato a questa conclusione, non per ragione di ordine intellettuale, ma più che altro per motivi di ordine pratico.

Mi ha domandato poi se io credessi opportuno di dargli per iscritto questa risposta, che riferiva la mente della Santa Sede. Avendogli io risposto che non ne vedevo un vero bisogno, anch'egli se ne è tosto persuaso; perciò a mio debole parere, oramai la questione si può dire liquidata senz'altro.

Chinato al bacio della Sacra Porpora, con i sensi della più profonda venerazione mi onoro raffermarmi

dell'Eminenza Vostra Reverendissima

umilissimo ed ubbidientissimo in J[esu] C[risto]

+Angelo Rotta Arc[ivescovo]

Nunzio Ap[osto]lico

2015

IV.

VÉSZKORSZAK ÉS KERESZTÉNY VEZETŐK

ALKALMAZHATÓ-E A „KLERIKÁLIS FASIZMUS” FOGALMA MAGYARORSZÁGGAL KAPCSOLATBAN?

Észrevételek Bodó Béla cikkéhez[1]

A 2006. április 7–9. között „’Clerical Fascism’ in Interwar Europe” [Klerikális fasizmusok a két világháború közötti Európában] címmel Oxfordban tartott nemzetközi konferencia eredményeként készültek el a *Totalitarian Movements and Political Religions* című, Nagy-Britanniában megjelenő folyóirat 2007. júniusi számának cikkei, amelyek egy-egy ország helyzetének elemzésén keresztül vizsgálták a témát. A Magyarországról készült elemzést Bodó Béla írta. A tanulmány kétharmad része a korszak első éveit tárgyalja. Ebből is látszik, hogy Bodó kutatási témája ez a néhány év.[2]

KONCEPCIONÁLIS JELLEGŰ MEGJEGYZÉSEK

A „klerikális fasizmus” fogalma a magyar olvasókat a marxista történetírás ideologikus megközelítésére emlékeztetheti. Jelen írásnak nem feladata európai viszonylatban megvizsgálni a kérdést és a fogalom használatának létjogosultságát, ezt most csak a magyarországi esettanulmánnyal kapcsolatban teszem meg.

Ma már egyetértés van a történészek között abban, hogy a Horthy-rendszer nem volt fasiszta. Erőltetett fasisztának nevezni a magyarországi ellenforradalmi csoportokat és különítményeket is, mivel a „fasiszta” kifejezés egy olaszországi jelenséget ír le, a magyarországi szélsőjobboldali jelenségek pedig nem voltak azonosak azzal. Bodó szerint is csak fenntartásokkal alkalmazható ez a terminológia (419. és 431. lap, 26. jegyzet). A szakirodalomban Zadraveczcel és Gömbössel kapcsolatban szerepel az, hogy Szegeden 1919-ben „fasiszta jellegű” ellenforradalmi politikai módszerek kialakítására törekedtek.[3] Ez a minősítést azonban a marxista történetírás ideologikus megközelítésének tudható be. Bodó fasisztának nevezi a nyilas pártot is, amely azonban nem fasiszta, hanem nemzetiszocialista jellegű szélsőjobboldali párt volt.

Ami a Horthy-rendszer „keresztény” jellegét illeti, Bodó, bár hivatkozik Gergely Jenő 1977-ben megjelent könyvére, nem veszi figyelembe annak pl. azt a megjegyzését, hogy miután 1919 májusában a volt aradi kormány megérkezett Szegedre, Szegeden következetesen mellőzték a „keresztény” jelszó használatát, helyette nemzeti jelszavakkal

1 Bodó, Béla: *’Do not Lead us into (Fascist) Temptation’: The Catholic Church in Interwar Hungary* („Ne vigy’ minket a (fasiszta) kísértésbe”: A katolikus egyház a két világháború közötti Magyarországon). Totalitarian Movements and Political Religions, Vol. 8, No. 2 (June 2007), 413–431.

2 A jegyzetekben utal a fehérterrorról szóló, megjelenés előtt álló könyvére.

3 Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1977, 129.

fejezték ki az ellenforradalom céljait, amit a kiáltványok, nyilatkozatok és programok bizonyítanak.[4] A kereszténység mint politikai jelszó és program nem volt azonos a kereszténység valláserkölcsi jelentésével. Ez a hasadás a magát „keresztény-nemzetinek" nevező ellenforradalmi rendszer kezdetétől fogva fennállt, és a jelenséget többen kritizálták. Prohászka, kezdeti lelkesedése után, már 1920 végére csalódott az új rendszerben. Úgy látta, hogy a politikai gyakorlat szembenáll a keresztény nemzeti programmal. De nem csak Prohászka mutatott rá erre az ellentmondásra, hanem szóvá tette ezt Bangha Béla is, és az 1930-as és '40-es évek poltikai fejleményeivel kapcsolatban Nyisztor Zoltán.[5]

Bodó szerint a „klerikális fasizmus" fogalmának alkalmazhatóságával kapcsolatban meg kell vizsgálni, hogy az ellenforradalmi különítmények fasiszták voltak-e, valamint a különítmények mennyire nevezhetők katolikusnak, és hogy a katolikus egyház magáévá tette-e a fasiszta eszméket és politikai gyakorlatot (419. oldal). Végül azonban nem foglal egyértelműen állást a fogalom használhatóságáról a magyar helyzettel kapcsolatban. Az általa feltett kérdésekre azonban a fentiek értelmében nemleges választ lehet adni.

Az antiszemitizmus témájával kapcsolatban magyar vonatkozásban a zsidóellenesség különböző változatait lehet megkülönböztetni, amelyek lényeges pontokon különböznek egymástól. Ez annak ellenére igaz, hogy lehetnek közöttük egymásra hatások, és a korszak szereplőinek fejében a változatok elemei keveredhettek egymással. Az egyik változat faji alapú előítélet volt, míg a másik változat nem jelentett faji ellentétet, hanem a gazdasági és világnézeti befolyással kapcsolatos álláspontot fejezett ki. Ez utóbbi esetében a zsidóság kritikája egyben kapitalizmuskritika is volt. A második változat az őszintén megtért konvertita zsidókat a keresztény társadalom teljes jogú tagjainak tartotta. A zsidókérdés megoldásának a zsidóság teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintette. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és a többség disszimilációjához. Ez a változat tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon felismerték, ezért utasította el pl. Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet" és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés" miatt.[6] Bodó rámutat arra, hogy Bangha, Prohászka és Zadravecz sem gondolkodtak faji kategóriákban és lehetségesnek tartották a zsidóság bizonyos csoportjainak asszimilációját (421. oldal). Ugyanakkor nem tisztázza a fogalmakat és nem határolja körül a különböző nézeteket. Pedig a fogalmi tisztázás és különbségtétel olyan fogalmi kereteket alakít ki, amelyek segítik értelmezni pl. Zadravecz jó kapcsolatát a szegedi főrabbival, vagy hogy miért tiltakozott Serédi a zsidópártolás vádja ellen, és miért támogatta a katolikus főpapok nagy része a zsidóság befolyásának visszaszorítását a gazdasági és kulturális életben, amikor ugyanakkor felléptek a zsidóság üldözésével

4 Uo. 130.

5 Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Argumentum, Bp., 2005, 141–143.; Szabó Ferenc: *Prohászka Ottokár élete és műve 1858–1927.* Szent István Társulat, Bp., 2007, 225–236.

6 Adriányi – Csíky 2005, 43–44., 94–98.; Szabó 2007, 244–252.; Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet.* Osiris Kiadó, Bp., 2001, 295–301.

szemben. Fentiek fényében erősen vitatható Bodónak azt a kijelentése, hogy 1918 után a katolikus egyház titkos háborút folytatott Magyarországon a zsidó kisebbség ellen (420. oldal). Meg kell jegyezni, hogy Prohászka zsidóellenességéről heves viták folynak Magyarországon, és a katolikus értelmiségiek álláspontja sem egységes ebben a kérdésben.[7]

VITAPONTOK

A tanulmány számos vitatható megállapítást tartalmaz. *Bodó azt állítja, hogy a modern antiszemitizmus nyelvezetét Magyarországon nagyrészt a keresztényszocialisták alakították ki, később pedig azt írja, hogy a modern antiszemitizmust Magyarországon nagyrészt katolikusok teremtették meg* (417., 429. oldal). Ezzel szemben utalni lehet arra, hogy a modern magyar antiszemitizmust Istóczy Győző teremtette meg, aki nem volt kereszténységszocialista. Istóczy 1875. április 8-i parlamenti felszólalása, amely komoly figyelmet keltett Európa több országában, európai viszonylatban is egyike volt az első rendszerezett, modern antiszemita fejtegetéseknek. A következő években Istóczy szinte valamennyi országgyűlési felszólalása kapcsolatban volt a zsidókérdéssel.[8]

Bodó szerint a katolikus elit radikális csoportja, amelyet Prohászka, Bangha és Zadravecz vezetett, az ellenforradalmi erőszakot a nemzeti forradalom elfogadható, sőt kívánatos részének tekintette (421–422. oldal). Ezzel szemben utalni lehet Prohászka 1919. augusztus 17-i körlevelére, amelyben figyelmezteti híveit, hogy kötelességük csillapítani a szenvedélyeket, és ezáltal megszüntetni a gyűlölködést és a testvérharcot, valamint zsiványok és haramiák példáját nem követhetik.[9] A Prohászka által fogalmazott, 1919. augusztus 22-i püspökkari körlevélben pedig ez áll: „Álljon tőlünk távol minden bosszúvágy, megtorlás (…) Reakcióról tehát, mely elnyomást, véres viszonzást s üldözést jelent, – mely kínzókamrákért kínzókamrákkal, vörös terror helyett fehér terrorral fenyeget, köztünk még szó se essék. A proletárdiktatúra emberségből kivetkőzött gonosztevőinek dicsőségére köztünk senki sem áhítozhatik!”[10] Ez teljesen egyértelmű elutasítása az ellenforradalmi erőszaknak. Ugyanakkor Prohászka nem volt pacifista. Az ország megvédése érdekében fontosnak tartotta a jól szervezett hadsereget. Hangsúlyozta, hogy a hadsereg nélküli állam kiszolgáltatott szomszédainak.[11]

Bodó megemlíti, hogy a katolikus papok támogatták a Nemzeti Hadsereget és Csernoch János hercegprímás megáldotta a Nemzeti Hadsereg zászlóit, amikor Horthy bevonult Budapestre (416. oldal). Ezzel kapcsolaban meg kell említeni egyrészt azt, hogy protestáns lelkészek is megáldották a zászlókat. Másrészt az ekkor alakult egységes zsidó szervezet, a Magyar Zsidók Országos Szövetségének tagjai kétszer is felkeresték Horthyt, Siófokon és Budapesten a Gellért Szállóban. A törvényes rend helyreállítását és a zsidóüldözések megfékezését kérték tőle, cserébe pedig a magyarországi zsidóság lojalitását ígérték az új rendszernek. A legtöbb izraelita hitközség szintén hűségnyilatkozatot tett a rendszer mellett.[12] Horthy számos kérdésben maga mögött tudhatta a magyar

7 Vö. Szabó 2007, 254. Szabó bibliográfiát is közöl a Prohászkával kapcsolatos írásokról: 324–347.
8 Gyurgyák 2001, 314–318.
9 Szabó 2007, 222.
10 Közli: *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944.* Szerk.: Gergely Jenő. Gondolat, Bp., 1984, 324.
11 Szabó 2007, 230–231.
12 Gyurgyák 2001, 110–116.

társadalom és poltikai élet különböző csoportjainak támogatását. Sokan a háborús hőst és az erős embert látták benne, aki képes kivezetni Magyarországot a válságból.[13]

Bodó azt írja, hogy a frankhamisítási ügybe keveredett Zadravecz lemondása után a Szentszék a botrány hatására korlátozta a kormány beleszólását a tábori püspök kinevezésébe (423. oldal). Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a Szentszék és a magyar kormány közötti, a püspökök kinevezésével kapcsolatos viták hátterében a főkegyúri jog eltérő értelmezése állt, azaz a tábori püspök kinevezése csak egy epizódja volt ennek az elhúzódó vitának.[14]

Bodó eltúlozza a keresztényszocialisták részvételét az 1919-es ellenforradalmi megmozdulásokban. Többek között azt írja, hogy a dunántúli vasutassztrájk következményeként kitört paraszti felkelésekben a papok aktív szerepet játszottak mint szervezők (415. oldal). A szakirodalom ezzel ellentétes álláspontot foglal el. Eszerint április végétől, a tanácsválasztások után a vidéki ellenforradalmi szervezkedések csak elszórtan voltak kereszténységszocialista indíttatásúak. A kereszténységszocialisták ugyanis kevesen voltak és országos viszonylatban gyengének számítottak, ezért önálló akciók helyett inkább a más ellenforradalmi csoportok által szervezett mozgalmakba kapcsolódtak bele. Bár a dunántúli vasutassztrájk szervezésébe a kereszténységszocialisták is bekapcsolódtak, a sztrájk következményeként kirobbant sárvár-felsővidéki paraszti felkelésben nem mutatható ki közvetlen részvételük. 1919 júniusában és júliusában vidéken már nincsenek kereszténységszocialista ellenforradalmi megmozdulások.[15]

Bodó az 1930-as és '40-es évek katolikus értelmiségi és politikai csoportjainak jellemzésekor átveszi azt a hármas felosztást, amely szerint az ún. politikai katolicizmusnak egy konzervatív, egy kereszténydemokrata és egy jobboldali radikális csoportja létezett. Ez a felosztás, amelyet egyébként a szakirodalom jelentős része is használ, eredetileg Révai József kommunista ideológustól ered.[16] Úgy vélem, itt lenne az ideje annak, hogy ezt a kategorizálást felülvizsgáljuk. A különböző csoportok között ugyanis volt átjárás, illetve az egyes csoportok sem voltak homogének. Utalok itt például arra, hogy az ún. katolikus reformnemzedékben kezdetben együtt volt Aradi Zsolt, Balla Borisz, Barankovics István és Katona Jenő. Később egy részük Gömbös reformpolitikáját támogatta, mások a kereszténydemokrácia irányába tájékozódtak. A radikális jobboldaliak közé sorolt Nyisztor Zoltán az Aradi Zsolt és Balla Borisz nevével fémjelezhető csoporttal állt kapcsolatban. Az ún. demokratikus katolikusok csoportja tagjainak útjai pedig 1948 után elváltak egymástól. Volt, aki kiegyezett a kommunista hatalommal, mások ezt nem tették meg.[17]

Bodó nem reagál arra, hogy az ún. demokratikus katolikusok az általa jobboldali radikálisként jellemzett Prohászka örökségére hivatkoztak. Az irányzat meghatározó politikusa, gróf Széchényi György Prohászka politikai örökségét is vállalva lépett fel a közélet porondján. A Széchényi György kezdeményezésére megalakult egyetemista

13 Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* Ford.: Romsics Gergely. Helikon Kiadó, Bp., 2001, 56.

14 Az új tábori püspök kinevezésével kapcsolatban ld. Salacz Gábor: *A főkegyúri jog és a püspökök kinevezése a két világháború közötti Magyarországon.* Argumentum, Bp., 2002, 101–116., 119–121.

15 Gergely 1977, 115–116. Gergely Jenő könyve egyáltalán nem vádolható a kereszténységszocialisták iránti elfogultsággal.

16 Gergely Jenő: *A kereszténységszocializmus Magyarországon 1924–1944.* Typovent Kiadó, Bp., 1993, 144. skk.

17 Adriányi – Csíky 2005, 129., 201.

szervezet, a Prohászka Ottokár Társaság tagjai szintén a püspök örökségét vállalták.[18] Ha tehát Prohászka Ottokár antiszemita, szélsőjobboldali radikális volt, hogyan vállalhatták örökségét demokratikus csoportok? Ennek oka az, hogy Prohászka nyitott volt az új eszmékkel és áramlatokkal szemben és szükségesnek tartotta az egyház reformját a kor kihívásaira válaszolva.[19]

A cikkíró szerint a politikai katolicizmus konzervatív csoportja az 1930-as években is távolságot tartott a liberális, szociáldemokrata és kommunista pártoktól (424. oldal). Ez csak részben igaz. Az alkotmányvédő, ellenzéki erők összefogására többször történt kísérlet ebben az időszakban. Ilyennek tekinthetőek a Sigray Antal legitimista politikus képviselői beszámolójához kapcsolódó körmendi gyűlések. A leghíresebb az 1937-es körmendi gyűlés volt, amelyen legitimista, keresztény párti, liberális és kisgazda politikusok is részt vettek. A szociáldemokraták nem voltak ott, de lapjuk, a *Népszava* részletesen beszámolt a gyűlésről, és Peyer Károly az eseményre reagáló beszédében nem zárta ki az együttműködés lehetőségét.[20]

Bodó radikális antiszemitaként jellemzi Nyisztor Zoltánt (425. oldal). Ezzel kapcsolatban utalok a zsidóellenesség különböző változatairól fentebb kifejtett álláspontomra. Nyisztor a „zsidókérdés" megoldásának az asszimilációt tekintette, pontosabban a zsidóságnak a kereszténységbe való vallási asszimilációját. Ezenkívül Nyisztor jó barátja, Aradi Zsolt zsidó származású volt.[21] A nyilasokkal való kiegyezés gondolatát nem csupán Nyisztor képviselte. Egyrészt egy csoport nevében írta meg 1938-ban a gondolatot felvető levelét Serédi hercegprímásnak. Másrészt Nyisztor elküldte levelét a KALOT vezetőinek is, akik közül Nagy Töhötöm egyetértett vele. Pedig Nagy Töhötöm nem kedvelte a nyilasokat, hazaárulónak nevezte őket naplójában. Kerkai Jenő, a KALOT másik vezetője a katolikusok és a nyilasok kapcsolatát másképpen fogta fel. Ő azt akarta elérni, hogy a nyilasok keressék az együttműködést a katolikusokkal és ne fordítva.[22]

Bodó azt állítja, hogy a nyilas politikai elképzelések közül számos a katolikus politikai körökből származott, mint pl. A föderatív magyar birodalom létrehozása, ahol a kis népcsoportok utópikus harmóniában élnének egymással (427. oldal). Ez az elképzelés azonban más volt, mint a magyar dominanciával megvalósuló „Szent István-i birodalom" eszménye, amelyet a katolikus körök is támogattak, hiszen a nyilasok 1940-ben beterjesztett nemzetiségi törvényjavaslata sokkal szélesebb körű autonómiát kívánt biztosítani az egyes népcsoportoknak, mint amit más politikai csoportok hajlandóak lettek volna elfogadni.[23]

Bodó állításaival ellentétben az első zsidótörvény is érintette a kikeresztelkedett zsidókat, és ennek elfogadásakor az egyház nem hallgatott (426., 429. oldal). A törvényjavaslat felsőházi bizottsági tárgyalása során Serédi hercegprímás kifogásolta, hogy a törvényjavaslat visszaható erejű, valamint hangsúlyozta, hogy a törvénynek nem szabad az igazságossággal és a felebaráti szeretettel ellentétbe kerülnie. A hercegprímás elfogad-

18 Gergely 1993, 153. és Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus.* Századok 121 (1987), 1. sz., 11–14.

19 Szabó 2007, 211–217.

20 Gergely 1993, 116–117. és Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok Magyarországon a két világháború között.* Korona Kiadó, Bp., 1998, 199–200., 250–253.

21 Adriányi – Csíky 2005, 94–98., 129., 219–220., 228.

22 Uo. 137–147., 149–150.

23 *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Szerk.: Romsics Ignác, ifj. Bertényi Iván. Osiris, Bp., 1998, 117–133.

hatatlannak tartotta, hogy a „zsidó" fogalmának meghatározásánál különbséget tesznek az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelt között. Ez ugyanis megkérdőjelezte a keresztség szentségének érvényességét és ezáltal kétségbe vonta a „keresztény" fogalmát. Glattfelder Gyula csanádi püspök szintén szót emelt a megkeresztelt zsidók közötti különbségtétel ellen és elítélte a vallási és a faji kérdés összemosását. Ennek ellenére Serédi és Glattfelder, fenntartásokkal ugyan, de támogatta a bizottságban a törvényjavaslatot. A javaslat felsőházi szavazásán a katolikus főpapok az eucharisztikus kongreszszus előkészületei miatt nem vettek részt.[24]

Bodó Béla azt állítja, hogy Serédi hercegprímás és Szálasi között megegyezés jött létre és a katolikus egyház gyakorlatilag legitimálta a nyilas diktatúrát (427. oldal). Ez az állítás nem felel meg a valóságnak. Serédi 1944. október 24-én Esztergomban fogadta Szálasit, de a megbeszélésen rámutatott arra, hogy Szálasi hatalma törvénytelen. A kormányzó lemondása következtében, az 1937: XIX. tv. értelmében megalakult az Országtanács, amely az átmeneti időszakban – bizonyos korlátozásokkal – gyakorolta az államfői jogokat, és amelynek a hercegprímás is tagja volt. Az Országtanács október 27-én tartott első ülésén Serédi is megjelent. Felszólalásában azonban ismét rámutatott Szálasi hatalomátvételének és hatalomgyakorlásának törvénytelen voltára. Ennek ellenére elfogadta, hogy az Országtanács megkezdheti működését, és indítványozta, hogy a Országtanács javasolja az országgyűlésnek, hogy ne kormányzót, hanem ideiglenes államfőt válasszon. A szavazás titkos legyen, a jelölt pedig nem lehet politikai párt tagja, valamint a megválasztott ideiglenes államfőnek a kormányzói jogkörből csak annyit engedjenek át, amennyi az állami ügyek viteléhez feltétlenül szükséges. Serédinek ezek a kitételei Szálasi ellen irányultak. A hercegprímás azzal indokolta az ideiglenes megoldást, hogy az országgyűlés már nem képviseli az egész nemzetet. Rámutatott arra is, hogy az országgyűlés döntésének érvényessége tagjainak szabadságától függ. Kérte Szálasit, hogy intézkedjen az országgyűlés fogva tartott tagjainak szabadon bocsátásáról, és írásban garantálja, hogy az országgyűlés tagjait parlamenti szereplésük, felszólalásaik, szavazásaik miatt nem fogják bántalmazni. Az ülésen Serédi tiltakozása ellenére Szálasi miniszterelnöki esküt tett. Az ülés jegyzőkönyvét Serédinek csak többszöri kérésére küldték meg, és abból szándékosan kihagyták felszólalását. Az Országtanács második ülésére november 2-án került sor, egyetlen tárgya a miniszterek eskütétele volt. Serédi itt is megjelent és figyelmeztette az ülés elnökét, hogy a miniszterek kinevezése törvénytelen, tehát nem tehetnek esküt. Tiltakozását azonban nem vették figyelembe. Ugyanazon a napon a Felsőház is ülést tartott. Serédi elindult az ülésre, de amikor megtudta, hogy az államfői hatalom gyakorlásával kapcsolatos törvényjavaslat szövege nem egyezik meg azzal, amiről az Országtanács első ülésén határoztak, visszafordult a Felsőház folyosójáról. Ezután már nem jelent meg a törvényjavaslat tárgyalásán, nem vett részt a törvény megszavazásában (a püspökök közül egyedül Zadravecz volt jelen), és nem volt jelen Szálasi nemzetvezetői eskütételén sem.[25] Mindebből látható, hogy Serédi nem legitimálta a nyilas uralmat, sőt rámutatott annak törvénytelen voltára.

---

24 Fejérdy András: *A Magyar Katolikus Egyház hivatalos állásfoglalása a „zsidótörvényekkel" kapcsolatban.* In: Tanulmányok Ritoók Zsigmond hetvenedik születésnapja tiszteletére. Szerk.: Hermann István. Egyetemi Széchenyi Kör, Bp., 1999, 172–175. (A tanulmány az Interneten is elérhető.)

25 *Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944.* S. a. r., bev. tanulmány: Orbán Sándor, Vida István. Zrínyi Kiadó, Bp., 1990, 47–51., 115–128., 172–175.; Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945.* 2. jav. kiad. Pannonica Kiadó, Bp., 1999, 119.; László T. László: *Egyház*

Bodó szerint az egyház ellenállása a zsidóság deportálásával szemben az ország német megszállása után gyenge és hatástalan volt, mert túlságosan bíztak a kormányban, és a katolikus elit előbbre helyezte a katolikus intézmények túlélését az emberek túlélésénél (429. oldal). Ezzel a megállapítással csak részben lehet egyetérteni. Az egyház és állam viszonyát Magyarországon a korszakban a szimbiózis jellemezte, ezt a helyzetet tartották ideálisnak a katolikus püspökök, és ezért volt nehéz számukra a szakítás. Nehezen tudták elképzelni az egyház jövőjét az állam nélkül. Mégis eljutottak idáig, amit bizonyít pl. az, hogy Serédi hercegprímás nyíltan megmondta Szálasinak, hogy hatalma törvénytelen. Ugyanakkor nem lehet a katolikus intézmények és az emberek túlélését szembeállítani. Utalok itt pl. arra, hogy a katolikus intézmények emberek százainak túlélését tették lehetővé ezekben az időkben. Ezen túl a katolikus egyház, mint földbirtokos és iskolák, valamint egyéb intézmények fenntartója, emberek ezreinek biztosított munkát és megélhetést.

A számos vitatható megállapítás mellett nagyon érdekes és gondolatébresztő az írásnak az a része, amely a Zadravecz püspök által bevezetett kultuszokat és rituálékat elemzi (420. oldal).

PONTATLANSÁGOK, MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

Bodó Béla írása számos pontatlanságot és tévesztést tartalmaz, amelyekre fel kell hívni a figyelmet.[26] A szerző bizonyos kifejezéseket is pontatlanul használ.[27] Forráskritikai eljárása szintén vitatható.[28] Bodó jegyzetei szerint több magyarországi levéltárban is kutatott, a Prímási Levéltárban azonban nem. Mivel egyháztörténeti kérdésekkel foglalkozik, ott is szükséges lett volna kutatásokat folytatnia, hogy forrásfelhasználása ne legyen egyoldalú.

és állam Magyarországon 1919–1945. Szent István Társulat, Bp., 2005, 320–322. Ebben a kérdésben a szakirodalomban is számos pontatlanság fedezhető fel.

26 A teljesség igénye nélkül: Hock Jánost 1918-ban nem a püspökök delegálták az új, demokratikus kormányba. Hock nem volt a kormány tagja, hanem a Nemzeti Tanács tagja, majd elnöke volt, ahol a Károlyi-pártot képviselte. Zadravecz Istvánt nem 1920 májusában nevezték ki tábori püspökké, hanem 1920. április 22-én. Nem létezett keresztényszocialista irányítás alatt álló propagandaminisztériumról ír, hanem 1919-ben a Friedrich-kormányban Haller István tárca nélküli propagandaminiszter volt. Cavallier József nem a Nemzeti Újság főszerkesztője volt, hanem az Új Nemzedék felelős szerkesztője. Mindszenty nem a szuperhatalmak megegyezésének következtében kényszerült távozni a budapesti amerikai nagykövetségről, hanem 1971-ben a Vatikán és a magyar kormány, illetve a vatikáni küldöttek és Mindszenty közötti tárgyalások eredményeként hagyta el az országot. Az Egyesült Államok közvetlenül nem vett részt a tárgyalásokon, és nincs bizonyíték arra, hogy a Szovjetunió beleszólt volna az ügybe.

27 Pl. ’Prelate Serédi’ vagy ’the abbot of the Catholic monastery in Pannonhalma’: helyesen: Archbishop vagy Prince Primate Serédi; the archabbot of the Benedictine monastery in Pannonhalma. Bodó azt írja, hogy nem engedték Prohászkának, hogy ’Prelate’ (főpap) legyen. Mivel Prohászka már 1905 óta székesfehérvári püspök, tehát főpap volt, a szerző valószínűleg arra akart utalni, hogy nem lett belőle érsek.

28 Többször használja forrásként Pogány József egyik írását. Pogány a Tanácsköztársaság idején népbiztos volt, 1924–27 között pedig a Kommunista Internacionálé információs, majd agitációs és propaganda osztályának vezetője. Egy nyilvánvalóan elfogult szerző írásának felhasználásakor azt más forrásokkal kellett volna összevetnie. Ugyancsak kifogásolható forráskritikai szempontból, hogy egy 1946-ban felvett jegyzőkönyvre hivatkozik, amikor azt írja, hogy 1919 őszén Marcaliban a helyi plébános szeme láttára vágtak darabokra egy volt szerzetest Prónay különítményesei (418. oldal).

ÖSSZEGZÉS

A forrásokat és a szakirodalmat elemezve láthattuk, hogy a két világháború közötti magyar katolikus egyház viszonya a szélsőjobboldalhoz és az antiszemitizmus kérdéséhez lényegesen összetettebb, mint amit Bodó Béla felvázolt cikkében. Prohászka személye például nem ítélhető meg egyoldalúan, zsidóellenessége alapján, hiszen szellemi nyitottsága miatt olyan örökséget hagyott hátra, amelyet demokratikus csoportok is vállalni tudtak.

Nem írható a keresztényszocialisták számlájára a modern magyarországi antiszemitizmus megteremtése, hiszen az már létezett, amikor a keresztényszocialista mozgalom kibontakozott Magyarországon. Az 1930-as évek totalitárius törekvései láttán pedig a katolikus politikusok készek voltak egy széles körű alkotmányvédő mozgalom létrehozására, amelyben liberális és kisgazda politikusokkal működtek együtt, és a mozgalom a szociáldemokratáktól sem zárkózott el. Serédi hercegprímás már az első zsidótörvény felsőházi bizottsági vitájában rámutatott annak igazságtalanságaira, bár ezt az első törvényt még elfogadta. A nyilas hatalomátvétel után a hercegprímás Szálasinak szemtől szemben is kifejtette, hogy hatalma törvénytelen, majd ezt az álláspontját az Országtanács ülésén is megismételte. A katolikus egyház mint intézmények fenntartója emberek százait mentette meg a haláltól a vészkorszakban és még ennél is több ember megélhetését biztosította. Az egyházi intézmények ennélfogva az emberek túlélésének eszközei voltak.

Természetes, hogy a magyar katolikus egyház történetével kapcsolatban különböző vélemények fogalmazódnak meg, Magyarországon is élénk viták folynak egy-egy kérdéssel kapcsolatban. Ugyanakkor a véleményeknek a források kritikus elemzésén és a szakirodalom eredményeinek figyelembevételén kell alapulniuk, ha nem akarnak egyoldalúak lenni.

Azért foglalkoztam hosszasan Bodó Béla írásával, mert külföldön sokan ilyen és hasonló cikkekből tájékozódnak a magyar (egyház)történettel kapcsolatban, az írás azonban számos, a magyar katolikus egyház történetével kapcsolatos tévhitet és pontatlanságot tartalmaz. Egy angol nyelven publikáló szerzőnek fokozott felelőssége van abban, hogy külföldön milyen képet alakítanak ki a magyar történelemről és ezen keresztül Magyarországról.

2008

A DEPORTÁLÁSOK ÉS A KATOLIKUS PÜSPÖKI KAR

Magyarország német megszállásakor, 1944. március 19-én lényeges változás következett be a magyarországi zsidóság (a törvények alapján zsidónak minősülő magyar állampolgárok és külföldi menekült zsidók) helyzetében, akik minden támadás és jogfosztás ellenére addig nagyrészt szinte sértetlenül vészelték át a háborút, és életük nem forgott közvetlen veszélyben. Az ország megszállása a hadi helyzet változása és a magyar kormány béketapogatózásai miatt történt meg, ugyanakkor a nácik tudatosan készültek a magyarországi zsidóság deportálására és megsemmisítésére. A megszálló csapatokkal együtt megjelent Adolf Eichmann, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal zsidóügyekkel foglalkozó osztályának vezetője is. Eichmann az SS birodalmi vezetőjétől, Heinrich Himmlertől azt a parancsot kapta, hogy az országból minden zsidót deportáljon az auschwitzi koncentrációs táborba. Ennek a náci tervnek a végrehajtása a magyar csendőrség és rendőrség tevékeny részvételével zajlott le. Az új, németeket kiszolgáló Sztójay-kormány megalakulása után rendeletek sokaságát bocsátották ki az egyes kormányszervek a zsidóság elkülönítése, életlehetőségeinek beszűkítése, vagyonától való megfosztása céljából.[1]

A magyar katolikus főpapok nem maradhattak tétlenek ebben a helyzetben, nemcsak hivatásuk miatt, hanem azért sem, mert a katolikus egyház jelentős közéleti tényezőnek számított. Az üldözöttek helyzetéről nemcsak hírekből, hanem közvetlenül is értesülhettek, hiszen a német megszállás után még a korábbiaknál is több segélykérő levelet intéztek hozzájuk, különösen Serédi Jusztinián hercegprímáshoz, aki nemcsak esztergomi érsek volt, hanem a püspöki kar elnöke, a Magyar Katolikus Egyház vezetője is. 1944. március-április folyamán ezekben a levelekben elsősorban a sárga csillag viselése ellen tiltakoztak a konvertiták, de nem zsidó származású katolikusok is írtak a hercegprímásnak, és egyházi személyek is kérték közbenjárását.[2] A hercegprímás elsősorban katolikus híveiért, a konvertita zsidókért tett lépéseket. A megkülönböztető jelzés ellen már 1944. március végén tiltakozott a miniszterelnöknél, kérve, hogy ne adják ki az arra vonatkozó rendeletet. A megkeresztelt érdekében emelt szót, hangsúlyozva, hogy a sárga csillag a zsidó vallás jele, amit ha keresztény hord, az hittagadást jelent. A rendelet megjelenése után a katolikus papok, szerzetesek és szerzetesnők mentesítését sürgette, ellenkező esetben kilátásba helyezte, hogy megtiltja a hatágú csillag viselését egyházi személyeknek. A kormány engedett, és a rendeletet módosította.[3]

---

1 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris, Budapest, 2001, 173–176.

2 Gergely Jenő: *Katolikus konvertiták segélykérő levelei Serédi Jusztinián bíboros hercegprímáshoz (1944. március-április).* In: Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára. (Szerk. Karsai László, Molnár Judit.) MAZSIHISZ, Budapest, 2002, 214–226.

3 *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* 2. köt. (Összeáll., bev. Beke Margit.) Aurora, München–Budapest, 1992, 431. (a továbbiakban: Pkari jkv. 2. köt.)

Április 13-án a hercegprímás tárgyalt Sztójay Döme miniszterelnökkel az addig kiadott korlátozó rendelkezésekről, majd április 23-án írásba foglalta és 28-án személyesen nyújtotta át Sztójaynak a püspöki kar nevében kifejezett észrevételeit és követeléseit. „Nagy fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el az a tény, hogy az akkor [a megbeszélésen – Cs. B.] szóba került kormányrendeletek tiszteletteljes kérésemnek, illetve az igazságosságnak megfelelően nem módosíttattak, hanem azóta újakkal tetéztettek és a jelek szerint még súlyosbíttatni fognak. (…) Azokra az egyéni bűntett bírói megállapítása és jogerős ítélet nélkül is jogfosztó, magyar polgártársainkat és katolikus híveimet és hittestvéreinket pedig ok nélkül megalázó rendelkezésekre gondolok, amelyek (…) minden más állam, sőt a német birodalom hasonló tárgyú rendelkezéseinél is tovább mennek."[4] A hercegprímás, korábbi megnyilatkozásaihoz hasonlóan, elítélte a kollektív büntetést, amelyet elfogadhatatlannak tartott. „Minél több embert sújtanak ilyen igazságtalan intézkedések, annál szélesebb körben okoznak nyugtalanságot, ellenkezést vagy éppen mindenre képessé tevő gyűlöletet, mégpedig nemcsak azoknál, akiket közvetlenül érintenek, hanem ezek hozzátartozóinál, sőt rendszerint a polgárok nagy többségénél is, mert az igazságtalanság nyomán fakadó jogbizonytalanság miatt méltán fél mindenki olyan rendelkezésektől is, amelyek meg talán vele szemben lesznek igazságtalanok" – figyelmeztetett Serédi arra, hogy a jogbizonytalanság mindenkit fenyeget.[5] A püspöki kar nevében kérte, hogy a „kormány részéről kiadandó rendelkezések jogerős bírói ítélettel megállapított bűntett nélkül nemcsak senkinek emberi jogait ne sértsék és senkit ok nélkül meg ne alázzanak, hanem inkább reparálják az eddigi rendelkezések sérelmes részeit is".[6] Konkrét követeléseivel elsősorban a zsidónak minősülő keresztények mentesítését kérte, és hivatkozott a kormány történelmi felelősségére.

SZTÓJAY VÁLASZA

Sztójay május 3-án válaszolt Serédinek, közölve, hogy a minisztertanács tárgyalta a hercegprímás átiratát, de az az elvi kiindulópontjuk, hogy a zsidóság faj, és így a zsidókérdés faji és nem vallási probléma. A kormány tagjai hiszik, hogy a keresztség szentségének van a hitéletre gyakorolt átváltoztató hatása, de ez a hatás szerintük nem változtatja meg a faji tulajdonságokat, azonkívül sokszor nem belső meggyőződésből keresztelkednek meg a zsidók. A kérdés törvényi szabályozása során a „zsidó" fogalmát faji alapon kell meghatározni. „Kétségtelen, hogy a zsidókérdés gyökeres megoldása elől kitérni nem lehet. Nem lehet mindenekelőtt azért, mert Európának minden háborúban álló állama megtette a kellő intézkedéseket, és ha a magyar kormány nem tenné meg azokat, annak adná nyilvánvaló tanújelét, hogy nem tud és nem akar beilleszkedni az új alapokra épülő európai rendbe: ennek pedig felmérhetetlenül súlyos következményei lennének a nemzet egyetemére nézve" – hivatkozott a magyar politika külső meghatározottságára a miniszterelnök.[7] „Nem lehet egymillió zsidóra tekintettel 13 és 1/2 millió magyar életét és jövőjét kockára tenni, különösen akkor, amikor ez a kímélet a zsidók-

4 Pkari jkv. 2. köt. 432.; Mészáros István: *Prímások, pártok, politikusok 1944–1945. Adalékok a magyar katolikus egyház XX. századi történetéhez.* Szent István Társulat, Budapest, 2005, 30–31.

5 Pkari jkv. 2. köt. 433.

6 Uo. 433–434.

7 Prímási Levéltár, Esztergom (a továbbiakban: PL) 8939/1944. Sztójay levele Serédihez, Budapest, 1944. május 3.

nak is legfeljebb átmenetileg válna hasznára. Nem kétséges ugyanis, hogy a magyar kormány törvényes intézkedéseinek elmaradása esetén a zsidóság semmi esetre sem kerülne jobb sorba, sőt sorsa talán még kritikusabbá válnék" – utalt Sztójay arra, hogy amit ők nem tesznek meg, azt megteszik helyettük a nácik.[8] A hercegprímás konkrét javaslataira adott válasza után reményét fejezte ki, hogy a püspöki kar nem fogja a kormány munkáját akadályozni, hanem megértéssel és bizalommal lesz iránta. Sztójay utóbbi megjegyzésével azt a helyzetet igyekezett kihasználni, hogy Magyarországon a katolikus egyház és az állam hosszú időn keresztül együttműködött egymással, és ettől a bevált gyakorlattól nehéz volt megválni.

SERÉDI ÚJABB LEVELE SZTÓJAYHOZ ÉS KÖRIRATA A PÜSPÖKI KAR TAGJAIHOZ

Serédit azonban nem nyugtatta meg a válasz, ezért május 10-én újabb levelet írt a miniszterelnöknek, melyben ismét hangsúlyozta, hogy a zsidó származású keresztényeket külön kell választani, és biztosítani kell számunkra a vallásgyakorlás szabadságát és lehetőségét, főként pedig meg kell akadályozni, hogy a deportálások következtében életüket veszítsék. További megjegyzései után leszögezte: „Végül nagy sajnálattal kell megvallanom, hogy ha az úgyis sovány ígéreteket a kiadandó rendelkezések még tovább szűkítik: akkor én ilyen kevés eredménnyel nem tudnám sem a nagyméltóságú püspöki kart, sem katolikus hittestvéreinket megnyugtatni annál kevésbé, mert a háborúval és a légitámadásokkal természetszerűen vele járó nyugtalanságot a már kiadott és a még kiadandó rendeletek csak tovább fokoznák."[9] Serédi közbelépése nyomán megjelentek ugyan bizonyos rendeletek, de ezeket a hercegprímás sovány eredménynek tartotta. A miniszterelnökkel folytatott egyeztetéséről május 17-én köriratban számolt be a püspöki kar tagjainak, kérve őket és rajtuk keresztül a papságot, hogy közöljék és értessék meg a rendelkezések által sújtottakkal, hogy más nem nagyon vette védelmébe őket, és az enyhítéseket talán teljesen a püspöki karnak köszönhetik. Kifejtette, azért nem beszél a nyilvánosság előtt a tárgyalásokról, és azért nem helyezkedik szembe nyilvánosan a rendeletekkel, hogy ne nehezítse meg a kormány helyzetét, és ne adjon ürügyet a katolikus konvertiták, az egyház és a katolikus intézmények támadására és jogainak csökkentésére, valamint az eddigi engedmények visszavonására. „Mi tehát sem el nem hagytuk, sem el nem árultuk az igazságot, vagy katolikus hittestvéreinket; de az adott viszonyok között többet nem tehettünk" – érvelt Serédi.[10]

Közben a zsidóság gettósítása után megkezdődött a deportálás is. Ez május 14-én Nyíregyházán indult és július 19-én Monoron fejeződött be. Németországba szállítottak mintegy 450 ezer embert, akik nagyrészt az auschwitzi koncentrációs táborba kerültek.[11] Az események tehát egyre jobban sürgették a katolikus főpapok fellépését.

A hercegprímás tárgyalási módszere és az elért eredmények különböző visszhangokat váltottak ki a püspöki karon belül, miután a főpapok megkapták az említett köriratot. Hász István tábori püspök megelégedéssel írt Serédi fáradozásairól. Bubnics Mi-

8 Uo.
9 Pkari jkv. 2. köt. 437–438.
10 Uo. 438.
11 Gyurgyák János: i. m. 180–181.

hály rozsnyói püspök további lépéseket sürgetett a kormánynál, a kormányzónál, és ha mindez sikertelen, akkor szerinte a pápához kell fordulni.[12] Shvoy Lajos székesfehérvári püspök örült Serédi köriratának, mert szerinte érezni lehetett, hogy a közvélemény és a katolikus hívek semmit sem tudnak a hercegprímás tárgyalásairól. Kijelentette, hogy a közvélemény tájékozatlansága nagy fegyver az egyház ellenségei kezében. Ezért javasolta, hogy Serédi hívja össze a püspököket tanácskozásra, és a püspöki kar nyilatkozatban közölje elvi álláspontját a kormánnyal, mert az szerinte megnyugtatná a közvéleményt.[13] Mindszenty József, az új veszprémi püspök azt javasolta, hogy Svájcban valamelyik hírügynökségen keresztül tudassák a világgal a megtett lépéseket.[14] Mikes János címzetes érsek, volt szombathelyi püspök már április 6-án javasolta egy püspökkari körlevél kiadását.[15] Serédi köriratát olvasva azt írta a hercegprímásnak, hogy az új, nagynémet rendbe illeszkedni kívánó kormánnyal nem lehet vitatkozni. Kijelentette, érti, hogy Serédi kerüli a nyílt kultúrharcot, ám hogy ez meddig lehetséges, az a háború időtartamától függ. A Szentszék sem szakította meg a diplomáciai kapcsolatokat Németországgal, de a pápák nyilvánosan, az egész világ előtt tiltakoztak.[16] „Azt hiszem, Eminenciád és a magyar püspöki kar tiltakozása is úgy itthon, mint a külföld előtt ismertté kell, hogy váljék, másképp túl nagy ódium marad rajtunk, aminek hangját már lehet is hallani!" – vélekedett Mikes, utalva a püspökök történelmi felelősségére.[17] Hamvas Endre csanádi püspök már április végén írt levelében számba vette a lehetőségeket, hogy mit lehetne tenni a konvertiták érdekében, és megállapította, hogy sajtó útján nem lehet leszögezni a püspökök álláspontját a cenzúra miatt, a Felsőház nem ülésezik, külföldön viszont a főpapok körleveleket adtak ki. Utalt arra, hogy Szlovákiában már 1942-ben körlevélben tiltakoztak a zsidókat sújtó intézkedések ellen. Mindezek alapján a konvertiták melletti nyilatkozat kiadását javasolta.[18] Serédi azonban más utat választott: „Az a nézetem, hogy míg csendes, békés beavatkozással remélhetünk elérni valamit, addig ne szálljunk a külső nyilvánosság előtt is síkra, s ne tegyük nehezebbé a problémák megoldását."[19]

APOR VILMOS LEVELE A HERCEGPRÍMÁSHOZ

Apor Vilmos győri püspök, aki 1943-tól a katolikus konvertiták védelmére alakult Magyar Szent Kereszt Egyesület egyházi védnöke volt, és 1944-es pünkösdi szentbeszédében, majd a kormányszervekhez írt leveleiben tiltakozott a győri gettó felállítása ellen, kitartóan szorgalmazta egy püspökkari körlevél kiadását. Amikor megkapta a hercegprímás köriratát, azt írta neki, fájdalommal tölti el, hogy lemondott a közös pásztorlevél kiadásáról, mert ezt a kormány gyöngeségként fogja értékelni és bátorításnak veszi, hogy „a megkezdett veszedelmes úton továbbmenjen". A hívek nem szerezhetnek tudomást

12 Gergely Jenő: *A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. Dokumentumok.* Történelmi Szemle, 1984/4. 583, 606–607.
13 PL 4167/1944. (8939/1944. alapszám) Shvoy levele Serédihez, Székesfehérvár, 1944. június 1.
14 PL 4682/1944. (8939/1944. alapszám) Mindszenty levele Serédihez, Veszprém, 1944. június 13.
15 Közli Gergely Jenő: i. m. 596.
16 Mikes itt elsősorban XI. Piusz Mit brennender Sorge kezdetű enciklikájára (1937) utalhatott.
17 PL 4167/1944. (8939/1944. alapszám) Mikes levele Serédihez, Szombathely, 1944. június 4.
18 PL 3114/1944. (8939/1944. alapszám) Hamvas levele Serédihez, Szeged, 1944. április 22.
19 PL 2902/1944. (8939/1944. alapszám) Serédi levele Hamvashoz, Esztergom, 1944. május 2.

a püspökök elvi állásfoglalásáról és gyakorlati lépéseiről, „s így mi vagyunk felelősek azért is, hogy sokan több-kevesebb jóhiszeműséggel vesznek részt kegyetlen és igazságtalan rendelkezések végrehajtásában, és helyeselnek elítélendő tanokat" – figyelmeztetett Apor. Kijelentette, tudja, hogy a nyilvánosság elé lépés következményekkel járhat, hírlapi viták, a papok elleni rágalomhadjárat, anyagi megszorítások, jogfosztások, esetleg bebörtönzések és kínzások is várhatók. „Meggyőződésem azonban, hogy ezt a kockázatot is vállalnunk kell, és végső eredményben híveink hite megerősödve, egyházunk tekintélye megszilárdulva kerül ki ebből a harcból."[20] Apor néhány hónappal később, 1945 tavaszán, amikor szovjet katonákkal szemben nőket védelmezve életét áldozta, tettével bizonyította, hogy vállalta azt a kockázatot, amiről írt.

A HERCEGPRÍMÁST BÍRÁLÓ HANGOK

Nemcsak a püspöki karon belül tértek el az álláspontok, hanem mások is kritikával illették Serédi magatartását. Török Sándor író, a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intézőbizottságában a keresztények képviseletére kinevezett tag, aki református volt, május 28-án írt bemutatkozó levelében kijelentette, hogy az egyház az egyetlen menedék a konvertita zsidók számára.[21] Török június 2-án találkozott a hercegprímással. Ezután levélben megköszönte, hogy fogadta, és kijelentette, „bizonyságot kapott", hogy Serédi segíteni akar. Ugyanakkor megjegyezte, kétsége van afelől, hogy a segítés módja célravezető-e, nem „túl hűvös, langyos, puha-e". Kijelentette, a gonosz hősi magatartásával szemben csak hősi magatartás segít. „Valamelyes eredményt elérni csak a megfelelő kockázat vállalásával lehet" – érvelt Török.[22] Két héttel később, amikor már a végéhez közeledett a zsidóság deportálása, kemény kritikát fogalmazott meg: „Az egyház eddig – lényegében – alig tett valamit végső veszedelembe jutott övéinek százezreiért, és ennek megfelelően – lényegében – nem is ért el semmit. Ha sokat tett volna, valamit elért volna. Most már úgy lehet, mindegy. Késő."[23] Egy névtelen levél ugyanerről így írt: „Gyávák vagytok, féltek nem Istentől, csak a rendeletektől, de ezért egyszer jaj lesz nektek, mert ez szégyen az egyházra, és átkozott lesz Magyarország, mert ez sehol nem történik meg, hogy deportáljanak keresztényeket, csak ezen a keresztény Magyarországon történik meg."[24] Ez a levél mutatja a kétségbeesést és a haragot, amit sok ember érezhetett. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a hercegprímás nagyon nagy jelentőségű döntést hozott, amikor Witz Béla budapesti érseki helynök kérelmére engedélyezte, hogy a tömegesen megtérni szándékozó – mert ettől oltalmat remélő – zsidók esetében eltekintsenek a konvertiták számára előírt három hónapos várakozási időtől.[25] Félretette az előírásokat a segítségnyújtás érdekében.

20 PL 4167/1944. (8939/1944. alapszám) Apor levele Serédihez, Győr, 1944. május 27.
21 PL 4167/1944. (8939/1944. alapszám) Török Sándor levele Serédihez, Budapest, 1944. május 28.
22 Uo. Török levele Serédihez, Budapest, 1944. június 5.
23 PL 4787/1944. (8939/1944. alapszám) Török levele Serédihez, Budapest, 1944. június 15.
24 PL Serédi mlt. S12 doboz, névtelen, keltezetlen levél.
25 PL 5405/1944. (8939/1944. alapszám) Witz Béla levele Serédihez, Budapest, 1944. július 10.

ANGELO ROTTA NUNCIUS ÁLLÁSPONTJA

Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius szintén nem volt megelégedve a hercegprímás által tett lépésekkel. Április 28-án kelt jelentésében úgy értékelte a helyzetet, hogy a megkeresztelkedett zsidók elhagyatottnak érzik magukat, és energikus fellépést várnának az egyházi hatóságoktól. A prímás kétségtelenül foglalkozik a kérdéssel, és levelet írt a miniszterelnöknek, valamint tárgyalt vele, de Serédi nem lakik Budapesten, és nincsenek vigasztaló szavai a rendeletek által sújtott emberekhez. A többi püspök általában a prímás kezdeményezésére vár a mindenkit érintő kérdésekben. A nuncius szerint lényegében úgy tűnt, hogy az egyházi hatóságok nem foglalkoznak elég nagy energiával ezzel a kérdéssel, még ha ez a látszat nem felel is meg a valóságnak. Egy gyors és közvetlen akció a rendeletek közzététele előtt biztosan nem lett volna hatástalan. A nuncius ugyanakkor arról is beszámolt, hogy tud arról, Serédi a miniszterelnökhöz intézett levelében újra visszatért a problémára és követeléseket fogalmazott meg. Rotta remélte, hogy a nunciatúra és a prímás együttes fellépéséből némi előny származhat a megkeresztelt zsidók számára, másoknak pedig tiszteletben fogják tartani az emberi jogait.[26] Egy hónappal később azt táviratozta a Vatikánba, hogy eddig a püspöki kar – általános csodálkozásra – nem lépett fel, valószínűleg azért, mert félnek az egyházi intézmények elleni támadástól.[27] A bíboros államtitkár úgy vélte, hogy mivel Rotta jelentései szerint a magyar püspöki kar tétlen, és ezen megütköznek a zsidó származású hívek, a nunciusnak finoman buzdítani kellene a fellépésre a püspököket.[28] Rotta kétségtelenül aktívabb volt a konvertita zsidók védelmében, mint a magyar főpapok, hiszen már március 24-én személyesen tiltakozott a tervezett rendelkezések ellen a miniszterelnöknél, majd ezt többször megismételte, és május 15-én jegyzéket is intézett a miniszterelnökhöz és a külügyminiszterhez. Június 5-i újabb jegyzékében pedig a deportálások ellen emelte fel szavát.[29] Rotta nuncius, utasításának megfelelően, határozottabb fellépésre sarkallta Serédit. A hercegprímás június 8-án a nunciussal ebédelt, akivel össze is vitatkoztak azon, hogy mit kellene tenni az adott helyzetben, ami mutatja azoknak a napoknak a feszült hangulatát.[30]

SERÉDI TOVÁBBI LÉPÉSEI

A püspöki karhoz intézett május 17-i körirat után eltelt két hónap során, amikor Magyarországon végrehajtották a zsidóság deportálását, Serédi tovább tiltakozott a zsidóságot sújtó intézkedések ellen. Június 2-án Antal István miniszterrel, 7-én Huszovszky Lajos miniszterelnökségi államtitkárral beszélt, 8-án Imrédy Béla, akkor tárca nélküli közgazdasági minisztert kereste fel. Június 10-én a Horthy kormányzó által összehívott megbeszélésen vett részt, amelyen rajta kívül jelen volt még báró Perényi Zsigmond, a Felsőház alelnöke, Töreky Géza, a Kúria elnöke és gróf Károlyi Gyula. Június 17-én

26 Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale. Vol. 10. (Éd. Pierre Blet et alii.) Libreria Editrice Vaticana, 1980, 247–249. Rotta jelentése, Budapest, 1944. április 28.

27 Uo. 289. Rotta távirata Maglione bíboroshoz, Budapest, 1944. május 24.

28 Uo. 297. Tardini államtitkár-helyettes levele Rottához, Vatikán, 1944. május 29.

29 Pierre Blet: *XII. Piusz és a második világháború a Vatikán archívumai alapján.* (Ford. Rezsőfi Judit.) Új Ember, Budapest, 2004, 217–220.

30 PL 4167/1944. (8939/1944. alapszám) Serédi kézírásos feljegyzése Rotta neki írt, 1944. május 26-i levelének külzetén.

a miniszterelnök az egész püspöki kart meghívta ebédre, de Serédi ezt visszautasította, mert kéréseikre még választ sem kaptak. Ezek után május 21-én kapta meg Sztójay magánlevelét, amelyben Serédi május 10-i levelére válaszolt. A miniszterelnök a legfontosabb követelésre, a deportálások leállítására nem is reagált.[31]

AZ „AUSCHWITZI JEGYZŐKÖNYV"

Fontos kérdés, hogy a hercegprímásnak pontosan milyen ismeretei voltak a zsidóság deportálásáról, tudta-e, hogy halál vár rájuk. Az úgynevezett Auschwitzi jegyzőkönyv megtalálható a prímás iratai között.[32] 1944. április 7-én két szlovák zsidó megszökött az auschwitz–birkenau-i koncentrációs táborból, és április 21-én Zsolnára érkezve az ottani zsidó tanács tagjainak beszámoltak a táborról, akik ezt jegyzőkönyvbe foglalták. A két szökevény innen Pozsonyba ment át, ahol szintén leírták az általuk adott beszámolót. Május 27-én két újabb fogoly szökött meg Auschwitzból, és Pozsonyban az ő beszámolójukat is jegyzőkönyvbe foglalták. A Magyar Függetlenségi Mozgalom megszerzett egy példányt az először felvett jegyzőkönyvből, és a magyarra fordítás után eljuttatta a magyar egyházi vezetőkhöz, valamint a kormányzóhoz és feleségéhez.[33] Zakar András, a hercegprímás személyi titkára úgy emlékezett, hogy az Auschwitzi jegyzőkönyvet május végén hozta el Esty Miklós Serédinek, aki azt Zakarnak is odaadta, hogy olvassa el.[34] Esty Miklós azonban csak július 6-án említi feljegyzéseiben, hogy jelentések érkeztek az auschwitzi tábor borzalmairól.[35] Mindesetre ennek értékelésénél figyelembe kell venni, hogy a Szentszékhez is már korábban számos információ érkezett a zsidóság megsemmisítéséről, azonban ezeket nem tudták megerősíteni. Az Auschwitzi jegyzőkönyvet 1944. május 22-én küldte el a szlovákiai nunciatúrai ügyvivő a Vatikánba.[36]

SERÉDI ELZÁRKÓZÁSA A PROTESTÁNS EGYHÁZAKKAL KÖZÖS FELLÉPÉSTŐL

Közben a protestáns egyházak képviselői 1944 áprilisától kérték a hercegprímást, hogy közösen lépjenek fel a zsidók érdekében. Ez elől Serédi elzárkózott, ami a protestánsokkal való együttműködést más téren is elutasító, korábbi elvi álláspontját ismerve nem meglepő. Ravasz László június 15-i levelében újból javasolta a hercegprímásnak, hogy a keresztény egyházak nyilvánosan tiltakozzanak a zsidókérdés megoldásának embertelen módja ellen. Mielőtt azonban a nyilvánosság elé lépnének, Ravasz szükségesnek tartotta még egyszer figyelmeztetni a kormányt. A tiltakozás tervét a református püspök elküldte Serédinek, aki válaszul saját, a püspöki kar tagjaihoz intézett köriratát juttatta el hozzá. Az evangélikus és a református egyház közös levelét június 21-én adták

31 Pkari jkv. 2. köt. 442–443.; *Interjú Zakar Andrással.* In Szenes Sándor: Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. 2. bőv. kiad., Budapest, 1994, 145–147.

32 PL 8028/1944. (8939/1944. alapszám).

33 Török Bálint: *A Magyar Függetlenségi Mozgalom zsidómentő tevékenysége. Az Auschwitzi jegyzőkönyv.* 2. rész. Magyar Szemle, 2003/3–4. 93–97.

34 *Interjú Zakar Andrással,* i. m. 138–139.

35 Mészáros István: i. m. 53.

36 Pierre Blet: i. m. 186–191.

át a miniszterelnöknek, mivel azonban ennek nem lett foganatja, 1944. június utolsó vasárnapján közös üzenetet intéztek a protestáns hívekhez.[37]

A PÜSPÖKKARI KÖRLEVÉL SZÜLETÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A keresztény egyházak közös akciójába tehát nem akart bekapcsolódni a hercegprímás. Ugyanakkor június folyamán Rotta nuncius, Apor, Hamvas és más püspökök egyre erőteljesebben szorgalmazták, hogy a püspöki kar ünnepélyes pásztorlevélben tiltakozzon a zsidóság üldözése ellen. Serédi végül ebbe beleegyezett, elkészített egy tervezetet, és azt elküldte egyeztetés céljából a kalocsai és egri érseknek, valamint a székesfehérvári, a győri és a csanádi püspöknek. Czapik Gyula egri érsekkel és Apor Vilmos győri püspökkel szóban is tárgyalt. Komolyabb változtatásokat Czapik javasolt, mégpedig abban az irányban, hogy a körlevél megfogalmazásának élét tompítsák, és csökkentsék a hatalommal való konfliktus lehetőségét. Így például szerinte csak általánosságban szabad említeni a zsidók által elszenvedett jogfosztásokat, és be kell mutatni, hogy a zsidóság nemcsak szenvedő alany, hanem közülük sokan vétkeztek is a magyar kereszténység ellen. Ellenezte annak „ennyire nyílt kimondását", hogy a nyilvánosság előtt is kifogásolja a püspöki kar a kormány intézkedéseit. Már kész volt a körlevél, amikor június 27-én Rotta nuncius levélben közölte, hogy XII. Piusz pápa – aki június 25-én tiltakozó táviratot küldött Horthynak, kérve a zsidóság üldözésének megszüntetését – utasította, hogy követelje a magyar püspöki kartól a nyilvános és erélyes tiltakozást a keresztény elvek védelmében, a rasszista rendeletek által sújtottak, különösen a megkeresztelteket érdekében. A nuncius arra hivatkozott, hogy a püspöki kart engedékenynek tartják, és sokan csodálkoznak magatartásán, ez pedig veszélyezteti a magyar egyház becsületét és jövőjét. Rotta levelét a nunciatúra munkatársa vitte el Serédihez, akivel a hercegprímás közölte, hogy nem kell a püspöki kart kötelessége teljesítésére figyelmeztetni, de fejjel nem mehetnek a falnak. Ezért először tárgyaltak a kormánnyal, viszont már a nuncius levelének kézhezvétele előtt elhatározták egy körlevél kiadását.[38]

A KÖRLEVÉL TARTALMA

A június 29-ére keltezett körlevelet a püspöki kar nevében Serédi írta alá. A pásztorlevél bevezetője hangsúlyozta, hogy a katolikus püspökök az isteni vagy a természeti törvények sérelme esetén sokszor felemelték szavukat, és származásra, nemzetiségre, vallásra vagy társadalmi helyzetre való tekintet nélkül védelmükbe vették azokat, akiket egyéni bűntett elkövetése nélkül büntettek. A magyar főpapok védték a szegényeket, ártatlanul szenvedőket vagy üldözötteket, felkarolták a szegényügyet, közreműködtek abban, hogy a szociális és gazdasági kérdéseket a törvényhozás útján megoldják. Ha pedig bárkinek veleszületett jogait az egyes emberek, a közületek vagy az állam képviselői igazságtalanul csorbítják vagy elveszik, a magyar püspökök kötelességszerűen felemelik tiltakozó szavukat. A hosszú elméleti és történelmi bevezető után a körlevél rátért

37 PL 5405/1944. (8939/1944. alapszám) Ravasz levele Serédihez, Budapest, 1944. június 15.

38 Pkari jkv. 2. köt. 443–444.; Gergely Jenő: i. m. 584–586.; PL Serédi mlt. S12A doboz, Rotta levele Serédinek, Budapest, 1944. június 27.; Pierre Blet: i. m. 221–222.

a konkrét kérdésekre, először is elítélve a hadviselés és a bombázás embertelen módját. Ezután következett a valódi téma: „kimondhatatlan szomorúsággal látjuk, hogy a keresztény Magyarországon is egymás után olyan intézkedések tétettek, amelyek Isten törvényeivel ellenkeznek. Előttetek, Kedves Híveink, nem kell részletesen felsorolnunk azokat a rendelkezéseket, amelyeket végrehajtásuk módjával együtt magatok is jól ismertek, és amelyek magyar polgártársaink egy részének, köztük még azoknak is, akik velünk együtt ugyanazt a szent hitet vallják, pusztán származásuk miatt csorbítják vagy el is veszik velük született jogait. És mindezt anélkül, hogy egyéni bűnösségüket megállapítanák és ennek alapján bírói ítéletet hoznának. Mindezt csak akkor értenétek meg igazán, ha Veletek is ugyanilyen jogfosztások történnének!" – hívta fel a figyelmet a körlevél,[39] majd szabadkozni kezdett, hogy a püspököktől távol áll a pártpolitika, a csoportos vagy egyéni érdekek. „Mi nem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az is tény, hogy a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy a zsidókérdést törvényes és igazságos módon rendezni kell. (…) Azonban, mivel erkölcsi és főpásztori kötelességünket mulasztanánk el, ha gondosan nem őrködnénk, hogy az igazságosság csorbát ne szenvedjen, magyar polgártársainkon és katolikus híveinken pedig puszta származásuk miatt sérelem ne essék: azért hónapok óta szóbeli és írásbeli tárgyalások útján iparkodtunk általában az igazságosságot, különösen pedig a közelmúltban kiadott sérelmes rendelkezésektől sújtott polgártársainkat és híveinket védelmünkbe venni; maguknak a sérelmes rendeleteknek pedig módosítását, illetve hatálytalanítását kértük. Azonban, bár itt-ott némi enyhítést sikerült is elérnünk (…) mégis mély fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el bennünket, hogy tárgyalásaink során éppen azt nem sikerült elérnünk, amit pedig legjobban szerettünk volna, hogy végleg megszűnjenek az igazságtalan jogcsorbítások és jogfosztások, kivált az elhurcolások."[40] Ennek ellenére bíztak a kormányzatban és vártak. „Most azonban (…) minden felelősséget ünnepélyesen elhárítunk magunktól. És mikor az isteni törvények védelmében Tielőttetek, Kedves Híveink, közösen felemeljük tiltakozó szavunkat: ebben a formában is kérjük az illetékes hatóságokat, hogy Isten és a történelem előtti felelősségük tudatában a sérelmes rendeleteket minél sürgősebben orvosolják. Ezek a rendeletek ugyanis a nemzet létéért folytatott küzdelem idején nemcsak jogbizonytalanságot okoznak, hanem megbontják a nemzet egységét is, és ellenünk fordítják a keresztény világ közvéleményét, főképpen pedig ellenünk fordítják az Istent! Mint mindig, most is elsősorban az Istenbe vethetjük bizodalmunkat, és azért kérünk Benneteket, Kedves Híveink, hogy Velünk együtt Ti is imádkozzatok és dolgozzatok az igazságosság, a keresztény szeretet diadaláért. Vigyázzatok, hogy a kifogásolt cselekedetek helyeslésével vagy előmozdításával Magatokra ne vonjátok a szörnyű felelősséget Isten és az emberek előtt. Ne feledjétek, hogy igazságtalansággal a haza igazi javát szolgálni nem lehet."[41] A körlevél két szempontból is fordulópontot jelentett. Egyrészt a katolikus főpapok együtt, a nyilvánosságot elé lépve tiltakoztak, másrészt ez a tiltakozás már nemcsak a kikeresztelkedett zsidókra korlátozódott, hanem minden jogfosztott állampolgár érdekében történt. Ugyanakkor megemlítették benne a zsidóság elleni vádakat is, ami tompította a szöveg élét, és mire a körlevél eljuthatott volna a hívekhez, a zsidóság deportálása nagyrészt

39 Pkari jkv. 2. köt. 440.
40 Uo. 440–441.
41 Uo. 441.

már befejeződött. A körlevelet július első napjaiban a cenzúrától mentesen kinyomtatták Esztergomban. A nyomda által az ügyészségnek elküldött köteles példányok révén, valamint az esztergomi postamester feljelentése nyomán a hatóságok tudomást szereztek a körlevél tartalmáról, és az esztergomi városi postán július 6-án reggel lefoglalták az esztergomi főegyházmegye papsága részére feladott példányokat. A többi egyházmegyének szánt csomagokat azonban nem vették észre, így azok meg is érkeztek a címzettekhez és több helyen, például az egri egyházmegyében fel is olvasták a körlevelet. Még július 6-án Antal István igazságügy-miniszter felkereste a hercegprímást. Serédi tiltakozott a körlevelek postai továbbításának megakadályozása miatt, majd kifejtette, hogy a miniszterelnök késlekedése és elfogadhatatlan levele után a püspöki kar kénytelen volt a híveket tájékoztatni, és nyilvánosan szót emelni a diszkriminatív rendeletek, valamint a deportálások ellen. A miniszter erre azt válaszolta, hogy a püspökök lépésének súlyos bel- és külpolitikai következményei lehetnek. Serédi szerint azonban azokat nem okozták, és az adott helyzetben tovább nem hallgathattak. Antal azt kérte, hogy a körlevelet ne olvassák fel a templomokban. A hercegprímásnak azok voltak a feltételei, hogy a miniszterelnök hivatalos levélben jelentse ki: orvosolja a jogfosztásokat, a rendeletek hatálya alól mentesíti a zsidó származású keresztényeket, megszünteti a deportálásokat és mindent megtesz a deportáltak visszahozásáért; továbbá a püspöki kar a kormánnyal folytatott tárgyalásairól értesítheti a híveket. Ha ezeknek a követeléseknek nem tesznek eleget, a körlevelet felolvastatják. Antal a miniszterelnök nevében „megnyugtató ígéretet tett", a hívek tájékoztatásával kapcsolatban pedig Sztójay személyes tárgyalását helyezte kilátásba. Serédi ezzel megelégedett, és táviratot küldött az ordináriusokhoz és egyházmegyéje papjaihoz, amely szerint a körlevél a papság tájékoztatására szolgál és a templomban nem kell felolvasni. Július 8-án a hercegprímás kisgerecsei házában tárgyalást folytatott a miniszterelnökkel és a kíséretében megjelent Imrédy Béla, Kunder Antal és Antal István miniszterekkel. A püspöki kar részéről jelen volt még Czapik Gyula egri érsek, Apor Vilmos győri püspök és Drahos János esztergomi érseki helynök. Sztójay átnyújtotta július 7-ére keltezett levelét, amelyben beszámolt a kormány intézkedéseiről: a keresztény vallású zsidók számára érdekvédelmi szervezetet alakíttattak, vizsgálatot rendeltek el, hogy valóban történtek-e kegyetlenkedések a zsidók deportálása során, felfüggesztették a budapesti zsidóság deportálását, ígéretet tettek, hogy ha mégis megtörténnek a zsidók elszállítása, akkor a kereszténeket mentesítik az intézkedés alól, végül megígérték, hogy a keresztény vallásfelekezetek lelkészei hozzátartozóinak nem kell megkülönböztető jelzést viselniük. A tárgyalás egész délután elhúzódott, és a kormány elérte célját. Ígéretek fejében és a kormány lemondásával való fenyegetőzése hatására a püspökök lemondtak a nyilvános tiltakozásról. A miniszterelnök kérésére a hercegprímás rádióközleményben is megismételte, amit táviratban már közölt, hogy a körlevelet nem kell felolvasni. Ugyanakkor Serédi rövid körlevelet adott ki, amelyet a templomokban ismertettek a hívekkel. Ebben az állt, hogy a püspöki kar a zsidókra, különösen a kikeresztelkedettekre vonatkozó rendelkezésekkel kapcsolatban ismételten a kormányhoz fordult, és tárgyalásait továbbra is folytatja. Július 9-én Antal István miniszter Leányfalun Ravasz Lászlóval tárgyalt, és elérte, hogy a protestáns vezetők is lemondtak a nyilvános tiltakozásról. A katolikus püspöki kar fellépése nem maradt eredménytelen. Más tiltakozások, például XII. Piusz pápa távirata mellett hozzájárult ahhoz, hogy a budapesti zsidóság nagy része ekkor megmenekült a deportálástól.[42]

42 Pkari jkv. 2. köt. 444–447.; Mészáros István: 54–57.; Gergely Jenő: i. m. 586–587.

NYILVÁNOSSÁG VAGY HÁTTÉRTÁRGYALÁSOK

A kulcskérdés az volt, hogy a nyilvánosság elé lépve, vagy inkább háttértárgyalások útján lehet-e eredményt elérni az üldözöttek érdekében. A püspöki kar ezzel kapcsolatban megosztott volt. Többen a magyar katolikus egyház által hosszú időn át követett, bevált gyakorlatot, a hagyományos utat, a kormánnyal való háttéregyeztetést tartották megoldásnak, hiszen az korábban működött. Mások a lelkipásztori szempontokra hívták fel a figyelmet, hogy a híveknek útmutatásra van szükségük az adott helyzetben. Rámutattak arra is, hogy a közvéleményt is tájékoztatni kell, elhárítva a felelősséget. Ellentmondó külföldi példák álltak a püspökök előtt: 1942-ben a holland főpapok tiltakozását a németek megtorló akciója követte. Ugyanakkor Közép-Európában más volt a helyzet: a szlovák főpapok 1942–43-ban kiadott két pásztorlevelét, amelyekben a zsidóságot sújtó intézkedések ellen emelték fel szavukat, nem követte megtorlás. Közben sürgetett az idő. Mire megszületett az elhatározás a nyilvánosság elé lépésre, a püspökkari körlevél kiadására, a vidéki zsidóság deportálása már szinte befejeződött. A körlevél azonban, bár csak kevés helyen olvasták fel, a budapesti zsidóság helyzetén közvetve segíteni tudott.

2014

„A MAGYAR NEMZETI SZOCIÁLIZMUST LELKIISMERETEM SZERINT NEM ÉRZEM INCOMPATIBILISNEK PÁPAI KAMARÁSI MIVOLTOMMAL”

Pálffy Fidél ügye

A MAGYAR NEMZETISZOCIALIZMUS

Az 1930-as években, az Európában észlelhető folyamatokkal párhuzamosan, Magyarországon is a szélsőjobboldal újabb erősödése figyelhető meg, bár a részleges politikai sikert csak az 1939-es parlamenti választás hozta meg számára. Ebben az időszakban a szélsőjobboldal új típusaként jelent meg a magyar nemzetiszocializmus. A külföldi példákkal ellentétben nem jött létre egységes magyar nemzetiszocialista mozgalom és párt, hanem az irányzat széttöredezett volt, több pártból állt, önjelölt vezetőkkel. Szembeszökő jellegzetessége volt az is, hogy a német nemzetiszocialista mozgalommal ellentétben kereszténynek mondta magát. Ez szövegszerűen megjelent a különböző pártprogramokban, valamint megmutatkozott abban is, hogy szélsőjobboldali csoportok szervezetten vettek részt egyházi eseményeken. Ez megnehezítette, ugyanakkor fontossá is tette a keresztény egyházak, különösen a katolikus egyház és annak tagjai viszonyát ehhez a mozgalomhoz.[1]

Ugyanakkor a kereszténység hangoztatása mögött nagyon eltérő egyéni példákat találhatunk, ha a szélsőjobboldali vezetőket vizsgáljuk. Például Pálffy Fidél a Katolikus Egyház hűséges tagjának tartotta magát és gyakorolta vallását, míg Szálasi Ferenc – börtönnaplójának tanúsága szerint – gyűlölte az egyházakat, a papokat, akik szerinte meghamisították az eredeti jézusi tanítást, és az őt, a kiválasztottat félreállító rend politikai támaszaivá váltak. Szálasi vallásos volt, de erősen kérdéses, hogy kereszténynek nevezhető-e, hiszen a keresztény tanítás bizonyos elemeit elvetette vagy átértelmezte, és kialakított magában egy sajátos „kereszténységet”.[2]

A német és a magyar nemzetiszocializmusnak a kereszténységhez való különböző viszonya a két mozgalomhoz való eltérő hozzáállást eredményezett a magyarországi katolikus körökben. A magyar katolikus sajtóban már 1934-ben megjelentek a német nemzetiszocializmust leleplező cikkek, és a német eredetivel azonos évben napvilágot látott Michael Faulhaber münchen-freisingi bíboros érsek adventi prédikációit tartalmazó

---

1 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 446–461.; Paksa Rudolf: *Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években.* In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 275–304.; Gergely Jenő: *A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus (Különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig).* Századok 121. (1987) 3–28.; *Magyarországi pártprogramok 1919–1944.* 2. kiadás. Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 269., 324., 327., 372., 429.

2 Csíky Balázs: *A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években.* In: Közép-Európai Közlemények 6. (2013) 4. szám, 84–85. (A tanulmányban tévesek a 88. oldal 18. lábjegyzetében szereplő, Pálffy Fidélre vonatkozó adatok.) [Lásd kötetünkben, 107skk.]

könyve, melyben a főpap a nácizmus ellen emelte fel szavát. Ezek lehűtötték azt a kezdeti lelkesedést, amelyet Hitler politikájával szemben tápláltak katolikus körökben az egyházüldözés kibontakozása előtt. Sokan ugyanis, még ha a módszereket helytelenítették is, rokonszenvvel nézték, hogy a német kormányzat fellép a kommunisták ellen, előtérbe helyezi a nemzeti gondolatot és a hagyományok ápolását, megrendszabályozza a destruktívnak tekintett irodalmat és a sajtót, megtagadja a háborús jóvátétel fizetését. Ugyanakkor még sokan azok közül is, akik elítélték a náci ideológiát és gyakorlatot, nem ismerték fel a magyar szélsőjobboldali csoportok veszélyeit, sőt rokonszenveztek velük.[3]

PÁLFFY FIDÉL ÉLETÚTJA

Pálffy Fidél (eredetileg Fidelio) 1895-ben született a Pozsony vármegyei Szentgyörgyön arisztokrata családba, a Pálffyak vöröskői grófi ágába. Apja Pálffy Sándor, anyja Batthyány Erzsébet voltak. Egyik öccse, Pálffy József is politikusi pályára lépett. Apai oldalról unokatestvére volt Apor Vilmos, a későbbi vértanú győri püspök. Fidél 1903 és 1911 között a kalksburgi jezsuita kollégiumban tanult, amely elitképző intézetnek számított. A jelentkezéskor a magyaron kívül németül és franciául beszélt. A közepes tanulmányi eredményt mutató fiú a hatodik osztály elvégzése után távozott az intézményből. A pozsonyi egyetemen folytatott jogi tanulmányok után elvégezte a Ludovica Akadémiát. Katonatisztként szolgált az első világháborúban, főhadnagyként szerelt le. 1919-ben összekötő tiszt volt a szegedi-aradi ellenkormány és a francia megszálló erők között. 1920-ban csehszlovákiai birtokain gazdálkodott, majd hamarosan visszatért Magyarországra, ahol birtokot vásárolt, de a gazdasági világválság alatt tönkrement. 1920-ban vette feleségül Filipanits Irént, akitől három leánygyermeke született.[4] Számfeletti pápai titkos kamarássá 1923. március 22-én nevezte ki XI. Piusz pápa.[5] Csernoch János hercegprímás a kitüntetésre való ajánlásában a szokásos dicsérő formulákkal írt róla, megemlítve, hogy szüleivel él.[6] Valóban fiatalon, még huszonnyolcadik születésnapja előtt kapta meg a pápai kamarási kitüntetést, feltehetőleg családi hátterének köszönhetően. 1930-ban tagja volt a Szent Imre-jubileum alkalmából Budapestre érkező pápai küldöttségnek.[7] A politikába 1933-ban kapcsolódott be. Két német szélsőjobboldali

3 Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán életrajza.* In: Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2005. 123–125.

4 Rébay Magdolna: *A felvidéki elit a kalksburgi jezsuita kollégiumban (1856–1918). A Pálffyak.* In: Sokszínű pedagógiai kultúra II. Szerk.: Torgyik Judit. International Research Institute, Komarno, 2014. 20–22.; Gyurgyák J.: i. m. 695–696.; Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Osiris Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2013. 81.; Paár Ádám: *A parasztok boldogok, hogy kezet fog velük a gróf. Egy szélsőjobboldali arisztokrata politikai sikerei és kudarcai.* In: Kommentár 9. (2015) 3–4. szám http://www.kommentar.info.hu/iras/2015_3–4/a_parasztok_boldogok_hogy_kezet_fog_veluk_a_grof (letöltés: 2015. 11. 01.)

5 Acta Apostolicae Sedis 25. (1923) 243.; Annuario Pontificio per l'anno 1935. Città del Vaticano, 1935. 1091.

6 Archivio Apostolico Vaticano (=AAV) Palazzo Apostolico, Titoli 97, Articolo 16, Titoli VI, fasc. 19, f. 997r Csernoch János hercegprímás kézzel írt ajánlása, Róma, 1923. március 2.

7 AAV Archivio della Nunziatura di Ungheria (=Arch. Nunz. Ungheria), Busta 49, fasc. 3, f. 141r, N. 8950/35./VIb, Angelo Rotta nuncius jelentése Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1935. május 7.

propagandakötetet fordított le és adott ki. Ugyanebben az évben csatlakozott a Meskó Zoltán vezette Nemzeti Szocialista Magyar Földműves- és Munkáspárthoz, amelynek dunántúli vezetője lett. Az 1935-ös országgyűlési választásokon a kormány igyekezett ellehetetleníteni a nyilaskeresztesek jelöltjeit, Pálffy Fidélnek sem sikerült mandátumot szereznie. 1936-ban Balogh Istvánnal új pártot alapított Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista (Nyilaskeresztes) Párt néven, de a következő évben Balogh kivált a pártból. Az 1939-es választásokon Pálffy pártja önállóan Győr–Moson–Pozsony vármegyében indult és öt mandátumot szerzett. Pálffy is győzött, de mandátumát a közigazgatási bíróság megsemmisíttette, így mégsem került be a parlamentbe. A Pálffy-párt sikeres volt az északnyugat-dunántúli régióban, és maga Pálffy is népszerű politikusnak számított, aminek oka a szociális problémák felvetése és közvetlen stílusa, a gazdákkal és napszámosokkal való érintkezése volt. 1939-ben pártja és a Baky–Matolcsy-féle Nyilaskeresztes Front összeolvadt. A nyilas egység megteremtésére tett következő lépés az volt, hogy 1940-ben a két legnagyobb nyilaspárt, Pálffy pártja és a Szálasi vezette Nyilaskeresztes Párt egyesült. Egy év múlva, 1941-ben azonban Pálffy már új pártot alapított Magyar Nemzetiszocialista Párt néven. Nem sokkal később ez a párt, az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja és négy független nemzetiszocialista képviselő létrehozta a Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetséget, amely a legnagyobb ellenzéki frakció lett a parlamentben. 1942 nyarán a Pálffy-féle Magyar Nemzetiszocialista Párt saját programot hirdetett, de a pártszövetség fennmaradt. A nyilas hatalomátvétel után, 1944. október 16-án Szálasi Ferenc megalakította koalíciós kormányát, amelyben Pálffy Fidél a földmívelésügyi tárcát kapta meg. November 16-án a Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom magába olvasztotta a Pálffy vezette Magyar Nemzetiszocialista Pártot, a Magyar Megújulás Pártját és a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetséget, és ezzel létrejött a nyilas állampárt. A Szálasi-kormány számos tagja alkalmatlan volt feladata ellátására, Pálffy Fidél azonban kivételnek számított, hiszen nem volt felkészületlen: földbirtokos volt, politikai tapasztalatokkal, kapcsolatokkal rendelkezett, szociális elkötelezettségű volt. Bármelyik Horthy-korszakbeli kormány tagja lehetett volna. A második világháború után, 1945 decemberében a népbíróság halálra ítélte és 1946. március 2-án kivégezték.[8]

Pálffy Fidél öccse, József – ahogy már szó volt róla – szintén politikusi pályát futott be. Példája jól mutatja, hogy ugyanazzal a családi háttérrel és kapcsolatrendszerrel mennyire más irányba is el lehetett jutni. Pálffy József 1904-ben született Görzben, tehát Fidélnél kilenc évvel volt fiatalabb. Bátyjával ellentétben nem a kalksburgi jezsuita kollégiumba járt, hanem a budapesti Ferenc József Nevelőintézetben érettségizett, majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett államtudományi doktorátust. 1925-ben közigazgatási pályára lépett és két éven keresztül Békés vármegyében, Gyulán előbb főispáni titkárként, majd szolgabíróként dolgozott. 1928-tól koroncói birtokán gazdálkodással foglalkozott. Külföldi tanulmányútjai során járt Franciaországban, Belgiumban, Németországban, Svájcban, Olaszországban, Jugoszláviában, Bulgáriában, Csehszlovákiában és Görögországban. Közben elsajátította a német, angol, francia és olasz nyelvet. Tevékeny résztvevője volt Győr vármegye politikai, társadalmi és gazdasági életének. 1933-ban a Keresztény Gazdasági Párt Győr vármegyei szervezetének elnöke volt, 1939-ben pedig a Magyar Élet Pártja, az akkori kormánypárt helyi szervezetének társelnöke lett. Tagja volt a megyei törvényhatósági bizottságnak és a Felső-

8 Paksa R.: *Magyar nemzetiszocialisták* i. m. 81–82., 97–98., 100., 157., 171., 204., 216., 228–229., 234., 237., 289., 291., 307–308., 319.; Paár Á.: i. m.

Dunántúli Mezőgazdasági Kamarának. Alapítója és elnöke volt a Felső-Dunántúli Termelők Szövetkezetének, amelynek nyolcezer kisgazdatagja volt, és amely a legnagyobb vidéki kisgazda értékesítő szövetkezetnek számított. Alelnöke volt a Győr vármegyei mezőgazdasági bizottságnak, választmányi tagja a Gazdák Nemzeti Szövetségének, igazgatóválasztmányi tagja a Rába Szabályozó Társulatnak. Kezdeményező szerepe volt a Marcal és annak belvizei levezetésében. 1939-ben a téti körzetben a Magyar Élet Pártja színeiben nyert parlamenti mandátumot. Helytelenítette a második világháborúban való részvételt. Csatlakozott a náciellenes Magyar Fronthoz, 1944. szeptember elején az intézőbizottság tagja. Serédi Jusztinián hercegprímás jóváhagyásával 1944. október 13-án a Kereszténydemokrata Néppárt alapító elnöke lett. 1945-ben a párt nem kapott hivatalos engedélyt a megalakulásra a kommunista párt ellenkezése miatt. Pálffy József eszménye a polgári jellegű demokrácia volt, elhatárolta magát a Horthy-korszak politikájától és annak keresztény pártjaitól, ugyanakkor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjaival és politikájával szemben is bizalmatlan volt. 1945 áprilisában a párt nevéből elhagyták a „keresztény" jelzőt. A konzervatív szárny vezetőjeként alulmaradt a Barankovics István által vezetett szárnnyal szemben, amely a baloldalhoz való közeledést szorgalmazta. Két Demokrata Néppárt jött létre, és közülük az 1945. novemberi nemzetgyűlési választásokon csak a Barankovics vezette pártot engedte indulni az Országos Nemzeti Bizottság, de Barankovicsék is csak a kisgazdapárttal szövetségben tudtak szerepelni, és két képviselőt juttattak a parlamentbe. Pálffy József először a Polgári Demokrata Párthoz, majd a Sulyok Dezső alapította Magyar Szabadság Párthoz csatlakozott. Sulyok pártjának feloszlatása után, 1947 augusztusában Ausztriában telepedett le. Egy ideig még részt vett az emigráns közéletben, belépett a New York-i Magyar Nemzeti Bizottmányba, de aztán fokozatosan visszavonult a politikától. 1988-ban halt meg Bécsben.[9] Pálffy Fidél és Pálffy József is keresztény politikusnak tartotta magát, de míg Fidél nemzetiszocialista volt, addig József kereszténydemokrata politikai irányvonalat képviselt, amely szöges ellentétben állt az előbbivel.

SAJTÓPER MEZGÁR LAJOS ELEN

Pálffy Fidél lefordította és 1933-ban kiadta Ernst Reventlow *Nemzeti szocializmus az új Németországban* című könyvét. A könyvről Mezgár Lajos székesfehérvári egyházmegyés pap, teológiai tanár kritikát jelentetett meg az általa szerkesztett *Fehérvár* című lapban *Milyen az igazi nemzeti szocializmus? A nemzeti szocializmus világnézete. Miből tanulnak a magyar nyilaskeresztesek?* címmel.[10] Mezgár szerint Reventlow könyve vádirat általában a vallás, és különösen a katolikus egyház ellen. Csodálkozott azon, hogy egy katolikus arisztokrata fordította le magyarra a könyvet. Kijelentette, hogy Reventlow műve olyan állításokat tartalmaz a Szentírásról és a papságról, amelyeknek minden jóérzésű emberből utálatot kell kiváltaniuk. A legdurvább támadás az a kijelentés, hogy sok lelkész arra a meggyőződésre jutott, hogy a munkásságot sötétség-

9 *Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről.* Szerk. Haeffler István. Budapest, 1940. 277–278.; *Magyar Katolikus Lexikon.* 10. kötet. Főszerk. Diós István. Szent István Társulat, Budapest, 2005. 462.; Keresztes Csaba – Kiss András: *Kísérletek a Keresztény Demokrata Néppárt politikai elismertetésére 1945-ben.* In: ArchívNet. 20. századi történeti források. Online folyóirat. 14. (2014) 6. szám http://www.archivnet.hu/pp_hir_nyomtat.php?hir_id=561 (letöltés: 2015. 10. 26.)

10 Fehérvár, 1934. február 4.

ben és tudatlanságban kell tartani, mert a tudás hatalmat adna, és az nem lenne kívánatos. Pálffy a cikk miatt sajtó útján elkövetett becsületsértés és rágalmazás vádjával pert indított Mezgár ellen.[11] Mezgár Lajos a Fejér megyei közélet ismert személyisége volt. Székesfehérváron a teológián dogmatikát tanított, emellett sajtómunkát végzett. 1932–34 között a *Fehérvár* című egyházmegyei politikai napilap főszerkesztője volt. Éles hangú, harcos, szociális elkötelezettségű cikkeivel a támogatók mellett sok ellenséget is szerzett. 1934-ben a Gömbös-kormány külpolitikáját bíráló egyik cikke miatt a lapot betiltották. Az újság *Új Fehérvár* címen indult újra, továbbra is Mezgár főszerkesztésében. Prohászka Ottokár nyomdokain járva fontosnak érezte, hogy egy katolikus ember a keresztény erkölcsi értékek alapján gondolkodjon, ezért vezércikkei erkölcsi célzatúak voltak. Úgy gondolta, részt kell vennie a társadalom alakításában, politizálnia kell. Egy katolikus napilapnak fontos szerepe van a helyes látásmód kialakításában. Írásaiban elemezte a gazdasági és politikai döntéseket, többször élesen bírálva a kormány politikáját is. A keresztény etika alapján egyaránt elítélte a két világháború közötti Európa jobb- és baloldali totalitárius rendszereit, a bolsevizmust, a fasizmust, a nemzetiszocializmust és a falangizmust. Éles hangú cikkei miatt szembekerült Hóman Bálinttal, Székesfehérvár országgyűlési képviselőjével, vallás- és közoktatásügyi miniszterrel is, aki többször kérte Shvoy Lajos megyéspüspököt, hogy váltsa le a lap éléről Mezgárt. Végül a püspök 1938-ban Neményi Lajost nevezte ki főszerkesztőnek.[12]

A Pálffy Fidél által indított sajtóperben első fokon eljáró Székesfehérvári Királyi Törvényszék 1934 júliusában felmentette Mezgárt azzal az indoklással, hogy a kifogásolt cikk egy nyilvánvalóan kritikus írás, és azok a részek, amelyek Pálffy grófra vonatkoznak, sem becsületsértést, sem rágalmazást nem tartalmaznak. Pálffy nem fogadta el az elsőfokú ítéletet és fellebbezett a Budapesti Királyi Ítélőtáblához.[13] Úgy érezte, hogy a tárgyaláson a vádlott vallomása újabb sértést tartalmazott, és az *Új Fehérvár*nak a tárgyalásról közölt tudósítása lényegében megismételte a sértéseket. Emiatt a *Fejérmegyei Napló* hasábjain nyílt levelet tett közzé.[14] Szerinte Mezgár Reventlow könyvének egy kiragadott helyét önkényesen félremagyarázta. Reventlow azt állította és azt igyekezett bizonyítani, hogy az 1850–60-as években a németországi papság nem volt alkalmas arra a feladatra, hogy a marxizmustól megfertőzött népnek a vallást visszaadja és azt benne fenntartsa. Mezgár ezt úgy értelmezte, mintha Reventlow az évtizedekkel későbbi nemzetiszocializmus felfogását írná le a katolikus hitről, az egyházi személyekről és a Szentírásról, és azt otrombának minősítette, amelytől minden jóérzésű ember undorral fordul el. Emiatt ítélte el a könyv lefordítását és kiadását is. „Továbbá különbséget nem téve bizonyos németországi újabb, már a könyv magyar fordításának megjelenése után fellépő vallás- és erkölcsellenes törekvések és a magyar nemzeti szocializmusnak azokkal ellentétes és általam is kihangsúlyozott álláspontja között, általánosan azt mondotta, hogy »a nemzeti szocializmus« súlyosan vétkezik a kereszténység ellen, megtagadja a vallásos

11 *Ein Nazifürher gegen den Klerus.* In: Pester Lloyd, 5. Mai 1935, 20. A korszakban a sajtóper büntetőeljárás volt. A korabeli büntetőeljárásról ld. Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* 2. kiadás. Zala Megyei Bíróság–Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, Zalaegerszeg, 1996. 211–252.

12 Hévizi Józsa: *Kerékbetört jövő? Katolikus társadalomépítés, szociálpolitika. Küzdelem a diktatúrák ellen Székesfehérváron és Budafokon 1930–1970.* METEM, Budapest, 2011. 35–39.

13 Pester Lloyd, 5. Mai 1935, 20.

14 *Pálffy Fidél gróf, pápai kamarás válasza Szőke Gyula felsőházi tagnak.* In: Fejérmegyei Napló, 1934. július 12., 1–2.

alapokat, hívei összejátszanak az ellenséggel. Rólam pedig, bár én a könyv említett helyének általánosító és túlzó tényállításait mint fordító, meggyőződésemre hivatkozva, lap alatt jegyzetben helyesbítettem s a magam írta Függelékben nyíltan hirdetem, hogy a magyar nemzeti szocializmus a keresztény idealizmus alapján áll, s a papság hivatásának e keresztény idealizmus fenntartását és ápolását jelölöm meg, azt állította, hogy »nem nagyon fontos neki« »az Egyházat ért roppant súlyos támadás«, hogy »egy kis magyarázat árán túlteszi magát a szerző által elkövetett súlyos inzultusokon és becsmérléseken«, hogy csak egészen »gyengén és homályosan próbál megvédeni minket«, s olyan kitételeket használt személyemmel kapcsolatban, s olyan beállításban szerepeltette nevemet, amelyek miatt – különösen mint exponált katolikus ember – joggal érezhettem magam becsületemben súlyosan megsértve, s az általam fordított könyvről és eljárásomról adott jellemzése valódiságának esetén – mint szolgálattevő pápai kamarás – joggal tarthattam volna az Apostoli Szentszék részéről ellenem megindítandó fegyelmi eljárástól és büntetéstől" – érvelt Pálffy.[15] Szerinte a védelemnek azt kellett volna bizonyítania, hogy a vádlott megállapításai megfelelnek a valóságnak. „E helyett azonban nagyobbrészt a vádtól eltérő vágányon mozgott [ti. Szőke Gyula ügyvéd beszéde – *Cs. B.*]; a német mozgalom kisiklásai felé lövöldözött, de reám és a magyar mozgalomra célzott, illetve ontotta mérgét; a védői emelvényről politikai szónoklatot mondott; a vádlottat, akinek a személyemmel szemben való igaztalan és sértő kritika is megengedett eszköznek látszott ahhoz, hogy a neki politikai szempontból ellenszenves magyar nemzeti szociálizmust oldalról sárral megdobálja, még kíméletlenebb eljárásra tüzelte; a könyv szövegét és értelmét – amelyről minden olvasni tudó ember könnyen meggyőződhetik – rosszindulatúan megváltoztatta és elferdítette; számba cinikus és vallásgyalázó marxi kijelentéseket adott s a durva személyi sértések egész özönét zúdította reám. Vakmerő ferdítéseit, igaztalan megállapításait, fölényes sértegetéseit, gúnyos és bántó leckéztetéseit csak megvetéssel tudom sújtani, de dolgozó magyar keresztény testvéreim és nemzetem jobb sorsáért vívott, katolikus lelkiismeretem szerinti, becsületes szándékú politikai munkám közepette nem pazarlom az időt a velük való további foglalkozásra. (…) Hiába kísérli meg a védelem a magyar nemzeti szociálizmusra a kereszténységellenesség bélyegét ráütni. A pártot hál' Istennek, nem ő vezeti, tehát nem is hivatott annak programot adni. Kritikát mondhat, de ez a kritika nem ér semmit, ha nemlétező programot, irányt, szellemet támad. Én intranzigens híve vagyok vallásomnak és Egyházamnak, s nyíltan vallom, hogy keresztény erkölcsi alapon állok és gyakorlatilag és politikámban is keresztény vagyok. Nyíltan merem hirdetni, hogy szolgálattevő pápai kamarási tisztségemmel politikai tevékenységem által sem jutottam soha lelkiismeretem szerint ellenkezésbe. A szóban forgó könyvben pedig egyenesen az igazságnak és a katolikus hívő álláspontnak védelmére keltem. Kijelentem, hogy a védelemnek ezzel ellentétes állításai csupán rosszindulatú hatáskeltésre s a tájékozatlanok megtévesztésére szánt valótlanságok" – írta Pálffy.[16] Érvelése tehát azon alapult, hogy Reventlow könyvét félremagyarázták, a német és a magyar nemzetiszocializmus pedig a vallás kérdésében alapvetően különbözik egymástól. Ő úgy érezte, lelkiismerete tiszta és politikai tevékenysége a keresztény elvek alapján áll.

A másodfokon eljáró Budapesti Királyi Ítélőtáblán a Harmath Jenő által vezetett tanács elé került az ügy. Az 1935 májusában tartott tárgyaláson heves szóváltás zajlott le. Pálffy ügyvédje, Nemes József kijelentette, hogy a vádló mint magyar nemzetiszocialista

15 Uo.
16 Uo.

pártvezető, mint magyar főnemes és mint pápai kamarás felháborítónak tartja, hogy egy pap az ő fordítói tevékenységét kritizálja. A papság, amely mindig elzárkózott a nemzeti áldozatvállalás elől, amely a marxista kalandorok szervezkedését lázadás nélkül tűrte, a legkevésbé jogosult arra, hogy Pálffy tetteit kritizálja, mivel azok mindig megfeleltek a hazafiság követelményének. A vádlott ügyvédje, Szőke Gyula határozottan visszautasította ezt a támadást. Kijelentette, hogy tudatos rágalom, hogy a német papság nem teljesítette kötelességét. Reventlow könyve tagadja a pozitív vallást. A mai német nemzetiszocialista rendszer üldözi az apácákat, merényletet követett el Michael Faulhaber bíboros ellen, és véres összetűzéseket provokál. Pogány kultuszt támasztanak, visszahozzák a germán mítoszt, és az erdőkben germán isteneknek áldoznak. Mezgárnak az a vétke, hogy tiltakozott Reventlow könyve ellen, amely egy történelmi tévedést mutat be. Szőke Gyula kijelentette, hogy megütközést kelt benne, hogy Pálffy gróf, egy pápai kamarás lefordít egy ilyen könyvet, és attól tart, hogy nem tarthatja meg tovább kamarási kitüntetését. A papság ténylegesen semmilyen lázadást nem szőtt. De ez idő szerint a grófoknak helyénvaló lett volna ellenállni, hogy megmeneküljünk a külföldi elnyomóktól. Nem mozdítják egyetlen ujjukat sem, hogy a papok letartóztatását és meggyilkolását megakadályozzák, akik kitartanak posztjukon – mondta Szőke Gyula. Mezgár Lajos az utolsó szó jogán arra hivatkozott, hogy erkölcsi kötelessége volt a cikket megírni. Egy katolikus embernek nem csak nem szabad a nemzetiszocializmus követőjének lennie, hanem valósággal kötelessége előre figyelmeztetnie a veszélyre, amit a nemzetiszocializmus a katolikus gondolatra jelent. Az ítélőtábla helybenhagyta az első fokú bíróság felmentő ítéletét. Pálffy azonban ebbe nem nyugodott bele és semmisségi panaszt nyújtott be a Kúriához.[17]

Ezen a ponton került az ügy a Szentszék látókörébe. Angelo Rotta budapesti nuncius jelentést készített róla az Államtitkárságnak.[18] A nyilas mozgalmat úgy jellemezte, mint ami „többé-kevésbé a nácizmus gyenge utánzata, természetesen magyar alapon”.[19] Pálffy Fidélről azt az információt kapta, hogy „derék fiatalember, jó szándékú, csak egy kicsit naiv a nacionalista lelkesedésében”.[20] Eugenio Pacelli bíboros államtitkár határozott és kemény választ adott a jelentésre: Miután látja, hogy a nemzetiszocialista ideológia kereszténységellenes irányultságú, a nuncius figyelmeztesse Pálffyt, hogy hagyja abba ezt a propagandát, és ha ennek nem tenne eleget, törölni fogják a pápai kamarások névsorából.[21] A nuncius Serédi Jusztinián hercegprímást kérte meg, hogy közölje a Szentszék álláspontját Pálffyval. A gróf azzal védekezett, hogy jóhiszeműségét bizonyítja, hogy a peres eljárás megindítása előtt felkereste a nunciust és Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspököt is, és ha kifejezetten egyházi bíráskodást nem kért is, panasszal fordult hozzájuk. Ismét kijelentette, hogy „A magyar nemzeti szociálizmust lelkiismeretem szerint nem érzem incompatibilisnek pápai kamarási mivoltommal.”[22]

17 Pester Lloyd, 5. Mai 1935, 20.; *a Tábla is felmentette Mezgár Lajost.* In: Nemzeti Újság, 1935. május 5., 8.

18 AAV Segreteria di Stato (=Segr. Stato), anno 1935, Rubrica 250, fasc. 1, ff. 42r–43r, N144264 (nunciatúrai szám: N. 8950/35.) Angelo Rotta nuncius jelentése Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1935. május 7.

19 „copia più o meno brutta del Nazismo, naturalmente su base ungherese” (Uo.)

20 „Mi dicono che il Pállfy (!) è un buon giovine, ben intenzionato, ma un pò ingenuo in questa sua infatuazione nazionalistica.” (Uo.)

21 AAV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 49, fasc. 3, f. 143r, N. 8984/35./VIb (államtitkársági szám: N144550.) Pacelli bíboros államtitkár utasítása Rotta nunciusnak, Vatikánváros, 1935. május 15.

22 Prímási Levéltár, Esztergom (=PL) 1998/1935. (2081/1935. iratcsomó) Pálffy Fidél levele Serédinek, Dunakiliti, 1935. június 23.

Pálffy a bíboros államtitkárhoz intézett két írásbeli beadványában igyekezett megvédeni magát. Az első beadványban politikai tevékenységét magyarázva kifejtette ideológiai gondolatait. „A magyar nemzetiszocializmusnak semmi köze a német hitlerizmushoz. Mint nacionalizmus, ahogy a definíció is jelzi, minden nemzetnél sajátosnak kell lennie, és nem lehet ugyanaz a különböző nemzeteknél. A nacionalizmus mindegyik nemzet sajátossága. Mint szocializmus lényegében gazdasági program. A magyar nemzetiszocializmus, mint modern nacionalizmus nem áll ugyanazon a faji alapon, mint a német, amely csak az árja fajt ismeri el. Nem is állhat, mivel a magyar faj definíciója nem létezik, miután az eredeti magyar faj ezer év alatt annyi néppel keveredett, hogy mára valósággal meghatározhatatlan a magyarság antropológiai jellegzetessége, noha van egy olyan kultúra, amely a magyar nép uralma alatt kifejlődött, a magyar nemzetnek és a mi nacionalizmusunknak az alapja nem az antropológiai érvekben található, hanem a különböző népeknek a magyar nemzet uralma alatti ezer éves együttélésének tényében. De a mozgalom a nemzet és annak lényege védelmének alapján áll annyiban, hogy károsnak ismeri fel a zsidó faj növekvő befolyását, immár minden magyar viszonylatban. A magyar nacionalizmus a zsidó fajban ismeri fel az erjedés bacilusát, amely egy bizonyos ponton és bizonyos mértéken túl kitör. A bacilus egyrészt forradalmak, másrészt válságok és összeomlások által minden országban a zsidó uralmat készíti elő, hogy így létrehozza minden dolgozó nép rabszolgaságát a saját nemzetközi hatalma érdekében, amit immár szinte el is ért a kapitalizmus által és elért a szovjet által. A mi mozgalmunk döntően zsidóellenes a parazita zsidó faj elleni harc alapján. A vallás kérdésének tekintetében a magyar nemzetiszocializmus, ahogy nyomtatott programjában és beszédekben is leszögezte, programszerűen a keresztény valláserkölcsi elvek alapján áll. Így tehát nem csak nem található ellentét a kereszténység és a magyar nemzetiszocializmus között, hanem kifejezetten a kereszténység alapjára helyezkedik annál inkább, mivel a magyar történelem is régi időktől fogva, Szent Istvántól máig arról tanúskodik, hogy népünk egész kultúráját a kereszténység adta, amely alkalmas alapot talált a magyar érzelemben, és azután is egész kultúránk gyökere is abban kell, hogy legyen. Minthogy azonban a politikai programnak számolnia kell az adott helyzettel, nem lehetett valláserkölcsi alapként kizárólag a katolicizmusra gondolni, és általános keresztény alapra kellett helyezkedni, miután a nemzet bizonyos része protestáns. Hogy ez a keresztény valláserkölcsi karakter túlnyomórészt a katolikus ideológiának megfelelő, abból a tényből következik, hogy a katolikusok és protestánsok közötti politikai különbségtétel nélkül ki tudjuk mutatni, hogy a párt bejegyzett tagjainak legnagyobb része, ahogy a pártvezető is, katolikus. Ennélfogva tagadhatatlan, hogy ez a katolikus többség magával fogja vinni katolikus ideológiáját, és vissza fogja tartani a mozgalmat, hogy az ne csúszhasson a Szentszék valláserkölcsi szellemével ellentétes irányba. Ezen túl van még egy fontos dolog, amely biztosíthatja a Szentszék meghatározó befolyását, ez pedig az, hogy a lakosság legnagyobb része, több mint 60%-a katolikus. A maradék különböző felekezetek között oszlik meg. Ennélfogva a keresztény valláserkölcsi alap értelmezését a magyar közösség véleményének kell tartani, amelynek többsége katolikus, és így katolikus alapon fog állni. Katolikus papjaink nyíltan nem jelennek meg a mozgalmunkban. Más pártokban hasonlóan vesznek részt a politikában. A magyar nemzetiszocializmus megelégszik ezzel a ténnyel, mivel az a véleményünk, hogy nem illik a papi habitus magasságához nyíltan megjelenni politikai mozgalmakban, amelyek manapság nem mindig alkalmasak arra, hogy megőrizzék a papi tekintélyt és tisztaságot. Annál inkább szükségesnek tartjuk és keressük a papok tanácsát, keressük az ő támogató véleményüket, mivel most is és a jö-

vőben is a papságban látjuk azt a szervezetet, amely hivatott a nemzetnek megadni az igazi belső kultúrát, amelyet más népi mozgalmak, mint a marxizmus nem akar megadni a népnek, és csak a külső kultúrával, az anyagi jóléttel foglalkozik, és végül semmit sem tud adni. Az én lelkiismeretem az Örök Bíró előtt nyugodt. Úgy gondolom, nem tévedek, amikor látom a szabadkőművesek, a nemzetközi zsidóság és a marxista zsidóság által lázasan előkészített nagy átalakulást. Őszinte meggyőződésem, hogy nekünk kell felkészíteni más keresztény nemzeteket nem csak arra, hogy meg tudják őrizni azt a keveset, amit mi megtartottunk forradalmak és válságok között, hanem arra is, hogy a mi kötelességünk harcolni – és szükséges a keményebb küzdelem, ha nem ébredünk fel a ténytől, hogy újra a zsidóság a haszonélvezője a maga által okozott katasztrófának, miután előre láttuk, de álmos szemekkel néztük a minden keresztény ideológia számára katasztrofális végkimenetelig” – írta Pálffy, ideológiájának lényegeként megjelölve az antiszemitizmust.[23]

Ezután a sajtóper hátterére tért rá. Elismerte, hogy hiba volt az ügyet világi bíróság elé vinni. Tettét részben azzal magyarázta, hogy nem ismerte az egyházi törvénykönyv vonatkozó rendelkezését, amelyről azt gondolta, hogy a klerikusok egymás közötti ügyeire vonatkozik és nem általában a katolikusokra. De ezt a téves véleményét elmondta Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspöknek, és találkozott a nunciussal is, akinek átadta Reventlow könyvének kifogásolt részeit francia fordításban és a Mezgár cikkét tartalmazó újságot is. Nem emlékezett, hogy kérte volna Shvoy püspököt vagy Rotta nunciust, hogy tekintsék feljelentésnek a velük való megbeszéléseket, de nem fordult volna világi bírósághoz, ha úgy látta volna, hogy másként értelmezik. Amíg Serédi hercegprímással nem beszélt, nem látott semmi olyat, ami arra utalt volna, hogy az egyházi hatóságnak kell foglalkoznia az üggyel. A hercegprímással való találkozás után azonban azonnal felhatalmazta az ügyvédjét, hogy vonja vissza a Kúriához benyújtott semmisségi panaszt. Az első fokú felmentő ítéletet azzal indokolta a bíróság, hogy ha valaki politizál, tudnia kell, hogy nem teljesen objektív kritikát is fog kapni. Pálffy szerint azonban nem lehet különbséget tenni a politikusi tisztesség és a személyes tisztesség között, amit sajnos sokszor nem is tesznek meg, és a politika sok vonatkozásban nem tisztességes. Kijelentette, hogy jó szándékkal cselekedett, és felajánlotta, hogy Rómába megy személyesen is megvédeni magát.[24]

Három héttel később Pálffy egy újabb beadványt írt a Szentszéknek, amivel előző levelét kívánta kiegészíteni. Ismét megemlítette, hogy Reventlow könyvének Mezgár által kritizált részét, az általa hozzáfűzött magyarázó jegyzettel együtt, 1934 februárjában, francia fordításban eljuttatta a nunciushoz. Annak igazolására, hogy ez a magyarázó jegyzet katolikus szempontból elfogadható volt, idézte Varits Károly győri egyházmegyés pap levelét, amely szerint abból, hogy a német nemzetiszocializmus elfajult, és kultúrharcot provokált, nem lehet arra következtetni, hogy a magyar nemzetiszocializmus is ezt teszi. Szerinte Pálffy nem teszi magáévá az egyházellenes gondolatot. Breyer István győri püspök is olvasta a jegyzetet, és úgy gondolta, jó dolog, hogy Pálffy gróf irányítja a magyar nemzetiszocialista mozgalmat és vigyáz arra, hogy ne fajuljon el úgy, mint a német, és megfékezi az egyházellenességet. A Reventlow könyvéhez fűzött jegyzetekkel kapcsolatban Pálffy a székesfehérvári ciszterci gimnázium egyik szerzetestanárának

23 AAV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, ff. 46r, 47r, 48r, Pálffy Fidél olasz nyelvű levele Pacelli bíboros államtitkárhoz, Dunakiliti, 1935. június 23. A tanulmány szerzőjének fordítása.

24 Uo. ff. 48r, 49r, 50r.

tanácsát is kikérte. Emiatt is ostobaságnak és botránynak tartotta a gróf Mezgár Lajos cikkét. Amikor Mezgár ellen feljelentést tett, megkereste Shvoy Lajos székesfehérvári megyéspüspököt, aki sajnálkozását fejezte ki az ügy miatt, és igyekezett mentegetni Mezgárt, aki nem személyes gyűlöletből írta cikkét, nem akart senkit becsületében sérteni vagy rágalmazni, és kész lenne valamilyen elégtételre. Shvoy nem ajánlott fel semmilyen konkrét elégtételt, és közölte, hogy az ügy az ő püspöki joghatósága alá tartozik, és figyelmeztette arra, hogy az egyházi törvénykönyv tiltja, hogy egyházi személyt világi bíróság elé citáljanak. Pálffy azonban – ahogy fogalmazott – jobb meggyőződése alapján mégis világi bírósághoz fordult. Shvoy püspöknek azt válaszolta, hogy tiszteli a papokat, amikor azonban egy egyházi személy politikai nézeteit propagálja, és bármilyen eszközt felhasznál a lejáratására, meg akarja védeni a tisztességét és politikai nézetei feddhetetlenségét a világi jog eszközeivel. Hangsúlyozta ugyanakkor, hogy távol kívánja tartani a nyilvánosságot az ügytől, és meg kívánja őrizni politikai ellenfelei becsületét. Bár bírósághoz fordult, mindent megtett az ügy békés megoldásáért, azonban Mezgár nem volt hajlandó megfelelő elégtételt adni, sőt lapjának a bírósági tárgyalásról szóló tudósítása ismét sértegette Pálffyt. Végül, miután Serédi hercegprímás közölte vele, hogy az egyházi törvénykönyv szerint tilos egyházi személyt világi bíróság elé idézni, az egyház iránti tiszteletből és engedelmességből visszavonta a Kúriához benyújtott semmisségi panaszt. A gróf ugyanakkor beadványában arra kérte a bíboros államtitkárt, hogy szerezzen neki megfelelő elégtételt, mert a privilegium fori nem szolgálhat arra, hogy alaptalan támadásnak tegyék ki a világi hívőket. Ezután Pálffy levelében visszatért politikai tevékenysége magyarázatára. A munkások és családjaik szomorú sorsa indította arra, hogy csatlakozzon a magyar nemzetiszocialista mozgalomhoz és részt vegyen a megyei vezetésben, minden személyes ambíció nélkül. Programjukat megengedett eszközökkel kívánják végrehajtani. Súlyosan elítélik, ha a német nemzetiszocializmusban valóban pogány tendencia mutatkozik, az egyéni szabadság elnyomása és a faj túlzott védelme. Pálffy szerint néhány magyar politikai párt programja magává teszi az ő keresztény idealizmusukat és átvesz tőlük sok politikai reformjavaslatot, de nem valósítják meg olyan komolyan ezeket az eszméket, mint ők. „A liberális kapitalizmus érthető idegességgel nézi pártunk fejlődését, és mindent megtesz, hogy ezt megakadályozza, mindenekelőtt a sajtó eszközével, amely a pénz által az ő hatalmukban van. Ennek ellenére pártunk növekszik, és meg vagyok győződve, hogy győzelmünk egy erkölcsösebb keresztény világot fog teremteni Magyarországon" – írta a gróf nagy elhivatottsággal és önbizalommal.[25] Pálffy arra alapozta védekezését, hogy a magyar és a német nemzetiszocializmus különbözik egymástól. A magyar változat keresztény elvi alapon áll. Ő teljesen jóhiszeműen járt el, és amikor a hercegprímás ráébresztette tévedésére, visszavonta semmisségi panaszát. Érvelése azonban alapvetően sántított, hiszen ha elhatárolódott a német nemzetiszocializmustól, akkor miért fordította le Reventlow könyvét és miért adott ki még ugyanabban az évben, 1933-ban egy másik német propagandairatot is *Szemelvények a nemzeti szocializmus eszméköréből* címmel. Mondhatnánk erre azt, hogy a német nemzetiszocializmus vallás- és egyházellenességét elítélte, az ideológia többi részét azonban követendőnek tartotta. Csakhogy a vallás- és egyházellenesség, az újpogány kultuszok a nácizmus lényegéhez tartoztak. Ahogy egy, a szentszéki Államtit-

25 AAV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, ff. 56r, 57r, 58r, 59r, Pálffy Fidél olasz nyelvű levele Eugenio Pacelli bíboros államtitkárhoz, Dunakiliti, 1935. július 13. Az idézet: f. 59r, a jelen tanulmány szerzőjének fordításában.

kárságon 1933-ban született szakvélemény rámutatott, a német náci párt nem csak párt volt, hanem politikai vallás is. Krisztus keresztje és a horogkereszt is egyetemes és átfogó igényt fejezett ki, az egész emberről és az egész társadalomról volt szó. Ebben az értelemben mindkettő totalitárius, így nem egyeztethető össze egymással, két egymást kizáró világnézetet jelentettek.[26]

1935 júniusában Pálffy anyja, Batthyány Erzsébet levelet írt Serédi hercegprímásnak, amelyben igyekezett megmagyarázni az ügy hátterét és védeni fiát. Szerinte fia ellen már második éve aljas hajsza folyik, amelyben azt igyekeznek rábizonyítani, hogy jó kapcsolatokat ápol a német nemzetiszocialistákkal és német pénzből dolgozik. „Az igaz – ismerte el a grófné –, hogy sajnos a magyar nemzeti szocialista mozgalom többféle formában működik, és hogy egyes vezetői katolikus szempontból nagyon is dubiozus szerepet játszanak, sőt kilengenek a pogányság felé, de ezekkel Fideliónak a legkisebb nexusa sincsen. Hogy fiam eddig nem vállalta a mozgalom irányítását annak tudható be, hogy nem akarta az öreg Meskó Zoltánt »vor den Kopf stossen«. Most azonban, úgy tudom, rövid időn belül kézbe fogja venni az egész mozgalmat, az ő elvei szerint fogja irányítani, és ezek az elvek a család, a keresztény erkölcs, az Istenbe vetett hit, az Egyház iránti engedelmesség bázisán nyugszanak. Hogy ezt a környék katolikus papsága is tudja és érzi, mutatja, hogy mikor a választások ideje alatt bent jártam Magyaróváron és meglátogattam Pintér prépost urat, azt mondta nekem: »Nagyon hálásak vagyunk a fiának, hogy kezében tartja ezt a csürhét.« A halászi plébános a következő szavakkal gratulált Fideliónak programbeszéde után: »Az ön szónoklata szószékre való!« … Kegyeskedjék Láng esperes urat megkérdezni, milyen beszédet tartott a fiam Révfalun, az Actio Catholica gyűlésén. Általában a környék főtisztelendő papsága, aki Fideliót beszélni hallotta, tanúbizonyságot tehet, hogy soha olyat nem mondott és nem engedett mondani, ami a vallást és erkölcsöt sértette volna. Fiam ismeri a magyar ember jellemét, tehát tudja, hogy két út előtt áll: vagy a papja vezeti… vagy a zsidó kezébe adja magát s ez utóbbi egyenlő az erkölcsök megromlásával és a bolsevizmus felé való evezéssel. Ezért, mint a nemzet megrontóját, kiszipolyozóját, az erkölcstelenség és bankokrácia megalkotóját – és nem mint vallásfelekezetet – üldözi a zsidót. Főmagasságú Hercegprímás Úr, mint Legfőbb Lelkipásztorunk belelát a szegény agyonsanyargatott magyar nép lelkébe és látja azt a nehéz harcot, aminek mi is nap nap után tanúi vagyunk: választani a zsidó pénze és az éhhalál között. Fidelio maga is teljesen eladósodott a háború és a különféle megszállások következtében. (…) Fidelio meg van győződve, hogy az ő elvei nem politikus, hanem valláserkölcsi elvek, amelyekkel visszaadhatná a szerencsétlen magyar nemzetnek Istenbe vetett hitét, a családi élet tisztaságát, bizalmat papjai iránt, és egy dolgos, munkás, de biztos megélhetést. Ezért akarja megnyerni a kommunistákat, szociáldemokratákat és ezért üzen hadat a bolsevizmusnak. Biztos forrásból tudom azt is, hogy Fidelio megválasztását a szabadkőművesek ellenezték, mert túlságosan katolikusnak és tisztakezűnek tartják” – utalt az 1935-ös parlamenti választásokon elszenvedett vereségre a grófné.[27] Ebből a levélből is látszik, hogy Pálffy Fidél mögött ott állt anyja, aki az egész ügyet az ő tiszta lelkiismeretű fia elleni politikai lejáró kampány részének tartotta. Batthyány Erzsébet fiához hasonló elveket vallott. Ezeknek az elveknek

26 Wolf, Hubert: *A pápa és az ördög. A vatikáni levéltárak és a Harmadik Birodalom.* Ford. Paulik Péter. Szent István Társulat, Budapest, 2010. 233–239.

27 Prímási Levéltár, Esztergom (=PL) 1973/1935. (2081/1935. iratcsomó) gr. Pálffy Sándorné Batthyány Erzsébet levele Serédihez, Dunakiliti, 1935. június 23.

hangsúlyos része volt az antikapitalizmushoz kapcsolódó antiszemitizmus. Ez faji alapú antiszemitizmus volt, szemben a katolikus körökben egyébként elterjedt, másfajta modern zsidóellenes előítélettel, amelynek azonban a gazdasági és világnézeti befolyással kapcsolatos álláspontot kifejezve ugyancsak hangsúlyos eleme volt az antiliberalizmus és az antikapitalizmus. A zsidóellenesség változatai közötti határok nem húzhatók meg egyértelműen, és számos kevert forma létezett, de a lényegi különbség abban ragadható meg, hogy faji alapra helyezkedett-e az előítélet, és ennek megfelelően disszimilálni, a társadalomból kizárni akarta a zsidókat, vagy lehetségesnek tartotta asszimilációjukat.[28] Megjegyezzük, hogy Mezgár Lajos írásaiban is megjelenik a nem faji alapú zsidóellenesség, az 1948-ban ellene indított népbírósági per egyik vádpontja éppen ez volt.[29]

Rotta nuncius jelentésében, amelynek mellékleteként elküldte Pálffy beadványát, megjegyezte, hogy a gróf levelében agyonhallgatja azt a baklövését, hogy lefordította magyarra Reventlow könyvét. Pálffy valóban járt a nunciatúrán, de régen. Rotta megmondta a magáét a zirci apátnak, amiért egy ciszterci szerzetes segített a fordításban Pálffynak. A gróf egy feljegyzést adott át a nunciusnak, amelyben a szerzetest minden felelősség alól felmenti, mivel véletlenül találkoztak és csak nyelvi szempontból segítette a fordítást. A nuncius feltette a kérdést, hogy mit kellene tenni: a levélből és más forrásokból is úgy látja, hogy Pálffy jó szándékú ember, a kioktatástól megjavulhat, másrészt a nemzetiszocialista mozgalom Magyarországon nem ad okot aggodalomra, és nem kell komolyan venni. Rotta azt tartotta volna megfelelőnek, ha nem válaszolnának, és függőben hagynák a fenyegetést, mintegy Damoklész kardjaként.[30] Pálffy néhány héttel később írt újabb levelével kapcsolatban Rotta úgy vélte, hogy abban nincsenek olyan új elemek, amelyek véleményének megváltoztatását indokolnák.[31] A nunciusi jelentésekre adott válasz fogalmazványában még az szerepelt, hogy a bíboros államtitkár megfontolásra érdemesnek tartja a nuncius javaslatát, de az utasításban végül csak annyit jeleztek, hogy megkapták a jelentést.[32]

1935. június végén békés megegyezés jött létre Pálffy és Mezgár Lajos között. Mezgár visszavonta kijelentéseit, amelyek miatt a gróf feljelentette. Pálffy pedig visszavonta a jogerős felmentő ítélet elleni semmisségi panaszát arra hivatkozva, hogy Serédi hercegprímás tájékoztatta, hogy az egyházi törvénykönyv szerint világi bíróság előtt nem indíthat büntetőpert egyházi személy ellen.[33] Végül azonban csak október közepén közölték a lapok, hogy a gróf visszavonta a semmisségi panaszt.[34]

28 A korszakban Magyarországon jelen lévő különböző antiszemitizmusokról ld. Csíky Balázs: *A zsidótörvényektől a holokausztig. Keresztyén egyházi vezetők szerepe és felelőssége Magyarországon.* In: Collegium Doctorum 11. (2015) 114–119. [Lásd kötetünkben, 307skk.]

29 Hévizi J.: i. m. 41–42., 126–129.

30 AAV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, f. 45r-v, N146361 (nunciatúrai szám: N. 9123/'35.) Rotta nuncius jelentése, Budapest, 1935. július 2.

31 AAV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, f. 55r, N147057 (nunciatúrai szám: N. 9175/'35.) Rotta nuncius jelentése, Budapest, 1935. július 19.

32 AAV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, ff. 64r, 65r, N. 147057, Pacelli bíboros államtitkár utasításának fogalmazványai, Vatikán, 1935. július 23., 24.

33 AAV Segr. Stato, anno 1935, Rubr. 250, fasc. 1, f. 60r-v Nemes József ügyvéd francia nyelvű nyilatkozata, Székesfehérvár, 1935. jún. 25.; f. 61r Pálffynak a Kúriához írt levelének francia fordítása, Nemes József ügyvéd ellenjegyzésével, Székesfehérvár, 1935. jún. 25.; AAV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 55, fasc. 3, f. 156r-v Mezgár nyilatkozata.

34 Nemzeti Újság, 1935. október 19.

Pálffy Fidélt nem törölték a pápai kamarások névsorából, 1939-ig szerepel az Annuario Pontificióban, az 1940-es kötet névsorában azonban már nem található meg.[35] A pápai kamarási kitüntetés az azt adományozó pápa pontifikátusának idejére szólt, a pápa halála vagy új pápa választása esetén azt meg kellett újítani. XI. Piusz pápa 1939-ben meghalt, és az esztergomi Prímási Levéltár iratai alapján úgy tűnik, hogy Pálffy nem is kérte kitüntetésének megújítását.[36]

JÓ KATOLIKUS?

1937-ben a szentszéki Államtitkárság jelentést kért Rotta nunciustól a németországi egyházüldözés magyarországi visszhangjáról, amellyel kapcsolatban az információkat Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója szolgáltatta. Mihalovics levelében jellemezte a magyar nemzetiszocialista mozgalmat: „…három hónappal ezelőtt bizalmas kérdőívet intéztem azon vidékek plébánosaihoz, ahol tudomásunk szerint erős gyökeret vert az ún. Nyilaskeresztes Mozgalom. A beérkezett több mint 150 válaszból a következőket vontam le tanulságképpen. Olyan nemzeti szocialista mozgalom, mely vallásos szempontból veszedelmet involválna hála Istennek még nincs Magyarországon. A Nyilas keresztes vezetők kifejezetten a kereszténység alapelvén állanak. Pálffy Fidél például kastélyában házi lelkészt tart most is, mindennap hallgat szent misét és évenként többször is járul a szentségekhez. A magyar nemzeti szocialista mozgalom lényegében politikai mozgalom, pontosabban fogalmazva, kifejezetten antiszemita mozgalom. Belejátszik még az a körülmény is, hogy az elhagyott néppel eddig még nem törődött elég intenzíve a vezető osztály. A falu népe elhagyatva érzi magát, azért hallgat szívesen azokra, akik nagyokat ígérnek. A nemzeti szocialisták pedig fűt-fát ígérnek: a zsidó kapitalizmustól való szabadulást, földet és más ilyen, a szegény földműves fülének kellemes dolgokat. Némely helyen ugyan a mozgalom papellenes is volt. Maguk temettek egy pár helyen, nem kellett nekik a pap. Ennek a magyarázata azonban a helyi viszonyokban keresendő. Nem szeretik a papot és így akarnak az orra alá borsot törni. Ezzel szemben viszont például Tapolcán és más Zala megyei helységben, továbbá Heves megyében és a Hajdúságban a nemzeti szocialisták most húsvétkor korporatíve végezték el a húsvéti gyónásukat. – Lelkiismeretem szerint állíthatom tehát, hogy a magyar nemzeti szocializmus nem involvál még most ellenségeskedést az egyházzal szemben. (…) Az egyházi hatóság részéről nem történt kifejezett intézkedés. Ennek magyarázata az első pontokban adott információmban keresendő: vagyis a mozgalom nem megy abban az irányban, mely szükségessé tenné az egyházi hatóság intézkedését. A fajra és vérre való hivatkozás nálunk – mint fentebb említettem – antiszemitizmust jelent csupán és nem többet. Kár is volna, ha az egyházi hatóság intézkedéseket léptetne már most életbe, mert ezáltal fellobbantanánk a mozgalmat. Így pedig remélhető, hogy elterelhetjük az egyházellenes célkitűzésétől és marad a magyar politikai élet egy jelensége, mely most van és holnap már el is fog múlni.”[37] Mihalovics tévedett, a mozgalom nem volt múló

35 Annuario Pontificio per l’anno 1939. Città del Vaticano, 1939. 1005.; Annuario Pontificio per l’anno 1940. Città del Vaticano, 1940.

36 PL 6795/1939. pápai kamarási és kápláni kitüntetések megújítása feliratú csomó.

37 AAV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 55, fasc. 1, ff. 63r–64r, Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatójának levele Angelo Rotta nunciushoz, Budapest, 1937. július 10.

jelenség. Ugyanúgy nem tartotta veszélyesnek, ahogy korábban Rotta nuncius sem, jó példának pedig Pálffy Fidélt hozta fel. A heves antiszemita irányultsággal nem törődtek, hiszen nem irányult közvetlenül az egyház ellen.

Ugyanebben az évben, 1937-ben Umberto Kaldewey nunciatúrai uditore a nürnbergi náci pártkongresszus magyarországi visszhangjáról írt jelentésében említette Pálffyt, aki szerinte „alapvetően jó katolikus, de úgy tűnik, az a rögeszméje, hogy a nemzetiszocializmus lehet az egyik csodaszer sok bajra".[38]

Az volt tehát az általános vélemény a grófról, hogy jó szándékú ember, sőt jó katolikus. Mit jelent ez utóbbi jelző? Elsősorban azt, hogy gyakorolja vallását. Hasonló felfogás tükröződik vissza Grősz József, akkor szombathelyi apostoli kormányzó 1938 februárjában adott nyilatkozatában: „Nekem sem a nyilasokkal, sem általában a nemzeti szocialistákkal nincs bajom addig, amíg nem fordulnak Krisztus és az Ő evangéliuma ellen. (…) ameddig a nyilasok Krisztust imádó, templomba járó, gyónó és áldozó, hívő emberek lesznek, nincs velük bajunk, nem is harcolunk ellenük."[39] Ezzel a felfogással azonban komoly problémák voltak, ahogy arra Szekfű Gyula a második világháború után írt elemzésében felhívta a figyelmet. Szekfű a keresztény jelszavakat hangoztató szélsőjobboldali politika megtévesztésének tudta be a hívek meghasonlását: „Tiszta keresztény élettel, gyakori áldozás mellett, megfért politikai síkon oly elvadulás, mely az ellenfélnek egyelőre minden gonoszt kívánt, s utóbb hidegen, sőt lelkesen tudta végignézni ezen gonoszságok végrehajtását ártatlan felebarátain."[40] Hozzátehetjük még ehhez azt, hogy a lelkipásztoroknak kötelességük volt felhívni híveik figyelmét arra, hogy ha tetteik és nézeteik ellentétesek voltak a krisztusi tanítással.

A magyar katolikus püspöki kart, és személy szerint Serédi hercegprímást általában kritikával illeti a szakirodalom amiatt, hogy nem lépett fel határozottan és nyíltan a szélsőjobboldallal szemben. Ugyanakkor tudjuk, hogy az 1938. őszi püspökkari konferencia elnöki jelentésében egyértelműen elítélte a nyilas mozgalmat, az emberi méltóságra és szabadságra hivatkozva: „Nincs kétség benne, hogy az ú. n. nyilas mozgalom különböző árnyalatainak eddig ismeretes programja sem egyházi, sem pedig nemzeti szempontból el nem fogadható. Azok az eszközök pedig, amelyekkel ezt a programot propagálják és majdan megvalósítani kívánnák, sehogy sem egyeztethetők össze az emberi méltósággal és szabadsággal, valamint egyházi és állami törvényeinkkel. Ezért iparkodjuk ettől a mozgalomtól távol tartani híveinket és papjainkat, akiket éppen a hívek megtévesztése végett szeretnének a mozgalomba bevonni vagy belépésüket koholni. Senkit meg ne ejtsen az a hiú remény, hogy ezt a mozgalmat majd meg lehet keresztelni, mert a felnőtteket csak akkor lehet és szabad megkeresztelni, ha ők maguk is akarják. Ez a mozgalom pedig – amennyire zavaros és érthetetlen programjából kiolvasható – nem kíván megkeresztelkedni. A nyilas mozgalommal szemben álló Pehm-féle mozgalmat nem hivatalosan tudomásul vettem; a kormányakciót pedig támogatom."[41] Bár ebben az állásfogla-

38 „…mi si assicura che in fondo è un buon cattolico, ma pare sia ossessionato dall'idea che il Nazionalsocialismo possa essere una panacea a molti mali." AAV Arch. Nunz. Ungheria, Busta 54, fasc. 3, f. 589v, N. 631/37/IIIa, Umberto Kaldewey jelentése, 1937. szeptember 20.

39 Idézi: Tóth Krisztina: *A szombathelyi egyházmegye története Grősz József egyházkormányzása idején (1936–1944).* MTA–PPKE „Lendület" Egyháztörténeti Kutatócsoport – Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. (Collectanea Studiorum et Textuum, classis I, vol. 2) 207–208.

40 Szekfű Gyula: *Forradalom után.* Cserépfalvi, 1947. (reprint: Budapest, Gondolat Kiadó, 1983). 98.

41 PL Cat. D/c 3555/1938. (3875/1938. iratcsomó) Püspöki konferencia, 1938. X. 4. Elnöki jelentések (Serédi kézírásos fogalmazványa). A szöveg nem szerepel a püspöki konferencia hivatalos jegyzőköny-

lásban szerepet játszott, hogy 1938 őszére a nyilas mozgalom helyzete meggyengült, és a kormány fellépése következtében Szálasi Ferenc börtönbe került, Serédi véleménye egyértelmű volt. A püspöki kar elnöke támogatta az egyházon belül, Pehm József (későbbi nevén Mindszenty József) vezetésével szervezett mozgalmat is, amely az 1938. április elején tartott budapesti papi értekezleten foglalt állást a politikai rendszer alkotmányos alapon való továbbfejlesztése mellett és a nyilasok ellen.[42] Sajnálatos módon a hercegprímás véleménye nem került bele a hivatalos püspökkari jegyzőkönyvbe, de ami ennél fontosabb, a nyilvánosság előtt sem fejtette ki ilyen világosan a nyilasokat elítélő álláspontját.

A második világháború után az a vád érte az egyházat, hogy csak azért volt nyilasellenes, mert érdekei a papi vagyon és birtok, valamint a papság politikai befolyásának fenntartása tekintetében ellenkeztek a nemzetiszocialista mozgalom célkitűzéseivel.[43] A különböző nyilas pártok programjai, így a Pálffy Fidél által vezetetteké is, tartalmazták az egyházi adóterhek rendezését, a földreformot, amely a nagybirtokot, így az egyházi birtokot is érintette, valamint az alsópapság érdekeinek védelmét, anyagi helyzetének rendezését, amely pedig az alsópapság és a főpapság szembeállítását jelentette.[44] A ténylegesen meglévő érdekellentéteken túl azonban léteztek ideológiai problémák is. Rotta nuncius 1937–38-ban írt jelentéseiben többször foglalkozott a nyilas mozgalommal, annak Szálasi vezette legerősebb pártjával. Egyértelműen veszélyesnek tartotta a nyilasokat, mint szélsőségeseket, akik nem csak durván antiszemiták, hanem az egyházat, közelebbről az egyházi nagybirtokokat is támadják. A nuncius kijelentette, hogy a nyilasok egyházpolitikai programja nem egyeztethető össze a katolikus tanítással, még ha több vezetőjük katolikusnak mondja is magát. A nyilaskeresztes ideológia alapja ugyanis a náci gondolkodásmód. Rotta úgy vélte, hogy komoly szociális reformokkal és az agrárkérdés megoldásával lehet hatékonyan megküzdeni ezzel az ideológiával.[45]

NEMZETISZOCIALIZMUS ÉS KERESZTÉNYSÉG

A szakirodalom megállapítja, hogy Pálffy Fidél példa arra, hogy a keresztény elkötelezettség a gyakorlatban összeegyeztethető volt Magyarországon a nemzetiszocializmussal, sőt a szélsőjobboldal radikális társadalomátalakító törekvései a keresztény tanításból fakadó szociális érzékenységből eredhettek.[46] A magyar nemzetiszocializmus valóban sokféle forrásból táplálkozott, hatást gyakorolt rá a külföldi példák, a fasizmus, a nácizmus és a fajelmélet mellett a 19. század végi magyarországi antiszemita mozgalom, az agráriusok nézetei, az újpogány turanizmus, de a magyar politikai katolicizmus is, különösen a kereszténységszocializmus, amely a zsidóellenességet az antiliberalizmussal és az antikapitalizmussal kapcsolta össze.[47] A nemzetiszocializmus és a kereszténység

vében, vö. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között.* 2. kötet. Szerk. Beke Margit. Aurora, München–Budapest, 1992. 181–182.

42 Csíky B.: *A magyarországi szélsőjobboldal* i. m. 85–86.

43 Hévizi J.: i. m. 127.: 395. jgyz.

44 Paksa R.: *Magyar nemzetiszocialisták* i. m. 100–101.; *Magyarországi pártprogramok* i. m. 268–273.; Csíky B.: *A magyarországi szélsőjobboldal* i. m. 86–87.

45 Csíky B.: *A magyarországi szélsőjobboldal* i. m. 83.

46 Paksa R.: *Magyar nemzetiszocialisták* i. m. 319.

47 Uo. 9–14.

összeegyeztethetősége azonban csak a nemzetiszocialisták szubjektív nézőpontjából fogadható el, objektíve azonban nem volt igaz. A szociális érzékenység és a keresztény elköteleződés alapján egészen más politikai irányba is el lehetett jutni, ahogy ezt nem csak általában a korszak keresztény pártjai és politikusai bizonyítják, hanem konkrétan Pálffy Fidél öccsének, Pálffy Józsefnek a példája is, aki ugyanazzal a családi háttérrel indult. Fidél unokatestvére, Apor Vilmos püspök pedig az antiszemitizmussal szemben az üldözöttek, különösen a zsidóság mentésére mutatott példát.

A Szentszék álláspontja már a *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklika kiadása előtt egyértelmű volt a nemzetiszocializmus kérdésében. Pacelli bíboros államtitkár a német kormánynak küldött emlékeztetőjében 1934-ben így fogalmazott: „A rezsimnek és az államnak az a fajta totalitása, mely az élet természetfeletti területére is ki kíván terjedni (…) valóban rettenetes (…) tévút a faji gondolat abszolutizálása és mindenekelőtt vallápótlékként való hirdetése is (…), aminek ártalmas gyümölcsei nem sokáig fognak váratni magukra."[48] Bár Pálffy Fidél elhatárolódott a német nemzetiszocializmus vallás- és egyházellenességétől, mégis sok szempontból követendőnek tartotta a német példát. A faji gondolat nála is megjelent a heves antiszemitizmuson keresztül, még ha történelmi okokból a magyar faj meghatározása problémát okozott is. A gróf együttműködött a Szálasi vezette nyilas irányzattal, majd vezető szerepet, miniszteri tárcát vállalt 1944-ben a totalitárius nyilas diktatúrában. Pápai kamarási kitüntetésétől 1935-ben csak azért nem fosztották meg, mert Rotta nuncius jó szándékú embernek tartotta, aki megjavulhat a megleckéztetéstől és elég neki, ha fenyegetik a büntetéssel.

2016

48 Idézi: Wolf, H.: i. m. 238.

A ZSIDÓTÖRVÉNYEKTŐL A HOLOKAUSZTIG

Keresztyén egyházi vezetők szerepe és felelőssége Magyarországon

A holokausztra való emlékezés és történeti elemzés során maga a népirtás nem önmagában álló esemény, hanem egy folyamatba illeszkedik, amely a zsidótörvények[1] elfogadásával indul. Az utókor szemében a jogfosztás a megsemmisítés felé vezető út első állomásának tekinthető. A kortársak azonban nem láthatták előre, mi fog történni, ami a felelősség felvetésénél mérlegelendő szempont. Mi a holokauszt utáni korban élünk, és ez alapvetően meghatározza gondolkodásunkat. Bár a diszkrimináció az 1944-es események előzményének, előkészítőjének látszik, összefüggésük felismerhető, vita tárgya az is, hogy a zsidóellenesség logikus következménye volt-e Magyarországon a népirtás, egyértelműen ide vezettek-e a hazai események, vagy az külső hatás, az ország német megszállása nélkül nem következett volna be.[2]

Egyháztörténeti szempontból fontos meghatározni, hogy minek vagy kinek a magatartását, szerepét vizsgáljuk. Beszélhetünk-e az egyház felelősségéről? Ez az általános kérdés nemcsak teológiailag, hanem a történeti vizsgálat módszertanát illetően is problematikus. A katolikus egyháznak a II. vatikáni zsinaton megfogalmazott önmeghatározására utalva Békés Gellért bencés teológus a következőket írta ezzel kapcsolatban: „Az egyházat tehát mindenekelőtt nem tagjainak gyülekezete vagy apostoli intézményessége, hanem a Krisztushoz tartozása határozza meg. Aki ezzel a bibliai hittel tekint az egyházra, mint arra a krisztusi közösségre, a Krisztus-testre, amelyben a történelem folyamán megvalósul az isteni üdvösség, az nyilván visszautasítja bűnösségének vagy bűnrészességének a vádját. Ezért azt az elvárást is jogtalannak tartja, hogy az egyház bocsánatot kérjen valamiért, amit mint ilyen, nem követett el. Tény azonban, hogy történelmi élete folyamán az egyház különböző korokban és kultúrkörökben élő tagjai nemegyszer tévesen és általánosítva értelmeztek bizonyos újszövetségi kijelentéseket, s ezeknek sajnálatos antijudaista következményei voltak. Mindezért helyénvaló a »mélységes sajnálkozás« kifejezése."[3] Ebben az értelemben tehát nem az egyház, hanem tagjainak felelősségéről lehet beszélni. Ugyanakkor a történeti vizsgálat módszertanát illetően is problematikus általánosságban az egyház, a katolikus, református vagy evangélikus egyház hozzáállásáról beszélni. Hiszen különböző értelmezésekhez vezethet, ha az egyház(ak)

1 Zsidótörvények alatt itt csak az 1938-ban, 1939-ben és 1941-ben elfogadott és első, második és harmadik zsidótörvénynek nevezett jogszabályokra utalok. A szakirodalom ennél jóval több jogszabályt sorol a zsidótörvények közé. Lásd Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon* (2001), 153., 162–163.; Karsai: *Magyarországi zsidótörvények* (2005), 140–143.

2 Az eltérő nézőpontokra lásd pl. Gárdonyi: Üldöztetés és felelősség (2007), 262.; Mózessy: *Prohászka Ottokár zsidóellenességéről* (2008).

3 Békés: Szentszéki emlékirat (1999).

intézményi vagy ha közösségi jellegét helyezzük előtérbe az elemzés során. Különböző álláspontokat képviselhetett a főpapság, az alsópapság, a Szentszék, a hívek (egyháztagok) vagy a különféle vallásos társadalmi szervezetek. Ez utóbbiak nem is feltétlenül rendelkeztek „hivatalos" egyházi jóváhagyással. Jelen tanulmányban a témát egyetlen aspektusra, az egyházi felső vezetés szerepére koncentrálva kívánom vizsgálni.

Tanulmányomban nem történelmi áttekintést szeretnék nyújtani, hanem néhány, véleményem szerint egyháztörténeti szempontból fontos témára felhívni a figyelmet. Olyan témákra, amelyek az egész kérdéskör értelmezésében meghatározóak.

1. ANTISZEMITIZMUS(OK)

Az 1930-as évek végén az ún. zsidótörvények egyrészt fordulópontot jelentettek a zsidóság magyarországi diszkriminációjában, másrészt a törvények körüli viták lehetőséget teremtettek a zsidósággal kapcsolatos álláspontok és vélemények kifejtésére is. Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius az első zsidótörvény javaslatát ismertető jelentésében rámutatott, hogy a törvényjavaslatot „általában jól fogadták, mert az antiszemita mozgalom teljesen megfelel a magyarok jelenlegi mentalitásának. Sok konvertita zsidót is gyanúsnak tartanak, és a magyar fajjal nehezen keverhető elemnek tekintik őket. […] Amint említettem – hangsúlyozta a nuncius –, a katolikusok között is széles körben elterjedt a bizalmatlanságnak ez az érzése zsidókkal, a konvertitákkal szemben is."[4] A Rotta által leírt általános zsidóellenes hangulat nemcsak a hívekre, hanem a főpapok nagy részére is jellemző volt. Glattfelder Gyula csanádi püspök a törvényjavaslat felsőházi bizottsági vitájában elmondott beszédében egyrészt elismerte a zsidóság diszkriminációjának szükségességét, másrészt viszont figyelmeztetett az antiszemita tendencia és a szélsőjobboldali mozgalmak veszélyeire is: „Mert én úgy látom, akik a zsidókérdéssel kapcsolatban a leghangosabbak, nem annak megoldására törekszenek, hanem ürügyet keresnek, hogy a zavarosban halásszanak. […] azt kell látni, hogy a durva uszítás a legselejtesebb elemeket mozgatja meg, amelyek porondra állása nem annyira a zsidók, mint inkább etikai erők és tekintélyek biztonságát fenyegeti. […] Kétségtelen, hogy a világszerte tomboló antiszemita viharban a zsidók azt aratják, amit ők maguk vetettek. […] Ezek dacára mégsem szabad a problémát azzal a rövid szóval elintézni: úgy kell nekik. Én nem csak a zsidókat látom, hanem az országot féltem. […] nyilvánvaló, hogy csak paragrafusokkal a kérdést nem lehet megoldani. A közhatalomnak bátor és őszinte felvilágosító és rendszerező eréllyel kell a nemzet lelki egyensúlyát helyreállítani."[5] a zsidóellenesség ebben az esetben összekapcsolódott a liberalizmus- és kapitalizmusellenes-

4 „Questi progetti di legge in generale furono accolti bene, perchè qui il movimento antisemita trova una profonda corrispondenza nella mentalità attuale degli Ungheresi. Anche gli ebrei convertiti qui sono molto in sospetto e si considerano come elementi difficilmente amalgamabili con la razza ungherese. […] Come ho detto anche nell'elemento cattolico è largamento diffuso questo sentimento di diffidenza verso gli ebrei anche convertiti." Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari (a továbbiakban: ASRS AA.EE. SS.), Ungheria, Pos. 77 P.O., fasc. 57, f. 7r-v, N1476/38. Angelo Rotta nuncius jelentése Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1938. április 12. (A nuncius többes számban törvényjavaslatokról ír, mivel jelentésében az első zsidótörvény javaslata mellett az ugyanaznap beterjesztett sajtórendészeti javaslatot is ismerteti).

5 Nemzeti Újság 1939/20, 2.

séggel. A püspök az „erkölcsöt és fegyelmet megbontó és diszkreditáló zsidószellemet" a „keresztyén etikával"[6] állította szembe. Azonban a katolikus főpapok számára elfogadhatatlan volt, hogy a zsidótörvények a kikeresztelkedett zsidók egy részét is a törvény hatálya alá tartozók közé sorolták.[7]

A látszólagos ellentmondás akkor oldható fel, ha különbséget teszünk a magyarországi zsidóellenesség különböző változatai között. Az egyik változat faji alapú előítélet volt, míg a másik változat nem faji ellentétet jelentett, hanem a gazdasági és világnézeti befolyással kapcsolatos álláspontot fejezett ki. Ez utóbbi esetben a zsidóság kritikája egyben kapitalizmuskritika, valamint a liberalizmus és a szociáldemokrácia elutasítása is volt. A katolikusok között elterjedt zsidóellenesség nem faji alapú volt, hiszen azokat a konvertita zsidókat, akik nem csupán társadalmi vagy gazdasági előnyök érdekében, hanem valóban a katolikus hit iránti meggyőződéstől vezérelve tértek át, azaz őszintén megtértek, a keresztyén közösség, az egyház teljes jogú tagjának tartotta. Az áttérés őszinteségének kétségbe vonása, azaz a lojalitás megkérdőjelezése a katolikus közösség részéről az egykori feltételes emancipációs diskurzusok továbbélésének tekinthető. A zsidókérdés megoldásának a zsidóság teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintették. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka Ottokár rámutatott arra, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, ami szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és többségének disszimilációjához. A zsidóellenességnek ez a változata tehát asszimiláló jellegű volt, ezzel szemben a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon, katolikus részről és a szélsőjobboldalon is felismerték, ezért utasította el például Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet", és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés" miatt.[8]

A zsidóellenesség különböző változatai közötti különbségtételt az elemzés szintjén már Bibó István megtette 1948-ban született híres tanulmányában, amikor szembeállította az „egyházias antiszemitizmust" a „modern, tömeggyilkos antiszemitizmussal".[9] Úgy tűnik azonban, hogy nem egyszerűen a hagyományosnak nevezhető, teológiai gyökerű, vallási tartalmú zsidóellenességről, az antijudaizmusról van szó, hiszen a korábbi előítéletek modern elemekkel keveredtek. A zsidóellenesség változatai közötti alapvető különbség abban ismerhető fel, hogy faji alapú zsidóellenességről van-e szó vagy sem. Sokkal pontosabb Bibónak az a leírása, amelyben a modern antiszemitizmus három áramlatát különíti el. Eszerint az egyik áramlat „a defenzívába került középkori és egy-

6 A magyar nyelvben a „keresztyén" kifejezés a protestantizmus sajátja, a püspök, katolikus lévén, „keresztény" kifejezést használhatott. Tekintettel arra, hogy ez a tanulmány a Magyarországi Református egyház Doktorok Kollégiumának tudományos periodikájában jelent meg és a református szerkesztők szükségesnek tartották a protestáns változat következetes alkalmazását, amibe Szerző is beleegyezett, nem törekszünk a filológiai pontosságra, de szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy Serédi Jusztinián vagy más katolikus exponens idézett beszédeiben [eltekintve attól, hogy Szerző hivatalos kiadványokból idézett], a „keresztény" változat lenne a pontosabb. *[A szerk.]*

7 I. m., 1–2.

8 Csíky: *Nyisztor Zoltán életrajza* (2005), 43–45., 84–87., 94–98.; Szabó: *Prohászka Ottokár* (2007), 244–252.; Gárdonyi: *Antiszemitizmus funkciója* (2005), 199–201.; Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon* (2001), 295–301.; Glässer: *Dinasztikus és nemzeti kultuszok* (2013), 247.

9 Bibó: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (2001), 25.

házi társadalomszemléletnek abból az ingerültségéből táplálkozik, mellyel az a modern társadalmi átalakulással, a szekularizációval s az annak előnyeit élvező, részben azokban részt vevő zsidósággal szemben viseltetett", és ez az áramlat „az egyház által felállított megkülönböztetéseket érvényesíti, a megkeresztelkedést respektálja"; a másik áramlat a zsidóellenes indulatokat „a zsidók gazdasági térfoglalásával, politikai és hatalmi szerepével és viselkedésével" indokolja; a harmadik pedig „a zsidó születés arisztokratikus-középkorias megvetését a modern nacionalizmus frazeológiájával kapcsolja össze, és a zsidókban a nemzet, a faj veszedelmeit látja; ez az áramlat úgyannyira nem vallási képzetekkel dolgozik, hogy a zsidók iránti gyűlöletet sok helyen kiterjeszti a zsidó eredetű s a megkeresztelt zsidókat »pártoló« keresztyén vallásra is."[10] A fentiek értelmében az első két áramlat keveréke volt tapasztalható a katolikusok között. Fontos kiemelni, hogy a zsidóellenesség változatainak elkülönítése elméleti konstrukció, a valóságban a különböző változatok hatottak egymásra, keveredtek, esetleg egymás mellett is élhettek ugyanannak a személynek a gondolkodásában.

1927-ben, amikor a magyar kormány – külföldi nyomásra – bejelentette az ún. numerus clausus törvény módosításának szándékát, tüntetések kezdődtek a törvénymódosítás ellen.[11] A külföldi sajtóvisszhangot kiváltó zsidóellenes tüntetések okait elemezve Cesare Orsenigo, akkori budapesti apostoli nuncius a következőket jelentette a bíboros államtitkárnak: „A hírhedt 1918–19-es kommunista forradalom (!) következtében, amelyet – mint tudjuk – a zsidók vezettek, megmaradt a keresztyének között Magyarországon egyfajta antiszemita rettegés, ami ha nem is menthető a keresztyén szeretet szigorúan vett értelmében, de pszichológiailag magyarázható. Minthogy a zsidók nagyrészt a gazdag és képzett osztályokhoz tartoznak, sikerül elfoglalniuk a jobb hivatali posztokat, olyan fölénnyel, amely egyáltalán nem felel meg százalékos demográfiai arányuknak. […] Amint Eminenciád látja, nem vallási antiszemitizmusról van szó, hanem inkább a katolikusok és protestánsok egyesült »foglalkozási« küzdelméről egy olyan kisebbség értelmiségi fölényével szemben, amelyet felelősnek tartanak az 1918-as (!) magyarországi szovjet kísérletért."[12] Orsenigo nuncius megjegyzi, hogy a zsidóellenesség a felebaráti szeretet fényében elfogadhatatlan, ugyanakkor tömegpszichológiai, történelmi és társadalmi okokkal magyarázza jelenlétét. Megállapítja, hogy nem vallási jellegű zsidóellenességről van szó, hanem egy olyan szociális feszültségről, amelyben az egyébként egymással is ellenségeskedő katolikusok és protestánsok egy oldalon állnak a zsidókkal szemben, akiket felelősnek tartanak az 1919-es baloldali diktatúráért. A nuncius elemzéséből a következőket lehet kiemelni, ami az 1930-as évek vizsgálatánál is fontos: a zsidóellenesség összeegyeztethetetlen a krisztusi tanítással, a zsidókat bűnbaknak tartják társadalmi problémákért, és a zsidóellenesség a katolikusokra és a protestánsokra

10 I. m., 70.

11 A törvénymódosításról lásd Ladányi: *Klebelsberg* (2000), 83–85.

12 „In conseguenza della famosa rivoluzione comunista del 1918 e 19, capitanata, come si sa, dai giudei, è rimasto fra i cristiani di Ungheria una specie di terrore antisemita, che se non è giustificabile a stretto rigore di carità cristiana, è però psicologicamente spiegabile. Siccome i Giudei qui appartengono in gran parte alle classi ricche e colte, finiscono ad occupare i migliori posti professionali, con un sopravento che non corrisponde affatto alla loro percentuale demografica. […] Come Vostra Eminenza vede, non si tratta di antisemitismo religioso, ma piuttosto di una lotta »professionale« dei cattolici e protestanti uniti contro la superiorità intellettuale di una minoranza, che è considerata responsabile dell'esperimento soviettista in Ungheria nel 1918." (ASRS AA.EE.SS. Ungheria, Pos. 29 P.O., fasc. 31, ff. 16r, 17r, N. 1054, Cesare Orsenigo nuncius jelentése Pietro Gasparri bíboros államtitkárnak, Budapest, 1927. október 28.)

egyaránt jellemző. Az 1919-es proletárdiktatúra meghatározó élményt jelentett, a fenyegetettség érzésével kapcsolódott össze, és a zsidóellenesség egyik hivatkozási pontját képezte.[13]

A zsidóellenességnek a katolikusok között való jelenléte azonban nem csupán magyarországi jelenség. Az utóbbi évek kutatásai rávilágítottak arra, hogy más országokban, sőt a Szentszék tisztviselői között is léteztek hasonló előítéletek, nemcsak a hagyományos teológiai alapú antijudaizmus, hanem egyfajta „katolikus antiszemitizmus" is. Korabeli írások is két típusát különböztették meg a zsidóellenességnek: míg a faji alapú antiszemitizmust elítélték, a zsidóság társadalmi befolyása és politikai hatalma elleni fellépést nem. Az utóbbi típus képviselői a zsidókat tették felelőssé az újkori forradalmakért, őket vélték felfedezni a szabadkőművesség, a bolsevizmus mögött, károsnak tartották befolyásukat a politikában, a tudományban és a művészetben, összekapcsolva azt a liberalizmussal és az erkölcsi nihilizmussal. Nem lehet azonban egységes katolikus hozzáállásról beszélni, hiszen különböző csoportok és irányzatok léteztek a katolikusok között, a sajtó és a politika terén is. A zsidósághoz való viszony összetett volt, a zsidóellenesség változatai közötti határok nem mindig húzhatók meg egyértelműen, és számos kevert forma létezett.[14]

A magyar helyzettel kapcsolatos megállapítások nemcsak a katolikusokra, hanem mutatis mutandis a protestánsokra is érvényesek. A református és evangélikus vezetők elítélték a faji antiszemitizmust, de a zsidóság diszkriminációjával egyetértettek. A protestáns gyülekezetekben is tapasztalható volt a kikeresztelkedettekkel szembeni bizalmatlanság. Ugyanakkor – ahogy alább látni fogjuk – pl. a keresztség hatásával, az asszimilációval kapcsolatban voltak eltérések a katolikus és protestáns felfogások között.[15]

Az antijudaizmus, illetve a keresztyének között meglévő más, modern zsidóellenes előítéletek és a faji antiszemitizmus közötti kontinuitás vagy diszkontinuitás kérdése a nemzetközi szakirodalomban és Magyarországon is vitatott. Egyesek az antijudaizmus következményének tartják a faji antiszemitizmust. Előbbinek felróják, hogy biztosította a feltételeket az utóbbi térnyeréséhez. Mások a kettő közötti különbségeket hangsúlyozzák, és egymással ellentétesnek tekintik a faji alapú és a más jellegű zsidóellenességet.[16] A Zsidósággal Való Vallási Kapcsolatok Bizottságának 1998-ban kiadott dokumentuma rámutatott: „A Soá egy jellegzetesen újpogány modern hatalom műve volt. Antiszemitizmusának gyökerei a keresztyénségen kívülről eredtek, s céljának elérése érdekében habozás nélkül szembeszállt az Egyházzal, sőt üldözte annak tagjait is. A kérdést mégis föl lehet vetni, hogy a náci zsidóüldözést nem könnyítették-e meg azok az antijudaista előítéletek, amelyek némely keresztyének fejébe és szívébe belerögződtek. A keresztyének közt felbukkanó zsidóellenes érzelmek nem tompították-e érzékenységüket, sőt, tette őket közömbössé azokkal az üldözésekkel szemben, amelyeket a hatalomra jutott nemzetiszocializmus folytatott a zsidók ellen."[17] A diszkontinuitás elméletének elfogadása tehát nem jelenti egyúttal a felelősség kérdésének megválaszolását is.

13 Vö. Hatos: *Ravasz László* (2004), 214.

14 Wolf: *Pápa és az ördög* (2008), 89–134., különösen: 123–129.; Wolf–Unterburger: *XII. Pius és a zsidók* (2010).

15 K. Farkas: *Jogok nélkül* (2010), 129., 257–273., 280–286.

16 Wolf: *Pápa és az ördög* (2008), 126–127.; Karády: *Politikai antiszemitizmus* (1999); Gárdonyi: *Üldöztetés és felelősség* (2007), 266.

17 *Emlékezünk: megfontolások a Soáról* (1999).

Magyarországon Prohászka Ottokár megítélésével kapcsolatban éleződött ki az a vita, amely a zsidóellenesség különböző változatainak egymásra hatásáról, összefüggéséről szól. Prohászka nemcsak vezető egyházi személyiség, püspök, szónok, író volt, hanem befolyásos közéleti szereplő, a politikai katolicizmus egyik reprezentánsa is. Ráadásul az 1930-as évek szélsőjobboldali mozgalmai sokszor hivatkoztak rá. Egyik oldalról úgy értékelik, mint akinek publicisztikai tevékenysége arra irányult, hogy az 1919 után fellobbanó antiszemitizmust és antiszemita politikai kurzust, valamint a numerus clausus törvényben megvalósuló jogkorlátozást igazolja, és aki a szociális feszültségeket zsidóellenes érvekkel magyarázta, és így „hozzájárult a magyar társadalom lelkiismeretének végzetes eltompításához".[18] Prohászka Ottokár szellemiségének „központi szerepe volt az 1930-as évek politikai elitjének tudatformálásában", jelentős népszerűségre tett szert a szélsőjobboldalon, nézetei alkalmasnak bizonyultak halála után a „továbbfejlesztésre". „Prohászka esetében a politikai motiváció egyértelműen a zsidóság visszaszorítása, kirekesztése bizonyos társadalmi folyamatokból, ami antiszemitizmusnak nevezhető és nevezendő, bármennyire viszolyogjunk is e negatív töltetű minősítéstől."[19]

A másik oldalon figyelmeztetnek arra, hogy Prohászka írásait a saját korának kontextusában kell vizsgálni és értelmezni, mai ítéletalkotásunkat pedig alapvetően meghatározza, hogy a holokauszt utáni korban élünk. A püspök 1927-ben meghalt, nem élhette meg a zsidótörvények meghozatalát, nem láthatta, nem jósolhatta meg előre mindazt a rettenetet, ami később történt, így nem tudjuk, hogy mit tett volna abban a helyzetben. Nem tiltakozhatott az ellen sem, hogy az 1930-as évek szélsőjobboldali körei előszeretettel idézték szövegeit. Prohászka és kora zsidósággal szemben megfogalmazott kritikájával kapcsolatban nem szokták vizsgálni, hogy mindebben milyen szerepet játszott a kritika alá vont réteg. A püspök nem kezelte homogén tömegként a zsidóságot, és kapcsolatban állt zsidó származású személyekkel.[20] A vita eldöntése nem feladata a jelen tanulmánynak, csupán két szempontot emelnék ki. Az egyik, hogy Prohászkára nemcsak a korszak szélsőjobboldali, hanem a keresztyéndemokrácia irányába tájékozódó politikusai is hivatkoztak,[21] ami azt mutatja, hogy a püspök öröksége többféleképpen értelmezhető. Másrészt ez a vita is arra mutat rá, hogy a zsidóellenesség különböző változatainak elhatárolása sokszor nem egyértelmű, és a különböző nézetek hatottak egymásra.

2. A KERESZTSÉG SZENTSÉGE

A zsidótörvények megalkotásánál a „zsidó" fogalmának meghatározásakor a vallási hovatartozásból mint dokumentálható tényből indultak ki. A kivételek között szerepeltek egy meghatározott időpont előtt kikeresztelkedett személyek. A jogszabályok ezzel egy alapvető, dogmatikai kérdésben mondtak ellent a katolikus egyház tanításának. Már az első zsidótörvény kapcsán kifejezte ellenvetését a Szentszék és magyarországi egyházi vezetők is. A törvény felsőházi bizottsági vitájában Serédi Jusztinián hercegprímás az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt elfogadhatatlannak nevezte, ez ugyanis szerinte megkérdőjelezte a keresztség szentségének

18 Gárdonyi: *Antiszemitizmus funkciója* (2005), 196., 204.
19 Fazekas: *Prohászka Ottokár zsidóellenességéről* (2008).
20 Mózessy: *Prohászka Ottokár zsidóellenességéről* (2008); Mózessy: *Prohászka-disputához* (2009).
21 Gergely: *A keresztényszocializmus Magyarországon* (1993), 119., 153.

érvényességét.[22] A második zsidótörvény vitájában, a Felsőház plenáris ülésén a hercegprímás a kérdést az igazságossággal kapcsolta össze: „Ezért nem szabad például a keresztség szentségének lelki átalakító hatását sem bizonyos terminushoz kötni, mert meggyőződésem szerint ez is igazságtalan. A lelki átalakulás ugyanis egyéni dolog: egyiknél korábban és teljes mértékben bekövetkezik a keresztyén asszimiláció, a másiknál később vagy nem teljes mértékben; de valamelyes asszimiláció – értem a keresztyén asszimilációt – mindig bekövetkezik, ha a keresztség szentségét komoly szándékkal vette fel az illető. A szándék komolyságának megítélése a szükséges lelki előkészítés és esetleg bizonyos időtartamú katechumenátus elvégzése után az illető egyházra tartozik."[23] Ebből az elvi álláspontból azonban engedtek a magyar katolikus főpapok, ugyanis Serédi a vitában a kisebbik rossz elve alapján elfogadta a húszéves várakozási időt a keresztség felvételétől számítva, aminek letelte után válhattak csak a konvertita zsidók teljes jogú állampolgárokká.[24]

A protestáns főpapok másképp látták a törvényjavaslatok és a keresztség kérdését. Raffay Sándor evangélikus püspök az első zsidótörvény vitájában hangsúlyozta: „A levelek egész tömegét kaptam azóta, amióta ez a törvényjavaslat megjelent, és amint látom, a legtöbb levélíró félreérti ennek a törvénynek a tendenciáját. Mind azon panaszkodik, hogy ha már áttértünk keresztyén vallásra, miért utasítanak bennünket vissza ismét a zsidóság keretébe. Hát ez egészen téves, mert itten a kereszténnyé létel tényét ez a törvényjavaslat abszolúte nem érinti: aki egyszer megkeresztelkedett, az keresztyén, bármelyik ágazatába is tért be a keresztyén közösségnek. Itt egészen másról van szó."[25] Ravasz László református püspök ugyanebben a vitában így fogalmazott: „Nagyon örültem azoknak a gondolatoknak, amelyekkel Raffay Sándor őexcellenciája is, de meg mások is a vita során hangsúlyozták azt, hogy ez a törvény az egyházak belső jogrendszerét egyáltalán nem érinti. Ez az egyházat érdekli pásztori és missziói szempontból. Erről majd fogunk beszélni. Egyáltalán nem érinti azonban azt, hogy Magyarországon ki keresztyén és ki nem. […] Szeretném tehát innen sok embernek izenni, keresztyén embernek és izraelita embernek egyaránt, hogy ne aggodalmaskodjanak egy pillanatra sem, minthogyha ez a törvény – amint Lőw Imánuel ő méltósága mondotta délelőtt – beleszólna az egyház szakramentumának hatékonyságába és azt megerőtlenítené, hogy ezáltal kétféle jogállapot következnék be egy emberre s valaki egyházi vonatkozásban keresztyén, polgári vonatkozásban zsidó lehetne. […] Ilyen összeütközésről szó sincs, erről nem is lehet beszélni, mert hisz arról van szó, hogy bizonyos számú keresztyén és izraelita vallású magyar ember micsoda elvek szerint osztatik be olyan kategóriákba, amelyek a nemzeti jövedelem eloszlását és a nemzeti munkamező felosztását kívánják szabályozni."[26] A protestáns püspökök tehát ebben a vitában nem osztották a katolikus vezetők, a konvertiták jelentős része és az izraelita vezetők álláspontját: tagadták ugyanis a felekezeti hovatartozás és a diszkriminatív törvény hatálya közötti közvetlen összefüggést.

Raffay azonban a második zsidótörvény vitájában már módosította álláspontját: „A »visszazsidósítás« kifejezést az igazságügyminiszter úr nem fogadja el, de én azzal

22 Csíky: *Jubileumi esztendők* (2012), 146–147., 149–150. [Lásd kötetünkben, 91skk.]
23 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 136–137.
24 I. m., 137. A húszéves várakozási időt 1919 és a törvény elfogadása, 1939 között kell érteni.
25 *Felsőházi napló, 1935,* 3. kötet, 307.
26 I. m., 308.

a ténnyel szemben, hogy már egy évtized óta keresztyén embereket most a törvényjavaslat zsidóknak minősít, igazán tanácstalanul állok. […] Én ugyanis ezt nem tudom másnak nevezni, mint visszazsidósításnak, de ha más nevet adnának neki, én azt is szívesen elfogadom. Egy azonban kétségtelen: minket, a keresztyén egyházak embereit rendkívül nehéz helyzetbe hoz ez a törvényjavaslat ezért, mert a hozzánk tartozó, hozzánk idomult, a mi világnézetünket elfogadó és valló, a teljes asszimiláció készségét minden tekintetben kifejezésre juttató volt zsidókat, akik ma keresztyének, nem tudjuk megvédelmezni egy törvénynek olyan káros kihatásai ellen, amelyekkel szemben megvédelmeznünk kötelességünk volna. Ezt érezni kell, mert ez nálunk olyan végtelenül nehéz feszültséget idézett elő, amelytől nem tudunk felszabadulni."[27] Az evangélikus püspöknek tehát szembesülnie kellett azzal, hogy a zsidótörvények a keresztyén felekezeteken belül is feszültségeket keltenek, és közvetett módon a felekezetek életét is befolyásolják.

Ravasz László viszont a második zsidótörvény vitájában korábbi álláspontját erősítette meg: „Tudniillik sokan azt mondották, hogy rossz a zsidótörvényjavaslat azért, mert a keresztség sacramentumát megrontja, kegyelmi eredményét és ajándékait eltörli, semmivé teszi, visszazsidósítja a keresztyén embert. Meg kell állapítanom, hogy ez nem helyes megállapítás. A keresztségnek soha, de soha sem volt az a feladata, hogy közjogi jogosítványokra hatalmazzon fel. Amiért megkereszteltek valakit, abból nem következik, hogy állampolgári jogai vannak, abból nem következik, hogy lehet közjegyző, hites tolmács, tanár, bíró. Ezek mind más szempont alá esnek. A keresztség a megkereszteltnek Istenhez, Krisztushoz, az ő üdvösségéhez és üdvakaratához való viszonyát állapítja meg, pecsételi el."[28] Míg a református püspök tagadott minden összefüggést a felekezeti hovatartozás és az állampolgári jogok között, addig Serédi Jusztinián hercegprímás a keresztyén állampolgárok jogegyenlőségéről beszélt ugyanebben a vitában: „aki a keresztség szentségét Krisztus rendelése szerint felvette, akár az árja, akár a mongol, akár a sémi, akár más fajhoz tartozzék is, az kereszténnyé lesz, és bár vérét és faját továbbra is megtartja, a katolikus egyházban és abban a keresztyén államban, amelynek polgára, ceteris paribus – ezt mindig hangsúlyozom –, ceteris paribus, a többi kereszténnyel egyforma jogok illetik meg, de egyforma kötelességek is terhelik őt. A keresztyénnek vallott Magyarországon pedig azért is sürgetjük a keresztyén állampolgárokat ceteris paribus megillető jogegyenlőséget befelé, mert azt követeli az igazságosság."[29] Serédi sem állította tehát, hogy a felekezeti hovatartozásból állampolgári jogok következnének, viszont az egyház tagjai közötti egyenlőséget összekapcsolta az állampolgári jogegyenlőséggel: ahogy az egyház tagjai egyenlőek, úgy a keresztyén államban a keresztyén állampolgárok között sem lehet különbséget tenni. Ugyanakkor ez az állampolgári jogegyenlőség korlátozását is jelentette: a hercegprímás az izraelita vallású magyar állampolgárok jogainak korlátozását megengedhetőnek tartotta.[30] Ravasz ugyanebben a vitában egyértelműen megfogalmazta, hogy a jogegyenlőség eszméjét elavultnak tartja, az szerinte még a keresztyén állampolgárokra nézve is egy „régebbi felfogást" tükröz.[31] Nem látott ellentmondást aközött, hogy a zsidó származásúak az egyházban egyenlőek a más származásúakkal, azonban állampolgárokként, közjogi szempontból hátrányt szenvednek.[32]

27 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 150.
28 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 161–162.
29 I. m., 137.
30 Uo.
31 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 159.
32 I. m., 163.

Ravasz a harmadik zsidótörvény vitájában a korábbiaktól eltérően látta a törvényjavaslat és a keresztség szentségének összefüggését: „De nem tudom elfogadni a törvényjavaslatot általánosságban keresztyén szempontból sem, azért nem, mert a zsidó származású keresztyéneket és ivadékaikat örök időkre ki akarja rekeszteni abból, hogy valaha is nemzsidó emberekkel házasságot kössenek. Jól méltóztassanak megfigyelni: nem azt mondja, hogy nem lehetnek vezérigazgatók, nem lehetnek a sajtókamara vagy a színészkamara tagjai […] – mindezekkel kapcsolatban elképzelek akár külső, akár belső olyan okokat, amelyek átmenetileg vagy huzamosabb időre ennek vagy annak a csoportnak, ilyen vagy olyan minőségnek az illető testületben való részvételét bizonyos mértékben korlátozzák –, hanem azt mondja, hogy az illető nem vehet el nemzsidót, mégpedig azért nem, mert összeházasodása révén nemzsidó házastársát, annak családját, gyermekeit, ezen keresztül pedig hatósugaraiban a vele érintkező társadalmat fajiságánál fogva megrontja. S ha azt kérdezzük, hogy mi ez a rontás, akkor azt mondják: ez a rontás a keresztyén vallással és a keresztyén etikával ellenkező lelkület kialakítása. Ez az, amit nem lehet elfogadni. […] Ez a törvényjavaslat úgy állítja elénk a dolgot, hogy a zsidószármazású ember azért nem köthet házasságot nemzsidóval, mert a nemzsidó felet és vele együtt a családot és a nemzetet egész moralitásával és szellemiségével megrontja, még abban az esetben is, ha a zsidó fél nemzedékeken keresztül a keresztyén anyaszentegyház hűséges, példaadó, alázatos, szellemben és erkölcsben egyaránt elismerésre méltó tagja, a nemzsidó fél pedig csak papiroson keresztyén, lelkében pedig hitetlen és pogány. Mélyen t. Felsőház! Ez az, ami miatt az evangéliumi keresztyén állásponttal a törvény alapgondolata kibékíthetetlen. Mi a Szentírás alapján azt tanítjuk, hogy Isten az embert az egyetemes bűnösségtől megváltja azáltal, hogy a Szentlélek az ő csodálatos kegyelméből és erejéből az illetőt újjászüli. […] Ezért a Szentlélek újjászülő munkáját, amelynek szimbóluma, ígérete és pecsétje a keresztség szakramentuma, csúfolja meg az a gondolat, amely azt hirdeti és ismétli, hogy ennyi meg ennyi zsidó vér mellett az illető soha, semmi körülmények által Szentlélektől újjászületett, megváltott ember nem lehet, mert a törvény mögött tulajdonképpen ez a gondolat jelentkezik."[33] Ravasz az első és a második zsidótörvény foglalkozási diszkriminációját megengedhetőnek tartotta, azonban a magánéletbe való közvetlen beavatkozást, a házasságkötés korlátozását már nem, mert ez utóbbit egyértelműen faji alapúnak ítélte. Álláspontja nem változott meg, a jogegyenlőség eszméjét nem fogadta el, ugyanakkor elutasította a keresztség átalakító hatását teljes mértékben tagadó faji gondolatot.

A harmadik zsidótörvény vitájában az evangélikus egyházat képviselő Kapi Béla püspök a jogegyenlőség eszméjét összekapcsolta a keresztség szentségének szerepével: „De lehetetlenné teszi számomra ennek a törvényjavaslatnak elfogadását az a körülmény, hogy ebben a házassági törvényben […] nem a zsidókról, hanem a keresztyénekről van szó. Az ítélkezés és a tiltó kirekesztés nem azokra vonatkozik, akik az ő vallásközösségi hovatartozandóságukat és az ő vallási és egyházi, hitközségi életüket a zsinagóga felé keresik, hanem azokra, akik név szerint, lélek szerint és szív szerint is a keresztyén egyházak valamelyikének a közösségébe tartoznak, akik a keresztség szentsége által váltak a keresztyén egyházak valamelyikének tagjaivá. […] a keresztség szentsége az egyházak meggyőződése szerint keresztyénné tesz és Isten lelkében és annak szent munkájában van elrejtve annak misztikus titokzatossága, életmegoldása, amit a keresztség következményeinek és lelki valóságainak nevezünk. Természetes tehát, hogy az egyház

33 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 290.

látja, átérzi, mérlegeli híveinek sorsát és életét. Nemcsak azért, mélyen t. Felsőház, mert sajnálja őket, nem azért, mert velük lelki közösségben tudja magát, hanem azért, mert felelősséget érez az ő jövendő lelki életükért, evilági életben való elhelyezkedésükért, és felelősséget érez azért, hogy Magyarországon a keresztyén társadalomban, ebben a keresztyén államban mint egyenjogú keresztyén állampolgárok helyezkedhessenek el és a maguk házasságkötése által is ebben az életvonalban haladhassanak."[34] Kapi szerint tehát az egyháznak felelőssége kiállni a keresztyén állampolgárok jogegyenlőségéért. Az evangélikus püspök ebben Serédi hercegprímás álláspontjához hasonló nézeteket fogalmazott meg, míg Ravasz elvetette a jogegyenlőség eszméjét, ahogy fentebb láttuk.

Az itt ismertetett viták mögött meghúzódó főbb kérdések az asszimiláció megítélése és a konvertiták helyzete voltak. Mindegyik történelmi keresztyén egyház vezetője igyekezett a konvertiták érdekében érvelni, ami elsősorban azt jelentette, hogy próbálták kitolni azt a határidőt, ami után a megkeresztelkedettek zsidónak minősültek a jogszabályok szerint, és igyekeztek bővíteni a kivételek körét.[35] Ez azonban egyben azt is jelentette, hogy nem minden zsidó származású állampolgár, hanem csak a kikeresztelkedettek érdekében léptek fel, ahogy Serédi Jusztinián megfogalmazta a második zsidótörvény vitájában: „Hangsúlyozni kívánom, t. Felsőház, hogy én itt nem a zsidókat vagy az izraelitákat védelmezem, hanem elsősorban olyan keresztyének, kivált katolikus híveim érdekében emelek szót, akiknek nem volt részük a zsidók túlkapásaiban."[36] Ugyanakkor a protestáns és a katolikus főpapok is az asszimiláció mellett érveltek, a további befogadás lehetőségének biztosítása mellett, mert ezt tartották a zsidókérdés megoldásának. Elutasították a törvények disszimilációs törekvéseit.[37]

Ravasz László az asszimiláció vallásváltással megvalósuló formájával kapcsolatban komoly kritikát is megfogalmazott: „Éppen ezért a keresztyén egyházak súlyos mulasztást követtek el akkor, amikor minden kritika nélkül, kellőleg meg nem vizsgálva az áttérés motívumait, vették át a jelentkező zsidó vallású embereket és azt mondották: a ti asszimilációtoknak az ügye el van intézve. Ezzel lehetőséget nyújtottak arra, hogy sok ember ne Krisztusért, hanem egyébért jöjjön a keresztyén egyházba. Természetes tehát, hogy az ilyen embereket csalódás fogja érni. […] a keresztyén egyházak tartsanak bölcs mérsékletet a zsidók átvételében. Van nekünk elég sok rossz keresztyénünk a saját magunk fajtájából, miért hozzunk a zsidó atyánkfiai közül nagy importot?"[38] Később így érvelt: „A keresztség a Szentléleknek ezt az újjászülő munkáját jelképezi, ígéri és elpecsételi, de végrehajtása által ipso facto nem eszközli. Ebből az következik, hogy a megkereszteltek között még nagyon sok olyan ember van, akit egyáltalán nem lehet Lélek által újjászült embernek nevezni, aki nem homo renatus; a keresztyén származásúak között is van természetesen ilyen sok; de még több van azok között a zsidóságból származó keresztyének között, akiknél az áttérés – az ő hibájuk és az egyházak hibája következtében – sok minden egyéb szempont szerint igazodott, legkevésbé azonban a szerint a szempont szerint, amely szerint egyedül lett volna szabad igazodnia, a lélek újjászületésének, a »tűzzel és a Szentlélekkel« való megkeresztelkedésnek az érdekei szerint. Ebből következik, emiatt indul meg az egyháznak az a nagy nevelői munkája,

34 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 294.

35 *Felsőházi napló, 1935,* 3. kötet, 306–307.; 4. kötet, 137., 150., 162.; *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 285., 289., 294.

36 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 137

37 *Felsőházi napló, 1935,* 3. kötet, 309.; 4. kötet, 150., 160.; 1939, 2. kötet, 286., 295.

38 *Felsőházi napló, 1935,* 3. kötet, 311.

amelyben tilt, fegyelmez, ostoroz, megcsókol, könyörög, hatalmát megmutatja, avégből, hogy aki színből keresztyén, szívből keresztyén legyen."[39] Ravasz azt a jelenséget fogalmazta meg a Felsőház plénuma előtt, ami minden történelmi keresztyén egyházban megfigyelhető volt: a bizalmatlanságot, a fenntartásokat a kikeresztelkedettekkel szemben. Erről fentebb már idéztem Rotta nuncius jelentését.

A bizalmatlanság mögött több tényező állhatott. Egyrészt feltételezhető a faji antiszemitizmus hatása. Másrészt mindez összefüggött a diszkriminatív rendelkezések által felerősített újabb áttérési hullámmal is. Az egyházak érthető módon ellenezték, hogy a keresztelés pusztán az asszimiláció eszközévé váljon, hiszen annak teológiai jelentése egészen más volt. Az áttérés indítékai között már a zsidótörvények előtt, az áttérők által is bevallottan szerepet játszott a keresztyénséggel járó társadalmi előnyök maximalizálása.[40] Azonban 1938-ban és azt követően az áttérés irracionális lépésnek tűnhetett annak ismeretében, hogy nem mentesített a zsidótörvény hatálya alól. Ugyanakkor a jelentős társadalmi és politikai befolyással rendelkező keresztyén egyházak mégiscsak védelmet biztosítottak híveik számára. Ez egy menekülési, válságkezelő stratégia volt, amelytől az érintettek társadalmi megítélésük javulását várták. Az áttérők őszinteségét, áttérési szándékának hátterét több oldalról is megkérdőjelezték. A zsidó közösség úgy tekintett a kitértekre, mint akik elárulták a zsidóságot, akik nem igazi meggyőződésből választottak új hitet. Az új, keresztyén közösségükben is sokszor gyanakodva tekintettek a konvertitákra, vonakodva akarták csak befogadni őket. Így köztes helyzetbe kerülhettek, amelyben a kirekesztettség érzése felerősödött.[41]

A konvertiták nehéz helyzetét Ravasz László így fogalmazta meg a harmadik zsidótörvény vitájában: „Nincs infernálisabb gondolat, t. Felsőház, mint hogy egy olyan embert, akinek már a szülői kitértek a zsidó vallásból, vagy akinek az egyik szülője kitért a zsidó vallásból és aki a keresztyén egyházban nevelkedett, keresztyénné és magyarrá vált egészen, visszakényszerítsenek oda, ahonnan kitért. Ez a legnagyobb megalázás, a legfájdalmasabb büntetés. A leveleknek százai egy jajongó orchesterben tesznek bizonyságot arról, hogy amíg mi itt törvényt alkotunk, az embereknek tízezrei belsőleg összeroppannak."[42] Az identitásválságról beszélt Kapi Béla evangélikus püspök is: „Azok, akiknek számára ez a törvényjavaslat súlyos ítéletet jelent, vajon mit tehetnek? Visszasodródhatnak oda, ahonnan talán apáik, nagyapáik eljöttek, de ahová az ő szívük, lelkük nem vágyódik vissza, amely közösséggel nekik közösségük semmiképpen sincs, avagy pedig vesztegelnek és elvesznek? Mi történik azokkal, akik e törvényjavaslat alapján keresztyének, de keresztyénnel házasságot nem köthetnek?"[43]

Az események előrehaladtával az áttérés kérdése egészen más megvilágításba került. Bibó István 1948-ban megjelent híres tanulmányában felrója a magyarországi keresztyén egyházaknak, hogy nem akarták felismerni a valós politikai helyzetet, és túlságosan merev teológiai álláspontot képviseltek a keresztséggel kapcsolatban még 1944-ben is, amikor a szentség kiszolgáltatása vagy keresztlevél kiállítása az életveszély elhárításának eszközévé, lehetőségévé vált: „a kérdés ugyanis a komoly zsidóüldözés megkezdésével az lett, hogy szabad-e a keresztséget kiszolgáltatni, illetve erről igazolást adni,

39 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 290.
40 Karády: *Magyar, zsidó és katolikus* (1999).
41 K. Farkas: *Jogok nélkül* (2010), 124–138.
42 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 291.
43 I. m., 295.

tekintet nélkül arra, hogy meggyőzésre és megtérítésre van-e idő és van-e lehetőség, egyedül azért, hogy egy közvetlen és valóságos életveszedelmet valakinek a feje felől elhárítsunk. Mert a probléma ekkor már ez volt, s alig hiszem, hogy a felelet kétséges lehet. […] Tudjuk, hogy felvetették és megválaszolták maguknak a kérdést sokan; lehet, hogy az irányadó tényezők is elvben állást foglaltak; egységes, tudatos és határozott egyházi állásfoglalás azonban nem alakult ki e kérdésben."[44]

Itt lényegében két esetkörről van szó: az áttérők számára előírt várakozási idő és kötelező oktatás lerövidítéséről, illetve elhagyásáról, valamint hamis keresztlevelek kiállításáról. A Bibó által feltett kérdésre adandó válasz nem mindenki számára volt egyértelmű. Grősz József kalocsai érsek a katolikus püspöki karnak a második világháború befejeződése után tartott első ülésén szóvá tette, hogy Slachta Margit szociális testvér és mások a sajtóban nyilatkoznak arról, hogy hamis okmányokkal láttak el zsidókat, és segítettek nekik betanulni a hamis személyi adatokat. Grősz szerint helyes dolog volt az üldözötteknek segíteni, de ezek az eszközök feltétlenül elítélendők, a cél nem szentesíti az eszközöket. Naplójából kiderül, hogy nemcsak hamis személyi okmányok, hanem hamis keresztlevelek kiállítására is utalt.[45]

A másik esetkörrel kapcsolatban tudjuk, hogy Serédi Jusztinián hercegprímás Witz Béla budapesti érseki helynök kérelmére engedélyezte, hogy eltekintsenek a konvertiták számára előírt három hónapos várakozási időtől.[46] A református és evangélikus egyházakban is létezett kötelezően előírt egyéves, illetve legalább egy hónapos előkészítő időszak, de sok múlott az egyes püspökök és lelkészek hozzáállásán, hogy szigorítottak vagy könnyítettek-e a rendelkezéseken.[47]

További kutatásoknak kell tisztázniuk, hogy valójában mennyire volt elterjedt az, hogy veszélyhelyzetben eltekintettek a keresztség kiszolgáltatására előírt egyházi szabályoktól, illetve hogy hamis keresztleveleket állítottak ki. Tudunk olyan esetekről – már 1943-ból is –, amikor büntetőeljárást indítottak katolikus papok ellen, akik a törvényes feltételek hiányában kereszteltek, nem szabályosan anyakönyvezték az áttérőket, valamint a keresztleveleket korábbi dátummal látták el. Ez az egyházi és a világi törvények szerint is büntetendő volt, okirat-hamisításnak számított. Gennaro Verolino, a budapesti nunciatúra auditoréja szerint nem állítottak ki tömegesen hamis keresztleveleket Budapesten. A nunciatúra más módon segített, mintegy tizenötezer menlevelet bocsátott ki, tekintet nélkül az üldözöttek vallási hovatartozására. Egy másik lehetőség, amit a református Jó Pásztor Bizottság követett, az volt, hogy irattárakból szerzett valódi keresztleveleket adtak az üldözötteknek, akik betanulták az adatokat.[48]

Felvetődik az a kérdés is, hogy a keresztyén egyházak vezetői miért csak a kikeresztelkedettek érdekében emeltek szót, illetve mikor volt az a fordulópont, ami után már minden üldözött érdekében felléptek. A fentiekben idéztem Serédi Jusztinián hercegprímás szavait a második zsidótörvény vitájában, amelyekkel egyértelművé tette, hogy az egyház hívei, a katolikus konvertiták védelmében szólal fel. Ugyanez volt igaz a protestáns vezetőkre, és más európai országokban is hasonló történt. Elsősorban az egyház tagjaiért voltak felelősek. A hátrányos megkülönböztetés súlyosbodásával, a deportálás

44 Bibó: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (2001), 28.
45 Csíky: *Nyisztor Zoltán életrajza* (2005), 196–197.
46 Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 175. [Lásd kötetünkben, 279skk.]
47 Majsai: *Protestáns egyházak* (1999), 158., 160–161.
48 Hetényi Varga: *Magyar katolikus egyház* (1994), 116–124.; Napolitano: *I Giusti di Budapest* (2013), 185–195.; Szenes: *Befejezetlen múlt* (1986), 49.

megindulásával azonban a helyzet megváltozott. Az egyházi vezetők 1944 nyarára jutottak el oda, hogy egyértelműen nem csupán a kikeresztelkedett zsidók, hanem minden jogfosztott állampolgár érdekében tiltakoztak a kormánynál. Ezt mutatja a katolikus püspöki kar 1944. június 29-ére keltezett körlevele és a református és evangélikus egyházak 1944. júniusi közös, nyilvános memoranduma. A kormány tárgyalások útján, ígéretek fejében elérte, hogy mindkét pásztorlevelet visszavonták, és lényegében nem olvasták fel a templomokban.[49]

A konvertiták érdekeinek védelmére mind a katolikus, mind a református egyházban szervezetek jöttek létre. Előbb a Magyar Szent Kereszt Egyesület 1939-ben, majd a Jó Pásztor Bizottság 1942-ben. A két szervezet együttműködött egymással, valamint evangélikus és izraelita testületekkel is. Vallási és felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül segítettek a rászorulóknak.[50] Így tehát ha a hivatalos nyilatkozatok és levélváltások szintjén nem volt is egyértelmű, hogy az egyházi vezetők minden üldözött érdekében fellépnek, a gyakorlatban az egyházi szervezetek minden rászorulónak igyekeztek segíteni.

3. ÉRVEK ÉS ELLENÉRVEK

A zsidótörvények tárgyalása során az Országgyűlés Felsőházában a keresztyén egyházak vezetői kifejtették a zsidóság diszkriminációjával kapcsolatos álláspontjukat. Az evangélikus, a katolikus és a református egyházi vezetők is egyetértettek azzal, hogy létezik az ún. zsidókérdés mint társadalmi probléma, amelyet meg kell oldani. Egyetértettek a zsidó származású magyar állampolgárok megkülönböztetésével, azonban ennek a törvényjavaslatokban megfogalmazott módját több szempontból kifogásolták.

Serédi Jusztinián hercegprímás a második zsidótörvény vitájában így fogalmazott: „Előrebocsátom t. Felsőház, hogy a zsidóságnak közéleti, gazdasági és egyéb tereken való arányos visszaszorítását a nemzet jogos önvédelme okán mindenki szükségesnek tartja, aki velem együtt aggodalommal nézte, hogy a recepciós törvény életbelépése óta a hazai zsidóság egy része, a többieknek mintegy hallgatag beleegyezésével, a katolikusok állandó tiltakozása ellenére, liberális asszisztenciával, a sajtó útján és »művészet« ürügye alatt irodalomban, költészetben, színházban, moziban, zenében, festészetben jóformán mindent kétségbe vont vagy diszkreditált, ami a keresztyén ember előtt szent, így az Istent, a szenteket, a vallást, az egyházat, a házasságot, a családot, a hazát stb., a földmívelésben pedig, valamint az iparban és a kereskedelemben, a pénzügyben, szóval egész gazdasági életünkben, továbbá magán- és közéletünkben iparkodott lerombolni a keresztyén erkölcsöket. Hangsúlyozom: a zsidóság egy részéről beszéltem."[51] A hercegprímás a korszakban széles körben elterjedt, liberalizmus- és kapitalizmusellenességgel keveredő kritikát fogalmazott meg a zsidóság ellen.

Kornfeld Móric katolikus konvertita, a harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatban írt levelében azonban figyelmeztette Serédit, hogy amit a zsidóságon számon kérnek, az a korabeli meghatározó eszmeáramlatokban is megjelenik: „A »korszellem« ideológiai

49 Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 178–179. [Lásd kötetünkben, 288.]; Bereczky: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (1984), 22–25.

50 Szenes: *Befejezetlen múlt* (1986), 35., 48–49.

51 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 136.

tartalma, a faji gőg és elzárkózás, az agnostikus, hagyománytalan, nihilista gondolkodás, az anyagias evilágiság, a természetjog tagadása s erkölcs, jog és érdek azonosítása, a socialistikus egyenlőségre való törekvés azonos mindavval, ami a múlt nagy háború előtt vád volt a zsidóság ellen; ezt sajátította ki világnézetnek a »korszellem« a zsidó tömegtől, nem a művelt zsidótól, aki – még ha zsidó vallású maradt is – a keresztyénségtől megérintve többnyire már keresztyén lelkületű lett. Nyilvánvaló, Főmagasságú Uram, hogy éppen azt tette magáévá a »korszellem«, amit az Egyház a zsidóknál is korholt és elítélt, minél inkább győz és halad a korszellem, annál inkább kell ellentétbe kerülnie az Egyház tanaival."[52] Kornfeld rámutatott arra, hogy a szélsőjobboldali ideológia, amely a zsidósággal szemben erkölcsi és kulturális érvekre hivatkozva lépett fel, éppúgy szekuláris, materialista és a keresztyén értékrenddel sok tekintetben ellentétes, mint a zsidósággal azonosított liberalizmus és szocializmus.

Serédi idézett felszólalásában hangsúlyozta, hogy a zsidóság egy részét vádolja, nem a hazai zsidóság egészét. Valamilyen formában minden egyházi vezető megfogalmazta ezt, Ravasz László például felhívta a figyelmet arra, hogy óvakodni kell „az általánosítások veszedelmétől", mert a beolvadás mindig viszonylagos és egyéni folyamat.[53] Azonban a hercegprímás volt az, aki egyértelmű következtetést vont le mindebből: elutasította a kollektív bűnösség elvét: „Minthogy azonban a tervezett törvény nem kifejezetten egyéni deliktumok, hanem a zsidók összességének szélsőségekre való hajlamossága és bizonyos túlkapásai miatt minden magyar állampolgárt sújt, akit a javaslat »zsidó«-nak nevez: azért úgy gondolom, hogy itt talán olyan represszáliával állunk szemben, amely a magyar polgárok egy csoportjának a gazdasági és közéletben mohó térfoglalása, túlkapásai és visszaélései miatt az egész csoportot sújtja, vagyis a bűnösökkel együtt azokat is, akik nem szolgáltak rá, mert a kifogásolt cselekedetekben nem volt részük, más szóval: egyéni deliktumot nem követtek el. A represszáliákban van igazságosság is, mert meg akarja torolni a deliktumot, de van igazságtalanság is, mert ez a megtorlás kollektív, úgyhogy a bűnösökkel az ártatlanokat is sújtják. Az egyház ezeket a represszáliákat soha nem helyeselte. Nem helyeselte pedig azért, mert krisztusi erkölcstana a belső és külső fórumon egyaránt mindenkit egyénileg kezel és mindenkinek cselekedeteit az összes körülmények figyelembevételével akarja elbírálni. […] Általában ugyanígy járnak el a jogállamok, még inkább a keresztyén államok is, amelyek Krisztus egyházával azt vallják, hogy mindenki maga egyénileg felelős saját szándékos, tehát beszámítható cselekedeteiért; következőleg a büntetőjogban sem lehet olyanokat sújtani, akik deliktumokat nem követtek el. […] Ismétlem, magam is vallom a visszaszorítás szükségességét, de az a nemzet jogos önvédelme alapján keresztyén módon, igazságosan, vagyis az összes körülmények figyelembevételével, lehetőleg egyéni elbírálás alapján történjék."[54] A hercegprímás a kollektív bűnösség elutasítása mellett a keresztyén állampolgárok jogegyenlőségével is érvelt, amelyet többek között az igazságosságból vezetett le. Erről fentebb már volt szó.

Ravasz László máshogy vélekedett. Szerinte lehet a zsidókérdést individuális, egyéni szempontból, és lehet közösségi, népközösségi szempontból nézni. Az ellentétes nézőpontok feloldása egy kompromisszum, „amely a nemzetvédelem maximumát az egyéni sérelmek minimumával kapcsolja, és ezt a kölcsönös megértés, áldozathozatal, tehervál-

52 Prímási Levéltár, Esztergom (a továbbiaban: PL), Serédi Jusztinián magánlevéltára, S12A doboz, Kornfeld Móric levele Serédi Jusztiniánnak, Budapest, 1941. május 23.

53 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 160.

54 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 136.

lalás és kiengesztelődés szellemében próbálja megvalósítani."[55] A püspök ezért mondta azt beszéde végén, hogy „az alázatos szenvedésnek kiengesztelő ereje van, és ha valaki csakugyan ártatlanul szenved, evvel az ártatlanságával erőtleníti meg azt, ami a törvényben esetleg emberi hiba, gyarlóság és igazságtalanság."[56] Ravasz szerint tehát a törvény által sújtottaknak alázatosan el kell viselniük az igazságtalanságot, mert a nemzet érdeke a jogszabály megalkotása.

Raffay Sándor még az első zsidótörvény vitájában, a konvertiták érdekében kért szövegmódosítás kapcsán fogalmazta meg azt, hogy „minden törvénynek az a hivatása, hogy a lelki egyensúlyt is állítsa helyre és igazságtalanságot ok nélkül senkivel szemben ne gyakoroljon".[57]

Az egyházi vezetők mindegyike igyekezett az igazságosság mércéjéhez mérni a zsidótörvény-javaslatokat. Serédi hercegprímásnak a második zsidótörvény esetében konkrét javaslatai is voltak, hogy hogyan felelhet meg a szöveg az általa kifejtett elveknek. Eszerint különbséget kell tenni azok között a zsidók között, akik már a törvény hatálybalépése idején magyar állampolgárok voltak, és azok között, akik csak annak hatálybalépése után lesznek magyar állampolgárok. Az előbbiek közül nem terjesztenék ki a korlátozó rendelkezéseket azokra, akik a hatálybalépéskor már keresztyének voltak, és húszéves várakozási idő után azokra sem, akik a hatálybalépés után keresztelkednek meg. Kiterjesztenék viszont a korlátozó rendelkezéseket azokra, akik izraeliták maradtak, a felekezetnélküliekre, valamint akiknek a „túlkapásokban" részük volt. Azokra pedig, akik a törvény hatálybalépése után szerzik meg a magyar állampolgárságot, kiterjeszthetőek a korlátozó rendelkezések, mert nem olyan jogoktól fosztják meg, amelyek megillették őket, hanem nem adnak meg nekik őket korábban sem megillető jogokat. Serédi szerint a külföldi zsidók beözönlése elleni megoldás az, ha nem adnak nekik állandó letelepedési engedélyt és magyar polgárjogot.[58] A hercegprímás szerint tehát az állampolgári jogegyenlőség csak a keresztyénekre vonatkozik, és azok közül is azokra, akik már magyar állampolgárok. Az itt lakó, asszimilálódott zsidók és a bevándorló, ún. galiciánerek közötti éles különbségtételt a protestáns egyházi vezetők is megfogalmazták.[59]

A zsidótörvény-javaslatokkal kapcsolatos további jogi érv volt a visszaható erő elleni tiltakozás, amelyet Ravasz László többször is megfogalmazott.[60] Serédi Jusztinián a jogegyenlőséggel összefüggésben említette a második zsidótörvény vitájában azt, hogy „az a törvény, amelyik az egyik nem magyar fajra való tekintetből különbséget tenne a magyar haza keresztyén állampolgárai közt, igen könnyen kísértésre adhatna alkalmat, hogy később ugyanilyen elv szerint más, ugyancsak nem magyar fajú keresztyén állampolgárok kárára is hasonló különbség tétessék, ami pedig homlokegyenest ellenkeznék azok érdekeivel, de ellenkeznék Szent István bevált államalkotó és államfenntartó elveivel és végzetes következményekkel járhatna Szent István ezeréves birodalmára is."[61] a harmadik zsidótörvény vitájában Serédi ismét felhozta ezt az érvet a nemzet részekre bontásáról, és „igen súlyos alkotmányjogi következményektől" tartott. „Én, t. Felsőház, nemzeti szempontból talán nem is annyira a javaslat konkrét rendelkezése miatt aggódom,

55 I. m., 159.
56 I. m., 163.
57 *Felsőházi napló, 1935,* 3. kötet, 307.
58 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 137–138.
59 *Felsőházi napló, 1935,* 3. kötet, 310.; 4. kötet, 149.
60 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 162.; 1939, 2. kötet, 291.
61 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 137.

mint inkább attól félek, aminek ez a rendelkezés precedenst alkothat."[62] A hercegprímás érvelésében több szempont is megjelenik. Az egyik a disszimiláció kérdése, amelyről fentebb már volt szó. Ezt mindegyik egyházi vezető elutasította. A harmadik zsidótörvény vitájában Ravasz László kifejtette, hogy a vegyes házasságból születettekben is „védeni kell a magyar vért", be kell fogadni őket. Állampolgárok kizárása faji alapon „a magyar nemzet keresztyén szellemi és művelődési közösségéből" teljes ellentétben áll „a kilencszázéves keresztyén Magyarország kipróbált nemzetépítő alapelveivel".[63] Kapi Béla pedig azért aggódott, mert a törvényjavaslat „a nemzet egységét bontogatja, s megint elkülönít egy olyan csoportot, amelyet a keresztyén test alkotó részének vallunk és tudunk. Nem vagyunk elég gazdagok és elég sokan, hogy ezt a gyöngítést a nemzet elhordozza" – mondta az evangélikus püspök.[64] A beszédekben a történelmi tradíciók és racionális érvek is megjelennek. A Szent István-i elvekre való hivatkozást a faji kirekesztéssel szemben a legitimizmus képviselte már az 1930-as évek elejétől. A katolikus egyházi vezetők jelentős része pedig hagyományosan legitimista volt.[65] Így érthető, hogy Serédi Jusztinián hangoztatta ezt az érvet, de Ravasz László is erre utalt beszédében.

A disszimiláció elutasítása mellett Serédi előbb idézett beszédében a másik szempont a jogfosztás következményeire való figyelmeztetés volt. A hercegprímás szerint, ha egyszer jogfosztás ér egy csoportot, akkor az precedenst teremthet, és később más csoportokat is érhet korlátozás. Ugyanezt az érvet 1944-ben a jogbizonytalanság fogalmával kapcsolta össze: Sztójay Döme miniszterelnöknek írt levelében kifejtette, hogy az igazságtalanság nyomán jogbizonytalanság keletkezik, és emiatt mindenki méltán félhet attól, hogy legközelebb vele szemben lesznek igazságtalanok.[66] A hercegprímás világosan kifejtette gondolatmenetét egy koronaügyész-helyettesnek írt levelében, aki a zsidók érdekében való fellépését kritizálta. Serédi szerint nem lehet az ártatlanokat büntetni, csak a jogerős bírói ítélettel megállapított bűntettek elkövetőit, különben jogbizonytalanság lesz, „úgyhogy majd az állampolgárok hol egyik, hol másik csoportjára nézve adhatnak ki és hajthatnak végre ilyen jogcsorbító vagy jogfosztó rendelkezéseket". Ha a jogfosztásba és a belőle származó jogbizonytalanságba beletörődünk, az igazság érvényesülésének követelése nélkül, „akkor töröljük el a magyar bíróságot és egy panaszszónk se legyen, mikor majd minden egyéni bűntett bírói ránk bizonyítása nélkül esetleg bennünket fognak hasonló módon büntetni csak azért, mert magyarok és keresztyének vagyunk, vagy mert minálunk a zsidó származásúak jogfosztását keresztyén magyarok rendelték el és hajtották végre".[67] A hercegprímás a jogi érvekből a jövőre nézve is levont következtetéseket, és előre látta azt, hogy a kollektív bűnösség elvét 1945 után immár nem a zsidókra, hanem más csoportokra is alkalmazni fogják.

A zsidótörvények vitáiban a jogi érvek mellett hangsúlyosan megjelentek a politikai érvek is. Ilyen volt az asszimiláció igenlése, amelyről már szó volt, és amely közjogi érvként is előkerült, de más politikai érveket is olvashatunk a felszólalások szövegében. Ravasz László az első zsidótörvény vitájában egy „egyszerű politikai meggondolásra" hivatkozott a javaslattal kapcsolatban: „melyik a jobb, az-e, ha nem fogadja el az or-

62 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 286.
63 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 291–292.
64 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 295.
65 Békés: *A legitimisták és a legitimizmus* (2009), 231., 235–236.
66 Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 172. [Lásd kötetünkben, 280.]
67 PL 8028/1944. (8939/1944. alapszám) Serédi Jusztinián levele Miskolczy Ágoston koronaügyész-helyetteshez, Esztergom, 1944. augusztus 1.

ságggyűlés ezt a törvényjavaslatot, vagy pedig az-e, ha elfogadja ezt a törvényjavaslatot. Meggyőződésem szerint ennek a törvénynek az elfogadása nemcsak az ország békéjét és nyugalmát és biztonságát szolgálja, hanem javára válik végeredményben éppen azoknak, akik elfogadása ellen – elismerem, teljes joggal –, de hevesen tiltakoznak. […] a nemzet nyugalmának, a közéleti atmoszféra könnyűségének, egyenletességének semmi esetre sem válik javára az, ha egy olyan erőteljes érzést, mint amilyen például az antiszemitizmus, egyszerűen erőszakkal próbálnának visszanyomni."[68] Ravasz szerint tehát a törvényjavaslat levezeti a feszültséget, és ezáltal megoldja a problémát. Valójában azonban az történt, hogy az első zsidótörvény elfogadása után nem sokkal újabb, radikálisabb törvény elfogadása került napirendre.

Többször hangoztatott érv a második zsidótörvény elfogadása mellett a „kisebbik rossz" elve, amely „elérhető jó" és „kisebb kár" megfogalmazásokban is előkerült. Eszerint a javaslat nem megfelelő, de az elért módosításoknál többet tenni nem lehetett.[69] Ez az érv minden módosító javaslattal kapcsolatban és mindegyik zsidótörvény esetében felmerülhetett. A harmadik zsidótörvény esetében azonban kisebb jelentősége volt, hiszen azt az egyházi vezetők kezdettől egyértelműen elutasították.

Erős politikai érv volt a második zsidótörvény-javaslat mellett, hogy nem akarnak „nehézségeket okozni" a kormánynak. Emögött az a meggondolás állt, hogy ha a Teleki-kormány megbukik, akkor az új kormányban a szélsőjobboldal befolyása erősödhet, és radikálisabb javaslatot nyújtanak be.[70] A harmadik zsidótörvénnyel kapcsolatban ez az érv már nem játszott szerepet, hiszen a javaslat olyan mértékben volt ellentétben az egyházi tanítással, hogy teljességgel elfogadhatatlan volt.

A zsidótörvények vitáiban megfigyelhettük a különböző álláspontokat. A felhozott érvek később is előkerülnek a diszkriminatív jogszabályokkal szembeni fellépésben, viszont újabb érvek már nem jelennek meg. Az érvelés az események előrehaladtával, a körülmények alakulásával változik: ez megfigyelhető a protestáns egyházi vezetők, Raffay Sándor és Ravasz László beszédeiben. Ravasz az első két zsidótörvényt még nem tartotta az egyháztagokat keresztyén mivoltukban érintő korlátozásnak, a harmadik zsidótörvénynek a magánéletbe, a házasságba való beavatkozását azonban már egyértelműen elutasította. Serédi Jusztinián, aki jogász volt, az egyházi vezetők közül a legkövetkezetesebben fejtette ki álláspontját, és érvei nem is változtak a különböző zsidótörvény-javaslatokkal kapcsolatban. Az érvekből levont gyakorlati következtetése azonban változott: a második zsidótörvényt megszavazta, a harmadik zsidótörvényt viszont teljes egészében elutasította.

4. FELLÉPÉS A DISZKRIMINÁCIÓ ÉS AZ ÜLDÖZÉS ELLEN

Magyarország német megszállásakor, 1944. március 19-én lényeges változás következett be a magyarországi zsidóság (a törvények alapján zsidónak minősülő magyar állampolgárok és külföldi menekült zsidók) helyzetében, amely minden támadás és jogfosztás ellenére addig nagyrészt szinte sértetlenül vészelte át a háborút, és élete nem forgott közvetlen veszélyben. Az ország megszállása a hadi helyzet változása és a magyar

68 *Felsőházi napló, 1935,* 3. kötet, 307–308.
69 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 137., 151., 159., 161.
70 *Felsőházi napló, 1935,* 4. kötet, 138.; K. Farkas: *Jogok nélkül* (2010), 272., 278

kormány béketapogatózásai miatt történt meg, ugyanakkor a nácik tudatosan készültek a magyarországi zsidóság deportálására és megsemmisítésére. A megszálló csapatokkal együtt megjelent Adolf Eichmann, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal zsidóügyekkel foglalkozó osztályának vezetője is. Eichmann az SS birodalmi vezetőjétől, Heinrich Himmlertől azt a parancsot kapta, hogy az országból minden zsidót deportáljon az auschwitzi koncentrációs táborba. Ennek a náci tervnek a végrehajtása a magyar csendőrség és rendőrség tevékeny részvételével zajlott le. Az új, németeket kiszolgáló Sztójay-kormány megalakulása után rendeletek sokaságát bocsátották ki az egyes kormányszervek a zsidóság elkülönítése, életlehetőségeinek beszűkítése, vagyonától való megfosztása céljából.[71] Ebben a helyzetben nem maradhattak tétlenek az egyházi vezetők, hiszen az egyházak fontos közéleti tényezőnek számítottak, az üldözöttek helyzetéről pedig a hozzájuk intézett segélykérő levelek tömegéből értesülhettek. Elodázhatatlanná vált a fellépés, de vitatott volt, hogy milyen módon lehet eredményt elérni: nyíltan, a nyilvánosság elé lépve vagy a háttérben, a kormánnyal folytatott tárgyalások útján?

1944. március végétől, április elejétől Serédi Jusztinián hercegprímás és Ravasz László református püspök is többször fordult a kormányhoz a diszkriminatív rendeletek enyhítését kérve az üldözöttek védelmében. Ezeket a kéréseket erősítette Angelo Rotta budapesti nuncius diplomáciai közbenjárása. A katolikus püspöki karon belül már áprilistól több püspök is szorgalmazta egy körlevél kiadását. Május folyamán két meghatározó esemény is történt. A zsidóság gettósítása után megkezdődött a deportálás, amely május 14-én Nyíregyházán indult, és július 9-én Monoron fejeződött be. Az ún. Auschwitzi jegyzőkönyvön keresztül pedig hiteles információk jutottak el a haláltáborról az egyházi vezetőkhöz is. Április 7-én két szlovák zsidó rab megszökött az auschwitz–birkenaui koncentrációs táborból, és április 21-én Zsolnára érkezve az ottani zsidó tanács tagjainak beszámoltak a táborról, akik ezt jegyzőkönyvbe foglalták. A két szökevény innen Pozsonyba ment át, ahol szintén leírták az általuk elmondottakat. Május 27-én két újabb fogoly szökött meg Auschwitzból, és Pozsonyban az ő beszámolójukat is jegyzőkönyvbe foglalták. A Magyar Függetlenségi Mozgalom megszerzett egy példányt az először felvett jegyzőkönyvből, és – a Jó Pásztor Bizottság közreműködésével – magyarra fordítás után, május második felében eljuttatta a magyar egyházi vezetőkhöz, valamint a kormányzóhoz és feleségéhez. A jegyzőkönyv jelentősége nem az volt, hogy addig ismeretlen dolgot állított, hanem hogy részletes, pontos és hiteles információkkal szolgált. Hiszen korábban is számos információ érkezett a zsidóság megsemmisítéséről, de azokat nem tudták megerősíteni.[72]

A deportálás megindulása után néhány nappal, május 18-án Márton Áron erdélyi katolikus püspök Kolozsváron, a Szent Mihály-templomban papszentelés alkalmából elmondott szentbeszédében utasította el az embertelenséget: „Az Egyház állásfoglalásának és következetes magatartásának a felebaráti szeretet pozitív parancsa mellett a keresztyénség alapvető hittétele, hogy mindnyájan Isten gyermekei és Krisztusban mindnyájan egymás testvérei vagyunk. […] a felebaráti szeretet parancsának nyílt vállalása és érvényesítése ma inkább kötelességünk, mint nyugalmas időkben. Az ádáz ellenségeskedés szívet tépő zűrzavarában […] Krisztus papjának kötelessége, hogy az igazság mellett ki-

71 Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon* (2001), 173–176.

72 Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 173–174., 176–177. [Lásd kötetünkben, 281sk., 285.]; Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon* (2001), 180.; Szenes: *Befejezetlen múlt* (1986), 53–62., 138–140.

álljon és az emberben – bármilyen hitet valljon és nyelvet beszéljen is – a testvérét nézze. […] Aki felebarátja ellen vét, veszélyezteti a keresztyénség kétezer éves munkájának egyik nagy eredményét, az emberek testvériségének gondolatát. Nem keresztyén, hanem pogány szellemben jár el, s – akarva, nem akarva – csatlakozik azokhoz a törekvésekhez, amelyek fajokra, elkülönült társadalmi osztályokra és önző szövetkezésekre bontották, egymással szembeállították és kibékíthetetlen ellenségeskedésbe hajszolták a népeket. […] Értesültem, hogy híveim az egyházmegye legkeletibb határától kezdve mélységes megdöbbenéssel fogadták az ismert személyiségek szabadságának korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket. Ugyanígy aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek ezt az erkölcsi felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említem föl, mert ez széles tömegek felfogása, véleménye és ítélete, s egyúttal örvendetes jele annak, hogy az igazi katolikus szellem mélyen benne gyökerezik és ma is eleven erőként él népünk lelkében" – mondta a püspök.[73] Márton Áron szentbeszédének jelentőségét az adja, hogy elsőként tiltakozott, és egyértelműen fogalmazta meg üzenetét. A tiltakozással nem volt egyedül, hiszen például Apor Vilmos győri püspök pünkösdi szentbeszédében kemény szavakkal ítélte el a zsidók üldözését. Híre ment a kolozsvári prédikációnak, de a Magyar Kurír, a katolikus hírügynökség tudósítója nem adhatta ki, viszont a Slachta Margit által alapított Szent Lélek Szövetség budapesti irodájában sokszorosították és terjesztették.[74]

1944 júniusában egyre erőteljesebben szorgalmazta több püspök és Angelo Rotta nuncius, hogy adjanak ki közös pásztorlevelet, elítélve az üldözést és a deportálást. A katolikus püspöki kar megosztott volt. Szóltak érvek a háttértárgyalások és a nyilvános fellépés mellett is. Az előbbi volt a hosszú időn át követett, bevett gyakorlat, a hagyományos út, amely korábban működött, és kisebb kockázattal járt. Nem lehetett figyelmen kívül hagyni, hogy Magyarország a német csapatok által megszállt ország volt. Sokan tartottak a hívek és az egyházi intézmények elleni támadástól, valamint a kormány azzal zsarolta a hercegprímást, hogy bukása esetén még rosszabbra fordul a zsidók és az ország sorsa is. Ellentmondó külföldi példák álltak a püspökök előtt: 1942-ben a holland főpapok tiltakozását a németek megtorló akciója követte. Ugyanakkor a szomszédos Szlovákiában 1942–43-ban két pásztorlevelet adott ki a püspöki kar, amit nem követett az egyházzal és a hívekkel szembeni retorzió. A nyilvánosság elé lépés mellett szólt a közvélemény megnyugtatásának és tájékoztatásának szempontja, a történelmi felelősség elhárítása. Úgy tűnt, a püspökök nem tesznek semmit, és ezen megütköztek a zsidó származású hívek. A kormány gyengeségnek foghatta fel a nyilvánosság eszközéről való lemondást. Fontos lelkipásztori szempont volt, hogy a híveknek útmutatásra van szükségük az adott helyzetben.[75]

Apor Vilmos győri püspök 1944. június 17-i levelében újból hangsúlyozta ezt a lelkipásztori szempontot Serédi Jusztinián hercegprímásnak: „A gyóntatószékben felvetik a kérdést, szabad-e sajnálni azokat a szegény, megkínzott zsidókat. Tegnap egy idős, vallásos asszony nekem szinte félve és suttogva mondta, mintha bűnt követett volna el, hogy kenyeret adott a gettóba zárt embereknek. […] Kell egyöntetű és határozott tanítást, útbaigazítást adnunk híveinknek a most aktuális kérdésekről. Tudniok kell a híveknek, hogy téves az állami irányítás, mely a fajiságot helyezi az erkölcsi és egyéni felelősség elé s amely gyűlöletet, bosszút hirdet a szeretet helyett, amely közegeivel kínoz

73 Virt: *Nyitott szívvel* (2002), 101–102.

74 I. m., 104.; Szenes: *Befejezetlen múlt* (1986), 286–287.; Mészáros: *Prímások, pártok* (2005), 38.

75 Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 173–176. [Lásd kötetünkben, 281skk.]

ártatlan gyermekeket. Tudniok kell, hogy a bűnt nem szabad elősegíteni vagy helyeselni, még ha az állami hatóság követi is el. Tudniok kell, mik az általános emberi jogok, amelyekhez az államnak sem szabad hozzányúlnia. Lelkiismeretem kényszerít engem, hogy Főmagasságod elé terjesszem mindezeket azzal a »Ceterum censeo…«-val, hogy a nagy nyilvánosság elé kell mennünk »importune opportune« azokkal az örök erkölcsi igazságokkal, melyek most sürgetnek, amelyek most adnak biztos irányt a kétkedő és félrevezetett lelkiismereteknek."[76] Apor egy korábbi levelében kifejtette Serédinek, tudja, hogy a nyilvánosság elé lépés következményeként anyagi megszorításokkal, jogfosztással, esetleg bebörtönzéssel és kínzással is szembe kell nézni. „Meggyőződésem azonban – írta a püspök –, hogy ezt a kockázatot is vállalnunk kell, és végső eredményben híveink hite megerősödve, egyházunk tekintélye megszilárdulva kerül ki ebből a harcból."[77]

Szekfű Gyula 1947-es elemzésében a keresztyén jelszavakat hangoztató szélsőjobboldali politika megtévesztésének tudta be, hogy „Tiszta keresztyén élettel, gyakori áldozás mellett, megfért politikai síkon oly elvadulás, mely az ellenfélnek egyelőre minden gonoszt kívánt, s utóbb hidegen, sőt lelkesen tudta végignézni ezen gonoszságok végrehajtását ártatlan felebarátain."[78] Szekfű a politikát tette ezért felelőssé, de a helyzet a püspökök lelkipásztori felelősségét is kiemeli.

Magyarországi katolikus körökben különböző volt a német és a magyar nemzetiszocializmushoz való hozzáállás. A német mozgalommal ellentétben ugyanis a magyar nemzetiszocializmus keresztyénnek mondta magát. Ez megjelent a különböző pártprogramokban, és megmutatkozott abban is, hogy szélsőjobboldali csoportok szervezetten vettek részt egyházi eseményeken. Emiatt még sokan azok közül is, akik elítélték a náci ideológiát és gyakorlatot, nem ismerték fel a magyar nemzetiszocializmus veszélyeit.[79] De nemcsak a szélsőjobboldal, hanem a kormány politikája is ellentmondásos volt, amikor keresztyénnek mondta magát. A keresztyénség mint politikai program és jelszó nem volt azonos a keresztyénség valláserkölcsi jelentésével. Erre utalt több, a püspökökhöz intézett segélykérő és névtelen számonkérő levél is. Az egyik levélíró azt írta a hercegprímásnak, hogy csak a keresztyén Magyarországon történik meg, hogy keresztyéneket deportálnak.[80] Kapi Béla evangélikus püspök már 1941-ben, a harmadik zsidótörvény vitájában a Felsőház plenáris ülésén ugyanerre az ellentmondásra mutatott rá: „Indoklásom az, hogy egy államot keresztyénné nem politikai irányzatok és nem a modern politikai eszmeáramlatokhoz való igazodás tesz, hanem az állam alapvető kérdéseinek keresztyén szellemmel való megtöltése és az élet különböző viszonyainak a keresztyénség sínpárjára való átváltása. Ezt a törvényjavaslatot ebből a szempontból nem látom olyannak, mint amely az állam igazi érdekét szolgálja. […] Ma az állam érdekét önmaga kiépítésén és erősítésén kívül abban látom, hogy olyan egészséges jogi és lelki viszonyt teremtsen önmaga és az egyházak között, amely képesíti az államot arra, hogy a maga

76 PL 4682/1944. szám, 34–37. Apor Vilmos levele Serédi Jusztiniánhoz, Győr, 1944. június 17.; *Ceterum censeo:* idézet Cato római államférfitől, aki minden beszédét e szavakkal fejezte be, jelentése, hogy továbbra is fenntartja álláspontját; *importune opportune:* akár alkalmas, akár alkalmatlan.

77 Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 174–175. [Lásd kötetünkben, 283.]

78 Szekfű: *Forradalom után* (1983), 98.

79 Részletesen lásd: Csíky: *A magyarországi szélsőjobboldal* (2013), 79–89. [Lásd kötetünkben, 107skk.]; lásd még Gianone: *Actio Catholica,* 141–153.

80 Csíky: *A magyarországi szélsőjobboldal* (2013), 80. [Lásd kötetünkben, 108.]; Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 175. [Lásd kötetünkben, 283.]

feladatait keresztyén szellemben, lélekkel, igazságérzettel töltse be. Ezt a törvényjavaslatot nem látom olyannak, hogy megállná ezt a mértéket, azért sem tudom elfogadni."[81]

1944-ben a zsidóság üldözése elleni fellépés módja összefüggött az egyházaknak a politikai rendszerben betöltött szerepével.[82] A Horthy-rendszerben az állam és az egyházak viszonyát az együttműködés jellemezte. Az 1918 előtti időszakhoz képest nőtt az egyházak szerepvállalása és befolyása politikai és társadalmi téren egyaránt. A magát „keresztyén-nemzetinek" mondó rendszer számára fontos legitimációs tényezőt jelentettek az egyházak, különösen is a katolikus egyház. Híveinek nagy száma miatti társadalmi befolyása, iskolán keresztül az oktatásban játszott szerepe, földbirtokai révén gazdasági súlya, valamint a Szentszék mint nemzetközi politikai tényező mindmind felértékelték jelentőségét. Az egyházi elit része volt a politikai-gazdasági elitnek. Ugyanakkor a protestáns egyházakkal is kölcsönös előnyökön alapuló együttműködést alakított ki a kormányzat. Ez az együttműködés más oldalról nézve azonban anyagi és politikai függést is jelentett. Egyház és állam viszonyát már a korszak elején is kritizálta például Cesare Orsenigo budapesti nuncius, aki egy 1927-es jelentésében úgy fogalmazott, hogy Magyarországon még az az „elavult középkori rendszer" (il vecchio sistema medioevale) van érvényben, amely az egyházat a hatalom gyámkodása alatt tartja.[83]

1944-ben az volt a kérdés, hogy folytatják-e a korábbi gyakorlatot, a bizalmas háttértárgyalásokat. A nyilvános fellépést, a nyílt kritikát a kormánnyal való jó viszony megszakításaként értelmezték. Serédi Jusztinián már 1941-ben, a harmadik zsidótörvénnyel szembeni felsőházi felszólalásában kifejtette, hogy szerinte hogyan kell eljárni: „Mivel tehát bizalmasan nem szólhattam hozzá a törvényjavaslathoz, azért most nyilvánosan kell elmondanom azt, amit különben az illetékes tényezőknek bizalmasan mondottam volna meg. Szavaimat ne úgy méltóztassanak magyarázni, hogy mintha én a nyilvánosság előtt nem merném az igazságot megmondani, vagy mellette síkraszállni […] hanem úgy méltóztassanak érteni, hogy meggyőződésem szerint a bizalmas megbeszélés mind a két oldalról kevesebb kellemetlenséggel járt volna, és mégis jobban előmozdította volna a kérdés helyes megoldását."[84] Ha már egy kritikus parlamenti felszólalás is a bizalmi viszony megromlását jelezte, mennyivel inkább tehette azt egy püspökkari körlevél. De nem csak a katolikus egyházi vezetők tartottak attól, hogy a kormánnyal való jó viszonyon változtassanak. A protestáns vezetők is csak utolsó lehetőségként gondoltak a nyilvános tiltakozásra, ahogy Ravasz László Serédi Jusztiniánnak írt 1944. június 15-i levelében fogalmazott: „Mielőtt azonban a nagy nyilvánosság elé fordulunk, s ezáltal – legalább ebben a vonatkozásban – egyházunk és a kormányzat között politikai szakítás következnék be, szükséges még egy utolsó komoly figyelmeztetést küldeni a kormányzatnak s benne tiltakozást és a feddést."[85] Ez az utolsó figyelmeztetés végül a református és evangélikus vezetők 1944. június 23-án a miniszterelnöknek átadott memoranduma lett, amelyben ezt írták: „Mi Nagyméltóságod politikai helyzetét nehezíteni nem akarjuk, sőt a kibontakozásban magára vállalt feladat megoldását elősegíteni kívánjuk, ezért tiltakozásunkat a magyar közvélemény elé egyelőre nem visszük, pedig ezért minket a világkeresztyénség vezető testületeinek vádja és felelősségre vonása ér.

81 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 294.
82 Vö. Gárdonyi: *Üldöztetés és felelősség* (2007), 269.
83 Csíky: *Esztergomi érseki szék* (2012), 277. [Lásd a disszertációban, 42–66.]
84 *Felsőházi napló, 1939,* 2. kötet, 282.
85 Bereczky: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (1984), 18.

De ha szavunknak foganatja nem lesz, kénytelenek leszünk egyházunk közvéleménye és a világprotestantizmus színe előtt bizonyságot tenni arról, hogy mi Isten üzenetét nem hallgattuk el. Utolsó kísérletképpen megpróbálunk Nagyméltóságod jó lelkén, magyar szívén, keresztyén érzületén át a magyar kir. kormány lelkiismeretéhez fordulni, s annak ügyévé tenni egész eddigi szolgálatunknak ezt a legfájdalmasabb megnyilatkozását."[86]

A nyilvános tiltakozás utolsó lehetőségként való kezelését Ravasz László 1944-es helyzetértékelésében azzal indokolta, hogy a nyilvánosság felhasználása kultúrharcot indítana meg, az egyház súlyos konfliktusba kerülne a kormánnyal, és ezzel feladná addigi lehetőségeit.[87] Az egyházaknak ezt a magatartását azonban sokan élesen kritizálták. Bibó István 1948-as tanulmányában súlyos problémát látott ebben: „Arra azonban az egyházak nem láttak okot még 1944. március 19-e és október 15-e között sem, hogy az irántuk oly tiszteletteljes magyar kormányzattal s annak általuk ismert és megszokott vezetőivel szemben minden tekintetet félretegyenek, s az állam vezetőit, rendeleteit és végrehajtó szerveit egyszerűen egy tekintet alá vegyék a mögöttük álló és cselekedeteiket mozgató őrült, pogány és bűntettes hitleri állammal."[88] Ehhez hasonlóan fogalmazott Apor Vilmos Serédi Jusztiniánnak írt 1944. június 15-i levelében: „Hogy fogunk megállani a történelem előtt, ha látszólagos egyetértésben és udvariassági viszonyban maradunk egy olyan kormánnyal, mely országszerte a legnagyobb kegyetlenséggel kínoz 100 meg 100 000 embert, megfosztja őket minden emberi jogaiktól és asszisztál ahhoz, hogy őket rabszolgamunkára és a halálra deportálják?"[89] Ugyanakkor Czapik Gyula egri érsek még a katolikus püspöki kar körlevelének szövegezésekor is olyan irányú változtatásokat javasolt, hogy a körlevél megfogalmazásának élét tompítsák, és csökkentsék a hatalommal való konfliktus lehetőségét. Így például szerinte csak általánosságban szabad említeni a zsidók által elszenvedett jogfosztásokat, és be kell mutatni, hogy a zsidóság nem csak szenvedő alany, hanem közülük sokan vétkeztek is a magyar keresztyénség ellen.[90] Végül megszülettek a nyilvános tiltakozás pásztorlevelei katolikus és protestáns részről is, de miután a hatóságok tudomást szereztek a katolikus püspöki kar körleveléről, és példányainak jelentős részét lefoglalták, a kormány tárgyalásokat kezdeményezett a főpapokkal, és ígéretek fejében sikerült elérnie azt, hogy a pásztorlevelek felolvasása az ország legnagyobb részén elmaradt. Mégis mindez hozzájárult ahhoz, hogy a budapesti zsidóság deportálását leállították.[91] A kormányzattal való szakítás csak a nyilas hatalomátvétel, 1944. október 15. után következett be. Ezután a gyakorlat, az egyes emberek mentése került még inkább előtérbe a politikai közbenjárással szemben. Jelen tanulmánynak nem célja az embermentés tárgyalása, csupán megjegyezzük, hogy a nyilvános fellépés kérdését is más megvilágításba helyezi, hogy az egyházi vezetők – közvetlenül vagy közvetve – az embermentésben is részt vettek, hiszen mutatja, hogy valóban segíteni akartak.

Az egyházi vezetők lépéseit nem csak hazai, hanem nemzetközi tényezők is befolyásolták. Katolikus részről említhetjük a Szentszéket, amely egyszerre volt a világegyház központja és diplomáciai szereplő. A zsidótörvényekkel kapcsolatban a Szentszék

86 I. m., 21–22.

87 Hatos: *Ravasz László* (2004), 220.

88 Bibó: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (2001), 26.

89 PL Serédi magánlevéltár, S12A doboz, Apor Vilmos levele Serédi Jusztiniánhoz, Győr, 1944. június 15.

90 Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 177. [Lásd kötetünkben, 286.]

91 Bereczky: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (1984), 22–27.; Majsai: *A protestáns egyházak az üldözés ellen* (1994), 153–156.; Csíky: *A deportálások és a katolikus püspöki kar* (2014), 178–180. [Lásd kötetünkben, 286skk.]

eltérő taktikát követett. Az első zsidótörvénynél informálisan befolyásolta a püspököket. A szakirodalom nagy részének állításával ellentétben a katolikus főpapok nem vettek részt a törvényjavaslatról való felsőházi szavazáson. Joggal feltételezhető, hogy távolmaradásuk szándékos volt, és szerepet játszott benne Eugenio Pacelli bíboros államtitkár, aki azzal a szándékkal utazott Budapestre a nemzetközi eucharisztikus kongresszusra, hogy befolyásolja a törvényjavaslat sorsát. A második zsidótörvénnyel kapcsolatban a Szentszék úgy döntött, hogy nem avatkozik be közvetlenül, hanem a hercegprímásra és a püspöki karra hagyta a politikai fellépést. A harmadik zsidótörvénynél azonban Angelo Rotta nuncius már jegyzékben tiltakozott a kormánynál. Ettől kezdve a nuncius folyamatosan és aktívan igyekezett befolyásolni a politikai fejleményeket. 1944-ben a püspöki kar nyilvános fellépését támogatta, erre buzdította Serédi hercegprímást, végül pedig maga XII. Pius pápa is sürgette a körlevél kiadását.[92]

A protestáns egyházak lépéseit is befolyásolta külföldi egyházi intézmények véleménye. A magyar protestáns egyházak vezetői a nyugati országok testvéregyházaitól jóindulatú figyelmeztetéseket és bírálatokat is kaptak politikai szerepükkel kapcsolatban. Bekapcsolódtak a Svájcban működő nemzetközi, ökumenikus egyházi szervezetek, így az Egyházak Világtanácsa munkájába, ahonnan szintén kaptak kritikákat, amelyeket visszautasítottak, és igyekeztek megmagyarázni a magyarországi állapotokat. 1944-ben, a német megszállás után, a kormány kérésére felfüggesztették a Genffel ápolt kapcsolataikat. A svájci ökumenikus szervezetekkel való kapcsolatok részlegesen és illegálisan maradtak fenn, az egyházi vezetők elzárkózása ellenére jelentős támogatást kaptak a magyar szervezetek. Ugyanakkor, ahogy a fentebb idézett 1944. júniusi memorandum szövegéből is látszik, a református és evangélikus vezetők hivatkoztak a kormány előtt arra, hogy a világprotestantizmus vezető testületei felelősségre vonják őket, ami sürgeti a zsidóság üldözése elleni fellépésüket.[93]

Felvetődik az a kérdés is, hogy a katolikus és a protestáns egyházak együttműködése legfelső szinten miért maradt el. A katolikus Magyar Szent Kereszt Egyesület és a protestáns Jó Pásztor Bizottság gyakorlati együttműködése megvalósult, és alapot adhatott a magasabb szintű kooperációnak is. Fontos megemlíteni azt is, hogy az evangélikus és a református egyház kezdettől fogva összehangoltan dolgozott az üldözöttek védelmében, többször közös beadványokat nyújtottak be a kormányzatnak. A protestáns egyházak képviselői 1944 májusától kérték a hercegprímást, hogy közösen lépjenek fel a zsidók érdekében. A Felsőház egyik ülése után találkozott is a hercegprímás református és evangélikus vezetőkkel, és tájékoztatták egymást az addig megtett lépéseikről. Miután azonban ennek a találkozónak nem lett konkrét eredménye, Ravasz László 1944. június 15-én levélben kérte Serédi Jusztiniánt, hogy a protestánsok mellett a katolikus egyház is tiltakozzon a zsidókérdés megoldásának embertelen módja ellen. A kezdeményezéshez a katolikus püspökök közül sikerült megnyerni Apor Vilmost, aki a protestáns és katolikus közös fellépést támogató levelet írt Serédinek. Azonban Ravasznak válaszul a hercegprímás saját, a püspöki kar tagjaihoz intézett köriratát küldte el.[94] 1944. no-

92 Az első zsidótörvényhez lásd: Csíky: *Jubileumi esztendők,* 143–150. [Lásd kötetünkben, 91skk.]; PL Serédi magánlevéltár „173/1939. zsidótörvény" feliratú doboz, Angelo Rotta levele Serédi Jusztiniánhoz, Budapest, 1939. március 27.; Rotta tevékenységéről legújabban: Napolitano: *I Giusti di Budapest* (2013).

93 Szenes: *Befejezetlen múlt* (1986), 41–42.; Majsai: *A protestáns egyházak az üldözés ellen* (1994), 154., 156–157.

94 Bereczky: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (1984), 17–19.; Mészáros: *Prímások, pártok* (2005), 37.; Szenes: *Befejezetlen múlt* (1986), 66–74.

vember végén – megváltozott politikai helyzetben – még egyszer kérte Raffay Sándor és Ravasz László is a keresztyén egyházak együttes fellépését. Ravasz 1944. november 26-i levelében így fogalmazott: „A magyarországi zsidók – köztük sok keresztyén testvérünk – szenvedése ismét az égre kiált. Úgy érzem, nem lehet tovább halasztani azt az utolsó lépést, hogy a magyar keresztyén egyházak együtt emeljék fel szavukat e szörnyű bánásmód ellen. Itt, most ez az együttes fellépés, amelyről mindenki tudja, hogy ellentétben áll elvi felfogással, eddigi gyakorlattal, éppen azért, mert azt bizonyítaná, hogy a zsidóüldözés megszüntetésének egyetemes emberi és általános nemzeti parancsa még a külön menetelő egyházakat is közös fellépésre kényszeríti: még jobban kiemelné tiltakozásunk egészen rendkívüli és semmiféle előzményhez nem hasonlítható sürgősségét és fontosságát."[95] A Ravasz által említett elvi felfogás és addigi gyakorlat azonban megakadályozta a közös fellépést. Serédi november 25-i keltezéssel hosszú levélben tiltakozott Szálasi Ferencnél, és a levelet a nuncius és a svéd követ mellett Ravasznak és Raffaynak is megküldte, más lépést azonban nem tartott szükségesnek.[96] Az együttes fellépés helyett csak azonos tartalmú, párhuzamos lépések történtek, és egymás tájékoztatása, pedig egy közös akció esetén az egyházak kormánnyal szembeni pozíciója is erősebb lett volna. Jól szemlélteti ezt az, hogy a nyilvános tiltakozást tartalmazó protestáns pásztorlevél visszavonásáról úgy kezdte a tárgyalást a kormány küldöttsége, hogy közölték, a hercegprímással már megegyeztek a püspökkari körlevél visszavonásáról.[97] Ez nagyon meggyengítette a protestáns vezetők helyzetét, és szinte előre eldöntötte a tárgyalás kimenetelét. A protestánsokkal való együttműködésnek a katolikus püspöki karon belül is voltak támogatói, mint például Apor Vilmos, így a közös tiltakozás főként azért hiúsult meg, mert Serédi Jusztinián hercegprímás nem tudott túllépni a protestáns egyházakkal szembeni merev elutasító álláspontján.

5. MÚLTFELDOLGOZÁS ÉS KIENGESZTELŐDÉS 1945 UTÁN

A zsidóság diszkriminációjának és üldözésének időszakát már közvetlenül a második világháború után elkezdték feldolgozni. Az egyházak számára az új politikai rendszerben elfoglalt helyük és megítélésük szempontjából különösen fontos volt, hogy erről a saját álláspontjukat elmondhassák, válaszolva a felelősségüket firtató vádakra. A múltfeldolgozás első lépése az értelmezés, a történet elmondása volt. Dokumentumokat közöltek és apologetikus feldolgozásokat publikáltak. A két legmeghatározóbb és a mai napig idézett mű protestáns részről Bereczky Albert könyve, amely *a magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* címmel jelent meg 1945-ben, katolikus részről pedig a Meszlényi Antal által szerkesztett *a magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* című tanulmánykötet, amely 1947-ben látott napvilágot, és amelyet az új hercegprímás, Mindszenty József megbízásából készítettek el. Bereczky számos dokumentum teljes szövegét közli, de nincsenek benne lábjegyzetek. Meszlényi kötetének tanulmányai részben az események főszereplőinek visszaemlékezései, nagyobbrészt pedig jelentős forrásbázisra

95 PL Serédi magánlevéltár, S12A doboz, Ravasz László levele Serédi Jusztiniánhoz, Budapest, 1944. november 26.

96 Mészáros: *Prímások, pártok* (2005), 83–84.; Majsai: *A protestáns egyházak az üldözés ellen* (1994), 158., 163.

97 Mészáros: *Prímások, pártok* (2005), 83–84.

támaszkodó, pontos hivatkozásokkal ellátott írások. Meszlényi kötete tehát a történészi feldolgozás igényével lépett fel, de az utókor Bereczky könyvét is így kezelte.

A világi értelmiség részéről is megkezdődött a múlt és a társadalmi problémák megvitatása. A korszak két jelentős gondolkodója, Szekfű Gyula és Bibó István elemző műveikben az egyházak szerepét is vizsgálták. A katolikus elkötelezettségű Szekfű *Forradalom után* című könyve 1947-ben jelent meg, és alapvetően a politikai-társadalmi átalakulást elemezte, de a múlttal való számvetés részeként a katolikus egyház szerepéről is írt. Nem fogalmazott meg éles kritikát, az antiszemitizmust főként a szélsőjobboldali politika befolyásának tulajdonította. A református egyházhoz több szállal kötődő Bibó István egy egész tanulmányt szentelt a zsidókérdésnek, amely máig mértékadó elemzésnek számít. Említi az egyházak szerepét és felelősségét, komoly kritikát is megfogalmazva. A két mű legfontosabb megállapításait fentebb már elemeztük.[98]

A protestáns és a katolikus hozzáállás legfontosabb eltérése abban állt, hogy Bereczky művének előszavában a múlt értelmezését, az események elmondását összekapcsolta a bűnbánattal: „Amit a múlt magyar kormányzat a zsidósággal szemben, és ezáltal az örök isteni törvénnyel szemben is elkövetett, azt minden igaz magyarnak és keresztyénnek fenntartás nélkül el kell ítélnie és bűnbánatot kell tartania mindazért, amit – bárha ellenére, de az ő nevében és az ő szeme láttára – a zsidósággal műveltek. Erre a bűnbánatra, amelynek valódisága a jóvátétel készségében mutatkozik meg a megtépett, megfogyatkozott, gyászba borult zsidó maradék irányában, égető szükség van. […] E nélkül »a két nemzetség« közötti áldásos kiengesztelődés nem jöhet létre. Akik tételes törvénybe ütköző bűnöket követtek el egy fegyvertelen, kiszolgáltatott kisebbséggel szemben, azoknak ügye a népbíróságokra tartozik. De mindenki köteles nyíltan megvizsgálni azt is, mit a szörnyű méretű kegyetlenség és iszonyatos tömeggyilkosság megakadályozására elmulasztott megtenni. A felelősség kérdését az evangéliumi egyházaknak is fel kell vetniök önmagukkal szemben, hiszen ők a krisztusi tanítások hivatott képviselői a világban. Vajon mit tettek ők, hogy a nácizmus egyik alapvető programjának, a zsidóság teljes kiirtásának megvalósítását megakadályozzák? Mennyiben teljesítették azokat a feladatokat, amelyeket az egyház Ura a zsidóság irányában az evangéliumokban előírt számunkra?" – tette fel a kérdést Bereczky.[99] a református egyház vezetői lelki megújulást és bűnbánatot hirdettek, számos alkalommal hangsúlyozták a zsidóság szenvedéseiért érzett, mulasztásokban megnyilvánult saját felelősségüket. Ilyen dokumentum volt például a Magyarországi Református Egyház Zsinati Tanácsának 1946. május 9-i nyilatkozata.[100] A református egyházon belül egy megújulást hirdető kisebbség, a Bereczky Albert és Békefi Benő által alapított Országos Református Szabad Tanács ennél is tovább ment, amikor nyilatkozatában bocsánatot kért a zsidóságtól. Meg kell jegyezni, hogy emögött politikai célok is álltak, megosztási kísérlet, az egyházon belüli leszámolás és elitcsere programja. A hivatalos egyházi vezetés felháborodottan utasította vissza a nyilatkozatot, mint ami nélkülözi az egyházi konszenzust és a testületi felhatalmazást. Ravasz László szerint egyedül az egyházak emelték fel szavukat a vészkorszakban a zsidóság üldözése ellen, és a magyar református egyház nem kért bocsánatot a zsidóktól, mert nem helyes mások bűnéért bocsánatot kérni, és nem helyes a magunk bűne helyett mások bűnét megvallani. Hasonló álláspontot képviselt a bocsánatkérés ügyében

98 Szekfű: *Forradalom után* (1983); Bibó: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (2001).

99 Bereczky: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen* (1984), 3–4.

100 Hatos: *Ravasz László* (2004), 213., 224.

az evangélikus egyházban Radvánszky Albert egyetemes felügyelő. Innen érthető, hogy a fentebb említett református nyilatkozatok elsősorban a mulasztásokért vállaltak felelősséget, a cselekedeteket, szavakat nem vizsgálták felül.[101]

A katolikus egyház vezetői azonban nem érezték magukat érintettnek az antiszemitizmus kérdésében, nem érezték szükségét a zsidókérdéssel való szembenézésnek. Általános volt az a szemlélet, amely azonos értékűnek tekintette a keresztyéneket a múltban és a jelenben ért és részben a zsidóságnak tulajdonított sérelmeket a zsidóság üldözésével és elpusztításával.[102]

A katolikus püspöki kar háború utáni első körlevele 1945. május 24-i dátummal jelent meg, és a következő vasárnap olvasták fel a templomokban. Mindszenty József, akkor még veszprémi püspök szövegezte. A terjedelmes körlevél számba vette az ország és az egyház helyzetét, a legsúlyosabbnak tekintett problémákat. A zsidóság üldöztetése két helyen került – közvetve – szóba. Egyrészt egy üzenet formájában: „Szeretettel várjuk a visszatérő menekülteket és elhurcoltakat is, faji és valláskülönbség nélkül." Másrészt a szöveg megemlítette az 1944-es, a zsidók üldözése elleni körlevelet példaként arra, hogy ha a közéleti erkölcs megsérül, azt a püspököknek kötelességük szóvá tenni.[103] Az 1945-ös körlevél nem kezelte központi problémaként a múlttal való szembenézést, a felelősség kérdését.

Az Actio Catholica 1945 májusában engedélyt kapott egy katolikus hetilap megjelentetésére. Mihalovics Zsigmond országos igazgató Sík Sándort, az országosan ismert piarista tanárt, költőt kérte fel az újság főszerkesztői posztjára. Sík ezt el is vállalta, de júliusban, az első szám készítése közben visszalépett. Ezt azzal indokolta, hogy az Actio Catholica addigi irányzatával való szakítást nem látja biztosítottnak. Sík azt szerette volna, hogy az Actio Catholica és az egész magyar katolikus közösség tartson önvizsgálatot a közelmúlt eseményeivel kapcsolatban, és az Új Ember első számában egy általános bocsánatkérést akart közölni a zsidóüldözés miatt. Ezt Mihalovics és mások sem tartották szerencsésnek, mert nem tartották a hívek többségét bűnösnek, és elutasították a kollektív bűnösség fogalmát. Valamint a lapot sem akarták megterhelni már az induláskor egy ilyen súlyos kérdéssel. Sík lemondása mögött az is állt, hogy tagja volt annak a Szekfű Gyula körül szerveződő csoportnak, amely a katolikus társadalmi szervezetek, mindenekelőtt az Actio Catholica előző rendszerből megmaradt vezetésének megújítását szorgalmazta az új politikai helyzetnek megfelelően.[104]

A katolikus hetilap, az Új Ember főszerkesztője végül Pénzes Balduin lett, aki az újság első, 1945. augusztus 9-i számában közölt vezércikkében bűnbánatot hirdetett: „Vétkeztünk mi is, mint annyi sokan mások. […] merünk bűnvallomást tenni […] Megfogadjuk, hogy levetjük a régi ember hibáit, és az új ember fényesen fehér vasárnapi ruhájába öltözködünk. Ledobjuk magunkról a túlságos konzervativizmus kölöncét. […] Levetendő hibánk a tekintély egész sajátos értelmezése. […] Ebből folyik egy új és nagy gyengeségünk: egyes szervezeteinkben időnként jelentkező elöregedés."[105] És itt véget ér a hibák számbavétele. A múltért való felelősségvállalás elmaradt. A hetilap három részletben közölt interjút a mauthauseni koncentrációs tábor borzalmairól egy hazatért

101 Hatos: *Ravasz László* (2004), 213–214.; Majsai: *Szempontok* (1999).
102 Hatos: *Ravasz László* (2004), 215–216.
103 Mészáros: *Prímások, pártok* (2005), 136–139., az idézet: 137.
104 Gianone: *Actio Catholica* (2010), 187.; Csíky: *Nyisztor Zoltán életrajza* (2005), 197–199.
105 Új Ember 1945/1.

magyar politikai fogollyal.[106] Talán nem véletlen, hogy nem egy származása miatt deportált rabbal készítettek interjút a koncentrációs táborok bemutatására. A lap a múlt feltárásának céljából Serédi Jusztinián irataiból, beszédeiből, feljegyzéseiből többször közölt részleteket. Az első számban így vezették be a dokumentumközlést: „A zűrzavaros időkben megmutatott helyes út, a tiszta és örök igazság fénye az, ami az ő igazsághirdetéséből közös hagyatéka minden emberies magyarnak. Serédi is ember volt, a napi politikában tévedhetett is esetleg, de a lényegesen fontos elvi kérdésekben a kevesek közé tartozott, akik semmivel se törődve hirdették az igazságot."[107] Serédi tehát megkérdőjelezhetetlen tekintélyként jelenik meg, a múltra vonatkozó kritikát pedig teljesen elutasítja a szöveg. Az Új Ember első számából nyilvánvalóvá vált, hogy a Sík Sándor által elképzelt önvizsgálat elmarad, a hetilap egészen más irányba indult el, a védelmezés alapállása kizárta a múlttal való szembenézést.

A zsidósággal való megbékélés és kiengesztelődés érdekében többen is tettek lépéseket a püspöki karnál, ezek közül Radisics Elemér és Kis György tevékenységét tárgyaljuk a továbbiakban. Egy felekezetközi keresztyén–zsidó tanács megalakításának gondolata már 1945-ben felmerült. Tóth K. János katolikus pap kapcsolatba lépett Radisics Elemér külügyminisztériumi tanácsossal, és megkeresték a protestáns és katolikus egyházi vezetőket. A kezdeményezés 1946-ban hozott eredményt, amikor megalakult a Társadalmi Megbékélés Tanácsa. Csatlakozott hozzá Ravasz László, Radvánszky Albert és Szent-Iványi Sándor unitárius püspöki vikárius. Katolikus püspök nem csatlakozott, a hierarchia másodvonalából léptek be a szervezetbe, így például Witz Béla érseki helynök. A tanácsot Bereczky Albert vezette. A szervezet nem volt hosszú életű, 1947-ben kimondta feloszlását. 1947 nyarán a svájci Seelisbergben tartottak nemzetközi zsidó–keresztyén konferenciát az antiszemitizmus leküzdésére. A konferencia munkájához kapcsolódóan alakult meg 1948-ban a Keresztyének és Zsidók Nemzetközi Tanácsának Magyar Tagozata, amelynek felekezeti albizottságai, így katolikus albizottsága is működött. A tagozat munkája Radisics 1951-es kitelepítése után végleg abbamaradt. Ezekkel a kezdeményezésekkel, az antiszemitizmus kérdésével, Radisics Elemér beadványai nyomán 1946 és 1950 között minden évben foglalkozott a katolikus püspöki kar. 1947 végén, az említett katolikus albizottság megalakítására tett javaslattal kapcsolatban megállapították a püspökök, hogy a konvertiták védelmére alakult Magyar Szent Kereszt Egyesületnek kell foglalkoznia a kérdéssel, és többen felvetették, hogy a zsidóság hibáiról is beszélni kell, valamint a zsidóság részéről keresztyéneket ért sérelmeket is szóvá kell tenni. 1948-ban a katolikus albizottságba Mindszenty hercegprímás delegált tagot. A magyar tagozat munkájával azonban a püspöki kar nem mindenben értett egyet, például azzal, hogy a tagozat nem támogatta a zsidók megkeresztelkedését. 1950-ben, amikor Radisics azt kérte, hogy a katolikus albizottságba a püspöki kar is delegáljon tagot, ezt elutasították arra hivatkozva, hogy az albizottság egyes tagjai támadják az egyházat, de az ellen nem volt kifogásuk, hogy az albizottságban katolikus papok is tevékenykedjenek.[108]

A katolikus püspökök ellentmondásos hozzáállása megmutatkozott Kis György plébános kezdeményezéseinek fogadtatásában is. Kis a zsidó származása és az emiatt őt ért

106 *Krisztus Mauthausenben.* Új Ember 1945/1., 1945/3., 1945/5.

107 *A Bíboros hagyatékából.* Új Ember 1945/6.

108 Majsai: *Szempontok* (1999); Beke: *Püspökkari tanácskozások* (1996), 103., 290–291., 315.; Borovi–Balogh: *Püspöki kar tanácskozásai* (2008), 146., 165.

megpróbáltatások miatt úgy érezte, feladata a zsidó–keresztyén megbékélés és kiengesztelődés előmozdítása. 1946-ban felajánlotta, hogy a Magyar Szent Kereszt Egyesület lelkészeként dolgozna a zsidóellenesség ellen a felvilágosítás és a párbeszéd eszközeivel, de azt a választ kapta, hogy nem tudnának neki jövedelmet biztosítani. A plébános szerette volna elérni, hogy a püspöki kar is tegyen lépéseket a megbékélés és kiengesztelődés felé. 1946 őszén körlevéltervezetet készített, amelyet Hamvas Endre csanádi püspökhöz, a Szent Kereszt Egyesület egyházi elnökéhez juttatott el, aki annak idején sokat tett az üldözött zsidók védelmében. Hamvas úgy gondolta, hogy püspökkari körlevél kiadása nem indokolt, mert a helyzet nem olyan sötét, és amire helyreáll az országban a nyugalom, a zsidókérdés is nyugvópontra fog jutni. A körlevélből nem lehetne kihagyni az új antiszemitizmus kérdését, az pedig olyan kényes téma, amely több oldalról is támadási felületet adna a püspöki karral szemben. Másfél évtizeddel később, megváltozott nemzetközi légkörben Kis György memorandumot nyújtott be, amelyben többek között azt kérte, hogy a német püspökök 1962-es körleveléhez hasonlóan a magyar püspökök is intézzenek felhívást a hívekhez a keresztyén–zsidó megbékélés ügyében. A püspöki kar 1963. évi őszi ülésén szerepelt Kis memoranduma, de a kérdést levették a napirendről. 1964-ben a plébános újabb javaslatot tett püspökkari körlevél kiadására a kiengesztelődés elősegítése érdekében. A püspök, akin keresztül a javaslatot be akarta nyújtani, azt válaszolta, másokkal is megbeszélve a kérdést az a véleménye, hogy nem volna helyes körlevél kiadása, mert annak eredményeként az összes érdekelt fél megsértődne.[109]

A magyar katolikus főpapok elmulasztották a rendszerváltás előtti időszakban a múlttal és az antiszemitizmus kérdésével való szembenézést. Mentségül szolgálhat, hogy a probléma szabad megvitatására és politikai befolyástól mentes értékelésére csak az 1945 utáni néhány évben volt lehetőség. 1948-tól kezdve a totalitárius hatalom ki akarta magának sajátítani a múlt értelmezését és az antiszemitizmus kérdését is, az egyházak pedig védekezésbe kényszerültek. Míg korábban a zsidó származású híveket, addig 1945 után a hívek más csoportjait diszkriminálta a hatalom származásuk vagy osztályhelyzetük miatt, és az egyház mint intézmény ellen is támadás indult.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Beke M. (szerk.): *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Köln–Budapest, Argumentum, 1996.

Békés G.: *Szentszéki emlékirat a Soáról és a zsidó-keresztyén párbeszéd*. In: Hamp G. – Horányi Ö. – Rábai L. (szerk.): Magyar megfontolások a Soáról, Budapest–Pannonhalma, Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum–Pannonhalmi Főapátság (1999) – digitális kiadvány, elérhető: http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/ bekes_gellert.htm.

Békés M.: *A legitimisták és a legitimizmus*. In: Romsics I. (szerk.): A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Budapest, Osiris, 2009, 214–242.

Bereczky A.: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Budapest, Református Traktátus Vállalat kiadása, 1945 (reprint: 1984).

Bibó I.: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2001.

109 Kis: *Megjelölve* (1987), 261–268., 274–280.; Borovi–Balogh: *Püspöki kar tanácskozásai* (2008), 1156.

Borovi J. – Balogh M. (szerk.): *A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai 1949–1965 között.* Dokumentumok, Budapest, METEM, 2008.

Csíky B.: *A deportálások és a katolikus püspöki kar*. Vigilia 79 (2014), 171–180. [Lásd kötetünkben, 297skk.]

Csíky B.: *Az esztergomi érseki szék betöltése 1927-ben. Vatikáni források fényében*. In: Tusor P. (szerk.): Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére, Budapest–Róma, MTA–PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport, 2012, 253–279. [Lásd a disszertációban: 42–46.]

Csíky B.: *Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban*. In: Bánkuti G. – Varga Sz. – Vértesi L. (szerk.): A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2012, 135–157. [Lásd kötetünkben, 91skk.]

Csíky B.: *A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években*. Közép-Európai Közlemények 6/4 (2013), 79–89. [Lásd kötetünkben, 107skk.]

Csíky B.: *Nyisztor Zoltán életrajza*. In: Adriányi G. – Csíky B.: Nyisztor Zoltán, Budapest, Argumentum Kiadó, 2005, 9–296.

Emlékezünk: megfontolások a Soáról, a Zsidósággal Való Vallási Kapcsolatok Bizottságának dokumentuma, 1998. március 16. In: Hamp G. – Horányi Ö. – Rábai L. (szerk.): Magyar megfontolások a Soáról, Budapest–Pannonhalma, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság (1999) – digitális kiadvány, elérhető: http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/emlekezunk.htm.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója, 3. kötet, Budapest, Athenaeum, 1938.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója, 4. kötet, Budapest, Athenaeum, 1939.

Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója, 2. kötet, Budapest, Athenaeum, 1942.

Fazekas Cs.: *Prohászka Ottokár zsidóellenességéről*. Egyháztörténeti Szemle 9/4 (2008), 133–155. – digitális kiadvány, elérhető: http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/ cikkek/fazekas-prohaszka.htm.

Gárdonyi M.: *Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében*. In: Molnár J. (szerk.): a holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 193–204.

Gárdonyi M.: *Üldöztetés és felelősség. A magyar holokausztról egyházi szemmel*. In: Mártonffy M. – Petrás É. (szerk.): Szétosztott teljesség. A hetvenöt éves Boór János köszöntése. Budapest, Hét Hárs–Mérleg, 2007, 262–269.

Gergely J.: *A keresztyényszocializmus Magyarországon (1924–1944).* Budapest, Typovent Kiadó, 1993.

Gianone A.: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948*. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010.

Glässer N.: *Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892–1944)*. In: Szőllősi L. (szerk.): Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája. Szeged, 2012. november 8–10. Előadások. Budapest, Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, 2013, 245–249.

Gyurgyák J.: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

Hatos P.: *Ravasz László és a Magyar Református Egyház holokauszttal kapcsolatos 1945 utáni állásfoglalásai*. Protestáns Szemle–Új folyam 13/4 (2004), 211–224.

HeténYi Varga K.: *A magyar katolikus egyház az üldözöttekért (1944–1945)*. In: Szita Sz. (szerk.): Magyarország 1944. 2. kötet. Üldöztetés – embermentés, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994, 115–149.

Karády V.: *„Magyar, zsidó és katolikus”*. In: Korunk – III. folyam 10/7 (1999) – digitális kiadvány, elérhető: http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1999&honap=7&cikk=6338.

Karády V.: *Politikai antiszemitizmus és nemzetállam-építés Közép-Európában*. In: Hamp G. – Horányi Ö. – Rábai L. (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*. Budapest–Pannonhalma, Balassi Kiadó–Magyar Pax Romana Fórum–Pannonhalmi Főapátság (1999). – digitális kiadvány, elérhető: http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/karady.htm.

Karsai L.: *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944*. In: Molnár J. (szerk.): A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 140–163.

K. Farkas C.: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010.

Kis Gy.: *Megjelölve Krisztus keresztjével és Dávid csillagával*. Budapest, 1987.

Ladányi A.: *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2000.

Majsai T.: *A protestáns egyházak az üldözés ellen*. In: Szita Sz. (szerk.): Magyarország 1944. 2. kötet. Üldöztetés – embermentés. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság, 1994, 150–184.

Majsai T.: *Szempontok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához*. In: Hamp G. – Horányi Ö. – Rábai L. (szerk.): Magyar megfontolások a Soáról, Budapest–Pannonhalma, Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság (1999) – digitális kiadvány, elérhető: http://www.magyarpaxromana.hu/kiadvanyok/soa/majsai.htm.

Mészáros I.: *Prímások, pártok, politikusok 1944–1945. Adalékok a Magyar Katolikus Egyház XX. századi történetéhez.* Budapest, Szent István Társulat, 2005.

Mózessy G.: *Prohászka Ottokár zsidóellenességéről*. Egyháztörténeti Szemle 9/4 (2008), 125–132. – digitális kiadvány, elérhető: http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/mozessy-prohaszka.htm.

Mózessy G.: *A Prohászka-disputához*. Egyháztörténeti Szemle 10/1 (2009), 113–117. – digitális kiadvány, elérhető: http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/mozessy-prohaszka2.htm.

Napolitano, M. L.: *I Giusti di Budapest. Il ruolo dei diplomatici vaticani nella Shoah*. Edizioni San Paolo s.r.l, 2013.

Szabó F.: *Prohászka Ottokár élete és műve (1858–1927)*. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

Szekfű Gy.: *Forradalom után*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983.

Szenes S. (szerk.): *Befejezetlen múlt. Keresztyének és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. Budapest, 1986.

Virt L.: *Nyitott szívvel. Márton Áron erdélyi püspök élete és eszméi.* Budapest, Teleki László Alapítvány, XX. Századi Intézet, 2002.

Wolf, H.: *A pápa és az ördög. A vatikáni levéltárak és a Harmadik Birodalom* (Eredeti címe: Papst und Teufel. Die Archive des Vatikan und das Dritte Reich, 2008). Budapest, Szent István Társulat, 2008.

Wolf, H. – Unterburger, K.: *XII. Pius és a zsidók. Hol tart a kutatás?* Mérleg 46/1–2 (2010) – digitális kiadvány, elérhető: http://www.merleg-digest.eu/xii-piusz-es-azsidok/

2015

1938 SZIMBOLIKUS ESEMÉNYEI A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓ SAJTÓ TÜKRÉBEN

Az 1938-as esztendő Magyarország és egész Európa számára fontos eseményeket hozott, amelyek érzékenyen érintették a zsidóságot, vagy közvetlen vagy pedig közvetett módon. Az Anschluss, a csehszlovák politikai válság, majd a müncheni konferencia és egyezmény, az első bécsi döntés mind-mind Közép-Európához kötődött, erősen befolyásolta a térség helyzetét és mutatta a náci Németország erősödését. Magyarország Szent István király halálának 900. évfordulóját ünnepelte, Budapesten rendezték a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust, és a revíziós politika, bár náci segítséggel, de elérte első jelentős sikereit, az ország visszakapta a Felvidék déli, döntően magyarlakta részét, amivel érvényesült az az etnikai elv, amelyet Párizsban figyelmen kívül hagytak. Ugyanakkor megszületett az első zsidótörvény, amely a hazai zsidóság korlátozását elsősorban a sajtó, valamint más szellemi szabadfoglalkozású pályákon kívánta végrehajtani. Mindez összefüggött a nemzetközi eseményekkel. Az Anschluss szerepet játszott a törvény gyors megalkotásában, ahogy az eucharisztikus kongresszus rendezésére is hatással volt, hiszen Nyugat-Európában forrongó, veszélyes övezetnek hitték emiatt a Kárpát-medencét, a náci vezetés pedig megakadályozta állampolgárainak a rendezvényen való részvételét, mert ellene irányuló hangulattól tartott. Ez nem is volt alaptalan a Szentszék megnyilatkozásait és a magyar katolikus püspöki kar 1937. decemberi pásztorlevelét ismerve. A csehszlovákiai események és a müncheni konferencia pedig közvetlen összefüggésben állt a területi gyarapodással, ami ugyanakkor országunkat még inkább a náci Németországhoz kötötte.[1]

A hazai emlékezetkultúrában mintha kétféle emlékezet élne, ami a történeti művekben is megjelenik. Vagy csak az első zsidótörvényt és annak hatásait emelik ki, megemlítve esetleg még a Felvidék déli részének visszacsatolását; vagy az ünnepi eseményeket, a Szent István-évet és a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust hangsúlyozzák, és a határváltozás eufóriájára emlékeznek. Ebben nyilván benne van egy zsidó–keresztény különbség is, hiszen ahogy az első zsidótörvény a jogfosztás folyamatának meghatározó pontja volt, úgy a kettős jubileumi év a nemzeti érzelmű és vallásos emberek számára máig emlékezetes és jelentős esemény. Két szimbolikus történet, amelyek sok tekintetben ütköznek egymással. A zsidóság, különösen a keresztény konvertiták számára egyfajta csalódás, hiszen egyrészt nem fogadták el identitásválasztásukat és gyanakodva tekintettek rájuk, másrészt hiába várták, hogy majd a keresztény főpapok, politikai be-

1 A bőséges szakirodalomból itt csak két művet említek: Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája, 1919–1945.* Bp., 1988, 172–206.; Gergely Jenő: *Eucharisztikus világkongresszus Budapesten – 1938.* Bp., 1988. (Népszerű történelem.) (továbbiakban: Gergely 1988.)

folyásukat latba vetve, meg fogják, meg tudják védeni őket. A keresztény világi vagy egyházi emlékezetben pedig nem tudják vagy nem akarják összekötni a felemelő eseményeket a jogfosztással, jogkorlátozással, mert az zavart okozna és elhomályosíthatná a kialakult pozitív képet.[2]

Van ennek a kérdésnek, az eltérő olvasatoknak és történeti rekonstrukcióknak egy másik aspektusa is. A zsidótörvény tárgyalásánál, elemzésénél általában a világi nézőpont érvényesül, a politikai és társadalmi okokat, előzményeket és következményeket veszik számba, ha pedig vallási kérdéseket is érintenek, akkor inkább keresztény nézőpontból tekintenek a kérdésre, a keresztség érvényességének, átalakító hatásának problémáját említve, amit a törvényszöveg is előtérbe helyez a „zsidó" fogalmának meghatározásánál.[3] Azonban a vallásos zsidóság viszonyulása a diszkriminációhoz és az ezáltal generált áttérési hullámhoz ritkán képezi elemzés tárgyát.[4]

Általánosabban nézve a kérdést látható, hogy a történetírás a zsidótörvényre fókuszál, és alig vagy egyáltalán nem vizsgálják a vallásos zsidóságnak a területi visszacsatoláshoz[5] vagy a keresztény jubileumokhoz és az eucharisztikus kongresszushoz való viszonyulását. Tanulmányomban ezért egy eddig mellőzött egyháztörténeti nézőpontot szeretnék érvényesíteni, bemutatva a vallásos zsidóság nézőpontjait és kibővítve a vizsgált témák körét.[6]

Elemzésem forrásbázisát a sajtó jelenti, az ortodoxia, a neológia és a cionista mozgalom fővárosi lapjai, az ortodox *Zsidó Újság*, a neológ *Egyenlőség* és a cionista irányultságú *Zsidó Szemle*. Ezek a sajtótermékek a lapok mögött álló fővárosi alapítói, támogatói, szerkesztői és hírlapírói elitnek a magyar nyelvű nyilvánosság irányába megfogalmazott látásmódját tükrözik. Ez az elit egy nyugati mintákat követő, középosztálybeli, fővárosi értelmiségi réteg volt. Látásmódja nem terjeszthető ki a fővárosi zsidóság különböző csoportjainak egészére, ugyanakkor az elitek álláspontja és törekvései nem választhatók el élesen a különböző közösségek igényeitől és törekvéseitől.[7]

---

2 A két téma együttes tárgyalására kísérletet tettem nemrég megjelent tanulmányomban: Csíky Balázs: *Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban.* In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Szerk.: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2012, 135–157. (továbbiakban: Csíky 2012.) [Lásd kötetünkben, 91skk.]

3 Vö. pl. az ismert nagymonográfiát: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon.* Bp., 2001, 135–142. (Ez az állítás néhány, a vallásos zsidósággal kapcsolatos, témánkra vonatkozó megjegyzés ellenére is tartható, vö. uo., 141., 225. p.)

4 Kivételt jelent például: K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Bp., 2010, 124–138.

5 A vallásos zsidóságnak a trianoni határváltozásokhoz való viszonyát elemzi, de a területi visszacsatolások fogadtatására részletesen nem tér ki: Glässer Norbert – Zima András: *Változatlanság a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében.* In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2009, 1–4. sz. 35–58.

6 Külön problémát jelent, hogy eddig a zsidó közösség történetének magyarországi kutatásában leginkább a neológ szempont érvényesült, míg Izraelben az ortodox szempont dominált. Vö.: Fényes Balázs: *Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása.* In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2011, 1–2. sz. 193–195. (A jegyzetekben további szakirodalommal.)

7 Glässer Norbert – Zima András: *Hagyományracionalizálás és tradicionalitásra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban.* In: Korunk, 2009. július., 89–96.; Glässer Norbert: *Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892–1944).* In: Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája. Szeged, 2012. november 8–10. Előadások. Szerk.: Szőllősi László. Szeged, 2013. (továbbiakban: Glässer 2013.) 246.

A vizsgált témák szempontjából külső nézőpontot érvényesítek, hiszen a köztörténet által kiemelt, valamint a keresztény nézőpontból fontos kérdések visszhangját kerestem a zsidó sajtóban, ugyanakkor utalok arra is, amikor a zsidó felekezeti sajtó tematikája eltér a többségi társadalom napirendjén lévő problémáktól.

KITÉRÉSEK ÉS ELSŐ ZSIDÓTÖRVÉNY

Miután 1938 elején elterjedt a hír, hogy a zsidóság diszkriminációját törvénybe foglaló jogszabály készül, egyre több zsidó származású magyar állampolgár döntött úgy, hogy a hátrányos következmények elkerülése érdekében megkeresztelkedik. Ez irracionális lépésnek tűnhet, főleg annak ismeretében, hogy a törvény az 1919. augusztus 1. után áttérteket is zsidónak tekintette. Ugyanakkor a keresztény egyházak mégiscsak védelmet biztosítottak híveik számára. Ez egy menekülési, válságkezelő stratégia volt, amelytől az érintettek társadalmi megítélésük javulását várták.[8] A *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1936 és 1940 közötti kimutatásai alapján összeállított felekezeti statisztikákat megfigyelve látható, hogy nem csak a katolikus, hanem a protestáns felekezetekbe áttérő izraeliták száma is szembetűnően emelkedett:

Áttérések izraelita vallásról	1936	1937	1938	1939	1940	Összesen:
katolikusfelekezetre	1064	1062	5276	4153	1927	13482
református felekezetre	406	378	1371	1023	810	3988
evangélikus felekezetre	166	147	1688	820	489	3310
Összesen	1636	1587	8335	5996	3226	20780

1938-ban 5-ször annyian tértek át katolikus hitre a zsidók közül, mint előző évben. A református felekezet esetében a növekedés 3,6-szoros, az evangélikus felekezet esetében 11-szeres volt. Ebben az évben az evangélikus hitre áttért izraeliták abszolút száma is meghaladta a református hitre váltókét. Az evangélikus felekezet hirtelen jött kiugró népszerűsége azonban átmeneti volt, és 1939-ben a konvertiták száma felére csökkent. Az áttérések száma 1940-re mindegyik keresztény felekezet esetében jelentősen visszaesett. Ennek okai között szerepelhetett, hogy az áttérésnek nem volt olyan mentesítő hatása, mint azt előzetesen remélték, vagy nem találták annyira súlyosnak a zsidótörvények végrehajtását a gyakorlatban, mint arra számítottak. Szerepet játszhatott az is, hogy a régi (zsidó) és az új (keresztény) közösség hogyan fogadta a konvertiták lépését.

A zsidó vallási szervezetek vezetői előre figyelmeztettek arra, hogy az áttérés nem oldja meg azokat a problémákat, amelyek miatt sokan emellett a lépés mellett döntöttek. Hevesi Simon, az Országos Rabbiegyesület elnöke és Stern Samu, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának elnöke közös közleményében kiemelte:

> „Tartsa mindenki szem előtt és terjessze családja és ismerősei körében a becsületnek s az erkölcsnek azt az alapvető igazságát, hogy amiként a katonának a harcvonalból megszöknie nem szabad, akként gyávaság otthagyni a szorongattatás

8 K. Farkas Claudia: *A „kikeresztelkedés" problémája a zsidótörvények idején (1938).* In: Egyháztörténeti Szemle, 2001. 1. sz. (továbbiakban: K. Farkas 2001.) 114–115.

> átmeneti korszakában ősi vallásunkat […] Nekünk nincs okunk szégyellni zsidó hitünket, mert mi jó zsidók, jó magyarok tudunk lenni mindenkor és azok akarunk maradni továbbra. Aki ma kishitűségből, gyöngelelkűségből vagy számításból eltérül ősei hitétől, ilyen lépéssel nemcsak attól a megbecsüléstől fosztja meg önmagát és családját, amelyet eddig élvezett, hanem azonfelül keserű csalódást is fog szenvedni, mert számításai sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi szempontból nem fognak beválni, és hiába tépi ki lelke gyökerét ősi hitéből, új hitében gyökeret verni nem tud, végeredményben pedig a maga gyöngeségével az ellenünk agyarkodó rosszindulatok bátorításához járul hozzá."[9]

A neológ *Egyenlőség* címoldalán megjelent, a Pesti Izraelita Hitközség Rabbisága és Elöljárósága által fogalmazott felhívás már címében *(Árulók)* is keményen fogalmazott:

> „… a cél, amely Önt fájdalmas elhatározásában vezeti, semmiképp sem fog megvalósulni e szándékának végrehajtása révén. A hitehagyás sem elhelyezkedést, sem könnyebb boldogulást nem biztosít senkinek, hiszen számtalan példa bizonyítja, hogy a hitehagyott zsidó továbbra is zsidónak számít, és semmi esetre sem részesül előnyben a született keresztény fölött. De még gyermekei számára sem tudja biztosítani a hitehagyó a könnyebb boldogulást, mert hiszen – amint a külföldi példa mutatja – a jogfosztó törvény másod- és harmadíziglen is kizárja a zsidó származásút a jogok teljességéből. […] csak az a tragikum teljesülhet be úgy az Ön személyén, mint ama hozzátartozóin, akiken kitérésével segíteni vél, hogy elvesztvén gyökerét saját ősi vallásában és megfosztván ezzel a lépéssel önmagát és családját attól a megbecsüléstől, amelyet eddig élvezett, azonfelül keserű csalódást is fog szenvedni, mert számításai sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi szempontból nem fognak beválni."[10]

A zsidó vezetők szavai beteljesedni látszottak. A keresztény közösség bizalmatlanul fogadta az áttérőket, megkérdőjelezte tettük őszinteségét. Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak írt jelentésében rámutatott, hogy a magyar társadalomban általánosan elterjedt az antiszemitizmus, ezért kedvezően fogadták a zsidótörvény javaslatát. Meg kellett állapítania azt is, hogy a konvertita zsidókkal szemben katolikus körökben is általánosan elterjedt a bizalmatlanság érzése.[11] Ugyanakkor a vallásos zsidók és a protestánsok is megkérdőjelezték az újonnan áttérők új vallásba vetett hitét, az áttérés őszinteségét. A kikeresztelkedő zsidóknak tehát nem csak azzal kellett szembenézniük, hogy vonakodva akarja csak őket befogadni a keresztény közösség, de a zsidó közösség sem tekintette őket többé maguk közé tartozóknak. Így köztes helyzetbe kerülhettek, amelyben a kirekesztettség érzése felerősödött.[12]

A zsidó vezetők igyekeztek minden lehetőt megtenni a diszkriminatív törvény meghozásának megakadályozására. Hangsúlyozták a magyar zsidók hazafiságát. Hevesi Si-

9 *A magyar zsidóság vezetőinek szózata hitközségeink tagjaihoz.* In: Egyenlőség, 1938. április 28., 5.

10 Egyenlőség, 1938. április 7., 1.

11 Rotta nuncius jelentése Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1938. április 12. – Segreteria di Stato, Sezione per Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari, Ungheria, Pos. 77 P.O., fasc. 57, f. 7r, N1476/1938.

12 K. Farkas 2001, 114–118.

mon és Stern Samu előbb idézett közleményükben tájékoztatták a hitközségek tagjait, hogy a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája

> „… az országgyűlés mindkét házához legkiválóbb jogászaink közreműködésével kidolgozott alapos feliratban fordultunk,[13] amelyben felsorakoztattuk az összes érveket és adatokat a magyar zsidóságot méltatlanul fenyegető súlyos jogcsorbítással szemben. Az adatok és tények erejével akarjuk bizonyítani minden tőlünk telhető módon, hogy sem magyarságban, sem hazafiságban, sem munkában, sem áldozatosságban nem maradunk mögötte az ország bármely felekezethez tartozó lakosainak, magyarok voltunk, magyarok vagyunk, magyarok leszünk, zsidó vallású magyarok, akik munkájukkal a haza javát szolgálják mindenkor. Célzatos jelszavakkal megmérgezett korszellem megbélyegzett bennünket, de a történelem, amiként a múltra, akként a jövore nézve sem tagadhatja meg a megbecsülés igazságát tőlünk. Ezt az önérzetet, ezt az öntudatot, de egyúttal magyarságunk és hazafiságunk megrendíthetetlen hitvallomását hirdetjük irányt adó és követendő magatartásként."[14]

A zsidóság azt várta a keresztény egyházaktól, hogy felemelik szavukat a diszkrimináció ellen. A sajtó elismeréssel szólt a Szentszékről, annak a faji gyűlölet elleni megnyilatkozásairól. Az ortodox *Zsidó Újság*ban Korein Dezső méltatta azt, hogy a *L'Osservatore Romano* karácsonyi számában a Szentszék az antiszemitizmus ellen nyilatkozott, a század szégyenének nevezve azt.

> „A szenzációs állásfoglalás hatása olyan, mint egy fénysugár a sötét éjszakában. […] a világ agyongyötört zsidósága hálás tekintettel fordul a katolikus egyház fejéhez, XI. Pius pápához, aki világtekintélyével mondott lesújtó kritikát az antiszemitizmus fölött. Reméljük, hogy a félrevezetett keresztény hívőknek a pápai manifesztum kinyitja szemét, és visszatérnek a felebaráti szeretet és humanizmus megtisztult fogalmához. Most azután gondolkodhatnak a féktelen gyűlölet sötét lovagjai afölött, mit tegyenek a Szentszék tiszta és világos állásfoglalása ellen, ha ugyan ilyen elvetemültségre volna bátorságuk. […] a pápa őszentsége igazolta bölcseink fogalommeghatározását a chaszidé ümajsz hoajlom, a más felekezű jámborok- és igazságosokról, akiknek a túlvilági boldogságban nagy részük lesz."[15]

Néhány hónappal később a cionista *Zsidó Szemle* számolt be a fajelmélet elleni állásfoglalásról:

> „Párizs, május 12. A francia katolikus akadémia, az »Institut Catolique« megkapta Rómától annak az állásfoglalásnak szövegét, melyben a szent kongregáció a Vatikán állásfoglalását fejti ki a fajelméletekkel szemben. A kongregáció elöljárója maga a pápa. A szent kongregáció kéri a katolikus egyetemeket és fakultásokat, hogy teljes erejükből védelmezzék az igazságot a tévedések áradata ellen.

13 A beadvány szövegét közli: Zsidó Újság, 1938. április 29., 3–4.

14 Egyenlőség, 1938. április 28., 5.

15 Korein Dezső: *Megszólalt a Vatikán.* In: Zsidó Újság, 1938. január 11., 3.

> Éppen ezért az egyetemi tanároknak fel kell használniok minden eszközt, az élettan, történelem, bölcsészet, hitvédelem s a jogi és erkölcsi tudományok minden érvelését, hogy erőteljesen visszautasítsák a fajelmélet tarthatatlan állításait s főként azt, hogy a faj erejét és a vér tisztaságát kell szolgálni és megőrizni, hogy a vallás alá van vetve a faj törvényének és hogy mindenféle jogi rend legfőbb szabálya a faj ösztöne."[16]

Ez a cikk az előtte idézettel szemben érzelmektől mentesen írta le a híreket. A neológ *Egyenlőség* újságíróinak a Szentszék iránti rokonszenve abban is megmutatkozott, ahogy Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak a nemzetközi eucharisztikus kongresszusra érkezését beharangozták:

> „Magyarország egész társadalma, felekezeti különbség nélkül, mélységes hódolattal köszönti a nagy vendéget. De engedtessék meg nekünk e helyen, hogy külön is kifejezést adjunk annak a mélységes hálának, melyet a zsidó vallás követői szerte a világon a bíboros államtitkár személye iránt éreznek. Pacelli őeminenciája a most elmúlt nehéz években teljes nyíltsággal foglalt állást a zsidóüldözés ellen. Azok a rendkívüli jelentőségű nyilatkozatok, melyek a Vatikán részéről a faji gyűlölködés és a zsidók degradálása ellen úgy szólván havonta történtek, a pápa és államtitkárának legszemélyesebb iniciatívájából fakadtak. Külön hálával viseltetik a zsidó vallásközösség a bíboros államtitkár úr iránt, aki a zsidó vallás szabad gyakorlásának álláspontját kritikus percekben hirdette. Mikor több országban a rituális vágást eltiltották, az államtitkár úr diplomáciai közbelépésére – mint legutóbb Varsóban történt – visszaadták a zsidóságnak azt a jogát, hogy vallását ezen a téren is szabadon gyakorolhassa. E kérdésről különben Pacelli őeminenciája legutóbb a római zsidó hitközség vezetője előtt a legteljesebb szabadelvűség szellemében nyilatkozott. E néhány sorban a magyar zsidóság hálájának akarunk kifejezést adni az illusztris vendég iránt, aki a jövő héten hazánkat megtiszteli látogatásával."[17]

A cikk az újság irányultságával megegyezően cionista David Prato római főrabbi és a bíboros államtitkár megbeszélését említi, amelyre Pacellinek a magyar fővárosba utazása előtt pár nappal került sor. Egy másik, levéltári forrás alapján tudjuk, hogy szóba került a zsidótörvény-javaslat is, és a bíboros államtitkár megígérte, hogy a magyar katolikusokra hatást fog gyakorolni abban az értelemben, hogy a zsidótörvényt a budapesti felsőházban utasítsák el, vagy legalább lényeges változtatást hajtsanak végre rajta.[18] Pacellinek ez az ígérete szerepet játszhatott abban, hogy a törvény felsőházi szavazásán a katolikus főpapok nem vettek részt. Joggal feltételezhető, hogy távolmaradásuk szándékos volt, és nem csak az eucharisztikus kongresszussal kapcsolatos elfoglaltságaik miatt történt.[19]

16 Zsidó Szemle, 1938. május 20., 10.

17 Egyenlőség, 1938. május 19., 2.

18 Brechenmacher, Thomas: *Der Vatikan und die Juden. Geschichte einer unheiligen Beziehung.* München, 2005, 200.

19 Az állítást alátámasztó érvelést ld.: Csíky 2012, 143–150. [Lásd kötetünkben, 97–102.]

A bíboros államtitkár iránti szimpátia később is érezhető, amikor az ortodox *Zsidó Újság* Pacellinek a francia szociális hét vezetőihez intézett üzenetét ismerteti, amely az egyéni szabadság és a társadalom érdekeinek összefüggésével foglalkozik.[20] De ugyanilyen szimpátiával méltatta a cionista és az ortodox zsidó újság még 1938 tavaszán Serédi Jusztinián hercegprímás nagyböjti pásztorlevelét:

> „… legutóbbi böjti pásztorlevelében kihangsúlyozza a katolicizmus zsidó gyökereit. Kiemeli, hogy Krisztus zsidó volt, zsidó nyelven beszélt, zsidó szokásokat gyakorolt és ezzel kapcsolatban a magyar katolikus egyház feje kikel a faji gyűlöletből fakadó pogányság ellen. A magyar hercegprímás Innitzer bécsi bíbornok érsek, Felix Faulhaber müncheni érsek erkölcsi bátorságával küzd a katolicizmus igazságáért. Nagy érdekünk, hogy szava eredményesebb legyen, mint osztrák és német kartársai intése."[21]

> „Ilyen irányban a lelkeket nevelni kell. Ebben a tekintetben Serédi Jusztinián hercegprímás most kibocsátott nagyböjti pásztorlevele klasszikus dokumentum. […] Serédi szózata mutatja, hogy a vallásosság sohasem süllyedhet fajgyűlöletté, hogy Isten szolgája sohasem lehet az aranyborjú rabja, hogy az igazság és a szeretet Istenében való hitet nem pótolhatja a vérnek pogány, ijesztő, barbár mítosza. A hercegprímás népszerűtlen dologra vállalkozott, amikor a mai időben hirdeti és hangsúlyozza a keresztény vallás zsidó gyökereit, és így a leghatározottabban elítéli a fajgyűlöletet. […] Ha a magyar társadalomban olyan grandiózus erkölcsi erők lüktetnek, mint amelyek a hercegprímás pásztorlevelében megnyilatkoznak, akkor nem nagyítás, ha azt reméljük, hogy a béke, a tisztességes munka megbecsülésének, a társadalom egyes osztályai közötti harmóniának korszaka ki fog bontakozni a maga áldásos mivoltában, amikor a milliárd pengőt együttes erővel kell előteremteni."[22]

Talán némi iróniát is kiolvashatunk ezekből a sorokból, amelyekben a kormány egymilliárd pengős hadiipari fejlesztési programját vonja párhuzamba az újságíró a hercegprímás pásztorlevelének szellemiségével. Mindenesetre a nagy várakozások nem teljesedtek be, mert a magyar társadalomban nem a harmónia, hanem az ellentétek domináltak, ahogy ez a zsidótörvény parlamenti vitájában is kiderült.

A javaslat parlamenti tárgyalását természetesen élénk figyelemmel kísérte a felekezeti sajtó is. Számontartották a keresztény egyházi vezetők és a vallásos politikusok megnyilatkozásait. Kiolvasható a csalódás a keresztény egyházak képviselőinek magatartását látván. Az általános zsidóellenes hangulatban feltűnést keltett Széchényi György kereszténypárti képviselőnek a katolikus folyóiratban, a *Korunk Szavá*ban megjelent cikke:

> „… azt állapítja meg, hogy becsületes katolikus szempontból nem fogadhatja el a zsidó törvényjavaslatot, mert hisz az állam legelemibb kötelessége, hogyha valakit megfoszt a kenyértől, adjon neki alkalmat más téren való megélhetésre. Mi-

20 Zsidó Újság, 1938. augusztus 5., 2.
21 Zsidó Szemle, 1938. március 16., 6.
22 A miniszterelnök és a hercegprímás szava. In: Zsidó Újság, 1938. március 9., 2.

> lyen különös, hogy a katolikus szempontot egy laikus domborítja ki, nem pedig illetékes egyházi emberek. Ez nekünk, zsidóknak, érthetetlen. Ha neolog rabbik nem mernek semmit se csinálni és átengedik, hogy a laikusok indítsanak meg minden judaizáló és vallási folyamatot, ez érthető, mert a neolog rabbik mégis csak alkalmazottak, akiknek szükségük van fizetésemelésre, akik tehát nem egészen függetlenek a világi rétegtől. De miért engedi nálunk az egyház, hogy az ő álláspontját egy világi férfiú juttassa kifejezésre? Nem avatkozunk az egyház dolgaiba, de azért csodálkoznunk még szabad s azt is szabad megjegyezni, hogy hagyják csak meg a neolog felekezeti életet a – zsidóknak."[23]

A cionista újság cikke a katolikus vezetők kritikája mellett egyben a neológ közösség életét is kritizálja, érdekes párhuzamot vonva.

A törvényjavaslat felsőházi tárgyalásán fejtették ki álláspontjukat a katolikus főpapok, akik méltóságuknál fogva voltak tagjai az országgyűlés második kamarájának. „A felsőházban a zsidótörvény tárgyalásánál felszólaltak a bíbornok-hercegprímás, Glattfelder katholikus, Ravasz László református, Raffay evangélikus püspök, zsidó részről dr. Láng Lajos és dr. Lőw Imánuel főrabbi. Az utóbbi kettő méltóan képviselte a zsidó álláspontot. Vajon az előbbiek felszólalása a keresztény szeretet és a dogmatika szellemében történt-e, ennek eldöntése illetékességünk körén kívül esik"[24] – írta a cionista *Zsidó Szemle*. Az ortodox *Zsidó Újság* bővebben ismertette és kommentálta a történteket:

> „… a bizottsági tárgyaláson a keresztény főpapok meglepő enyhén tiltakoztak az ellen, hogy a törvény nem ismeri el az 1919 után kitértek kereszténységét és határidőüzletet köt a különféle kategóriájú mesümedokkal. A hercegprímás felebaráti szeretetről beszélt, amellyel igazán nem egyeztethető össze annyi ártatlan embernek állásából való kidobása, és magyarázni kezdte a felebaráti szeretet egyes frázisait, de a fejtegetés végeredményben ellenkezett a felebaráti szeretetnek egyedül igazságos és mai napig érvényes megállapításával, amelyet Hillél ezekbe a szavakba öltött: »Amit magadnak nem kívánsz, azt ne tedd másnak.« a csanádmegyei püspök élénken rávilágított arra az igazságtalanságra, amely a kenyerüktől megfosztott zsidó embereket éri, de ebből az alkalomból egészen egyoldalúan a mai állapotokért a »háború előtti szabadkőműves, radikális gondolkodású zsidóságot« teszi felelőssé."[25]

Az újság rámutatott Serédi Jusztinián hercegprímás és Glattfelder Gyula csanádi püspök beszédeinek ellentmondásosságára, amely mögött a fajelmélet elutasítása, ugyanakkor a diszkrimináció igenlése húzódott meg.

Ugyancsak az ortodox *Zsidó Újság*ban Kornitzer Béla mintha mentegetni próbálná a Felsőház tagjait, amiért elfogadták a törvényjavaslatot:

> „A felsőház keddi ülésének szónokai is, a zsidó Lőw Emmánuel és Láng Lajos kivételével, valamennyien elfogadták a zsidójavaslatot. […] a folyosói meg-

23 Zsidó Szemle, 1938. május 6., 5.
24 Zsidó Szemle, 1938. június 3., 5.
25 Zsidó Újság, 1938. május 27., 1–2.

> nyilatkozásokban sok – mondhatnám – filoszemita hang is van, amely csak opportunitásból nem kap nyilvánosságot. De ugyanilyen békés, barátságos és valósággal aggódó arcokat figyeltem meg a felsőház több illusztris tagja között, akik Láng Lajos szép koncepciójú, bátor, önérzetes beszéde alatt teljes megértéssel bólogattak, helyeseltek. […] a felsőház inkább belső politikai kényszerűségből, a kormány pozíciójának megerősítése szempontjából mondotta ki a zsidójavaslatra az igent, mint meggyőződésből vagy gyűlöletből. […] mind a mai napig a felsőház részéről egyedül Beöthy László, a felsőház nagy tekintélyű alelnöke nyilatkozott elítélőleg a zsidójavaslatról […] Amidőn Széchényi Bertalan gróf elnök szavazásra szólította fel a méltóságos és kegyelmes főrendeket, az egész felsőház egy emberként állt fel, hogy megszavazza a zsidótörvényt. […] a jobboldal első padsorában egyetlen öreg úr nem szavazta meg a zsidótörvény javaslatot, ez az úr Beöthy László volt."[26]

Kornitzer látható jólértesültsége mellett félinformációk is keveredtek írásába. A cikknek ellentmond a felsőházi napló, amely szerint a javaslat általános vitájában 11-en szólaltak fel, és közülük csak 3-an a javaslat ellen. Az izraelita felsőházi tagokon kívül Szőke Gyula is ellenezte a javaslatot. Ő a katolikus társadalmi élet ismert szereplője volt, a katolikus értelmiség befolyásos képviselője, aki ráadásul a katolikus püspöki karral is jó kapcsolatokat ápolt. Beszéde emiatt is fontos volt. Szőke egyrészt az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt kifogásolta, amely szerint zsidónak minősültek az ezen időpont után áttért konvertiták. Másrészt viszont erkölcsi elvekre hivatkozva vetette el a javaslatot, hivatkozva az éppen akkor induló eucharisztikus kongresszusra.[27]

Szintén az ortodox újságban Korein Dezső kemény szavakkal kritizálta a keresztény főpapokat. Szavai félreérthetetlenül elsősorban a katolikus püspökökhöz szóltak:

> „… a boszorkányper módjára ránk szakadt zsidótörvény nem lehet örök életű, mert az sehogy sem illik bele hazánk alkotmányos életébe. Gondoljunk továbbá arra a megnyugtató jelenségre, hogy a felsőház 226 tagja közül csupán 40-en voltak jelen egy ily fontos törvényjavaslat szavazásánál, ebbol 4-en ellene, 36-an mellette adták le szavazatukat. Száznyolcvanhat felsőházi tag nem vett részt a szavazásban. […] Annál szomorúbban hatottak a felsőházban helyet foglalt keresztény főpapok zsidóellenes felszólalásai, akik a sokat hangoztatott keresztény szeretet helyett felekezeti és faji elfogultsággal telített beszédet tartottak ellenünk. Így tehát nagy csalódás ért bennünket. Nem hittük, hogy a nagy műveltségű és széles látókörű főpapok annyira magukévá teszik azt az ellenséges felfogást, amely igaztalan általánosítások alapján valóságos vesszőfuttatást végez az amúgy is vérig megalázott és megbántott zsidóságon. Nem hihettük, hogy azok az egyházfők, akik végeredményben mégiscsak a keresztény egyház legmagasabb irányítói, és akiknek a Vatikánnak békességet hirdető nyilatkozataihoz kellene igazodniuk, ezzel teljesen ellenkező álláspontra helyezkednek a magyar törvényhozás felsőházában. Mély rezignációval kell ezt tudomásul vennünk. […] Mikor soha nagyobb szükség nem volt az összetartásra, mint ma, a vallásfeleke-

26 Kornitzer Béla: *Beöthy László.* In: Zsidó Újság, 1938. május 27., 11.

27 Csíky 2012, 144–146. [Lásd kötetünkben, 98–99.]

> zetek hivatalos őrei ássák mélyebbre az ellentéteket, és erkölcsi támogatásban részesítik a társadalom rendbontóit és a demagógia fekete lovagjait. […] a felekezetek vezetői ne politizáljanak, hanem szolgálják a lelkipásztorkodás és emberszeretet eszményi igéit és a társadalmi béke magasztos munkáját."[28]

A katolikus főpapok magatartását a zsidóellenesség különböző változatai közötti különbségtétel alapján lehet megérteni. A katolikusok között elterjedt zsidóellenesség nem faji alapú volt, hiszen azokat a konvertita zsidókat, akik nem csupán társadalmi vagy gazdasági előnyök érdekében, hanem valóban a katolikus hit iránti meggyőződéstől vezérelve tértek át, azaz őszintén megtértek, a keresztény közösség, az egyház teljes jogú tagjának tartották. Az áttérés őszinteségének kétségbe vonása, azaz a lojalitás megkérdőjelezése a katolikus közösség részéről az egykori feltételes emancipációs diskurzusokkal rokonítható. Ennek az álláspontnak a képviselői a zsidókérdés megoldásának a zsidóság teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintették. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka Ottokár rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog vezetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és többségének disszimilációjához. A zsidóellenességnek ez a változata tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon, katolikus részről és a szélsőjobboldalon is felismerték, ezért utasította el például Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet," és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés" miatt. A zsidóellenesség különböző változatai közötti különbségtételt az elemzés szintjén már Bibó István megtette 1948-ban született híres tanulmányában, amikor szembeállította egymással az „egyházias antiszemitizmust" a „modern, tömeggyilkos antiszemitizmussal".[29]

Miközben a közvéleményt és a zsidó közösség nagy részét a diszkrimináló zsidótörvény foglalkoztatta, az ortodoxok ugyanilyen súlyú problémaként kezelték a rituális vágás megtiltását, ahogy ez a *Zsidó Újság* cikkeiből kiderül.[30] A rituális metszés tilalmát és a zsidótörvényt a zsidóságra mért két csapásként értelmezték. Ugyanakkor többször foglalkoztak neves keresztény értelmiségieknek azzal a kiáltványával, amelyben 58 személy, köztük Ernszt Sándor, Beöthy László, Mayer János, Pesthy Pál, Hindy Zoltán és Szurmay Sándor tiltakoztak a rituális vágás betiltása ellen.

A földművelésügyi miniszter 1938. évi 21.700 számú rendelete ugyanis úgy módosította a vonatkozó jogszabályokat, hogy a sürgős kényszervágás esetét kivéve elrendelte, hogy nagyállatot csak úgy szabad levágni, ha elvéreztetése előtt alkalmas módon elkábítják. Büntetni rendelte azokat, akik ezt a rendelkezést megszegik vagy kijátsszák.[31] Az ortodox zsidó sajtó a kóser húskereskedelem megbénulásától, sőt az egész magyar hús-

28 Korein Dezső: Ünnepek után. In: Zsidó Újság, 1938. június 17., 1.

29 Csíky 2012, 155. [Lásd kötetünkben, 105.]; Glässer 2013, 247. p.

30 Ld. pl. Neves politikusok a s'chitóbetiltás ellen. In: Zsidó Újság, 1938. április 15., 8.; a zsidótörvény előstéjén. In: Zsidó Újság, 1938. május 6., 1–2.

31 A magyar királyi földmívelésügyi miniszternek az állategészségügyről szóló 1928: XIX. törvénycikk végrehajtása tárgyában kiadott rendelet egyes rendelkezéseinek kiegészítéséről és módosításáról szóló 1938. évi 21.700. számú rendelete 2. § (1)–(2). In: *Magyarországi rendeletek tára. 1938.* Bp., 1939. 532–533.

ipar válságától tartott a rendelkezés miatt. Ha figyelembe vesszük azt, hogy az ortodoxok a többségi társadalomtól jelentos mértékben elkülönült, saját szabályaikhoz igazodó életet éltek, érthetővé válik, hogy számukra miért jelenthetett az állatok rituális vágásának megtiltása legalább olyan csapást, mint a zsidóság társadalmi szerepének csökkentését célzó első zsidótörvény.

SZENT ISTVÁN-ÉV

Az 1938-as év Szent István király jubileumi éve volt, halálának 900. évfordulójára emlékezett az ország. A zsidóság is részt vett az ünneplésben. A jubileumi évre készülve a pesti izraelita hitközség közgyűlésén Stern Samu elnök kijelentette:

> „… a magyar zsidóság a magyar nemzet egészébe beolvadó hűséges érzéssel vesz részt Szent István király uralkodása kilencszázadik évfordulójának megünneplésében s a tisztelet lobogóját hajtotta meg a magyar katolikus klérus előtt, amely a szentistváni tan államfenntartó igazságának jegyében minden bomlasztó, szélsőséges, pogány gondolattal szemben hirdeti és gyakorolja a hitnek teremtő és megtartó erejét. – Minden magyar templomban – így fejezte be Stern Samu beszédét –, bármily nyelven, akár latinul, akár magyarul, akár héberül magasztalják is benne az Egy Istent, a Himnusz fenséges dallamában egyesül hit és haza megszentelt eszménye."[32]

A budapesti ortodox hitközség június 25-én a Kazinczy utcai templomban[33] ünnepélyes hálaadó emlék-istentiszteletet rendezett a Szent István-emlékév országos ünnepségeinek megnyitása alkalmából. „Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigyláda elott megindító héber imában hódolt az első magyar király halhatatlan emlékének, és kegyelettel emlékezett meg a dicsőséges uralkodó halálának 900-ik évfordulójáról."[34] A pesti izraelita hitközség képviselőtestületének közgyűlésén, július 26-án Stern Samu elnök „mindenekelőtt mély hódolattal emlékezett meg Szent István király államalkotó uralkodásának kilencszázadik évfordulójáról, valamint Horthy Miklós kormányzó hetvenedik születésnapjáról."[35]

A Szent István-év ünneplése összekapcsolódott a nemzetközi eucharisztikus kongresszussal, és a nemzeti és vallási ünnep összefonódása katolikus dominanciával valósult meg. A zsidóság csakúgy, mint a protestánsok, igyekeztek elkülöníteni egymástól Szent István ünnepét és a kongresszust, és tisztán nemzeti ünnepként megülni az államalapító évfordulóját.[36] Az első király jubileuma is lehetőséget adott a zsidóságnak az állam és a nemzet iránti hűség kifejezésére, amely – ahogy fentebb láttuk – egyben a zsidótörvény elleni demonstráció is volt, annak igazságtalanságára is hivatott volt rámutatni.

---

32 Zsidó Szemle, 1938. január 21., 3.

33 A korabeli zsidó sajtó templomnak nevezte az izraelita imaházat.

34 Zsidó Újság, 1938. július 1., 10.

35 I. h.

36 Vö. Giczi Zsolt: *A magyarországi katolikusság 1937–1938-as kettős szentéve és a protestánsok.* In: Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Szerk.: Miklós Péter. Szeged, 2010, 223–232. (továbbiakban: Giczi 2010.)

Az állam iránti hűség megnyilvánult Horthy Miklós kormányzó 70. születésnapjának megünneplésében is. A hatalom által elvárt lojalitás mellett ebben az ünneplésben megjelent az államfő tiszteletének a Szentírás szövegeiből megerősítést nyert vallási hagyománya is, valamint folytatása volt annak a közösségi emlékezetnek, amelyben a Habsburg uralkodókat a judaizmus pártfogóiként tüntették fel. A zsidóság szorongatott helyzetében az aktuális vezetőtől, Horthy kormányzótól várt oltalmat.[37]

A VI. izraelita községkerület közgyűlésén, amelyhez az izraelita kongresszusi szervezet fővárosi és Pest megyei hitközségei tartoztak, Stern Samu beszédében reagált a zsidóság jogfosztását kimondó törvényre, amelyet az emancipáció korának végeként jellemzett. „Önérzetünkben megalázva, önmagunk előtt is szégyenkezve, járjuk jelenünk nehéz útját, és riadtan hajtjuk meg hajdan felemelt fejünket, amíg a bizonytalan jövőnek új útjait keressük – a magunk és gyermekeink számára. […] mi minden erőnket és semmitől meg nem riadó elszántságunkat sorompóba akarjuk és fogjuk állítani példátlanul megcsorbított jogaink és igazaink visszaszerzésére, és addig megnyugodni nem fogunk, míg áldozatosságunkkal és erkölcsi érdekeink legjavával ki nem küzdjük újból évezredes kulturáltságunk és magyarságunk megbecsülését” – mondta az elnök, aki a megoldást a felsőbbséghez való fordulásban látta:

> „Nem a megalázottság letörtségével, hanem az öntudat önérzetével fordulunk a magyar kormányhoz és annyi megpróbáltatással sújtott magyar nemzetünk legfőbb patrónusához, a mi hódolva tisztelt Kormányzó Urunkhoz, akit a jóságos Gondviselés mindnyájunk üdvére most élete hetvenedik évfordulójához segített, és aki legutóbb is megnyugtató bölcs szavával megértő jóindulatáról biztosított bennünket – a magas kormányhoz és a főméltóságú Kormányzó Úrhoz száll hódolatteljes szavunk hitközségeink e mélyen lesújtott gyülekezetéből: védelmet kérünk az antiszemitizmus további ostroma ellen, és orvoslást kérünk a sebekre, amelyeket a rég letűnt barbárság korának új méreggel fertőzött nyilai ütnek és ütni akarnak rajtunk! – Védjen meg bennünket a kormányzat bölcs, de erős keze a mérgezett nyilak további ostromától: hitükhöz hű, jó magyarokat véd meg a magyarság számára – jó és hű magyarokat, akik visszautasítva minden ellenkező és méltatlanul gyanúsító feltevést, minden erőnkkel, minden áldozatosságunkkal tovább is az élet, a haladás zavartalan folytonosságát akarjuk szolgálni, és akik a mai lesújtottságban, a mai megalázottságban is – elnyomva bár, de törve nem – rendületlenül a Szózat örök igéit valljuk: »A nagyvilágon e kívül / Nincsen számunkra hely, / Áldjon vagy verjen sors keze, / Itt élnünk s halnunk kell!«”[38]

A hazafiság megrendítő kifejezése összekapcsolódott a kormányzó születésnapjának ünneplésével.

Horthy köszöntése vallásos keretek között történt, és követte az elöljárók tiszteletének hagyományát. A pesti izraelita hitközség elöljárósága 1938. június 18-án ünnepi hálaadó istentiszteletet tartott a Dohány utcai zsinagógában, ahol több ezer hívő vett részt. Megjelent a hitközség elöljárósága Stern Samu elnökkel az élén, a Szentegylet, az összes felekezeti intézmény és a nőegyletek vezetősége. Megjelentek az állami és önkormányzati méltóságok képviselői, az izraelita nyugalmazott frontharcosok és katonatisztek

37 Vö. Glässer 2013, 248–249.

38 Egyenlőség, 1938. június 15., 3.

nagy számban, az izraelita iskolák növendékei és cserkészcsapatok tagjai. Hevesi Simon vezető főrabbi imát mondott a kormányzóért. Az ünnepség a nyitott frigyszekrény elott a himnusz eléneklésével fejeződött be. A következő napon a Pesti Izraelita Szentegylet elöljáróságának ülésén Kramer Miksa elnök hódolattal emlékezett meg a kormányzóról, és méltatta érdemeit. A budapesti ortodox hitközség főtemplomában a Zsoltárok könyvéből imádkoztak, majd Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigyszekrény elott mondott imát a kormányzóért. A főkántor által előadott fohászok után elénekelték a Himnuszt.[39]

Az ortodox *Zsidó Újság* fél oldalt betöltő cikkben köszöntötte a kormányzót:

> „Hazánk összlakosságának szíve felekezeti különbség nélkül egyesült áhítatban az elmúlt szombaton. A Kormányzó Úr 70. születésnapját ünnepelte az egész ország. Őszinte imák szállottak az egek Urához, hogy Őfőméltóságát az isteni gondviselés még soká megtartsa testi és lelki frissességben, erőben és egészségben, az ország üdvére, hogy maradjon az emberi kor legvégső határáig a hazafias erények, a becsületes munka, a rend, a fegyelem, az ország lakosai békés együttműködésének sziklaszilárd oltalmazója és fennkölt gondolkodású irányítója. Szerte az ország minden zsidó hitközségében felhangzottak a könyörgő imák. A budapesti orth[odox] hitközségben a nemzeti színű drapériákkal impozánsan feldíszített, zsúfolásig megtelt Kazinczy utcai főtemplomban a hívők soraiban megjelent a hitközségi elöljáróság, választmány és képviselőtestület, valamint az orth[odox] országos iroda és számos felekezeti intézmény vezetősége. A liturgiai rész a 21., 45., 121. és 150. zsoltárból állott, miután Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigyláda előtt a »Hanajszén t'süó«-imát recitálta el mély ájtatossággal a Kormányzó Úr és családja egészségéért, hosszú életéért, valamint a haza boldogulásáért. Az éneki részt Preisz Mór főkántor teljes énekkarsegédlettel látta el. Az ünnepélyes istentisztelet a Himnusz akkordjaival ért véget."[40]

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának felhívására az összes hazai ortodox község imaházában hálaadó istentiszteletet rendeztek a kormányzó tiszteletére.[41] A Horthy iránti tisztelet kifejezése egyben a nemzeti érzés megnyilvánulása is volt, amit mutatnak a szertartásnak azok a szimbolikus elemei, amelyek az ún. nemzetvallás eszköztárába is beletartoznak, mint a Himnusz vagy a nemzeti színű díszítések.

A haza iránti lojalitás a revíziónak az egész magyar társadalmat és politikai életet átható gondolatához való viszonyában is megmutatkozott. Az ortodoxok saját vallási kereteik között értelmezték újjá ezt a gondolatot, náluk a revízió a történelmi hitközségek visszatérésének és a vallási élet elmélyülésének képével fonódott össze. Az integer Magyarország gondolatát talmudi alapon igyekeztek alátámasztani, de az irredentizmust elutasították. Ugyanakkor a revízió támogatásában megjelent a Monarchia iránti nosztalgia, a korábbi állapotok visszaállításának reménye is.[42] A cionista sajtóban a történelmi Magyarország szétdarabolása miatt kialakult magyar kisebbségi problémára a létrehozandó önálló zsidó állam kisebbségvédelmi politikájában látták a megoldást:

39 Zsidó Szemle, 1938. június 24., 3.
40 Zsidó Újság, 1938. június 24., 3.
41 Zsidó Újság, 1938. július 22., 1.
42 Glässer 2013, 249.

> „Tetszik, vagy nem tetszik az antiszemitáknak, a valóság mégis az, hogy a magyar kisebbség sorsára nagyobb befolyást fog majd gyakorolni a megalakítandó zsidó állam kisebbségvédelmi fellépése, mint a Csonka-Magyarországot vezető magyar körök intézkedései, vagy a magyar népközösség párfogó akciója. […] Európa összes etnikai kisebbségei nagy figyelemmel kísérik a zsidó állam megalakulásának különböző fázisait és nagy reményeket fűznek a zsidó állam népszövetségi szerepléséhez. Ebből a szempontból a magyar népközösségnek eminens érdeke, hogy szimpátiával kísérje ennek az államnak a megvalósítását és szimpátiáját nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is juttassa kifejezésre."[43]

Cionista nézőpontból a magyar és a zsidó állam közötti együttműködés kölcsönös előnyökön nyugodhatott. A zsidó állam létrehozásának támogatásáért cserébe Izrael latba vethette volna befolyását a kisebbségek védelmében. E mögött a gondolat mögött is a Magyarország iránti elkötelezettséget fedezhetjük fel, még azon zsidók részéről is, akik jövőjüket egy megalakítandó saját államban képzelték el.

EUCHARISZTIKUS VILÁGKONGRESSZUS

Az 1938-as év legjelentősebb vallási eseménye a Budapesten rendezett 34. Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszus volt, egy katolikus ünnepségsorozat, amely a Szent István-évhez kapcsolódott. Ugyanakkor ez esemény az egész ország számára jelentős volt. Sikerült felkelteni és fenntartani a külföld figyelmét Magyarország iránt, és az ünnepségsorozat nem csupán a katolikus egyház, hanem a magyar állam számára is nyereséget jelentett. Az országról kialakított kép pozitív befolyásolására kiváló alkalom kínálkozott, jelentősek voltak az esemény külpolitikai és diplomáciai előnyei.[44]

A zsidó sajtó érthető módon keveset foglalkozott az eucharisztikus kongresszussal, azonban az a néhány írás, amely tárgyalta, pozitívan írt róla. Az év elején a Pesti Izraelita Hitközség közgyűlése

> „… kifejezte hódolatát a katolikus főpapság iránt, amely a mostani zavaros időkben is mindenkor a bibliai erkölcs védelmében vezérszerepet visz nálunk. Valóban bámulattal kell megállapítani, hogy az egyház nevelni tudta az ő szolgáit, hogy a tetszetős frázisok, kábító szólamok dacára tartózkodjanak az új pogányságtól és a gyűlölködő nacionalizmussal szemben képviseljék a nemzetek korlátain túlmenő humánumot. Mi zsidók éppen ezért csodálattal és szeretettel nézzük azt a heroikus küzdelmet, amelyet a katolikus egyház vezérei Németországban vívnak. Nemcsak azért nézünk az eszme harcosainak járó hódolattal erre a harcra, mert mi zsidók tudjuk […] mit jelent az, szembeszállni egy egész világ brutális erejével csak az igazság tudatában és az eszme fegyvereivel. Hanem azért is, mert köztudomású, hogy ha a német zsidók még jobban nem merültek el a nincstelenségnek, a szenvedésnek mélységeibe, úgy ez annak köszönhető, hogy katolikus vidéken a nép szenvedőtársat lát a küszködő zsidóban és amennyire lehet, támogatja. Éppen ezért tiszteletünk kíséri a Budapesten összeülő eucharisztikus

43 Tamás András: *A zsidó állam és a magyar kisebbségvédelem.* In: Zsidó Szemle, 1938. február 25., 2.
44 Csíky 2012, 138. [Lásd kötetünkben, 93.]

> kongresszust, mint a hitnek manifesztálását. A mai emberiségnek érdeke, hogy a most csődöt mondott materializmust fölváltsa a hit, amely szentírásunkhoz kapcsolódjék, mert különben az anyagiasságtól elfordult emberiség a fajmítosz szolgálatába szegődik. A barna pogányság természetesen ellentétes álláspontot foglal el a nemárja vallás ellen és eltiltotta a német katolikusoknak a kongresszuson való megjelenést."[45]

A közgyűlés arra utalt, hogy a náci Németország megakadályozta a német zarándokok elutazását a kongresszusra, mivel attól tartottak, hogy a nemzetiszocialista ideológia elleni demonstrációra fogják felhasználni az eseményt.[46] Ez természetesen csak növelte a zsidó szervezetek rokonszenvét a kongresszus iránt. Az izraelita felekezet kongresszusi szervezetének legfőbb testülete, a községkerületi elnökök tanácsa március 17-i ülésén foglalkozott a fővárosban tartandó eucharisztikus kongresszussal:

> „… felkéri az egész ország zsidóságát, hogy az eucharisztikus kongresszusra érkező külföldi zarándokokat fogadják meleg vendégszeretettel. Az ülés kimondotta, hogy a Szent István király halálának kilencszázéves évfordulója alkalmából rendezendő országos ünnepségekben méltó módon részt kíván venni."[47]

Itt egyértelműen kifejeződött a támogatás, aminek a nagyszámú külföldi zarándok érkezése miatt gyakorlati jelentősége is volt. Az ortodoxia lapja az egyistenhiten alapuló, ateizmussal szembeni összefogás közös frontja szempontjából értékelte a közelgő eseményt:

> „… megelégedést és elégtételt jelent nekünk, hogy Magyarországon májusban eucharisztikus kongresszus lesz. A katolikus vallási eszme jegyében gyűlnek összse a világ minden részéről. A napokban Székesfehérváron volt egy erre vonatkozó ülés. Az egyik egyházi férfiú megcáfolta azt a hírt, mintha minden munkát zsidóknak adtak volna ki. Kiderült, hogy egy szó sem igaz. Mi is örülünk neki. Legalább ebben az irányban nincs megsebezhető pontja a rendezvénynek. Az illető főpap azt is mondotta, hogy nem szorulnak rá bizonyos oldalról jövő magasztalásokra. Ez a kitétel arra vonatkozik, hogy egyes neológ zsidó testületek határozatilag kifejezték a kongresszus iránti rokonszenvüket. Ez a rokonszenvi nyilatkozat úgy látszik kompromittáló a nyilasok felé. Ez tehát azt jelenti, hogy tartózkodnunk kell minden hangos deklarációtól, de megvan a jogunk arra, hogy csendes méltánylással tekintsük a felvonulást, és a zarándokokat minden póz nélkül nyájasan fogadjuk. Az eucharisztikus kongresszus körül folyó események egyébiránt fölelevenítik előttünk a magyar ortodoxia néhai elnökének és felsőházi képviselőjének, Frankl Adolfnak áldott emlékét. Ő tartotta a felsőházban az emlékezetes beszédét, mi után Gömbös Gyula akkori miniszterelnök Berlinben volt, és attól féltek, hogy a német totalitást importálja Magyarországba. Frankl Adolf beszédében kifejtette, hogy nem hiszi, hogy valaki Magyarországon ezt a rendszert akarná behozni, ellenben a mind jobban terjedő pogányság ellen

45 Zsidó Szemle, 1938. február 11., 9.
46 Gergely 1988, 69–85.
47 Zsidó Szemle, 1938. március 25., 2.

> a monoteizmus híveinek, tehát azoknak, akik Istent és a valláserkölcsöt vallják, közös frontot kellene alakítaniok. Annyi év után kiderül, hogy neki volt igaza. Az eucharisztikus front is megmozdulást jelent ilyen irányban. Ha erre gondolunk, akkor a napos oldal felé fordultunk, mert egy szebb jövőben való reménykedés tavaszi napsugarai fénylenek felénk Niszon szabadsághavának előestéjén."[48]

Ahogy a cikk is rámutat, a zsidóság által kifejezett rokonszenv bizonyos szempontból kellemetlenül érinthette a keresztény egyházakat, mivel a másik oldalról támadási felületet nyitott a szélsojobboldal felé.

A neológ *Egyenlőség* cikkíróját lenyűgözte a nagyszabású rendezvény:

> „Az Eucharisztikus Kongresszus csodás pompája, vallásáhítata tölti be ragyogva a magyar fővárost, amikor e sorokat írjuk. Mint a magyar zsidóság egyik szerény orgánuma, szeretnők mi is kifejezni személyes meghatottságunkat e hatalmas vallásos megnyilatkozás előtt, mely annyira felemeli, annyira megnemesíti az emberi lelkeket. A mai széttépett és vergődő világban csak a vallás ereje tudja megóvni az emberiséget az összeroppanástól. Csak a vallás, csak az Istenhit tudják megmenteni a társadalmat, és csak a vallás tud az egyes embereknek is erőt adni, hogy szembenézzen az élet szörnyű megpróbáltatásaival. A mi ősi hitünk mindenkor arra tanított bennünket, hogy hódolattal álljunk meg a nagy vallási megnyilatkozások előtt. A mi hitünk külön áldásmondást ír elő nekünk arra, hogy vele egyházfejedelmeket és vallási vezéreket köszöntsünk. Mi elrebegjük ezt az ősi szent áldást. Csodálattal tekintünk a kongresszus hatalmas megnyilatkozására és imádkozunk Istenünkhöz, hogy jöjjön el az az idő, amikor az Ő végtelen kegyelme fogja elárasztani ezt a földet és megszűnik minden baj, szenvedés, egyenetlenség."[49]

Az eucharisztikus kongresszus értékelése az ortodox *Zsidó Újság*ban az előbbi beszámolóval szemben meglehetősen visszafogott, de pozitív volt. Az Országos Református Lelkészegyesület debreceni értekezletéről beszámolva írták:

> „Az első előadás szólt az eucharisztikus világkongresszusról és az előadó kiemelte, hogy a budapesti kongresszuson a protestantizmussal szemben semmiféle agresszivitás nem nyilatkozott meg, ezt természetessé tette a világhelyzet: »az ateizmusnak minden egyházat egyaránt fenyegető előretörése.« – a zsidóság is ilyen összejövetelként értékelte a kongresszust."[50]

A protestáns felekezet és a zsidóság viszonyulása az eucharisztikus kongresszushoz valójában eltérően alakult. A protestánsok – a sokban hasonlító hitvallás miatt – a különbségeket igyekeztek kiemelni a katolikusokkal szemben. A hangsúlyosan katolikus Eucharisztia-ünneplés még jobban kirajzolta a hitelvi eltéréseket, és a protestáns egyházi vezetők igyekeztek mindent megtenni annak érdekében, hogy híveiket erősítsék saját vallási meggyőződésükben, ellensúlyozandó a kongresszus hatását. Körlevelekkel,

48 A mi napos oldalunk. In: Zsidó Újság, 1938. április 1., 1–2.
49 Egyenlőség, 1938. május 27., 6.
50 Zsidó Újság, 1938. szeptember 2., 7.

nyilatkozatokkal, újságcikkekkel és az igehirdetések útján hívták fel a figyelmet Szent István ünnepe és a kongresszus elkülönítésére, valamint elmagyarázták az Eucharisztia katolikus, református és evangélikus értelmezése közötti különbségeket.[51] A zsidó felekezet tekintetében ilyen probléma nem merült fel, hiszen elég markánsak voltak a hitelvi különbségek. A zsidóság szimpátiával fogadta az eucharisztikus kongresszust, amiben az is szerepet játszott, hogy a kongresszus ideje alatt is kritikus hangok hallatszottak a náci újpogánysággal szemben.[52]

Korein Dezső az 1938-as év eseményein végigtekintve a közös ünneplés örömét emelte ki:

> „Szerencsésen és emelkedett hangulatban zajlottak le az utolsó hetek sorozatos ünnepségei. Kezdődött az eucharisztikus kongresszussal, amely nemcsak vallási, de nemzetközi külpolitikai viszonylatban is nagy erkölcsi sikert jelentett az országnak, és amelynek jótékony hatása nem maradhat el. Folytatódott a magyar nemzet Szent István-i ünnepével, amely a rendes évi kereten túl, ragyogó fényességgel ismertetett meg a katolikus világ itt időző nemzetközi képviselete előtt. Végül pedig a teljesen egybevágó pünkösd kettős emléknapja, amelyet a keresztény felekezet saját szertartása szerint ünnepelt, mi zsidók pedig a szináji kőtáblák magasba emelésével mutattuk be a Tízparancsolat örök életű etikumát és humánumát."[53]

A cikkíró elismerte az eucharisztikus kongresszus nemzetközi jelentőségét, amelyről fentebb már szóltunk. Ismét az a hang szólalt meg a zsidó sajtóban, amely a közös egyistenhit alapján hirdette az együttműködés fontosságát a kereszténység és a zsidóság között az ateizmussal szemben.

SZENTÉVI ESEMÉNYEK ZSIDÓ SZEMSZÖGBŐL

Az 1938-as év jubileumi eseményeinek sorozata, amely összekapcsolódott az eucharisztikus kongresszus katolikus ünneplésével, azt a benyomást kelthette, hogy a nemzeti és egyházi ünnepek összekapcsolásával a katolikus felekezet ki akarja sajátítani az államalapító szent király emlékezetét is. A zsidó sajtóban azonban – ellentétben a protestánsokkal – nem merült fel ez a probléma. A zsidóság csupán bele akart kapcsolódni a nemzet ünnepébe, hangsúlyozva hazafiságát, magyarságát. A lojalitás kifejezése azért is fontos volt, mert ezzel rámutathattak a diszkriminatív zsidótörvény igazságtalanságára is. Erre az évre esett Horthy Miklós kormányzó 70. születésnapja, amelynek megünneplése szintén az állam iránti hűséget és a felsőség iránti tiszteletet fejezte ki. A kötelezettségen túlmenően azonban ez a tisztelet a zsidóság hagyományaiban, közösségi emlékezetében is gyökerezett.

Az eucharisztikus kongresszushoz a hazai zsidóság az egyistenhit közösségének alapján viszonyult, támogatta a vallás nagyszabású megnyilvánulását az egyre terjedő

51 Vö. Giczi 2010, 225–227.

52 Vö. Gergely 1988, 132., 135., 140.

53 Korein Dezső: Ünnepek után. In: Zsidó Újság, 1938. június 17., 1.

ateizmus idején. Emellett szolidaritását is kifejezte, amikor a náci Németország nem engedte katolikus állampolgárait elzarándokolni Budapestre, mert félt az ellene irányuló szavaktól. A zsidó sajtó világosan felismerte, hogy a katolikusok és minden keresztény egy frontot alkotnak a zsidósággal a náci újpogánysággal szemben, amely fizikailag is támadta a vallásos embereket.

1938 ünnepeire árnyékot vetett az egész társadalomban elterjedt zsidóellenesség és ennek kifejeződése az első zsidótörvényben. A magyar zsidóság egy része a keresztény felekezetekbe való áttérést látta megoldásnak, vagyis inkább menekülésnek, válságkezelő stratégiának. A zsidóság vezetői rámutattak, hogy a kitérés nem megoldás, a konvertiták az adott helyzetben nem csak addigi közösségük előtt veszítik el megbecsülésüket, de új közösségük is bizalmatlanul fog tekinteni rájuk és vonakodik majd befogadni őket. Ez be is következett, és talán szerepet játszott abban, hogy a nagy áttérési hullám a statisztikai adatok szerint 1940-re elcsitult.

Az 1938-as év a zsidó és a keresztény közösségi emlékezetben más-más hangsúllyal kapott helyet, de talán a korabeli zsidó sajtó elemzése is rámutat arra, hogy a különböző felekezetű emberek látásmódja nem is esett olyan távol egymástól, hasonlóan élték meg az eseményeket.

2016

V.

1990 UTÁN

KIS PÁRTOK A MAI MAGYAR POLITIKAI RENDSZERBEN

1. BEVEZETÉS

A kis pártok témakörével a magyar politikatudomány rendkívül keveset foglalkozott. Csupán néhány tanulmány kísérelte meg a kérdéskör alaposabb tárgyalását.[1] Igaz ugyan, hogy a magyar pártrendszer 1990 utáni alakulásában a koncentráció jelensége figyelhető meg, tehát egyre kevesebb párt osztozik egyre több szavazaton,[2] ezért a két nagy párt (Fidesz, MSZP) és a középpártok vizsgálata került természetes módon előtérbe. Vannak azonban olyan érvek, amelyek a kis pártok vizsgálata mellett szólnak. Minden rendszerváltás utáni országgyűlési választáson több százezer szavazó voksol ezekre a pártokra. A legutóbbi, 2002-es választáson a szavazatok 11,31%-át, 635 ezer szavazatot kaptak az 5%-os bejutási küszöböt el nem érő pártok listái.[3] Vajon miért ezeket a pártokat választották? Másrészt csupán a „nagyok" vizsgálatával nem válaszolhatók meg olyan kérdések, hogy bizonyos, Magyarországon jelentős történelmi múlttal rendelkező politikai irányzatok pártjai, mint például a szociáldemokrata pártok, miért nem jutottak be a parlamentbe. Ezenkívül pedig éppen a pártrendszer koncentrációja is az egyik oka annak, hogy több középpárt is a kis pártok kategóriájába került át az elmúlt években.

Dolgozatomban a kis pártok általános jellemzése után a szociáldemokrata irányzattal fogok foglalkozni, mivel a szociáldemokrata pártok a kis pártok egyik típusát képviselik. 1990 óta folyamatosan jelen vannak a magyar politikai életben, mégha változó erővel és befolyással is. Egy történelmi, de mára széttöredezett irányzatot jelenítenek meg, ebben más történelmi irányzatokra hasonlítanak. Költségvetési támogatásban nem részesülnek, ahogy a kis pártok többsége sem. Újjáalakulásukkor elölről kellett kezdeniük a pártszervezést és kiépíteni az alapszervezeti hálózatot. Mindezek a jellemzők együttesen teszik alkalmassá ezeket a pártokat a vizsgálatra.

---

1 Ld. pl. Kéri László: *A parlamenten kívüli pártok esélye – és esélytelensége.* In: Parlamenti választások 1994. Szerk.: Gábor Luca, Levendel Ádám, Stumpf István. Budapest, Osiris-Századvég, 1994, 82–88. (a továbbiakban: Kéri 1994)

2 Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer.* Osiris, Bp., 2003, 153–154. (a továbbiakban: Körösényi–Tóth–Török 2003)

3 *A 2002. évi országgyűlési képviselőválasztás hivatalos végeredménye.* Szerk.: Szabó Lászlóné. Belügyminisztérium Országos Választási Iroda, Bp., 2002, 81. (a továbbiakban: *Végeredmény* 2002)

2. MIT JELENT AZ, HOGY KIS PÁRT?

Funkcionális oldalról vizsgálva a pártokat közelebb juthatunk a kis pártok meghatározásához. A pártok funkciói a következők lehetnek: érdekintegráció, az érdekek aggregálása, az állampolgárok mobilizálása és integrálása a politikai rendszerbe, a szavazatok megoszlásának befolyásolása, a politikai vezetés rekrutációja és szelekciója, a kormányzati funkció és végül a politikaformálás.[4] Ezek közül a funkciók közül néhányat a parlamenten kívüli pártok, az alacsony szervezettségi fokú és/vagy csekély anyagi forrásokkal rendelkező pártok nem tudnak betölteni: így például nem tudnak beleszólni a politikai vezetés rekrutációjába és szelekciójába, nem gyakorolnak kormányzati funkciót, nem képesek hatékonyan mobilizálni az állampolgárokat, stb. Ezek a pártok alkothatják a kis pártok egy lehetséges körét.

Megközelíthetjük a kérdést arról az oldalról is, hogy a pártok az állami, félállami és egyéb közintézményekben, az élet különböző területein milyen mértékben vannak jelen, mennyire határozzák meg azokat. Ez azonban a kis pártok definíciójához nem visz közelebb, ugyanis a kérdésre adott válaszok általánosan jellemzik a magyar pártokat. Bár a pártok már az 1990-es választásokra jellegzetes politikai arculattal, pártprogrammal, országos szervezettel és tagsággal rendelkeztek, inkább választási pártok voltak (és sok tekintetben maradtak is), mint tömegpártok, csak egyéni tagokkal rendelkeztek, intézményi tagsággal nem, és 1991 végére is csak negyedmillió volt a pártok összesített taglétszáma, ami a szavazók 5%-át tette ki. A pártok tagsága máig nem növekedett meg. Mik voltak (és maradtak) a társadalmi és állami élet pártosodásának akadályai? Először is az egypárti diktatúra után erős pártellenes légkör alakult ki. Másrészt a megegyezéses átmenet miatt az új rendszer örökölte a régi intézményrendszert és apparátust, ugyanakkor a munkahelyekről a pártszervezeteket kitiltották. A közigazgatás személyzete így mentes maradt a pártpolitikától, a csúcsvezetést kivéve. Ez az MSZP-nek biztosított előnyt, hiszen utódpártként örökölte a korábban kialakított állampárti befolyást és kapcsolatrendszert. Harmadszor pedig megváltoztak a politikai mobilizáció feltételei, amennyiben a modern tömegkommunikáció segítségével a pártok szinte minden választópolgárhoz eljuthatnak, így nem kell közvetlenül szervezkedniük, szatellitszerveztek révén kapcsolatot teremteniük.[5] Ez utóbbi tényező a parlamenten kívüli pártok egy lehetséges kitörési pontja is egyben. Mivel pénzük és tömegkommunikációs lehetőségeik korlátozottak, közvetlen párbeszédet folytathatnak az emberekkel, felkereshetik őket, élő fórumokat rendezhetnek számukra.[6] Ezt a lehetőséget azonban eddig nem használták ki a parlamentbe jutásra.

A kis pártok fogalmához a választási rendszer felől közelítve, a parlamenten kívüli pártokat értjük alattuk. Magyarországon az országgyűlési választásokon bejutási küszöb van, így kis pártoknak a választásokon részt vevő szavazók 5%-ának voksát el nem nyerő pártokat nevezhetjük.[7] a választási rendszer milyenségét a pártok határozzák meg,

4 Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek.* Budapest, Századvég, 1993, 17–19. (a továbbiakban: Körösényi 1998)

5 Körösényi 1998, 71. skk.

6 Kéri 1994, 84.

7 Kivételt képez az MDF, amely az 1998-as választáson nem ért el 4%-os eredményt sem, azonban egyéni jelöltjei bejutottak a Parlamentbe és ott önálló frakciót alakíthattak. Ebben az esetben az önálló frakció léte az, ami miatt nem tekintjük kis pártnak az MDF-et, hiszen képviselőcsoportot az ugyanazon párthoz tartozó országgyűlési képviselők hozhatnak létre országgyűlési tevékenységük összehangolására.

ugyanakkor a pártstruktúrára is visszahat a választási rendszer. A magyar, ún. vegyes választási rendszert a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain dolgozták ki 1989-ben. A parlamenti pártok jórészt a rendszerváltás óta azok voltak, amelyek részt vettek ezeken a tárgyalásokon. A parlamenten kívüli pártok fel is szokták hozni, hogy a fennálló szabályozás hátrányos helyzetbe hozza őket, és a parlamenten belüli pártok az ő kint tartásukban érdekelve, összefognak ellenük. Ezellen azonban azt lehet felhozni, hogy sokkal előnytelenebb szabályozás mellett 1988-tól meg tudtak szerveződni az ellenzéki pártok. A döntő tényező tehát az, hogy egy pártnak van-e új mondanivalója a választók számára. A parlamenten kívüli pártoknak egyébként, amint erre már utaltam, lehetőségük van a tagtoborzásra, gyűlések tartására, szervezkedésre.[8]

Az egyesülési jogról szóló törvény rendkívül liberálisan szabályozta a társadalmi szervezetek (és ezzel együtt a pártok) alakításának módját. A szervezet alapításához legalább tíz alapító tag szükséges, akik kimondják a megalakítást és megállapítják az alapszabályt, valamint megválasztják az ügyintéző és képviseleti szerveket.[9] Annyi megkötést tartalmaz a törvény, hogy párt alapítója és tisztségviselője csak magyar állampolgár lehet.[10] A pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló törvény szerint a pártok olyan társadalmi szervezetek, amelyeknek nyilvántartott tagságuk van, és a nyilvántartásba vételüket végző bíróság előtt kijelentik, hogy ezt a törvényt magukra nézve kötelezőnek ismerik el.[11] Ha a párt egymást követő két parlamenti választáson nem állít képviselőjelöltet, párt mivolta megszűnik.[12] E mellett az enyhe szabályozás mellett azonban a választójogi törvény négy lépcsőben szűri meg a pártokat. Először is az egyéni választókerületekben jelöltként való induláshoz legalább 750 ajánlás összegyűjtése szükséges.[13]

Második lépésben a választási törvény azzal szűri meg a pártokat, hogy területi listát csak az a párt állíthat, amely a területi választókerületben az egyéni választókerületek egynegyedében, de legalább két választókerületben jelöltet állított. Országos listát pedig az a párt állíthat, amely legalább 7 területi listával rendelkezik.[14] Végül csak az a pártlista kap mandátumot, amelyik párt területi listáira az összes területi listára adott szavazatok legalább 5%-át adták le.[15] Költségvetési támogatásban az a párt részesülhet, amely a választásokon 1%-nál magasabb eredményt ér el.[16] Az 1990-es választásokig 66 párt jegyeztette be magát, úgyhogy a szabályozásra a parlament működőképessége és az

---

A képviselőcsoporthoz nem tartozó képviselők független képviselőnek tekintendők. A képviselőcsoportok többletjogokkal rendelkeznek a független képviselőkhöz képest pl. az országgyűlési tisztségviselők választásánál, a napirend előtti felszólalás esetében vagy a törvényjavaslatok tárgyalásánál. (Az Országgyűlés Házszabálya, 14. §. (1), 10. §. (1), 51. §. (1), 98. §. (5))

8 Kéri 1994, 85.

9 1989: II. 3. §. (4)

10 1989: II. 8. §. (2)

11 1989: XXXIII. 1. §.

12 1989: XXXIII. 2. §. (3)

13 1989: XXXIV. 5. §. (2) Megjegyezzük, hogy parlamenten kívüli pártnak egyéniben ráaadásul igen nagy összegre és megfelelő, versenyképes jelöltre is szüksége van a bejutáshoz, márpedig ezeket a feltételeket ezeknek a pártoknak nehezebb teljesíteniük, mint a „nagyoknak". (Kéri 1994, 86.)

14 1989: XXXIV. 5. §. (3)–(4) Amelyik párt nem tud minden megyében és a fővárosban listát állítani, ezáltal is szavazatokat veszít, hiszen ahol nincs listája, ott a választópolgárok nem tudják kinyilvánítani iránta szimpátiájukat. Ez a választások végeredményére döntő hatással lehet. Például ha 1990-ben az MSZMP Pest megyében is állít listát, valószínűleg elérte volna a 4%-os küszöböt.

15 1989: XXXIV. 8. §. (5) 1989-ben a küszöb 4% volt, ezt 1993-ban emelték meg, de az 1994-es választásokon a korábbi küszöb mellett sem jutottak volna be a kisebb pártok.

16 1989: XXXIII. 5. §. (2)

ország kormányozhatósága miatt szükség volt. Lengyelországban például, ahol bejutási küszöb nem létezett, 1991-ben 29 párt jutott a parlamentbe, ami szinte lehetetlenné tette a stabil kormányzást.[17] Magyarországon 1990-ben 12 párt tudott országos listát állítani, 1994-ben ez a szám 15-re emelkedett. A parlamentbe azonban mindkét esetben csak hat párt jutott be.[18] 1990-ben 13 párt nem érte el az akkor még 4%-os küszöböt, és közülük három, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Magyar Szociáldemokrata Párt és az Agrárszövetség ért csak el 3%-nál magasabb eredményt. 8 párt 1%-ot sem ért el, pedig ez feltétele a költségvetési támogatás megszerzésének.[19] 1994-ben, amint már említettem, a bejutási küszöböt el nem érő pártok meg sem közelítették az 5%-ot. Újra 19 párt állított területi listákat, közülük csak a Munkáspárt ért el 3% feletti eredményt. Az előző választásoknál többen, 9 párt nem ért el 1%-ot sem. A négy évvel korábban az akkor még MSZMP nevű Munkáspárt mögött végzett MSZDP három helyet csúszott vissza, helyére a Köztársaság Párt került. A be nem került 13 párt közül 9 volt új az előző választásokhoz képest.[20] 1998-ban 15 párt állított területi listát, egyéni jelöltet azonban már 29 szervezet tudott állítani. A parlamentbe nem jutott, területi listát állítani tudó pártok köre megint átalakult, új volt például az Együtt Magyarországért Unió, a Nemzetiségi Fórum vagy az Új Szövetség Magyarországért. A négy évvel korábban be nem jutott pártok közül a MIÉP-nek sikerült bejutnia.[21] A 2002-es választás a parlamenten kívüli pártok között is átrendeződést okozott. A korábbi három voksoláson a legnagyobb parlamenten kívüli párt a Munkáspárt volt, most azonban a MIÉP és a Centrum is több mint 100 ezer szavazattal megelőzte.[22]

Ezekből az adatokból levonhatunk néhány következtetést. Egyrészt számtalan párt van Magyarországon, amelyik még egyéni jelöltet sem tud állítani a választásokon, tehát alapvető feladatának sem tud megfelelni. Ez részben természetes túlkínálat, részben azonban jelzi e pártok felesleges voltát is. Másrészt a parlamentbe nem jutott pártok csoportjának állandó változása jelzi, hogy sok párt a választásokra alakult, és a sikertelenség esetleg új pártok alapítására ösztönözte a tagokat. A nem parlamenti pártok között három csoportot lehet elkülöníteni. Első azok csoportja, amelyek sosem jutottak be az országgyűlésbe. A második csoportot alkotók bent voltak már, de onnan kiestek (pl. KDNP, FKgP). Végül vannak olyan pártok, amelyeket egy parlamenti pártból kiszakadt országgyűlési képviselők alapítottak (pl. MDNP, Egyesült Kisgazdapárt). Közülük csak a MIÉP tudott, eddig egy ciklusra, a parlamentbe jutni.

A magyar parlamenti pártok köre lényegében 1990-ben határozódott meg. E körből egyes pártok ugyan kikerültek, de csak egy párt (MIÉP), az is csak egy ciklusra tudott bejutni a parlamentbe, ráadásul egy parlamenti pártból (MDF) kiszakadt képviselők alapították. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy milyen típusú pártoknak volt esélyük, és mi-

17 Fricz Tamás: *A magyarországi pártrendszer 1987–1995.* Cserépfalvi Kiadó, 1996, 20, 52. (a továbbiakban: Fricz 1996)

18 Stumpf István: *A politikai erőtér átrendeződése a választások után.* In: Parlamenti választások 1994. Szerk.: Gábor Luca, Levendel Ádám, Stumpf István. Budapest, Osiris-Századvég, 1994, 573. (a továbbiakban: Stumpf 1994)

19 *Parlamenti választások 1990.* Szerk.: Szoboszlai György. MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990, 595. (a továbbiakban: *Parlamenti választások 1990*)

20 Stumpf 1994, 575.

21 *Parlamenti választások 1994.* Szerk.: Gábor Luca, Levendel Ádám, Stumpf István. Budapest, Osiris-Századvég, 1994, 421, 423.

22 *Végeredmény* 2002, 81.

ért 1990-ben a parlamentbe jutásra. Fricz Tamás az akkori pártokat hat csoportba sorolja.[23] Első csoportba az originális gyűjtőpártok kerültek, amelyek új alakulatként minél több társadalmi csoport érdekeit igyekeztek képviselni és átfogó modernizációs programot adni (pl. MDF, SZDSZ, FIDESZ). A második csoportba azokat a politikai pártokat sorolta, amelyek történelmi pártok voltak, a jogfolytonosságra helyezték a hangsúlyt, és a már 1947 előtt is létező arculatuk megőrzésére törekedtek (pl. FKgP, KDNP, FNDP, MFP). A harmadik csoportba a volt kommunista rendszerhez kötődő pártok tartoztak, amelyek ritkábban a Rákosi-, gyakrabban a Kádár-rendszer „vívmányaihoz" ragaszkodtak ideológiai alapon, azaz kommunista jellegű pártok maradtak (pl. MSZMP, Baloldali Revízió Pártja, Münnich Ferenc Társaság). A következő csoportba a meghatározott társadalmi csoportokhoz kötődő rétegpártok tartoztak, amelyek többségükben baloldali indíttatásúak voltak (pl. Vállalkozók Pártja, Agrárszövetség, Magyar Veteránok Pártja, Szegények és Kiszolgáltatottak Szövetsége). Újabb csoportot alkottak a tisztán ideológiai alapokon álló pártok, amelyek kifejezetten ideológiai alapon különböztették meg magukat (pl. Haza Párt, Magyar Liberális Néppárt, Szent Korona Társaság, Kereszténydemokraták Szövetsége). Az utolsó csoportot a posztmateriális értékeket valló pártok alkották, amelyek a természetes környezet és életmód védelmét állították programjuk középpontjába (pl. Magyarországi Zöldpárt, Magyar Egészségpárt, Voks Humana).[24] Fricz Tamás szerint azok a pártok lehettek sikeresek az 1990-es választásokon, amelyek alkalmasnak mutatkoztak a választópolgárok előtt a rendszerváltás átfogó feladatának végrehajtására. Nem csupán egy rendszert kellett ugyanis demokratizálni, hanem egy önálló, független, a saját lábán megálló államot is kellett teremteni. Erre csak a társadalom összes csoportját és rétegét átfogó, kellően modern és átgondolt programmal rendelkező pártok voltak képesek, amelyek ráadásul kellő súllyal is rendelkeztek programjuk végrehajtásához. Ezek pedig az újonnan alakult gyűjtőpártok voltak. Kivételt képezett két történelmi párt (FKgP, KDNP).[25]

A választási rendszer erőteljesen befolyásolja, hogy milyen pártrendszer alakul ki egy országban. A magyar választási rendszer előnyben részesíti az összefogásra hajlandó pártokat, és az 5%-os küszöbbel is gátolja a pártrendszer fragmentációját.[26] a legutóbbi, 2002. áprilisi választások is a magyar pártrendszer koncentrációját mutatják. Ez nem kedvez a kis pártoknak. Nemhogy újonnan nem kerültek be pártok a parlamentbe, de már bejutott pártok estek ki. Bár az 1998-as eredményhez képest 2002-ben közel 80 ezer szavazattal több esett a parlamentbe be nem jutó pártokra, az összes listás szavazathoz hasonlítva az adatokat, megfigyelhető, hogy a kis pártokra adott szavazatok aránya 1990 óta folyamatosan csökken (1. táblázat). Egyrészt tehát a „nagyok" felé vándorolnak a szavazatok, másrészt nem igazolódott a „kicsik" érve, mely szerint a választásoktól távol maradók a parlamenti pártokból ábrándultak ki és mindannyian őket támogatnák. Ennek ellenére a kis pártoknak csak akkor van esélyük szavazóbázisuk növelésére, ha pragmatikus politikát folytatnak, új mondanivalóval állnak elő és mobilizálni tudják a választásoktól távol maradó szavazókat.[27]

23 Fricz 1996, 20.

24 Körösényi András három típust különböztetett meg: a történelmi pártokét, az új pártokét és a kommunista pártok utódpártjait. (Körösényi 1998, 75.)

25 Fricz 1996, 21.

26 Körösényi–Tóth–Török, 2003, 262.

27 Kéri 1994, 82. skk.

1. táblázat
Az 5% alatti pártokra adott listás szavazatok száma és százalékos megoszlása[28]

	1990	1994	1998	2002
szavazatok száma	777669	683769	554811	634906
az összes listás szavazat százalékában	15,84 %	12,66 %	12,37 %	11,31 %

3. A SZOCIÁLDEMOKRATA PÁRTOK ELEMZÉSE

3.1. A szociáldemokrata pártok története a rendszerváltás után

Jelen dolgozatnak nem feladata a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1989 előtti történetének bemutatása, ezért csupán utalok arra, hogy miután 1948-ban a Szociáldemokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt egyesüléséből létrejött a Magyar Dolgozók Pártja, megszűnt az önálló szociáldemokrata párt Magyarországon. A Nyugat-Európába menekült szociáldemokraták azonban emigrációban tovább működtették a pártot. Az 1956-os forradalom a Szociáldemokrata Párt újjászerveződésére is lehetőséget adott Magyarországon Kéthly Anna vezetésével. A párt részt vett Nagy Imre kormányának munkájában is. A szabadságharc leverése után ismét csak emigrációban működhetett a párt és tevékenykedhetett Kéthly Anna is. Kádárék ugyan egy ideig még nem zárták ki az MSZMP-n kívül más pártok működését, azonban ez a szociáldemokratákra nem vonatkozott, ugyanis a hatalom kezdettől fogva fellépett egy konkurens munkáspárt létezése ellen.

A Szociáldemokrata Párt volt tagjai, jogfolytonosságot hirdetve előbb a Kassák Klubban, majd 1988. november 28-án a Kossuth Klubban alakították újra a szociáldemokrata mozgalmat, amely 1989. január 9-én alakult párttá. Első nyilvános összejövetelüket a zuglói Makrapipa vendéglőben tartották. Február 16-án bemutatkozó nagygyűlést szerveztek a Fővárosi Pedagógusok Művelődési Központjában, a Fáklya Klubban. A párt március 1-jén a Ganz-MÁVAG-ban rendezett tagtoborzó gyűlésen ismertette programját. 1989. február végéig a program- és alapszabály-szerkesztő munkabizottságot Bihari Mihály vezette, a közgazdasági munkacsoportot Benyó Pál, az ifjúságit Ruttner György, a pártszervezésit Gaskó István. Február 28-án Bihari Mihály leköszönt ügyvezető főtitkári funkciójáról és kilépett a pártból is. Kezdetben a párt elnöke Révész András volt, titkárok Baranyai Tibor, Takács Imre és Bácskai Sándor voltak.[29] A párt részt vett az Ellenzéki, majd a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain és szeptemberben aláírta az ott született megállapodást. 1989 novemberében az MSZDP is támogatta az ún. négy igenes népszavazás kezdeményezését.

A párt 1989 novemberében tartotta kongresszusát, melyet XXXVI. kongresszusnak neveztek, ezzel is kifejezve a régi MSZDP-vel való folytonosságot. Petrasovits Annát választották meg a párt elnökévé, aki kijelentette, hogy a párt fő szövetségesei az

28 Az 1990-es országgyűlési választásokon a parlamentbe jutási küszöb 4% volt, de nem volt olyan párt, amely ennél magasabb, de 5%-nál alacsonyabb eredményt ért volna el.

29 *A Magyar Szocialista Munkáspárt* Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 2. köt. Szerk., jegyz.: S. Kosztricz Anna, Lakos János, Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993, 1909–1910.

SZDSZ és a Fidesz, ugyanakkor az MSZP-vel és az MSZMP-vel szemben az antikommunista ellenzékiséget hangsúlyozta. A jobboldali irányultsággal és Petrasovits személyi politikájával elégedetlenek egy része Ruttner György vezetésével kilépett a pártból és 1989. november 4-én Független Szociáldemokrata Párt néven új szervezetet hozott létre. A párt elnöke a régi szociáldemokrata, Révész András lett. Egy másik csoport Takács Imre vezetésével vált ki az MSZDP-ből és 1989. november 6-án alapított egy újabb pártot Szociáldemokrata Párt néven.[30]

1991 novemberében először az MSZDP elnöksége felfüggesztette elnöki tisztségéből Petrasovits Annát, majd az országos választmány ülésén döntöttek arról, hogy egy rendkívüli fegyelmi bizottságot állítanak fel, amely Petrasovits vétségeit vizsgálná, aki a választmány szerint egyedül felelős a párt szétzilálásáért. Közben november 27-én a Szocialista Internacionálé chilei ülésén felfüggesztették az MSZDP tagságát a szervezetben. Decemberben pedig a Legfőbb Ügyészség az Állami Számvevőszék elnökének indítványára megállapította, hogy a párt gazdálkodása nem felel meg a törvényi előírásoknak, ezért indítványozta, hogy a Fővárosi Bíróság rendeljen ki felügyelőbiztost a párt gazdálkodásának ellenőrzésére.[31] Az 1992-es csepeli kongresszuson váltották le Petrasovits Annát pártelnöki tisztségéből.[32] Az MSZDP elnöke Petrasovits után Borbély Endre lett.

1992. szeptember 5-én egy újabb szociáldemokrata párt alakult meg, a Király Zoltán vezette Szociáldemokrata Néppárt.[33] 1992. szeptember 17-én a Szocialista Internacionálé berlini kongresszusán megfigyelői státussal felvették a szervezetbe az MSZP-t és az MSZDP-t.[34] 1993. október 3-án a szociáldemokrata pártok egy része egyesült: az MSZDP, a Független SZDP és a Szociáldemokrata Párt egyesüléséből létrejött az új MSZDP, melynek elnökévé Király Zoltánt, alelnökévé pedig Borbély Endrét választották. A Takács Imre vezette SZDP nem csatlakozott az egyesült párthoz.[35]

A vesztes választás következményeként az 1994. szeptemberi választmányi ülésen Király Zoltán lemondott pártelnöki tisztségéről. Ezután Borbély Endre alelnök ügyvezetőként irányította a pártot. Az 1995-ös kongresszus választotta meg elnöknek Kapolyi Lászlót, akit 1999-ben és 2003-ban is újraválasztottak.

1994-ben egy újabb szociáldemokrata párt alakult, Bácskai Sándor vezetésével, amely Kéthly Anna Szociáldemokrata Pártnak nevezte magát. Takács Imre halála után az általa alapított Szociáldemokrata Párt és a Kéthly Anna Szociáldemokrata Párt az 1997. április 19-i kongresszuson egyesült, így jött létre a történelminek nevezett Szociáldemokrata Párt.[36] Az egyesült párt ügyvezető elnökévé Sztankovánszki Tibort,[37]

30 Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* 1. köt. Politikatörténeti Intézet, Napvilág Kiadó, 2001, 90, 100. (a továbbiakban: Hubai 2001) és *Magyarország politikai évkönyve.* Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Bp., 1991, 523., 527. (a továbbiakban: *Politikai évkönyv*)

31 *Politikai évkönyv* 1992, 444., 446., 447., 513.

32 Petrasovits Anna eltávolítása után Belgiumban és Dániában volt vendégtanár. (*Biográf Ki Kicsoda* 2004. Főszerk.: Hermann Péter. Poligráf Kiadó, 2003, 1583. A továbbiakban: *Ki Kicsoda* 2004)

33 *Politikai évkönyv* 1993, 388.

34 Uo.

35 Hubai 2001, 98. és *Politikai évkönyv* 1994, 310.

36 A „történelmi" jelző nem része a párt nevének, csupán más szociáldemokrata pártoktól való megkülönböztetésre szolgál.

37 Sztankovánszki Tibor 1996-ban lett a Szociáldemokrata Párt ügyvezető elnöke. Ugyancsak 1996-tól a Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének elnöke. Személye is az egyik kapcsolódási pontot jelenti a párt és a szakszervezetek között. (*Ki Kicsoda* 2004, 1279.)

tiszteletbeli elnökévé Parizek Vilmost, főtitkárává pedig Bácskai Sándort választották. Bácskai a kongresszust követő sajtótájékoztatón bejelentette, hogy nem fogadják el szociáldemokrata pártként a Kapolyi vezette MSZDP-t, amely szerinte egyre inkább szélsőbaloldali irányba tolódik el, és Bácskai szerint egy szűk MSZP-s csoport működteti. A főtitkár elmondta továbbá azt is, hogy társadalmi bíróságot állítanak fel elvett vagyonuk feletti jogaik visszaszerzésére, és a Szocialista Internacionálét kérik fel döntőbírónak.[38] 2003-ban Szűrös Mátyást választották az SZDP elnökévé.

3.2. A pártok szereplése az országgyűlési választásokon

3.2.1. Választási szövetségek

Az MSZDP, a szociáldemokrata pártok hagyományos irányultságának megfelelően, kezdettől együttműködött a szakszervezetekkel. 1994-ben az MSZDP országos listájának 5. helyén szerepelt Borsik János, a Mozdonyvezetők Szakszervezetének vezetője, az Autonóm Szakszervezetek Szövetségének társelnöke, aki a szolnoki 3. választókerületben is indult egyéni MSZDP-jelöltként. Az országos lista 6. helyén volt Vadász János, a Közgyűjteményi és Közművelődési Dolgozók Szakszervezetének vezetője, a Szakszervezetek Együttműködési Fórumának ügyvivője, a Közalkalmazotti Sztrájkbizottság tagja. Ő a budapesti 2. választókerületben indult független jelöltként, az MSZDP támogatásával. Az országos lista 12. helyén pedig Láposi Lőrinc szerepelt, aki a Magyar Detektív Szövetség elnöke volt és egyéniben a budapesti 7. választókerületben indult függetlenként, az MSZDP támogatásával.[39]

1997 nyarán tárgyalások folytak az MSZDP és a Munkáspárt között a közös választási fellépésről, egy választási párt létrehozásáról. Az év végére azonban a tárgyalások megszakadtak és az MSZDP az MSZP-vel kezdett el tárgyalni. Eközben azonban az MSZDP ismertebb személyiségei közül többen a Munkáspárttal egyeztettek. Beck Zoltán, az MSZDP választmányi elnöke, akit a Munkáspárt Szegeden indított volna, kijelentette, hogy elfogadja a testületi döntést az MSZP és pártja választási együttműködéséről és ő sem száll versenybe más párt jelöltjeként.[40]

Az MSZDP és a Munkáspárt közös választási pártjába be kívánták vonni a Köztársaság Pártot, a Vállalkozók Pártját, a Nyugdíjasok Pártját és az Agrárszövetséget. A legnagyobb problémát a program kidolgozása és a közös lista helyeinek elosztása jelentette. Végül az MSZDP és a Munkáspárt nem egyezett meg a közös programban, és az MSZDP visszalépett a Munkáspárttal való megállapodástól.[41]

Az MSZP 1998. január 13-án kötött választási együttműködési megállapodást az Agrárszövetséggel és az MSZDP-vel. Az MSZDP–MSZP megállapodás szerint a szociáldemokrata jelöltek önállóan indulnak a választásokon és mindkét párt önálló listákat is állít, de nem kampányolnak egymás ellen, és a második fordulóban jelöltjeik közül a sikeresebben szereplőt együttesen támogatják.[42]

38 Népszabadság, 1997. április 21., 4.

39 *Az 1994. évi országgyűlési képviselőválasztás jelöltjei.* Belügyminisztérium Országos Választási Iroda, Bp., 1994, 26. és Népszava, 1994. január 29., melléklet II. p.

40 Népszabadság, 1997. december 31., 5.

41 Balogh László szóbeli közlése, 2004. 02. 19.

42 Népszabadság, 1998. január 14., 4.

A 2002-es választások előtt az MSZDP-ben a KDNP-vel és az Együtt Magyarországért Unióval való együttműködés lehetősége merült fel. Megállapodás azonban szintén nem jött létre az MSZP rosszallása miatt.[43]

A 2002-es választásokon az MSZP és az MSZDP megállapodásának eredményeként négy közös jelöltként megnevezett képviselőjelölt indult Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 7., 8., 9., 10. egyéni választókerületeiben. Közülük azonban csak Kapolyi László volt az MSZDP jelöltje. Bár a jelöltek mindenhol továbbjutottak a második fordulóba, végül ezen választókerületek mindegyikében a Fidesz–MDF közös jelöltek győztek.[44] Kapolyi László, az MSZDP elnöke ugyan egyéniben nem szerzett mandátumot, de az MSZP Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei listáján bejutott a parlamentbe.

Tehát az MSZDP számára alapvető kérdés az MSZP-hez való viszony. Az MSZP már az 1994-es választások előtt felajánlotta együttműködését az MSZDP-nek, de akkor Király Zoltán elnök az önálló szereplés mellett volt és az ajánlatot visszautasította, ám a párt felszólította szavazóit, hogy ahol nem indul, ott az MSZP-t támogassák. A következő két választáson azonban létrejött az együttműködés. Jelenleg az MSZDP az MSZP-vel működik együtt. Egyértelműen ezt szorgalmazza a párt elnöke, Kapolyi László is, aki a Szocialista Párt színeiben országgyűlési képviselő.[45]

1998-ban a történelmi SZDP a történelmi pártok szövetségét kívánta létrehozni az FKgP-vel és a KDNP-vel. Egy közös választási párt megalakítását készítették elő. A kezdeményezés azon bukott meg, hogy a KDNP országos választmánya nem hagyta jóvá a választási együttműködést. Az SZDP a 2002-es országgyűlési választásokon a Fidesz Magyar Polgári Pártot támogatta.[46]

3.2.2. Jelöltek

Az 1990-es országgyűlési választásokon az MSZDP 76 egyéni jelöltet és 18 területi listát tudott állítani. Szabolcs-Szatmár-Bereg és Vas megyében nem tudtak listát állítani. Két egyéni jelöltjük jutott tovább a második fordulóba, akik közül az egyik visszalépett. Az MSZDP-ből kivált Független SZDP öt egyéni jelöltet tudott állítani.[47]

Az MSZDP jelöltjeiről az 1990-es választásra vonatkozóan rendelkezünk részletes adatokkal is. Akkor jelöltjeik átlagéletkora 44,8 év volt, ami 4 évvel kevesebb volt az MSZMP jelöltjeinek átlagéletkoránál és az MSZP, valamint a Vállakozók Pártja jelöltjeinek átlagéletkorához állt a legközelebb. Az MSZDP jelöltjeinek 88,5%-a volt férfi és 11,5%-a nő. A jelöltek 23%-a volt 35 év alatti. Az MSZDP-nek a legkevesebb jelöltje az 50 és 60 év közöttiek táborában volt. Az MSZDP-jelöltek többsége vidéki városokban élt (63%). A jelöltek között magas a politikai okoból sérelmet szenvedettek aránya. Ehhez hasonló arány az FKgP-nél, a KDNP-nél, az SZDSZ-nél és a Magyar Néppártnál található.[48]

1994-ben MSZDP 53 egyéni jelöltet indított, 23-mal kevesebbet, mint 1990-ben. 15 területi listát állított, azaz nem tudott listát állítani öt megyében. A másik szociáldemok-

43 Balogh László szíves szóbeli közlése
44 *Végeredmény* 2002, 70–71.
45 Balogh László szíves szóbeli közlése
46 Sztankovánszki Tibor szóbeli közlése, 2004. 02. 25.
47 Hubai 2001, 91., 93.
48 Farkas-Vajda 1991, 10., 51., 53., 59.

rata párt, a Takács Imre vezette SZDP két egyéni jelöltet tudott állítani, az egyiket Heves megye hatvani választókerületében, a másikat pedig Somogy megyében, a nagyatádi választókerületben.[49]

Az MSZDP 1998-ban 24 egyéni jelöltet indított, azaz az 1994-es jelöltek számának majdnem a felét. Ez óriási visszaesést jelentett.[50] a párt csupán négy megyében, Baranyában, Békésben, Nógrádban és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében tudott listát állítani. A fővárosban nem sikerült a listaállítás. A „történelmi" SZDP két egyéni jelöltet tudott állítani, Nógrád megye szécsényi választókerületében és Somogy megyében a siófoki választókerületben. Ez azt jelenti, hogy mind a választókerületek, mind pedig a jelöltek személye változott ennél a pártnál 1994-hez képest.[51]

A legutóbbi, 2002-es országgyűlési választásokon az MSZDP négy egyéni jelöltet állított az MSZP-vel közösen Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. A történelmi SZDP négy önálló jelöltet indított, Csongrád megye szegedi választókerületében, Nógrád megye szécsényi választókerületében, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében pedig a nyíregyházi és a nagykállói választókerületben. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a két egyéni jelölt elég volt a listaállításhoz is. Az SZDP területi listáján öt fő szerepelt.[52]

3.2.3. Választási eredmények

Az 1990-es választásokon az MSZDP a listás szavazatok 3,55%-át szerezte meg. 1994-ben a párt kevesebb mint egyharmadát kapta az 1990-es szavazatoknak és ezzel 1% alá került, ami alapján elesett a költségvetési támogatástól. A szociáldemokrata pártok egyesülése tehát nem hozta meg a várt eredményt. A baloldali szavazatokat főként az MSZP gyűjtötte be, amely óriási fölénnyel nyerte a választást. 1998-ban az MSZDP kevesebb mint egynyolcadát kapta meg 1994-es szavazatainak. A párt drámai visszaesése tehát tovább folytatódott (2. táblázat).

2. táblázat
Az MSZDP területi listáira adott szavazatok száma és százalékos megoszlása[53]

	1990	1994	1998	2002
szavazatok száma	174409	51122	5895	0
az összes listás szavazat százalékában	3,55 %	0,95 %	0,13 %	0

49 Hubai 2001, 100–102. és *Az 1994. évi országgyűlési képviselőválasztás jelöltjei.* Belügyminisztérium, Országos Választási Iroda, Bp., 1994, 105., 131., 144.

50 A legtöbb egyéni jelöltet, 9 főt, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében állította a párt, 4 főt Baranya megyében és 3-at Nógrádban, 2-t Békésben, más megyékben és Budapesten csak egy jelöltet, míg 10 megyében egyetlen jelöltet sem tudott állítani.

51 Hubai 2001, 107., 109. és *Az 1998. évi országgyűlési képviselőválasztás jelöltjei.* Szerk.: Burszán Edit, Szabó Lászlóné. Belügyminisztérium, Országos Választási Iroda, Bp., 1998, 6–7., 10., 42., 47., 63.

52 *A 2002. évi országgyűlési képviselőválasztás jelöltjei.* Szerk.: Szabó Lászlóné. Belügyminisztérium Országos Választási Iroda, Bp., 2002, 9., 26., 41., 48., 60., 122., 138.

53 Hubai 2001, 93., 100–101., 108.

A 2002-es választásokon az MSZDP már nem is állított területi listát, az MSZP-vel közös jelöltjei pedig nem tudtak győzni az egyéni választókerületekben. Az SZDP egyetlen területi listája, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében, 912 szavazatot kapott, ami 0,02%-os eredményt jelentett.[54]

A pártok területi listáira leadott szavazatokat elemezve megállapítható, hogy az egyes pártok az ország mely területein rendelkeznek jelentősebb támogatással. Ilyen részletesebb elemzés az MSZDP esetében csak az 1990-es választásokra vonatkozóan áll rendelkezésünkre. A jelöltállításból azonban megállapítható, hogy 2002-ben mind az MSZDP, mind pedig a történelmi SZDP Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében tudta a legtöbb jelöltet állítani, igaz, az MSZDP az MSZP-vel közösen.

Az MSZDP 1990-ben a megyei pártlisták helyezése alapján Fejér megyében érte el a legjobb eredményt, ahol 7. lett. A listákra leadott szavazatok százalékos megoszlása alapján a legjobb eredményt Baranya (5,7%) és Veszprém (5,3%) megyékben érte el, de Budapest egyes kerületeiben is 5% felett teljesített. Ezt az eredményt megközelítette a Fejér és Jász-Nagykun-Szolnok megyei (4,9%) és a Heves megyei (4,7%) eredmény.[55]

Az 1990-es választások nagy vesztese az MSZDP volt, hiszen előzetesen jelentős eredmény elérését prognosztizálták a párt számára. Maguk a szociáldemokraták a rossz szereplést a következő okokra vezették vissza: a párt pénzhiánnyal küszködött, nem működött a párt központi irányítása, hiányoztak a kommunikációs eszközök, ezenkívül nem volt a pártnak egységes vezetése, a kampány irányítói nem egyeztettek a vezetéssel, később pedig nem élvezték a vezetés bizalmát, nem voltak képzett aktivisták, a kampányban sok önmaga által kiválasztott jelölt és vezető vett részt, végül pedig az államszocializmus idején a szociáldemokráciáról kialakított negatív képet nem lehetett rövid idő alatt az ellenkezőjére fordítani.[56] Ehhez még azt tehetjük hozzá, hogy a rossz kampány mellett már a választások előtt megkezdődött a szociáldemokrata párt szétszakadása.

1994-ben az egyesült MSZDP nagy reményekkel tekintett a választások elé. Egy, a választások előtti év adatait elemző cikk felhívja a figyelmet az MSZDP és a Munkáspárt szimpatizánsi köre közötti hasonlóságokra. Az MSZDP szintén a falusi, idősebb és alacsonyabb végzettségű emberek között volt népszerűbb az átlagosnál. A támogatók szavazói hajlandósága az átlagosnak megfelelő volt. Az újra egyesült párt akkori elnöke, Király Zoltán 1993-ban a legismertebb politikusok egyike volt, aki akkoriban, 1989-hez hasonlóan, a népszerűségi listák élmezőnyében szerepelt. Az MSZDP volt akkoriban az egyedüli a kis pártok közül, amelyet hívei, a párt múltjára hivatkozva, alkalmasnak tartottak a kormányzásra. A szimpatizánsok a Munkáspárt támogatóihoz hasonlóan a szociális helyzet javítását tartották a legsürgősebb feladatnak, de nem voltak annyira elutasítóak a gazdaság kapitalizálódásának jelenségeivel szemben, mint a Munkáspárt szimpatizánsai.[57]

54 *Végeredmény* 2002, 81.

55 *Parlamenti választások* 1990, 612. és Hubai 2001, 182.

56 Szilágyi Gábor: *Az országgyűlési választások az SZDP szemszögéből.* In: Szociáldemokrata Értesítő, 1990/10., 15–16. (az MSZDP értékeléséről van szó)

57 Bokor Ágnes: *Hat kicsi a hat nagy árnyékában.* In: Magyar Hírlap, 1994. január 21., 8. Részben más eredményre jut: Bruszt László – Simon János: *Az Antall-korszak után, a választások előtt.* In: Politikai évkönyv 1994, 774–802.

3.3. A szociáldemokrata pártok programjai

A szociáldemokrata pártok programjainak teljes körű elemzésére jelen dolgozat keretei között nem vállalkozhatom, így csupán néhány jellemző vonást emelek ki.[58] Közös a programokban a magyar szociáldemokrata mozgalom múltjára való hivatkozás, sőt az annak kisajátítására való törekvés. Mindenhol megemlítik a szociáldemokrata alapértékeket és „természetes" szövetségesnek tekintik a szakszervezeteket. A programok szövegének legnagyobb része gazdasági kérdésekkel foglalkozik. Ez részben abból adódik, hogy ezek a kérdések közvetlenül, mindennapjaikban érintik a választókat, másrészt összefügg azzal a jelenséggel, hogy a magyarok demokráciafelfogásában a materiális elemek jóval nagyobb súlyúak, mint más, akár nyugat-, akár kelet-európai ország esetében. Az emberek a gazdasági jólétet azonosították a demokráciával.[59]

Most mégis inkább azt tekintem át, hogy a programok mit mondanak a politikai berendezkedéssel kapcsolatban. Az MSZDP 1989-es programja már címében utal a párt elképzeléseire.[60] A pártok többségéhez hasonlóan az MSZDP is a többpártrendszerű demokrácia, a hatalmi ágak szétválasztása, a sajtószabadság, az emberi jogok biztosítása és a szabad választások mellett állt ki. Mintaképe a „társadalmi szolidaritáson alapuló szabadságelvű szocializmus", amilyen Svédországban, Finnországban, Ausztriában kiépült.[61] A piaci működés hibáit az állami szociálpolitikának, a méltányos adórendszernek, a szakszervezeteknek, valamint az üzemi munkásrészvételnek és munkásönkormányzatoknak kell kiküszöbölniük.[62]

Az MSZDP 1994-es programja konkrét javaslatokkal él a politikai rendszer és a kormányzat reformjára vonatkozóan. Új állami, önkormányzati feladatokat és hatásköröket rögzítő törvényeket, új államháztartási törvényt követel a program. A párt „meg akarja szüntetni a felesleges és pazarló párhuzamosságokat, az állami túlköltekezést a központi igazgatásban, és a feladatok ellátásához arányosan kialakított állami, önkormányzati köztisztviselői, költségvetési intézményekben dolgozó közalkalmazotti kart kíván foglalkoztatni."[63] A program szerint az „erőteljes" többségi parlamentáris rendszerrel szemben a konszenzusos parlamenti rendszerre kell áttérni Magyarországon. A parlamenti és nem parlamenti pártoknak meg kell egyezniük a liberális és demokratikus politikai minimum követelményeiben. A választópolgárok közvetlenül választhassák meg a köztársasági elnököt, akinek növelni kell a szerepét alkotmányos garanciákkal alátámasztott önálló feladat- és hatáskörrel. A társadalmilag kiemelkedően fontos kérdésekben népszavazás döntsön. Ezen kérdések körét azonban nem határozza meg a program, később azonban követeli, hogy az európai integráció és a NATO-csatlakozás ügyében tartsanak népszavazást. Ugyancsak a közvetlen demokrácia irányába mutató kezdeményezés, hogy a párt a helyi népszavazásoknak is nagyobb szerepet szán, és a program szerint a települések életét alapvetően befolyásoló döntések meghozatalakor érdemi közmeghallgatásokat kell szervezni, működtetni kell a helyi lakossági fórumok rendszerét, a he-

58 Az elemzés az MSZDP 1989-es, 1994-es és 2003-as programjára és az 1997-ben létrejött „történelmi" SZDP 1998-as és 2002-es programjára terjed ki.

59 Körösényi–Tóth–Török 2003, 34.

60 *Szociális demokrácia: az út Európába. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt rövid programja.* 1989.

61 Uo. 6.

62 Uo. 3.

63 *Emberközpontú gazdasági modernizáció. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) választási programja.* In: Népszava, 1994. március 12. mell. I–IV.

lyi nyilvánosság bevonásával átláthatóvá és ellenőrizhetővé kell tenni a képviselők és az önkormányzat tevékenységét. A közvetlen demokrácia követelésében a párt a Munkáspárt és az FKgP követeléseivel mutat rokonságot. A program tervezi továbbá a nemzeti és etnikai kisebbségek számára a helyi és országos szintű képviselet biztosítását a választójogi törvény módosításával. Az MSZDP 2003-as programja a politikai rendszerrel kapcsolatos pontjait a '94-es programból vette át, kisebb változtatásokkal. Már nem szerepel az állami és önkormányzati feladatokat rögzítő új törvényi szabályozás szükségessége, viszont bekerült a kisebb létszámú parlament követelése.[64]

A „történelmi" SZDP 1998-as programja nagyrészt szintén átveszi az 1994-es MSZDP-program elemeit a közvetlen demokrácia kiterjesztéséről országos és helyi szinten egyaránt, így a népszavazás intézményének kiterjesztését, a köztársasági elnök közvetlen választását vagy a helyi nyilvánosság szerepének növelését.[65] A program saját eleme, hogy hangsúlyozza az állam szerepét a társadalmi különbségek csökkentésében: az államnak támogatnia kell nemcsak a kis- és középvállalkozókat, hanem az oktatás, a kultúra és a jóléti szféra tőkeigényes beruházásaira is vállalkoznia kell. A közvetlen demokrácia továbbfejlesztésére új alkotmányt javasol, ennek tartalmát azonban eléggé sajátosan és kissé zavarosan határozza meg, így például megkívánja, hogy az alkotmány védje a „közerkölcs elvárásainak érvényesítését" és szabályozza a „népi kezdeményezés, népi vétó, petíciós jog, populáris akciók" kérdését. Szintén az új alkotmányban kívánja rögzíteni a civil szervezetek és az önkormányzatok közéleti szerepét, és képviseletüket a kétkamarás parlament létrehozásában képzeli el.[66] A program a kisebbségek parlamenti képviseletét úgy oldaná meg, hogy a kisebbségek országos listát állíthatnának, és arról kedvezményesen, 1/3-nyi szavazattal kerülhetne be képviselő a Parlamentbe. Azok a kisebbségek, amelyek ezt a kedvezményes küszöböt sem tudnák átlépni, összekapcsolhatnák listáikat. Végül követeli a program, hogy ha egy önkormányzat a megfelelő személyi és tárgyi feltételek hiányában nem alkalmas a hatósági-igazgatási feladatok ellátására, kötelezhető legyen más önkormányzatokkal való együttműködésre.[67]

A 2002-es SZDP-programban nem találhatók a politikai rendszerre vonatkozó pontok.[68] A párt egyes vezetői azonban azt hangoztatják, hogy az országgyűlési választásokon kezdettől, azaz 1990-től fogva csalások voltak, megvásárolták a szavazatokat. A parlamenti pártok összefogtak a be nem jutott pártok ellen, és anyagilag ellehetetlenítik őket.[69] Ez a vád nem új keletű. Már az első parlamenti választás után, 1990. május 15-én megalakult a parlamenten kívüli demokratikus pártok konzultatív tanácsa, amely szerint a parlamenti pártok között hatalmi összefonódás van, ezért nincs tényleges ellenzék, emiatt szükséges a parlamenten kívüli pártok összefogása valóságos ellenzék-

64 *Emberközpontú modernizáció. Az MSZDP programja,* 2003.

65 A program bevezetője utal is arra, hogy készítéséhez felhasználtak korábbi szociáldemokrata programokat.

66 *Egy igazságosabb és szolidárisabb társadalomért, a szociális demokráciáért. SZDP-program.* Bp., 1998, 5–6.

67 Uo. 7–10.

68 *A győztes társadalom és a gazdasági demokrácia. A Szociáldemokrata Párt választási programja a 2002-es választásokra* (a továbbiakban: *SZDP-program* 2002)

69 Sztankovánszki Tiborral készített interjú

ként. A tanácsnak tagja volt két szociáldemokrata párt is.[70] A kis pártoknak ez a félelme a közvetlen demokrácia követelésében tükröződik.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

A szociáldemokrata pártok támogatottsága évek óta nem éri el az egy százalékot sem. Vajon milyen okai lehetnek ennek?

A teljesség igénye nélkül itt csupán két szempontot említek meg. Az egyik az, hogy a szociáldemokrata pártok bizonyos területeken inaktívnak mondhatók, így például az MSZDP-nek nincs honlapja. Különösen szembetűnő ez akkor, amikor egy másik kis párt, a Munkáspárt sikeres népszavazási kezdeményezést indított a kórház-privatizáció ügyében.[71] A történelmi SZDP központján meglátszik az, amit maguk a pártvezetők is panaszolnak, hogy a pártnak alig van vagyona és nem kap költségvetési támogatást.

A másik probléma a szociáldemokrata mozgalom kezdettől, tehát 1989-től meglévő széttöredezettsége. Jelenleg ez a szakadás végletes, azaz kizárja a különböző szociáldemokrata pártok együttműködését. Felfedezhető benne egyrészt a magyar politika poszt-kommunista-antikommunista törésvonala. Az MSZDP 1989–90-ben élesen elhatárolódott az állampárttól, az MSZMP-től, de az MSZP-től is. Fő szövetségeseinek az újonnan létrejövő, antikommunista, liberális pártokat, az SZDSZ-t és a Fideszt tekintette. A többszöri vezetőváltás, kiválások és egyesülés után az MSZDP közeledett az MSZP felé, ami 1998-ban választási együttműködésben öltött testet. Emellett 1997-ben a Munkáspárttal is folytak tárgyalások az együttműködésről és ennek lehetősége később is felmerült az MSZDP-n belül. Ugyanakkor azok a pártok, amelyek 1993-ban nem csatlakoztak az egyesült MSZDP-hez és 1997-ben történelmi SZDP néven egyesültek, továbbra is elutasítják az MSZP-vel való kapcsolatot, arra hivatkozva, hogy az MSZP szociáldemokratának mondja magát, holott valójában nem az, hanem az MSZMP utódpártja. A történelmi SZDP ma is élesen antikommunista álláspontja, amely a pártnak a múlt rendszerben elszenvedett sérelmeire hivatkozik, kizár minden kapcsolatot a Munkáspárttal. A párt az ún. történelmi pártokkal, az FKgP-vel és a KDNP-vel igyekszik együttműködni, a 2002-es választáson pedig a Fidesz-MPP-t támogatta. Ezenkívül a történelmi SZDP erősen hangsúlyozza nemzeti elkötelezettségét és legutóbbi programja a történelmi egyházak társadalmi szerepét is kiemeli.[72] Míg tehát az MSZDP az MSZP-vel, azaz a baloldal meghatározó pártjával alakított ki együttműködést (elnöke az MSZP színeiben parlamenti képviselő), addig a történelmi SZDP egy jobboldali párttal, a Fidesz-MPSZ-szel működik együtt. Mindkét jelenlegi szociáldemokrata párt kérte felvételét a Szocialista Internacionáléba, amelyet 2003-ban az MSZDP az MSZP segítségével meg is kapott. Látszólag tehát mindkét párt ugyanazt az ideológiát vallja magáénak, valójában azonban egyre jobban eltávolodnak egymástól, ami rövid távon kizárja a közöttük létrejövő

70 A tanács tagjai: Magyar Néppárt, Vállalkozók Pártja, Pofosz, MSZDP, Nemzedékek Pártja, Magyar Szabadságpárti Szövetség, Nemzeti Radikális Egység, Haza Párt, Realista Párt, Szociáldemokrata Párt. (*Magyarország politikai évkönyve.* Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Aula-OMIKK, Bp., 1990, 469.)

71 Az alírásokat 2004 tavaszán gyűjtötték, és az Országos Választási Iroda több mint 200 ezer aláírást talált hitelesnek, azaz a népszavazást a parlamentnek el kell rendelnie.

72 SZDP-program 2002, 8.

együttműködést. Úgy tűnik, az egyik párt az MSZP, a másik a Fidesz-MPSZ szavazótáborát fogja növelni szövetséges pártként.

Pártdokumentumok

Egy igazságosabb és szolidárisabb társadalomért, a szociális demokráciáért. SZDP program. Bp., 1998

Emberközpontú modernizáció. Az MSZDP programja, 2003.

A győztes társadalom és a gazdasági demokrácia. A Szociáldemokrata Párt választási programja a 2002-es választásokra.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt választási programja. In: Népszava, 1994. március 12., melléklet I–IV.

Szociális demokrácia: az út Európába. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt rövid programja, 1989.

Felhasznált irodalom

Biográf Ki Kicsoda 2004. Főszerk.: Hermann Péter. Poligráf Kiadó, Bp., 2003.

Bokor Ágnes: *Hat kicsi a hat nagy árnyékában.* In: Magyar Hírlap, 1994. január 21., 8.

Farkas János – Vajda Ágnes: *Két választás Magyarországon 1990-ben.* Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatisztikai Főosztály, Bp., 1991.

Fricz Tamás: *A magyarországi pártrendszer 1987–1995.* Cserépfalvi Kiadó, [1996].

Hubai László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000.* 1. köt. Politikatörténeti Intézet, Napvilág Kiadó, 2001.

Az 1994. évi országgyűlési képviselőválasztás jelöltjei. Belügyminisztérium Országos Választási Iroda, [Bp., 1994.] (Választási füzetek 10.)

Az 1998. évi országgyűlési képviselőválasztás jelöltjei. Szerk.: Burszán Judit, Szabó Lászlóné. Belügyminisztérium Országos Választási Iroda, [Bp., 1998.] (Választási füzetek 52.)

Kéri László: *A parlamenten kívüli pártok esélye – és esélytelensége.* In: Parlamenti választások 1994. Szerk.: Gábor Luca, Levendel Ádám, Stumpf István. Osiris–Századvég, Bp., 1994, 82–88.

A 2002. évi országgyűlési képviselőválasztás hivatalos végeredménye. Szerk.: Szabó Lászlóné. Belügyminisztérium Országos Választási Iroda. Bp., 2002. (Választási füzetek 88.)

A 2002. évi országgyűlési képviselőválasztás jelöltjei. Szerk.: Szabó Lászlóné. Belügyminisztérium Országos Választási Iroda. Bp., 2002. (Választási füzetek 84.)

Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek.* Századvég, Bp., 1993.

Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer.* Osiris, Bp., 2003.

Magyarország politikai évkönyve. Szerk.: Kurtán Sándor, Sándor Péter, Vass László. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Bp., 1990.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 2. köt. Szerk., jegyz.: S. Kosztricz Anna, Lakos János, Némethné Vágyi Karola, Soós László, T. Varga György. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993.

Parlamenti választások 1990. Szerk.: Szoboszlai György. MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990.

Parlamenti választások 1994. Szerk.: Gábor Luca, Levendel Ádám, Stumpf István. Osiris–Századvég, Bp., 1994.

Stumpf István: *A politikai erőtér átrendeződése a választások után.* In: Parlamenti választások 1994. Szerk.: Gábor Luca, Levendel Ádám, Stumpf István. Budapest, Osiris–Századvég, 1994, 572-576.

Szilágyi Gábor: *Az országgyűlési választások az SZDP szemszögéből.* In: Szociáldemokrata Értesítő, 1990/10., 15–16.

Interjúk

Balogh Lászlóval, az MSZDP alelnökével

Sztankovánszki Tiborral, a Szociáldemokrata Párt ügyvezető elnökével

2004

AZ EGYES ÍRÁSOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYEI

I. XIX–XX. század

Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a XIX–XX. században. Elemzési kísérlet Piliscsaba példája alapján, in: Sic Itur ad Astra, 2003/4. 177–200. http://epa.oszk.hu/01000/01019/00036/pdf/EPA01019_sic_itur_ad_astra_2003_04_177-200.pdf

Vaszary Kolos, a történelemtanár, in: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 25 (2013/3–4) 9–27. http://heh.hu/folyoiratunk.html, ill. http://real-j.mtak.hu/8993/

II. A húszas-harmincas esztendők

Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében, in: Sic itur ad Astra 15 (2003) 2–3. szám 271–292. http://epa.oszk.hu/01000/01019/00003/pdf/csiky200323.pdf

Férfi szerzetesrendek Magyarországon a két világháború között, Kézirat, 2004

Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban, in: a 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Szerk. Bánkuti Gábor, Varga Szabolcs, Vértesi Lázár. Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs 2012. 135–157. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VIII.) (PHF 12).

A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években, in: Közép-Európai Közlemények. VI (2013/4) 23. sz. 79–89. https://www.academia.edu/16567292/A_magyarorsz%C3%A1gi_sz%C3%A9ls%C5%91jobboldal_%C3%A9s_a_katolikus_egyh%C3%A1z_viszonya_az_1930_as_%C3%A9vekben

„Az ellenforradalom a forradalom ikertestvére az erőszakban¨. A Horthy-rendszer önelnevezésének kérdéséhez, in: Kommentár (2013/4) 33–47. Az ‚ellenforradalom' fogalma mint a Horthy-rendszer önelnevezése?

Katolikus megújulás a statisztikai adatok fényében, in: Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára, Szerk. Klestenitz Tibor – Zombori István, Budapest 2015. 223–241.

III. Serédi Jusztinián – ami a disszertációból kimaradt

Bőség és hiányok. Néhány módszertani kérdés és kutatási lehetőségek Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének vizsgálata kapcsán. In: „Alattad a föld, fölötted az ég…¨ Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk. Balogh Margit, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest 2010. 251–268.

Serédi Jusztinián hercegprímás beszédei, in: Pro Scientia Aranyérmesek VIII. Konferenciája, Pécs 2006. november 23–25. Előadások. Szerk. Nagyné Molnár Angelika, Radnai Márton. Pro Scientia Aranyérmesek Társasága, Budapest [2008]. 75–79. M.S.

Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások: eltérések és párhuzamok. In: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon, I. Szerk. Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin, Budapest 2012. 479–552. (Rendtörténeti konferenciák 7/1)

Barátságtól az ellentétekig: Kelemen Krizosztom és Serédi Jusztinián kapcsolata, in: MEV 26 (2014/1–4) 244–250.

Serédi Jusztinián javaslata a magyar püspökök jelölésének új eljárására 1937-ben, in: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015, szerk. Fejérdy András, Budapest–Róma 2015. 127–145.

IV. Vészkorszak és a keresztény vezetők

Alkalmazható-e a „klerikális fasizmus¨ fogalma Magyarországgal kapcsolatban? Észrevételek Bodó Béla cikkéhez, in: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 20 (2008/1–2) 77–85.

A deportálások és a katolikus püspöki kar, in: Vigilia 79 (2014/3) 171–180.

„A magyar nemzeti szociálizmust lelkiismeretem szerint nem érzem incompatibilisnek pápai kamarási mivoltommal¨. Pálffy Fidél ügye, in: Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk. Somorjai Ádám OSB és Zombori István, Budapest 2016. 423–438.

A zsidótörvényektől a holokausztig. Keresztyén egyházi vezetők szerepe és felelőssége Magyarországon, in: Collegium Doctorum. Magyar református teológia, 11 (2015) 113–148.

1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében, in: Egyháztörténeti Szemle 17 (2016) 2. szám, 60–78. https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csikybalazs-zsido.pdf

V. 1990 után

Kis pártok a mai magyar politikai rendszerben, in: Parlamenti ösztöndíjasok 2003/2004, szerk. Baranyi Bertold–Buczkó Nándor–Simon Ákos–Szabó Krisztián, Budapest 2004, 121–141.

CSÍKY BALÁZS MUNKÁINAK TÉTELES JEGYZÉKE IDŐRENDBEN

Interneten tanulmányozható bibliográfia

matarka.hu
http://institutumfraknoi.hu/foallasu_munkatarsak
http://www.sarkozybio.hu/klubok/dokumentumok/Piliscsaba.pdf

Könyvek (3) – Helytörténet (9) – Folyóiratokban, gyűjteményes munkákban megjelent tanulmányok (37) – Ismeretterjesztés (7) – Kéziratos tanulmányok, írások (16)

Könyvek

1. *Piliscsaba.* Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára, 708.), Budapest 2001. Második kiadás: 2004.
2. Adriányi Gábor – Csíky Balázs: *Nyisztor Zoltán* (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, XVII.) Budapest 2005. 398 lap.[1]
3. „*Evangelizare pauperibus misit me!" – Lazaristák Magyarországon*, szerk. CSÍKY Balázs és ILLÉS PÁL Attila (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 10.), Budapest–Piliscsaba, 2016.
4. *Serédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása.* Szerkesztette, lektorálta és sajtó alá rendezte Tóth Krisztina (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes. Redigit Pál Fodor – Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) (Collectanea Studiorum et Textuum, Classis I, vol. 3) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, Budapest 2018. 496 lap.
5. *Dai Rapporti del nunzio apostolico in Ungheria, S. E. Mons. Angelo Rotta 1930–1939 – Angelo Rotta magyarországi nuncius politikai jelentéseiből 1930–1939.* Csíky Balázs gyűjtése alapján sajtó alá rendezte Somorjai Ádám OSB. (Nunciusi jelentések 3.) Előkészületben.

1 Recenziók: Szabó Ferenc in: *Távlatok* 73 (2006) 2. szám, 414–415; Rónay László: Nyisztor Zoltán portréja, in: *Látó szívvel*, szerk. Bende József, Deák Viktória Hedvig, Pákozdi István, Budapest 2006. 497–501.

Kézirat:
Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége, Doktori (PhD) értekezés, ELTE BTK, 2010.

Helytörténet

1. Piliscsaba története I–II, in: *Piliscsabai Polgár,* 2000. február, 12–13., március, 12–13.
2. A katolikus egyház Piliscsabán, in: *Piliscsabai Polgár,* 2000. április, 10–11.
3. A piliscsabai temető legrégibb sírköve, in: *Ez az újság nálunk,* 2003. június 1–4. l.
4. Pálos atya gyémántmisés, in: *Ez az újság nálunk,* 2003. július, I. évfolyam 5. szám, 3. oldal.
5. A klotildligeti Jézus Szíve-plébániatemplom építése, I. rész, in: *Ez az újság nálunk,* 2004. november II. évf. 22. sz. 15. 17. II. rész: 2004. december, II. évf. 23. sz. 18–19.
6. Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a XIX–XX. században, in: *Ez az újság nálunk,* 2005. február III. évf. 25. sz. 10–11.
7. Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a XIX–XX. században, II. rész, in: *Ez az újság nálunk,* 2005. március III. évf. 26. sz. 10–11.
8. In memoriam Pálos Antal SJ 1914–2005, in: *Ez az újság nálunk,* 2005. március III. évf. 26. sz. 4.
9. Klotildliget, in: *Ez az újság nálunk,* 2006. május. IV. évf. 40. sz. 6.

Folyóiratokban, gyűjteményes munkákban megjelent tanulmányok

Az egyes tételekre érdemes rákeresni interneten. Megadtuk az Egyháztörténeti Szemle és a Jogtörténeti Szemle honlapján való elérhetőséget, ugyanígy a Magyar Egyháztörténeti Vázlatok és a Levéltári Szemle letölthető interneten.

1. Csíky Balázs–Mózessy Gergely: Rendi hagyomány és modernitás konfliktusa – diktatúrák szorításában, in: *Egyháztörténeti Szemle* 2 (2001/2) 125–133. – http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csiky.htm
2. A Szent József Hospitium Egyesület, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 13 (2001/1–2) 101–121.
3. Az angolkisasszonyok iskolája Klotildligeten, in: *Sic Itur ad Astra* 14 (2002/4) 151–183.
4. Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében, in: *Sic Itur ad Astra* 15 (2003/2–3) 271–292. [Lásd kötetünkben, 61skk.]
5. A Szent Imre Kör 1888–1946, in: *Kút* 2 (2003/3–4) 130–141. (Lásd még a 11. és 39. tételt.)
6. Az első felekezeti egyetemi diákegyesület a Budapesti Tudományegyetemen, in: *Pro Scientia Aranyérmesek VI. Konferenciája, Miskolc, 2003. november 28–30. Előadások,* szerk. Pásztori Bernadett, Szatmári Alexandra, Budapest 2003. 38–43.

7. Nemzetiségi konfliktusok és liturgikus nyelvhasználat a XIX–XX. században. Elemzési kísérlet Piliscsaba példája alapján, in: *Sic Itur ad Astra* 15 (2003/4) 177–200. [Lásd kötetünkben, 21skk.]
8. Kis pártok a mai magyar politikai rendszerben, in: *Parlamenti ösztöndíjasok 2003/2004,* szerk. Baranyi Bertold–Buczkó Nándor–Simon Ákos–Szabó Krisztián, Budapest 2004. 121–141. [Lásd kötetünkben, 359skk.]
9. Antal Zsolt–Bakondi György–Baranyay László–Bence Gábor–Csíky Balázs et alii: *a jóléti rendszerváltás csődje. A Gyurcsány-kormány első éve.* Szerk. Gazsó Tibor, Stumpf István, Budapest 2005.
10. Topics in the Hungarian right-wing press. Now and in the past, in: *Intellectual and Cultural Change in Central and Eastern Europe,* szerk. Böllmann, Felix – Jarolimek, Stefan – Kenzhegaliyeva, Makhabbat – Temper, Elena (Sachsen – Mitteleuropa – Osteuropa, Band 2), Frankfurt am Main–New York–Berlin–Bern–Bruxelles–Oxford–Wien 2007. 93–106.
11. A Szent Imre Kör, in: *Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére, születésének ezredik évfordulója alkalmából,* szerk. Kerny Terézia, a szerkesztő munkatársa: Smohay András. Székesfehérvár 2007. 145–151. (Lásd még az 5. és 39. tételt.)
12. A helytörténetírás szerepe a XXI. században, in: *Pro Scientia Aranyérmesek VII. Konferenciája, Gödöllő, 2004. november 26–28. Előadások,* szerk. Pásztori Bernadett, Radnai Márton, Budapest 2007. 11–17.
13. A katolikus nagyjavadalmasok és a Gömbös-kormány telepítési tervei, in: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945),* szerk. Szilágyi Csaba. Budapest 2008. 131–160. (Agóra, 6.) [Lásd a disszertációban: 270–288.]
14. Alkalmazható-e a „klerikális fasizmus" fogalma Magyarországgal kapcsolatban? Észrevételek Bodó Béla cikkéhez, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 20 (2008/1–2) 77–85. [Lásd kötetünkben, 271skk.]
15. Serédi Jusztinián hercegprímás beszédei, in: *Pro Scientia Aranyérmesek VIII. Konferenciája, Pécs 2006. november 23–25.,* szerk. Nagyné Molnár Angelika és Radnai Márton, Budapest 2008. 75–79. [Lásd kötetünkben, 167skk.]
16. Egyházi házasság vagy polgári esküvő? In: *Pro Scientia Aranyérmesek IX. Konferenciája, Kaposvár 2008. október 2–4. Előadások,* szerk. Szele Bálint. Budapest 2009. 155–160.
17. Serédi Jusztinián házassági törvényjavaslata, in: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből,* főszerk. Gergely Jenő; szerk. Csaplár-Degovics Krisztián és Tornyai Anna, Budapest 2009. 197–213. [Lásd a disszertációban: 135–153.]
18. Serédi Jusztinián esztergomi érseki kinevezése, in: *Kút* 9 (2010/2) 32–49.
19. Bőség és hiányok. Néhány módszertani kérdés és kutatási lehetőségek Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének vizsgálata kapcsán, in: *„Alattad a föld, fölötted az ég…"* Források, módszerek és útkeresések a történetírásban*,* szerk. Balogh Margit, Budapest 2010. 251–268. [Lásd kötetünkben, 153skk.]
20. A trianoni határok revíziójának egyházpolitikai összefüggései a két világháború között, in: *Pro Scientia Aranyérmesek X. Konferenciája, Budapest 2008. szeptember 30–október 3. Előadások,* szerk. Szöllősi László. Budapest 2011. 135–140.
21. Baku Eszter – Csíky Balázs: Hagyomány és újítás: katolikus egyházművészet a két világháború közötti Magyarországon, in: *Prohászka-tanulmányok, 2009–*

2012. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai, Székesfehérvár 2012. 286–308. Illusztrációk: 353–358.

22. Jubileumi esztendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban, in: *a 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből,* szerk. Bánkuti Gábor, Varga Szabolcs, Vértesi Lázár (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, VIII.) (PHF 12). Pécs 2012. 135–157. [Lásd kötetünkben, 91skk.]
23. Az esztergomi érseki szék betöltése 1927-ben (Vatikáni források fényében), in: *Magyarország és a római Szentszék (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére,* szerk. Tusor Péter. Budapest–Róma 2012. 253–279. Rezümé: *Hungary and the Holy See of Rome: sources and perspectives. Studies in honour of cardinal Erdő* 458–459. (Bibliotheca historiae ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae. Series 1. Collectanea Vaticana Hungariae Classis I, Vol. 8). [Lásd a disszertációban: 42–66.]
24. A magyar hercegprímási méltóság jogi helyzete a két világháború között, in: *Jogtörténeti Szemle* (2012/1) 35–43. [Lásd a disszertációban: 67–81.]
    – https://majt.elte.hu/kiadvanyok/jogtorteneti-szemle
25. Vaszary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások: eltérések és párhuzamok, in: Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon, I, szerk. Illés Pál Attila – Juhász-Laczik Albin (Rendtörténeti konferenciák, 7/1), Budapest 2012. 479–552. [Lásd kötetünkben, 179skk.]
26. Az első bécsi döntés hatása az Esztergomi Főegyházmegyére, 1938–1945, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 24 (2012/3–4) 79–107. [Lásd a disszertációban: 225–254.]
27. A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években, in: *Közép-Európai Közlemények* VI (2013/4) 23. sz. 79–89. [Lásd kötetünkben, 107skk.]
28. Vaszary Kolos, a történelemtanár, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 25 (2013/3–4) 9–27. [Lásd kötetünkben, 39skk.]
29. „Az ellenforradalom a forradalom ikertestvére az erőszakban¨. A Horthy-rendszer önelnevezésének kérdéséhez, in: *Kommentár* (2013/4) 33–47. [Lásd kötetünkben, 119skk.]
30. A deportálások és a katolikus püspöki kar, in: *Vigilia* 79 (2014) 171–180. [Lásd kötetünkben, 279skk.]
31. Barátságtól az ellentétekig: Kelemen Krizosztom és Serédi Jusztinián kapcsolata, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 26 (2014/1–4) 272–278. [Lásd kötetünkben, 243skk.]
32. Katolikus megújulás a statisztikai adatok fényében, in: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjára,* Szerk. Klestenitz Tibor–Zombori István, Budapest 2015. 223–241. [Lásd kötetünkben, 131skk.]
33. Serédi Jusztinián javaslata a magyar püspökök jelölésének új eljárására 1937-ben, in: *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015,* Szerk. Fejérdy András, Budapest–Róma 2015. 127–145. [Lásd kötetünkben, 249skk.]
34. A zsidótörvényektől a holokausztig. Keresztyén egyházi vezetők szerepe és felelőssége Magyarországon, in: *Collegium Doctorum. Magyar református teológia* 11

(2015) 113–148. [Lásd kötetünkben, 307skk.] http://dc.reformatus.hu/collegium-doctorum

35. „A magyar nemzeti szociálizmust lelkiismeretem szerint nem érzem incompatibilisnek pápai kamarási mivoltommal¨. Pálffy Fidél ügye, in: *Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára.* Szerk. Somorjai Ádám OSB és Zombori István, Budapest 2016. 423–438. [Lásd kötetünkben, 291skk.]
36. Justinian Cardinal Serédi's Proposal for a New Nomination Process of Hungarian Bishops in 1937, in: *Rapporti diplomatici tra la Santa Sede e l'Ungheria* (Pontificio Comitato di Scienze Storiche, Atti e documenti 45), szerk. Fejérdy András, Vatikánváros 2016. 168–194.
37. 1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében, in: *Egyháztörténeti Szemle* 17 (2016) 2. szám, 60–78. [Lásd kötetünkben, 339skk.] http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/csikybalazs-zsido.pdf
38. A lazarista atyák piliscsabai működése (1898–1950), in: „*Evangelizare pauperibus misit me!" – Lazaristák Magyarországon*, szerk. Csíky Balázs és Illés Pál Attila, (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 10.) Budapest–Piliscsaba, 2016. 45–75.
39. A Szent Imre Kör (1888–1946), in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 30 (2018) 3–4. szám, 35–75. (Lásd még az 5. és 11. tételt.)
40. A Szent Margit Kör (1906–1947), in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 31 (2019) 248–256.

Ismeretterjesztés

1. Polgári önszerveződés, in: *Piliscsabai Polgár* 1999. febr., 8.
2. Változások Piliscsabán IV. Politikai pártok helyi szervezetei, in: *Piliscsabai Polgár* 1999. ápr., 8.
3. A Piliscsabai Polgár kilenc évfolyama, in: *Piliscsabai Polgár* 1999. jún., 18–19.; folytatás: Laptörténet. Uo., júl., 14.
4. Piliscsaba. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest 2001. (Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára, 708.) Második kiadás: 2004.
5. Egy kis helytörténet. A Klotildligeti Római Katolikus Egyházközség, in: *Közösségek Klotildligeten,* szerk. Csíky Gábor. Bencés Diákszövetség Piliscsabai Szervezete, h. n. 2009. 9–15.
6. *Egyházak a Horthy-korszakban* fejezet, in: Csíky Balázs – Gianone András – Mózessy Gergely – Soós Viktor Attila – Szilágyi Csaba, Egyházak a XX. században. Történelmi segédlet. Szerk. Gianone András, Budapest 2010. 20–27.
7. *Egyházak a Horthy-korszakban* fejezet, in: Csíky Balázs – Gianone András – Mózessy Gergely – Soós Viktor Attila – Szilágyi Csaba, Történelem II. Történelem munkatankönyv a 11–12. osztály számára, Budpest 2013. 45–51.

Recenziók

1. A magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációja 1927–1935. Somorjai Ádám: Visitatio apostolica institutorum vitae consecratae in Hungaria 1927–1935. Pannonhalma, 2008. 576 lap. (Rendtörténeti füzetek, 13.), in: *Levéltári Szemle* 58 (2008/3) 94–97.
2. Források az Apostoli Szentszék és Mindszenty bíboros kapcsolatához. Somorjai Ádám könyveiről, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 24 (2012/3–4) 222–225.
3. Adriányi Gábor, Documenta Vaticana historiam autonomiae catholicae in Hungaria illustrantia. Vatikáni okmányok a magyar katolikus autonómiáról, 1891–1920, (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, XVIII.), Budapest 2011. 481 lap, in: *Levéltári Szemle* 63 (2013/2) 81–83.
4. Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában. Tanulmányok és inventárium, szerk. Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina, Budapest 2015, in: *Egyháztörténeti Szemle* 17 (2016) 2. szám, 112–113. – http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/recenzio-ii-vatikan-csiky.pdf
5. Újabb kiadványok a Mindszenty-kérdés amerikai forrásairól, in: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 27 (2015) 3-4. szám, 109–117.

Kéziratos tanulmányok, írások

2002

1. A piliscsabai plébániatemplom története.
2. Szerzetesek Piliscsabán a 20. században (OTDK-dolgozat, 2002)

2003

3. A politikai hatalom stabilizációja Magyarországon 1956 novembere után (1956. november és 1957. június között). Különös tekintettel a legitimáció kérdéskörére. Történelem szakdolgozat. ELTE Bölcsészettudományi Kar, 2003.
4. Egy év közvéleményének elemzése a sajtó és hangulatjelentések alapján Magyarországon (1959). A Politikatörténeti Alapítvány kutatási ösztöndíjának segítségével készített dolgozat, 2003.
5. Makaó rövid ismertetése.
6. Pálos atya gyémántmisés, 2003.

2004

7. Férfi szerzetesrendek Magyarországon a két világháború között. [Lásd kötetünkben, 77skk.]
8. Egy veszedelmes nagy tévedés? De Gerando Antonina.
9. Klotildliget, német.
10. A kis pártok helye és szerepe a magyar politikai rendszerben (1990–2003). Különös tekintettel a Munkáspártra és a szociáldemokrata pártokra. Politológia szakdolgozat. ELTE Társadalomtudományi Kar, 2004. [Vö. kötetünkben, 359skk.]

2005

11. A Klotildligeti Római Katolikus Egyházközség.
12. A klotildligeti egyházközség története 1928-tól 1950-ig.
13. A Magyar Kultúra című folyóirat elemzése.

NÉVMUTATÓ

„a.” recenziója 44j, 189j
„a. d.” recenziója 189j
Ablonczy Balázs
Adriányi Gábor/Gabriel 11, 97j, 105j, 108j, 118, 154j, 158, 158j, 159, 159j, 160j, 164j, 174j, 177j, 178j, 212j, 213j, 218j, 222j, 240j, 272j, 274j, 275j, 292j, 335, 375, 377, 380, 382
Ady Endre 72, 86
Ambrus Zoltán 86
Anasztáz-Asztrik érsek 179
András, Emmerich 132, 132j,
Andrássy Gyula 126, 127
Angeli Márton 26j, 34j, 35j,
Antal István 284, 288
Antal Zsolt 379
Antall József 86
Apor Vilmos 225, 239, 246, 260, 282, 286, 288, 292, 306, 325, 326j, 328, 328j, 329, 330
Aradi Zsolt 274, 275
Aragónai János 179
Áronffy Ferenc 162
Árpád-ház 91, 92, 95, 96, 106, 235
Asztalos József 133j, 134j,
Azzopardi, Raffaele 202

B. Lőrincz Zsuzsanna 198j
Babits Mihály 65, 72j, 132j, 164j
Bácskai Sándor 364, 365, 366
Badalik Bertalan OP 89
Bajza József 46, 46j, 184, 184j
Bakondi György 379
Baku Eszter 138j, 379
Baky-Matolcsy Front 293
Balanyi Görgy SchP 89
Balla Borisz 274
Balla Ignác 194j
Balogh Albin 201j, 243, 252, 252j
Balogh István 293
Balogh László 366j, 367j, 374
Balogh Margit 16, 84j, 90, 103j, 115j, 117, 131j, 132, 132j, 163j, 205j, 227j, 228j, 250, 250j, 376, 379
Bánffy Dezső 217
Bangha Béla SJ 87, 89, 105, 108, 110, 120, 120j, 174, 222, 272, 309, 335, 348
Bánk József 192j, 193j, 194j
Bánkuti Gábor 109j, 118, 223j, 340j, 375, 380,
Barankovics István 163j, 274, 294
Baranyi Bertold 376, 379, 381
Baranyai Tibor 364
Baranyay László 379
Barcza György 15, 94, 95, 178
Bárdos István 200j, 208j
Bárdos Remig 80, 197, 197j, 201, 201j, 202, 244, 245
Barna Gábor 208j
Baross Gábor 42, 187, 206
Bartos Károly 59
Báthori István 45
Batizfalvy István 53
Batthyány Erzsébet 292, 301, 301j
Batthyányi Lajos 41, 184, 199
Batthyányi Vilmos 199
Bajnok Terézia 39, 40, 180
Bajza József 27, 46, 184 184j
Bakondi György 379
Baranyay László 379
Baranyi Bertold 379
Baross Gábor 42, 187, 206
Bastien, Pierre 183, 192, 193
Bayer József 119j
Beck Zoltán 366
Bedy Vince 260
Beer úr 65
Beke Margit 91j, 95j, 98j, 114j, 117, 140j, 154j, 180j, 181j, 192j, 198j, 200j, 236j, 279j
Békefi Benő 331
Békefy Remig OCist 89
Békés Gellért OSB 307
Békés Márton 119j
Bél Mátyás 23, 36
Belik György 23, 26j
Belik István 26j
Bélik Imre 26j
Béla IV., király 22j

Bence Gábor 379
Bende József 377j
Benedek, XV. pápa 194, 195
Benedek-Beneta érsek 179
Benyó Pál 364
Beöthy László 347, 347j, 348
Berecz Erzsébet Skolasztika 79
Bereczky Albert 319j, 327j, 328j, 329j, 330, 331, 331j, 333, 334
Berkó Pál 182j
Berténi Iván, ifj. 76, 275j
Bethlen István gróf 91j, 121, 121j, 123, 129
Bibó István 110, 110j, 118, 222j, 309, 317, 328, 331, 348,
Bihari Mihály 364
Binder 47, 187
Bíró Xavér Ferenc SJ 78j, 79, 89
Bismarck, Otto von 213
Bitter Illés OCist 84
Bizzer István 92j
Blanchard, Pierre 46, 46j, 184, 184j
Blet, Pierre 176j, 284j, 285j, 286,
Blaschke János 46j, 184j
Bocskai Katalin 87, 203
Bodó Béla 271, 271j, 272, 276, 277, 278, 376, 379
Bognár András 37
Bokor Ágnes 369, 373
Boldog Margit 91
Bónis György 295j
Boór János 335
Borosy András 37
Borovi József 333j, 334j, 335
Bőle Kornél 85,
Böllmann, Felix 10
Borbély Endre 365
Borsik János 366
Braham, Randolph L. 97j, 153j, 240j, 279j
Brechenmacher, Thomas 344
Brenner József 63
Bretter Zoltán 38
Breyer István 260, 261, 299
Brózik Károly 53j
Bruszt László 369j
Bubnics Mihály 260
Buczkó Nándor 376, 379, 381
Burszán Judit 369j, 373
Büchler József 124j

Cavallier József 277j
Cecília, OP kedvesnővér 23
Chappin, Marcel 95j, 251j
Coco, Giovanni 95j,251j
Concha Győző 42, 187
Csáky Albin 204, 206, 213, 214, 218, 228,
Csáky, Moritz 218j, 231j
Csaplár-Degovics Krisztián 379
Csáth Géza 63, 64j, 73
Csernoch János 42, 160, 187, 197, 198, 199, 200, 207, 209, 210j, 211, 212, 229, 232, 238, 240, 251, 273, 292,
Csifffáry Tamás 114j, 118
Cs. B. [Csíky Balázs] 27, 29, 51, 64, 73, 122j, 128, 148, 169, 173, 280, 296
Csíky Balázs 9, 11, 12, 13, 15, 17, 17j, 23j, 27j, 32j, 33j, 38, 39j, 94j, 103j, 105j, 108j, 109j, 111j, 114j, 115j, 118, 131j, 134j, 138, 139j, 162j, 163j, 164j, 174j, 177j, 179j, 180j, 197j, 201j, 208j, 220j, 222j, 223j, 224j, 225j, 227j, 228j, 231j, 234j, 236j, 248, 249, 272j, 274j, 275j, 291j, 292j, 302j, 305j, 309j, 313j, 318j, 319j, 322j, 324j, 325j, 326j, 327j, 328j, 329j, 332j, 335, 340j, 344j, 347j, 348j, 352j, 375, 376, 377, 378, 379, 381, 382,
Csíky Gábor 381
Csiszárik János 198, 199
Csizmadia Andor 237j, 249, 249j, 250j, 251j, 252j, 253j, 258j, 260j, 261j, 262j
Csólics Mihály 212, 212j
Czapik Gyula 165, 230, 260, 261, 286, 288, 328
Czigler Győző 210

D. Farkas 44j, 189j
Darányi Kálmán 258, 259, 262j
De Gerando, Antonina 382
de Maîstre, Joseph-Marie 119
Deák Ágnes 38
Deák Ferenc 40, 182
Deák Viktória Hedvig OP 377j
Degré Alajos 295j
Dinnyés István 22j, 38
Diós István 41j, 81j, 82j, 90, 139j, 168j, 183j, 211j, 213j, 235j, 294j
Diósdi György 249j
Diószegi István 174j
Dobrovits Mátyásné 34j, 37
Drahos János 212, 260, 288
Drevenka család 23j
Dudás Miklós 260
Dürer 45

Eichmann, Adolf 279, 324
Elmer István 239j
Engelbert, Pius 183j, 190j, 201j, 202j
Engelmann, Gabriella 132, 132j
Entz Géza 86
Eötvös Károly 71, 212j
Eötvös Loránd 11
Erdélyi László OSB 89, 236j,
Erdő Péter 180j, 200j, 230j, 237j
Ernyei Lajos 210j, 211j, 212j, 218j, 240j
Ernszt Sándor 348
Érszegi Márk Aurél 198j

Erzsébet, Árpádházi Szent 91, 96j
Esterházy Imre 179
Esterházy Miklós Móric 216, 218
Esty Miklós 181j, 203j, 209, 209j, 212, 253j, 257j, 260j, 262j, 285,
Esztergályos János 124j, 127
Évike 73

Fábián Gáspár 210
Faludi Ferenc 163j
Fantappiè, Carlo 193j
Farkas István 124j
Farkas János 367j, 373
Faulhaber, Michael von 107, 291, 297; Felix, 345
Fazekas Csaba 312j, 335
Fazekas István 82j, 90
Fehér Ipoly 182, 191, 192, 200
Fejér György 40, 45, 45j, 182, 184
Fejérdy András 97j, 154j, 167j, 224j, 276j, 376, 380, 381
Fejérkövy István 179
Fekete Lajos 37
Fénelon, François 45
Fényes Balázs 340j
Ferenc, I. király 52, 196
Ferenc Ferdinánd 231
Ferenc József 41j, 43, 44, 52, 54, 183j, 188, 189, 190, 192, 205, 206, 214, 216, 217, 218, 219, 228, 229, 236, 238, 293
Festetics György 40, 45, 45j, 182
Fetser Antal 254
Fiáth József báró 41, 184
Filipanits Irén 292
Fischer-Colbrie Ágost 199
Folba János 260
Fodor Pál 17j, 377
Fogarasi Zoltán 135j, 137j
Forster Gyula 42, 187
Fraknói Vilmos 17j, 377
Frankl Adolf 353
Fricz Tamás 362j, 363, 363j, 373
Friedrich István 277j
Fuchs Alajos [Füssy Tamás] 5, 40j, 183
Fülöp Éva Mária 90, 190j, 191j, 236j
Fumasoni Biondi, Pietro 255, 255j
Füssy Tamás 5, 40, 40j, 41, 45, 50, 50j, 183, 183j, 186, 186j

Gábor Luca 359j, 362j, 373, 374
Gácser Kalazant József OSB 197j, 202
Galimberti, Luigi 205, 206
Gallovits Pál 25j
Garay János 45
García-Gallo, Alfonso 18j
Gárdonyi Máté 307j, 309j, 311j, 312j, 327j, 335
Gaskó István 364
Gasparri, Pietro 14, 180j, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 201, 201j, 207, 208, 244, 250, 250j, 251, 251j, 264, 266, 310j
Gazsó Tibor 379
Gebauer Imola 210j, 237j
Gede Tibor 221j
Géger Melinda 40j, 180j
Gergely, XVI. pápa 45
Gergely, pápa, Nagy Szent 45
Gergely Jenő 11, 77j, 78j, 79j, 81j, 83j, 84j, 85j, 86j, 87j, 88j, 90, 92j, 94j, 96j, 97j, 107j, 108j, 111j, 114j, 115j, 118, 119j, 120j, 132, 132j, 134j, 138, 138j, 139j, 143j, 153j, 159j, 160, 160j, 161, 161j, 162j, 164j, 168j, 179j, 181j, 199j, 205j, 214j, 215j, 217j, 218j, 220j, 224j, 227j, 226j, 230j, 236j, 240j, 241j, 250j, 271, 271j, 273j, 274j, 275j, 276j, 279j, 282j, 286j, 288j, 291j, 312j, 335, 339j, 353j, 355j, 379
Gergely Mariann 40j, 46j, 181j, 187j, 210j, 238j
Gergely Sándor 122, 122j
Gerő Ernő 128
Gianone András 12, 48j, 111j, 112j, 118, 143j, 230j, 326j, 332j, 335, 381
Giczi Zsolt 93j, 97j, 104j, 349j, 355
Giesswein Sándor 168, 227
Gizella, Boldog 94, 106,
Glattfelder Gyula 93, 99, 100, 101, 109, 140, 155, 156, 157, 207, 222, 223, 230, 258, 259, 260, 276, 308, 346
Glatz Ferenc 107j,118, 120j, 122j, 291j
Glässer Norbert 309j, 335, 340j, 348j, 350j, 351j
Gódány Erika 27j, 38
Gödör Kapisztrán János 197j,
Gömbös Gyula 120, 121, 121j, 163j, 203, 220, 228, 228j, 245, 271, 274, 295, 353, 379
Grősz József 159, 165, 260, 261, 304, 304j, 318
Gschibil, Mathias 23j
Guzmics Izidor 45

Gyáni Gábor 92j, 93j,
Györffy György 22j, 38
Gyurgyák János 97j, 105j, 107j, 113j, 118, 153j, 217j, 220j, 222j, 224j, 272j, 273j, 279j, 281j, 291j, 292j, 307j, 309j, 324j, 335, 340j

Habsburg Anna főhercegnő 87
Habsburg Albrecht 87, 203, 245
Habsburg József Ágost 43, 188
József nádor 23, 92
Habsburg József Ferenc 87
Habsburg József Károly 23, 43, 188, 206
Habsburg József Károly Lajos 23, 25, 27
Habsburg József Antal nádor 23, 92
Habsburg László 43, 188
Haeffler István 98j, 154j, 294j
Hajdú Ákos 179j

Hajdu Tibor OSB 194j, 196
Halász Pius 80j,
Haller István 277j
Hamp Gábor 334, 335, 336
Hamvas Endre 212, 260, 261, 282, 282j, 286, 334
Handler Jakab 26j
Hanauer Árpád István 101, 101j, 140, 157, 157j, 207
Hansen, Hubert 162, 202
Harmath Jenő 296
Harsányi Iván 174j
Harsányi Zsolt 67
Hász István 260, 281
Hatos Pál 311j, 328j, 331j, 332j, 336
Hatvany Lajos 64
Hauck 34j
Haudek Ágoston OSB 190
Hébelt Ede 124j
Heckenast Gusztáv 51, 51j, 52, 52j
Hegedüs Gyula 66, 66j
Hell Miksa 45
Hencke követ 178
Herczeg Ferenc 65, 67
Herczegh Frigyes OSB 181j
Hermann Egyed OPraem 89, 97,
Hermann István 97, 154j, 167j, 224j, 276j
Hermann Péter 365j, 373
Heténi Varga Károly 318j, 336
Hevesi Simon 341, 342, 351
Hévizi Józsa 295j, 302j, 305j
Hidasy Kornél 205
Himmler, Heinrich 279, 324
Hindy Zoltán 348
Hitler, Adolf 107, 112, 112j, 116, 176, 178, 292, 328
Hivatal József 198j
Hlond, August 99, 155
Hock János 277j
Hodek Adolf 72
Holeksy Ágoston 26j
Hóman Bálint 85, 87, 242, 245, 295
Homérosz 45
Horák Egyed 50j
Horányi Özséb 334, 335, 336
Horthy István 204, 245
Horthy Miklós 12, 15, 66, 84, 87, 91, 91j, 93, 93j, 94, 103, 106, 108, 109j, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 129, 153, 159, 163, 164, 165, 166, 178, 179j, 204, 206, 209, 219, 220, 221, 223j, 227, 235, 237j, 241, 245, 249, 249j, 252, 259, 261, 262, 264j, 271, 273, 274j, 284, 286, 293, 294, 327, 335, 340j, 349, 349j, 350, 351, 355, 357, 380, 381,
Horváth Lajos 24j, 37
Horváth Mihály/Michael 51, 51j, 52, 52j, 186,
Horváth Sándor 89, 168
Hrabovec Emília 181j
Hubai László 365j, 367j, 368j, 369j, 373
Hunyadi/Hunyady János 45, 45j, 184, 258
Huszár Károly 94j, 95j
Huszovszky Lajos 284

Ibrányi Ferenc 260
Illés Pál Attila 39j, 249j, 376, 380, 381
Illyés Gyula 61, 62j, 75
Imrédy Béla 87, 112, 115, 123, 123j, 228, 284, 288, 293
Innitzer, Theodor 345
Isac, Emil 72, 72j
Istóczy Győző 273
Iványi Béla 199j
Iványi János 260

Jándi Bernardin 196, 197, 197j
Janisch Mihály 33, 33j,
Jánki Gyula 135j, 143j
Jantausch, Pavol 233, 234
Jarolimek, Stefan 379
Jaross Andor 127, 128, 129
Jekelfalusy Vince 25
József, II. császár 78
Judit, OP kedvesnővér 22
Juhász Gyula (történész) 68j, 75, 178j, 339j,
Juhász Gyula (költő) 86
Juhász-Laczik Albin 39j, 249j, 376, 380

K. Farkas Claudia 97j, 104j, 105j, 143j, 311j, 317j, 323j, 336, 340j, 341j, 342j
Kabai Ilona 37
Kádár János 128, 129, 363, 364
Kádár Lehel 65
Kalazanci Szent József 45
Kállay-kormány 91, 178, 204
Kálmán István 126
Kanter Károly 42, 187
Kapi Béla 246, 315, 317, 322, 326
Kapolyi László 365, 366, 367
Karády Viktor 311j, 317j, 336
Karafiáth Jenő 83, 139, 161
Kardos József 275j
Kármán Mór 53
Karner Károly 133, 133j, 135, 136, 137
Károlyi Gyula gróf 284
Károlyi Mihály gróf 122j, 198, 198j, 277j
Karsai László 279j, 307j, 336
Kaszás-Kis János 66
Katona András 46j, 52j, 184j, 186j
Katona Jenő 168, 274
Katterbach, Bruno 199
Kelemen Krizosztom OSB 15, 43, 44, 80, 80j, 87, 89, 90, 202, 202j, 203, 204, 209, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 261, 376, 380
Keleti Ferenc 38
Kelevéz Ágnes 76

Kemenes Illés OSN 197
Keményfy Kálmán Dániel 40j, 41j, 42j, 43j, 44j, 45j, 46j, 179j, 180j, 182j, 184j, 185j, 187j, 188j, 189j, 190j, 191j, 192j, 206j, 209j, 208j, 212j, 235j,
Kenzhegaliyeva, Makhabbat 379
Kepecs József 34j, 37,
Keresztes Csaba 294j
Kéri László 359j, 373
Kerkai Jenő 84, 115, 275
Kerny Terézia 92j, 379
Kéthly Anna 364, 365
Khuen-Héderváry Károly 216
Király István 72j, 75
Király Zoltán 365, 367, 369
Kis György 333, 334, 334j, 336
Kiss András 294j
Kiss Ferenc 62, 62j, 65j, 66j, 67j, 71j, 72j, 75, 180
Kiss István 96j
Klebelsberg Kuno/Kunó 94, 94j, 121, 122j, 127, 129, 160, 161j, 161j, 200, 205j, 207, 250, 310j, 336
Klestenitz Tibor 375,
Klinger András 141j, 380
Kohl Medárd József OSB 13, 183, 190, 210, 211, 211j, 212, 212j, 236, 237, 238
Köhler Ferenc CM 85
Kokas Zsuzsanna 179j
Kollega Tarsoly István 132j, 164j
Kopácsy József 45
Korein Dezső 343, 343j, 347, 348j, 355, 355j
Kornfeld Móric 319, 320, 320j
Kornis Gyula SchP 89
Kornacker Jakab 34, 34j
Kornitzer Béla 346, 347, 347j
Korscha Janosch 23j
Kósa László 164j
Kosáry Domokos 23j, 38
Kosztolányi Árpád 73
Kosztolányi Dezső 11, 61, 61j, 62, 62j, 63, 63j, 64, 64j, 65, 65j, 66, 66j, 67, 67j, 68, 68j, 69, 69j, 70, 70j, 71, 71j, 72, 72j, 73, 73j, 74, 74j, 75, 76, 375, 378
Kosztolányi Dezsőné 63, 63j, 70j, 76
Kovács Alajos 133, 133j, 134, 135j
Kovács Ida 76
Kovács Sándor 261
Kovacsics József 37
Körösényi András 359j, 360j, 363j, 373
Kőrösi László 41, 185
Kramer Miksa 351
Krausz Tamás 174j
Kenzhegaliyeva, Makhabbat 10, 379
Kriston Endre 260, 261
Krisztus Jézus 95, 97, 113, 117, 163, 170, 173, 301, 304, 308, 310, 314, 316, 320, 324, 331, 333j, 336, 345
Kruesz Krizosztom 43, 44, 80j, 90, 188, 189, 190, 191, 192, 202
Krúdy Gyula 86, 238, 238j
Kulcsár-Szabó Ernő 76
Kühár Flóris OSB 88
Kumorovitz Lajos Bernát OPraem 89
Kun Béla 121j, 122j
Kunder Antal 288
Kurtán Sándor 365j, 372j, 373

Lackó Miklós 91j,
Laczkó Dezső SchP 89
Ladányi Andor 94j, 310j, 336
Ládi László 37
Lafranco Margit 79
Lakatos Ernő 38
Lakos János 364j, 374
Lampel Róbert 50j, 51j, 52j
Láng esperes 301
Láng Lajos 346, 347
Láposi Lőrinc 366
László, Leslie 250j
László T. László 97j, 153j, 226j, 276j
Lattyák Nándor 28j, 29, 29j, 30, 31j, 33
Laurenti, Camillo 255, 255j
Lechner János 26
Legányi Norbert OSB 183
Lehmann György 15
Lékai László 238
Lencsés Ákos 132j
Lendvai István 65, 65j, 124j
Leó, X. pápa 82, 108, 110, 199
Leó, XIII. pápa 205, 206, 214, 216, 217, 227, 235
Leonardo da Vinci 45
Levendel Ádám 359j, 362j, 373, 374
Linage Conde, Antonio 253j
Lindmayer István 33
Lónyay Elemér herceg
Lopussny Ferenc 47, 47j
Lord Rothermere 62, 69, 70, 70j
Lóskay Jeromos Antal OSB 211, 211j
Losonczy Géza 128
Lőw Imánuel 346
Lukachich Géza, báró 66
Lukács György 122, 122j
Luttor Ferenc 96, 101, 157, 260, 261

Madarász István 260
Magdics Ignác 162
Maglione, Luigi 176, 208j, 251j, 255, 255j, 256, 256j, 259, 261, 284j
Majsai Tamás 318j, 328j, 329j, 330j, 332j, 333j, 336
Makkai János 124j
Makkai László 38
Marchut Réka 17j
Margit, Szent 22

Marmaggi, Francesco 255, 255j
Mária Terézia 24, 82
Martinuzzi Fráter György 179
Márton Áron 324, 325, 336
Mártonffy Marcell 335
Maszár István 26j
Matolcsy-Rakovszky-csoport 115, 293
Mátrai Gyula 261
Mátyás király 45, 167j
Mátyás, II. király 23
Mattyasovszky Kasszián OSB 197j
Mázy Engelbert OSB 197j
Mayer János 348
Mécs László OPraem 89
Medits Nándor CM 25, 27, 28j
Méhely Lajos 105, 110, 222, 272, 309, 348
Melly Béla 27, 28j
Melly Károly 27
Méry Etele OSB 41, 183
Meskó Zoltán 293, 301
Mészáros András 37
Mészáros István 168j, 212j, 226j, 280j, 285j, 288j, 325j, 329j, 330j, 332j, 336
Meszlényi Antal 40j, 181j, 182j, 183j, 192j, 196j, 206j, 209j, 211j, 218j, 236j, 237j, 238j, 240j, 330, 331
Meszlényi Zoltán 181j, 212, 212j, 237, 260, 261, 262
Mezgár Lajos 113, 294, 295, 297, 297j, 299, 300, 302, 302j
Mihalovics Zsigmond 85j, 90, 111, 147, 239, 239j, 303, 303j, 332
Mikecz Ödön 98, 154
Mikes János 237, 237j, 239, 282, 282j
Miklós Péter 93, 349j
Milotay István 65
Mindszenty József 115, 159, 165, 116, 147, 261, 262, 277j, 282, 282j, 305, 303, 332, 333, 382
Miskolczy Ágoston 322j
Modrovics Gergely 190j
Molnár Judit 279j, 335
Molnár Kálmán 168
Molnár Piroska 97j, 153j
Montgomery 174
Morel, Julius 132, 132j,
Móricz Zsigmond 65, 122, 122j
Mózessy Gergely 138j, 307j, 312j, 336, 378, 381
Mozolovszky Sándor 133j
Moys I. és II. nádor 22
Mrkonjić, Tomislav 251j
Mussolini, Benito 111, 112j
Münnich Ferenc 363

Nagy Elek, Verseghi 251j, 264j
Nagy Imre 128, 364
Nagy Szent Gergely 45
Nagy Töhötöm 84, 115, 275
Nagyné Molnár Angelika 376, 379
Napolitano, Matteo Luigi 318j, 329, 336
Nelky István OSB 87
Neményi Lajos 295
Nemes József 296, 302j
Németh Ambrus 50j, 53, 186j
Németh István 174j
Némethné Vágyi Karola 128j, 364j, 373

Nyisztor Zoltán 11, 83, 105j, 108, 108j, 110j, 115j, 118, 158, 158j, 159, 159j, 174j, 177, 222j, 272, 272j, 274, 275, 292j, 309j, 318j, 332j, 335, 377, 377j

Ocker család 23
Ojetti, Benedetto 193
Oláh Gábor 66, 66j
Olasz Lajos 250j
Orbán Sándor 204, 276j
Oroszlán Julianna 181
Orsenigo, Cesare 162, 180j, 197, 197j, 201j, 207, 244, 310, 310j, 327,
Oslay Oswald 79, 80, 83

P. Szathmáry Károly 42j
Paár Ádám 292j, 293j
Pacelli, Eugenio 95j, 96, 97, 101, 101j, 105, 109j, 112j, 113, 157, 157j, 194j, 208, 208j, 223, 233, 236, 237j, 251j, 253, 253j, 255, 256j, 257, 262, 264, 264j, 265, 267, 292j, 297, 297j, 299j, 300j, 302j, 306, 308, 329, 342, 342j, 344, 345
Pagano, Sergio 95j, 251j
Páhók Mária Franciska 79
Pákozdi István 377j
Paksa Rudolf 107j, 110j, 114j, 118, 291j, 293j, 305j
Pálffy Fidél gróf 112, 113, 113j, 291, 292, 293, 294, 295, 295j, 297, 297j, 299, 300j, 301, 303, 304, 305, 306, 376, 381
Pálffy József 292, 293, 294, 306
Pálffy Sándor 292
Pálffy Sándorné Batthyány Erzsébet 301j
Páli Szent Vince 32, 37, 45, 82, 83, 85, 86j
Pallavicini György őrgróf 126
Pálos Antal SJ 378, 382
Pamlényi Ervin 178j
Papp Júlia 46j, 184j
Parizek Vilmos 366
Pásztori Bernadett 378, 379
Pauler Tivadar 43, 188
Paulik Péter 301j
Pázmány Péter 45, 158, 179, 240j, 251j, 293, 380
Pechány Adolf 29
Perényi Zsigmond báró 284
Pehm József 115, 304, 305
Pénzes Balduin 332
Persián Ádám 196, 197

Pesthy Pál 348
Pesty Frigyes 23j, 37
Pétery (Petro) József 260
Petrás Éva 335
Petrasovits Anna 364, 365, 365j
Petrović, Veljko 71
Peyer Károly 124j
Pignatelli di Belmonte, Gennaro Granito 254, 255j
Pintér prépost 301
Pintér Emilné 36
Piusz, X. pápa 192, 219, 229, 233, 236, 238
Piusz, XI. pápa 69, 94, 95, 97, 101, 106, 110, 157, 162, 167, 194, 208, 219, 237, 243, 244, 252, 256, 261, 264j, 282j, 292, 303, 343
Pius, XII. pápa 91, 113, 176, 176j, 225, 233, 236, 261, 284j, 286, 288, 311j, 329, 337
Pizzardo, Giuseppe 96, 256j, 257j, 265, 265j, 266
Platania, Gaetano 251j
Plesznivy Edit 40j, 46j, 181j, 187j, 210j, 238j
Plutarch 41, 41j, 45, 46, 46j, 183, 183j, 184j, 186
Pogány József 277j
Polónyi Géza 42, 187
Pölöskei Ferenc 107j,118, 120j, 218j, 291j
Pomogáts Béla 63, 67, 67j, 76
Popper Sándor 124j
Prato, David 101, 223, 344
Preisz Mór 351
Pritz Pál 86j, 90
Prohászka Ottokár 29j, 30, 86, 105, 105j, 108, 109, 110, 120, 120j, 123j, 138j, 158, 158j, 200, 222, 222j, 227, 272, 272j, 273, 273j, 274, 275, 277j, 278, 295, 307j, 309, 309j, 312, 312j, 335, 336, 348, 379, 380
Prónay Pál 277j
Puskely Mária 78j, 79j, 80j, 81j, 83j, 85j, 90
Pütz Wilhelm/Vilmos 47, 47j, 185, 185j, 187, 187j

Rábai László 334, 335, 336
Rácz Kálmán 198j
Radisics Elemér 333
Radla érsek 179
Radnai Márton 376, 379
Radó Polikárp OSB 88
Radvánszky Albert 332, 333
Raffay Sándor 98, 154, 224, 313, 321, 323, 330, 346
Rajeczky Benjámin OCist 89
Rákosi Jenő 65
Rákosi Mátyás 36, 128, 129, 363
Rampolla del Tindaro, Mariano 216
Ránki György 178j
Ranschburg Endre 97j
Ratti, Achille 194, 252 lásd: Piusz, XI. pápa
Ravasz László 98, 154, 177, 178, 203, 224, 246, 285, 286j, 288, 311j, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 327, 328, 328j, 329, 330, 330j, 331, 332, 333, 336, 346
Rébay Magdolna 292j
Reguly Antal 45
Révai József 274
Révay Tibor SJ 221
Reventlow, Ernst, gróf 113, 294, 295, 296, 297, 299, 300, 302
Révész András 364, 365
Réz Pál 61, 75, 76
Rezner Tibold OSB 202, 237
Rezsőfi Judit 176j, 284j
Ribbentrop, Joachim von 177, 178j
Rimely Mihály OSB 40, 41, 182, 185, 191
Risse, Günter 97j, 154j, 351
Ritoók Zsigmond 97j, 154j, 167j, 224j, 276j
Rogács Ferenc 260
Rommel, Erwin 174
Romsics Gergely 274j,
Romsics Ignác 61j, 76, 107j, 108j, 118, 121j, 159j, 275j, 291j, 334
Rónai Horváth Jenő 44j 189j
Rónay László 62, 62j, 65j, 76, 377j
Rossi, Raffaele Carlo 255, 255j
Rotta, Angelo 12, 101, 101j, 105, 105j, 109, 109j, 111, 112, 112j, 113, 117, 157, 157j, 202, 223, 224, 225, 237, 237j, 239, 246, 251, 251j, 252, 252j, 256, 256j, 257, 257j, 261, 262, 264, 265, 265j, 266, 267, 267j, 268, 284, 286, 286j, 292j, 297, 297j, 299, 302, 302j, 303, 304, 305, 306, 308, 308j, 317, 324, 325, 329, 329j, 342, 342j, 377
Ruttner György 364, 365
Ruzsik Vilmos CM 33, 34

S. Kosztricz Anna 364j, 373
Sajóhelyi István 133j
Sakmyster, Thomas 274j
Salacz Gábor 179j, 199j, 200j, 205j, 214j, 215j, 217j, 218j, 219j, 229j, 231j, 239j, 250j, 251j, 252, 260, 261j, 262j, 274j
Samassa József 205, 206
Sándor Péter 365j, 372j, 373
Sanfilippo, Matteo 251j
Sauervein Géza 50j, 52j
Scheffler János 260
Schermann Egyed 183, 200
Schlauch Lőrinc 205, 217, 218, 240j
Schönhofer Lajos 96j
Schriffert Béla 260
Schuster család 23
Schütz Antal SchP 89, 120j, 158j
Schwartz Elemér OCist 84
Schwarzenberger család 23
Scitovszky János 202
Sebestyén érsek 179
Semeraro, Cosimo 181j

Serédi Jusztinián OSB 9, 12, 13, 14, 15, 17, 17j, 18, 39j, 87, 88, 91, 91j, 94j, 95, 95j, 96, 96j, 97, 97j, 99, 100, 101, 101j, 103j, 111, 111j, 115, 118, 131j, 134j, 139, 153, 155, 156, 157, 157j, 160, 161, 161j, 167, 167j, 168, 168j, 169, 169j, 170j, 171, 171j, 172, 173, 173j, 174, 175, 175j, 176, 176j, 177, 178, 179, 181, 181j, 182, 183, 192, 192j, 193, 193j, 194, 194j, 195, 195j, 196, 196j, 197, 197j, 198, 199, 199j, 200, 200j, 201, 201j, 202, 202j, 203, 203j, 204, 204j, 206, 207, 208, 208j, 209, 209j, 210, 211, 212, 213, 219, 220, 220j, 282j, 221, 221j, 222, 222j, 223, 224, 224j, 225, 225j, 226, 226, 227j, 228, 229, 231, 232, 232, 233, 235, 237, 238, 239, 239j, 240, 241, 241j, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 249j, 251, 252, 252j, 253, 253j, 254, 254j, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264j, 265, 265j, 266, 267, 272, 275, 276, 276j, 277, 277j, 278, 279, 279j, 280, 280j, 281, 282, 282j, 283, 283j, 284, 284j, 285, 286, 286j, 288, 294, 297, 297j, 299, 300, 301, 301j, 302, 304, 304j, 305, 309j, 312, 313, 314, 316, 318, 319, 320, 320j, 321, 322, 322j, 323, 324, 325, 326, 326j, 327, 328, 328j, 329, 329j, 330, 330j, 333, 345, 346, 376, 378, 379, 380, 381
Serédi Mihály Marcell OSB 181, 182j
Shvoy Lajos 32, 34, 34j, 35, 200, 226, 247, 282, 282j, 295, 297, 299, 300
Sibilia, Enrico 255, 255j
Sigray Antal 275
Sík Sándor SchP 86, 89, 332, 333
Simon Ákos 376, 379
Simon János 369j
Simor János 192, 204, 205, 210j, 211, 218, 236, 237, 240
Sincero, Luigi 94, 95, 96, 106
Sipos István 260
Sipos Levente 128j
Sipos Péter 123j
Slachta Margit 318, 325
Smith, Anthony D. 21j, 38
Smohay András 92j, 379
Sólymos László Szilveszter 80j, 81j, 83j, 90, 183, 191j, 201, 202j, 240j
Somorjai Ádám OSB 12, 17j, 18, 113j, 162, 162j, 202j, 244, 247, 376, 377, 381, 382,
Somssich József 199
Soós László 364j, 373
Soós Viktor Attila 381
Sörös Pongrác 40j, 41j, 43j, 44j, 45j, 182j, 185j, 188j, 189j, 190j, 191j, 192j, 206j
Spannenberger Norbert 108j, 118, 159j
Stefánia hercegnő 87
Steiner Fülöp 25, 205, 206, 218, 240
Stern Samu 341, 343, 349, 350
Strohsacker, Hartmann 202
Stumpf István 359j, 362j, 373, 374, 379
Subik Károly 260
Sulpicius Severus 209j
Sulyok Dezső 294
Sussmann Viktor 349, 351

Szabados Ferenc 24j
Szabó Béla 36
Szabó Dezső 122
Szabó Ferenc 105j, 222j, 272j, 273j, 275j, 377j
Szabó Imre 37, 124j
Szabó István 252j
Szabó Krisztián 376, 379
Szabó Lászlóné 359j, 368j, 374
Szabó Miklós 91j
Szabó Zsolt 243j
Szabóky Jenő 126
Szabolcs Ottó 53j
Szálasi Ferenc 83, 87, 111, 112, 113, 114, 114j, 117, 118, 164, 221, 221j, 226, 241j, 276, 277, 278, 291, 293, 305, 306, 330
Szálasy (sic!) 113j
Szalma, Alexander 73
Szamuely Tibor 123j
Szántó Konrád 78j, 80j, 81j, 90, 132j, 139j, 158, 158j, 160, 162j, 227j
Szapáry Gyula 213, 214
Szapucsek György 181, 182
Szapucsek István 15
Szapucsek Magdolna 181
Szapucsek Mihály 13, 14, 181
Szarka László 231
Szatmári Alexandra 378
Széchényi Bertalan gróf 347
Széchényi Ferenc gróf 36, 45, 143j, 195j
Széchényi György gróf 111, 274, 345
Széchenyi Lajos gróf 87
Szegedy-Maszák Mihály 71j, 72j, 76
Szekeres András 92j
Szekfű Gyula 120, 168, 304, 304j, 326, 326j, 331, 331j, 332, 336
Szél Tivadar 134
Szele Bálint 379
Szende Ákos 168j
Szenes Sándor 285j, 318j, 319, 324j, 325j, 329j, 336
Szent Ágoston 45
Szent Benedek 40j, 42j, 43j, 79, 88, 182j, 185j, 187j, 188j, 190j, 211j
Szent Anzelm 13, 162, 182, 183j, 190, 192, 193, 194, 199, 200, 201, 202, 243, 244, 248,
Szent Erzsébet 91, 96j
Szent Gellért 179j
Szent Imre 11, 27, 27j, 38, 84, 91, 92, 92j, 93, 94, 94j, 95, 95j, 96, 98, 106, 154, 167, 167j, 179, 235, 292, 378, 379, 381
Szent István király 93, 97, 235, 339, 349, 353

Szent László király 45
Szent Márton 209, 209j
Szent-Iványi Sándor 333
Szigeti Kilián OSB 88
Sziklay János 44j, 189j, 191j
Szilágyi Csaba 163j, 228j, 379, 38195j,
Szilágyi Dezső 215
Szilágyi Erzsébet 45, 45j, 184
Szilágyi Gábor 369j, 374
Szinnyei József 41j, 47j, 48j, 183, 185j
Szita Bánk 112j
Szita Szabolcs 336
Szivós Donát OSB 239j
Szmrecsányi Lajos 207, 212
Szmrecsányi Pál 242
Szoboszlai György 362j, 374
Szőke Gyula 98, 154, 295j, 296, 297, 347
Szőllősi László 231j, 234, 340j, 379
Szőts András 122j
Sztankovánszki Tibor 365, 365j, 367j, 371j, 374
Sztójay Döme 224, 279, 280, 281, 285, 288, 322, 324
Szunyogh Xavér Ferenc OSB 88
Szurmay Sándor 348
Szűrös Mátyás 366

T. Varga György 364j, 373
Takács Bazil 260
Takács Imre (SZDP politikus) 364, 365, 368
Takács Imre (művészettörténész) 82j, 90
Takács Menyhért OPraem 78
Takács Sándor SchP 89
Takách-Tolvay gróf tábornok 129
Tamás András 352j
Tardini, Domenico 176, 254, 284j
Tedeschini, Federico 255, 255j
Teleki László 37
Teleki Pál 86, 220j,
Temper, Elena 379
Tengely Adrienn 197j, 250j
Thaly Kálmán 42, 187
Timkóczi Mátyás 24
Thirring Lajos 133j
Tilkovszky Lóránt 29j, 31j, 37, 178j
Tisovszki Zsuzsanna 208j
Tolnai Máté OSB 82
Torgyik Judit 292j
Torma István 38
Tormay Cécile 65, 120, 120j
Tornyai Anna 379
Tóth Csaba 359j,
Tóth Krisztina 304j,
Tóth K. János 333
Tóth Sándor 12j
Tóth Tihamér 260
Török Bálint 285j
Török Gábor 359j, 363j, 370j, 373
Török József 382
Török Sándor 283, 283j
Töreky Géza 284
Trefort Ágoston 43, 188, 190, 190j
Tulman, David Viktor
Tusor Péter 180j, 237j, 251j, 335, 380, 382
Tycho Brache 45

Ujváry Gábor 85j, 90
Ulászló, I. király 42, 44j, 187, 189j
Unterburger, Klaus 311j, 337

Vadász János 366
Vajda Ágnes 367j, 373
Valfrè di Bonzo, Teodoro 196, 197
Vanyó Tihamér OSB 89
Várady, tanyai tanító 73
Varga Endre 295j
Varga Szabolcs 109j, 118j, 161j, 340j, 375, 380
Vargha József 212
Varits Károly 299
Várnai Dániel 124j
Váróczi Zsuzsanna 183j
Városy Gyula 27, 27j, 28, 28j, 38
Várszegi Asztrik 9, 80j, 81j, 90, 179, 202j, 243, 246, 246j, 376, 381
Vass László 365j, 372j, 373
Vaszary Antal 39
Vaszary Mihály 38, 180
Vaszary Ferenc 39, 180
Vaszary István 40
Vaszary János 40, 40j, 210j, 238j
Vaszari (!) Kolos 239j
Vaszary Ferenc, Kolos/Klaudius OSB 15, 18, 39, 39j, 40, 40j, 41, 41j, 42, 42j, 43, 43j, 44, 44j, 45, 45j, 46, 46j, 47, 47j, 48, 48j, 49, 49j, 50, 50j, 51, 51j, 52, 52j, 53, 53j, 54, 55, 56, 57, 179, 179j, 180, 180j, 181j, 182, 182j, 183, 184, 184j, 185, 185j, 186, 186j, 187, 187j, 188, 188j, 189, 189j, 190, 190j, 192, 192j, 204, 205, 206, 206j, 207, 207j, 209j, 210, 210j, 211, 211j, 212, 212j, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 218j, 219, 229, 230, 231, 234, 235, 235j, 236, 236j, 237, 238, 238j, 239, 239j, 240, 240j, 249, 375, 376, 380
Vaszary László 211
Vaszary Zoltán 40j
Verolino, Gennaro 318
Vértesi Lázár 109j, 118, 223j, 335, 340j, 375
Veszprémi Nóra 40j, 46j, 181j, 187j, 210j, 238j
Vida István 204, 276j
Vince, Szent, ld. Páli Szent Vince
Vincze István Paulin OSB 47j, 48j
Violardo, Giacomo 254, 254j
Virt László 325, 336
Vitéz János 45

Vizi E. Szilveszter 86
Vojtaššák, Ján 233
von Erdmannsdorf, Otto 178
Von Klimó, Árpád 101
von Stotzingen, Fidelis 200, 201, 202, 207, 244, 244j
Vonyó József 121j
Vörösmarty Mihály 45, 64, 65j

Waldenfels, Hans 97j, 154j
Wéber Pál 260
Wekerle Sándor 214, 216, 217
Wertner Mór 22j, 38
Witz Béla 283, 283j, 318, 333
Wlassics Gyula 229
Wodianer F. és fiai 51j, 52j
Wolf, Hubert 301j, 306j, 311j, 337

Zadravecz István 271, 272, 273, 274, 276, 277, 277j
Zakar András 285, 285j,
Zalka János 189
Zedler, Jörg 101j
Zichy János 94
Zichy Nándor 216, 217, 218, 227
Zima András 340j
Zombori István 218j, 375, 376, 380, 381
Zrínyi Miklós 46j, 184j

Zsámár Jenő SJ 80
Zsedényi 39, 180. Lásd még: Vaszary
Zsoldos Attila 22j, 38

KÉPEK

Habsburg-Lotharingiai Klotild főhercegnő szobrának avatása Klotildligeten, 2006-ban

Konferencia Rómában, 2015-ben

Előadás a doktori iskolában Budapesten, 2013-ban